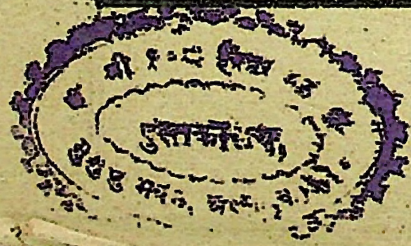

अथसटीकंछांदोग्योपनिषद्भाष्यंप्रारभ्यते १॥

छां·भा·
१

श्रीगणेशाय नमः ॥ नमो जन्मादिसंबंधबंधविध्वंसहेतवे ॥ हरये परमानंदवपुषे परमात्मने ॥१॥ नमस्त्र्यंतसन्दोहसरसीरुहभानवे ॥ गुरवे परपक्षौघध्वांतध्वंसपटीयसे ॥२॥ छांदोग्यानामुपनिषदं व्याचिख्यासुर्भगवान्भाष्यकारः चिकीर्षितग्रंथपरिसमाप्तिप्रचयपरिपंथिदुरितनिबर्हणसिध्यर्थमोंकारोच्चारलक्षणं मंगलाचरणं संपादयन्व्याख्येयस्वरूपं दर्शयति ॥ ओमित्येतदिति ॥ व्याख्यानं सप्रयोजनं प्रतिजानीते ॥ तस्या इति ॥ ननु शारीरके भूयःसु प्रदेशेषु विस्तरेण व्याख्यातत्वादस्य भाष्यं किमिति संप्रत्यारभ्यते तत्राह ॥ संक्षेपत इति ॥ विस्तरेण व्याख्यातत्वेपि संग्रहतो व्याख्यानमस्याः संप्रणीयते ॥ विस्तृतस्य संक्षिप्य ग्रहणे सुग्रहत्वादित्यर्थः ॥ किंच नचैवं यथा पाठक्रमं व्याख्याता प्रकृते तु पाठक्रममनतिक्रम्य व्याख्यायते तद्युक्तमिदं भाष्यमित्याह ॥ ऋजुविवरणमिति ॥ ऋजुपाठक्रमानुसारि विवरणमर्थस्फुटीकरणं प्रकृतोपनिषदो यस्मिन्भाष्ये तत्तथेति यावत् ॥ अथ पाठक्रममाश्रित्यापि द्राविडभाष्यं प्रणीतं तत्किमनेनेत्याशंक्याह ॥ अल्पग्रंथमिति ॥ तथापि विशिष्टाधिकार्यभावे कथमिदमारभ्यते तत्राह ॥ अर्थजिज्ञासुभ्य इति ॥ ये हि मुमुक्षवोऽस्या विवक्षितमर्थं जिज्ञासंते तेभ्यो भाष्यमिदं प्र

॥ ॥श्रीगणेशाय नमः ॥ ओमित्येतदक्षरमित्याद्यष्टाध्यायी छांदोग्योपनिषत् तस्याः संक्षेपतोऽर्थजिज्ञासुभ्य ऋजुविवरणमल्पग्रंथमिदमारभ्यते ॥ तत्र संबंधः ॥ समस्तं कर्माधिगतं प्राणादिदेवताविज्ञानसहितमर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्रतिपत्तिकारणं

स्तूयते ॥ तथा च विशिष्टाधिकारसंभवे तदारंभः संभवति ॥ तस्य च प्रकृतोपनिषदर्थपरिज्ञानमवांतरफलं तद्द्वारा कैवल्यं परमं फलमिति भावः ॥ ननु कर्मविधिशेषत्वादुपनिषदस्तद्व्याख्यानत्वात्पिष्टपिष्टिप्रसंगात्कृतं तद्भाष्येणेत्याशंक्य शेषशेषित्वे प्रमाणाभावान्मैवमित्यभिप्रेत्य पूर्वोत्तरकांडयोर्नियतपूर्वापरीभावप्रयुक्तं संबंधं प्रतिजानीते ॥ तत्रेति ॥ तस्या व्याख्येयत्वेन प्रस्तुताया उपनिषदः कर्मकांडेन सह संबंधोऽभिधीयत इत्यर्थः ॥ कोसावित्यपेक्षायां तदभिधित्सया कर्मकांडार्थमनुवदति ॥ समस्तमिति ॥ विहितं प्रतिषिद्धं च कर्म पूर्वस्मिन्कांडे प्रतिपन्नमित्यर्थः ॥ तत्र विहितं समुच्चितमसमुच्चितं चेति द्विविधमित्यंगीकृत्य समुच्चितस्य फलमनुवदति प्राणादीति ॥ प्राणादि श्चेत्याद्या देवता तद्विज्ञानं तदुपासनं तेन समुच्चितमग्निहोत्रादिकर्म अर्चिराद्युपलक्षितेन देवयानेन पथा कार्यब्रह्मप्राप्तौ कारणं न तु ब्रह्मप्राप्तौ तस्य गतव्यत्वाभावात्कार्यस्यैव गंतव्यताया बादर्यधिकरणे राद्धांतितत्वात् तस्मात्समुच्चितं विहितं कर्म परमपुरुषार्थहेतुरित्यर्थः ॥ तस्यैवासमुच्चितस्य फलमाह ॥

राम
१

केवलं चेति ॥ विहितस्य गतिमुक्त्वा प्रतिषिद्धस्य गतिमाह ॥ स्वभावेति ॥ स्वभावेन शास्त्रापेक्षामंतरेण प्रकृतिवशादेव प्रवृत्ता यथेष्टचेष्टारसिकास्तेषां
कर्मज्ञानाभावादेव याने पितृयाणे च पथ्यनधिकृतानां गतिस्तिर्यगवस्थासु द्वंद्वं तु लक्षणाः पुनरावृत्तिर्दुर्लभा ॥ ननु वा केनान्यतरस्मिन्नधिकृतानां
परमः पुरुषार्थः सेत्स्यति शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते इति स्मृत्या तयोर्नित्यफलत्वप्रतिपत्तेरत आह ॥ न चोभयोः पथोरिति ॥ ननु मार्गद्वयभ्र
ष्टानां पुरुषार्थाभावेपि द्वयोः पथोरन्यतरस्मिन्वा भविष्यतीति चेत्तत्रानन्तावदेवयाने पथि निमित्ते निरतिशयपुरुषार्थसिद्धिः इमं मानवमावर्तं नाव
र्तन्ते तेषामिह न पुनरावृत्तिरित्यत्र इममिहेति विशेषणादेकया यात्यनावृत्तिमिति स्मृतावनावृत्तेरेतत्कल्पविषयत्वात्कल्पान्तरे पुनरावृत्तावपि विशेषणा
नर्थक्यात्पापि पितृयाणे पथि निरतिशयपुरुषार्थसिद्धिः एतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते अन्यथावर्त्तते पुनरिति चंद्रस्थानस्ववलनावगमात्तस्मान्न कर्मैव
शादात्यन्तिकपुरुषार्थप्राप्तिरित्यर्थः ॥ एवमनूद्य कर्मफलं फलितं संबंधमाह इत्यत इति ॥ उक्तरीत्या कर्म यतो न निरतिशयपुरुषार्थहेतुरतस्तत्साध
नात्कर्मणस्तत्फलाच्च विरक्तस्य निरतिशयपुरुषार्थकांक्षतस्तत्साधनं केवलमात्मज्ञानं संसारांतर्भूतपूर्वोक्तगतित्रयहेतुकर्मतद्धेतुनिराकरणेन वक्तव्य

केवलं च धूमादिमार्गेण चंद्रलोकप्रतिपत्तिकारणं स्वभावप्रवृत्तानां च मार्गद्वयपरिभ्रष्टानां कष्टाधोगतिरुक्ता न चोभयोरपि मार्गयोरन्यतरस्मिन्नपि मार्गे आत्यन्तिकी पुरुषार्थसिद्धिः ॥ इत्यतः कर्मनिरपेक्षमद्वैतात्मविज्ञानं संसारगतित्रयहेतूपमर्देन वक्तव्यमित्युपनिषदारभ्यते ॥ न चाद्वैतात्मविज्ञानादन्यत्रात्यन्तिकी निःश्रेयसप्राप्तिः ॥

मित्यभिप्रायेणोपनिषदारभ्यते ॥ न हि कर्मानुष्ठानात्पुमर्थोऽनतिशयो
लभ्यते तस्य तच्चयथेहेत्यादौ क्षयिफलत्वश्रुतेस्तथा चेश्वरार्पणबुध्यानुष्ठितशुभकर्मवशादुपजातशुद्धबुद्धेर्विरक्तस्य मुमुक्षोर्मोक्षसाधनज्ञानार्थोयमुप
निषदारंभ इति हेतुहेतुमद्भावः संबंध इत्यर्थः ॥ ननु मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः ॥ नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासयेति वदेहकृत्वा काम्य
निषिद्धे वर्जनीये नित्यनैमित्तिके च कृत्वा व्यवसितस्य मुमुक्षोर्वर्तमानदेहपाते पुनर्देहांतरग्रहे हेत्वभावादनायाससिद्धा ज्ञानादृतेपि मुक्तिरिति कथं तदा
र्थ्येनोपनिषदारभ्यते तत्राह ॥ न चेति ॥ न हि त्वदुत्प्रेक्षितो मोक्षोपायो विना प्रमाणं प्रकल्प्यते न च पौरुषेयं वाक्यं मूलप्रमाणमंतरेण प्रमाणं ॥ न चात्र श्रुति
स्मृती प्रत्यक्षादेर्वा मूलमालोच्यते ॥ संभवति च पञ्चाग्निवर्णितचरितस्यापि कर्मविशेषवशाद्देहांतरं ॥ न चैकभविकः कर्माशयस्तद्य इह रमणीयचरणास्ततः
शेषेणेत्यादिश्रुतिविरोधात्तस्मादात्मज्ञानादेव मुक्तिरिति भावः ॥ अद्वैतात्मज्ञानविधुराणां भेदज्ञानभाजां कर्मानुष्ठायिनां क्षय्यफलशालित्वे वाक्यशेषं प्रमाण

वक्ष्यतिहीति ॥ अद्वैतात्मोपदेशानंतर्यमथशब्दार्थः येपुनरनुपासितगुरवस्तदुपदेशशून्यास्तथामतियथोक्तादद्वैतादन्यथाद्वैतमेवतत्त्वं विदंतितेपरतंत्राः सं तोरागादिनाकर्मानुतिष्ठंतो विनाशिफलशालिनःस्युरितिश्रुत्यर्थः ॥ अद्वैतात्मज्ञानादात्यंतिकपुरुषार्थसिद्धिरित्यत्रापिवाक्यशेषमनुकूलयति ॥ विपर्यये चेति ॥ चकाराक्षिप्तपदमनुकृष्यते सहि विद्वान्विद्ययानिरस्ताविद्यादिमलःस्वपरिज्ञानात्स्वयमेवपरमात्माभवतिभेदप्रतिपत्तिहेतोरुच्छिन्नत्वादित्यर्थः ॥ भेदनिष्ठानांकर्मिणांपुरुषार्थोनिरतिशयोनसिध्यतिअद्वैतनिष्ठानांतुकर्मत्यजतांपुमर्थःसेत्स्यतीत्यत्रवाक्यशेषस्थंलिंगंदर्शयति ॥ तथेत्यादिना ॥ द्वैतमेव विषयस्तस्मिन्नाचारंभणश्रुतेरनृतेभिसंधायस्याभिसंधामतस्तत्त्वाभिमानस्तस्यबंधनंपरमानंदस्याविर्भावराहित्यंसंसारात्मकस्यदुःखस्यप्राप्तिश्चयथा वस्तुनस्तस्करस्यनाहंतस्करोस्मीतिमिथ्येवाभिमन्यमानस्यपरिशोधनार्थंतप्तपरशोर्ग्रहणेदाहोबंधनंदुःखप्राप्तिश्चप्रतीयतेतथैवद्वैताभिनिवेशवतोपीति प्रथममनुक्तावस्तुनोऽतस्करस्यपरेतरोपितस्करत्वस्यपरिशुद्धस्ययातप्तपरशुग्रहणेदाहाद्यभाववद्द्वैताभावोपलक्षितेप्रत्यगात्मनिपरमार्थसत्यत्वा

वक्ष्यतिह्यथयेन्यथातो विदुरन्यराजानस्तेक्षय्यलोका भवंति ॥ विपर्ययेचसम्यक्त्वाद्भवतीति ॥ तथाद्वैतविषयानृताभिसंधस्यबंधनंत स्करस्येवतप्तपरशुग्रहणेबंधदाहभावःसंसारदुःखप्राप्तिश्चेत्युक्तः अद्वैतात्मसत्याभिसंधस्यातस्करस्येवतप्तपरशुग्रहणेबंधदाहाभा वःसंसारनिवृत्तिर्मोक्षश्चेति ॥ अतएवनकर्मसहभाव्यद्वैतात्मदर्शनंक्रियाकारकफलभेदोपमर्देनसदेकमेवाद्वितीयंआत्मैवेदंसर्वमि त्येवमादिवाक्यजनितस्यबाधकप्रत्ययानुपपत्तेः ॥

अभिमानवतोद्वैताच्चव्यावृत्तचित्तस्यानर्थध्वंसोनिरतिशयानंदाविर्भावश्चेतियथोक्तार्थानुरो धेनाग्रेश्रुतिर्वक्ष्यतीतियोजना ॥ केवलमात्मज्ञानंकैवल्यहेतुस्तत्सिध्यर्थमुपनिषदारंभइतिस्वपक्षोदर्शितः स्वयूथ्यास्तुकर्मसमुच्चितमात्मज्ञानंमोक्षसाध नंतादर्थ्येनोपनिषदारंभइत्याहुस्तान्प्रत्याह ॥ अतएवेति ॥ यत्कृतकंतदनित्यमितिव्याप्त्यनुगृहीतयातद्यथेहेत्यादिश्रुत्याकर्मफलस्यानित्यत्वावगमाद्ब्र ह्मविदाप्नोतिपरमित्यादिश्रुत्याचज्ञानफलस्यनित्यत्वसिद्धेर्ज्ञानकर्मणोर्विरुद्धफलत्वाध्यवसायाद्द्वैतस्यात्मनोदर्शनंनैवकर्मणासहभवितुमुत्सहते नहिविरुद्धयोस्तमःप्रकाशयोःसमुच्चयःसंगच्छतेतस्मान्नसमुच्चितज्ञानार्थत्वेनोपनिषदारंभइत्यर्थः ॥ किंचाद्वैतात्मज्ञानंस्वसाध्यसिध्यर्थंवाकर्मापेक्ष तेस्वबाधकविधूननार्थंवानाद्यस्तस्यासाध्यफलत्वादितिमत्वानोद्वितीयंप्रत्याहक्रियेति ॥ वाक्यजनितस्याद्वैतात्मज्ञानस्यविशेषः तस्यबाधकाभावेनतत्

कर्मेति॥ तद्विषयो विधिप्रत्ययो यजेतेत्यादिविधिजनितः कर्तव्यावबोधः स चात्मनि कर्तृत्वादिकमाकांक्षन्न कर्त्राद्यात्मज्ञानस्य बाधको भवतीत्यर्थः॥ कस्यायं कर्मविधिरज्ञस्य विदुषो वेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह॥ नेत्यादिना॥ कर्त्राद्याकारं प्रमाणनिरपेक्षं प्रकृतिप्रसूतं मिथ्याज्ञानं तद्वतस्तेन मिथ्याज्ञानेन जनितकर्मफलविषयो रागादिदोषस्तद्वतश्च कर्मविधीयते न हि कर्ताहमित्यादिमिथ्याधियो रागादेश्चाभावे कर्मविधातुं शक्यं यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितमिति स्मृत्यंतरेऽतोऽज्ञस्य कर्मविधिपक्षे न तन्मात्ययो बाधकः प्राप्त्यभावादित्यर्थः द्वितीयं प्रत्याह अधिगतेति॥ अधीतस्वाध्यायो हि वैदिके कर्मण्यधिक्रियते अध्ययनं चार्थावबोधफलमिति मीमांसकमर्यादा तथा चाध्ययनवतो ज्ञानसर्ववेदार्थस्य यजेतेत्यादिना कर्मविधानादात्मज्ञानस्यापि कर्मांगत्वं गम्यते तेन चात्मज्ञानमपबाध्यतेऽविरोधादित्यर्थः नतावदर्थावबोधफलमध्ययनमिति प्रामाणिकमस्त्यग्रावासिफलं नदिति चाध्येतृप्रसिद्धं तत्रा

कर्मविधिप्रत्यय इति चेत्॥ न कर्तृभोक्तृस्वभावविज्ञानवतस्तज्जनितकर्मफलरागद्वेषादिदोषवतश्च कर्मविधानात्॥ अधिगतसकलवेदार्थस्य कर्मविधानाद्द्वैतज्ञानवतोऽपि कर्मेति चेन्न कर्माधिकृतविषयस्य कर्तृभोक्त्रादिज्ञानस्य स्वाभाविकस्य सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वमित्यनेनोपमर्दितत्वात्तस्मादविद्यादिदोषवत एव कर्माणि विधीयन्ते नाद्वैतज्ञानवतोऽत एव हि वक्ष्यति सर्व एते पुण्यलोका भवंति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति॥ तथैतस्मिन्नद्वैतविद्याप्रकरणेऽभ्युदयसाधनान्युपासनान्युच्यन्ते कैवल्यसन्निकृष्टफलानि चाद्वैतादीषद्विकृतब्रह्मविषयाणि मनोमयः प्राणशरीर इत्यादी

ध्ययनविधिवशेन नात्मज्ञानस्य कर्मविधिसंबंधः संभवतीति परिहरतीनेति॥ किंच ममेदं कर्मेति कर्मण्यैश्वर्यं प्रतिपद्य व्यवस्थितं विषयीकृत्य प्रवृत्तस्य कर्त्राद्याकारविज्ञानस्य प्रमाणापेक्षामंतरेण स्वभावप्राप्तस्य वाक्योत्थेन सम्यग्ज्ञानेनापहृतत्वात्कर्मविषयरागाद्ययोगात्तन्निबंधनस्य कर्मणोऽपि दुरनुष्ठानत्वान्नात्मज्ञानस्य कर्मोपपत्तिरित्याह॥ कर्माधिकृतेति॥ अद्वैतात्मज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिविरोधित्वफलितमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ अज्ञस्य कर्मविधिर्नात्मज्ञस्येत्यत्र श्रुतिं संवादयति॥ अत एवेति॥ एते त्रयोऽप्याश्रमिणः कर्मिणः कर्माधिकृता इति यावत् यथा ब्रह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थश्चेत्येते कर्मिणस्तथा ब्रह्मविदपि कर्मी चेन्न पृथक्क्षिपेत एषां करणात्केन तत्स्य कर्मविधिरिति प्रत्योक्तं ब्रह्मसंस्थ इति॥ यदि समुच्चयासंभवात्केवलमेवात्मज्ञानं कैवल्यसाधनमिति तादर्थ्येनोपनिषदारभ्यते हंत किमित्यस्यामुपनिष

निकृष्टफलत्वं नामकर्मसमृद्धिफलत्वं अद्वैतान्निःप्रपंचादीषद्विकृतं सगुणं ब्रह्म कर्मसमृद्धिफलानि कर्मफलगतानि श्रेयफलान्युद्गीथाद्युपासनानी
त्यर्थः॥ आत्मविद्याप्रकरणे त्रिविधोपासनोपन्यासे हेतुमाह॥ रहस्येति॥ उपनिषत्त्वदवेदनीयत्वस्यात्मविद्यायामुपासनेषु चाविशेषादित्यर्थः॥ तत्रैव
द्वैतं तरमुद्राख्यविभजते॥ मनोवृत्तीत्यादिना आत्मज्ञानस्योपासनानां च यथोक्तं सामान्यमिष्यते चेत्तर्हि फलतो विशेषो न स्यादिति मन्वानः शंकते कस्तर्ही
ति॥ फलतो विशेषं दर्शयन्नुत्तरमाह॥ उच्यत इति तत्र प्रथममात्मज्ञानस्योपासनाभ्यो विशेषमादर्शयति॥ स्वाभाविकस्येति॥ प्रत्यगात्मनि क्रियाकारक
फलविभागविकल्पेन कृष्टस्य स्वभावशब्दिताऽविद्याकृतमध्यारोपितं कर्त्राद्याकारविज्ञानं तस्याद्वितीयत्वादिलक्षणाधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानं निवर्तकं य

निकर्मसमृद्धिफलानि च कर्माङ्गसंबन्धीनि रहस्यसामान्यान्मनोवृत्तिसामान्याच्च यथाऽद्वैतज्ञानं मनोवृत्तिमात्रं तथान्यान्युपास
नान्यपि मनोवृत्तिरूपाणीत्यस्ति हि सामान्यं कस्तर्ह्यद्वैतज्ञानस्योपासनानां च विशेष उच्यते स्वाभाविकस्यात्मन्यक्रियेऽध्या
रोपितस्य कर्त्रादिकारकक्रियाफलभेदविज्ञानस्य निवर्तकमद्वैतविज्ञानं रज्ज्वादाविव सर्पाद्यध्यारोपलक्षणज्ञानस्य रज्ज्वा
दिस्वरूपनिश्चयः प्रकाशनिमित्तः॥ उपासनं तु यथाशास्त्रसमर्पितं किंचिदालंबनमुपादाय तस्मिन्समानचित्तवृत्तिसंतानल
क्षणं तद्विलक्षणप्रत्ययानंतरितमिति विशेषः॥ तान्येतान्युपासनानि सत्वशुद्धिकरत्वेन वस्तुतत्वावभासकत्वादद्वैतज्ञानोप
कारकाण्यालंबनविषयत्वात्सुखसाध्यानि चेति पूर्वमुपन्यस्यंते॥

था रज्ज्वादावधिष्ठाने सर्पादिसमारोपरूपस्य मिथ्याज्ञानस्य प्रकाशादि
कारणप्रसूतो रज्ज्वाद्यधिष्ठानस्वरूपनिश्चयो निवर्तकस्तथेत्यर्थः॥ संप्रत्युपासनानामद्वैतज्ञानाद्विशेषं दर्शयति॥ उपासनं त्विति॥ शास्त्रं मनो ब्रह्मेत्युपा
सीतेत्यादि किंचिदालंबनं मनःप्रभृति विवक्षितं समानजातीयप्रत्ययसंतानकरणं विच्छिद्य विच्छिद्य ध्यायिनोऽपि सिध्यतीति विशिनष्टि तद्विलक्षणे
ति॥ आत्मज्ञानस्योपासनानां चावांतरविशेषमुपसंहरतीति विशेष इति॥ ननु विद्याप्रकरणे यथोक्तोपासनानामुपदेशसंभवेऽपि विद्यैव प्राधान्यात्प्र
थमं वक्तव्या नोपासनानि पुनरप्रधानत्वात्पाश्चात्येन वाच्यानीत्याशंक्याह॥ तानीति॥ उपासनानामीश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठितनित्यादिकर्मवच्चित्तशु
द्धिद्वारा ज्ञानकारणत्वात्कार्याच्च कारणस्य प्राथम्यप्रसिद्धेः साकारवस्तुविषयत्वेन सुसाध्यत्वाच्च मंदानां सहसा तेषु प्रवृत्त्युपपत्तेश्चादावुपदेशः संभ

वतीत्यर्थः॥ तथापि बहुविधेषूपासनेषु किमित्यंगावबद्धमेवोपा
सनं प्रथममुच्यते तत्राह॥

॥ तत्रेति ॥ प्राकृतेपुरुषे कर्माभ्यासस्यानादिवासनया दृढीकृतत्वादभ्यस्ततत्कर्मत्यागेनानन्तत्संबंधिनि केवलोपासने चेतसः समर्पणं दुःखं कर्तुमित्यं
गावबद्धमेव तावदुपासनमुच्यते एवमादावुक्त्वा पुनरुपासनान्तराणि क्रमेण वक्तव्यानीत्यर्थः कांडद्वयस्य नियतपौर्वापर्यप्रयुक्तसंबंधमुपनिषत्ता
त्पर्यं चोक्त्वा ग्रन्थसंदर्भं व्याख्यातुकामः प्रतीकमादत्ते ॥ ओमित्येतदक्षरमिति ॥ तत्र प्रथममोंकारस्याभिधायकत्वपक्षमेवावलंबते ॥ परमात्मन इति ॥ अ
भिधानान्तरेभ्यो विशेषं दर्शयति ॥ नेदिष्ठमिति ॥ निकटतममतिशयेन प्रियमिति यावत् ओंकारस्य नेदिष्ठत्वं समर्थयते तस्मिन्निति ॥ ओंकारस्यान्यत्र
परमात्मनामत्वेऽपि प्रकृते किं विवक्षितमित्याशंक्याह ॥ तदिहेति ॥ प्रकृते हि वाक्ये तदोमिति पदमितिशब्दशिरस्कं प्रयुक्तमिति शब्दसामर्थ्यादेववा

तत्र कर्माभ्यासस्य दृढीकृतत्वात्कर्मपरित्यागेनोपासने एव दुःखं चेतसः समर्पणं कर्तुमिति कर्मांगविषयमेव तावदुपास
नमुपन्यस्यते ॥ ओमित्येतदक्षरं परमात्मनोऽभिधानं नेदिष्ठं तस्मिन्हि प्रयुज्यमाने सः प्रसीदति प्रियनामग्रहण इव लोकः तदिह
इतिपरं प्रयुक्तमभिधायकत्वाद्व्यावर्तितं शब्दस्वरूपमात्रं प्रतीयते ॥ तथा चार्चादिवत्परस्यात्मनः प्रतीकं संपद्यते ॥ एवं नामत्वेन प्र

हरिः ॐ ॥ ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत ।

तीकत्वेन च परमात्मोपासनसाधनं श्रेष्ठमिति सर्ववेदान्तेष्ववगतं जपकर्मस्वाध्यायाद्यन्तेषु च बहुशः प्रयोगात्प्रसिद्धमस्य श्रैष्ठ्य
मतस्तदेतदक्षरं (चकत्वाद्व्यावर्तितं शब्दस्वरूपमात्रमुपास्यं गम्यते यत्र हीतिपरः प्रयोगो न तत्राभिधेयविवक्षास्ति यथा गौरित्ययमाहेति
तथा चात्रेतिपरत्वादोंकारस्य स्वरूपमात्रमुपास्यं विवक्षितमित्यर्थः तस्योपास्यत्वार्थं श्रैष्ठ्यं साधयति ॥ तथा चेति ॥ इतिपरप्रयोगवशादभिधायक
त्वाभावे सत्यर्चाशब्दितप्रतिमाया भगवत्प्रतीकत्ववदोंकारस्यापि परमात्मप्रतीकत्वेन श्रेष्ठत्वादुपास्यत्वसिद्धिरित्यर्थः तदीयं श्रैष्ठ्यं सप्रमाणकं निग
मयति ॥ एवमिति ॥ सर्ववेदान्तेष्वेतदालंबनं श्रेष्ठमेतदालंबनं परमित्यादिषु ॥ किंच नास्य श्रैष्ठ्यं समर्थनीयं प्रसिद्धत्वादित्याह ॥ जपेति ॥ गायत्र्यादिजपय
ज्ञादिकर्मणि स्वाध्यायस्यादावन्ते चोंकारस्य प्रयोगो दृश्यते ॥ तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ॥ प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां ॥ ब्राह्म
णः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ॥ स्रवत्यनोंकृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यत इति स्मृतेः ॥ ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाहेत्यादिश्रुतेश्चेत्यर्थः ओमितीत्ययंभागो

मुपास्यत्वार्थमनुकृष्यते व्यासेऽप्यसमंजसमिति न्यायेन विशेषणस्यार्थवत्त्वमभिप्रेत्य रूढिर्योगमपहरतीति न्यायेनाक्षरशब्दस्य प्रकरणमनुसृत्य वि
द्धमर्थमाह ॥ वर्णात्मकमिति ॥ आमोदस्य   पटो दग्ध इतिवदेकदेशे समुदायविषयं पदं प्रवृत्तमित्याह उद्गीथेति ॥ उपात्तिं विभजते कर्मेति ॥ उ
द्गीथावयवत्वादोंकारे तच्छब्दप्रवृत्तिरित्युक्तत्वादनंतरवाक्यमकिंचित्करमित्याशंक्य श्रुत्युक्तो योऽस्मदुक्तो हेतुस्तेन स्फुटीक्रियते तत एवाकृष्यास्माभिर्दर्शि
त इत्यभिप्रेत्याह ॥ स्वयमेवेति ॥ ओमित्येतदक्षरमित्यत्रोपासनोत्पत्तिविधिरुक्तः संप्रति गुणं विवक्षुर्वाक्यांतरमादाय व्याचष्टे तस्येति ॥ एवमुपासनमिति र
सतमत्वमाप्तिः समृद्धिरित्येवं गुणकं उपासनं यस्याक्षरस्य तत्तथेत्यर्थः ॥ एवं विभूतीति ॥ परमः परार्ध्यस्तेनेयं त्रयी विद्या वर्तत इत्याद्या विभूतिः स्तुतिर्यस्य

वर्णात्मकमुद्गीथभक्त्यवयवत्वादुद्गीथशब्दवाच्यमुपासीत ॥ कर्मांगावयवभूत ओंकारे परमात्मप्रतीके दृढामैकाग्र्यलक्षणां मतिं
संतनुयात् स्वयमेव श्रुतिरोंकारस्योद्गीथशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह ॥ ओमिति ह्युद्गायति ओमित्यारभ्य हि यस्मादुद्गायति अत उद्गीथ ओं
कार इत्यर्थः ॥ तस्योपव्याख्यानं तस्याक्षरस्योपव्याख्यानं एवमुपासनमेवं विभूत्येवं फलमित्यादिकथनमुपव्याख्यानं प्रवर्तत इति वाक्यशे

मिति ह्युद्गायति तस्योपव्याख्यानमेषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रसोऽपामोषधयो रस ओषधीनां पुरुषो रसः ॥

षः ॥ एषां चराचराणां भूतानां पृथिवी रसो गतिः परायणमवष्टंभः पृथिव्या आपोऽप्सु ह्योता च प्रोता च पृथिव्यतस्तास्तारसः पृथिव्या अ
पामोषधयो

तत्तथेति यावत् एवं फलमित्याप्यिता ह वै कामानामित्यादि फलं यस्योपास्यस्य साक्षात्कारस्य तत्तथोक्तमित्यर्थः ॥ गोदोहनवदाश्रि
त्य विधानादधिकृताधिकारमिदमुपासनं तथापि पृथगेव पृथग्व्यप्रतिबंधः फलमिति न्यायेन फलवत्फले याजमानमुद्गातुर्यजमानेन कर्मार्थं क्रीत
त्वात्तत्कर्तृकस्योपासनस्यापि यजमानस्य स्वामिनः फलमिति वचनमादिशब्दार्थः वाक्यस्य साकांक्षत्वेनानर्थकं वारयति प्रवर्तत इति ॥ तदेवोपव्या
ख्यानमनुवर्तयन्नोंकारस्य रसतमत्वगुणं विधातुं पातनिकां करोति ॥ एषामिति ॥ गतिरित्युत्पत्तिकारणत्वं परायणमिति स्थितिहेतुत्वं अवष्टंभ इति
प्रलयनिदानत्वमुच्यत इति भेदः वैपरीत्येन चामूनि पदानि नेयानि अपां पृथिवीरसत्वं साधयति ॥ अप्सु हीति ॥ अस्यार्थं स्पष्टयत्यनंतरप्रसिद्धिं द्योतयि
तुं हिशब्दः ओषधीनामपः प्रतिकारणत्वाभावात्कथं तत्र रसशब्दस्तत्राह ॥

अप्परिणामत्वादिति ॥ कारणपरतया पूर्वं व्याख्यातोऽपि रसशब्दो गोरसइतिवदुत्तरत्र कार्यपरतया व्याख्येय इत्यर्थः ॥ कथमोषधीनां पुरुषो रसो न हि ताभिरसौ
क्रियते तत्राह ॥ अन्नेति ॥ पुरुषरसत्वं वाचः समर्थयते ॥ पुरुषेति ॥ वाग्विहीनं हि मृतिपुरुषं तरं च विनिंदति ॥ अतो वाचः सारतमत्वं प्रसिद्धमिति हि शब्दार्थः ॥ त
स्याः सारिष्ठत्वप्रसिद्धिरतः शब्दार्थः ॥ वाङ्निर्वर्त्यत्वादृचस्तद्रसत्वमित्यभिप्रेत्याह ॥ सारतरेति ॥ ऋचः सकाशादपि तद्ध्यूढं साम गीयमानं वक्तृश्रोत्रोः सुखक
रमिति मत्वाह ॥ सारतरमिति ॥ उद्गीथशब्दस्यावयवे प्रकरणाल्लिप्यताति ॥ प्रकृतत्वादिति ॥ न हि सामाऽनोंकृतं फलाय भवतीति मन्वानो ब्रूते ॥ सारतर इति ॥ प
दर्थं पृथिव्यादीनां रसत्वमुक्तं तदिदानीं दर्शयति ॥ एवमिति ॥ रसतमत्वगुणकमोंकारमुपास्यत्वार्थं विशेषणाभ्यां महीकरोति ॥ परम इति ॥ तस्य परमात्म

रसोऽप्परिणामत्वादोषधीनां तासां पुरुषो रसोऽन्नपरिणामत्वात्पुरुषस्य ॥ तस्यापि पुरुषस्य वाग्रसो वाच ऋग्रसः पुरुषावयवानां हि वा
क्सारिष्ठातो वाक्पुरुषस्य रस उच्यते ॥ तस्या अपि वाच ऋग्रसः सारतरा ऋचः साम रसः सारतरं तस्यापि साम्न उद्गीथः प्रकृतत्वादोंकारः सा
रतर एवं स एष उद्गीथाख्य ओंकारो भूतादीनामुत्तरोत्तररसानामतिशयेन रसो रसतमः परमः परमात्मप्रतीकत्वात्परार्ध्यः अर्धं स्थानं परं च तदर्धं च

पुरुषस्य वाग्रसो वाच ऋग्रस ऋचः साम रसः साम्न उद्गीथो रसः स एष रसानाꣳ रसतमः परमः परार्ध्योऽष्टमो यदु
द्गीथः कतमा कतमर्क्कतमत्कतमत्साम कतमः कतम उद्गीथ इति

परार्धं तदर्हतीति परार्ध्यः ॥ परमात्मस्थानार्हः परमात्मवदुपास्य
त्वादित्यभिप्रायः ॥ अष्टमः पृथिव्यादिरससंख्यायां यदुद्गीथो य उद्गीथः वाच ऋग्रस इत्युक्तं कतमा सा ऋक्कतमत्तत्साम कतमो वा स उद्गीथः कतमा क
तमेति वीप्साऽऽदरार्था ॥

(स्थानयोग्यत्वं समर्थयते ॥ परमात्मवदिति ॥ यथा परमात्मा स्वरूपत्वेनानुसंधीयते तथास्यापि तदात्मनानुसंधेयत्वा
द्विष्णुबुद्ध्यालंबनार्हप्रतिमावदयमपि परमात्मबुद्ध्यालंबनयोग्यो भवतीत्यर्थः ॥ ओंकारात्पराचीनो रसो नास्तीति तदीयरसतमत्वस्फुटीकरणार्थं परिगण
नातः सिद्धमष्टमत्वमनुवदति ॥ अष्टम इति ॥ ननु भूतान्यारभ्य नवमत्वे प्रतीयमाने कथमोंकारस्याष्टमत्वं प्रतिज्ञायते तत्राह ॥ पृथिव्यादीति ॥ स एष इत्युक्तं व्य
क्तीकर्त्तुं यदुद्गीथ इत्येतद्व्याचष्टे ॥ यदुद्गीथ इति ॥ पूर्ववदुद्गीथशब्दोऽवयवपरो नेतव्यः ॥ अथ गुणान्तरविधानार्थं प्रश्नमवतारयन्नुत्तरमनुद्रवति ॥ वाच इति ॥ ऋ
चः साम रसः साम्न उद्गीथो रस इति चोक्तमिति द्रष्टव्यं ॥ इदानीमृगादिजातिं जिज्ञासमानः पृच्छति ॥ कतमेति ॥ वीप्सात्र प्रश्नस्य तत्तज्जातिज्ञाने श्रद्धातिरेकं दर्शयि

प्रश्नत्रयमाक्षिपति॥ नन्वेति॥ अनेकजात्यवच्छिन्नानां मध्ये यदैकस्याः जातेर्निर्धारणार्थः परिप्रश्नो भवति॥ तदा तस्मिन्विषये विकल्पेन डतमच् प्रत्ययः स्याद्यथा बहूनां कठादीनां मध्ये कठजातिनिर्णयार्थं कतमः कठ इति प्रश्नो दृश्यते॥ तथान्यत्रापीति सूत्रार्थः॥ बहूनामेकस्याः निर्द्धारणे डतमज्विधानेपि प्रकृते प्रश्नत्रये कानुपपत्तिरित्याशंक्याह॥ नहीति॥ अत्रेत्यध्यापकाध्येतृव्यवहारभूमिरुक्ता॥ ऋग्जातिग्रहणं सामजातेरुद्गीथजातेश्चोपलक्षणं तद्बहुत्वाभावेपि किं न भिद्यते तत्राह॥ कथमिति॥ ऋगादिजातयो यदि भूयस्यः स्युस्तदा तासां मध्ये कतमा ऋग्जातिः कतमा सामजातिर्वा कतमा वोद्गीथजातिरत्र विवक्षितेति प्रश्नो युज्यते॥ न चास्ति न च जातिबहुत्वं प्रमाणाभावादतोऽनुपपन्नं प्रश्नत्रयमित्यर्थः॥ प्रश्नानुपपत्तिं दूषयति॥ नैष दोष इति॥ बहूनां तज्जात्यवच्छिन्नानां सन्निधाने जातौ तत्स्थव्यक्तिबहुत्वसंभवात्तदन्यतमनिर्द्धारणार्थे परिप्रश्ने विकल्पेन डतमजिति सूत्रा

ननु वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् न ह्यत्र ऋग्जातिबहुत्वं कथं डतमच्प्रत्ययः नैष दोषः जातौ परिप्रश्नो जातिपरिप्रश्न इत्येतस्मिन्विग्रहे जातावृग्व्यक्तीनां बहुत्वोपपत्तेः॥ ननु जातेः परिप्रश्न इति विगृह्यते॥ ननु जातेः परिप्रश्न इत्यस्मिन् विग्रहे कतमः कठ इत्याद्युदाहरणमनुपपन्नं जातौ परिप्रश्न इत्यत्र तु न युज्यते॥ तत्रापि कठादिजातौ व्यक्तिबहुत्वाभिप्रायेण परिप्रश्न इत्यदोषः॥ यदि जातेः परिप्रश्नः स्यात्कतमा कतमगित्यादौ उपसंख्यानं कर्त्तव्यं स्यात् विमृश्य भवति विमर्शः कृतो भवति॥

यौगीकारादृगादिजातौ तद्व्यक्तिबाहुल्यात्कतमा तद्व्यक्तिर्वा च ऋग्ग्रस इत्यादौ विवक्षितेति प्रश्नपर्यवसानादुपपन्नं प्रश्नत्रयमित्यर्थः॥ यत्तु विग्रहान्तरं गृहीत्वा प्रश्नानुपपत्तिरित्युक्तं तत्राह॥ नत्विति॥ तत्र चानुपपत्तिं यदि जातेरित्यत्र व्यक्तीकरिष्यति॥ अस्मदिष्टविग्रहापरिग्रहेऽत्र तिकारीयमुदाहरणं विरुध्यते कठशब्दस्य व्यक्तिविशेषत्वाभावादिति शंकते॥ नन्विति॥ उदाहरणेपि सत्याः कठजातौ तद्व्यक्तिबाहुल्यात्तदन्यतमनिर्द्धारणाभिप्रायेण परिप्रश्ने डतमजित्यंगीकारान्न परोक्तोदाहरणविरोधः समस्मत्पक्षे सतीति परिहरति॥ तत्रापीति॥ ननु द्विधापि विग्रहोपपत्तौ किमिति त्वदिष्टो विग्रहो नियम्यते तत्राह॥ यदीति॥ त्वदिष्टविग्रहपरिग्रहे ऋगादिजातेरेकत्वात्तन्नैकं बहुत्वायोगाद्वा बहूनामित्यादिसूत्रेण कतमर्क्कतमत्सामेत्युदाहरणं न सिद्ध्येत्तथा च तत्सिद्ध्यर्थं पृथग्विधानं प्रसज्येत॥ न हि वैदिकमुदाहरणं प्रमत्तगीतमिव हातुं शक्यं तस्मादृगादिव्यक्तिरेवात्र प्रष्टुं युक्तेत्यर्थः॥ किमिति यथोक्तरीत्या

विमृश्यते विवक्षितमृगादिस्वरूपमेवादावुपन्यस्यतां लाघवादित्याशंक्याह ॥ विमर्शे हीति ॥ शिष्यभूतया श्रुत्या चोदिते सैवाचार्यभूता परिहरति ॥ वागेवेति ॥ नन्वाद्यप्रतिवचने वागृचोरेकत्वावगमादोंकारस्य रसतमवाक्योपदिष्टमष्टमत्वं व्याहन्येतेत्याशंक्याह ॥ वागृचोरिति ॥ कथं पुनः रसतमवाक्यादिदं प्रश्नप्रतिवचनरूपवाक्यं भिद्यते अर्थाधिक्याभावात्तत्राह हीति ॥ पूर्वं हि वाक्यमोंकारस्य रसतमत्वं विदधाति ॥ इदं तु तस्यैवाप्तिगुणं विधत्ते ॥ तथा च तादृग्गुणविध्यर्थत्वेनास्य वाक्यांतरत्वादेतद्वाक्यवशाद्रसतमत्वाभावेऽपि पूर्ववाक्यादोंकारस्याष्टमत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥ तथापि कथमृगादिजातीयेऽपृष्टे वागेवर्गित्यादिप्रतिवचनमुचितं तदुक्तिविशेषवचनमेव प्रश्नानुसारीत्याशंक्याह ॥ वाक्प्राणाविति ॥ वागृचोर्योनिस्तन्निर्वर्तकत्वात्प्राणश्च साम्नो हेतुर्बलेन हि गीतिः क्रियते ॥ तथा च वागेवेत्यादिना कार्यकारणयोरभेदोपदेशादृङ्मात्रं साममात्रं वा तत्तत्कारणात्मकं प्रतीयते

विमर्शे हि कृते सति प्रतिवचनोक्तिरुपपन्ना ॥ वागेवर्क् प्राणः सामेति वागृचो रेकत्वेऽपि नाष्टमत्वव्याघातः पूर्वस्माद्वाक्यांतरत्वाद्व्याप्ति गुण सिद्धये ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ इति वाक् प्राणावृक्सामयोनी इति वागेव ऋक् प्राणः सामेत्युच्यते ॥ यथा

विमृष्टं भवति वागेवर्क्प्राणः सामोमित्येतदक्षरमुद्गीथ

क्रमं ऋक्सामयोन्योर्वाक्प्राणयोर्ग्रहणे हि सर्वासामृचां सर्वेषां च साम्नामवरोधः कृतः स्यात् ॥ सर्वर्क्सामावरोधे च ऋक्साम साध्यानां च सर्वकर्मणामवरोधः कृतः स्यात्तदवरोधे च सर्वे कामा ॥ तेन पूर्वत्रापि व्यक्तिरविवक्षिता प्रश्नप्रतिवचनयोरेकार्थत्वान्नैवमृगादिजातेरेकत्वात् इतमच् प्रत्ययानुपपत्तिस्तज्जात्यवच्छिन्नानामृक्सामोद्गीथानां सन्निधानादृगादिजातेरेकस्याः निर्धारणार्थं परिप्रश्ने तमप्प्रयोगसंभवादृगादिषु प्रत्येकं भेदविवक्षया षष्ठीसमासे दूषणमुक्तं तत्र प्रत्येकमेकैकत्वमुपेत्योक्तरीत्या षष्ठीसमासे तु न किंचिद्दुष्यतीति भावः ॥ ऋगात्मिकाया वाचः सामात्मकस्य प्राणस्य ग्रहणे फलितं दर्शयन्नुक्तमेव व्यक्तीकरोति ॥ यथाक्रममिति ॥ ऋक्सामसाम्नावरोधेऽपि किं सिध्यतीत्याशंक्याह ॥ सर्वेति ॥ तथापि किं स्यादिति चेत्तत्राह ॥ सर्वे कामा इति ॥ उक्तप्रक्रियया सर्वकामावाप्तिहेतुरोंकारो विवक्षितात्तिगुणकः सिध्यतीत्यर्थः ॥ तृतीयप्रतिवचनतात्पर्यमाह ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ओमित्येतदिति॥अत्रापि पूर्ववज्जातिगृहीतो न व्यक्तित्वेन भक्तिरेवोक्तेति शंकां निरसितुमोमित्येतदक्षरमिति विशेषणं॥तथा चोद्गीथस्तदवयवो
विशेषणात्प्रकरणाच्चेत्यर्थः॥पारंपर्येण वाक्प्राणयोः सर्वकामसंबंधादुद्गीथस्यापि तथाभूतवागादिसंबंधादस्ति सर्वकामसंबंध इत्युक्तमिदानीमों
कारस्य वाक्प्राणद्वारा सर्वकामसंबंधे हेत्वंतरमाह॥तद्वा इति॥तदेतत्पदयोरक्षरविषयत्वं व्यावर्त्य वक्ष्यमाणविषयत्वं दर्शयति॥मिथुनमिति॥वै
शब्दो मिथुनप्रसिद्ध्यर्थः॥वाक्प्राणश्चेति यद्द्वयमुपलभ्यते तन्मिथुनमिति योजना॥संगीतान्यवाक्यार्थमाह॥ऋक्सामेति॥वाक्प्राणयोर्ऋक्साम

अवरुद्धाः स्युः॥ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ इत्यभिप्रायाशंकानिवर्त्य तेन तद्वै एतदिति मिथुनं निर्दिश्यते॥किं तन्मिथुनमित्याह॥यद्वा
क्प्राणश्च सर्वे ऋक्साम कारणभूतौ मिथुनं ऋक्सामं चेति ऋक्साम कारणादृक्सामशब्दोक्तावित्यर्थः॥ननु स्वतंत्रे ऋक्च साम च
मिथुनं अन्यथा हि वाक्प्राणश्च इत्येकं मिथुनमृक्साम चापरं मिथुनमिति द्वे मिथुने स्यातां॥तथा च तदेतन्मिथुनमित्येकवचननिर्दे

तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक्प्राणश्चर्क्साम च तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते यदा वै मिथुनौ स
मागच्छतः

शोऽनुपपन्नः स्यात्तस्मादृक्साम योन्योर्वाक्प्राणयोरेव मिथुनत्वं तदेतदेवं लक्षणं मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्ष
रे संसृज्यते॥एवं सर्वकामाप्तिगुणविशिष्टं मिथुनमोंकारे संसृष्टं विद्यत इत्योंकारस्य सर्वकामाप्तिगुणवत्त्वं सिद्धं वाङ्मय
त्वमोंकारस्य प्राणनिष्पाद्यत्वं च मिथुनेन संसृष्टत्वं मिथुनस्य कामापयितृत्वं प्रसिद्धमिति दृष्टांत उच्यते॥यथा लोके मिथुनौ
मिथुनावयवौ स्त्रीपुंसौ यदा कारणत्वमुत्तरवाक्येन स्पष्टयति॥ऋक्चेति॥यथा वाक्प्राणौ मिथुनं एवमृक्साम च स्यात्तेनैव मिथुनं निर्देश
सामान्यादित्याशंक्याह नत्विति॥ विपक्षे दोषमाह॥अन्यथेति॥इष्टमेव मिथुनद्वयमिति चेन्नेत्याह॥तथा चेति॥ननु मिथुनयोरनुगतं मिथुनत्वमादा
यैकवचनमुपपत्स्यत इति चेन्नेत्याह तस्मादिति॥उपक्रमभंगान्न स्वतंत्रं मिथुनद्वयमस्तीत्यर्थः॥भवतु वाक्प्राणात्मकमृक्सामात्मकवाक्प्राणरूपमोंकार
मिथुनयोः संसर्गे किं फलतीत्याह॥एवमि ति॥कया पुनर्विधया मिथुनेन संसृष्टत्वमक्षरस्य सेत्स्यतीति तत्राह॥वाङ्मयत्वमिति॥यत्तु सर्वकामावाप्तिगुणवि
शिष्टं मिथुनमित्युक्तं तदुपपादयति॥मिथुनस्येति॥प्रसिद्धमिति॥तादृगर्थो यथोक्ताक्षरस्य सर्वकामापयितृत्वे दृष्टांतः स उच्यतेऽनंतरवाक्येनेत्यर्थः॥दृष्टां

वयवाविति॥ग्राम्यधर्मतयातथाविधव्यापारतयेति यावदेवशब्दोऽवधारणे विवक्षितं दार्ष्टान्तिकमाह॥तथेति॥एवमोंकारमाप्तिगुणविशिष्टं शि
ष्ट्वा तदुपासनाफलं कथयति॥तदुपासकोऽपीति॥तद्धर्मेत्युपासकस्याप्तिगुणवैशिष्ट्योक्तिः॥आप्तेति वक्तव्ये कथमापयितेत्युक्तं तत्राह॥यज
मानस्येति॥निपातोऽत्रावधारणार्थोऽङ्गीथ्यं तदवयवभूतमिति यावत्॥आप्तिगुणवदोंकारोपासनात्कथमुपासिता तद्गुणो भवतीत्याशङ्क्याह॥त
मिति॥उत्तरग्रन्थस्य गुणान्तरविधाने तात्पर्यं दर्शयति॥समृद्धीति॥तस्य समृद्धिगुणवत्त्वमप्रामाणिकमित्याशङ्क्य परिहरति॥कथमित्यादिना
॥तदेतत्पदद्वयमोंकाराख्यमक्षरविषयत्वेन निर्दिशति॥प्रकृतमिति॥तस्य स्मृत्यर्थो वैशब्दः॥अनुज्ञाक्षरमित्येतद्विगृह्य विवक्षितेनार्थेन घटयति॥

समागच्छतो ग्राम्यधर्मतया संयुज्येयातां तदापयतः प्रापयतः अन्योन्यस्येतरेतरस्य तौ कामं तथा च स्वात्मानुप्रविष्टेन मिथु
नेन सर्वकामाप्तिगुणवत्त्वमोंकारस्य सिद्धमित्यभिप्रायः॥तदुपासकोऽप्युद्गाता तद्धर्मा भवतीत्याह॥आपयिता ह वै कामानां य
जमानस्य भवति॥य एतदक्षरमेवमाप्तिगुणवदुद्गीथमुपास्ते तस्य तद्यथोक्तं फलमित्यर्थः॥तद्यथायथोपासते तदेव भवतीति श्रु

आपयतो वै तावन्योन्यस्य कामम् आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते तद्वा एतदनुज्ञा
क्षरं यद्धि किंचानुजानात्योमित्येव तदाहैषो एव समृद्धि

तेः॥समृद्धिगुणवांश्चोंकारः कथं तदिदमेतत्प्रकृतमनुज्ञाक्षरम
नुज्ञा च साक्षरं चानुज्ञाक्षरमनुमतिरोंकार इत्यर्थः॥कथमनुज्ञेत्याह श्रुतिः यद्धि किंच यत्किंच लोके ज्ञानं वा धनं वानुजानाति विद्वा
न्धनी वा तत्रानुमतिं कुर्वन्नोमित्येव तदाह॥तथा च वेदे त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाचेत्यादि॥तथा च लोकेऽपि तवेदं धनं गृह्णामीत्यु

अनुज्ञात्वेति॥तस्यानुज्ञात्वं प्रश्नपूर्वकं प्रसिद्धिमुपन्यस्यति॥कथमिति॥तत्रेति ज्ञान धनयोरुक्तिः तदित्यनुमंतव्यं क्ते ओमित्याहात एषा उ
साधारण्येनोच्यते॥ओंकारस्यानुज्ञाक्षरत्वे लोकप्रसिद्धिवद्वेदप्रसिद्धिं समुच्चिनोति॥तथा चेति॥कति देवा याज्ञवल्क्येति शाकल्येन पृष्टे त्रयस्त्रिंशदि
ति याज्ञवल्क्येन प्रत्युक्ते सति ओमिति शाकल्यानुज्ञां कृतवान् पुनश्च कत्येवेति प्रश्ने षडिति प्रतिवचने सत्योमिति होवाचेत्यादिवाक्यं बृहदारण्यके यथो
क्तार्थानुसारि प्रसिद्धमित्यर्थः॥यद्धि किंचेत्यादिवाक्यं लोकप्रसिद्धिमेव प्रकटयति॥तथा च लोकेऽपीति॥ओंकारस्य लोकवेदप्रसिद्धिभ्यामनुज्ञात्वेऽपि क

छां·भा·
७

अ·
१

समृद्धिशब्दादुपरि संबध्यते॥ तस्याः समृद्धिमूलत्वं साधयति॥ समृद्धो हीति॥ अनुज्ञायाः समृद्धिं प्रति कारणत्वेन समृद्धित्वे सत्योंकारस्याप्यनुज्ञात्मक
स्य समृद्धिगुणवत्त्वं सिद्धमित्युपसंहरति॥ तस्मादिति॥ समर्द्धयितेत्यादिफलवाक्यमित्याह॥ समृद्धीति॥ अस्मिन्वाक्ये समर्द्धयितेत्यादि पूर्ववद्व्याख्ये
यमित्याह॥ पूर्ववदिति॥ ओंकारस्य गुणत्रयवतः सफलमुपासनमुक्तं तथा च वक्तव्याभावात्तेनेयमित्यादिवाक्यमनर्थकमित्याशंक्याह॥ अथेति॥
स्तुतेरानर्थक्यमाशंक्याह॥ उपास्यत्वादिति॥ प्ररोचनं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति॥ कथमित्यादिना॥ त्रयी विद्या वर्त्तत इति संबंधः त्रयी विद्येत्यस्य पच
रितार्थत्वं कथयति॥ त्रयी विद्येति॥ किमिति श्रुतं तया व्याख्यायते तत्राह॥ नहीति॥ तस्याः स्वरूपलाभस्यानादित्वेन हेतुत्वेनापेक्षत्वादित्यर्थः॥ कर्मा

एव एषैव समृद्धिर्यदनुज्ञा या अनुज्ञा सा समृद्धिस्तन्मूलत्वादनुज्ञायाः समृद्धो ह्योमित्यनुज्ञां ददाति तस्मात्समृद्धिगुणवानोंकार इत्य
र्थः॥ समृद्धिगुणोपासकत्वात्तद्धर्मा सन्समर्द्धयिता ह वै कामानां यजमानस्य भवति॥ य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्त इत्यादि पू
र्ववत्॥ अथेदानीमक्षरं स्तौत्युपास्यत्वात्प्ररोचनार्थं कथं तेनाक्षरेण प्रकृतेनेयमृग्वेदादिलक्षणा त्रयी विद्या विहितं कर्मेत्यर्थः॥ न

यदनुज्ञा समर्द्धयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते॥ ७॥ तेनेयं त्रयी विद्या वर्त्तते ओमित्या
श्रावयत्योमिति शꣳसत्योमित्युद्गायत्ये हि त्रयी विद्यैवाश्रावणादिभिर्वर्त्तते कर्म तु तथा प्रवर्त्तत इति प्रसिद्धं॥ कथं॥

ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायतीति लिंगाच्च सोमयाग इति गम्यते तच्च कर्म एतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै पूजार्थं प
रमात्मप्रतीकं हि तत्तदपचितिः परमात्मन एव सा॥ स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं पि कथमाश्रावणादिभिरात्मानं लभते तत्राह॥ कर्म त्विति

॥ प्रसिद्धिमेव प्रपंचयति॥ कथमित्यादिना॥ आध्वर्यवहौत्रौद्गात्रसमाहारस्य दर्शपूर्णमासादिष्वसंभवादग्निष्टोमादिषु च संभवात्त्रितयसमा
हारलिंगादेव कारणात्प्रवर्त्तमानं त्रयीविहितं कर्म सोमयाग इति भातीत्याह॥ लिंगाच्चेति॥ स्वव्यवस्थोक्तं कर्मेति न्यायादोंकारेण वैदिकस्य कर्मणः स्थि
तिरस्तु तं विधाय स्तुत्यंतरमाह॥ तच्चेति॥ तत्कथं पुनरक्षरं कर्मणा पूज्यते तत्राह॥ परमात्मेति॥ तस्य तत्प्रतीकत्वे किं स्यादिति चेत्तत्राह॥ तदपचितिरिति
॥ ननु कर्मणा परमात्मा चेदाराध्यते तर्हि तत्प्रतीकत्वादक्षरस्यापि तेनाराधनं स्यान्नेश्वरस्तेनाराध्यत इति प्रमाणमस्ति तत्राह॥ स्वकर्मणेति॥ वर्णा

राम
७

प्रसाद्य तत्प्रसादवशात्तत्फलं कर्त्ता प्राप्नोतीति भगवतोक्तत्वादीश्वरपूजार्थं कर्मेति गम्यते ॥ तथा च तत्प्रातीकत्वादोंकारस्य तत्पूजार्थं कर्मेति युक्तमित्य
र्थः ॥ वैदिकं कर्माक्षरपूजार्थमित्यक्षरं स्तुत्वा विधान्तरेण स्तौतीति ॥ किंचेति ॥ यजमानादीत्यादिपदेन पत्नी गृह्यते ॥ प्राणे स्वार्थी विहितं कर्म वर्त्तत इति सं
बंधः स्तुत्यंतरमाह ॥ तथेति ॥ यथाक्षरविकारैर्यजमानादिप्राणैर्वैदिकं कर्म वर्त्तते न तथेति यावत् ॥ हविषेत्यत्रापि पूर्ववदन्वयः ॥ कथमृत्विगादिप्राणा
नां हविषश्चाक्षरविकारत्वमत आह ॥ यागेति ॥ आदिशब्दोऽनुक्तवैदिककर्मसंग्रहार्थः ॥ तस्मादोमित्युदाहृत्येत्यादिस्मृतेरित्यर्थः ॥ अग्नौ प्रास्ताहु

विंदति मानवद्भूतिस्मृतेः ॥ महिम्ना रसेन किंचैतस्यैवाक्षरस्य महिम्ना महत्त्वेन ऋत्विग्यजमानादिप्राणैरित्यर्थः ॥ तथैतस्यैवाक्ष
रस्य रसेन व्रीहियवादिरसनिर्वृत्तेन हविषेत्यर्थः ॥ यागहोमाद्यक्षरेण क्रियते तच्चादित्यमुपतिष्ठते ततो वृष्ट्यादिक्रमेण प्राणोऽन्नं
च जायते प्राणैरन्नेन च यज्ञस्तायत इत्युच्यतेऽक्षरस्य महिम्ना रसेनेति तत्राक्षरविज्ञानवतः कर्म कर्तव्यमिति स्थितमाक्षिपति ॥ ते

तस्यैवाक्षरस्यापचित्यै महिम्ना रसेन ॥ तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद नाना तु विद्या चाविद्या च ॥

नाक्षरेणोभौ यश्चैतदक्षरमेवं यथाव्याख्यातं वेद यश्च कर्ममात्रवित् अक्षरयाथात्म्यं न वेद तावुभौ कुरुतः कर्म तयोश्च कर्मसामर्थ्या
देव फलं स्यात्किं तत्राक्षरयाथात्म्यविज्ञानेनेति दृष्टं हि लोके हरीतकीं भक्षयतोस्तद्रसाभिज्ञेतरयोर्विरेचनं नैवं यस्मान्नाना
तु विद्या चाविद्या च ॥ भिन्ने हि विद्याविद्ये तु शब्दः तिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ॥ आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति स्मृतिमाश्रि

त्याह ॥ तच्चेति ॥ वृष्ट्यादीत्यादिशब्देनान्नस्य प्रजानां चोत्पत्त्युपकरणं सर्वमुच्यते ॥ तथापि कथमेतस्यैवाक्षरस्य महिम्नेत्यादि तत्राह ॥ प्राणैरिति ॥ अ
क्षरस्तुत्या महीकृतत्वादुपासनेन सिद्धे किमुत्तरेण ग्रंथेनेत्याशंक्याह ॥ तत्रेति ॥ पूर्वस्मिन्संदर्भे स्तुतिवशादक्षरविज्ञाने कर्तव्ये तन्निष्पाद्यं कर्मेति तद्वि
ज्ञानवतोऽनुष्ठेयमिति स्थितं तदाक्षेपकमुत्तरं वाक्यमित्यर्थः ॥ आक्षेपाक्षराणि व्याचष्टे तेनेत्यादिना ॥ ननु कर्मकर्तृत्वे विद्वदविदुषोर्विद्वानेव तत्फल
मश्नुते नाविद्वानिति कथमित्याशंक्याह ॥ तयोश्चेति ॥ इति शब्दस्त्वाक्षिपतीत्यनेन संबध्यते ॥ कथं विद्वदविदुषोरविशिष्टं फल मित्याशंक्य दृष्टांत
माह ॥ दृष्टं हीति ॥ विमतं न स्वतंत्रफलं अंगज्ञानत्वात् ॥ आज्यावेक्षणवदिति माभेप्रत्याह ॥ नैवमिति ॥ हेतुत्वेनावतारितं वाक्यं व्याचष्टे ॥ भिन्ने हीति ॥

विद्योपासनाकर्म अविद्यानयोर्भिन्नत्वं पृथक्फलवत्त्वं तन्न विद्यावैयर्थ्यमित्यर्थः॥ विद्यायाः स्वतंत्रफलवत्त्वं नास्तीति पक्षस्य व्यावृत्तिप्रकारमेव प्र
पंचयति॥ नेत्यादिना॥ अंगज्ञानात्कुणवदक्षरज्ञानस्याधिक्ये फलितमाह॥ तस्मादिति॥ तदंगं कर्मांगमुद्गीथमात्रज्ञानं तस्मादाधिक्याद्विशिष्टाक्षरज्ञा
नस्येति यावत्॥ यत्तु पुनरुक्तं तयोश्च कर्मसामर्थ्यादेव फलं स्यादिति तत्राह दृष्टं हीति॥ यत्त्वंगज्ञानत्वादिति तत्किमंगत्वे सति ज्ञानत्वं किं वाश्रित्य विहि
तत्वे अथवा एतदेव ज्ञानत्वविशेषितं॥ नाद्यः॥ तन्निर्द्धारणाधिनियमन्यायेनासिद्धेर्न द्वितीयो गोदोहने व्यभिचारात् तृतीयो दृष्टांतस्य साधनविकलत्वादा
ज्यावेक्षणस्याश्रित्य विध्युदाहरणवहिर्भूतत्वादंगसंबंधज्ञानत्वमात्रेण दृष्टांतत्वे सत्यंगत्वोपाधेः संभवादित्यभिप्रेत्य ज्ञानाधिक्ये फलाधि

पक्षं व्याचष्ट इत्यर्थः॥ नोंकारस्य कर्मांगत्वमात्रविज्ञानमेव रसतमाप्तिसमृद्धिगुणवद्विज्ञानं किं तर्हि ततोऽप्यधिकं तस्मात्तदंगाधिक्या
त्फलाधिक्यं युक्तमित्यभिप्रायो दृष्टं हि लोके वणिक्शबरयोः पद्मरागादिमणिविक्रये वणिजो विज्ञानाधिक्यात्फलाधिक्यं तस्माद्य
देव विद्यया विज्ञानेन युक्तः सन् करोति कर्म श्रद्धया श्रद्दधानश्च सन्नुपनिषदा योगेन युक्तश्चेत्यर्थः॥ तदेव कर्म वीर्यवत्तरं अविद्वत्कर्मणो

यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति॥ ॥

धिकफलं भवतीति॥ विद्वत्कर्मणो वीर्यवत्तरवचनाद्विदुषोपि कर्मवीर्यवदेव भवतीत्यभिप्रायः न चाविदुषः कर्मण्यनधिकारः औ
षस्त्ये कांडे ऽविदुषामपि आर्त्विज्यदर्शनात् कथमित्यत्रानंतरवाक्यं योजयति॥ तस्मादिति॥ विज्ञानमुद्गीथाद्यंगमात्रविषयमुपासनातिरि
क्तं तेनेति यावत्॥ योगो देवताविषयमुपासनं इति शब्दः तदर्थसमाप्त्यर्थः॥ तत्रैवार्थं सिद्धमर्थं कथयति॥ विद्वदिति॥ नन्वर्थी समर्थो विद्वान पर्युद
स्तश्च कर्मण्यधिकारीत्यंगीकाराद्विदुषस्तल्लक्षणानाक्रांतस्यानधिकारात्कथं तत्कर्मवीर्यवदिति प्रतिज्ञायते तत्राह॥ न चेति॥ औषस्त्ये उषस्तिसंब
धे मटचीहतेषु कुरुष्वित्यादितस्मिन्ग्रंथजाते विद्याहीनानामपि कर्मानुष्ठानं दृश्यते॥ प्रस्तोतर्या देवतेत्यादौ तां चेदविद्वानित्यादिलिंगात्तस्माद्विदुषोपि
कर्मण्यधिकारोऽधिकारिलक्षणे तु ज्ञानाभावेपि द्रव्यादिज्ञानमात्रेण विशेषणसिद्धिरित्यर्थः॥ गुणवदक्षरज्ञानं स्वतंत्रफलमित्युक्तं तत्तु रसतमगुण
वदक्षरविषयमेवकमुपासनं तत्र च विधुरहित फलस्याश्रुतत्वे विश्वजिन्न्यायेन रात्रिसत्रन्यायेन वा तत्कल्प्यते आप्तिगुणवतः समृद्धिगुणवतश्चास्

रस्यैव विज्ञाने प्रत्येकं फलश्रुतेस्तथा च त्रीण्युपासनानि पृथक्फलानि विवक्षितानीत्यत आह ॥ रसतमेति ॥ न तावदिहोपासीतेति विधिव्यति
रेकेण मध्ये विध्यंतरमुपलभ्यते न चापयिता ह वै कामानामित्यादिवाक्ये फलश्रुत्या विधिकल्पना यो रसतमगुणवदक्षरविज्ञानविधौ फलाकांक्षिण्य
र्थवादस्य फलांशान्वयेनानेकगुणवदेकविज्ञानविधिसंभवे विधिभेदकल्पनायोगात् नो खल्वर्थवादिकफलवदनेकविशेषणैकोपास
नविषयविध्यभ्युपगमे न वाक्यैक्यसंभवे वाक्यभेदमनुचितमेतेन विश्वजिन्न्यायो निरस्तः ॥ रात्रिसत्रन्यायस्तु प्रकृताविरोधीति भावः तस्योपव्याख्या
नमित्युक्तस्योपसंहारवाक्यं खल्वेतस्येत्यादि तत्रैतच्छब्देन प्रकृताकर्षणे कारणमाह ॥ अनेकैरिति ॥ रसतमाप्तिसमृद्धिरूपाण्यनेकानि विशेषणा
नि तैर्विशिष्टत्वेनाक्षरस्यानेकप्रकारेणोपास्यत्वात्प्रकारभेदेषूपासनैक्यस्य प्रागेवोक्तत्वात्प्रकृतस्यैवाक्षरस्यैतदुपव्याख्यानं यत्त्वद्विहितमि

रसतमाप्तिसमृद्धिगुणवदक्षरमित्येकमुपासनं मध्ये प्रयत्नांतरादर्शनात् ॥ अनेकैर्हि विशेषणैरनेकधोपास्यत्वात्खल्वेतत्त
खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति १ देवासुरा ह

स्यैव प्रकृतस्योद्गीथस्याक्षरस्योपव्याख्यानं भवति ॥ १ ॥ देवासुरा देवाश्चासुराश्च देवा दीव्यतेर्द्योतनार्थस्य शास्त्रोद्भासिता इंद्रि
यवृत्तयोऽसुराः तद्विपरीताः स्वेष्वेवासुषु विष्वग्विषयासु प्राणनक्रिया

त्यर्थः ॥ १ ॥ गुणत्रयविशिष्टमुद्गीथावयवभूतमोंकाराख्यमक्षरं
परमात्मप्रतीकं तद्दृष्ट्योपास्यमित्युपदिष्टमिदानीं तस्यैवाक्षरस्याध्यात्माधिदैवभेदेनादित्यप्राणदृष्ट्योपासनं विवक्षन्नाख्यायिकांतरमवतारयति
॥ देवासुरा इति ॥ तत्राक्षराणि व्याचिख्यासुः प्रतिभात्युदासार्थं विवक्षितं समासं दर्शयति ॥ देवाश्चेति ॥ देवशब्दनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति ॥ देवा इति
॥ दीव्यतिर्द्योतनार्थो दिवुक्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिष्विति दर्शनात्तस्य चाजंतस्य सति गुणे कर्तरि यथोक्तरूपसिद्धि
रित्यर्थः ॥ ते च द्योतनका देवा रूढेरिंद्रादयो भविष्यंतीत्याशंक्याह ॥ शास्त्रेति ॥ इत्यध्यात्ममित्युपसंहारविरोधात्प्रसिद्धदेवहेयत्वादुपासकशरीर
स्थकरणावस्था देवाः सत्त्वात्मकाः शास्त्रानुसारिणो देवशब्दवाच्या इत्यर्थः ॥ तथाप्यात्माऽसुरा विरोचनादयः स्युरित्याशंक्य पूर्ववदुपसंहारवि
रोधमभिप्रेत्याह ॥ असुरा इति ॥ असुरा इंद्रियवृत्तय एवेति संबंधः ॥ सात्त्विकेंद्रियवृत्तिभ्यो वैपरीत्यं तासामसुरत्वे सिद्धमित्यर्थं दर्शयति ॥ तद्विपरीता इति

विष्वग्विषयासु त्विष्वं चोतानागतयोर्विषययोरासक्तास्विति यावत् ॥ प्राणनक्रियासु जीवनानुकूलप्राणचेष्टास्वित्यर्थः तदेव स्फोरयति ॥ स्वाभाविकय इ
ति शास्त्राभिरक्षामंतरेणैव स्वभाववशात्प्रवर्तमानत्वं स्वाभाविकत्वं ॥ तथा च शास्त्रीयेन्द्रियवृत्तिभ्यो वैपरीत्यमसूयामतिविरुद्धमित्यर्थः ॥ वैपरीत्यांतरमाह ॥
तमआत्मिका इति ॥ कथं मिथो विषयापहारं निमित्तीकृत्य देवानामसुराणां संग्रामोऽभूदित्यपेक्षायामासुरीं वृत्तिं प्रकटयति ॥ शास्त्रीयेति ॥ दैवीं वृत्तिमुप
यति ॥ तयेति ॥ देवानामुक्तासुरवैपरीत्यं स्फुटयति ॥ शास्त्रेति ॥ स्वाभाविकः शास्त्रानपेक्षस्तमोरूपः पाप्माऽसुरः परिच्छेदाभिमानस्तस्य तिरस्करणार्थमि
ति यावत् ॥ उक्तमाध्यात्मिकं संग्रामं निगमयति ॥ इत्यन्योन्येति ॥ उक्तरीत्या यथोक्तानां देवानामसुराणां च पराभिभवः स्वोद्भवश्चेत्येवंरूपः संग्रामः प्रति

सुरमणात्स्वाभाविक्यस्तमआत्मिका इन्द्रियवृत्तय एव ॥ ह वै इति पूर्ववृत्तोद्भासकौ निपातौ ॥ यत्र यस्मिन्निमित्त इतरेतरविषयाप
हारलक्षणे संयेतिरे संपूर्वस्य यततेः संग्रामार्थत्वमिति संग्रामं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ शास्त्रीयप्रकाशवृत्त्यभिभवनाय प्रवृत्ताः स्वाभाविक्य
स्तमोरूपा इन्द्रियवृत्तयोऽसुरास्तथा तद्विपरीताः शास्त्रार्थविषयविवेकज्योतिरात्मानो देवाः स्वाभाविकतमोरूपासुराभिभवनाय प्र

वै यत्र संयेतिर उभये प्राजापत्या

वृत्ता इत्यन्योन्याभिभवोद्भवरूपः संग्राम इव सर्वप्राणिषु प्रतिदेहं देवासुरसंग्रामोऽनादिकालप्रवृत्त इत्यभिप्रायः ॥ स इह श्रुत्याऽऽ
ख्यायिकारूपेण धर्माधर्मोत्पत्तिविवेकविज्ञानाय कथ्यते प्राणविशुद्धिविज्ञानविधिपरतया अत उभयेऽपि देवासुराः प्रजापतेरपत्या
नीति प्राजापत्याः प्रजापतिः कर्मज्ञानाधिकृतः पुरुषः पुरुष एवोक्थमयमेव महान्प्रजापतिरिति श्रुत्यन्तरा

देहमनादिकालप्रवृत्तो यथा दे
वासुरसंग्रामस्तथेति योजना ॥ किमर्थं पुनरपुरुषार्थरूपो देवासुरसंग्रामः श्रुत्याऽऽख्यायते तत्राह ॥ स इहेति ॥ स हि संग्रामोऽस्मिन्प्रकरणे प्राणस्य विशुद्धि
विषयं विज्ञानं विधातुं प्रवृत्तः तथा श्रुत्या कथारूपेणाख्यायते इन्द्रियाणां विषयवैमुख्ये धर्मः स्यात्तेषां तदाभिमुख्ये पापस्योत्पत्तिरिति विवेकविज्ञान
सिद्ध्यर्थं चाख्यायिका प्रणीयते ॥ तस्मादिन्द्रियाणां प्रयत्नतो विषयप्रावण्यं परिहर्तव्यं ॥ तदैकमुख्यं च तेषां श्रेयोर्थिभिर्यत्नादाधेयमिति भावः ॥ प्रजमा
मप्रापणा नामैव देवासुरभावस्योक्तत्वमतः शब्दार्थः ॥ प्रजापतिशब्दस्य रूढमर्थमपाकृत्य विवक्षितमर्थमाह ॥ प्रजापतिरिति ॥ उक्तरूपः पुरुषः प्रजापति

कथं पुनर्यथोक्तानां देवासुराणां तद्भवत्वं तत्राह॥ तस्माद्धीति॥ यत्रेत्युक्तं संग्रामनिमित्तं परामृशति॥ तत्तत्रेति देवानामुत्कर्षस्यासुराणामपकर्षस्य ल-
क्षणमित्यस्मिन्निमित्ते कथमुद्गीथभक्त्याहरणमित्याशंक्याह॥ उद्गीथेति॥ लक्षितलक्षणान्यायं सूचयति॥ तस्यापीति॥ उद्गीथभक्तेरिवेत्यपेरर्थः॥ त-
दाहरणप्रयोजनं प्रश्नपूर्वकं कथयति॥ तत्किमर्थमित्यादिना॥ संप्रत्युद्गीथाहरणप्रकारं प्रकटयति॥ यदा चेति॥ अचेतनस्य करणस्योद्गातृत्वासंभ-
वात् विशिनष्टि॥ चेतनावन्तमिति॥ मुख्यं प्राणं व्यावर्तयति॥ प्राणमिति॥ त्वचन उद्गातृत्वे नि वाजसनेयकश्रुतिमाश्रित्याह॥ उद्गीथकर्तारमिति अथोद्गी-
थभक्तिरेव भूयते ननूद्गातारं कथं तदुपासनमित्याशंक्याह॥ उद्गीथभक्त्येति॥ तयोपलक्षितमुद्गातारमुपासनमिति यावत्॥ कथमुपासनमित्यपेक्षायां

तस्माद्धि शास्त्रीयाः स्वाभाविकाश्च करणवृत्तयो विरुद्धाः प्राजापत्यानीव तदुद्भवत्वात् तत्तत्रोत्कर्षापकर्षलक्षणनिमित्ते ह देवा उद्गीथं उद्गी-
थभक्त्युपलक्षितमौद्गात्रं कर्माजह्रुराहृतवन्तः॥ तस्यापि केवलस्याहरणासंभवाज्ज्योतिष्टोमाद्याहृतवन्त इत्यभिप्रायः तत्किमर्थमा-
जह्रुरित्युच्यते॥ अनेन कर्मणैनानसुरानभिभविष्याम इत्येवमभिप्रायाः सन्तो यदा च तदुद्गीथं कर्माजिहीर्षवस्तदा ते ह देवा नासिक्यं नासि-

॥ ॥ ॥ ॥ तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रुरनेनैनानभिभविष्याम इति ते ह नासिक्यं प्राणमुद्गीथमुपासांचक्रिरे

काया भवं चेतनावन्तं प्राणमुद्गीथकर्तारमुद्गातारं॥ उद्गीथभक्त्योपासांचक्रिरे कृतवन्त इत्यर्थः॥ नासिक्यप्राणदृष्ट्योद्गीथाख्यमक्षर-
मोंकारमुपासांचक्रिर इत्यर्थः॥ एवं हि प्रकृतार्थपरित्यागोऽप्रकृतार्थोपादानं च न कृतं स्यात् खल्वेतस्यैवाक्षरस्येत्योंकारो ह्युपास्यत-
याप्रकृतो ननु उद्गीथोपलक्षितं कर्माहृतवन्त इत्यवोचः इदानीमेव कथं नासिक्यप्राणदृष्ट्योंकारमुपासांचक्रिर इत्यात्थ॥ ॥

उद्गीथेन कर्तृत्वप्रार्थनयेत्याह॥ कृतवन्त इति॥ ते ह नासिक्यमित्यक्षरोक्तमर्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह॥ नासिक्येति॥ किमित्यक्षरमोंकाराख्यमिहोपा-
स्यत्वेन व्याख्यायते तत्राह॥ एवं हीति॥ उक्तमेव स्फुटयति॥ खल्विति॥ तथा च प्राणस्योद्गातृदृष्ट्योपासने प्रकृतस्य परित्यागो भक्तेश्च घ्राणप्राणदृष्ट्यो-
पास्यत्वांगीकारे प्रकृतोपादानमिति शेषः॥ पूर्वापरविरोधमाशंकते॥ नन्विति॥ उद्गीथोपलक्षितेनौद्गात्रेणोपलक्षितं ज्योतिष्टोमादिकर्माहृतमि-
त्युक्तं तदाहरणं च तस्योपासनं तद्विरुद्धं नासिक्यप्राणदृष्ट्याक्षरोपासनमित्यर्थः॥

स्वोक्तेर्मिथो विरोधं परिहरति ॥ नैष दोष इति ॥ उद्गीथोपलक्षितकर्मोपलक्षितेज्योतिष्टोमादौ कर्मणि सत्येवोद्गातृप्राणदृष्ट्योपास्यत्वेनाक्षरं विवक्षितं
ओंकारस्योद्गीथावयवो ध्येयत्वेनेष्टो न स्वतंत्रो व्यापकस्तथा चाक्षरोपासनार्थत्वेन कर्माहरणं न ध्येयत्वेनेत्यविरोध इत्यर्थः ॥ आश्रित्य विधानार्थं क
र्माहरणमित्युक्तां तेहेत्यादि व्याचष्टे ॥ तमेवमिति ॥ स्वोत्थेन चासुरेण नासिकासंबद्धेनेति यावत् ॥ अधर्मो ह्यासंगस्तद्रूपेण ॥ तस्यासंगं विधं साधय
ति ॥ सहीति ॥ कल्याणो गंधः सुरभिरुक्तः तस्य ग्रहणं ममैवेत्यभिमानात्मा यो यमासंगस्तेनाभिभूतः स्वोपकारो गंधाघ्राणकृतस्तुल्यः सर्वस्य कार्यकार
णसंघातस्येति विवेकविज्ञानं यस्य स तथेति विग्रहः ॥ ननु कथं यथोक्तासंगस्पर्शितेत्याशंक्याह ॥ सतेनेति ॥ उक्तेर्थे वाक्यं पातयति ॥ तदिदमिति ॥

नैष दोषः उद्गीथकर्मण्येव हि तत्कर्तृप्राणदेवतादृष्ट्योद्गीथभक्त्यवयवश्चोंकार उपास्यत्वेन विवक्षितो न स्वतंत्रः तस्मादर्थेन कर्माहृ
तं वंतइति युक्तमेवोक्तं तमेवं देवैर्वृतमुद्गातारं हासुराः स्वाभाविकस्तमआत्मानो ज्योतीरूपं नासिक्यं प्राणं देवं स्वोत्थेन पाप्मनाऽधर्मा
संगरूपेण विविधुः विद्धवंतः संसर्गं कृतवंतइत्यर्थः ॥ स हि नासिक्यः प्राणः कल्याणगंधग्रहणाभिमानासंगाभिभूतविवेकविज्ञानो ब

तᳪं हासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गंधि च

भूव स तेन दोषेण पाप्मसंसर्गी बभूव तदिदमुक्तमसुराः पाप्मना विविधुरिति ॥ यस्माद्धासुरेण पाप्मना विद्धः तस्मात्तेन पाप्मना प्रेरितो
घ्राणः प्राणो दुर्गंधिग्राहकः प्राणिनां ॥ अतस्तेनोभयं जिघ्रति लोकः सुरभि च दुर्गंधि च पाप्मना ह्येष यस्माद्विद्धः उभयग्रहणमविव
क्षितं यस्योभयं ह घ्राणप्राणस्यासुरपाप्मविद्धत्वे कार्यलिंगकमनुमानं सूचयति ॥ तस्मादिति ॥ उक्तानुमानावद्योति वाक्यं व्याकरोति ॥
अतइति ॥ अतःशब्दार्थमेव स्पष्टयति ॥ पाप्मनेति ॥ ननु पाप्मना विद्धत्वात्तेन लोको दुर्गंधं जानातीत्येव युक्तं सुरभिज्ञानस्य पाप्मकर्मत्वाभा
वात्तथा च कथं तेनोभयं जिघ्रतीत्युक्तं तत्राह ॥ उभयग्रहणमिति ॥ एकस्यापि हविषो कौद्रवात्मकस्य पुरोडाशो दर्वीकाकादि संबंधाद्भ्रंशो प्राय
श्चित्तसत्त्वेपि यस्योभयं हविरार्तिमार्छेदिति सैंद्रं पंचशरावमोदनं निर्वपेदित्यत्रोभयग्रहणमविवक्षितमिति स्थितं प्रथमे तंत्रे तथात्रापीत्याह
॥ यस्येति ॥ न केवलं पाप्मना हीति वाक्यशेषादत्रोभयग्रहणमविवक्षितं किंतु वाजसनेयके यथोक्तोद्गीथविद्याविषयत्वेन समानप्रकरणेय

वेधवशात् दुर्गंधं जानातीत्येववक्तव्यत्वात् विवक्षितमुभयग्रहणमित्याह॥ यदेवेति॥ ननु नासिक्यस्य प्राणस्य पाप्मविद्धत्वादनुपास्यत्वे सिद्धे
न्यायसाम्याद्वागादीनामपिनोपास्यत्वमितिसिध्यतीति किमुत्तरग्रंथेनेत्यत आह॥ मुख्यप्राणस्येति॥ न्यायसाम्येपि मुख्ये तन्निराकरणाभावे मुख्य
प्राणस्यैवोपास्यत्वमित्यनिश्चयात्तदुपास्यतादार्ढ्यार्थं मुख्येतावागादीनामुपास्यत्वमपाकर्तुं उत्तरग्रंथ इत्यर्थः॥ विद्धा इति विचार्येत्क्रमेणापोह्यंत

विरातिमार्च्छतीति यद्ध्यदेवेदं सप्रतिरूपं जिघ्रतीति समानप्रकरणश्रुतेः मुख्यप्राणस्योपास्यत्वाय तद्विशुद्धत्वानुभवार्थोयं
विचारः श्रुत्या प्रवर्तितोऽतश्च वागादिदेवताः क्रमेण विचार्यासुरेण पाप्मना विद्धा इत्यपोह्यन्ते॥ समानमन्यत् अथ ह वाचं चक्षुः श्रोत्रं
मन इत्याद्यनुक्ता अप्यन्यास्त्वग्रसनादिदेवता द्रष्टव्याः॥ एवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरितिश्रुत्यन्तरादासुरेण विद्धत्वात् घ्राणा

पाप्मना ह्येष विद्धः॥ ३॥ अथ ह वाचमुद्गीथमुपासांचक्रिरे तां हासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं वदति सत्यं चा
नृतं च पाप्मना ह्येषा विद्धाथ ह च क्षुरुद्गीथमुपासांचक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनी
यं चादर्शनीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धमथ ह श्रोत्रमुद्गीथमुपासांचक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं शृ
णोति श्रवणीयं चाश्रवणीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धमथ ह मन उद्गीथमुपासांचक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मा

दिदेवता अपोह्यंते॥ अथानंतरं य एवायं प्रसिद्धो मुखे भवो मुख्यः प्राणः तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे तं हासुराः पूर्ववदृत्वा पाप्मवि
ध्वंसुर्विनष्टाः अभिप्रायमात्रेण अकृत्वा किंचिदपि प्राणस्य कथं विनष्टा इत्यत्र दृष्टांतमाह॥ यथा लोके अश्मानमाखणं
न शक्यते खनितुं कुद्दालादिभिरपि छेत्तुमशक्योऽखण एवाखणस्तमृत्वा इतिसंबंधः॥ उत्तरवाक्येषु व्याख्यानमनपेक्षितं पूर्वेण स
मानत्वादित्याह॥ समानमिति॥ अवशिष्टवाक्यैकदेशग्रहणार्थमादिपदं॥ ननु घ्राणादीनां पाप्मविद्धत्वादनुपास्यत्वेपि वागादीनां तद्विद्धत्वेनानुपास्य
त्वावचनान्मुख्यस्यैव प्राणस्योपास्यत्वं नावसीयतेऽत आह॥ अनुक्ता इति॥ उक्तानामनुक्तोपलक्षणत्वे वृहदारण्यकश्रुतिं संवादयति॥ एवमु खल्वि
ति॥ अथ हेत्यादि मुख्यप्राणविषयं वाक्यमुत्थाप्य व्याकरोति॥ आसुरेणेत्यादिना॥ पूर्ववद्वागादिष्विति यावत् टंकैश्च विदारकैर्लोहविशेषैरित्यर्थः॥

अप्रुतस्य लोष्टस्याश्मोपादाने हेतुमाह॥ सामर्थ्यादिति॥ तस्य ध्वंसनयोग्यत्वाद्दंसतेश्च कर्त्रपेक्षत्वादित्यर्थः॥ तर्हि यस्य कस्यचिदेवंविधस्य सं
भवाद्दलं लोष्टग्रहणेनेत्याशंक्य यथाश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेतेति बृहदारण्यकश्रुतेस्तस्यैवात्र ग्रहणमित्याह॥ श्रुत्यंतरगं चेति॥ दृष्टांतदार्ष्टां
तिकाभ्यां सिद्धमर्थं निगमयति॥ एवमिति॥ इति प्राणस्य विशुद्धत्वात्तदुपासनं कर्तव्यमिति शेषः फलवचनमवतार्य व्याकरोति॥ एवंविदइत्या

सामर्थ्याल्लोष्टः पांशुपिंडः श्रुत्यंतराच्चाश्मनि क्षिप्तोऽश्मभेदनाभिप्रायेण तस्याश्मनः किंचिदप्यकृत्वा स्वयं विध्वंसते विदीर्यते
नैवं विदध्वंसुरित्यर्थः॥ एवं विशुद्धोऽसुरैरधर्षितत्वात्प्राण इत्येवंविदः प्राणात्मभूतस्येदं फलमाह॥ यथाश्मानमित्यय एव
दृष्टांतः॥ एवं हैव स विध्वंसते विनश्यतीति कोऽसावित्याह॥ य एवंविदि यथोक्तप्राणविदि पापं तदनर्हं कर्तुं कामयते इच्छति॥ य

न्तेनोभयं संकल्पयते संकल्पनीयं चासंकल्पनीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धमथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमु
द्गीथमुपासांचक्रिरे तं हासुरा ऋत्वा विदध्वंसुर्यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसेतैवं यथाश्मानमाख
णमृत्वा विध्वंसत एवं हैव स विध्वंसते य एवंविदि पापं कामयते यश्चैनमभिदासति॥ ॥ ॥

अथाप्येनमभिदासति हिनस्ति प्राणविदं मन्याक्रोशताडनादि प्रयुंक्ते सोऽप्येवमेव विध्वंसत इत्यर्थः॥ यस्मात्स एष प्राण
वित्प्राणभूतत्वादश्माऽऽखणोऽघर्षणीय इत्यर्थः॥ ननु नासिक्योऽपि प्राणो वाय्वात्मा यथा मुख्यस्तत्र नासिक्यः प्राणः पा
प्मना विद्धः प्राण एव सन्मुख्यः कथं नेति दोषो नासिक्यस्तु स्थानकरणवैगुण्याद्विद्धो वाय्वात्मापि सन्मुख्यस्तु स्थानदेव

दिना॥ प्राणविप्रतिस्पर्द्धिनो विनाशे हेतुमाह॥ यस्मादिति॥ नासिक्यप्राणस्य मुख्यप्राणस्य च वायुविकारत्वेन प्राणत्वावि तावलीयस्त्वा
शेषात्पाप्मनात्वेव विद्धत्वं तुल्यं वा स्यातामिति शंकते॥ नन्विति॥ स्थानविशेषसंबंधासंबंधाभ्यामनयोर्विपाप्मवेधव्यवस्थाऽयुक्तेति परि
हरति॥ नैष दोष इति॥ स्थानावस्थावच्छिन्ने करणे वैगुण्यं विषयविशेषासक्तत्वं तस्मात्तद्रूपस्य नासिक्यप्राणस्यापि विद्धतास्यादिति याव
त्॥ तदसंभवो हि विशेषसंबंधप्रयुक्तवैगुण्ययोगादित्येतत् क्लिष्टमुक्तमुपपन्नं॥ स्थानसंबंधविशेषाद्वा प्राणस्य पाप्मविद्धत्वं तदभावाच्च

प्राणस्येतरविलक्षणत्वमेतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति ॥ यथेत्यादिना ॥ न मुख्ये दोषवत्त्वं प्राणस्य सचिवत्वाभावादिति शेषः ॥ घ्राणदेवता विद्धा प्राणदेवतानुप
विद्धेत्यत्र गमकत्वेनानन्तरवाक्यं व्याचष्टे ॥ यस्मादिति ॥ मुख्यप्राणस्य पाप्मवेधाभावमुपसंहरति ॥ अत एवेति ॥ पाप्मकार्यस्यासंगः तस्य प्राणेनानु
पलंभादित्यतः शब्दस्यैवार्थः हिशब्देनोक्तं पाप्माविधं विशुद्धत्वे हेतूक्तं मुख्यप्राणविशुद्धिमुपसंहरति ॥ एष इति ॥ तस्य विशुद्धत्वे हेत्वन्तरमा
ह ॥ यस्माच्चेति ॥ अतो विशुद्ध इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥ सर्वार्थत्वं प्राणस्य प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति ॥ कथमित्यादिना ॥ प्राणादीत्यादिशब्देन कार्यमस्य

यथा वा स्यादयः शिक्षावत्पुरुषाश्रयाः कार्यविशेषं कुर्वन्ति नान्यहस्तगताः ॥ तद्वद्दोषवत्प्राणसचिवत्वाद्धि विद्धा घ्राणदेवता न मु
ख्यो यस्मान्न विद्धो मुख्यस्तस्मान्नैवैतेन सुरभि न दुर्गन्धि वा विजानाति घ्राणेनैव तदुभयं विजानाति लोकोऽतश्च पाप्मकार्याद
र्शनादपहतपाप्मापहतो विनाशितोऽपनीतः पाप्मा यस्मात्सोऽयमपहतपाप्मा ह्येष विशुद्ध इत्यर्थः ॥ यस्माच्चात्मंभरयः कल्याणाद्या
संगवत्त्वात्प्राणादयो न तथात्मंभरिर्मुख्यः किं तर्हि सर्वार्थः कथमित्युच्यते तेन मुख्येन यदश्नाति यत्पिबति लोकस्तेनाशितेन पीतेन

स एषोऽयमास्यप्राणो नैवैतेन सुरभि न दुर्गन्धि विजानात्यपहतपाप्मा ह्येष तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान्प्राणान
वत्येतमु एवान्ततो

न चेतरान्प्राणादीनवति पालयति तेन हि तेषां स्थितिर्भवतीत्यर्थः ॥ अतः सर्वंभरिः प्राणोऽतो विशु
द्धः ॥ कथं पुनर्मुख्याशितपीताभ्यां स्थितिरेषां गम्यत इति ॥ उच्यते ॥ एतमु एव मुख्यं प्राणं मुख्यप्राणस्य वृत्तिमन्नपानेऽस्य
र्थस्तत्तौ ते मरणकालेऽवित्त्वाऽलब्ध्वोत्क्रामति घ्राणादिप्राणसमुदाय इत्यर्थः अप्राणो हि न शक्नोति अशितुं पातुं वा तदोत्क्रां
तिः प्रसिद्धा घ्राणादिकलापस्य दृश्यते ह्युत्क्रान्तौ प्राणस्या

व्यते ॥ नैनैतान्सूयन्तीति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याह ॥ तेन ह्येति ॥ प्राणवृत्तिहेतु
भ्यामन्नपानाभ्यां संघातस्थितिरतः शब्दार्थः ॥ सर्वार्थत्वं द्वितीयस्यातः शब्दस्यार्थः ॥ मुख्यप्राणोपयुक्तत्वादन्नानां संघातस्थितिहेतुत्व
मित्यत्र प्रश्नपूर्वकं लिंगं दर्शयति ॥ कथमित्यादिना ॥ वृत्तिमेव विशिनष्टि ॥ अन्नपान इति ॥ अन्वहमुपयुज्यमाने अन्नपाने प्राणस्थितिहेतू इ
ति यावत् ॥ प्राणस्योत्क्रमिषायामपि संघातः स्वयमशनपाने कृत्वा स्थास्यतीत्याशंक्याह ॥ अप्राणो हीति ॥ नद्दा ॥ प्राणोत्क्रमिषावस्था

ताद्दिति मुख्यव्याख्यानमुच्यते॥ अन्नग्रहणं पानोपलक्षणार्थं॥ विशुद्धिगुणकमुख्यप्राणात्मोद्गातृदृष्ट्योद्गीथावयवभूतमोंकाराख्यमक्षरमुप
स्यमित्युक्तं॥ इदानीं तत्रैवांगिरसबृहस्पत्यायास्यगुणत्रयविधानार्थमुत्तरग्रंथमुत्थापयति॥ तं हेति॥ तत्र वृत्तिकाराभिप्रेतं संबंधं दर्शयति
तं मुख्यमिति॥ स्वाभिप्रेतसंबंधगमकमाह॥ एतमिति॥ अव्यवहितसंबंधसंभवे व्यवहितसंबंधकल्पनानुपपत्तेरिति परिहरति॥ भवत्वेवमि
ति॥ ऋषीणामंगिरोबृहस्पत्यादिशब्दैरुपदेशे पि गुणत्रयविशिष्टप्राणोपासनं न विरुध्यते॥ तत्तत्प्रधानानामबाधे प्राणोपासकानामृषीणा
मुपदेशो नत्वागमर्हत्वं गिरोबृहस्पत्यादिशब्देभ्यः प्रथमप्रतिपन्नानृषीन्विहाय योगिकवृत्तिप्रतिपत्तव्यगुणमात्रप्रतिपत्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः॥
प्राणोपासकानामृषीणामभिधाने मैतरेयकश्रुत्या दृढयति॥ श्रुत्यंतरवदिति॥ तेह वस्य इत्यति॥ तस्मादिति॥ शतर्चिनो नाम प्रथममंडलदृशः

शिशिषाऽतो व्याख्यानान्येवास्य आस्यविदारणं करोतीत्यर्थः॥ तद्धान्नालाभे उत्क्रांतस्य लिंगं तं हांगिराः तं मुख्यं प्राणं ह अंगिरा एवं
गुणमुद्गीथं उपासांचक्रे उपासनं कृतवानुत्र कोदाल्भ्य इति वक्ष्यमाणेन संबध्यते॥ तथा बृहस्पतिरित्ययास्य इति चोपासांचक्रे व
ऽवितो व्याक्तामति व्याख्यानान्येवान तत्त्वदूनितम ठं हांगिराऽद्गीथमुपासांचक्रे एतमु एवांगिरसं मन्यंते कइत्येवं संबंधं
कृतवंतः केचित्॥ एतमु एवांगिरसं बृहस्पतिमयास्यं प्राणं मन्यंत इति वचनाद्भवत्येवं यथाश्रुतासंभवे॥ संभवति तु यथाश्रुते
ऋषिचोदनायामपि श्रुत्यंतरवत्तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षते एतमेव संतमृषिमपि तथा माध्यमा गृत्समदो विश्वामित्रो वामदे

षयः एष च प्राणो यस्मात्पुरुषं संघातारब्धं शतवर्षाण्यभिगतवांस्तस्मादेतमेव प्राणं संतमृषिशरीरस्थितमपि शतर्चिनशब्दवाच्यं वद
तीति योजना॥ शतर्चिनशब्दवदुभयविषयाणि शब्दांतराण्यपि संतीत्याह॥ तथेति॥ आद्यमंडलमुक्त्वा मध्यमानां मंडलानां द्रष्टारो मा
ध्यमा ऋषयस्तेपि प्राणस्तस्य स्वात्मनि मध्ये सर्वं जगद्विधारकत्वात् गृत्समदस्तु द्वितीयमंडलदर्शित्वात्स्वापकाले वागादीनां गिरणात्प्रा
णो गृत्सः रेतोविसर्गकारणमदहेतुत्वादपानो मदः प्राणापानात्मकत्वात्प्राणोपि तथोच्यते॥ तृतीयमंडलदर्शी विश्वामित्रः प्राणोपि तथा
व्यपदिश्यते॥ तस्य हि विश्वं भोज्यजातं स्थितिहेतुतया स्निग्धमासीद्वामदेवस्तु चतुर्थमंडलद्रष्टा प्राणोपि तच्छब्दवाच्यस्तस्य वागादि

दृष्टाःत्रिरिश्युच्यतेप्राणोपितथैववक्ष्यतेतस्यपाप्मनोनर्थरूपान्प्रतिसर्वत्रानुत्वात्आदिपदेनभरद्वाजादिपदानिगृहीतानिदार्ष्टान्तिकमाह
॥तथेति॥किमित्यंगिरःप्रभृतीन्प्राणंकरोतिश्रुतिरतआह॥अभेदेति॥तथाचसप्तमेप्राणस्यसर्वात्मत्वंवक्ष्यते॥तथाप्यपित्रस्तत्रऋषिरूपत्वंविवक्षि
तमित्याह॥प्राणोहेति॥अव्यवहितसंबंधसंभवेफलितंवाक्यार्थंकथयति॥तस्मादिति॥प्राणस्यांगिरस्त्वमनुस्मारयति॥यस्मादिति॥अंगिरः
शब्दवद्बृहस्पतिशब्दोपिप्रभवत्रेनेतव्यइत्याह॥तथेति॥प्राणस्यबृहस्पतित्वंसाधयति॥वाचइति॥अंगिरोबृहस्पतिशब्दवदायास्यशब्दो

नृषीनेवप्राणमापादयतिश्रुतिस्तथैतानप्यृषीन्प्राणोपासकानांगिरोबृहस्पत्यायास्यान्प्राणंकरोत्यभेदविज्ञानायप्राणोह
पिताप्राणोमातेत्यादिवच्चतस्मादृषिरंगिरानामप्राणएवसन्नात्मानमंगिरसंप्राणमुद्गीथमुपासांचक्रइत्येतद्यद्यस्मात्सोंगा
नांप्राणःसन्रसःतेनासावांगिरसः॥तथावाचोबृहत्याःपतिस्तेनासौबृहस्पतिःतथायद्यस्मादास्याद्यतेनिर्गच्छतितेनायास्यऋ

गानांयद्रसस्तेन॥तꣳहबृहस्पतिरुद्गीथमुपासांचक्रएतमुएवबृह स्पतिंमन्यन्तेवाग्घिबृहतीतस्याएषपति
स्तेनतꣳहायास्यउद्गीथमुपासांचक्रएतमुएवायास्यंमन्यन्तआस्याद्यदयतेतेनतꣳहबकोदाल्भ्योविदांचकारस
हनैमिशीयानामुद्गाताबभूवसहस्मैभ्यःकामानागायत्यागाताहवैकामानांभवतियएतदेवं \ ॥ \ ॥

षिःप्राणएवसन्नित्यर्थः॥तथान्योप्युपासकआत्मानमेवांगिरसादिगुणंप्राणमुद्गीथमुपासीतेत्यर्थः॥नकेवलमंगिरःप्रभृतयउ
पासांचक्रिरे॥तंहबकोनामदल्भ्यस्यापत्यंदाल्भ्योविदांचकारयथादर्शितंप्राणंविज्ञातवान्विदित्वाचसहनैमिशीयानांसत्रिणा
मुद्गाताबभूवसचप्राणविज्ञानसामर्थ्यादेभ्योनैमिषीयेभ्यःकामानागायतिस्मह्गीतवान्किलेत्यर्थः॥तथान्योप्युद्गाताआगाताह

प्युभयत्रद्रष्टव्यइत्याह॥तथेति॥तस्योभयवृत्तिंविशदयति॥यद्यस्मादिति॥यस्मादास्यादयतेतेनायास्यःप्राणःसएवात्रोपा वैकामानां
सकत्वादृषिरपितथेतियोजनाऋषीणामेवोक्तगुणकमुपासनंनान्येषांविशेषवचनादित्याशंक्याह॥तथेतिविशेषस्यनशेषनिवर्त्तकत्वं
प्रदर्शनार्थत्वादित्यर्थः॥यथोक्तोपासनस्यसत्रिषुनियमाभावंगमकंदर्शयति॥नकेवलमिति॥संप्रतिविहितोपासनस्यदृष्टफलमाहेत्युपा

भूमिकां कृत्वा विवक्षितमुपास्तिफलं कथयति॥ तथेति॥ दृष्टमिति विशेषणादभीष्टं फलांतरमाचष्टे॥ प्राणेति॥ आत्मविषयं शरीरवर्ति
प्राणगोचरमिति यावदुपसंहारस्य प्रयोजनमाह॥ अधिदैवेति॥ १॥ अनंतरमाध्यात्मिकप्राणदृष्ट्योद्गीथोपासनवचनादिति शेषः॥ कि
मिति देवताविषयमुद्गीथोपासनं प्रस्तूयते तत्राह॥ अनेकधेति॥ प्राणरूपेणादित्यरूपेण चोद्गीथस्योपास्यत्वाद्देवताविषयं तदुपास्तिप्र
स्तावो युक्त एवेत्यर्थः॥ आदित्यादिमतयश्चेत्यादिन्यायेन वाक्यार्थं कथयति॥ आदित्यदृष्ट्येति॥ तमादित्यमुद्गीथमुपासीतेत्यादित्यशब्दस्यो
द्गीथशब्दस्य च सामानाधिकरण्यमयुक्तमुद्गीथशब्दस्य प्रकरणादक्षरवाचित्वादादित्यशब्दस्य च ज्योतिर्विषयत्वाद्भिन्नार्थयोश्च शब्दयोः

प्राणमक्षरमुद्गीथमुपास्ते तस्यैतद्दृष्टं फलमुक्तं प्राणात्मभावस्त्वदृष्टं देवो भूत्वा देवानप्येतीति श्रुत्यंतरात्सिद्धमेवेत्यभिप्रायः
॥ इत्यध्यात्ममेतदात्मविषयमुद्गीथोपासनमित्युक्तोपसंहारोऽधिदैवोद्गीथोपासने वक्ष्यमाणबुद्धिसमाधानार्थः॥ १॥ अथानंत
रमधिदैवतं देवताविषयमुद्गीथोपासनं प्रस्तुतमित्यर्थः॥ अनेकधोपास्यत्वादुद्गीथस्य॥ य एवासावादित्यस्तपति तमुद्गीथमु

विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्त इत्यध्यात्मम्॥ २॥ अथाधिदैवतं य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीतोद्यन्वा एष प्रजाभ्य

पासीत॥ आदित्यदृष्ट्योद्गीथमुपासीतेत्यर्थः॥ तमुद्गीथमित्युद्गीथशब्दोऽक्षरवाची सन्कथमादित्ये वर्तत इत्युच्यते॥ उद्यन्नु
द्गच्छन्नेवैष प्रजाभ्यः प्रजार्थमुद्गायति प्रजानामन्नोत्पत्त्यर्थं न ह्यनुद्यति तस्मिन्व्रीह्यादेः पक्तिः स्यादत उद्गायतीवोद्गायति यथै
वोद्गातान्नार्थमत उद्गी

सामानाधिकरण्यायोगादिति शंकते॥ तमुद्गीथमितीति॥ आदित्ये यद्यपि नोद्गीथशब्दो रूढ्या वर्तितुमर्हति तथा
पि गौण्या च तत्र वृत्तेः सामानाधिकरण्यसिद्धिरित्युत्तरमाह॥ उच्यत इति॥ प्रजार्थमुद्गायतीत्येतदेव स्पष्टयति॥ प्रजानामिति॥ अन्नोत्पत्त्य
र्थमुद्गायतीति पूर्वेण संबंधः॥ तदेव व्यतिरेकद्वारा साधयति॥ नहीति॥ आदित्यस्यान्नार्थमागानमतः शब्दार्थः न तस्योद्गातृत्वमत्यसमु
द्गानमुपलब्धमित्याशंक्याह॥ उद्गायतीवेति॥ उपमामेवोपपादयति॥ यथेति॥ अध्यात्मेनान्नाद्यमागायेदिति श्रुत्यंतरे यथान्नार्थमुद्गाता गाय
तीत्यवगतं तथादित्योऽपि प्रजानामन्नार्थमागायतीत्यर्थः॥ उद्गीथशब्दस्यादित्ये संभवं परामृश्य फलितमाह॥ अत इति॥ आदित्यदृष्ट्योद्गीथो

किंचेत्यादिना॥एवंगुणंतमस्तज्जभयनिवर्तकबहुगुणसहितमितियावत्॥नन्वध्यात्ममधिदैवतमितिस्थानभेदात्प्राणादित्ययोर्भिन्नत्वा
द्भिन्नमेवतयोरुपासनमुपादेयमतआह॥यद्यपीति॥प्राणादित्ययोःस्वरूपभेदाभावंप्रश्नपूर्वकंप्रतिपादयति॥कथमित्यादिना॥उशब्दो
प्यर्थःस्थानभेदतोभेदमनुजानाति॥गुणतःसाम्यंसाधयति॥यस्मादिति॥नामतःसाम्यंसंगिरते॥किंचेति॥सवितृवत्प्राणेपिप्रत्यास्वर
शब्दप्रवृत्तिमाशंक्याह॥यस्मादिति॥स्वरत्येवेतियावत्तस्मिन्नेवस्थूलदेहेनप्रत्यागच्छति॥तस्मात्प्राणेस्वरशब्दप्रवृत्तिरेवेत्यर्थः॥स

किंचोद्यन्नैशंतमस्तज्जंचभयंप्राणिनामपहंतितमेवंगुणंसवितारंयोवेदसोपहंतानाशयिताहवैभयस्यजन्ममरणा
दिलक्षणस्यात्मनःतमसश्चतत्कारणस्याज्ञानलक्षणस्यभवति॥यद्यपिस्थानभेदात्प्राणादित्यौभिन्नाविवलक्ष्येतेत
थापिनसतत्त्वभेदस्तयोः॥कथं॥समानउएवतुल्यएवप्राणःसवित्रागुणतःसविताचप्राणेनयस्मादुष्णोयंप्राणःउष्णश्चासौ

उद्गायत्युद्यंस्तमोभयमपहंत्यपहंताहवैभयस्यतमसोभवतियएवंवेद॥समानउएवायंचासौचोष्णोय
ऽमुष्णोसौस्वरइतीममाचक्षते

सविताकिंचस्वरइतीमंप्राणमाचक्षतेकथयंति॥तथास्वरइतिप्रत्यास्वरइतिचामुंस
वितारंयस्मात्प्राणःस्वरत्येवनपुनर्मृतःप्रत्यागच्छतिसवितात्वस्तमित्वापुनरप्यहन्यहनिप्रत्यागच्छत्यतःप्रत्यास्वरोऽस्मा
द्गुणतोनामतश्चसमानमितरेतरंप्राणादित्यावतःसतत्त्वाभेदादेतंप्राणमिमममुंचादित्यमुद्गीथमुपासीत॥अथखल्वितिप्र
कारांतरेणोपासनमुद्गीथस्योच्यते॥व्या

वितर्यपितर्हितच्छब्दप्रवृत्तिरेवेत्याशंक्याह॥सवितात्विति॥आदित्यस्यास्तंगतस्य
प्रत्यहमेकस्यैवागतिदर्शनात्तस्मिन्प्रत्यास्वरशब्दस्यापिवृत्तिरस्तीत्यर्थः॥अतःप्राणादित्ययोरुक्तंसाम्यंनिगमयति॥अस्मादिति॥
अन्योन्यसाम्यकृतंफलमाह॥अतइति॥प्राणादित्यावेकीकृत्यतद्दृष्ट्योद्गीथावयवभूतमोंकाराख्यमक्षरमुपास्यमित्यर्थः॥अथाध्यात्मि
कंअधिदैविकंचोद्गीथोपासनंप्रस्तुत्यतदेवसमस्यैकीकृत्योक्तंतथाचवक्तव्याभावात्किमुत्तरेणग्रंथेनेत्याशंक्याध्यात्मिकमेवोद्गीथोपास
नमनुसृत्याह॥अथेति॥कोसौव्यानोयद्दृष्ट्योद्गीथोपासनमुपदिदिक्षितमतआह॥वक्ष्यमाणलक्षणमिति॥पक्षांतरमावर्तयति॥

प्राणस्यैव वृत्तिविशेषस्य प्राणलक्षणमित्युक्तं व्यक्तीकरोति॥ अधुनेति॥ तन्निरूपणार्थमादौ प्राणापानौ निरूपयति॥ यद्वा इत्यादिना॥ ताभ्यामेव मुखना
सिकाभ्यामित्येतत्॥ स्यातामेवं प्राणापानौ व्यानस्य तु किमायातमिति शंकित्वा तत्स्वरूपं दर्शयति॥ ततइत्यादिना॥ संधिमेव स्फुटयति॥ तयोरि
ति॥ प्राणापानयोर्वृत्त्योरभावावस्थायां मध्ये च वायोर्वृत्तिविशेषो यो ऽस्ति स व्यानपदार्थ इत्यर्थः॥ संधिस्कंधमर्मदेशवृत्तिर्व्यान इति सांख्या यो
गाश्चाहुस्तान्प्रत्याह॥ यः सांख्यादीति॥ सांख्यानां योगानां च शास्त्रे प्रसिद्धो यो वायोर्वृत्तिविशेषः स्कंधादिदेशगो नासौ व्यानः श्रुत्या विशेषनिरू

प्राणस्यैव वृत्तिविशेषमुद्गीथमुपासीताधुना तत्तत्त्वं निरूप्यते॥ यद्वै पुरुषः प्राणिति मुखनासिकाभ्यां वायुं बहिर्निःसारयति
स प्राणाख्यो वायोर्वृत्तिविशेषो यदपानित्यपश्वसिति ताभ्यामेवान्तराकर्षति वायुं सो ऽपानो ऽपानाख्या वृत्तिः॥ ततः किमित्युच्यते॥
अथ य उक्तलक्षणयोः प्राणापानयोः संधिस्तयोरन्तरा वृत्तिविशेषः स व्यानो यः सांख्यादिशास्त्रप्रसिद्धः श्रुत्या विशेषनिरूपणान्ना

स्वर इति प्रत्यास्वर इत्यमुं तस्माद्वा एतमिमममुं चोद्गीथमुपासीत॥ अथ खलु व्यानमेवोद्गीथमुपासीत यद्वै प्राणिति स
प्राणो यदपानिति सो ऽपानो ऽथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानो यो व्यानः सा वाक्तस्मादप्राणन्ननपानन्वाचमभिव्या

सौ व्यान इत्यभिप्रायः॥ कस्मात्पुनः प्राणापानौ हित्वा महता प्रयासेन व्यानस्यैवोपासनमुच्यते॥ वीर्य ''हरति या वाक् स
वत्कर्महेतुत्वात्कथं वीर्यवत्कर्महेतुत्वमित्याह॥ यो व्यानः सा वाग्व्यानकार्यत्वाद्वाचो यस्माद्व्याननिर्वर्त्या वाक्तस्मादप्राणन्ननपा
नन्प्राणापानव्यापारावकुर्वन्वाचमभिव्याहरत्युच्चारयति लोकस्तथा वाग्विशेषामृचमृक्संस्थं च साम सामावयवं चोद्गीथम''

पणादिति योजना॥ व्यानस्य प्राणापानसापेक्षत्वात्तयोरन्यतरस्योपासनमेवो ''प्राणन्ननपानन्व्यानेनैव निर्वर्तयतीत्यभिप्रायः॥ नके
चितं न व्यानोपासनमिति मन्वानश्चोदयति॥ कस्मादिति॥ महता या सेन व्यानसतत्त्वनिरूपणेनेति यावत्ताभ्यां तस्यैव शिष्ट्यमुपेत्य परिहरति
॥ वीर्यवदिति॥ व्यानस्यैवोपासनमिति शेषः॥ तदेतत्सद्वारा प्रपंचयति॥ कथमित्यादिना॥ कथं व्यानस्य वीर्यवत्कर्मप्रसिद्धं प्रतिज्ञायते का
र्यकारणभावादित्याह॥ व्यानेति॥ वाचो व्याननिर्वर्त्यत्वे लिंगं दर्शयति॥ यस्मादिति॥ या वागित्यादिवाक्यानामर्थं संक्षिपति॥ तथेत्यादिना॥ अतो या

व्यानेन निर्वर्तयतीति पूर्वेण संबंधः॥ यान्यन्यानि यथोक्तानि कर्माणि तानि लोको व्यानेनैव करोतीत्युत्तरत्र संबंधः॥ प्रयत्नाधिक्यनिर्वर्त्यानि कर्माण्युदाहरति॥ यथेति॥ यथा तानि कर्माणि तथान्यान्यप्येवं प्रकाराणीति योजना व्यानस्य वीर्यवत्कर्महेतुत्वे फलितमाह। अत इति॥ वैशिष्ट्येऽपि किं स्यादिति चेत्तत्राह॥ विशिष्टस्येति॥ वैशिष्ट्यफलमुपसंहरति॥ एतस्येति॥ फलवत्त्वादित्युक्तमुपास्तिफलं स्पष्टयति॥ कर्मेति॥ व्यानदृष्ट्योद्गीथोपासनस्यांगावबद्धत्वादिति शेषः॥ उद्गीथोपासनप्रसंगेनोद्गीथाक्षरोपासनामस्तौति॥ अथेति विशेषणतात्पर्यं दर्शयति॥ भक्तीति॥ उद्गीथा

स्मादन्यान्यपि यानि वीर्यवन्ति कर्माणि प्रयत्नाधिक्यनिर्वर्त्यानि यथाग्नेर्मन्थनमाजेर्मर्यादायाः सरणं धावनं दृढस्य धनुष आयमनमाकर्षणमप्राणन्ननपानंस्तानि करोत्यतो विशिष्टो व्यानः प्राणादिवृत्तिभ्यो विशिष्टस्योपासनं ज्यायः फलवत्त्वाद्राजोपासनवत् एतस्य हेतोरेतस्मात्कारणाद्व्यानमेवोद्गीथमुपासीत नान्यद्वृत्त्यन्तरं कर्मवीर्यवत्तरत्वं फलमस्याधुनाऽथ खलूद्गीथाक्षराण्यु

र्क्तस्मादप्राणन्ननपानन्नृचमभिव्याहरति यर्क्तत्साम तस्मादप्राणन्ननपानन् साम गायति यत्साम स उद्गीथस्त
स्मादप्राणन्ननपानन्नुद्गायत्यतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमन
मप्राणन्ननपानंस्तानि करोत्येतस्य हेतोर्व्यानमेवोद्गीथमुपासीताथ खलूद्गीथाक्षराण्युपासीतोद्गीथ इति प्राण

पासीत॥ भक्त्यक्षराणि माभूवन्नित्यतो विशिनष्टि॥ उद्गीथ इति॥ उद्गीथनामाक्षराणीत्यर्थः॥ नामाक्षरोपासनेऽपि नामवत एवोपासनं कृतं भवेदमुकमिश्रा इतिवत्प्राण एवोदित्यस्मिन्नक्षरे प्राणदृष्टिः॥ कथं प्राणस्योत्त्वमित्याह॥ प्राणेन ह्युत्तिष्ठति सर्वोऽप्राणस्यावसाददर्शनादतोऽस्त्युदः प्राणस्य च सामान्यं॥ ((अक्षराण्युपासीतेत्युक्ते भक्त्यक्षराण्युपास्यानि प्राप्तानि तानि माभूवन्निति यतो मन्यतेऽश्रुतिस्ततो विशेषणं करोतीत्यर्थः॥ विशेषणश्रुतिं व्याकरोति॥ उद्गीथेति॥ नामाक्षरोपासनमुद्गीथोपासनस्य किं चित्करमित्याशंक्याह॥ नामेति॥ यथा लोके कसमिश्रादिवाचकशब्दप्रयोगे वाच्यस्य पुरुषविशेषस्योपासनं गम्यते तथेहापीत्यर्थः॥ नामाक्षरोपासनेन नामवदुपासनेऽपि तदुपासनमेव कथमित्याशंक्य विभजते॥ प्राण एवेति॥ प्राणस्योत्त्वे सादृश्यं प्रश्नपूर्वकमाह॥ कथमित्यादिना॥ गीरित्यस्मिन्

वाग्गीरिति॥ वाचो गिरश्च सादृश्यं दर्शयति॥ वाचो हेति॥ उद्गीरक्षरयोः प्राणवाग्दृष्टिर्विधेयमित्यस्मिन्नक्षरेऽन्नदृष्टिः कार्येत्याह॥ तथेति
॥ थकारान्नयोरपेक्षितं सादृश्यं दर्शयति॥ अन्ने हीति॥ प्राण एवोदित्यादौ सादृश्यं श्रुत्यैवोक्तं द्यौरेवोदित्यादौ तु नोक्तं तथा च तत्र सादृश्याभा
वे कथं दृष्टिकरणमित्याशंक्याह॥ त्रयाणामिति॥ अंतरिक्षमाकाशस्तदंतःप्रतिष्ठा लोकास्तेन गीर्णा इवेति मत्वाह॥ गिरणादिति॥ अग्न्या
दीनां गिरणादिति संवर्गविद्यायां द्रष्टव्यं॥ सामवेदो वै स्वर्गो लोक इति स्वर्गलोकत्वेन सामवेदस्य संस्तुतत्वादिति हेतुमाह॥ स्वर्गेति॥ यजुषा

वाग्गीर्वाचो ह गिर इत्याचक्षते शिष्टास्तथान्नं थमन्ने हीदं सर्वं स्थितमतोऽस्यान्नस्य थाक्षरस्य च सामान्यं त्रयाणां श्रुत्युक्ता
नि सामान्यानि तानि तेनानुरूपेण शेषेष्वपि द्रष्टव्यानि द्यौरेवोदुच्चैःस्थानादंतरिक्षं गीर्निगरणाल्लोकानां पृथिवी थं प्राणिस्था
नादादित्य एवोदूर्ध्वत्वाद्वायुर्गीरग्न्यादीनां गिरणादग्निस्थं याज्ञियकर्मावस्थानात्सामवेद एवोत्स्वर्गसंस्तुतत्वाद्यजुर्वेदो गी

प्राणेन ह्युत्तिष्ठति वाग्गीर्वाचो ह गिर इत्याचक्षतेऽन्नं थमन्ने हीद ँ सर्व ँ स्थितं द्यौरेवोदंतरिक्षं गीः पृथिवी थ
मादित्य एवोद्वायुर्गीरग्निस्थ ँ सामवेद एवोद्यजुर्वेदो गीरृग्वेदस्थं दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवान
न्नादो भवति य एतान्येवं विद्वानुद्गीथाक्षराण्युपास्त उद्गीथ इत्यथ खल्वाशीः

॥र्यजुषा प्रत्तस्य हविषो देवतानां
गिरणात् ऋग्वेदस्थमृच्यध्यूढत्वात्साम्न उद्गीथाक्षरोपासनफलमधुनोच्यते॥ दुग्धे दोग्ध्यस्मै साधकाय का सा वाक्
कं दोहं कोऽसौ दोह इत्याह यो वाचो दोह ऋगादिशब्दसाध्यं फलमित्यभिप्रायस्तं वाचो दोहं सा स्वयमेव वाग्दोग्धि॥ आत्मा
नमेव दोग्धि किंचान्नवान्प्रभूतान्नोऽन्नादश्च दीप्ताग्निश्च भवति॥

॥ स्वाहा स्वधादिनेति यावत्॥ अध्यात्ममधिलोकमधिदैवमधिवे
दं च नामाक्षरोपासनमुक्त्वा तत्फलोक्तिमवतार्य व्याकरोति॥ उद्गीथेति॥ यो वाचो दोह इत्यत्र षष्ठी कर्मणि द्रष्टव्या तमेव वाग्दोहं प्रकटयति॥ ऋग्वे
दादीति तत्साध्यं फलं स्वाधीनोच्चारणसमर्थं तदनायासेनास्य संभवतीत्यर्थः॥ तदित्यत्र प्रकृतफलपरामर्शः षष्ठी पूर्ववत्॥ तमिति दोहोक्तिः
वाच एव दोहकर्मत्वकर्तृत्वे चेत्याह॥ आत्मानमेवेति॥ यो दोग्धा सा वागेव सा चात्मानमेव दोग्धीति योजना॥ ॥ ॥ ॥

॥यथोक्तानि प्राणवागन्नादिरूपत्वेनोक्तानीति यावत्॥यथोक्त गुणान्युत्थानगिरणस्थित्यादिधर्मकाणीत्यर्थः॥उद्गीथाक्षराणीत्युक्तं विशेषणानुवादेन स्फुटयति॥उद्गीथ इतीति॥उद्गीथ इत्येवं रूपस्य नाम्नोऽक्षराणीति यावत्॥वागादिसमृद्धिफलकमुपासनमुपदिश्य फलसमृद्धिर्येन प्रकारेण भवति तत्प्रकारज्ञानं सर्वकाम्योपासनशेषभूतं प्रासंगिकं विधीयत इत्याह॥अथ खल्विति॥वागादिसमृद्धिफलकोपासनानन्तर्यमथशब्दार्थः॥वक्ष्यमाणोपासनानां सर्वकाम्योपासनाशेषत्वद्योतनार्थं खल्वित्युक्तं॥प्रासंगिकत्वं दर्शयति॥इदानीमिति॥कामशब्दः

यद्येतानि यथोक्तानि॥एवं यथोक्तगुणान्युद्गीथाक्षराणि विद्वानुपासीतोद्गीथ इत्यथ खल्विदानीमाशीः समृद्धिराशिषः कामस्य समृद्धिर्यथा भवेत्तदुच्यत इति वाक्यशेषः॥उपसरणान्युपसर्तव्यान्युपगन्तव्यानि ध्येयानीत्यर्थः॥कथमित्युपासीतैवमुपासीत तद्यथा येन साम्ना विशेषेण स्तोष्यन् स्तुतिं करिष्यन् स्यादुद्गाता तत्सामोपधावेदुपसरेच्चिंतयेदुत्प

समृद्धिरुपसरणानीत्युपासीत येन साम्ना स्तोष्यन्स्यात्तत्सामोपधावेद्यस्यामृचि तामृचं यदार्षेयं तमृषिं यां देवता मभिष्टोष्यन्स्यात्तां देवतामुपधावेद्येन छंदसा स्तोष्यन्स्यात्तच्छंद उपधावेद्येन स्तोमेन स्तोष्यमाणः स्यात्॥तं स्तोममुपधावेद्यां दिशमभिष्टोष्यन्स्यात्तां दिशमुपधावे

त्यादिभिर्यस्यामृचि तत्साम तां चर्चमुपधावेद्देवतादिभिर्यदार्षेयं साम तं चर्षिं यां देवतां अभिष्टोष्यन् स्यात्तां देवतामुपधावेद्येन छंदसा गायत्र्यादिना स्तोष्यन्स्यात्तच्छंद उपधावेद्येन स्तोमेन स्तोष्यमाणः स्यात्॥स्तोमांगफलस्य कर्तृगामित्वादात्मनेपदं स्तोष्यमाण फलविषयः॥तच्छब्दः प्रकारज्ञानपरामर्शी॥उच्यते विधीयत इत्यर्थः॥ध्यानप्रकारं मन्त्रपूर्वकं विशदयति॥कथमित्यादिना॥इतिशब्दार्थमभिनयति॥एवमिति॥एवंशब्दार्थमुदाहरणनिष्ठतया स्पष्टयति॥तद्यथेति॥उत्पत्त्यादिभि रित्यादिशब्देन छंदोदेवतादि गृह्यते॥देवतादिभि रित्यादिपदेनार्षेयादिग्रहः॥गायत्र्यादिनेत्यादिपदमुष्णिगनुष्टुप्बृहत्यादिसंग्रहार्थं त्रिवृत्पंचदशसप्तदशैकविंशइतिप्रसिद्धः सोमयागे स्तोमः॥आत्मनेपदप्रयोगप्रतिपन्नमर्थमाह॥स्तोमांगेति॥यत्र कर्तृगामि फलं तत्रात्मनेपदं प्रयुज्यते॥प्रकृते च स्तोष्यमाण इत्यात्मनेपदं दृश्यते तस्मादेतत्फलस्य कर्तृगा

अन्यथा पूर्वोत्तरयोरिव परस्मैपदप्रयोगप्रसंगादित्यर्थः ॥ यां दिशम भीत्यभिष्टोष्यन्नित्यर्थः ॥ स्तोष्यन् ॥ देवताविशेषमिति शेषः ॥ अधिष्ठात्र शब्देनेन्द्रादयो गृह्यन्ते ॥ आदिपदं तत्तद्दिगवस्थितासाधारणधर्मसंग्रहार्थं ॥ आत्मानं स्वरूपगोत्रादिभिरुपसृत्योज्ञानात्स्तुवीतेति संबंधः ॥ नामादिभिरित्यादिशब्देन वर्णाश्रमादिग्रहणं ॥ अन्ततइत्यस्यार्थमाह ॥ सामादीनिति ॥ पूर्वोक्तान्सामादीन्सर्वान्क्रमेण ध्यात्वा तदवसाने स्वात्मानमपि संचिन्त्यापेक्षितफलमनुसंदधानः स्वरादिभ्यः प्रमादमकुर्वन्नुज्ञानात्स्तुवीतेति योजना ॥ यत्र कर्मण्ययं युज्ञाता यथोक्तरीत्या स्तो

इति तं स्तोममुपधावेद्यां दिशमभिष्टोष्यन्स्यात्तां दिशमुपधावेदधिष्ठात्रादिभिरात्मानमुद्गाता स्वं रूपगोत्रनामादिभिः सामादीन्क्रमेण स्तुत्वाऽऽत्मानमन्तत उपसृत्य कामं ध्यायन्नप्रमत्तः स्वरोष्मव्यञ्जनादिभ्यः प्रमादमकुर्वंस्ततोऽभ्याशः क्षिप्रमेव ह यद्यत्रास्मा एवंविदे स कामः समृध्येत समृद्धिं गच्छेत्कोऽसौ यत्कामो यः कामोऽस्य सोऽयं यत्कामः सन्स्तुवीतेति द्विरुक्तिरादरार्था ॥

दात्मानमन्तत उपसृत्य स्तुवीत कामं ध्यायन्नप्रमत्तोऽभ्याशो ह यदस्मै स कामः समृध्येत यत्कामः स्तुवीतेति यत्कामः स्तुवीतेति ॥३॥ ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्युद्गायति तस्योपव्याख्यानं देवा वै मृत्योर्बिभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशंस्ते छन्दोभिरच्छादयन्यदेभिरच्छादयंस्तच्छन्दसां छन्दस्त्वं ॥२॥ ओमित्येतदित्यादिप्रकृतस्याक्षरस्य पुनरुपादानमुद्गीथाक्षरस्योपासनान्तरितत्वादन्यत्र प्रसंगो मा भूदित्येवमर्थं प्रकृतस्यैवाक्षरस्यामृताभयगुणविशिष्टस्योपासनं विधातव्यमित्यारंभः ॥ ओमित्यादि व्याख्यातं देवा वै मृत्योर्मारकाद्बिभ्यतः किं कृतवन्त इत्युच्यते त्रयीं विद्यां त्र

ताभवतीतत्र क्षिप्रमेवास्मै स स कामः समृद्धिं गच्छेद्यत्कामः सन्स्तुवीतेत्यन्वयः ॥ इतिशब्दः प्रासंगिकोपासनसमाप्त्यर्थः ॥ ३ ॥ प्रासंगिकं हित्वा प्रकृतमनुसंधत्ते ॥ ओमित्येतदित्यादीति ॥ पुनरुपादानस्य तात्पर्यमाह ॥ उद्गीथेति ॥ आदिशब्देन पूर्वोक्तान्युपसरणानि गृह्यन्ते ॥ उद्गीथस्यैतैर्व्यवहितत्वात्प्रकरणविच्छेदशंकायां तेनान्यस्मिन्नर्थे प्रसंगः स्यात्स मा भूदित्येवमर्थं पुनरुपादानमित्यर्थः ॥ देवा वै मृत्यो रित्यादेस्तात्पर्यमाह ॥ प्रकृतस्येति ॥ अक्षरव्याख्यानप्राप्तो अनुवादभागं प्रत्याह ॥ ओमित्यादीति ॥ देवासुरा ह वै यत्रेत्यत्र व्याख्यात

कोपं कर्मणि प्रवेशो नामेत्यत आह ॥ वैदिकमिति ॥ तदिति वैदिकं कर्मोच्यते तच्छंदोभिरित्यादि व्याचष्टे ॥ किंचेति ॥ नहि सर्वे मंत्राः सर्वत्र विनियुज्यंते ॥ तथा चैकस्मिन्कर्मण्यनुष्ठीयमाने विनियुक्तान्मंत्रान्हित्वा कर्मांतरेष्ववशिष्टैर्जपादिकुर्वंतः स्वात्मानं देवाश्छादितवंतस्तस्मान्मृत्युवश्यतां तेषामित्यर्थः तेषां छंदोभिश्छादितत्वे छंदस्त्वं छंदस्त्वप्रसिद्धिप्रकारमभिनयति ॥ तत्तस्मादिति ॥ कर्मानुतिष्ठतां देवानां मृत्युवश्यतां न्यावर्तेत्याह ॥ तानिति ॥ तत्र तिवैदिके कर्मणि प्रारंभोक्तिः उशब्दोऽप्यर्थः यथोक्तकर्मपरान पितान्मृत्युः पर्यपश्यदिति संबंधः ॥ कर्मणां मृत्युप्रविष्टवंतो वैदिकं कर्म प्रारब्धवंत इत्यर्थः ॥ तन्मृत्योस्त्राणं मन्यमानाः किंच तेकर्मण्यविनियुक्तैश्छंदोभिर्मंत्रैर्जपहोमादिकुर्वंत आत्मानं कर्मांतरेष्वच्छादयन् छादितवंतः यद्यस्मादेभिर्मंत्रैरच्छादयन् तत्तस्माच्छंदसां मंत्राणां छादनाच्छंदस्त्वं प्रसिद्धमेव तान् तत्र देवान्कर्मपरान्मृत्युर्यथा लोके मत्स्यघातको मत्स्यमुदके नातिगंभीरे परिपश्येद्बडिशोदकस्रावोपायसाध्यं

तानु तत्र मृत्युर्यथा मत्स्यमुदके परिपश्येदेवं पर्यपश्यदृचि साम्नि यजुषि ते नु विदित्वोर्ध्वा ऋचः साम्नो यजुषः स्वरमेव प्राविशन्यदा वा ऋचमाप्नोत्योमित्येवातिस्वरत्येवं सामैवं यजु

मन्यमानः एवं पर्यपश्यद्दृष्टवान्मृत्युः कर्मक्षयोपायसाध्यान्देवान्मेन इत्यर्थः क्वासौ देवान ददर्शेत्युच्यते ऋचि साम्नि यजुषि ऋग्यजुः सामसंबंधिकर्मणीत्यर्थः ॥ ते देवा वैदिकेन कर्मणा संस्कृताः शुद्धात्मानः संतो मृत्योश्चिकीर्षितं विदितवंतो विदित्वा च त ऊर्ध्वाः व्यावृत्ताः कर्मभ्यः ऋचः साम्नो यजुषः ऋग्यजुः सामसंबद्धात्कर्मण अभ्युत्थायेत्यर्थः ॥ तेन कर्मणा मृत्युभयापगमं प्रति निराशास्तदपास्यामृतता

दृगोचरत्वं दृष्टांतेनाह ॥ यथेति ॥ दार्ष्टांतिकभागस्य विवक्षितमर्थं गृह्णाति ॥ मृत्युरिति ॥ दार्ष्टांतिके क्षुद्रोदकस्थानीयं किं स्यादिति प्रश्नपूर्वकं दर्शयति ॥ क्वासावित्यादिना ॥ ऋगादीनां नित्यत्वेन क्षयाभावात्क्षुद्रोदकस्थानीयता त्याशंक्य विवक्षितमर्थमाह ॥ ऋगिति ॥ कर्मणश्च कृतकत्वेन फलतः स्वरूपतश्च क्षयित्वं सिद्धमिति भावः ॥ मृत्युपरिहारोपायमुपदिशति ॥ ते देवा इत्यादिना ॥ कर्मभ्यः सकाशादूर्ध्वा व्यावृत्ता इत्यर्थः ॥ सर्वकर्मसंग्रहार्थं कर्मभ्य इति बहुवचनं अवैदिककर्मत्यागस्य कर्मिष्वपि सिद्धत्वाद्वैदिककर्मत्यागार्थं विशिनष्टि ॥ ऋच इति ॥ कर्मत्यागमा

ओंकारेति॥उदात्तादिरूपत्वाभावादक्षरस्यन स्वरशब्दत्वमित्याशंक्यपरिहरति॥कथमित्यादिना॥ऋचमाप्नोत्यध्ययनेन स्वाधीनांक
रोतीत्यर्थः॥अतिस्वरत्यतिशयेनादरधियोच्चारयतीतियावत्॥ऋग्यजुःसाम्नामन्येकमोंकारोच्चारणद्वारेणैवाप्तिदर्शना दित्यतिशब्दार्थः
॥उशब्दोपि पर्यायः संप्रतिपन्नस्वरवदितिदृष्टांतार्थः॥अमृत मभयंतथाविधब्रह्मप्रतीकत्वादित्यर्थः॥तत्प्रविश्य ब्रह्मवद्ध्यातत्वानंकत्वे
त्यर्थः॥भवतुदेवानामेवमस्माकंतुकिमायातमित्याशंक्याह॥सयोन्योपीति॥राजगृहंप्रविष्टस्यविशेषदर्शनादक्षरंप्रविष्टस्यापिफलविशे

भयगुणमक्षरंस्वरशब्दितंप्राविशन्नेवप्रविष्टवंतः॥ओंकारोपासनपराःसंवृत्ताःएवशब्दोवधारणार्थःसत्समुच्चयप्रतिषे
धार्थःतदुपासनपराःसंवृत्ताइत्यर्थःकथंपुनःस्वरशब्दवाच्यत्वमक्षरस्येत्युच्यते॥यदावैऋचमाप्नोत्योमित्येवातिस्वरत्ये
वंसामैवंयजुःएषउएवस्वरःकोसौयदेतदक्षरमेतदमृतमभयंतत्प्रविश्ययथागुणमेवामृताअभयाश्चाभवन्देवाः॥सयो
ऽन्योपिदेववदेवैतदक्षरमेवममृतमभयगुणंविद्वान्प्रणौतिस्तौतिउपासनमेवात्रस्तुतिरभिप्रेतासतथैवतदेवाक्षरंस्वरम

रेषउस्वरोयदेतदक्षरमेतदमृतमभयंतत्प्रविश्यदेवाअमृताअभवन्सयएतदेवंविद्वानक्षरंप्रणौत्येतदेवा
क्षरंस्वरममृतमभयंप्रविशति॥तत्प्रविश्ययदमृतादेवास्तदमृतोभवति॥५॥ अथखलुयउद्गीथः ॥

मृतमभयंप्रविशति॥तत्प्रविश्यचराजकुलंप्रविष्टानामिवराज्ञोंतरंगबहिरंगतावन्नपरस्यब्रह्मणोंतरंगबहिरंगतावि
शेषः॥किंतर्हियदमृतादेवायेनामृतत्वेनयदमृताअभूवन्तेनैवामृतत्वेनविशिष्टस्तदमृतोभवति॥नन्यूनतानाधिकताऽ
मृतत्वइत्यर्थः॥५॥प्राणादित्यदृष्टिविशिष्टस्योद्गीथस्योपासनमुक्तमथानूद्यप्रणवोद्गीथयोरेकत्वंकृत्वातस्मिन्प्राणरश्मि

षःस्यादित्याशंक्याह॥तत्प्रविश्येति॥अमृतत्वेन॥विशिष्टादृतिशेषः॥५॥खंडांतरस्यतात्पर्यमाह॥प्राणादित्येति॥प्रणवस्योद्गीथस्यचैक
त्वंकृत्वातस्मिन्सत्यध्यात्मंप्राणदृष्ट्याधिदैवतमादित्यदृष्ट्याचविशिष्टस्योद्गीथस्यचयदुपासनमुक्तंतदेवानूद्यनिंदित्वाप्राणानांरश्मीनांचभे
दएवगुणस्तद्विशिष्टदृष्टातस्यैवोद्गीथावयवस्याक्षरस्यानेकपुत्रफलमुपासनमनेनग्रंथेनवक्तव्यमित्युत्तरोग्रंथःसंप्रतिप्रस्तूयतइत्य

अमृताभयगुणकाक्षरोपासनानंतर्यमथशब्दार्थः॥ प्रणवोद्गीथयोरेकत्वे वैदिकप्रसिद्धिप्रदर्शनार्थं खल्वित्युक्तं तयोरेकत्वमुक्त्वा आदित्य
दृष्ट्योद्गीथोपास्तिमुक्तामनुवदति॥ असाविति॥ उद्गीथादित्ययोरेकत्वं प्रश्नपूर्वकमुपपादयति॥ उद्गीथ इत्यादिना॥ उच्चारयन्नेतीति संबंधः॥
स्वरतेर्गत्यर्थत्वात्कथमुच्चारयन्नित्युच्यते तत्राह॥ अनेकार्थत्वादिति॥ गच्छन्सविता प्राणिनां प्रवृत्त्यर्थमोमित्यनुज्ञां कुर्वन्निव गच्छति तस्मादो
कारत्वं सवितुरित्याह॥ अथ खल्वित्यादिना॥ आदित्यदृष्ट्योद्गीथमुपदिष्टमनूद्य निंदति॥ तमेतमिति॥ निंदाफलं दर्शयति॥ अतइति॥ पर्यावर्तयादिति

शमरस्योपासनमनेकपुत्रफलदमिदानीं वक्तव्यमित्यारभ्यते॥ अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो बह्वृचानां यश्च प्रणवस्तेषां स ए
वच्छांदोग्ये उद्गीथशब्दवाच्यः॥ असौ वा आदित्य उद्गीथ एष प्रणवः प्रणवशब्दवाच्योपि स एव बह्वृचानां नान्य उद्गीथ आदित्यः क
थमुद्गीथाख्यमक्षरमोमित्येतदेष हि यस्मात्स्वरन्नुच्चारयन्॥ अनेकार्थत्वाद्धातूनां अथवा स्वरन्गच्छन्नेतीति अतोसावुद्गीथः

स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इत्यसौ वा आदित्य उद्गीथ एष प्रणव ओमिति ह्येष स्वरन्नेत्य तमु एवाहमभ्य
गासिषं तस्मान्मम त्वमेकोसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच रश्मीꣳस्त्वं पर्यावर्तयाद्बहवो वै ते भविष्यन्तीत्यधि

सवितानमेतमु एवाहमभ्यगासिषमाभिमुख्येन गीतवानस्म्यादित्यरश्म्यभेदं कृत्वा ध्यानं कृतवानस्मीत्यर्थः॥ तेन
तस्मात्कारणान्मम त्वमेकोसि पुत्र इति ह कौषीतकिः कुषीतकस्यापत्यं कौषीतकिः पुत्रमुवाचोक्तवानतो रश्मीनादित्यं च
भेदेन त्वं पर्यावर्तयात् पर्यावर्तयेत्यर्थः॥ त्वंयोगाद्बहवो वै ते तव पुत्रा भविष्यन्तीत्यधिदैवतं अथानंतरमध्यात्ममुच्यते य

प्रथमपुरुषे श्रूयमाणे किमिति मध्यमपुरुषो व्याख्यायते तत्राह॥ त्वंयोगादिति॥ युष्मद्युपपदे मध्यम ॥१॥ एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमु
पुरुषविधानादित्यर्थः॥ रश्मिभेदगुणदृष्टिविशिष्टोद्गीथोपासनस्य फलं कथयति॥ एवमिति॥ वक्ष्यमाणेऽध्यात्मबुद्धिसमाधानार्थमुक्तं दैव
ताविषयं दर्शनमुपसंहरति॥ इत्यधिदैवतमिति॥ अध्यात्मप्राणदृष्ट्योद्गीथोपास्तिमुक्तामनुवदति॥ अथेत्यादिना॥ कथं प्राणोद्गीथयोरे
कत्वमित्याशंक्याह॥ तथेति॥ यथा प्राणिनां प्रवृत्त्यर्थमोमित्यनुज्ञां कुर्वन्निवादित्यो गच्छतीत्युक्तं तद्दितियावत् उक्तमेव व्यतिरेकद्वारा स्फो

नहीति॥मुमूर्षुसमीपवर्तिनो बांधवा मरणकाले प्राणस्य वागादिप्रवृत्त्यर्थमनुज्ञाकरणं नैव जानंति॥तथा च जीवद्दशायामोमिति तद्
नुज्ञावशादेव वागादीनां प्रवृत्तिरालक्ष्यते तस्मात्प्राणस्यानुज्ञामात्रमोंकरणमित्यर्थः॥प्राणादित्ययोरध्यात्माधिदैवतयोरुद्गीथत्वाविशे
षात्प्राणवदादित्येप्यनुज्ञामात्रमोंकरणमवधेयमित्याह॥एतत्सामान्यादिति॥प्राणदृष्ट्योक्तामुद्गीथोपास्तिं निंदित्वा विवक्षितामुपा
स्तिमुपन्यस्यति॥एनमु एवेति॥भूमानं बहुत्वोपेतमिति यावत् मध्यमपुरुषेणातद्देशस्य वैकल्पिकत्वेपि प्रथमपुरुषशंकया दुरन्वयं

मिति ह्येष प्राणोपि स्वरन्नेत्योमिति ह्यनुज्ञां कुर्वन्निव वागादिप्रवृत्त्यर्थमेतीत्यर्थो न हि मरणकाले मुमूर्षोः समीपस्थाः प्रा
णस्योंकरणं शृण्वंतीति॥एतत्सामान्यादादित्येपि ओंकरणमनुज्ञामात्रं द्रष्टव्यं॥एतमु एवाहमभ्यगासिषमित्यादि पूर्ववद्
देवतो वागादीन्मुख्यं च प्राणं भेदगुणविशिष्टमुद्गीथं पश्यन्भूमानं मनसाभिगायन्तान्पूर्ववदावर्तयेत्यर्थः॥बहवो वै
मे मम पुत्रा भविष्यंतीत्यभिप्रायः सन्नित्यर्थः॥प्राणादित्यैकत्वोद्गीथदृष्टेरेकपुत्रत्वफलदोषेणापोदितत्वाद्रश्मिप्राणभे

देवतमथाध्यात्मं य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्येष स्वरन्नेत्येतमु एवाहमभ्यगासिषं त
स्मान्मम त्वमेकोसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच प्राणांस्त्वं भूमानमभिगायताद्बहवो वै मे भविष्यंतीत्य
थ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इति होतृषदना

दृष्टेः कर्तव्यता चोद्यतेऽस्मिन्खंडे बहुपुत्रफ
लत्वार्थं॥अथ खलु य उद्गीथ इत्यादिप्रणवोद्गीथैकत्वदर्शनमुक्तं तस्यैतत्फलमुच्यते होतृषदनाद्धोता यत्रस्थः शंसति
न तस्मात् होतृषदनं हौत्रात्कर्मणः सम्यक्प्रयुक्तादित्यर्थः॥न हि देशमात्रात्फलमाहर्तुं शक्यं किं तद्ध एवापि दुरुद्गीतं

व्यावर्त्तयति॥पूर्ववदिति॥एकत्वदृष्टिनिंदाद्वारा प्रधानोपासनं सफलमुपसंहरति॥प्राणेत्यादिना॥पूर्वोत्तरयोर्ग्रंथयोरसंगतिमा
शंक्य तात्पर्यप्रदर्शनपूर्वकं उत्तरग्रंथमवतार्य व्याकरोति॥अथेत्यादिना॥ननु यथाश्रुतं स्थानमेव होतृषदनं किं नेष्यते तत्राह॥नही
ति॥हौत्रात्कर्मणो यत्फलमाह्रियते तत्प्रश्नपूर्वकमविशेषतो दर्शयति॥किंतदित्यादिना॥निपातद्वयमवधारणातिशयफलकं

अपिशब्दस्तु निष्ठानन्तरं भावितयानेतव्यः॥ दुष्टमुद्गानमेव स्पष्टयति॥ उद्गात्रेति॥ कथमप्यनिष्ठात्कर्मणोऽन्यत्र फलमाहर्तुं शक्यमित्या
शंक्याह॥ चिकित्सयेति॥ उद्गाता प्रणवोद्गीथैकत्वविज्ञानमाहात्म्यात्प्रामादिकं स्वकर्मणि प्राप्तं सन्तं होत्रात्कर्मणः सम्यक्प्रयुक्तात्प्रण
वात्प्रतिसंदधातीत्यर्थः॥ ५॥ इयमेवेत्यादिसंदर्भस्य तात्पर्यमाह॥ अथेति॥ प्राणाद्यैश्वर्यैकदेशविषयोपासनोपदेशानन्तरमवसरप्राप्ते
ज्योतिष्टोमादावधिकृतस्य समग्रैश्वर्यप्राप्त्यर्थमधिदैवाध्यात्मविभागेनोद्गीथविषयमेवापूर्वमुपासनमस्मिन्ग्रन्थे विधातुमिष्टमित्य
र्थः॥ तत्र तदंगभूतमुपासनमादौ विदधाति॥ इयमेवेति॥ पृथिव्यामृग्दृष्टिरत्र नेष्टा कर्मांगस्य संस्कर्तव्यत्वादित्यभिप्रेत्याह॥ ऋचीति

उद्गात्रा स्वकर्मणि क्षतं कृतमित्यर्थः तदनुसमाहरत्यनुसंधत्त इत्यर्थः॥ चिकित्सयेव धातुवैषम्यसमीकरणमिति॥ ५॥
॥ अथेदानीं सर्वफलसंपत्त्यर्थमुद्गीथस्योपासनान्तरं विधित्स्यत इयमेव पृथिव्यृक् ऋचि पृथिवीदृष्टिः कार्या तथाग्निः साम
साम्न्यग्निदृष्टिः कथं पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामत्वमित्युच्यते॥ तदेतत् अग्न्याख्यं साम एतस्यां पृथिव्यामृच्यध्यूढमधिगतं उ

हैवापि रुद्गीनमनुसमाहरतीत्यनुसमाहरतीति॥ ५॥ इयमेवर्गग्निः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम त
स्मादृच्यध्यूढं साम गीयत इयमेव साग्निरमस्तत्सामान्तरिक्षमेवर्ग्वायुः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं

परिभावेन स्थितमित्यर्थः ऋचीव साम तस्मादेतदेव कारणादृच्यध्यूढमेव साम गीयत इदानीमपि सामगैर्यथा च ऋ
क्सामनी नात्यन्तं भिन्ने अन्योन्यं तथैतौ पृथिव्यग्नी॥ कथमियमेव पृथिवी सा साम नामार्द्धशब्दवाच्याऽऽत्तरार्द्धशब्दवा
च्योऽग्निरमः तदेतत्पृथिव्यग्निद्वयं सामेकशब्दाभिधेयत्वमापन्नं साम ॥ ऋग्विषयात्पृथिवीदृष्टिरनन्तरवाक्ये विहिता तथा

ग्निः सामेत्यत्राग्निदृष्टिः साम्नि विधीयते पूर्ववदित्याह॥ तथेति॥ ऋक्त्वं पृथिव्याः सामत्वं चाग्नेरप्रसिद्धमिति शंकते॥ कथमिति॥ ऋ
क्सामत्वसिद्धिरित्युत्तरमाह॥ उच्यत इति॥ तयोराधाराधेयभावेगमकं दर्शयति॥ तस्मादिति॥ ऋचि पृथिवीदृष्टिः साम्नि चाग्निदृष्टिरित्यत्र हे
त्वन्तरमाह॥ यथा चेति॥ पृथिव्यग्न्योरत्यन्तभेदाभावं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति॥ कथमित्यादिना॥ कर्मांगयोः सहप्रयोगादृक्सामयोरन्योन्यम

छां·भा·
१९

प्राच्यत्वान्नान्योन्यं भिन्नमित्यर्थः ॥ तयोरत्यन्तभेदाभावे फलितमाह ॥ तस्माच्चेति ॥ पृथिवी साशब्दवाच्या स्त्रीत्वादग्निरमः पुंस्त्वादिति द्रष्ट
व्यं पक्षान्तरमुत्थाप्याङ्गीकरोति ॥ सामाक्षरयोरिति ॥ कथं पुनर्नक्षत्रपर्यायेन तदेतदेतस्यामित्यादिवाक्यं न हि नक्षत्रेषु चन्द्रमसः स्थितिरत आ
ह ॥ नक्षत्राणामिति ॥ नक्षत्राधिपत्यात्तदुपरिभावेन चन्द्रमसः स्थितेरित्यतः प्रोक्तार्थः ॥ नक्षत्रसहितं चन्द्रमसं परामृशत्सशब्दः ॥ अंगोपा

तस्मान्नान्योन्यं भिन्नं पृथिव्यग्निद्वयं नित्यसंश्लिष्टमृक्सामनी इव तस्माच्च पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामत्वमित्यर्थः सामाक्ष
रयोः पृथिव्यग्निदृष्टिविधानार्थमियमेव साग्निरम इति केचिदन्तरिक्षमेवर्ग्वायुः सामेत्यादि पूर्ववत् नक्षत्राणामधिपतिश्च

साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयतेऽन्तरिक्षमेव सा वायुरमस्तत्साम द्यौरेवर्गादित्यः साम तदेतदेतस्यामृच्य
ध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते द्यौरेव सादित्योऽमस्तत्साम नक्षत्राण्येवर्क्चन्द्रमाः साम तदेतदेत
स्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते नक्षत्राण्येव सा चन्द्रमा अमस्तत्सामाथ यदेतदादित्यस्य
शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयतेऽथ य
देवैतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव साथ यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्तत्सामा

द्रमा अतः स साम अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं
भाः शुक्ला दीप्तिः सैवर्गथ यदादित्ये नीलं परः कृष्णं परोऽतिशयेन कार्ष्ण्यं तत्साम तद्ध्येकान्तसमाहितदृष्टेर्दृश्यते ॥ ॥

सनानिकानि चिह्नान्यादाय तद्गतोपासनान्तरमाह ॥ अथेति ॥ आदित्यस्य मण्डलात्मनो यद्रूपं शुक्लं दृश्यते तत्र ऋक्त्वदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः ॥ तदेव
रूपं विशिनष्टि भा इति तामेव व्याचष्टे ॥ शुक्ला दीप्तिरिति ॥ ऋचि यथापूर्वोक्तरूपदृष्टिस्तथा साम्नि वक्ष्यमाणरूपदृष्टिरनुष्ठेयेत्याह ॥ अथेति
॥ नन्वादित्ये नीलत्वमतिशयकार्ष्ण्यं नास्माभिरनुभूयते तत्राह ॥ तद्धीति ॥ एकान्तेन समाहिता शास्त्रसंस्कृता यस्य दृष्टिस्तस्यादित्ये निर

अ·१
राम
१९

अथ यदेवैतदित्यस्य तात्पर्यमाह ॥ ते एवेति ॥ अंगोपासनानि समाप्यानंतरमाधिदैविकीं प्रधानोपासनां विवक्षुः उपास्यस्वरूपमुपन्यस्य-
ति ॥ अथेत्यादिना ॥ किमिति हिरण्मयपदमुपमार्थं व्याख्यायते हिरण्यविकारत्वमेवात्र विवक्षितं किं न स्यादित्याशंक्याह ॥ नहीति ॥ अप-
हतपाप्मत्वासंभवं साधयति ॥ नहीत्यादिना ॥ पाप्मादीत्यादिपदं तत्कार्यसंग्रहार्थं किं च चक्षुष्युपास्ये पुरुषे सुवर्णविकारत्वस्याग्रहणाद्गौ-
णमेव हिरण्मयपदमित्याह ॥ चाक्षुषे चेति ॥ न च तत्राप्यातिदेशिकं तद्ग्रहणं ऋक्सामगेष्णत्वादिना तादृशेन विरोधात्तस्माद्गौणमेव हिर-
ण्मयपदमित्युपसंहरति ॥ अत इति ॥ हिरण्यश्मश्रुरित्यादिविशेषणेष्वपि तुल्यं गौणत्वमित्याह ॥ उत्तरेष्वपीति ॥ नन्वादित्यादिमण्डले

ते एव एते भाः शुक्लकृष्णस्ते सा चामश्च साम ॥ अथ य एषोऽन्तरादित्ये आदित्यस्यान्तर्मध्ये हिरण्मय इव हिरण्मयो न हि सुवर्ण-
विकारत्वं देवस्य संभवति ऋक्सामगेष्णत्वापहतपाप्मत्वासंभवात् ॥ न हि सौवर्णे चेतने पाप्मादिप्राप्तिरस्ति येन प्रतिषिध्येत
॥ चाक्षुषे चाग्रहणात् ॥ अतो लुप्तोपम एव हिरण्मयशब्दो ज्योतिर्मय इत्यर्थः ॥ उत्तरेष्वपि समाना योजना ॥ पुरुषः पुरि शयनात्पूर-

थ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः तस्य यथा क

यति वा स्वेनात्मना जगदिति दृश्यते निवृत्तचक्षुर्भिः समाहितचेतोभिः ब्रह्मचर्यादिसाधनापेक्षैस्तेजस्विनोऽपि श्मश्रुकेशाद-
यः कृष्णाः स्युरित्यतो विशिनष्टि ॥ हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश इति ज्योतिर्मयाण्येवास्य श्मश्रूणि केशाश्चेत्यर्थः ॥ आप्रणखा-
त्प्रणखो नखाग्रं नखाग्रेण सह सर्वः सुवर्ण इव भारूप इत्यर्थः ॥ तस्यैवं सर्वतः सुवर्णवर्णस्याप्यक्ष्णोर्विशेषः ॥ कथं तस्य य-
था कपेर्मर्कटस्यासः कप्यासः ॥ आसेरुपवेशनार्थस्य करणे घञ् कपिपृष्ठान्तो येनोपविशति ॥

पुरुषो नास्माभिर्दृश्यते तन्नाह ॥
निवृत्तचक्षुर्भिरिति ॥ विशिष्टाधिकारिणामादित्यपुरुषदर्शनमुपपादयति ॥ ब्रह्मचर्यादीति ॥ सर्व एव सुवर्ण इति विशेषणादक्ष्णोरपि सु-
वर्णत्वमाप्तमित्याह ॥ तस्येति ॥ विशेषमेव प्रश्नपूर्वकं विशदयति ॥ कथमित्यादिना ॥ यथा कप्यासवदवस्थितं पुंडरीकं तथा तस्याक्षिणी
इति योजना ॥ आसशब्दनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति ॥ आसेरिति ॥ घञन्तस्य शब्दस्य विवक्षितमर्थं कथयति ॥ कपीति ॥ तस्य करणत्वं स्फुटय-

कपिः स कपिपृष्ठान्तः कप्यास इति शेषः ॥ पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह ॥ कप्यासइवेति ॥ निहीनोपमयादेवस्य चक्षुषी व्यपदिश्यमानयो
रपि निहीनत्वं व्यपदिष्टं स्यादित्याशंक्याह ॥ उपमितेनेति ॥ कप्यासेनोपमितं पुंडरीकं तेनोपमानेनोपमितत्वाच्चक्षुषोर्न निहीनोपमानप्रयुक्तं
निहीनत्वमित्यर्थः ॥ यथोक्तस्यादित्यपुरुषस्य सर्वात्मत्वशंकां व्यावर्तयितुं नाम व्यपदिशति ॥ तस्येति ॥ नाम्नो गौणत्वशंकाद्वारा उत्था
पयति ॥ कथमित्यादिना ॥ न तस्य सर्वपाप्मोदयस्तत्कार्यभावादित्याशंक्याह ॥ पाप्मनेति ॥ आदित्येऽस्मिन्नज्ञेऽपि सर्वपाप्मोदयः संभवति न तु
वेदेवान्यापगच्छतीति नित्यशुद्धेरित्याशंक्य परमात्मविषयवाक्यशेषमुदाहरति ॥ य आत्मेति ॥ उक्तार्थो योगतः शब्दार्थः ॥ उपास्यं परमात्मानमु

कप्यासइव पुंडरीकमत्यंततेजस्व्येवमस्य देवस्याक्षिणी उपमितोपमत्वान्न हीनोपमानस्यैवंगुणविशिष्टस्य गौणमिदं
नामोदिति कथं गौणत्वं स एष देवः सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः पाप्मना सह तत्कार्येभ्य इत्यर्थः ॥ य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादि वक्ष्यति
उदित उत इत उद्गत इत्यर्थः ॥ अतोऽसावुन्नामा तमेवंगुणसंपन्नमुन्नामानं यथोक्तेन प्रकारेण यो वेद सोऽप्येवमेवोदेत्युद्गच्छति

प्यासं पुंडरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद
तस्यर्क्च साम च गेष्णौ तस्मादुद्गीथस्तस्मात्त्वेवोद्गाते

सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो ह वा इत्यवधारणार्थौ निपातौ उदेत्येवेत्यर्थः
तस्योद्गीथत्वं देवस्यादित्यादीनामिव विवक्षितत्वादाह ॥ तस्यर्क्च साम च गेष्णौ पृथिव्याद्युक्तलक्षणे पर्वणी सर्वात्मा
हि देवः परापरलोककामेशितृत्वादुपपद्यते पृथिव्यग्न्याद्यृक्सामगेष्णत्वं ॥ ((पन्यस्य तदुपासनमिदानीं सफलमुपन्यस्यति

॥ तमेवंगुणमिति ॥ यथोक्तेन प्रकारेणोन्नामानमिति संबंधः ॥ कथं परस्योपासनं इत्यपेक्षायामुद्गीथे संपाद्येनेति दर्शयति ॥ तस्ये
त्यादिना ॥ यथादित्यादीनामुद्गीथे संपाद्योपासनमत्र विवक्ष्यते तेन तथा परमात्मनोऽपि तत्र संपाद्योपासनं विवक्षितत्वात्सर्वर्क्
सामात्मत्वमाह तस्येत्यादिवाक्यमित्यर्थः ॥ मंडलावच्छिन्नस्य पुरुषस्य कथमृगादिगेष्णत्वमित्याशंक्याह ॥ सर्वात्मेति ॥ प
रस्य स्वारस्येन सर्वात्मत्वादाध्यानार्थं मंडलावच्छेदादुपपन्नमृगादिगेष्णत्वमित्यर्थः तत्रैव हेत्वंतरमाह ॥ परापरेति ॥ सर्वात्मत्वं

सर्वयोनित्वादिति॥ सर्वकारणत्वेन सर्वात्मत्वादृगादिगेष्णत्वं युक्तमेवेत्यर्थः॥ तस्मादुद्गीथ इति वाक्यं योजयति॥ यत इति॥ प्राप्ते सति
तस्मादुद्गीथ इत्यनेन वाक्येनोद्गीथत्वं परोक्षेण नाम्ना देवस्योच्यत इति योजना॥ किमिति परोक्षनाम्ना देवो व्यपदिश्यत इत्याशंक्य परोक्ष
प्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विष इति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याह॥ परोक्षप्रियत्वादिति॥ उन्नामत्वे देवस्योद्गातुरुद्गातृत्वप्रसिद्धिं प्रमाणयति॥ त
स्मादिति॥ तच्छब्दार्थं स्फुरयति॥ यस्मादिति॥ प्रकृतस्योन्नाम्नो देवस्य गानादित्यतःशब्दार्थः॥ उद्गातुरुद्गातेति नामप्रसिद्धिरिति युक्तो

सर्वयोनित्वात् यत एवमुन्नामा चासावृक्सामगेष्णश्च तस्मादृक्सामगेष्णत्वं प्राप्तमुद्गीथत्वमुच्यते परोक्षेण परोक्षप्रियत्वा
द्देवस्य तस्मादुद्गीथ इति तस्मात्त्वेव हेतोरुद्गायतीत्युद्गाता यस्माद्धि तस्य यथोक्तस्योन्नाम्नो गाता सावतो युक्ता उद्गातेति ना
मप्रसिद्धिरुद्गातुः स एष देव उन्नामा ये चामुष्मादादित्यात्पराचः परागञ्चनादूर्ध्वा लोकास्तेषां लोकानां चेष्टे न केवलमीशितृत्व

तस्य हि गाता स एष ये चामुष्मात्परांचो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यधिदैवतं॥ ६॥ अथाध्यात्मं वागेव
र्क्प्राणः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते वागेव सा। प्राणोमस्तत्साम च

मेव च शब्दाद्धारयति च स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमामित्यादिमंत्रवर्णात् किं च देवकामानामीष्ट इत्येतदधिदैवतं देवता
विषयं देवस्योद्गीथस्य स्वरूपमुक्तं॥ ६॥ अथाधुनाध्यात्ममुच्यते॥ वागेवर्क्प्राणः सामाधरोपरिस्थानत्वसामान्यात्प्रा
णो घ्राणमुच्यते सह वायुना वागेव सा प्राणोऽम इत्यादि पूर्ववत्॥ चक्षुरेवगात्मा सामात्मेति छायात्मा तत्स्थत्वात्साम श्रोत्रमे

ति योजना॥ सर्वपाप्मोदयलिंगात्तस्य चान्यत्रासंभवादादित्यांतर्गतो देवः परमात्मेत्युक्तं तत्रैव हेत्वंतरमाह॥ स एष इति॥ देवकामानामा
दित्यादुपरितनलोकेष्वधिष्ठातारो ये देवास्तेषां कामाः काम्यमानफलविशेषास्तेषामिति यावत्॥ न हि निरंकुशं लोककामेशितृत्वं पर
स्मादन्यत्र संभवत्येष सर्वेश्वर इति श्रुतेरिति भावः॥ आधिदैविकोपास्त्यानंतर्यमथशब्दार्थः॥ ऋचि वाग्दृष्टिः साम्नि प्राणदृष्टिश्च कर्त
व्येत्यत्र हेतुमाह॥ अधरेति॥ कथमृक्सामयोरिव वाक्प्राणयोरधरोपरिस्थानत्वं तत्राह॥ प्राण इति॥ स्थानमात्रं व्यावर्तयति॥ सहेति॥

चक्षुषि छायात्मनः स्थितत्वादृचि सामवदित्यर्थः ॥ आध्यात्मिकानि चिरं गोपासनान्युक्त्वानंतरं प्रकारांतरेणांगोपासनभेदं किञ्चिदु
पदिश्यते ॥ अथेति ॥ अक्ष्णो यदेतद्रूपमुक्तं दृश्यते ऋचि तद्दृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः ॥ तदेव रूपं विशिनष्टि ॥ भादिति ॥ ऋचि पूर्वोक्तरूपदृष्टिवद्वक्ष्य
माणरूपदृष्टिरपि साम्नि कर्तव्येत्याह ॥ अथेति ॥ यथादित्यमंडले समधिगम्यमाने कृष्णरूपमुक्तं ॥ तथा चक्षुष्यपि दृक्शक्तेरधिष्ठानं ता
दृग्रूपमुपलभ्यते तद्दृष्टिः साम्नि कर्तव्येत्यर्थः ॥ आध्यात्मिकप्रधानोपासनशेषत्वेनांगोपासनान्युक्त्वानंतरं प्रधानोपासनाविषयं दर्शयति ॥

धिष्ठातृत्वान्मनसः सामत्वम् अथ यदेतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णमादित्यवद्दृक्शक्त्यधिष्ठानं तत्साम ॥
अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते पूर्ववत्सैवर्गाध्यात्मं वागाद्याः पृथिव्याद्याश्चाधिदैवतं प्रसिद्धाश्च ऋक्पादबद्धाक्षरात्मिका

क्षुरेवर्गात्मा साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते चक्षुरेव सात्मामस्तत्साम श्रोत्रमे
वर्क्मनः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते श्रोत्रमेव सा मनोऽमस्तत्सामाथ यदेत
दक्ष्णः शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते
अथ यदेवैतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैव साथ यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्तत्सामा ऽथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क्तत्साम

तथा सामोक्थसाहचर्याद्वा स्तोत्रं साम ऋक् उक्थं शस्त्रं उक्थादन्यत्तथा यजुः स्वाहास्वधावषडादि सर्वमेव वाक् यजुस्तत्स एव
सर्वात्मकत्वात्सर्वयोनित्वाच्चेति ह्यवोचाम ऋगादिप्रकरणात्तद्ब्रह्मेति त्रयो वेदाः अथेति ॥ दृश्यत इति प्रयोगाच्छायात्मायमित्या

शंक्याह ॥ पूर्ववदिति ॥ यथा पूर्वस्मिन्नाधिदैविके वाक्ये समाहितचेतोभिरादित्यपुरुषस्य दृश्यत्वमुक्तं तथा चाक्षुषपुरुषस्यापि विशि
ष्टाधिकारिभिरेव दृश्यत्वमेष्टव्यमित्यर्थः ॥ छायात्मपक्षे वाक्यशेषविरोधमभिप्रेत्याह ॥ सैवेति ॥ येयमृग्यथाव्याख्याता सा सर्वा स एव पुरु
ष इत्यर्थः ॥ ऋच्युक्तं न्यायं साम्न्यतिदिशति ॥ तथेति ॥ यत्किंचित्साम तत्सर्वं स एव पुरुष इत्यर्थः ॥ ऋक्सामशब्दयोरर्थांतरमाह ॥ उक्थेति
॥ ऋक्सामपदवदिति दृष्टांतस्तथाशब्दार्थः ॥ कथमृगाद्यात्मत्वं परस्येत्याशंक्याह ॥ सर्वात्मकत्वादिति ॥ ब्रह्मशब्दस्य परमात्मविषयं व्याव

उक्तन्यायेन त्रयो वेदाः स एव पुरुष इत्युपसंहारः छायात्मनो जडस्य व्यावृत्त्यर्थं रूपातिदेशं दर्शयति ॥ तस्येति ॥ किं तदादित्यपुरुषस्य रूप
मित्यपेक्षायामाह ॥ हिरण्मय इत्यादीति ॥ इतश्च नायं छायात्मेत्याह ॥ यावमुष्येति ॥ नामातिदेशोऽप्येनमर्थमुपोद्बलयतीत्याह ॥ यश्चेति ॥
आदित्यचाक्षुषयोरुपास्ययोर्भेदादुपासनापि भिन्नेति शंकते ॥ स्थानेति ॥ आदित्यमंडलं चक्षुश्चेति स्थाने भिद्येते रूपं हिरण्मयो हिरण्यश्म
श्रु इत्यादि ऋग्गाथादिगेयत्वादिर्गुणः उदित्यादि नाम तेषामतिदेशात्तस्यैतस्य तदेव रूपमित्यादि ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च
त्यधिदैवतं ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चेत्यध्यात्ममित्यन्यथा ईशितृत्वविषयो भेदव्यपदेशः ॥ अतश्चैतयोर्भेदादुपा

तस्यैतस्य चाक्षुषस्य पुरुषस्य तदेव रूपमतिदिश्यते किं तद्यदमुष्यादित्यपुरुषस्य हिरण्मय इत्यादि यदधिदैवतमु
क्तं यावमुष्य गेष्णौ पर्वणी तावेवास्यापि चाक्षुषस्य गेष्णौ ॥ यच्चामुष्य नामोदिति उद्गीथ इति च तदेवास्य नाम स्थानभेदाद्रूपगुण
नामातिदेशादीशितृत्वविषयभेदव्यपदेशाच्चादित्यचाक्षुषयोर्भेद इति चेन्नामुनाऽनेनैवेत्येकस्योभयात्मप्राप्त्यनुपपत्तेर्द्वि

तद्यजुस्तद्ब्रह्म तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ ॥ यन्नाम तन्नाम ॥ ॥ ॥

धाभावो नोपपद्यत इति चेत्स्यात् हि स एकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादि न चेतनस्यैकस्य निरवयवत्वाद्द्विधाभावानुपप
त्तेस्तस्मादध्यात्माधिदैवतयोरेकत्वमेव यत्तु रूपाद्यतिदेशो भेदकारणमवोचो न तद्भेदावगमाय किं तर्हि स्थानभेदाद्भेदशंका मा भू

सनमपि भिन्नमेवेत्यर्थः ॥ नोपास्यभेदादुपासनाभेदोऽस्तीति दूषयति ॥ नेति ॥ उपासकस्तावदमुनादित्यात्मनाऽपराञ्चो लोकान्दे
वकामांश्चाप्नोति स एवानेन चाक्षुषरूपेणार्वाचीनलोकान्मनुष्यकामांश्चाप्नोतीति श्रूयते न चैकस्य वस्तुनो भिन्नोभयरूपत्वप्राप्तिरुपपद्य
ते तस्मादिदं कल्पनानयुक्तेत्यर्थः ॥ उभयात्मकत्वमेकस्यापि विद्यामाहात्म्याद्देवभावोपगमादुपपन्नमिति शंकते द्विधेति ॥ एकस्याविद्या
वशादनेकरूपत्वे वाक्यशेषं प्रमाणयति ॥ वक्ष्यति हीति ॥ एकस्यानेकशरीरपरिग्रहेऽपि न स्वरूपभेदोपपत्तिरिति परिहरति ॥ न चेतनस्ये
ति ॥ एकत्वसाधकसद्भावस्तच्छब्दार्थः ॥ परोक्तं भेदकमनुवदति ॥ यत्त्विति ॥ भेदकारणमित्यस्मादुपरिष्टादितिशब्दो द्रष्टव्यः ॥ दूषयति

आधिदैविकपुरुषवदाध्यात्मिकेऽपि पुरुषे निरतिशयैश्वर्यश्रवणाच्चतयोरैक्यमित्याह ॥ स एष इति ॥ तयोर्भेदाभावे हेत्वन्तरमाह ॥ तत्तस्मादि
ति ॥ ईश्वरस्यैव प्रागुक्तहेतोर्गानविषयत्वं योग्यत्वादित्यर्थः ॥ तच्छब्दार्थं स्फुटयति ॥ यस्मादिति ॥ स्थानभेदेन यथोक्तोपासनवतः फलो
त्कर्षं पातनिकां करोति ॥ अथेति ॥ एतत्सामेति संबंधः ॥ एवंविद्वानित्येतदेव विभजते ॥ यथोक्तमिति ॥ विद्वानित्यस्मादुपरिष्टादथशब्दः संब
ध्यते ॥ सोऽमुनैव लोकान्कामांश्चाप्नोतीति संबंधः ॥ आप्तिप्रकारं विवृणोति ॥ स एष इति ॥ उपास्यवदुपासकस्यापि कुतो निरतिशयमैश्वर्यन

स एष चाक्षुषः पुरुषः ये चैतस्मादाध्यात्मिकादात्मनोऽर्वाञ्चोऽर्वाग्गता लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यसंबंधिनां च कामानां
तत्तस्माद्य इमे वीणायां गायन्ति गायकास्त एतमेव गायन्ति यस्मादीश्वरं गायन्ति तस्मात्ते धनसनयो धनलाभयुक्ता धनवन्त
इत्यर्थः ॥ अथ य एतदेवं विद्वान् यथोक्तं देवमुद्गीथं विद्वान्साम गायति उभौ स गायति चाक्षुषमादित्यं च तस्यैवंविदः फल

स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चेति तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति तस्मात्ते धन
सनयः ॥ अथ य एवं विद्वान्साम गायत्युभौ स गायति सोऽमुनैव स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्ताꣳश्चाप्नोति देव॰
कामाꣳश्चाथानेनैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्ताꣳश्चाप्नोति मनुष्यकामाꣳश्च ॥ तस्मादु हैवंविदुद्गाता ब्रूया॰

मुच्यते ॥ सोऽमुनैवादित्येन स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति आदित्यान्तर्गतदेवो भूत्वेत्यर्थः ॥ देवकामांश्चा
थानेनैव चाक्षुषेणैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति मनुष्यकामांश्च चाक्षुषो भूत्वेत्यर्थः ॥ तस्मादु हैवंविदुद्गाता ब्रू
याद्यजमानं कमिष्टं ते तव काममागायानीत्येष हि यस्मादुद्गाता कामागानस्योद्गा नेन कामं संपादयितुमीष्टे समर्थ इत्य

हि ह यो निरंकुशमैश्वर्यं युक्तमित्याशंक्याह ॥ आदित्येति ॥ अमुनैवादित्येनेत्युक्तमेवास्पष्टीकृतं ॥ अथशब्दस्त (र्थः ॥ कोऽसौ यएं
थापर्यायः ॥ चाक्षुषो भूत्वानेनैव चाक्षुषेणैवेति संबंधः ॥ उक्तफलस्य याजमानत्वं दर्शयति ॥ तस्मादिति ॥ तच्छब्दार्थमेव कथयति ॥ एष
हीति ॥ उद्गातारं विशिनष्टि ॥ कोऽसाविति ॥ उद्गीथपरस्य संपाद्योपासनं विभागेनोक्तमुपसंहरति ॥ द्विरुक्तिरिति ॥ ७ ॥ अध्यात्माधिदैवतस्थान

भेदावच्छन्नं हित्वा परोवरीयस्त्वगुणकपरमात्मदृष्ट्योद्गीथोपासनं परोवरीयस्त्वप्राप्तिफलकमानीतवानाम्नाय इति प्रकरणतात्पर्यमा
ह ॥ अनेकधेति ॥ तर्हि विवक्षितमुपासनमेवोच्यतां किमाख्यायिकयेत्याशंक्याह ॥ इतिहासस्त्विति ॥ इतिहासः पूर्ववृत्तमिति ॥ ह स्म
भावः ऐतिह्य ॥ समेतानामिति निर्धारणे षष्ठी ॥ ननु सर्वस्मिन् जगति त्रयाणामेवोद्गीथादिज्ञाने कौशलमिति किं नोच्यते किमिति तेषाम
प्येव त्रयाणामेव नैपुण्यं प्रतिज्ञायते तत्राह ॥ नहीति ॥ अमुष्य प्रसिद्धस्यापत्यमामुष्यायणो द्वयोरामुष्यायणो द्व्यामुष्यायणः तवमम

रुपासनास मास्यर्थो ॥ ७ ॥ अनेकधोपास्यत्वादक्षरस्य प्रकारांतरेण परोवरीयस्त्वगुणफलमुपासनांतरमानिनाय इ
तिहासस्तु सुखावबोधनार्थः ॥ त्रयस्त्रिसंख्याकाः ह इति ऐतिह्यार्थः ॥ उद्गीथे उद्गीथज्ञानं प्रति कुशला निपुणा बभूवुः ॥ कस्मि
श्चिद्देशे काले च निमित्ते वा समेतानामित्यभिप्रायः ॥ न हि सर्वस्मिन् जगति त्रयाणामेव कौशलमुद्गीथादिविज्ञाने श्रूयते ह्युष

काममागायानीत्येष ह्येव कामागानस्येष्टे य एवं विद्वान्साम गायति साम गायति ॥ ७ ॥ त्रयो होद्गीथे कुशला बभू
वुः ॥ शिलकः शालावत्यश्चैकितायनो दाल्भ्यः प्रवाहणो जैवलिरिति ते होचुरुद्गीथे वै कुशलाः स्मो हन्तोद्गीथे कथां
वदाम इति तथेति ह समुपविविशुः ॥ स्ति जानश्रुतिकैकेयप्रभृतयः सर्वज्ञकल्पाः के ते त्रय इत्याह ॥ शिलको नामतः श
लावतोऽपत्यं शालावत्यश्चिकितायनस्यापत्यं चैकितायनो दल्भ्यगोत्रो दाल्भ्यो द्व्यामुष्यायणो वा प्रवाहणो नामतो जीव
लस्यापत्यं जैवलिरित्येते त्रयस्ते होचुरन्योन्यमुद्गीथे वै कुशला निपुणा इति प्रसिद्धाः स्मोऽतो हन्त यद्यनुमतिर्भवतामुद्गीथे उ
द्गीथज्ञाननिमित्तां कथां विचारणां पक्षप्रतिपक्षोपन्यासेन वदामो वादं कुर्म इत्यर्थः ॥ तथा च तद्विद्यसंवादे विपरीतग्रह
णनाशोऽपूर्वविज्ञानोपजननः संशयनिवृत्तिश्चेत्यतस्तद्विद्यसंयोगः कर्तव्य इति चेतिहासप्रयोजनं   चायमिति परिभाषया धर्मतः प
रिगृहीत इति यावत् किमर्थो वादारंभ इत्यत आह ॥ तथा चेति ॥ प्रवृत्ते वादे तस्मिन्विवक्षितेऽर्थे विद्यायेषां तैः सह संवादे दृष्टमेव फलमिति ति
शब्दस्य प्रयोजनमित्यनेन संबंधः ॥ वादारंभस्य दृष्टफलत्वे फलितमाह ॥ अत इति ॥ इतिहासस्तु सुखावबोधार्थ इत्युक्तेन समुच्चयार्थश्च

दृश्यते हीति॥ शिलकादीनां तद्विद्यसंयोगे विपरीतधीध्वंसादिकं फलमिति शेषः॥ तत्रेति॥ निर्द्धारणार्था सप्तमी॥ राज्ञः प्रागल्भ्योपपत्तेरित्युक्तं त
स्य राजत्वे हेत्वभावादित्याशंक्याह॥ ब्राह्मणयोरितीति॥ पश्चात्तरविशेषणसामर्थ्यादुत्थाप्यांगीकरोति॥ अर्थेति॥ राज्ञा यथोक्तेन प्रकारेणोक्त
यो ब्राह्मणयोर्मध्ये शालावत्यो दाल्भ्य मप्युवाचेति संबंधः॥ साम्नो गतिरित्यन्वयः साम शब्दार्थमाह॥ प्रकृतत्वादिति॥ तस्य पूर्वोत्तरग्रंथयोः
प्रकृतत्वं प्रकटयति॥ उद्गीथस्येति॥ गतिशब्दस्य क्रियाविषयत्वं व्यावर्त्तयति॥ आश्रय इति॥ औपचारिकमाश्रयत्वं निरस्यति॥ पराय

दृश्यते हि शिलकादीनां तथेत्युक्त्वा ते ह समुपविविशुर्होपविष्टवंतः किल तत्र राज्ञः प्रागल्भ्योपपत्तेः सह प्रवाहणो जैवलि
रुवाचेतरौ भगवंतौ पूजावंतावग्रे पूर्वं वदतां॥ ब्राह्मणयोरिति लिंगाद्राजासौ युवयोर्ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचं श्रोष्याम्यर्थरहि
तामित्यपरे वाचमिति विशेषणात् उक्तयोः स ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच हंत यद्यनुमंस्यसे त्वा त्वां पृच्छा
नीत्युक्त इतरः पृच्छेति होवाच॥ लब्धानुमतिराह॥ का साम्नः प्रकृतत्वादुद्गीथस्योद्गीथो ह्यत्रोपास्यत्वेन प्रकृतः परोवरीयां

सह प्रवाहणो जैवलिरुवाच भगवंतावग्रे वदतां॥ ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचं श्रोष्यामीति स ह शिलकः शालाव
त्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच हंत त्वा पृच्छानीति पृच्छेति होवाच का साम्नो गतिरिति स्वर इति होवाच स्वरस्य का ग
तिरिति प्राण इति होवाच प्राणस्य का गतिरित्यन्नमिति होवाच

समुद्गीथमिति च वक्ष्यति॥ गतिराश्रयः परायण
मित्येतदेवं पृष्टो दाल्भ्य उवाच स्वर इति स्वरात्मकत्वात्साम्नो यो यदात्मकः स तद्गतिः तदाश्रयश्च भवतीति युक्तं मृदाश्र
य इव घटादिः स्वरस्य का गतिरिति प्राण इति होवाच प्राणनिष्पाद्यो हि स्वरस्तस्मात्स्वरस्य प्राणो गतिः॥ प्राणस्य का गतिरि
त्यन्नमिति होवाचान्नावष्टंभो हि प्राणः॥ शुष्यति वै प्राण ऋतेन्नादिति हि श्रुतेरन्नं दामेति चान्नस्य का गति

णमित्येतदिति॥ स्व
रो ध्वनिभेदः स कस्य मुद्गीथस्य गतिरित्याशंक्याह॥ स्वरात्मकत्वादिति॥ तद्भंजकतया तदाश्रयत्वेन तत्तादात्म्याद्वेति स्वरस्तस्य गतिरि
त्यर्थः साम्नः स्वरात्मकत्वेपि कथं तद्गतित्वमित्याशंक्य दृष्टांतेन परिहरति यो यदात्मक इति॥ प्राणस्यान्नावष्टंभकत्वे वाजसनेयश्रुतिम्

वत्सस्थानीयस्य प्राणस्यान्नं दामबंधनमिति च श्रुतेरित्यर्थः ॥ ता अन्नमसृजंतेति श्रुतेरन्नस्यापां संभवत्वं द्रष्टव्यं ॥ कथमसौ लोको गतिस्तत्राह
॥ अमुष्मादिति ॥ इति पृष्टो दाल्भ्य उवाचेति संबंधः तत्र छान्दसिकालनियमाभावमभिप्रेत्य क्रियापदं व्याकरोति ॥ आहेति ॥ यद्यपि परेणा
स्याश्रयांतरं प्रतिपद्यते तथापि त्वया तद्वाच्यमेवेत्याशंक्याह ॥ अत इति ॥ अतः शब्दार्थमेव स्फोरयति ॥ स्वर्गेति ॥ न स्मात्स्वर्गलोकप्रतिष्ठं सामे

रिति आप इति होवाच अप्संभवत्वादन्नस्य अपां का गतिरित्यसौ लोक इति होवाच अमुष्माल्लोकाद्वृष्टिः संभवत्यमुष्य लोक
स्य का गतिरिति पृष्टो दाल्भ्य उवाच स्वर्गममुं लोकमतीत्याश्रयांतरं साम न नयेत् कश्चिदिति होवाच आह अतो वयमपि स्व
र्गलोकं सामाभिसंस्थापयामः ॥ स्वर्गलोकप्रतिष्ठं साम जानीम इत्यर्थः ॥ स्वर्गसंस्तावं स्वर्गत्वेन संस्तवनं संस्तावो यस्य तत्स्ता

न्नस्य का गतिरित्याप इति होवाचापां का गतिरित्यसौ लोक इति होवाचामुष्य लोकस्य का गतिरिति न स्वर्गं लोकमति
नयेदिति होवाच स्वर्गं वयं लोकꣳ सामाभिसꣳस्थापयामः स्वर्गसꣳस्तावꣳ हि सामेति तꣳ ह शिलकः शाला
वत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाचाप्रतिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्य साम ॥ यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते वि

म स्वर्गसंस्तावं हि यस्मात्स्वर्गो वै लोकः सामवेद इति ॥ तमितरः शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाचाप्रतिष्ठितमसं
स्थितं परोवरीयस्त्वेनासमाप्तगति सामेत्यर्थः ॥ वै इत्यागमं स्मारयति ॥ किलेति च दाल्भ्य ते तव साम ॥ यस्तु असहिष्णुः सामवि
देतर्ह्येतस्मिन् काले ब्रूयात्कश्चिद्विपरीतविज्ञानमप्रतिष्ठितं साम प्रतिष्ठितमित्येवंवादापराधिनं मूर्धा शिरस्ते विपतिष्यति वि

ति पूर्वेण संबंधः ॥ स्वर्गसंस्तावं सामेत्यत्र प्रमाणमाह ॥ स्वर्ग इति ॥ उपदेशपारंपर्यमागमः यत्कृतकं तदनित्यमिति स्वर्गस्यांतवत्त्वान्नप
रायणत्वं संभवतीत्याशयेनाह ॥ किलेति चेति ॥ यथोक्तन्यायं सूचयतीति शेषः ॥ न्यायागमाभ्यामप्रतिष्ठितं ते सामेत्युपसंहरति ॥ दाल्भ्य इति ॥ स्व
र्गप्रतिष्ठितं सामेति विज्ञाने दोषं दर्शयति ॥ यस्त्विति ॥ असहिष्णुर्मिथ्यावचनमसहमानः सन्निति यावत् ॥ एतस्मिन्काले मिथ्यावचनाव
स्थायामित्यर्थः ॥ विपरीतं विज्ञानं यस्य स तथोक्तः तमप्रतीति विग्रहः तदेव विपरीतज्ञानमभिनयति ॥ अप्रतिष्ठितमिति ॥ सामाप्रतिष्ठितं प्रति

तदीयवचनमेव दर्शयति ॥ एवमिति ॥ स तथा कथयतु मम तु किं स्यादित्याशंक्याह ॥ एवमुक्तस्येति ॥ तथैव विदुषः शापवाक्यानुसारेणे
त्यावत् ॥ तदिति शिरोनिरुक्तिः ॥ शापदानाय प्रवृत्तस्त्वयमिति शंकां वारयति ॥ नत्विति ॥ मूर्द्धपातोपन्यासानर्थक्यमाशंकते ॥ नन्विति ॥ अ
पराधाभावेपि परोक्तिवशान्मूर्द्धपाते दोषमाह ॥ अन्यथेति ॥ सति चापराधे परोक्तिवैधुर्यान्मूर्द्धपाताभावे दोषं कथयति ॥ अकृतेति ॥ अपरा
धस्य मूर्द्धपातहेतोरपि सहकार्यपेक्षत्वादभिव्याहरणं नानर्थकमित्युत्तरमाह ॥ नैष दोष इति ॥ कर्मणः शुभादेराचरितस्य निमित्तापेक्षस्य फ

स्यैवमुक्तस्यापराधिनस्तथैव तद्विपतेन्न संशयो नत्वहं ब्रवीमीत्यभिप्रायः ननु मूर्द्धपाताहं चेदपराधं कृतवानतः परेणा
नुक्तस्यापि पतेन्मूर्द्धा नो चेदपराध्युक्तस्यापि नैव पतत्यन्यथाऽकृताभ्यागमः कृतनाशश्च स्यातां नैष दोषः कृतस्य कर्मणः शु
भाशुभस्य फलप्राप्तेर्देशकालनिमित्तापेक्षत्वात् ॥ तत्रैवं सति मूर्द्धपातनिमित्तस्याप्यज्ञानस्य पराभिव्याहारनिमित्ता

पतेदिति ॥ हन्ताहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्धीति होवाचामुष्य लोकस्य का गतिरित्ययं लोक इति होवाचास्य लो
कस्य का गतिरिति न प्रतिष्ठां लोकमतिनयेदिति होवाच प्रतिष्ठां वयं लोकं ७

पेक्षत्वमित्येवमुक्तो दाल्भ्य आह हन्ताह
मेतद्भगवत्तो वेदानीत्युक्तः प्रत्युवाच शालावत्यो विद्धीति होवाचामुष्य लोकस्य का गतिरिति पृष्टो दाल्भ्येन शाला
वत्योऽयं लोक इति होवाचायं हि लोको यागदानहोमादिभिरमुं लोकं पुष्यतीत्यतः प्रदानं देवा उपजीवन्तीति हि श्रुतयः प्रत्यक्षं हि
सर्वभूतानां धरणी प्रतिष्ठेत्यतः साम्नोऽप्ययं लोकः प्रतिष्ठेति युक्तं ॥

((लहेतुत्वेपि प्रकृते परापि निकृतौ व्याहरणापेक्षेत्याशंक्याह ॥ तत्रे
ति ॥ तत्र शुभादौ कर्मण्येव निमित्तापेक्षया फलप्रदे सतीत्यर्थः ॥ इति पराभिव्याहरणमर्थवदिति शेषः ॥ हंतेत्यादि व्याकरोति ॥ एवमिति ॥ कथ
ममुष्य लोकस्येत्यत्र लोकप्रतिष्ठितत्वं तदाह ॥ अयं हि लोक इति ॥ आदिशब्दः श्रद्धादिसंग्रहार्थः ॥ तत्रैव श्रुतिं प्रमाणयति ॥ इतीति ॥ अस्माल्लो
कात्प्रदीयमानं चरुपुरोडाशाद्यग्निद्वारोपजीवन्ति देवा इति श्रौती प्रसिद्धिरित्यर्थः भवतु परलोकं प्रति प्रतिष्ठात्वमस्य लोकस्य तथापि क
थमयं लोकः साम्नः प्रतिष्ठेत्याशंक्याह ॥ प्रत्यक्षं हीति ॥ पृथिव्याः सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठात्वेपि फलितमाह ॥ अत इति ॥ साम्नोपि सर्वोतभावा

तथापि प्रतिष्ठान्तरं त्वया वाच्यमित्याशंक्याह ॥ अतो वयमिति ॥ यस्मादेतल्लोकप्रतिष्ठात्वेन संस्तुतं साम तस्मादिदं साम प्रत्येतमेव लोकं प्रति
ष्ठां जानीम इति योजना ॥ कथं प्रतिष्ठात्वेन सामत्वाविशेषात्पृथिव्यात्मकत्वं स्तुतमित्याशंक्याह ॥ इयमिति ॥ इयं वै रथंतरशब्दवाच्यस्य साम
विशेषस्य पृथिवीत्वेन स्तुतत्वादुद्गीथस्यापि सामत्वाविशेषात्पृथिव्यात्मत्वं संभाव्यत इत्यर्थः ॥ हंताहमेतदित्युक्तानेतं सामैतदित्युच्यते
॥ ८ ॥ आकाशशब्दस्य भूताकाशविषयत्वं व्यावर्त्य परमात्मविषयत्वं वाक्यशेषवशाद्दर्शयति ॥ आकाश इति चेति ॥ किंच परस्यात्मनः
सर्वभूतोत्पादकत्वं कर्मेति वेदान्तमर्यादा न हि भूताकाशे श्रुतं तथा च परमात्मैवाकाशशब्द इत्याह ॥ तस्य हीति ॥ किंच परस्मिन्नेव भूतानां प्रल

अस्य लोकस्य का गतिरित्युक्त आह शालावत्यो न प्रतिष्ठामिमं लोकमतीत्य नयेत्साम कश्चिदतो वयं प्रतिष्ठां लोकं सामा
भिसंस्थापयामो यस्मात्प्रतिष्ठासंस्तावं हि प्रतिष्ठात्वेन संस्तुतं सामेत्यर्थः ॥ इयं वै रथंतरमिति च श्रुतिः तमेवमुक्तवन्तं ह प्र
वाहणो जैवलिरुवाचान्तवद्वै किल ते शालावत्य सामेत्यादि पूर्ववत् ततः शालावत्य आह हन्ताहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्धी

सामाभिसꣳस्थापयामः प्रतिष्ठासꣳस्तावꣳ हि सामेति ॥ तꣳह प्रवाहणो जैवलिरुवाचान्तवद्वै किल ते शा
लावत्य साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति हन्ताहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्धीति होवा

ति होवाचेतरोऽनुज्ञात आह ॥ ८ ॥ अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच प्रवाहण आका० च ॥ ८ ॥ अस्य लोकस्य
श इति च पर आत्मा आकाशो वै नामेति श्रुतेः ॥ तस्य हि कर्म सर्वभूतोत्पादकत्वं तस्मिन्नेव हि भूतप्रलयः तत्तेजोऽसृजत तेजः पर
स्यां देवतायामिति हि वक्ष्यति ॥ सर्वाणि ह वा इमानि स्थावरजंगमानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते तेजोबन्नादिक्रमेण सामर्थ्या

यः स चात्राकाशः श्रुतः तस्मात्पर एवात्माकाश इत्याह ॥ तस्मिन्नेवेति ॥ सर्वोत्पादकत्वं परस्य कर्मेत्यत्र मानमाह ॥ तत्तेजोऽसृजतेति ॥ परस्मिन्नेव ल
यो भूतानामित्यत्रापि मानमाह ॥ तेज इति ॥ भवतु परस्यात्मनः सर्वोत्पादकत्वं कर्म तथापि किमायातमाकाशस्येति चेत्तत्राह ॥ सर्वाणीति ॥ क
थमयं क्रम उपलभ्यते अविशेषेण हि ततः सर्वोत्पत्तिश्रुतेरित्याशंक्याह ॥ सामर्थ्यादिति ॥ आत्मन आकाशः संभूतस्तत्तेजोऽसृजतेत्यादिश्रु

तथापि कथमाकाशे सर्वभूतलयस्तत्राह ॥ आकाशं प्रतीति विपर्ययेण क्रमोऽतइतिन्यायेनाह ॥ विपरीतेनेति ॥ आकाशस्य परमात्मत्वे हेत्वं
तरमाह ॥ यस्मादिति ॥ परायणत्वमपि तस्यैव लिंगमित्याह अत इति ॥ आकाशस्तल्लिंगादितिन्यायेनाकाशस्य परमात्मत्वमुक्तं ॥ इदानीं
तस्योद्गीथे संपादितस्य परोवरीयस्त्वगुणमुपदिशति ॥ यस्मादिति ॥ उत्तरमुत्तरं श्रेष्ठादपि श्रेष्ठोयमित्युक्तः साममात्रस्य कथमयं गुणः स्या
दित्याशंक्याह ॥ परमात्मेति ॥ आकाशस्य परमात्मत्वे लिंगांतरमाह ॥ अत एवेति ॥ परमात्मसंपन्नत्वादितियावत् ॥ आकाशो हि प्रकृतो

दाकाशं प्रत्यस्तं यंति प्रलयकाले तेनैव विपरीतक्रमेण हि यस्मादाकाश एभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यः ज्यायान्महत्तरोऽतः स
र्वेषां भूतानां परमयनं परायणं प्रतिष्ठा त्रिष्वपि कालेष्वित्यर्थः ॥ यस्मात्परं परं वरीयः वरीयसोऽप्येष वरः परश्च वरीयांश्च परोव
रीयानुद्गीथः परमात्मा संपन्न इत्यर्थोऽत एव स एषोऽनंतोऽविद्यमानोऽंतः तमेतं परोवरीयांसं परमात्मभूतं अनंतमेवं विद्वान्

कागतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यंत आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो
ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणꣳ स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनंतः परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो
ह लोकान्जयति य एतदेवं विद्वान्परोवरीयाꣳसमुद्गीथमुपास्ते ॥ तꣳहैतमतिधन्वा शौनक उदरशांडिल्यायो

रोवरीयांसमुद्गीथमुपास्ते ॥ तस्यैतत्फलमाह ॥ परोवरीयः परं परं विशिष्टतरं जीवनं हास्य विदुषो भवतीह दृ
ष्टं फलमदृष्टं च परोवरीयस उत्तरोत्तरविशिष्टतरानेव ब्रह्माकाशांताँल्लोकान्जयति ॥ य एतदेवं विद्वानुद्गीथमुपास्ते ॥
किंच तमेतमुद्गीथं विद्वानतिधन्वा नामतः शुनकस्यापत्यं शौनकः उदरशांडिल्याय शिष्यायैतदुद्गीथदर्शनमुक्त्वोवाच ॥
यावत्ते तव प्रजायां प्रजासंततावित्यर्थः ॥ एतमुद्गीथं त्वत्संततिजा वेदिष्यंते ज्ञास्यंति ॥ तावंतं कालं परोवरीयो ह एभ्यः प्र

द्गीथे संपादितोऽनंतः श्रुतः ॥ न चानंत्यं ब्रह्मणोऽन्यत्र युक्तं सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति श्रुतेस्तस्मादाकाशो ब्रह्मेत्यर्थः ॥ संप्रत्याकाशशब्दितस्य प
रस्योद्गीथे संपादितस्य परोवरीयस्त्वगुणविशिष्टस्योपास्तिं विदधाति ॥ तमेतमिति ॥ परंपरमुपर्युपरीतियावत्तस्मादेवमुपासीतेतिभा

इतश्चात्र विधिरस्तीत्येतत्तेभ्य स्तत्वं तति जायं यथोक्तोद्गीथवेदितारस्तदर्थमित्यर्थः॥ तथाऽप्य विशिष्टतरजीवनवदित्यर्थः॥ अहरहरपीति छेदः॥ स य एतमित्याद्युत्तरं वाक्यं शंकोत्तरत्वेनोत्थाप्य व्याचष्टे॥ स्यादित्यादिना॥ अस्मिन्युगे भवंतीत्यैदंयुगीनास्तेषा मैदंयुगीनानां लोकः परोवरीयानिति शेषः॥ पुनरुक्तिरुद्गीथोपास्तिसमाप्त्यर्था॥ ९॥ अथोद्गीथाश्रयोपासनस्यानेकधोक्तत्वाद्वक्ष्यमानविशेषात्

सिद्धेभ्यो लौकिकजीवनेभ्य उत्तरोत्तरविशिष्टतरं जीवनं तेभ्यो भविष्यति तथाऽदृष्टेऽपि परलोके मुष्मिन्परोवरीयांल्लोको भविष्यतीत्युक्तवान् शाण्डिल्यायातिधन्वा शौनकः स्यादेतत्फलं पूर्वेषां महाभाग्यानां नैदंयुगीनानामित्याशंकानिवृत्तय आह॥ स यः कश्चिदेतदेवं विद्वानुद्गीथमेतदुपास्ते तस्याप्येवमेव परोवरीय एव हास्यास्मिंल्लोके जीवनं भवति तथामुष्मिंल्लोक इति॥ ९॥ उद्गीथोपासनप्रसंगेन प्रस्तावप्रतिहारविषयमप्युपासनं कर्तव्यमितीदमारभ्यते॥ आख्यायिका तु सुखावबोधार्था॥ मटचीह

वाचयावत्त एनं प्रजायामुद्गीथं वेदिष्यन्ते परोवरीयो हैभ्यस्तावदस्मिंल्लोके जीवनं भविष्यति तथामुष्मिंल्लोक इति स य एतदेवं विद्वानुपास्ते परोवरीय एव हास्यास्मिंल्लोके जीवनं भवति तथामुष्मिंल्लोक इति लोक इति॥ ९॥ मटचीहतेषु कुरुष्वाटिक्या सह जाययोषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास सहेभ्यकुलमा

तेषु मटच्योऽशनयस्ताभिर्हतेषु नाशितेषु कुरुषु कुरुसस्येष्वित्यर्थः॥ ततो दुर्भिक्षे जात आटिक्याऽनुपजातपयोधरादिस्त्रीव्यंजनया सह जायया उषस्तिर्ह नामतः चक्रस्यापत्यं चाक्रायणः इभो हस्ती तमर्हतीतीभ्यः ईश्वरो हस्त्यारोहो वा तस्य ग्रामं इभ्यग्रामस्तस्मिन्प्रद्राणकोऽन्नालाभात् द्रा कुत्सायां गतौ कुत्सितां गतिं गतो अंत्यावस्थां प्राप्त इत्यर्थः

पाठकपरिसमाप्तिरेवयुक्तेत्याशंक्याह॥ उद्गीथेति॥ इदमाख्यानं परामृश्यते॥ प्रस्ताववाद्युपासनं विवक्षितं चेत्तदेवोच्यतां किमनयाख्यायिकयेत्याशंक्याह॥ आख्यायिकात्विति॥ मटच्यो मर्दनहेतवोऽशनयः पाषाणवृष्टयो वा ततः सस्यनाशादित्येतत्सर्वतः स्वैरसंचारेऽपि न व्यभिचारशंकेति दर्शयितु माटिक्येति विशेषणं प्रद्राणकपदस्य क्रियापदेन संबंधः कुत्सितगतिप्राप्तौ हेतुरन्नालाभादिति प्रद्राणक

यदृच्छया सह मेत्यर्थः॥ नेतइति वाक्योपादानं तच्चाकरोत्य स्मादिति॥ यदित्यव्ययं बहुवचनांतं उपनिहिताः कुल्माषा इति शेषः ते पात्रे खल्विमे भाजने प्रक्षिप्ता इति ये जनाः तत्कुल्माषा भक्षिता स्युरित्यर्थः॥ किं प्रत्युवाचेत्याकांक्षापूर्वकमाह॥ किमित्यादिना॥ अनुपानाभावेऽपि तस्य जीवनराहित्यमित्याशंक्याह॥ काम इति॥ अन्योच्छिष्टकुल्माषभक्षणमृषेर्वदंत्याः श्रुतेस्तात्पर्यमाह॥ अतश्चेति॥ चाक्रा

उवास उषितवान् कस्यचिदिभ्यग्रामे स्थितोऽन्नार्थमटन्निभ्यं कुल्माषान्कुत्सितान्माषान् खादंतं भक्षयंतं यदृच्छयोपलभ्य बिभिक्षे याचितवान् तमुषस्तिं ह उवाचेभ्यो नेतोऽस्मान्मया भक्ष्यमाणादुच्छिष्टराशेः कुल्माषा अन्ये न विद्यंते यच्च ये राशौ मे मम उपनिहिताः प्रक्षिप्ता इमे भाजने किं करोमीत्युक्तः प्रत्युवाचोषस्तिरेतेषामेतानित्यर्थः॥ मे मह्यं देहीति होवाच तानुसइभ्यो स्मा उषस्तये प्रददौ प्रदत्तवान्॥ अनुपानीयं समीपस्थमुदकं हंत गृहाणानुपानमित्युक्तः प्रत्युवाचोच्छिष्टं वै मे ममेदमुदकं

खादंतं बिभिक्षे तꣳ होवाच नेतोऽन्ये विद्यंते यच्च ये म इम उपनिहिता इति॥ एतेषां मे देहीति होवाच तानस्मै प्रददौ हंतानुपानमित्युच्छिष्टं वै मे पीतꣳ स्यादिति होवाच॥ न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति न वा अजीविष्यमिमानखादन्निति होवाच कामो म उदकपानमिति॥ स ह खादित्वातिशेषाञ्जायाया ११ पीतं स्याद्यदि पास्यामीत्युक्तवंतं प्रत्युवाचेतरः॥ किं न

स्विदेते कुल्माषा अप्युच्छिष्टा इत्युक्त आहोषस्तिर्न वै अजीविष्यं न जीविष्यामीमान्कुल्माषानखादन्न भक्षयन्निति होवाच कामो मइच्छातो मे ममउदकपानं लभ्यत इत्यर्थः॥ अतश्चैतामवस्थां प्राप्तस्य विद्याधर्मयशोवतः स्वात्मपरोपकारसमर्थस्यैतदपि कर्म कुर्वतो नागः स्पर्श इत्यभिप्रायः॥ तस्यापि जीवितं प्रत्युपायांतरे जुगुप्सिते सति जुगुप्सितमेतत्कर्म दोषाय ज्ञानावलेपेन कुर्वतो

यणस्य विदुषोऽभक्ष्यभक्षणदर्शनादित्यावत्॥ एतामवस्थां प्राप्तस्य जीवितसंदेहमापन्नस्येत्यर्थः॥ विद्याधर्मयशोवतो ज्ञानादिप्रयुक्तख्यातिं प्रपन्नस्येत्येतत् स्वात्मोपकारे परोपकारे च सामर्थ्यं निग्रहानुग्रहशक्तिमत्त्वमेतत्कर्म जीवनमात्रकारणं कुत्सितं चेष्टितमित्यर्थः॥ उच्छिष्टोदकपानप्रतिषेधश्रुतेरभिप्रायमाह॥ तस्यापीति॥ एतत्कर्मेत्यभक्ष्यभक्षणोक्तिः नत्वज्ञानिनोपयेष्ट चेष्टात्वाज्ञायतेमेवं

मट्टाणकेति॥ चाक्रायणो मट्टाणकशब्दप्रयोगात्परमापदमापन्नः सन् कुल्माषानुच्छिष्टान्भक्षितवानिति प्रतिभाति तथा च ज्ञानिनो पथे ष्टाचारे प्रमाणाभावादनेकप्रमाणविरोधाच्च नासावत्र विवक्षित इत्यर्थः॥ स्त्रीस्वाभाव्यं पत्युराज्ञाकरणं तस्याः कर्म कुल्माषाणां परिरक्षणं यक्ष्यतीति कस्मान्नोक्तं तत्राह॥ यजमानत्वादिति॥ राज्ञो यजमानत्वात्त्यागफलस्यात्मगामित्वाद्यक्ष्यत इत्यात्मनेपदं प्रयुक्तमि

मट्टाणकशब्दश्रवणात्तांश्च स खादित्वाऽतिशेषानतिशिष्टाञ्जायायै कारुण्यादाजहार सा द्विकाग्र एव कुल्माषप्राप्तेः सुभिक्षा शोभनभिक्षालब्धान्ना इत्येतत् बभूव संवृत्ता तथापि स्त्रीस्वाभाव्यादनवज्ञाय तान्कुल्माषान्पत्युर्हस्तात्प्रतिगृह्य निदधौ निक्षिप्तवती सा तस्याः कर्मज्ञानन्प्रातरुषः काले संजिहानः शयनं निद्रां वा परित्यजन्नुवाच पत्न्याः शृण्वन्त्याः यद्वतेति खिद्यमानोऽन्नस्य स्तोकं लभेमहि तद्भुक्त्वान्नं समर्थो गत्वा लभेमहि धनमात्रं धनस्याल्पं ततोऽस्माकं जीवनं भ

आजहार साग्र एव सुभिक्षा बभूव तान्प्रतिगृह्य निदधौ स ह प्रातः संजिहान उवाच यद्वतान्नस्य लभेमहि लभेमहि धनमात्रं राजासौ यक्ष्यते स मा सर्वैरार्त्विज्यैर्वृणीतेति तं जायोवाच हन्त पत इम एव कुल्माषा इति तान्खादित्वामुं यज्ञं विततमेयाय तत्रोद्गातॄनास्तावे

॥ यक्ष्यतीति धनलाभे च कारणमाह॥ राजासौ नातिदूरस्थाने यक्ष्यते यजमानत्वात्तस्यात्मनेपदं स च राजा मां मां पात्रमुपलभ्य सर्वैरार्त्विज्यैर्ऋत्विक्कर्मभिर्ऋत्विक्कर्मप्रयोजनायेत्यर्थः वृणीतेत्येवमुक्तवन्तं जायोवाच हन्त गृहाण हे पत इम एव ये मद्धस्ते विनिक्षिप्तास्त्वया कुल्माषा इति तान्खादित्वामुं यज्ञं राज्ञो विततं विस्तारितं ऋत्विग्भिरेयाय तत्र च गत्वोद्गातॄन्॥ उद्गातृपुरुषानागत्य स्तुवन्त्यस्मिन्निति स्तावस्तस्मिन्नास्तावे स्तोष्यमाणानुपोपविवेश समीप उपविष्टस्तेषामित्यर्थः॥ उपविश्य स ह प्रस्तोतारमुवाच॥ हे प्रस्तोतरित्यामन्त्र्याभिमुखीकरणाय या देवता प्रस्तावं

त्वर्थः॥ अन्येषामुपद्रष्टृत्वसंभवे कुतस्त्वामेव राजा मानयिष्यतीत्याशंक्याह॥ स चेति॥ हन्तेत्यनुले शलाभश्चेदेवं धनलब्धिद्वारा जीवनहेतु रित्यर्थः॥ राज्ञो यज्ञस्तत्रेत्युच्यते॥ उद्गातुरेकत्वे कुतो बहुत्वमित्याशंक्याह॥ उद्गातृपुरुषानिति॥ स्तुवन्त्यस्मिन्निति स प्रस्तावः सदेशो वा निर्दि

विदुषः समीपे देवतामविद्वान्प्रस्तोष्यसि चेन्मूर्धा ते विपतिष्यतीत्यग्रेण संबंधः ॥ नन्वविद्वन्निंदाया विवक्षितत्वाद्विद्वत्समीपवचनमकिंचि
त्करमिति चेन्नेत्याह ॥ तत्परोक्षेपीति ॥ नस्वेन्य विद्वान्प्रस्तोतेत्युच्यते मा भूत्कर्ममात्रविदां कर्मण्यधिकार इति चेन्नेत्याह ॥ तच्चेति ॥ तेनोभौ कुरु
त इत्यादिश्रुतावितिशेषः ॥ अविदुषामपि कर्माधिकारे हेत्वंतरमाह ॥ दक्षिणेति ॥ तदेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति ॥ अनधिकारे चेति ॥ तस्यैव
समुच्चयफलत्वादित्यर्थः ॥ ननु दक्षिणमार्गस्य वापीकूपतडागादिस्मार्तकर्मप्रयुक्तत्वाद्वैदिककर्मणि विद्वानेवाधिक्रियते नेत्याह ॥ न चेति

प्रस्तावभक्तिमनुगताऽन्वायत्तां तां चेद्देवतां प्रस्तावभक्तेरविद्वान्सन्प्रस्तोष्यसि विदुषो मम समीपे तत्परोक्षेपि चेद्विपतेत्तस्य
मूर्धा कर्ममात्रविदामपि अनधिकार एव कर्मणि स्यात्तच्चानिष्टं अविदुषामपि कर्मदर्शनाद्दक्षिणमार्गश्रुतेश्चानधिकारे चाविदु
षामुत्तर एवैको मार्गः श्रूयेत न च स्मार्तकर्मनिमित्त एव दक्षिणः पन्था यज्ञेन दानेनेत्यादिश्रुतेः ॥ तथोक्तस्य मयेति च विशेषणाद्वि

वे स्तोष्यमाणानुपोपविवेश स ह प्रस्तोतारमुवाच प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि मू
र्धा ते विपतिष्यतीत्येवमेवोद्गातारमुवाचोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यती
त्येवमेव प्रतिहर्तारमुवाच प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यती

द्वत्समक्षमेव कर्मण्यनधिकारो न सर्वत्राग्निहोत्रस्मार्तकर्माध्ययनादिषु चानुज्ञायास्तत्र दर्शनात्कर्ममात्रविदा ति
मप्यधिकारः सिद्धः कर्मणीति

॥ यज्ञेन दानेन लोकाञ्जयंतीति वैदिककर्मनिष्ठानामज्ञानामेव दक्षिणमार्गश्रवणादिति हेतुमा
ह ॥ यज्ञेनेति ॥ इतश्चाविदुषां विद्वत्समीपे कर्माधिकारो नास्तीत्याह ॥ तथोक्तस्येति ॥ देवताविज्ञानशून्यस्य ते मूर्धा विपतिष्यतीत्यनेन
प्रकारेण मयोक्तस्य मूर्धा अपतिष्यदिति विशेषश्रवणाद्विद्वत्समीपे तदनुज्ञामंतरेण कर्म कुर्वतोपराधित्वात्तस्य कर्मण्यनधिकार एवेत्य
र्थः ॥ विद्वद समीपे पुनरविदुषोपि कर्मण्यधिकारोस्तीत्याह ॥ न सर्वत्रेति ॥ अग्निहोत्रादौ श्रौतकर्मणि स्मार्तेषु च वापीकूपतडागादिक
र्मस्वध्ययनजपादिषु च विद्वत्सन्निधिमंतरेणापि सर्वस्मिन्काले कर्ममात्रविदो नाधिकारोस्तीत्यशक्यं वक्तुमित्यर्थः ॥ तत्र हेतुमाह अनुज्ञे

राज्ञा स्वकीयकर्मनिर्वर्तने प्रार्थनादेतदेवमयास्मतिसृष्टाः स्तुवतामिति चानुज्ञोपलंभाद्स्ते वा विदुषामपि कर्मण्यधिकार इत्य
र्थः। उक्तमर्थमुपसंहरति॥ कर्ममात्रेति॥ विद्वत्समीपेन तदनुज्ञामलब्ध्वा नार्त्विक्कर्मानुष्ठानमिति निगमयितुमिति शब्दः। मूर्द्धा ते विपति
ष्यतीत्येतदंतं प्रस्तोत्रविषयं वाक्यं व्याख्यातमित्यनुवदति॥ मूर्द्धेति॥ तूष्णीमित्यस्यार्थमाह॥ अन्यच्चेति॥ तत्र हेतुमाह॥ अर्थित्वादि
ति॥ तत्तद्देवताविषयविज्ञानार्थित्वेन कर्मान्तरमकुर्वन्तश्चाक्रायणाभिमुखाः स्थिता इत्यर्थः॥ १०॥ अथ हैनमित्यादि व्याकरोति॥

मूर्द्धा ते विपतिष्यतीत्येवमेवोद्गातारं प्रतिहर्तारमुवाचेत्यादि समानमन्यत्। ते प्रस्तोत्रादयः कर्मभ्यः समारता उपरताः सं
तो मूर्द्धपातभयात्तूष्णीमासांचक्रिरे ऽन्यच्चाकुर्वन्तः अर्थित्वात्॥ १०॥ अथानन्तरं ह एनमुषस्तिं यजमानो राजोवाच भ
गवन्तं वै पूजावन्तमहं विविदिषाणि वेदितुमिच्छामीत्युक्त उषस्तिरस्मि चाक्रायणस्तवापि श्रोत्रपथमागतो यदीति होवाचोक्त

ते ह समारतास्तूष्णीमासांचक्रिरे॥ १०॥ अथ हैनं यजमान उवाच भगवन्तं वा अहं विविदिषाणीत्युषस्तिरस्मि
चाक्रायण इति होवाच स होवाच भगवन्तं वा अहमेभिः सर्वैरार्त्विज्यैः पर्यैषिषं भगवतो वा अहमवित्त्यान्यानवृ
षि भगवांस्त्वेव मे सर्वैरार्त्विज्यैरिति तथेत्यथ तर्ह्येत

वान्स ह यजमान उवाच सत्यमेवमहं भगवन्तं बहुगुणम
श्रौषं सर्वैश्चार्त्विक्कर्मभिरार्त्विज्यैः पर्यैषिषं पर्येषणं कृतवानस्मि अन्विष्य भगवतो वा अहमवित्त्या ऽलाभेनान्यानिमा
नवृषितवानस्म्यद्यापि भगवांस्त्वेव मे मम सर्वैरार्त्विज्यैः ऋत्विक्कर्मार्थमस्त्वित्युक्तस्तथेत्याहोषस्तिः किंत्वथैवं तर्ह्येत

अथेति॥ प्रस्तोत्रप्रभृतीनां तूष्णींभावादिति शेषः॥ चाक्रायणस्य वचनमंगीकरोति॥ सत्यमिति॥ अंगीकारमेव स्फोरयति॥ एवमिति॥
आर्त्विज्यैरित्यस्य व्याख्यानमृत्विक्कर्मभिरिति तदर्थमिति यावत्॥ यदिमानार्त्विज्यार्थं मत्तु संहितवानसि किमिति मानन्यान्वृतवानि
त्याशंक्याह॥ अन्विष्येति॥ एवं गते किमधुना कर्तव्यमित्याशंक्याह॥ अद्यापीति॥ चाक्रायणानुमतिं श्रुत्वा किमिदमिति व्याकुलितेषु
प्रस्तोत्रप्रभृतिषु ब्रूते॥ किंत्विति॥ उभयानुमत्यपेक्षया नन्तर्यमप्यलाभेनामीषां वृतत्वस्य निवृत्त्यवस्थायामित्याह॥ तर्हीति॥ अनु

स्तुवतामिति ॥ अस्त्वेवं त्वदर्थं पुनर्मया किं विधेयमित्याशंक्याह ॥ त्वया त्विति ॥ यजमानं प्रत्युषस्तिप्रोक्तं वचः श्रुत्वानन्तरमेनमुष-
स्तिं प्रस्तोतान्यत्र व्याकुलेशिष्यत्वेनोपसन्नवानित्याह ॥ अथेति ॥ उपगतिप्रकारमभिनयति ॥ प्रस्तोतरिति ॥ प्रतिवचनमाह ॥

समतिसृष्टाः मयास्त्वत्प्रसन्नेनानुज्ञाताः सन्तः स्तुवतां त्वया त्वेतत्कार्यं यावत्त्वेभ्यः प्रस्तोत्रादिभ्यः सर्वेभ्यो धनं दद्याः
प्रयच्छसि तावन्मम दद्यादुक्तस्तथेति ह यजमान उवाच ॥ अथ हैनमौषस्त्यवचः श्रुत्वा प्रस्तोतोपससादोषस्तिं विन
येनोपजगाम प्रस्तोतर्या देवतेत्यादि मा मा भगवानवोचत्पूर्वं कतमा सा देवता या प्रस्तावभक्तिमन्वायत्तेति पृष्टः प्राण इति
होवाच युक्तं प्रस्तावस्य प्राणो देवतेति कथं सर्वाणि स्थावरजंगमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्रलयकाले प्राणमभि

एवं समतिसृष्टाः स्तुवतां यावत्त्वेभ्यो धनं दद्यास्तावन्मम दद्या इति तथेति ह यजमान उवाचाऽथ हैनं प्रस्तोतोपस
साद प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा
देवतेति प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्ता
वमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रास्तोष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेत्यथ हैनमुद्गातोपससादोद्गातर्या देवतोद्गी
थमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेत्यादित्य इति होवाच

लक्षयित्वा प्राणात्मनैवोज्जिहते प्राणाद्देवोद्गच्छन्तीत्यर्थः उत्पत्तिकालेऽतः सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वां-
स्त्वं प्रास्तोष्यः प्रस्तवनं प्रस्तावभक्तिं कृतवानसि यदि मूर्धा शिरस्ते व्यपतिष्यद्धि पतितमभविष्यत्तथोक्तस्य मया तत्काले मू-
र्धा ते विपतिष्यतीत्यतः त्वया साधु कृतं मया निषिद्धः कर्मणो यदुपरमं कार्षीरित्यभिप्रायः तथोद्गातापप्रच्छ कतमा सा

यमप्रशब्दसामान्यं गृहीत्वा तात्पर्यमाह ॥ पृष्ट इति ॥ कथमिह प्राणशब्दार्थो निश्चीयतामित्याशंक्यात एव प्राण इतिन्यायेनाह कथमिति ॥ प्रा-
णात्मनैव संविशंतीति पूर्वेण संबंधः प्राणशब्दार्थस्य परमात्मत्वेन निर्णीतत्वमतः शब्दार्थश्चेच्छब्दार्थो यदीत्युक्तः मयात तथोक्तस्य मूर्धा ते

वस्थायां मूर्द्धा व्यपतिष्यदेवेति योजना प्रमादस्य महत्त्वत्वापरिहृतत्वादित्यतः शब्दार्थः ॥ यथा प्रशब्दसामान्यात्प्राणः प्रस्तावदेव
तेत्युक्तं तथादित्योद्गीथयोरुच्छब्दसामान्यादुद्गीथदेवतादित्य इत्याह ॥ उच्चैरिति ॥ उक्तसामान्यपरामर्शार्थोऽतःशब्दः ॥ एवमेव प्रस्तोत
वदुद्गातृवचनेऽप्यर्थः ॥ ऋत्विग्भ्यो प्रस्तावोद्गीथदेवतयोर्विज्ञानानन्तरं यमश्च शब्दार्थः कथमन्नस्य प्रतिहारत्वं तदाह सर्वाणीति ॥ तां चेदविद्वा

देवतेति पृष्ट आदित्य इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति शब्दयन्ति स्तुवन्तीत्यभिप्रायः
॥ उच्छब्दसामान्यात्प्रशब्दसामान्यादिव प्राणोऽतः सैषा देवतेत्यादि पूर्ववदेवमेवार्थेऽहेनं प्रतिहर्तोपससाद कतमा सा देवता प्र
तिहारमन्वायत्तेति पृष्टोऽन्नमिति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेवात्मानं प्रति सर्वतः प्रतिहरमाणानि जीवन्ति

सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति ॥ सैषा देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुदगास्यो मूर्द्धा ते व्य
पतिष्यत्तथोक्तस्य मयेत्यथ हैनं प्रतिहर्तोपससाद प्रतिहर्त्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि
मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेत्यन्नमिति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्र
तिहरमाणानि जीवन्ति सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रत्यहरिष्यो मूर्द्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मये
ति तथोक्तस्य मयेति ॥ ११ ॥ अथातः शौव उद्गीथः ॥ १ सैषा देवता प्रतिशब्दसामान्यात्प्रतिहारभक्तिमनुगता समान

मन्यत्तथोक्तस्य मयेति प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारभक्तिः प्राणादित्यान्नदृष्ट्योपासीतेति समुदायार्थः ॥ प्राणाद्यापत्तिः कर्म
समृद्धिर्वा फलमिति ॥ ११ ॥ अतीतेन खण्डेनान्नाप्तिनिमित्ता कष्टावस्थोक्ता उच्छिष्टोच्छिष्टपर्युषितभक्षणलक्षणा सा मा
भूदित्यन्नलाभाय अथानन्तरं शौवः श्वभिर्दृष्ट उद्गीथ उद्गानं सामातः प्रस्तूयते ॥ १ नित्याद्यन्यदित्युच्यते न तथोक्तस्य मयेत्येतदन्तमि

तिशेषः कीदृगुपासनमस्मिन्प्रकरणे विवक्षितमित्याशंक्याह ॥ प्रस्तावेति ॥ उपास्तित्रयस्य फलं दर्शयति ॥ प्राणादीति ॥ ११ ॥ पूर्वोत्तरखं
डयोः सङ्गतिं दर्शयन्नुपासनान्तरं प्रस्तौति ॥ अतीतेनेति ॥ अन्नलाभस्यापेक्षितत्वमतः शब्दार्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

४१

प्रकारांतरेणोद्गीथोपासनमन्नकामस्य प्रस्तुत्य प्रतिपत्तिसौकर्यार्थमाख्यायिकामाहेति ॥ तत्रेति ॥ न केवलं दल्भस्यापत्यं किंतु मित्रा-
याश्चेति चार्थः ॥ ननु सा दल्भस्य पत्नीति युक्तं तस्याः सति मैत्रेयपदस्यैव षष्ठ्यन्तत्वं न त्वपत्यत्वमाख्यातस्यार्थमिति चेन्न प्रयोजनाभावात् ॥ न-
न्वत्र वाशब्दाद्द्वावृषी विवक्षिताविति चेन्नेत्याह ॥ वाशब्द इति ॥ कथं पुनर्दल्भस्यापत्यमेकः सन्भार्यायां मित्रायाश्चापत्यं भवितुमर्हतीत्यत
आह ॥ द्व्यामुष्यायणो हीति ॥ चेकितायनो दाल्भ्य इत्यत्रोक्तमेतदिति सूचयितुं हिशब्दः ॥ उदितानुदितहोमवत्केषांचिद्बक इत्याख्या अन्येषां
ग्लाव इत्येकस्मिन्नपि विकल्पो भविष्यतीत्याह वस्तुविषय इति ॥ कथं पुनर्द्विनामानमेकस्यैव द्विनामत्वायोगि क्रियते तत्राह ॥ द्विनामेति

तत्तत्र ह किल बको नामतः दल्भस्यापत्यं दाल्भ्यो ग्लावो वा नामतः मित्रायाश्चापत्यं मैत्रेयो वाशब्दश्चार्थे द्व्यामुष्यायणो ह्य-
सौ वस्तुविषये क्रियास्विव विकल्पानुपपत्तेर्द्विनामा द्विगोत्र इत्यादि हि स्मृतिर्दृश्यते चोभयतः पिण्डभाक् मुद्गीथबद्धचित्तत्वा

तद्ध बको दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः ॥ स्वाध्यायमुद्वव्राज तस्मै श्वा श्वेतः प्रादुर्बभूव तमन्ये श्वान उपसमेत्योचुरन्नं
नो भगवानागायत्वशनायाम वा इति

ऋषावनादराद्वा वाशब्दः ॥ स्वाध्यायार्थं स्वाध्यायं कर्तुं ग्रामाद्बहिरुद्वव्राज उ-
द्गतवान् विविक्तदेशस्थोदकाभ्याशं उद्वव्राज प्रतिपालयांचकारेति चैकवचनाल्लिंगादेकोऽसावृषिः श्वोद्गीथकालं प्रति-
पालनादृषेः स्वाध्यायकरणमन्नकामनयेति लक्ष्यत

इत्यादिवाक्यं स्मृतिरूपं धर्मशास्त्रे प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ द्विगोत्रत्वमेकस्य
लोकेऽपि प्रसिद्धमित्याह ॥ दृश्यते चेति ॥ यतः सुतो जायते येन चायं धर्मतो गृह्यते तेन योरुभयोरित्याह ॥ उभयत इति ॥ उभयोरप्यसौ पि-
ण्डदाता च धर्मतः इति स्मरंतीत्यर्थः ॥ दाल्भ्यादन्यो मैत्रेय इत्यंगीकृत्याह ॥ उद्गीथ इति ॥ तदुपासीनात्य यैः कृष्णावनादरे हेतुस्त-
स्मादृषिः पत्रपर्षिद्वा वा विवक्षितमित्यर्थः ॥ पक्षांतरद्योतनार्थो वाशब्दः श्रौतो वाशब्दस्तर्हि किमर्थ इत्याशंक्य पाठादन्यत्र तस्य फ-
लमित्याह ॥ वाशब्द इति ॥ मैत्रेयो नेवा कंचव्यारभ्य स्वाध्यायमित्यादि व्याचष्टे ॥ स्वाध्यायार्थमिति ॥ यदुक्तमृषिरेको बकादिशब्दैरु-
च्यत इति तत्र लिंगमाह ॥ उद्वव्राजेति ॥ पुनः श्व उद्गीथः श्वोद्गीथस्तत्कालस्य प्रतिपालनं प्रतीक्षणं ऋषेर्दृश्यते तेषां चोद्गानमन्नार्थं त

त्वाविशब्दाभावेऽपि सामर्थ्यादयमर्थो भातीत्याह ॥ अभिप्रायत इति ॥ तस्मादित्यादि व्याचष्टे ॥ स्वाध्यायेनेति ॥ क्षुल्लकाः क्षुद्रकाः शिशव
इति यावत् ॥ श्वतः श्वा कश्चिदृषिर्देवता वा अन्ये च श्वानो देवता ऋषयो वेत्युक्तं संप्रति विवक्षितं पक्षमाह ॥ मुख्येति ॥ तमूचुरिति संबं
धः ॥ तानेव विशिनष्टि ॥ प्राणमन्विति ॥ मुख्यप्राणसहितवागादिग्रहे हेतुमाह ॥ स्वाध्यायेति ॥ अन्यथा वाक्यमनिर्धारितं स्यादिति भा
वः ॥ किमित्यन्नं भवद्भ्यो मया संपाद्यते न हि भवतामभोक्तॄणां तेन कृत्यमस्तीत्याशंक्य त्वन्निष्ठचैतन्यद्वारेणास्माकमपि भोगसिद्धेर्भव

इत्यभिप्रायतः ॥ स्वाध्यायेन तोषिता देवता ऋषिर्वा श्वरूपं गृहीत्वा श्वा श्वेतः सन्नृतस्मै सन्नृषये तदनुग्रहार्थं प्रादुर्बभूव प्रादुश्चकार तम
न्ये क्षुल्लकाः श्वानः क्षुल्लकाः श्वानः उपसमेत्याचुरुक्तवन्तोऽन्नं नोऽस्मभ्यं भगवानागायत्वागानेन निष्पादयत्वित्यर्थः ॥ मुख्यप्राणवा
गादयो वा प्राणमन्वन्नभुजः स्वाध्यायपरितोषिताः संतोऽनुगृह्णीयुरेनं श्वरूपमादायेति युक्तमेवं प्रतिपत्तुमशनायाम वै बुभुक्षि
ताः स्मो वै इत्येवमुक्तवतः स श्वा श्वेतस्तान् क्षुल्लकान् श्वनः इहैवास्मिन्नेव देशे मा मां प्रातः प्रातःकाल उपसमीयातेति दैर्घ्यं

तान्होवाचेहैव मा प्रातरुपसमीयातेति ॥ तद्ध बको दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः प्रतिपालयांचकार ते ह यथैवेदं

च्छांदसं समीयातेति प्रमादपाठो वा ॥ प्रातःकालकरणं तत्काल एव कर्तव्यार्थं अन्नदस्य वा सवितुरपराह्णेऽनाभि
मुख्यात्तत्रैव बको दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेय ऋषिः प्रतिपालयांचकार प्रतीक्षणं कृतवानित्यर्थः ॥ ते श्वानस्तत्रैवागत्य
ऋषेः समक्षं यथैवेह कर्मणि बहिष्पवमानेन स्तोत्रेण स्तोष्यमाणा उद्गातृपुरुषाः संरब्धाः संलग्नाः अन्योन्यमेव सर्प
ति ॥ एवं मुखेनान्योन्यस्य पुच्छं गृहीत्वा आससृपुरासृप्तवन्तः परिभ्रमणं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ त एवं संसृप्य समुपविश्या

मित्याह ॥ अशनायाम वा इत्यादिना ॥ किमिति प्रातःकालप्रतीक्षणं कृतं तत्राह ॥ प्रातरिति ॥ उद्गानस्येति शेषः प्रातःकालप्रतीक्षण
करणे कारणांतरमाह ॥ अन्नदस्येति ॥ तस्य रश्मिद्वारान्नदत्वं द्रष्टव्यं तद्धेत्यादि व्याचष्टे ॥ तत्तत्रेति ॥ ऋषेरन्नकामत्वमितोऽवगतं
ते हेत्यादि व्याकरोति ॥ ते श्वान इति ॥ समक्षमाससृपुरिति संबंधः ॥ उद्गातृपुरुषा इत्यध्वर्युप्रमुखा यजमानपर्यंता गृह्यंते ॥ अ

ओमित्यादिना॥ त्रिवारमोंकारो गानार्थमुच्चरितः अदामाद्यन्नं करवाम पिबाम पानं करवामेत्येतत्॥ इति शब्दो हिंकारसमाप्त्यर्थः॥ अन्न
प्रसवितृत्वमादित्यस्य साधयति॥ न ह्रीति॥ इहेति प्रकृतदेशोक्तिः॥ ओंकारः सवितृप्रार्थनामन्त्रसमाप्त्यर्थः॥ भक्तिविषयोपास्तिस
माप्त्यर्थमितिपदं॥१३॥ ननु भक्तिसंबंधानामुपासनानां जातत्वात्समस्तस्येत्यादिवक्तव्ये किमनंतरखंडेनेत्याशंक्याह॥ भक्तीति॥ इ
त्यतोऽस्मात्प्रसंगादिति यावत्॥ ऋगक्षराणि गीयंते तदक्षराणि रिक्तानि वाच्यशून्यानि गीतिसिध्यर्थानि स्तोभाक्षराणि परिभाष्यंते तानि च

हिंकारं कृतवंतः॥ ओमदामोंपिबामोंदेवो द्योतनात् वरुणो वर्षणाज्जगतः प्रजापतिः पालनात्प्रजानां सविता प्रसवितृत्वा
त्सर्वस्यादित्य उच्यते एतैः पर्यायैः स एवंभूत आदित्योऽन्नमस्मभ्यमिहाहरत् आहरत्विति एवं हिंकृत्वा पुनरप्यूचुः स त्वं हे अन्न
पते स हि सर्वस्यान्नस्य प्रसवितृत्वात्पतिः न हि तत्पाकेन विना प्रसूतमन्नमणुमात्रमपि जायते प्राणिनामतोऽन्नपतिः हे अन्नपते अ

बहिष्पवमानेन स्तोष्यमाणाः सꣳरब्धाः सर्पंतीत्येवमाससृपुस्ते ह समुपविश्य हिं१चक्रु२रो१मदा२मों१पिबा२
मों१देवो वरुणः प्रजापतिः सविता२न्नमिहा२हरद२न्नपते२न्नमिहा२हरा२हरो३मिति॥१२॥ अयं वाव लोको हाउका

न्नमस्मिहाहराहरेत्यभ्यास आदरार्थः॥ ओमिति॥१३॥ भक्तिविषयोपासनं सामावयवसंबद्धमित्यतः सामावय
वांतरस्तोभाक्षरविषयाण्युपासनानांतराणि संहतान्युपदिश्यंते अनंतरं सामावयवसंबद्धत्वाविशेषादयं वाव लोको
हाउकारः स्तोभो रथंतरे साम्नि प्रसिद्धः इयं वै रथंतरमित्यस्मात्संबंधसामान्याद्धाउकारः स्तोभोऽयं लोक इत्येवमुपासीत वा

कर्मापूर्वनिर्वृत्तिद्वारेण फलवत्वादुपास्यानि तदुपास्तिविधिपरमुत्तरं वाक्यमित्यर्थः॥ वस्य युर्हाइकारो वामदेव्ये साम निहार
माणोपासनानां प्रत्येकं स्वातंत्र्यं नास्तीत्याह॥ संहतानीति॥ तेषामनंतरमुपदेशे हेतुमाह॥ सामावयवेति॥ न चैवंविधस्तोभो नास्तीति
वाच्यमित्याह॥ रथंतर इति॥ तत्रापि कथं पृथिवीदृष्ट्या यथोक्तस्तोभस्योपास्यत्वं तदाह॥ इयमिति॥ इयं वै रथंतरमित्यत्र पृथि
व्या रथंतरत्वश्रुतेः प्रस्तुतश्च स्तोभो रथंतरे स्तोत्रयुक्तः॥ तथा च यथोक्तात्संबंधरूपात्सादृश्यात्पृथिवीदृष्ट्या हाउकार उपास्य इत्यर्थः

वाय्वप्संबंधश्चेति॥हाउकारो वामदेव्ये साम्नि च प्रसिद्धस्तस्य च वायोरपां च संबंधो यो निर्मथने ज्ञावती नामपां वायुः पृष्ठस्य वर्त्ततन
तो वामदेव्यं सामाभवदिति श्रुतेस्तस्माद्यथोक्ताद्वामदेव्यसामसंबंधसामान्याद्वायुदृष्ट्या हाउकारमुपासीतेत्यर्थः॥कथमथका
रस्य चंद्रदृष्ट्योपासनं तत्राह॥अन्ने हीति॥तथा च थकारसामान्याद्यथोक्तोपास्तिसिद्धिरिति शेषः अथकारस्य दकारसामान्याच्चंद्रदृष्ट्या
थकारमुपासीतेत्याह॥थकारेति॥अथकारे तावदकारः अन्नात्मनि चंद्रमस्यपि सोऽस्तीति ह्युक्तं यथाक्रममुपासनमित्यर्थः॥प्रथम
ममत्यस्तः पश्चात्मत्यस्ती भवन्निति शेषः॥तत्सामान्यमिहेति व्यपदिश्यमानत्वं तस्मादात्मदृष्टिरिहेति स्तोभे कर्त्तव्येत्याह॥तत्सामान्या

वाय्वप्संबंधश्च वामदेव्यस्य साम्नो योनिरित्यस्मात्तत्सामान्याद्धाउकारं वायुदृष्ट्योपासीत॥चंद्रमा अथकारश्चंद्रदृ
ष्ट्याथकारमुपासीत॥अन्ने हीदं स्थितमन्नात्मा चंद्रस्थकाराकारसामान्याच्च आत्मा इहकार इहेति स्तोभः प्रत्यक्षो ह्यात्मा
इहेति व्यपदिश्यते इहेति च स्तोभस्तत्सामान्यादग्निरीकार ई निधनानि चाग्नेयानि सर्वाणि सामानीत्यतस्तत्सामान्याद्

वायुर्हाउकारश्चंद्रमा अथकारः आत्मेहकारोऽग्निरीकारः आदित्य ऊकारो निहव एकारो विश्वेदेवा औहोइका

दित्य ऊकारः उच्चैरूर्ध्वं संतमादित्यं गायंत्युकारश्चायं स्तोभः आदित्यदैवत्ये साम्नि स्तोभ ऊ((रः प्रजापतिर्हिंकारः॥
इत्यादित्य ऊकारो निहव इत्याह्वानमेकारस्तोभः एहीति चाह्वयंतीति तत्सामान्याद्विश्वेदेवा औहोइकारो वैश्वदेव्ये साम्नि

दिति॥अग्निदृष्टिरीकाराख्ये स्तोभाक्षरे कर्त्तव्येत्यत्र हेतुमाह॥ई निधनानीति॥ईकारो ((स्तोभस्य दर्शनात्प्रजापतिर्हिंकारः आनिरु
निधीयते तेषु सामसु तान्याग्नेयानि प्रसिद्धानि॥तथा च तेष्वग्निरीकारश्चेत्युभयोर्भावादस्मात्सादृश्यादीकारमग्निदृष्ट्योपासीतेत्यर्थः
॥ऊकारमादित्यदृष्ट्या कथमुपासीतेत्याशंक्याह॥उच्चैरिति॥ऊकारादित्ययोर्विधांतरेण सादृश्यमाह॥आदित्येति॥एकारसामान्या
न्निहवदृष्टिरेकारे स्तोभे कार्येत्याह॥निहव इत्यादिना॥औहोइकारस्य विश्वेदेवदृष्ट्योपास्तौ हेतुमाह॥वैश्वदेव इति॥प्रजापतिदृ
ष्ट्या हिंकारोपास्यत्वे हेतुः॥अनिरुक्त इत्यादिति॥नीलपीतादिरूपेण निरुक्त्यविषयत्वात्प्रजापतेरित्यर्थः॥अव्यक्तत्वाद्रूपादिरहितत्वादित्य

॥प्राणस्यचेति चकारात्स्वरस्य चेत्यर्थः॥ स्वरहेतुत्वं तन्निर्वर्तकत्वेन तदात्मकत्वं॥ वाक्यं व्याचष्टे॥ याइतीति॥ अन्नदृष्टिर्या इति
स्तोभकर्तव्येत्यत्र हेतुमाह॥ अन्नेनेति॥ विराट्दृष्टिर्वागिति स्तोभे कार्येत्यत्र हेतुमाह॥ वैराजइति॥ अनिरुक्तः कारणात्मा॥ तस्यानि
रुक्तत्वं साधयति॥ अव्यक्तत्वादिति॥ सचानेकधाकार्यरूपेण संचरतीति संचरः हुंकारो पि शास्त्रभेदेन विकल्प्यमानस्वरूपस्त्र
योदशश्चायं वावेत्यारभ्य गण्यमानस्तन्नकारणदृष्ट्याहुंकारमुपासीतेत्यर्थः॥ उक्तमेवोपपादयति॥ अव्यक्तो हीति॥ तत्र वि

॥ प्राणः स्वरः स्वर इति स्तोभः प्राणस्य च स्वरहेतुत्व सामान्यादन्नं यायाइति स्तोभोन्नं अन्नेन हीदं यातीत्यतस्तत्सामा
न्याद्वागिति स्तोभो विराडन्नं देवताविशेषो वा वैराजे साम्नि स्तोभदर्शनादनिरुक्तोऽव्यक्तत्वादिदं चेदं चेति निर्वक्तुं नशक्य
तइत्यतः संचरो विकल्प्यमानस्वरूप इत्यर्थः॥ कोसावित्याह हुंकारः अव्यक्तो ह्ययमतोऽनिरुक्तविशेषएवोपास्य इत्यभि

प्राणः स्वरोन्नं या वाग्विराडनिरुक्तस्त्रयोदशः स्तोभः संचरो हुंकारो दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवान
न्नादो भवति य एतामेवꣳ साम्नामुपनिषदं वेदोपनिषदं वेद॥४॥ इतिछांदोग्योपनिषद्ब्राह्मणे प्रथमः प्रपा
ठकः॥

प्रायः स्तोभाक्षरोपासनाफलमाह दुग्धेस्मै वाग्दोहमित्यादुक्तार्थं य एतामेवं यथोक्तलक्षणां साम्नां सा
मावयवस्तोभाक्षरविषयामुपनिषदं दर्शनं वेद तस्यैतद्यथोक्तं फलमित्यर्थः॥ द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः सामाव
यवविषयोपासनाविशेषपरिसमाप्त्यर्थो वेति॥ इति श्रीमत्परिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ छांदोग्योप
निषद्विवरणे प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः॥ १॥

कल्प्यमानत्वे हेतुः॥ नैतानि व्यस्तान्युपासनानि प्रत्येकं फलाश्रवणात्सम
स्तं पुनरेकमिदमुपासनमेकफलत्वादित्यभिप्रेत्याह॥ स्तोभाक्षरेति॥ उपनिषदं वेदोपनिषदं वेदेत्यावृत्तेस्तात्पर्यमाह॥ द्विरभ्या
स इति॥ प्रथमप्रपाठकव्याख्यानसमाप्ताविति शब्दः॥ ४॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकश्रीशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभग
॥वदानंदज्ञानकृतायां छांदोग्यभाष्यटीकायां प्रथमः प्रपाठकः॥ १॥

इति सटीकछान्दोग्योपनिषद्भाष्यस्य प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

॥अथसटीकछांदोग्योपनिषद्भाष्यस्यद्वितीयोध्यायःप्रारभ्यते॥

33

॥श्रीगणेशाय नमः॥ पूर्वोत्तरप्रपाठकयोः संगतिं दर्शयति॥ ओमित्येतदित्यादिना॥ सर्वथापि सामावयवविषयत्वे स्तोभाक्षरविषयत्वे
चेत्यर्थः॥ इति शब्दो हेत्वर्थः॥ यस्मादेकदेशविषयाण्युपासनानि वृत्तानि तस्मात्तानि समस्तविषयाणि वक्तव्यानीत्यर्थः॥ एकदेशोपास्ति
व्याख्यानंतर्यमथशब्दार्थः॥ कथमुक्तवक्ष्यमाणोपासनयोरिदं पौर्वापर्यं तत्राह॥ युक्तं हीति॥ समस्तस्योपासनं साध्विति वचनादवयवो
पासनस्य निंदितत्वादननुष्ठेयमित्याशंक्याह॥ समस्तइति॥ अर्थादस्ति निन्देति शंकते॥ नन्विति॥ पूर्वत्रापि साधुत्वस्य विद्यमानस्यैव वि

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॐमित्येतदक्षरमित्यादिना सामावयवविषयमुपासनमनेकफलमुपदिष्टमनंतरं च स्तोभाक्षर
विषयमुपासनमुक्तं सर्वथापि सामैकदेशसंबद्धमेवेति॥ अथेदानीं समस्ते साम्नि समस्तसामविषयाण्युपासनानि
वक्ष्यामीत्यारभते श्रुतिः युक्तं हि एकदेशोपासनानंतरमनेकदेशविषयमुपासनमुच्यत इति॥ समस्तस्य सर्वावयवविशिष्ट
स्य पांचभक्तिकस्य साप्तभक्तिकस्य चेत्यर्थः खल्विति वाक्यालंकारार्थः साम्न उपासनं साधु समस्ते साम्नि साधुदृष्टिविधिप

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॐ॥ समस्तस्य खलु साम्न उपासनं साधु यत्खलु साधु तत्सामेत्याचक्षते॥ यदसाधु तद
सामेति तदुताप्याहुः साम्नैनमुपागादिति साधुनैनमुपागादित्येव तदाहुरसाम्नैनमुपागादित्यसाधुनैनमुपागा

रत्वान्न पूर्वोपासननिंदार्थत्वं साधुशब्दस्य॥ ननु पूर्वत्राविद्यमानं साधुत्वं समस्ते साम्न्यभिधीयते येन साधु सामेत्युपा
स्ते इत्युपसंहारात्साधुशब्दः शोभनवाचीत्यवगम्यत इत्याह॥ यत्खलु लोके साधु शोभनमनवद्यं प्रसिद्धं तत्सा
मेत्याचक्षते कुशलाः॥ यदसाधु विपरीतं तदसामेति॥ तत्तत्रैवं साध्वसाधुविवेककरणे उताप्याहुः साम्नाऽऽएनं राजानं सा
मंतं वोपागादुद्गतवान्कोसौ यतोः साधुत्वमाशंक्यासद्वृत्त्यभिप्रायः॥ १ शेषत्वेनानुपादानान्नार्थादपि निन्देति परिहरति न
साध्विति॥ यत्खल्वित्यादिश्रुत्यात्तूपात्तनिकामाह॥ साधुशब्द इति॥ वाक्यमवतार्य व्याचष्टे॥ कथमित्यादिना॥ किं पुनरेवं विवेककरणे का
रणमित्याशंक्याह॥ तत्रेति॥ विवेककरणोपायभेदविकल्पार्थमुतेत्युभयत्र पदं॥ साम्नैनमित्यादिनासाधुनेत्यादिवाक्यस्य पौनरुक्त्यमा

॥शोभनेति॥शोभनकार्यदर्शने सतीति यावत्तत्रैव हेतुं तत्र स्माह॥बंधनादीति॥असाम्नेत्यादि व्याचष्टे॥यत्रेति॥कार्यगम्यं साधुत्वमसाधुत्वं चो
क्त्वा स्वानुभवगम्यं तदुपन्यस्यति॥अथेति॥कार्यानंतरं साधुत्वादिविवेकानंतर्यमथशब्दार्थः॥स्वसंवेद्यं साधुत्वम् साधुत्वं चेति शेषः तत्र सा
धुत्वस्वानुभवसिद्धं दर्शयितुमुपादयति॥सामेति॥यत्साध्वित्यादिवाक्यस्य पूर्वेण पौनरुक्त्यमाशंक्याह॥एतदिति॥असामेत्यादि व्याचष्टे
विपर्ययदृति॥वर्तेत्याहुरिति संबंधः किं तैरुक्तं भवति तत्राह॥यदसाध्विति॥साधुशब्दः शोभनवाचीत्युक्तमुपसंहरति॥तस्मादिति॥त
शोभनाभिप्रायेण साधुनेनउपागादित्येवं तत्राहुर्लौकिका बंधनाद्यसाधुकार्यमपश्यंतो यत्र पुनर्विपर्ययेण बंधनाद्यसा
धुकार्यं पश्यंति तत्रासाम्नेनमुपागादित्यसाधुनेनमुपागादित्येवं तदाहुरथोताप्याहुः स्वसंवेद्यं सामनोस्माकं वर्ततेत्यनुकंपयं
तः सुवृत्तमित्याहुरेतेनैतदुक्तं भवति यत्साधु भवति साधु वर्ततेत्येवं तदाहुः विपर्ययजातं सामनो वर्ततेति॥यदसाधु भवत्यसाधु
वर्ततेत्येवं तदाहुः तस्मात्साम साधुशब्दयोरेकार्थत्वं सिद्धमतः स यः कश्चित्साधु सामेति साधुगुणवत्सामत्सुपास्ते समस्तं सामेम सा
दित्येवं तदाहुरथोताप्याहुः सा मनो वर्तेति यत्साधु भवति साधु वर्ततेत्येवं तदाहुरसाम नो वर्ततेति यदसाधु भवत्यसा
धु वर्ततेत्येवं तदाहुः स य एतदेवं विद्वान्साधु सामेत्युपास्तेऽभ्याशो ह यदेनं साधवो धर्मा आ च गच्छेयुरुप च
धुगुणवद्दिद्वांस्तस्यैतत्फलमभ्याशो ह क्षिप्रं यदिति क्रियाविशेषणार्थमेनमुपासकं साधवः शोभना ८नमेयुः॥१॥
धर्माः श्रुतिस्मृत्यविरुद्धा आ च गच्छेयुः आगच्छेयुश्च न केवलमागच्छेयुरुप च नमेयुश्च भोग्यत्वेनोपतिष्ठेयुरित्यर्थः॥
॥१॥कानि पुनस्तानि साधुदृष्टिविशिष्टानि समस्तानि सामान्युपास्यानीतिइमानि तान्युच्यंते लोकेषु पंचविधमित्यादीनि॥
ननु लोकादिदृष्ट्या तान्युपास्यानि साधुदृष्ट्या चेति विरुद्धं॥न साध्वर्थस्य ९ योरेकार्थत्वमतः शब्दार्थः॥उपासकमेव विशि
नष्टि॥समस्तमिति॥आगच्छेयुरिति॥यत्तत्क्षिप्रमेवेति क्रियाविशेषणात्वं यदित्यस्य द्रष्टव्यं॥१॥एकस्योभयदृष्टिविषयत्वमयुक्तं न
हि घटदृष्टिगोचरः सन्पटदृष्टेरपि गोचरः स्यादिति शंकते॥नन्विति॥एकस्मिन्नपि मणौ तद्दृष्टिद्वयमविरुद्धमिति समाधत्ते॥न साध्वर्थस्ये

गतत्वात्तद्दृष्टेःसाधुदृष्टेरनुगमान्नदृष्टिद्वयस्यैकत्रविरोधोऽस्तीत्यर्थः॥ तदेवस्फुटयति॥ साधुशब्देति॥ साध्वर्थस्यलोकेष्वनुगतिरपि
शब्दार्थः॥ यत्रेतिदेवदत्तोक्तिः॥ साघटादिदृष्टिस्तत्रेतिशेषः॥ ननुसाधुशब्दार्थयोर्धर्मब्रह्मणोरस्तुस्वकारणत्वंतथाचात्रसाधुशब्दार्थो
नव्यवस्थितःस्यादन्याय्यंचानेकार्थत्वमित्याशंक्याह॥ यद्यपीति॥ धर्मएवेत्यत्रतथापीतिचवक्तव्यं॥ ब्रह्मण्यपितुपरमानंदेसाधुशब्दोभ
क्त्यागमयितव्यः॥ नेचधर्मस्यनिमित्तकारणत्वान्नकार्येऽनुगतिरितिवाच्यं॥ कर्मापूर्वस्यहितदधिपयःप्रभृत्यवयवसमुदायस्यधर्मत्वात्

लोकादिकार्येषुकारणस्यानुगतत्वान्मृदादिवत् घटादिविकारेषुसाधुशब्दवाच्योऽर्थोधर्मोब्रह्मवासर्वव्यापिलोकादि
कार्येष्वनुगतमतोयथायत्रघटादिदृष्टिर्मृदादिदृष्ट्यनुगतैवसानथासाधुदृष्ट्यनुगतैवलोकादिदृष्टिर्धर्मादिकार्यत्वा
ल्लोकादीनांयद्यपिकारणत्वमविशिष्टंब्रह्मधर्मयोस्तथापिधर्मएवसाधुशब्दवाच्यइतियुक्तंसाधुकारीसाधुर्भवतीति
धर्मकार्यविषयेसाधुशब्दप्रयोगात्॥ ननुलोकादिकार्येषुकारणस्यानुगतत्वादर्थप्राप्तैवेयंदृष्टिरितिसाधुसामेत्युपा

॥ लोकेषुपंचविधꣳसामोपासीतपृथिवीहिंकारो

स्तेइतिनवक्तव्यंनशास्त्रगम्यत्वात्तद्दृष्टेःसर्वत्रहिशास्त्रप्रापिताएवधर्मौउपास्यानविद्यमानाअप्यशास्त्रीयाः॥ लो
केषुपृथिव्यादिषुपंचविधंपंचभक्तिभेदेनपंचप्रकारंसाधुसमस्तंसामोपासीत॥ कथंपृथिवीहिंकारःलोकेष्विति
यासप्तमीनांप्रथमात्वेनविपरिणमय्यपृथिवीदृष्ट्याहिंकारेपृथिवीहिंकारइत्युपासीत॥ ९ त्परिणामत्वाच्चकार्यस्यतत्रतद

नुगतिसिद्धेरितिद्रष्टव्यं॥ अपूर्वत्वाभावेनविधिमाक्षिपति॥ नन्विति॥ कारणानुगमस्यानुमानिकत्वेपितद्दृष्टिकरणंअपूर्वमेवेतिपरिहरति
॥ नशास्त्रगम्यत्वादिति॥ यश्चार्थादर्थोनसचोदनार्थइतिन्यायेनोक्तंविवृणोति॥ सर्वत्रेति॥ लोकेष्वित्यादिवाक्येपंचविधसामदृष्ट्यालो
कानामुपास्यत्वप्रतीतेस्तत्रापिहिंकारदृष्ट्यापृथिव्याध्येयत्वेप्राप्तेप्रत्याह॥ लोकेष्विति॥ लोकाःपंचविधंसामेत्युपासीतेतिविभक्तिपरि
णामेनप्रथमवाक्यार्थपर्यवसानात्तदनुसारेणात्रापिपृथिवीदृष्ट्याहिंकारोध्येयस्तत्रपृथिवीहिंकारइतिपृथिवीदृष्टिमारोप्यहिंकारमुपासी

लोकसंबद्धा सप्तमी हिंकारादिषु तत्संबद्धा च द्वितीया लोकेषु नेतव्या॥ तथा च लोकविषयां सप्तमीं श्रुतिं हिंकारादिषु तत्संबद्धां च द्वितीयां लो
केषु व्यस्तस्य पृथिव्यादिदृष्टिं हिंकारादिषु कृत्वोपासीतेति पक्षांतरमाह॥ व्यस्तस्येति॥ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षादिति न्यायेनानुपपत्तिद्वयमुक्त्वा प्रति
वाक्यं व्याचष्टे॥ तत्रेति॥ उक्तरीत्योपासनं प्रस्तुतं सप्तमीतियावत्॥ अध्यासस्य सादृश्यनिबंधनत्वादुक्तसादृश्याभावेपि यथाकथंचि
त्कल्पनीयमिति मत्वाह॥ प्राथम्येति॥ लोकेषु पृथिव्याः सामसु च हिंकारस्य प्राथम्यमस्ति तस्मात्सामान्यादितियावत्॥ अग्निदृष्ट्या प्रस्ता

व्यस्तस्य वा सप्तमीश्रुतिं लोकविषयां हिंकारादिषु पृथिव्यादिदृष्टिं कृत्वोपासीत॥ तत्र पृथिवी हिंकारः प्राथम्यसामा
न्यात्॥ अग्निः प्रस्तावोऽग्नौ हि कर्माणि प्रस्तूयंते प्रस्तावश्च भक्तिः॥ अंतरिक्षमुद्गीथोऽन्तरिक्षं हि गगनं गकारविशिष्टश्चोद्गीथः॥
आदित्यः प्रतिहारः प्रतिप्राण्यभिमुखत्वान्मां प्रति मां प्रतीति॥ द्यौर्निधनं दिवि निधीयंते हीतो गताः इत्यूर्ध्वेषूर्ध्वगते

ऽग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो द्यौर्निधनमित्यूर्ध्वेष्वथावृत्तेषु॥ द्यौर्हिंकार आदित्यः प्रस्तावोऽ
न्तरिक्षमुद्गीथोऽग्निः प्रतिहारः पृथिवी निधनं कल्पंते हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चावृत्ताश्च य एतदेवं विद्वांल्लोकेषु पंच

षु लोकदृष्ट्या सामोपासनं॥ अथावृत्तेषु अवाङ्मुखेषु पंचविधमुच्यते सामोपासनं॥ गत्यागतिविशिष्टा हि लोकाः
यथा तेन तथा दृष्ट्यैव सामोपासनं विधीयते यतोऽत आवृत्तेषु लोकेषु द्यौर्हिंकारः॥ ((वोपासने प्रस्तावत्वं सामान्यमाह॥ अग्नौ

हीति॥ अंतरिक्षदृष्ट्योद्गीथोपासने गकारसंबंधसादृश्यं दर्शयति॥ अंतरिक्षे हीति॥ आदित्यदृष्ट्या प्रतिहारोपास्तौ प्रतिशब्दसामान्यं हे
तुमाह॥ प्रतिप्राणीति॥ द्युदृष्ट्या निधनोपासने निधनत्वसामान्यमाह॥ दिवीति॥ उक्तमुपासनमुपसंहरति॥ इत्यूर्ध्वगतेष्विति॥ अथावृ
त्तेष्विति वाक्यं व्याकरोति॥ अथेति॥ पृथिवीमुखेषु द्युपर्यंतेषु पंचविधसामोपासनकथनानंतर्यमथशब्दार्थः॥ पूर्वोत्तरग्रंथयोर्मिथो वि
रोधं शंकित्वा परिहरति॥ गत्यागतीति॥ यथा वा तेन गतिविशिष्टास्तथादृष्ट्यैव हिंकाराद्युपासनं विहितं यथा चागतिविशिष्टास्तेन तथादृष्ट्यै
वतदुपासनं विधीयते॥ तथा च शास्त्रानुसारेण क्रियमाणयोरुपासनयोर्न विरोधोऽस्तीत्यर्थः॥ द्विधोपास्तिविषयसंदर्भयोर्विरोधाभा

द्युलोकदृष्ट्याहिंकारोपास्तौहेतुमाह॥प्राथम्यादिति॥आवृत्तौद्युलोकस्यारंभेचहिंकारस्यप्राथम्यंद्रष्टव्यं॥आदित्यदृष्ट्याप्रस्ताव
स्योपास्यत्वेहेतुमाह॥उदितेइति॥पूर्ववदिति॥गकाराद्यक्षरसामान्यंविवक्षितं॥अग्निदृष्ट्याप्रतिहारोपास्तौहेतुमाह॥प्राणिभिरिति
॥प्रतिहरणमितस्ततोनयनंसाध्वितिपदंसर्वत्रद्रष्टव्यमित्याह॥इतिसर्वत्रेतिसर्वत्रेत्यस्यव्याख्या॥पंचविधइत्यादि॥२॥ननुलोकदृ
ष्ट्यासामोपास्त्यनंतरंकिमितिवृष्टिदृष्ट्यातदुपास्तिरुपन्यस्यतेतत्राह॥लोकस्थितेरिति॥पुरोवातदृष्ट्याहिंकारोपासनेहेतुमाह॥पु

प्राथम्यादादित्यः प्रस्तावउदितेह्यादित्ये प्रस्तूयन्ते कर्माणि प्राणिनामन्तरिक्षमुद्गीथः पूर्ववदग्निः प्रतिहारः प्राणिभिः
प्रतिहरणादग्नेः पृथिवीनिधनं तत आगतानामिहनिधानादुपासनफलं कल्पन्ते समर्था भवन्ति॥ह अस्मै लोका ऊर्ध्वा
श्चावृत्ताश्च गत्यागतिविशिष्टाभोग्यत्वेन व्यवतिष्ठन्त इत्यर्थः य एतदेवं विद्वाँल्लोकेषु पंचविधं समस्तं साधु सामेत्युपा
स्त इति सर्वत्र योजना पंचविधे सप्तविधे च॥२॥ वृष्टौ पंचविधं सामोपासीत लोकस्थितेर्वृष्टिनिमित्तत्वादानन्तर्यं पुरो

विधꣳसामोपास्ते॥२॥ वृष्टौ पंचविधꣳ सामोपासीत पुरोवातो हिंकारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उ
द्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहार उद्गृह्णाति तन्निधनं वर्षति हास्मै वर्षयति ह य एतदेवं विद्वान्वृष्टौ पंचविध

वातो हिंकारः॥पुरोवातादि उद्ग्रहणान्ता हि वृष्टिर्यथा साम हिंकारादिनिधनान्तमतः पुरोवातो ꣳसामोपास्ते॥३॥
हिंकारः प्राथम्यान्मेघो जायते स प्रस्तावः प्रावृषि मेघजनने वृष्टेः प्रस्ताव इति हि प्रसिद्धिः वर्षति स उद्गीथः श्रैष्ठ्याद्विद्योत
ते स्तनयति स प्रतिहारः प्रतिहृतत्वादुद्गृह्णाति तन्निधनं समाप्तिसामान्यात्फलमुपासनस्य वर्षति हास्मा इच्छातस्तथाव

रोवातादीति॥उद्ग्रहणंवर्षोपसंहरणं॥अतःशब्दार्थमाह॥प्राथम्यादिति॥मेघजन्मदृष्ट्याप्रस्तावोपास्तौहेतुमाह॥प्रावृषीति॥वर्षण
दृष्ट्योद्गीथोपासनेहेतुमाह॥श्रैष्ठ्यादिति॥विद्योतनस्तनयित्नुदृष्ट्याप्रतिहारोपासनेकारणमाह॥प्रतिहृतत्वादिति विद्युतांस्तनयि
त्नूनांचप्रतिहृतत्वंविप्रकीर्णत्वंतेनप्रतिशब्दसादृश्याद्विद्योतनादिदृष्ट्याकर्तव्याप्रतिहारोपास्तिरित्यर्थः॥उद्ग्रहणदृष्ट्यानिधनोपा

नत्वमकिंचित्करमित्याशंक्याह ॥ असत्यामपीति ॥३॥ किमिति वृष्टिदृष्टेरनंतरमपां दृष्टिः साम्नि क्षिप्यते तत्राह ॥ वृष्टिपूर्वकत्वादिति
॥ मेघसंप्लवदृष्ट्या हिंकारमारभ्य सामान्यादुपासीतेत्याह ॥ मेघ इति ॥ वर्षदृष्ट्या प्रस्तावस्योपास्यत्वे हेतुमाह ॥ आप इति ॥ प्राच्यो नद्यो गंगा
द्याः प्रतीच्यस्तु नर्मदाद्या इति भेदः ॥ तर्हि गंगादावपेक्षितमपि मरणं न स्यादिति चेत्तत्राह ॥ नेच्छति चेदिति ॥ असावुपासको मरुस्थलीष्वपि
यथेष्टमुदकवान्भवतीत्यर्थः ॥४॥ किमिति सलिलदृष्ट्यनंतरमृतुदृष्टिः साम्न्यारोप्यते तत्राह ॥ ऋतुव्यवस्थाया इति ॥ ऋतुव्यवस्थानुरूपं

सत्यामपि वृष्टौ य एतदित्यादि पूर्ववत् ॥५॥ सर्वास्वप्सु पंचविधं सामोपासीत दृष्टिपूर्वकत्वात्सर्वासामपामानंतर्यं मेघो
यत्संप्लवते एकीभावेनेतरेतरं घनीभवति मेघो यदा उन्नतस्तदा संप्लवत इत्युच्यते मेघस्तदापामारंभः स हिंकारो यद्व
र्षति स प्रस्ताव आपः सर्वतो व्याप्तुं प्रस्तुताः याः प्राच्यः स्यंदंते स उद्गीथः श्रेष्ठ्यात् याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः प्रतिशब्दसा
मान्यात्समुद्रो निधनं तन्निधनत्वादपां न हाप्सु प्रैति ॥ नेच्छति चेदप्सुमान्भवति फलं ॥६॥ ऋतुषु पंचविधं सामोपासी

सर्वास्वप्सु पंचविधꣳ सामोपासीत मेघो यत्संप्लवते स हिंकारो यद्वर्षति स प्रस्तावो याः प्राच्यः स्यंदंते स उद्गीथो याः
प्रतीच्यः स प्रतिहारः समुद्रो निधनं न हाप्सु प्रैत्य प्सुमान्भवति य एतदेवं विद्वान्सर्वास्वप्सु पंचविधꣳ सामोपास्ते ॥४॥
ऋतुषु पंचविधꣳ सामोपासीत वसंतो हिंकारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमंतो निधनं कल्पंते ह
स्मा ऋतव ऋतुमान्भवति य एतदेवं विद्वानृतुषु पंचविधꣳ सामोपास्ते ॥५॥ पशुषु पंचविधꣳ सामोपासीताजा हिं

तदृतुव्यवस्थायाया यथोक्तोपास्तिनिमित्तत्वाद्वानंतर्यं वसंतो हिंकारः प्राथम्याद्ग्रीष्मः प्रस्तावो यवादिसंग्रहः प्रस्तूयते हि
प्रावृड्वर्षा उद्गीथः प्राधान्याच्छरत्प्रतिहारो रोगिणां मृतानां च प्रतिहरणाद्धेमंतो निधनं निवाते निधनात्प्राणिनां फलं क
ल्पंते ह ऋतुव्यवस्थानुरूपं भोग्यत्वेनास्मा उपासकाय ऋतवः ऋतुमानार्त्तवैर्भोगैश्च संपन्नो भवतीत्यर्थः ॥५॥ पशुषु पंच
विधꣳ सामोपासीत ॥

तत्क्रियाविशेषणं कस्यचिदनुपासितुरपि क्रमेण तद्धेतु फलभोगभागिनोपपद्येतेदमुपासनानुरूपं फलमित्याशंक्याह ॥ ऋतुमानिति ॥ संपन्नः
सर्वदा स्वेच्छावशादिति शेषः ॥५॥ ऋतुदृष्ट्यनं
तरं साम्नि पशुदृष्ट्यारोपकारणमाह ॥

॥सम्यगिति॥अजादृष्ट्या हिंकारोपासने हेतुद्वयमाह॥प्राधान्यादित्यादिना॥अजायाः पशुसंबंधा प्राधान्यं प्राथम्यं तु प्रथमपाठादिति द्र
ष्टव्यं॥ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात्ते मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्तेति श्रुतिमजाप्राधान्ये प्रमाणयति॥अज इति॥तस्मात् जाता अजावय
इति श्रुतेरजानामवीनां च साहचर्यं हिंकारप्रस्तावयोश्च साहचर्यं प्रसिद्धं॥पशुमान्भवतीत्यस्य पूर्वेण पौनरुक्त्यं परिहरति॥पशुफलैश्चे

सम्यग्वृष्टेष्वृतुषु पशव्यः कालवृत्यानंतर्यं॥अजा हिंकारः प्राधान्यात्प्राथम्याद्वा॥अजः पशूनां प्रथम इति श्रुतेः॥अवयः
प्रस्तावः साहचर्यदर्शनादजावीनां॥गाव उद्गीथः श्रैष्ठ्यात्॥अश्वाः प्रतिहारः प्रतिहरणात्पुरुषाणां॥पुरुषो निधनं पुरुषाश्र
यत्वात्पशूनां॥फलं भवंति हास्य पशवः पशुमान्भवति॥पशुफलैश्च भोगत्यागादिभिर्युज्यत इत्यर्थः॥६॥प्राणेषु पंचविधं
परोवरीयः सामोपासीत परं परं वरीयस्त्वगुणवत्प्राणदृष्टिविशिष्टं सामोपासीतेत्यर्थः॥प्राणो घ्राणो हिंकारः उत्तरोत्त

कारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनं भवंति हास्य पशवः पशुमान्भवति य एतदेवं वि
द्वान्पशुषु पंचविधꣳ सामोपास्ते॥६॥प्राणेषु पंचविधं परोवरीयः सामोपासीत प्राणो हिंकारो वाक्प्रस्तावश्चक्षु

रवरीयस्त्वं प्राथम्याद्वाक्प्रस्तावः वाचा हि प्रस्तूयते सर्वं वाग्वरीयसी प्राणादप्राप्तमप्युच्यते वाचा प्राप्तस्यैव तु गंधस्य
ग्राहकः प्राणो वाचो बहुतरं विषयं प्रकाशयति चक्षुस्ततो वरीयो वाचश्च उद्गीथः श्रैष्ठ्यात् श्रोत्रं प्रतिहारः प्रतिहृतत्वाद्वरीय
श्चक्षुषः सर्वतः श्रवणात् मनो निधनं मनसि हि निधीयंते पुरुषस्य भोग्यत्वेन सर्वे ह्रियाहृता विषयाः वरीयस्त्वं च श्रोत्रान्मन
॥सः सर्वेंद्रिय

ति॥६॥पशुप्रसूतपयोघृतादिनिमित्तत्वात्प्राणस्थितेस्तत्तदृष्ट्यनंतरं प्राणदृष्ट्या सामोपास्तिं प्रस्तौति॥प्राणेष्विति॥प्रा
णशब्दस्य मुख्यप्राणविषयत्वं व्यावर्तयति॥प्राण इति॥मुख्यप्राणादुत्तरेषां वरीयस्त्वासंभवात्तस्य सर्वश्रेष्ठतायानिर्द्धारितत्वात्परं प
रं वरीयसां वागादीनां मध्ये प्रथमभावित्वेनोक्तत्वात् घ्राणमेवात्र प्राणशब्दमित्यर्थः॥कथं घ्राणाद्वाचो वरीयस्त्वं तत्राह॥वाचेति॥अप्राप्त
त्वं व्यवहितत्वं चक्षुषो वरीयस्त्वं साधयति॥वाच इति॥शब्दस्येति यावत्॥वाचः शब्दात्सकाशादित्यर्थः॥उद्गीथत्वे चक्षुषो हेतुमाह॥श्रै

इतिवरीयस्त्वमितिपूर्वेणसंबंधः॥अप्राप्तमप्युच्यतेवाचेत्याद्योयथोक्तहेतवः उक्तोपसंहारविरहेविवक्ष्यमाणेबुद्धिसमाधानंकिंनस्यादि-
त्याशंक्याह॥निरपेक्षोहीति॥७॥अधिकसंख्याज्ञानस्याल्पसंख्याज्ञानपूर्वकत्वात्पंचविधोपासनानंतरंसप्तविधोपासनंप्रस्तौतीति॥अथेति॥
पूर्ववल्लोकेष्वितिवत्सप्तमीचनेतव्येत्यर्थः॥वाक्शब्देनशब्दसामान्यमुच्यतेतत्सप्तधाप्रविभक्तसामावयवेष्वारोप्योपासनंकर्तव्यमितिवा

विषयोऽपिमनसोगोचरएवेतियथोक्तहेतुभ्यः परोवरीयांसिप्राणादीनिवैरतान्येतद्दृष्ट्याविशिष्टंयः परोवरीयः सामोपास्तेपरो-
वरीयोहास्यजीवनंभवतीत्युक्तार्थमितितुपंचविधस्यसाम्नउपासनमुक्तमितिसप्तविधेचवक्ष्यमाणविषयेबुद्धिसमाधानार्थमिति
रपेक्षोहिपंचविधेवक्ष्यमाणेबुद्धिंसमाधित्सुरिति॥७॥अथानंतरंसप्तविधस्यसमस्तस्यसाम्नउपासनंसाध्विदमारभ्यते॥वाचीति
सप्तमीपूर्ववद्वाग्दृष्टिविशिष्टंसप्तविधंसामोपासीतेत्यर्थः यत्किंचवाचःशब्दस्यहुंइतियाविशेषः सहिंकारोहुंकारसामान्यात्य

रुद्गीथः श्रोत्रंप्रतिहारोमनोनिधनंपरोवरीयांसिवाएतानिपरोवरीयोहास्यभवतिपरोवरीयसोहलोकाञ्जयति
यएतदेवंविद्वान्प्राणेषुपंचविधंपरोवरीयः सामोपास्तइतितुपंचविधस्य॥७॥अथसप्तविधस्यवाचिसप्तविधंसा-
मोपासीतयत्किंचवाचोहुंइतिसहिंकारोयत्प्रेतिसप्रस्तावोयदेतिसआदिर्यदुदितिसउद्गीथोयत्प्रतीतिसप्रतिहारो
यदुपेतिसउपद्रवोयन्नीतितन्निधनंदुग्धेऽस्मैवाग्दोहंयोवाचोदोहोऽन्नवानन्नादोभवति ((प्रेतिशब्दरूपंसप्रस्तावःप्रसा-

मान्याद्यदाइतिसआदिः आकारसामान्यादादिरित्योंकारःसर्वादित्वाद्यदुदितिसउद्गीथः उत्पूर्वत्वादुद्गीथस्ययत्प्रतीतिसप्र-
तिहारःप्रतिसामान्याद्यदुपेतिसउपद्रवउपोपक्रमत्वादुपद्रवस्ययन्नीतितन्निधनंनिशब्दसामान्यात्दुग्धेऽस्माइत्याद्युक्तार्थं
॥८॥अवयवमात्रेसाम्निआदित्यस्यदृष्टिःपंचविधेषूक्ताप्रथमेचाध्याये॥अथेदानींखल्वमुमादित्यंसमस्तेसाम्न्यवयवविभागशोऽध्यस्यसप्तविधंसामोपासी-
क्यार्थमाह॥वाग्दृष्टीति॥यत्किंचवाचइतिवाक्योपादानंतस्यार्थमाह॥शब्दस्येति॥८॥वाग्
ऽनंतरमादित्यदृष्टिर्विधीयतेतस्यवाङ्मयत्वान्नचतद्विधानंयुक्तंपूर्वमप्यादित्यदृष्टिविशिष्टस्योपासनस्योपदिष्टत्वादित्याशंक्याह॥

कथमिति॥ सर्वदेत्यादिवाक्यं उत्तरत्वेनादत्ते॥ उच्यत इति॥ उच्चैः संतमादित्यं गायंतीत्यादित्यस्योद्गीथत्वे हेतुः श्रुत्योक्तस्तथा सामत्वे
पि तस्य हेतुरुच्यत इत्यर्थः॥ तमेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति॥ कोसाविति॥ नोदेनानात्तमेनादृत्यादिदर्शनादित्यर्थः॥ मां प्रतीत्यादिव्याचष्टे॥ मां
प्रतीति॥ अन्यशब्दस्यान्यत्र वृत्तिर्नांतरेण किंचिन्निमित्तमित्यादित्यस्य सामत्वे हेतुरुच्यते चेत्तर्ह्युदानो हिंकारादित्वेपि कृतो निमित्तं श्रुत्या
नोक्तमित्याशंक्याह॥ उद्गीथेति॥ आदित्यस्योद्गीथेन सहोर्ध्वत्वसामान्यं श्रुत्या कृतं तदनुसारेणास्मदुक्तप्राण्यादिसामान्यं यथायुक्ति

कथं पुनः सामत्वमादित्यस्येति॥ उच्यते उद्गीथत्वे हेतुवदादित्यस्य सामत्वे हेतुः॥ कोसौ सर्वदा समो वृद्धिक्षयाभावा
त्तेन हेतुना सामादित्यो मां प्रति मां प्रतीति तुल्यां बुद्धिमुत्पादयत्यतः सर्वेण समानः साम समत्वादित्यर्थः॥ उद्गीथभक्ति
सामान्यवचनादेव लोकादिषूक्तसामान्याद्धिंकारादित्वं गम्यत इति हिंकारादित्वे कारणं नोक्तं सामत्वे पुनः सवितुरनुक्तका

य एतदेवं विद्वान्वाचि सप्तविध ७ सामोपास्ते॥ ८॥ अथ खल्वमुमादित्य ७ सप्तविध ७ सामोपासीत॥ सर्व
दा समस्तेन साम मां प्रति मां प्रतीति सर्वेण समस्तेन साम तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्तानीति विद्या
त्॥ तस्य यत्पुरोदयात्स हिंकारस्तदस्य पशवोन्वायत्तास्तस्मात्ते हिं कुर्वंति हिंकारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः॥

रणं नसुबोधमिति समत्वमुक्तं तस्मिन्नादित्ये वक्ष्यमाणविभागशः इमानि वक्ष्यमाणानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्तान्यनुग
तान्यादित्यमुपजीव्यत्वेनेति विद्यात्॥ कथं तस्यादित्यस्य यत्पुरोदयाद्धर्मरूपं स हिंकारो भक्तिस्तत्रेदं सामान्यं यत्तस्य हिंका
रभक्तिरूपं तदस्यादित्यस्य साम्नः पशवो गवादयोन्वायत्ता अनुगतास्तद्भक्तिरूपमुपजीवंतीत्यर्थः॥

॥ व्यादिषु हिंकारादित्वं गम्य
तेतथादित्यप्रभेदानामपि हिंकारादित्वं शक्यावगममिति श्रुत्या तेषां तद्भावे नोक्तं कारणमित्यर्थः तर्हि सामत्वेपि कारणोपेक्षाऽसंभवा
त्तद्वक्तव्यं कारणमित्याशंक्याह॥ सामत्वे पुनरिति॥ सामत्वं तत्र निमित्तमिति यावत् समः सर्वेणेत्युक्तं व्यक्तीकरोति॥ तस्मिन्निति॥ वेदनप्रका
रं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति॥ कथमित्यादिना॥ धर्मरूपत्वं सुखकरत्वाद्धर्मकार्यात्मकं रूपमिति यावत्तद्दृष्ट्या हिंकारोपासने प्राथम्यं हेतुः॥ पशवो

यस्मादिति॥ तेषां हिंकरणं साधयति॥ तस्मादित्यादिना॥ तद्भक्तिभजनशीलत्वादित्यस्मात् प्रागेव तस्मादित्यस्य संबंधः सवितरि प्रथमो
दित इति सतीत्यत्र तस्य रूपं तद्दृष्ट्वा प्रस्तावस्योपास्यत्वे पूर्वस्मादानन्तर्यं हेतुः॥ यथोदयात्प्राचीनं रूपं पशुभिरुपजीव्यते तथेत्याह॥ पूर्ववदिति॥ उ
दयात्पराचीनमादित्यरूपं मनुष्या उपजीवंतीत्यत्र लिङ्गमाह॥ तस्मादिति॥ प्रत्यक्षपरोक्षभावेन प्रस्तुतिप्रशंसयोर्भेदः॥ गोशब्दवाच्यानां रश्मी
नां जगन्मंडले संगमनं संबंधगमनमित्यर्थः वत्सैः संगमनमिति संबंधः॥ सङ्गवकालीनमादित्यरूपमारोप्यादिभक्तेरोंकारस्योपास्यत्वे द्वयो

यस्मादेवं तस्मात्ते हिं कुर्वंति पशवः प्रागुदयात्तस्माद्धिंकारभाजिनो ह्येतस्यादित्याख्यस्य साम्नस्तद्भक्तिभजनशीलत्वाद्धि ते ए
वं वर्तंते॥ अथ यत्प्रथमोदित इति सवितृरूपं तदस्यादित्याख्यस्य साम्नः स प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या अन्वायत्ताः पूर्ववत्तस्मात्ते प्र
स्तुतिं प्रशंसां कामयंते यस्मात्प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य साम्नोऽथ यत्सङ्गववेलायां गवां रश्मीनां संगमनं संगवो यस्यां वेला

यत्प्रथमोदिते स प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रस्तुतिकामाः प्रशꣳसाकामाः प्रस्तावभाजिनो
ह्येतस्य साम्नोऽथ यत्सङ्गववेलायाꣳ स आदिस्तदस्य वयाꣳस्यन्वायत्तानि॥ तस्मात्तान्यन्तरिक्षेऽनारंबणान्या
दायात्मानं परिपतंत्यादिभाजीनि ह्येतस्य साम्नोऽथ यत्सम्प्रति मध्यंदिने स उद्गीथस्तदस्य देवा अन्वायत्तास्तस्मात्ते सत्त

यां गवां वा वत्सैः सह संगववेला तस्मिन्काले यत्सावित्रं रूपं स आदिर्भक्तिविशेष ओंकारस्तदस्य वयांसि पक्षिणोऽन्वायत्ता
नि॥ यत एवं तस्मात्तानि वयांस्यन्तरिक्षेऽनारंबणान्यनालंबनान्यात्मानमादायात्मानमेवालंबनत्वेन गृहीत्वा परिपतंति गच्छं
त्यत आकारसामान्यादादिभक्तिभाजीनि ह्येतस्य साम्नोऽथ यत्सम्प्रति मध्यंदिने सवितुर्मध्यंदिन इत्यर्थः॥ स उद्गीथभक्तिस्तदस्य
देवा अन्वायत्ता द्योतनातिशयात्तत्काले तस्मात्ते सत्तमा विशिष्टतमाः प्राजापत्यानां प्रजापत्यपत्यानामुद्गीथभाजिनो ह्येतस्य

राकारसामान्यं हेतुः॥ पक्षिणां यथोक्तमादित्यरूपमुपजीव्यमित्यत्र हेतुमाह॥ यत इति॥ ऋतुमध्यंदिने यदादित्यस्य रूपं तद्दृष्ट्वोद्गीथोपासने
श्रैष्ठ्ये हेतुः तत्कालीनादित्यरूपस्य देवोपजीव्यत्वे हेतुमाह॥ द्योतनेति॥ तथापि तस्य देवैरुपजीव्यत्वं कथमिति चेत्तत्राह॥ तस्मादिति॥ अथ यदूर्ध्वं

मध्यंदिनादिति ॥ तद्दृष्ट्या प्रतिहारोपासने प्रतिशब्दसामान्यं हेतुः ॥ तस्मिन्काले सवितुरस्तं गिरिं प्रतिहरणात् यथोक्तमादित्यरूपं गर्भैरुपजीव्य-
मित्यत्र गमकमाह ॥ अत इति ॥ ऊर्ध्वं योनेरुपरिष्टात् जठरं प्रतीत्यर्थः ॥ यतो गर्भाः पूर्वोक्तविशेषणवंतस्तदितियावत् ॥ तद्द्वारं पतनद्वारं तत्र तत्कालीना-
दित्यदृष्ट्योपद्रवमुपासीत तस्य तदास्ताचलं प्रत्युपद्रवणादित्याह ॥ अथेति ॥ आरण्यानां पशूनां यथोक्तरूपोपजीवनमुपपादयति ॥ तस्मादि-

मध्यंदिनात्प्रागपराह्णाद्यत्तद्रूपं सवितुः स प्रतिहारस्तदस्य गर्भा अन्वायत्ता अतस्ते सवितुः प्रतिहारभक्तिरूपेणोर्ध्वं प्र-
तिहृताः संतो नावपद्यंते नाधः पतंति तद्द्वारे सत्यपीत्यर्थः ॥ यतः प्रतिहारभाजिनो ह्येतस्य साम्नो गर्भाः अथ यदूर्ध्वमपराह्णा-
त्प्रागस्तमयात्स उपद्रवस्तदस्यारण्याः पशवोऽन्वायत्ताः ॥ तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा भीताः कक्षमरण्यं श्वभ्रं भयशून्यमित्युपद्रव-

प्राजापत्यानामुद्गीथभाजिनो ह्येतस्य साम्नोऽथ यदूर्ध्वं मध्यंदिनात्प्रागपराह्णात्स प्रतिहारस्तदस्य गर्भा अन्वा-
यत्तास्तस्मात्ते प्रतिहृता नावपद्यंते प्रतिहारभाजिनो ह्येतस्य साम्नोऽथ यदूर्ध्वमपराह्णात्प्रागस्तमयात्स उपद्रव-
स्तदस्यारण्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा कक्षꣳ श्वभ्रमित्युपद्रवंत्युपद्रवभाजिनो ह्येतस्य साम्नोऽथ यत्प्र-
थमास्तमिते तन्निधनं तदस्य पितरोऽन्वायत्तास्तस्मात्तान्निदधति निधनभाजिनो ह्येतस्य साम्न एवं खल्वमुमादित्यꣳ
सप्तविधꣳ सामोपास्ते ॥ ९ ॥

ति ॥ उपगच्छंतीति दृष्ट्वोपद्रवणादुपद्रवभाजिनो ह्येतस्य साम्नोऽथ यत्प्रथमास्तमितेऽदर्शनं जि-
गमिषति सवितरि तन्निधनं तदस्य पितरोऽन्वायत्तास्तस्मात्तान्निदधति पितृपितामहप्रपितामहरूपेण दर्भेषु निक्षिपंति
तांस्तदर्थं पिंडान्वास्थापयंति निधनसंबंधान्निधनभाजिनो ह्येतस्य साम्नः पितर एवमवयवशः सप्तधा विभक्तं खल्वमुमादि-
त्यं सप्तविधं सामोपास्ते यः तस्य तदापत्तिः फलमिति वाक्यशेषः ॥ ९ ॥

त्यादिना श्वभ्रं गर्तं गुहेति यावत्तत्सवितृरूपमिति शेषः ॥ तद्दृ-
ष्ट्या निधनोपासने समाप्तिसामान्यं हेतुः यथोक्तमादित्यरूपं पितृभिरुपजीव्यमित्यत्र गमकमाह ॥ तस्मादित्यादिना ॥ तत्र तत्राख्यशब्दस्त-
दुपासनानंतर्यार्थो व्याख्येयः ॥ एवं खल्वित्यादिवाक्यमपेक्षितं पूरयन्व्याकरोति ॥ एवमिति ॥ ९ ॥ २ ॥ ६ ॥ २ ॥

अथ खल्वात्मसंमितमित्यादेस्तात्पर्यमाह ॥ मृत्युरिति ॥ अनंतरमित्यस्यापेक्षितं निक्षिपति ॥ आदित्येति ॥ स्वशब्देन सामोच्यते ॥ तस्याः ऽवयवा
हिंकारादयः तन्नामाक्षराणां त्रित्वेन तुल्यतया मितं ज्ञातं सामेत्यर्थः ॥ यथा परमात्मावगमो मृत्योर्मोक्षणहेतुस्तथेदं उपासनमपीत्यर्थांतरमाह ॥ प
रमात्मेति ॥ कीदृगत्रोपासनं विवक्षितमित्यपेक्षायां सदृष्टांतमुत्तरमाह ॥ यथेत्यादिना ॥ उद्गीथइत्युद्गीथभक्तेर्नामतदक्षराणीति यावत्सामत्वं ने

मृत्युरादित्यः अहोरात्रादिकालेन जगतः प्रमापयितृत्वात्तस्यातितरणायेदं सामोपासनमुपदिश्यते ॥ अथ खल्वनंतरं आदि
त्यमृत्युविषयसामोपासनस्यात्मसंमितं स्वावयवतुल्यतया मितं परमात्मतुल्यतया वा संमितं अतिमृत्यु मृत्युव्यत्ययहेतु
त्वात ॥ यथा प्रथमेऽध्याये उद्गीथभक्तिनामाक्षराणि उद्गीथ इत्युपास्यत्वेनोक्तानि तथेह साम्नः सप्तविधभक्तिनामाक्षराणि समा
हृत्य त्रिभिस्त्रिभिः समतया सामत्वं परिकल्प्योपास्यत्वेनोच्यंते ॥ तदुपासनेन मृत्युगोचराक्षरसंख्यासामान्येन मृत्युमाप्तवतः

अथ खल्वात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधꣳ सामोपासीत हिंकार इति त्र्यक्षरं प्रस्ताव इति त्र्यक्षरं तत्सममादिरिति
द्व्यक्षरं प्रतिहार इति चतुरक्षरं तत इहैकं तत्सममुद्गीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं भवत्यक्ष

तिरिक्ताक्षरेण तस्यादित्यस्य मृत्योरतिक्रमणायैव संक्रमणं कल्पयति ॥ अतिमृत्यु सप्तविधं सामोपासीत मृत्युमतिक्रां
तमतिरिक्ताक्षरसंख्यं यति अतिमृत्यु सामतस्य प्रथमभक्तिनामाक्षराणि हिंकार इत्येतत् त्र्यक्षरं भक्तिनाम प्रस्ताव इति च भ
क्तेस्त्र्यक्षरमेव नाम तत्पूर्वेण सममादिरिति द्व्यक्षरं सप्तविधस्य साम्नः संख्यापूरणे ओंकार आदिरित्युच्यते ॥ प्रतिहार इति च
तुरक्षरं तत इह एकमक्षरमवच्छिद्याद्यक्षरयोः प्रक्षिप्यते तेन तत्सममेव भवत्युद्गीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रि

षां नामाक्षराणामित्यध्याहार्यं तदुपासनं तेषामक्षराणामादित्यदृष्ट्योपासनमित्यर्थः ॥ मृत्युगोचराक्षरसंख्यैकविंशतित्वलक्षणा सात्येकाने
केष्वक्षरेषु तत्सामान्येन तेष्वक्षरेषु आदित्यदृष्ट्या मृत्युमादित्यमित्यर्थः ॥ अतिक्रमणाय तत्साधनमुपासनमिति शेषः ॥ अतिमृत्यु मृत्योरत्यय
हेतुत्वादित्युक्तमेव स्पष्टयति ॥ मृत्युमिति ॥ नामाक्षराणि कथ्यंत इति शेषः ॥ आद्यक्षरयोरादिभक्तिनामाक्षरयोरिति यावत् ॥ तेन प्रक्षेपणेन तत्

छां·भा· ७

दादिभक्तिनामप्रतिहारनाम्नातुल्यमेवेत्यर्थः॥ननुयथोक्तयारीत्याचतुर्विंशत्यक्षराणितत्कथंतानिहवाएतानिद्वाविंशतिरक्षराणीतित
त्राह॥एवमिति॥आदित्यस्यास्माल्लोकादेकविंशत्वेश्रुत्यंतरंप्रमाणयति॥द्वादशेति॥हेमंतशिशिरयोरैक्यात्पंचर्तवइत्युक्तआदित्य
स्याहोरात्राभ्यांपौनःपुन्येनमृत्युहेतुत्वमस्मिँल्लोकेदृश्यतेनतद्यंलोकोमृत्युविषयत्वाद्दुःखात्मकस्तदभावाद्ब्रह्मलोकःसुखात्मकइतिम

समंभवत्यक्षरमतिशिष्यतेअतिरिच्यतेतेनवैषम्येप्राप्तेसाम्नःसमत्वकरणायाह॥तदेकमपिसदक्षरमितित्र्यक्षरमेव
भवतिअतस्तत्समंनिधनमितित्र्यक्षरंतत्सममेवभवति॥एवंत्र्यक्षरसमतयासामत्वंसंपाद्ययथाप्राप्तान्येवाक्षराणिसं
ख्यायंतेतानिहवाएतानिसप्तभक्तिनामाक्षराणिद्वाविंशतिस्तत्रैकविंशत्यक्षरसंख्ययादित्यमाप्नोतिमृत्युंयस्मादेकवि
शइतोस्माल्लोकादसावादित्यःसंख्ययाद्वादशमासाःपंचर्तवस्त्रयइमेलोकाःअसावादित्यएकविंशइतिश्रुतेरविशिष्टेन

मतिशिष्यतेत्र्यक्षरंतत्समंनिधनमितित्र्यक्षरंतत्सममेवभवतितानिहवाएतानिद्वाविꣳशतिरक्षराण्येकविꣳ
शत्यादित्यमाप्नोत्येकविꣳशोवाइतोसावादित्योद्वाविꣳशेनपरमादित्याज्जयतितन्नाकंतद्विशोकमाप्नोति
हादित्यस्यजयंपरोहास्यादित्यजयाज्जयोभवतियएतदेवंविद्वानात्मसंमितमतिमृत्युसप्तविधꣳसामोपास्ते

द्वाविंशेनाक्षरेणपरंमृत्योरादित्याज्जयत्याप्नोतीत्यर्थः॥यच्चतदादित्यात्परंकिंतन्नाकंकमितिसुखंत सामोपा
स्यप्रतिषेधोऽकंतन्नभवतीतिनाकंकमेवेत्यर्थः॥मृत्युविषयत्वाद्दुःखस्यविशोकंचततद्विगतशोकंमानसदुःखर
हितमित्यर्थः॥तदाप्नोतीत्युक्तस्यैवपिंडितार्थमाह॥एकविंशतिसंख्ययादित्यस्यजयमाप्नोतिपरोहास्यैवंविदआदि

त्याह॥मृत्युविषयत्वादिति॥पूर्वेणोक्तस्यपौनरुक्त्यमाशंक्याह॥उक्तस्यैवेति॥व्याख्यातस्यैवग्रंथस्यसमुदायार्थःसंक्षिप्यव
दिसौकयोर्थअनंतरग्रंथेनोच्यतेतन्नपौनरुक्त्यमित्यर्थः॥जयमनु परोजयोभवतीतिसंबंधः॥परोहास्येत्युपात्तवाक्यव्याक
रोति॥एवंविदइति॥फलमितिशेषइतियावत्सामविध्यंसप्तविधत्वंतदुपेतसामोपासनस्यसमाप्त्यर्थोऽभ्यासइत्यर्थः॥ १०॥

॥ ॥ ननु पंचविधस्य सप्तविधस्य च साम्नो ध्यानं व्याख्यातं तथा च ज्ञानविषये वक्तव्याभावादलमनंतरग्रंथेनेत्याशं-
क्य पूर्वोत्तरग्रंथयोरर्थभेदमाह ॥ विनेत्यादिना ॥ गायत्रं रथंतरमित्यादिनामग्रहणेन विशिष्टानि विशिष्टफलानि चेत्यर्थः कथं पुन-
र्वक्ष्यमाणेषूपासनेषु निर्देशक्रमसिद्धिस्तत्राह ॥ यथाक्रममिति ॥ यादृशं क्रममाश्रित्य यज्ञे कर्मणि प्रयोगः कर्मिणामिष्टस्तेनैव क्र-
मेण तदुपासनोक्तिरित्यर्थः ॥ तत्र प्राणस्य क्रियाज्ञानयोः संभवात्प्राणस्य प्रधानत्वात्तद्दृष्ट्या गायत्रोपास्तिमादौ दर्शयति ॥ मनो
भवति द्वाविंशत्यक्षरसंख्यये त्यर्थः य एतदेवं विद्वानित्यादि उक्तार्थं तस्यैतद्यथोक्तं फलमिति द्विरभ्यासः साप्तविध्य-
समाप्त्यर्थः ॥ १० ॥ विना नामग्रहणं पंचविधस्य सप्तविधस्य च साम्न उपासनमुक्तं ॥ अथेदानीं गायत्रादिनामग्रहण-
पूर्वकं विशिष्टफलानि सामोपासनानतराण्युच्यंते यथाक्रमं गायत्रादीनां कर्मणि प्रयोगस्तथैव मनो हिंकारो मनसः

मनो हिंकारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारः प्राणो निधनमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं ॥ १ ॥ स य एवमेतद्गा-
यत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति सर्वमायुरेति ॥ ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या महामनाः
स्यात्तद्व्रतं ॥ २ ॥

सर्वकरणप्रवृत्तीनां प्राथम्यात्तदानंतर्याद्वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रैष्ठ्याच्छ्रोत्रं प्रतिहारः प्रतिहृतत्वा-
त्प्राणो निधनं यथोक्तानां प्राणे निधनात्स्वापकाल एतद्गायत्रं साम प्राणेषु प्रोतं गायत्र्याः प्राणसंस्तुतत्वात्स य एवमेतद्गाय-
त्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति अविकलकरणो भवतीत्येतत्सर्वमायुरेति ॥ शतं वर्षाणि सर्वमायुः पुरुषस्येति श्रुतेः ॥ ज्यो-
ग्उज्ज्वलं जीवति महान्भवति प्रजादिभिर्महांश्च कीर्त्या गायत्र्युपासकस्यैतद्व्रतं भवति यन्महामनाः स्यादक्षुद्रचित्तः स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

हिंकार इत्यादिना ॥ प्राणमेव वागप्येतीत्यादिश्रुत्या स्वापकाले प्राणे वागादीनां निधनमवधेयं प्रोतं प्रगतं प्रतिष्ठितमिति यावद्गायत्र्यस्य
प्राणेषु प्रतिष्ठितत्वे हेतुमाह ॥ गायत्र्या इति ॥ प्राणो वै गायत्रीति हि श्रुतिः ॥ अविदुषोऽपि प्राणित्वसिद्धेर्नेदं विद्याफलमित्याशंक्याह ॥ अवि-
कलेति ॥ कथं पुनर्नोनजनीनं सर्वमायुरेको ध्यातागंतुमलमित्याशंक्याह ॥ शतमिति ॥ शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेरित्युच्यते ॥ ज्योक्शब्दो नि-

समग्रप्राणवतो मंथनकर्तृत्वसंभवात्प्राणदृष्ट्यनंतरं मंथनादिदृष्टिमवतारयति॥ अभिमंथतीत्यादिना॥ उपशमः संशमश्चेत्यर्थभेदाभा वात्पुनरुक्तिमाशंक्य सावशेषनिरवशेषत्वाभ्यां विशेषमाह॥ उपशाम इति॥ ब्राह्मं पुनः रथंतरसाम्नोऽग्नौ प्रतिष्ठितत्वं न हि तत्र किंचिन्निमित्त मुपलभ्यते अत आह॥ मंथने हीति॥ मंथनं निमित्तीकृत्याग्नेरुत्पन्नी रथंतरसाम्नो गीयमानत्वदर्शनादग्नौ तस्य प्रतिष्ठितत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ नन्वत्र ब्रह्मवर्चस्वीति फलमुक्तं बृहदुपासने तु तेजस्वी भवतीति वक्ष्यते॥ न च ब्रह्मवर्चसतेजसोर्भेदः तथा च बृहद्रथंतरोपासनयोर्न

अभिमंथति स हिंकारः प्राथम्यादग्नेर्धूमो जायते स प्रस्तावः आनंतर्याज्ज्वलति स उद्गीथो हविःसंबंधाच्छ्रैष्ठ्यं ज्वलनस्यां गारा भवंति स प्रतिहारः अंगाराणां प्रतिहृतत्वादुपशमः सावशेषत्वमग्नेः संशमो निःशेषोपशमः समाप्तिसामान्यान्निधन मेतद्रथंतरमग्नौ प्रोतं मंथने ह्यग्निर्गीयते स य इत्यादि पूर्ववद् ब्रह्मवर्चसी वृत्तस्वाध्यायनिमित्तं तेजो ब्रह्मवर्चसं तेजस्तु केव लं त्विड्भावः॥ अन्नादो दीप्ताग्निर्न प्रत्यङ्ङग्नेरभिमुखो नाचामेन्न भक्षयेत् किंचिन्न निष्ठीवेत् श्लेष्मनिरसनं च कुर्यान्न तद्व्रतम्॥

अभिमंथति स हिंकारो धूमो जायते स प्रस्तावो ज्वलति स उद्गीथोऽङ्गारा भवंति स प्रतिहार उपशाम्यति तन्निधनं संशाम्यति तन्निधनमेतद्रथंतरमग्नौ प्रोतम्॥ स य एवमेतद्रथंतरमग्नौ प्रोतं वेद ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति सर्व मायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या न प्रत्यङ्ङग्निमाचामेन्न निष्ठीवेत्तद्व्रतम्॥ १२॥ उपमं त्रयते स हिंकारो ज्ञपयते स प्रस्तावः स्त्रिया सह शेते स उद्गीथः प्रति स्त्रीं सह शेते स प्रतिहारः कालं गच्छति तन्निधनं

१२॥ उपमंत्रयते संकेतं करोति प्राथम्यात्स हिंकारो ज्ञपयते तोषयति स प्रस्तावः सह शयनमेकपर्यंके गमनमुद्गीथः श्रै ष्ठ्यात्प्रति स्त्रीशयनं स्त्रिया अभिमुखीभावः स प्रतिहारः कालं गच्छति मैथुनेन पारं समाप्तिं गच्छति तन्निधनमेतद्वामदेव्यं

फलवैषम्यमत आह॥ व्रतेति॥ १२॥ उत्तराधरारणिस्थानीययोः स्त्रीपुरुषयोरन्वाचेककर्मणि प्रवृत्तयोर्मंथनसामान्यान्मंथनादिदृष्ट्यनंतरं मैथुनदृष्टिं विदधाति॥ उपमंत्रयत इत्यादिना॥ पुरुषो हि पशुकर्मार्थी स्त्रियं वरत्यादिना प्रीणयति तस्मिन्नारंभसामान्यात्प्रस्तावदृष्टिरित्या

वायोरपां च मिथुनं तया संबंधाद्वामदेव्योत्पत्तेरुक्तत्वात्तस्य मिथुने प्रतिष्ठितत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ न कांचनेति वाक्यमादाय व्याचष्टे ॥ कांचिद
पीति ॥ परांगनां नोपगच्छेदिति स्मृतिविरोधमाशंक्याह ॥ वामदेव्येति ॥ विधिनिषेधयोः सामान्यविशेषविषयत्वेन व्यवस्था प्रसिद्धेति भावः
॥ किंच शास्त्रप्रामाण्याद्धर्मोऽवगम्यते ॥ न कांचन परिहरेदिति च शास्त्रावगमत्वाद्वामदेव्यमपि कर्म धर्मो भवितुमर्हति ॥ तथा च श्रौतेऽर्थे

संबंधात्स य इत्यादि पूर्ववत् मिथुनी भवत्यविधुरो भवतीत्यर्थः ॥ मिथुनान्मिथुनात्प्रजायत इत्यमोघरेतस्त्वमुच्यते ॥ न कांचन
कांचिदपि स्त्रियं स्वात्मतल्पप्राप्तां न परिहरेत्समागमार्थिनीं वामदेव्यसामोपासनांगत्वेन विधानादेतस्मादन्यत्र प्रतिषेध
स्मृतयो वचनप्रामाण्याच्च धर्मावगतेर्न प्रतिषेधशास्त्रेणास्य विरोधः ॥ १३ ॥ उद्यन्सविता स हिंकारः प्राथम्याद्दर्शनस्योदितः

पारं गच्छतीति तन्निधनमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतं ॥ स य एवमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद मिथुनी भवति मिथुनान्मिथुना
त्प्रजायते सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या न कांचन परिहरेत्तद्व्रतं ॥ १३ ॥ उद्यन्हिंकार
उदितः प्रस्तावो मध्यंदिन उद्गीथोऽपराह्णः प्रतिहारोऽस्तं यन्निधनमेतद्बृहदादित्ये प्रोतं ॥ स य एवमेतद्बृहदादित्ये प्रोतं
वेद तेजस्व्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या तपंतं न निंदेत्तद्व्रतं ॥ १४
॥ अभ्राणि संप्लवंते स हिंकारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहार उद्गृह्णाति तन्
निधनमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतं ॥ स य एवमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतं वेद विरूपांश्च सुरूपांश्च पशूनवरुंधे सर्वमायु

प्रस्तावः प्रस्तवनहेतुत्वात्कर्मणां मध्यंदिन उद्गीथः श्रैष्ठ्यादपराह्णः प्रतिहारः पश्वादीनां गृहान्प्रतिहरणादस्तं यन्निधनं रात्रौ
गृहे निधानात्प्राणिनां एतद्बृहदादित्ये प्रोतं बृहत आदित्यदैवत्यत्वात्स य इत्यादि पूर्ववत्तपंतं न निंदेत्तद्व्रतं ॥ १४ ॥ अभ्राण्यब्भ

दुर्बलायाः स्मृतेर्न प्रतिस्पर्द्धतेत्याह ॥ वचनेति ॥ यथोक्तोपासनावतो ब्रह्मचर्यनियमाभावो व्रतत्वेन विवक्षितस्तन्न प्रतिषेधशास्त्रविरोधा
शंकेति भावः ॥ १३ ॥ आदित्यस्य प्रजाप्रसवहेतुत्वात्तद्धेतुमैथुनदृष्ट्यनंतरमादित्यदृष्टिमुत्थापयति ॥ उद्यन्नित्यादिना ॥ १४ ॥ आदित्याज्जा

४१

कथं वैरूपं साम तस्मिन्प्रतिष्ठितं तत्राह ॥ अनेकेति ॥ १५ ॥ पर्जन्यायतनत्वादृतुव्यवस्थायास्तद्दृष्टेरनंतरं ऋतुदृष्टिमाचष्टे ॥ वसंत इत्यादिना
॥ वैराजस्य साम्नो युक्तं ऋतुषु प्रोतत्वं तेषां स्वधर्मैर्विराजनादित्याह ॥ एतदिति ॥ यद्वा ऋतुत्वनाम्नो नोत्पत्तिनिमित्तत्वाद्विराडात्मनश्चान्न
त्वात् तस्य तेषु प्रतिष्ठितत्वात्तद्द्वारा वैराजमपि साम तेषु प्रोतमिति भावः ॥ १६ ॥ ऋतुषु सम्यग्वर्तनेषु लोकस्थितेः प्रसिद्धत्वादृतुदृष्ट्यनंतरं

मन्यदेतद्वैरूपं नाम साम पर्जन्ये प्रोतम् अनेकरूपत्वादभ्रादिभिः पर्जन्यस्य वैरूप्यं विरूपांश्च सुरूपांश्च अजाऽविप्रभृती
न्पशूनवरुंधे प्राप्नोतीत्यर्थः वर्षंतं न निंदेत्तद्व्रतं ॥ १५ ॥ वसंतो हिंकारः प्राथम्याद्ग्रीष्मः प्रस्ताव इत्यादि पूर्ववत् ॥ एतद्वैराजमृ
तुषु प्रोतं वेद विराजति ऋतुवद्यथर्तव आर्तवैर्धर्मैर्विराजंते एवं प्रजादिभिर्विद्वानित्युक्तमन्यदृतून्न निंदेत्तद्व्रतं ॥ १६ ॥ पृथि

ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या वर्षंतं न निंदेत्तद्व्रतं ॥ १५ ॥ वसंतो हिंकारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उ
द्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमंतो निधनमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं ॥ १ ॥ स य एवमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति प्रजया पशु
भिर्ब्रह्मवर्चसेन सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्यर्तून्न निंदेत्तद्व्रतं ॥ १६ ॥ पृथिवी हिंका
रोंतरिक्षं प्रस्तावो द्यौरुद्गीथो दिशः प्रतिहारः समुद्रो निधनमेताः शक्वर्यो लोकेषु प्रोताः ॥ स य एवमेताः शक्वर्यो लोके
षु प्रोता वेद लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या लोकान्न निंदेत्तद्व्रतं ॥ १७
॥ अजा हिंकारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनमेता रेवत्यः पशुषु प्रोताः स य एवमेता रेवत्यः

वी हिंकार इत्यादि पूर्ववत् शक्वर्य इति नित्यं बहुवचनं ॥ रेवत्य इव लोकेषु प्रोताः लोकी भवति लोकफलेन युज्यत इत्यर्थः लो
कान्न निंदेत्तद्व्रतं ॥ १७ ॥ अजा हिंकार इत्यादि पूर्ववत् ॥ लोकदृष्टिमाह ॥ पृथिवीति ॥ कथं शक्वर्य इत्येकस्यैव साम्नो नामधेयं बहुवचना
द्विबहूनि सामानि प्रतीयंते तत्राह ॥ शक्वर्य इतीति ॥ नित्यबहुवचनत्वमुभयत्र तुल्यमिति द्योतनाय वक्ष्यमाणं दृष्टांतयति ॥ रेवत्य इवेति
॥ महानाम्नीषु ऋक्षु शक्वर्यो गीयंते तासां चापो वै महानाम्नीरित्यद्भिः संबंधः स्मृतः अप्सु लोकाः प्रतिष्ठिता इति च श्रुतं तथास्मात्संबंधाल्लो

रेवत्य इति साम नामधेयं पूर्ववन्नित्यबहुवचनान्तं पशवो वै रेवत्य इति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याह ॥ पशुष्विति ॥ १८ ॥ पशुविकारस्य पयोदध्यादिना पु
ष्टिरङ्गानां दृष्टेति पशुदृष्ट्यनन्तरमङ्गदृष्टिमाह ॥ लोमेति ॥ रसो वै यज्ञायज्ञीयमिति श्रुतेरन्नरसविकारेण लोमादीनां संबन्धाद्यज्ञायज्ञीयं
साम्नामङ्गेषु प्रतिष्ठितमित्याह ॥ एनदिति ॥ कुणिः श्मश्रुरहितः ॥ १९ ॥ अग्न्यादीनामङ्गेषु प्रतिष्ठितत्वादङ्गदृष्ट्यनन्तरमग्न्यादिदृष्टिमुत्थापयति ॥

त्मसु प्रोताः पशून्न निन्देत्तद्व्रतं ॥ १८ ॥ लोम हिंकारो देहावयवानां प्राथम्यात्त्वक्प्रस्तावः ॥ आनन्तर्यान्मांसमुद्गीथः श्रैष्ठ्यादस्थि
प्रतिहारः प्रतिहृतत्वान्मज्जा निधनमन्त्यादेतद्यज्ञायज्ञीयं नाम साम देहावयवेषु प्रोतं स अङ्गी भवति समग्राङ्गो भवतीत्यर्थः ॥ नाङ्गे
न हस्तपादादिना विहूर्छति न कुटिलीभवति पङ्गुः कुणी वेत्यर्थः ॥ संवत्सरं संवत्सरमात्रं मज्ज्ञो मांसानि नाश्नीयान्न भक्षयेत्

पशुषु प्रोतान्वेद पशुमान्भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या पशून्न निन्देत्तद्व्रतं ॥ १८
॥ लोम हिंकारस्त्वक्प्रस्तावो मांस०मुद्गीथोऽस्थि प्रतिहारो मज्जा निधनमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोत० स य एवमेतद्य
ज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतं वेदाङ्गी भवति नाङ्गेन विहूर्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या
संवत्सरं मज्ज्ञो नाश्नीयात्तद्व्रतं मज्ज्ञो नाश्नीयादिति वा ॥ १९ ॥ अग्निर्हिंकारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो नक्षत्राणि प्र
तिहारश्चन्द्रमा निधनमेतद्राजनं देवतासु प्रोत० स य एवमेतद्राजनं देवतासु प्रोतं वेदैतासामेव देवतानां० सलोकतां०

बहुवचनं मज्ज्ञ उपलक्षणार्थं मज्ज्ञो नाश्नीयाद्वा सर्वदैव नाश्नीयादिति वा तद्व्रतं ॥ १९ ॥ अग्निर्हिंकारः प्रथमस्थानत्वाद्वायुः प्र
स्ताव आनन्तर्यसामान्यादादित्य उद्गीथः श्रैष्ठ्यान्नक्षत्राणि प्रतिहारः प्रतिहृतत्वाच्चन्द्रमा निधनं कर्मिणां तन्निधनत्वादेतद्राजनं
देवतासु प्रोतं ॥ देवतानां दीप्तिमत्त्वाद्धि हृत्फलमेतासामेव वाग्न्यादीनां सलोकतां समानलोकतां सार्ष्टितां समानर्द्धित्वं सायुज्यं स
युग्भावमेकदेहदेहित्वमित्यर्थः वाशब्दश्चसमुच्चयार्थः सलोकतां वेत्यादिभावनाविशेषतः ॥ अग्निरित्यादिना ॥ राजनस्य साम्नो देव
तासु प्रोतत्वे हेतुमाह ॥ देवतानामिति ॥ फलविकल्पार्थो वाशब्दस्तत्र सत्येकथं वाक्यं स्यादित्याशङ्क्याह ॥ सलोकतां वेत्यादीति ॥ कथं पुन

ननु फलत्रयमत्र समुच्चितमिष्यतां किमिति वाशब्दं गृहीत्वा विकल्प्यते तत्राह ॥ समुच्चयेति न हि मिथो विरुद्धं फलत्रयमेकत्र समुच्चेतुं शक्यमतो विकल्पसिद्धिरित्यर्थः ॥ ननु देवतादृष्ट्या राजनस्य साम्नो ध्यानाद्देवतानां न निन्देदिति वक्तव्ये कथमन्यथोच्यते तत्राह ॥ एतदिति ॥ २०॥ अग्न्यादिदृष्ट्यनन्तरं त्रयीविद्यादृष्टिविधाने कारणमाह ॥ अग्न्यादीति ॥ यदग्न्याद्यात्मकं सामोपास्यमुक्तं तस्मादानन्तर्यमुपास्यायास्त्रयीविद्याया युज्यते ऋग्वेदोऽग्नेर्यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यादिति श्रुतेस्तस्यास्तत्कार्यत्वावगमादित्यर्थः ॥ तत्कार्यत्वात्त्रयीसा

फलविशेषोपपत्तेर्गच्छति प्राप्नोतीति समुच्चयानुपपत्तेश्च ब्राह्मणान्न निन्देत्तद्व्रतमेते वै देवाः प्रत्यक्षं यद्ब्राह्मणा इति श्रुतेर्ब्राह्मणनिन्दा देवतानिन्दैवेति ॥२०॥ त्रयी विद्या हिंकारः अग्न्यादिसाम्न आनन्तर्यं त्रयीविद्याया अग्न्यादिकार्यत्वश्रुतेर्हिंकारः प्राथम्यात्सर्वकर्तव्यानां त्रय इमे लोकास्तत्कार्यत्वाद्धिंकारानन्तरा इति प्रस्तावः अग्न्यादीनामुद्गीथत्वं श्रैष्ठ्यान्नक्षत्रादीनां प्रतिहर्तृत्वात्प्रतिहारत्वं सर्पादीनामधःकारसामान्यान्निधनत्वमेतत्साम नामविशेषाभावात्साम समुदायः सामशब्दः सर्वस्मि

सार्ष्टितां सायुज्यं गच्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या ब्राह्मणान्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥२०॥ त्रयी विद्या हिंकारस्त्रय इमे लोकाः स प्रस्तावोऽग्निर्वायुरादित्यः स उद्गीथो नक्षत्राणि वयांसि मरीचयः स प्रतिहारः सर्पा गन्धर्वाः पितरस्तन्निधनमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतं ॥

ओतं त्रयीविद्यादि हि सर्वं त्रयीविद्यादिदृष्ट्या हिंकारादिसामभक्तय उपास्या अतीतेष्वपि सामोपासनेषु येषु येषु प्रोतं यद्यत्साम तत्तद्दृष्ट्या तत्तदुपास्यमिति कर्माङ्गानां दृष्टिविशेषणाद्यस्यैव संस्कार्यत्वात्सर्वविषयसामविदः फलं सर्वं ह भवति सर्वेश्वरो भवतीत्यर्थः ॥

एककर्मफलत्वादित्यर्थः ॥ कथं सर्वस्मिन्प्रोतमित्युक्तं त्रयीविद्यादौ प्रोतमिति वक्तव्यत्वादत आह ॥ त्रयीविद्यादीति ॥ कथं पुनस्तत्र त्रयीविद्यादिदृष्ट्या साम्नो ध्येयत्वं गम्यते तत्राह ॥ त्रयीति ॥ नन्वस्याः प्रतिज्ञायाः पूर्वेण संदर्भेण विरोधः शङ्कामर्हतीत्याह ॥ अतीतेष्वपीति ॥ तत्र हेतुमाह ॥ कर्माङ्गानामिति ॥ दर्शपूर्णमासाधिकारे पत्न्यावेक्षितमाज्यं भवतीति दृष्टिविशेषणमाज्यं संस्क्रियते ॥ तथा सामप्रभेदानां दृष्टिविशेषणात्वा

॥अथ यथाश्रुतं सर्वात्मत्वमेव किं न स्यादत आह॥ निरुपचरितेति॥ सर्वं ह्यस्य साम विदः॥ सर्वेश्वरत्वमित्यत्र मंत्रसंवादयति॥ तदेत
स्मिन्निति॥ परमित्यस्यैव व्याख्यानमन्यदिति॥ वस्तुन्तराभावे हेतुमाह॥ तस्मैवेति॥ सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं च तच्छब्दार्थः॥ २१॥ सामोपा

निरुपचरितसर्वभावे हि दिक्स्थेभ्यो बलिप्राप्त्युपपत्तेः तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोको मंत्रोऽप्यस्ति यानि पंचधा पंचप्रकारेण हिं
कारादिविभागैः प्रोक्तानि त्रीणि त्रीणि त्रयीविद्यादीनि तेभ्यः पंचत्रिकेभ्यो ज्यायो महत्तरं परं चान्यनिरिक्तमन्यद्वस्त्वन्तरं ना
स्ति न विद्यत इत्यर्थः तत्रैव हि सर्वस्यान्तर्भावः यस्तद्यथोक्तं सर्वात्मकं सामवेद स वेद सर्वं स सर्वं भवतीत्यर्थः॥ सर्वा दिशः सर्वे
दिक्स्था अस्मा एवंविदे बलिं भोगं हरंति प्रापयंतीत्यर्थः॥ सर्वमस्मि भवामीत्येवमेतत्सामोपासीत तस्यैतद्व्रतं हि रुक्तिः

स य एवमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतं वेद सर्वं ह भवति तदेष श्लोको यानि पंचधा त्रीणि त्रीणि तेभ्यो न ज्यायः परम
न्यदस्ति यस्तद्वेद स वेद सर्वं सर्वा दिशो बलिमस्मै हरंति सर्वमस्मीत्युपासीत तद्व्रतं तद्व्रतं॥ २१॥ विनर्दि साम्नो वृ
णे पशव्यमित्यग्नेरुद्गीथोऽनिरुक्तः प्रजापतेर्निरुक्तः सोमस्य मृदु श्लक्ष्णं वायोः श्लक्ष्णं बलवदिन्द्रस्य क्रौंचं बृह
स्पतेरपध्वांतं वरुणस्य तान्सर्वानेवोपसेवेत वारुणं त्वेव वर्जयेत् अमृतत्वं देवेभ्य आगायानीत्यागायेत्स्वधां पितृ

सामोपासनसमाप्त्यर्था॥ २१॥ सामोपासनप्रसंगेन गानविशेषादिसंपद्गातुरुपदिश्यते फलविशेषसंबंधाद्विनर्दि वि
शिष्टो नर्दः स्वरविशेषः ऋषभकूजितसमोऽस्यास्तीति विनर्दि गानमिति वाक्यशेषः तच्च साम्नः संबंधि पशुभ्यो हितं पशव्यम
ग्नेरग्निदेवत्यं चोद्गीथ उद्गानं तदहमेवं विशिष्टं वृणे प्रार्थये इति कश्चिद्यजमान उद्गाता वा मन्यते॥ अनिरुक्तोऽमुक समइत्य
सनं समासं किमुत तत्त्रंथेनेत्याशंक्याह॥ सामेति॥ आदिशब्देन स्वरादयो वर्णा गृह्यंते॥ किमित्युद्गातुर्यथोक्तोपास्तिरुच्यते तत्राह॥ फ
लेतिमृत्युपरिहारादि फलविशेषस्तत्संबंधाद्देवोपास्तिरनुष्ठेयेत्यर्थः॥ पशुभ्यो हितत्वमस्य वचनात् अप्यनन्वयवाक्यस्यमिति शब्दस्या
चष्टे॥ इति कश्चिदिति॥ इत्यविशेषितः॥ अनेन प्रकारेण यमिति विशेषितो व्यवच्छिद्य ज्ञातो न भवतीत्यर्थः॥ तस्य प्राजापत्यत्वे हेतुमाह॥

॥अनिरुक्तस्यादिति॥ नीलपीतादिभिर्निश्चित्यावचनादित्यर्थः स्वरविशेषज्ञानपूर्वकमुद्गानकाले ध्यानमर्थमाह॥ अमृतत्वमिति॥ स्वरोष्मव्यं-
जनादिभ्य इत्यत्रादिशब्देन स्थानप्रयत्नादिसंग्रहः॥ केनाप्याक्षिप्तस्योद्गातुरुद्गानकाले प्रतीकारज्ञानाय स्वरादिदेवताज्ञानमुपन्यस्यति

प्रजापतिर्देवत्यः स गानविशेष आनिरुक्तः प्रजापतेर्निरुक्तः स्पष्टः सोमस्य सोमदेवत्य इत्यर्थः मृदु श्लक्ष्णं च गानं वा-
योर्वायुदैवत्यं तत् श्लक्ष्णं बलवच्च प्रयत्नाधिक्योपेतं चेन्द्रं ऐन्द्रं तद्गानं क्रौञ्चं क्रौञ्चपक्षिनिनदसमं बार्हस्पत्यं तदपध्वा-
न्तं भिन्नकांस्यस्वरसमं वरुणस्यैतद्गानं तान्सर्वानेवोपसेवेत प्रयुञ्जीत वारुणं त्वेवैकं वर्जयेत् ॥ अमृतत्वं देवेभ्य आगायानि साध-
यानि स्वधां पितृभ्य आगायान्याशां मनुष्येभ्य आशां प्रार्थनां प्रार्थितमित्येतत्तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमानायान्न-

आशां मनुष्येभ्यस्तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमानायान्नमात्मन आगायानीत्येतानि मनसा ध्यायन्नप्रमत्तः
स्तुवीत॥ सर्वे स्वरा इन्द्रस्यात्मानः सर्व ऊष्माणः प्रजापतेरात्मानः सर्वे स्पर्शा मृत्योरात्मानस्तं यदि स्वरेषूपालभेतेन्द्रं
शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रति वक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात्॥ अथ यद्येनमूष्मसूपालभेत प्रजापतिं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा

मात्मने मह्यमागायानीत्येतानि मनसा चिन्तयन्ध्यायन्नप्रमत्तः स्वरोष्मव्यञ्जनादिभ्यः स्तुवीत॥ सर्वे स्वरा अकारादय इन्द्रस्य
बलकर्मणः प्राणस्य आत्मानो देहावयवस्थानीयाः सर्व ऊष्माणः शषसहादयः प्रजापतेर्विराजः कश्यपस्यात्मानः स-
र्वे स्पर्शाः कादयो व्यञ्जनानि मृत्योरात्मानस्तमेवंविदमुद्गातारं यदि कश्चित्स्वरेषूपालभेत स्वरस्त्वया दुष्टः प्रयुक्त इत्येव-
मुपालब्धः इन्द्रं प्राणमीश्वरं शरणमाश्रयं प्रपन्नोऽभूवं स्वरान्प्रयुञ्जानोऽहं स इन्द्रो यत्तव वक्तव्यं तत्त्वा प्रति वक्ष्यति स एव
देव उत्तरं दास्यतीत्येनं ब्रूयात्॥ अथ यद्येनमूष्मसु तथैवोपालभेत प्रजापतिं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रति पेक्ष्यति संचूर्णयिष्यती-

॥सर्वे स्वरा इति॥ शषसहादय इत्यादिशब्दस्तदवान्तरभेदाभिप्रायः॥ यत्तव वक्त- ((त्येनं ब्रूयादथ यद्येनं स्पर्शेषूपालभेत मृत्युं शरणं प्र
व्यमित्यस्मादूर्ध्वं तच्छब्दो द्रष्टव्यः॥ तथैव स्वरेष्विवेति यावत्॥ देवताज्ञानबलेनोद्गात्रा नप्रमत्तेन भवितव्यं स्वरादीनामन्यथोच्चारणे दे-

॥यतइति॥प्रयोगकाले चिंतनीयमर्थं कथयति॥तथेति॥यथोक्तरीत्या स्वराणां प्रयोगावस्थायामित्यर्थः॥आदध्यानीति चिंतयेदिति शेषः॥तथेत्यूष्मणां प्रयोगावस्थायामिति याचहिवृतप्रयत्नोपेताः प्रयोक्तव्या इति शेषः॥तत्रापि ध्यातव्यं दर्शयति॥प्रजापतेरिति॥अतिदुतोच्चारणेन वर्णांतरे यथा निक्षिप्तो न भवति तथा प्रयुज्यमानत्व मनभिनिक्षिप्तत्वं मृत्योरात्मानंदद्यतीति वाक्योपादानं तस्यार्थमाह॥बालानिवेति॥यथा लोकः शनैर्जलादिभ्यो बालान्परिहरति॥तथा मृत्योरात्मान महं परिहराणीति ध्यात्वा स्पर्शानां प्रयोगः कर्तव्य इत्य

नीत्येनं ब्रूयाद्यत इन्द्रस्यात्मानः स्वरा इत्यतः सर्वे स्वरा घोषवंतो वक्तव्या बलवंतस्तथाहमिंद्रे बलं ददानि बलमादधानीति तथा सर्व ऊष्माण अग्रस्ता अनन्तःप्रवेशिता अनिरस्ता बहिरप्रक्षिप्ता विवृता विवृतप्रयत्नोपेताः॥प्रजापतेरात्मानं परिददानि प्रयच्छानीति सर्वे स्पर्शा लेशेन शनकैरनभिनिहिता अनभिनिक्षिप्ता वक्तव्या मृत्योरात्मानं बालानिव शनकैः परिहरद्भिः मृत्योरात्मानं परिहराणीति॥२२॥ओंकारस्योपासनविध्यर्थं त्रयो धर्मस्कंधा इत्याद्यारभते॥नैवं मंतव्यं सावयव

प्रतिवक्ष्यतीत्येनं ब्रूयाद्यद्येनं स्पर्शेषूपालभेत मृत्युं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रतिधक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात्॥सर्वे स्वरा घोषवंतो बलवंतो वक्तव्या इंद्रे बलं ददानीति सर्व ऊष्माणोऽग्रस्ता अनिरस्ता विवृता वक्तव्याः॥प्रजापतेरात्मानं परिददानीति सर्वे स्पर्शा लेशेनानभिनिहिता वक्तव्या मृत्योरात्मानं परिहराणीति॥२२॥त्रयो धर्मस्कंधा य

भूतस्येवोद्गीथादिलक्षणस्योंकारस्योपासनात्फलं प्राप्यत इति॥किं तर्हि यत्सर्वैरपि सामोपासनैः कर्मभिश्चाप्राप्यं तत्फलममृतत्वं केवलादोंकारोपासनात्प्राप्यत इति तत्स्तुत्यर्थं सामप्रकरणे तदुपन्यासः॥त्रय इति संख्या का धर्मस्कंधा धर्मप्रविर्थः॥२२॥अधिकृताधिकाराण्यंगावबद्धान्युपासनान्युक्तानि संप्रति स्वतंत्राधिकारिणो ((आगाद्यर्थः केतद्यत्याह यज्ञोऽग्निहोत्रा(वरं ओंकारोपासनविधानमारभते॥ओंकारेति॥अंगावबद्धोपासनाधिकारे यथोक्तस्वतंत्रोपासनविधाने कोऽभिप्रायः श्रुतेरित्याशंक्याह॥नैवमिति॥न स्वतंत्रस्यैतस्योपासनादित्येवकारार्थः॥कथं तर्हि मंतव्यमित्यपेक्षायामाह॥किं तर्हीति॥स नियमस्य॥प्राङ्मुखत्वादि

अभ्यासश्च, स्वीकरणं विचारो जपः शिष्येभ्यो वादानमावृत्तिश्चेति पंचविधः। वेद्यां यद्वीयतेतस्य सांगत्वान्नर्थक्यफलवत्वं नास्ती
तिमन्वानो विशिनष्टि॥ बहिर्वेदीति॥ गृहस्थेनन दान्तमनेन्यर्थः॥ कथं गृहस्थस्य प्राथम्यं ब्रह्मचारिणस्तथात्वादित्याशंक्याह॥ एक
इत्यर्थ इति॥ उक्तव्याख्यानेवाक्यशेषस्यगमकत्वमाह॥ द्वितीयेति॥ माश्रम्यमेव प्रथमशब्दस्यनार्थो ब्रह्मचारिमाथम्यप्रसि
द्धिविरोधादित्याशंक्याह॥ नाद्यार्थइति॥ कीदृगत्र परिव्राड्गृह्यतेतत्राह॥ नेति॥ कुतोब्रह्मसंस्थोनगृह्यतेतत्राह॥ ब्रह्मसंस्थस्ये

इज्याध्ययनदानमितिप्रथमस्तपएवद्वितीयोब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्त्सर्वएतेपुण्यलोकाभवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति॥

हेरभ्यासोदानं बहिर्वेदि यथाशक्तिद्रव्यसंविभागोभिक्षमाणेभ्यइत्येषप्रथमोधर्मस्कन्धोगृहस्थसमवेतत्वात्तन्निर्व
र्तकेन गृहस्थेननिर्दिश्यते प्रथमएकइत्यर्थः॥ द्वितीयतृतीयश्रवणान्नाद्यार्थः॥ तपएवद्वितीयस्तपइतिकृच्छ्रचान्द्राय
णादितद्वांस्तापसः परिव्राड्वा नब्रह्मसंस्थ आश्रममात्रसंस्थः ब्रह्मसंस्थस्य त्वमृतत्वश्रवणात्। द्वितीयो धर्मस्कंधोब्र
ह्मचार्याचार्यकुलेवस्तुं शीलमस्येत्याचार्यकु
लवास्यत्यंतंयावज्जीवमात्मानं नियमैराचार्यकुलेवसादयन्क्षपयन् तृतीयोधर्मस्कंधोत्यंतमित्यादि विशेषणान्नै
ष्ठिकइतिगम्यते उपकुर्वाणस्य स्वाध्यायग्रहणार्थत्वान्न पुण्यलोकत्वं ब्रह्मचर्येण सर्वएतेत्रयोप्याश्रमिणोयथोक्तैर्ध
र्मैः पुण्यलोकाभवन्ति पुण्योलोकोयेषांतइमे पुण्यलोकाआश्रमिणो भवन्ति॥ अवशिष्टस्त्वनुक्तः परिव्राड्ब्रह्मसं
स्थो ब्रह्मणि सम्यक्स्थितः सोऽमृतत्वं पुण्यलोकविलक्षणममरणभाव इति॥ वानप्रस्थग्रहणं अमुख्यपरिव्राजोपिप्र
दर्शनार्थं ब्रह्मचारीत्यादिवाक्यस्य नैष्ठिकविषयत्वं विशेषणसामर्थ्याद्दर्शयति॥ अत्यन्तमित्यादीति॥ अथोपकुर्वाणस्यात्र ब्र
ह्मचारित्वाविशेषात्किमित्युपादानं नभवेत्तत्राह॥ उपकुर्वाणस्येति॥ ननु ब्रह्मचारिणो ब्रह्मचर्येण पुण्यलोकोत्र श्रूयतेतत्राह॥
सर्वइति॥ कथमाश्रमिणां पुण्यलोकत्वविशेषवतां तद्यमत्वमुच्यतेतत्राह॥ पुण्यइति॥ आश्रमिषु प्रदश्यमानेषु किं परिव्राड्मुख्यो

शंकोक्तं॥आत्यंतिकमिति॥तस्यापेक्षितत्वाभावेहेतुमाह॥पुण्यलोकादिति॥अमृतत्वस्यपुण्यलोकात्पृथग्विभागकरणात्ततोस्यत्वा
दात्यंतिकत्वसिद्धिरितियोजना॥उक्तमेवार्थंव्यतिरेकमुखेनसाधयति॥यदिचेत्यादिना॥ब्रह्मशब्दस्ययथाश्रुतंमुख्यमर्थंगृहीत्वापरब्र
ह्मात्मनासाक्षात्कारवतोनिरंकुशममृतत्वमुक्तंप्रकरणालोचनयातुप्रणवप्रतीकब्रह्मोपासकस्यक्रमेणामृतत्वंभेदबुद्धेरनपायादुक्तम्
॥कर्मिणामतत्वत्फलवत्वाभिधानेनतन्निंदयाब्रह्मसंस्थतास्तुतिदर्शनात्तस्याश्चविध्यर्थत्वादमृतत्वकामोब्रह्मसंस्थःस्यादित्येकार्थप
रत्वादेकमिदंवाक्यमित्याह॥अत्रेत्यादिना॥स्तुतयेफलविधयेचेदंवाक्यंकिंनस्यादित्याशंक्याह॥स्तुतयेचेति॥अर्थैकत्वादेकंवाक्यंत
द्भेदेतद्भेदनियमादित्यर्थः॥किंपरंतर्हीदंवाक्यंतत्राह॥तस्मादिति॥स्मृतिप्रसिद्धेति॥श्रुतेःस्मृत्यर्थानुवादत्वेवैपरीत्यात्तदनुमितश्रुतिसिद्ध

मात्यंतिकमेतिनापेक्षितंदेवाद्यमृतत्ववत्पुण्यलोकात्पृथगमृतत्वस्यविभागकरणाद्यदिचपुण्यलोकातिशयमात्रममृ
तत्वमभविष्यत्ततःपुण्यलोकत्वाद्विभक्तंनावक्ष्यत्विभक्तोपदेशात्त्वात्यंतिकममृतत्वमितिगम्यते॥अत्रचाश्रमधर्म
फलोपन्यासःप्रणवसेवास्तुत्यर्थंनतत्फलविध्यर्थंस्तुतयेचप्रणवसेवायाआश्रमधर्मफलविधयेचेतिहिभिद्येतवा
क्यंतस्मात्स्मृतिप्रसिद्धाश्रमफलानुवादेनप्रणवसेवाफलममृतत्वंब्रुवन्प्रणवसेवांस्तौति॥यथापूर्णवर्मणःसेवाभक्त
परिधानमात्रफलाराजवर्मणस्तुसेवाराज्यतुल्यफलेतितद्वत्प्रणवश्चतत्सत्यंपरंब्रह्मतत्प्रतीकत्वादेतद्ध्येवाक्षरंब्रह्मएत
द्ध्येवाक्षरंपरमित्याद्याम्नायात्काठकप्रयुक्तंतत्सेवातोऽमृतत्वं॥अत्राहुःकेचिच्चतुर्णामाश्रमिणामविशेषेणस्वकर्मानु
ष्ठानात्पुण्यलोकतेहोक्ताज्ञानवर्जितानांसर्वएतेपुण्यलोकाभवंतीति ॥ तियोज्यं॥स्तुतिमेवदृष्टांतावष्टंभेनस्पष्टयति॥यथे
त्यादिना॥इतिशब्दोऽध्याहृतःस्तुतयेइत्यनेनसंबध्यते॥ननुब्रह्मतुल्यसेवातोऽमृतत्वंभवतुनतुप्रणवसेवातस्तत्किमितितत्स्तु
तिरित्याशंक्याह॥प्रणवश्चेति॥तत्रप्रमाणंदर्शयन्फलितमाह॥एतद्ध्येवेति॥स्वव्याख्यानंनिर्दोषमुक्त्वाब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीत्य
त्रवृत्तिकारीयव्याख्यानमनूद्यापनयति॥अत्रेति॥येखल्वाश्रमिणश्चत्वारोज्ञानवर्जितास्तेषामप्यविशेषेणस्वाश्रमविहितधर्मानु
ष्ठानेनपुण्यलोकभागितासर्वएतेपुण्यलोकाभवंतीत्यत्रोक्तानतुपूर्वस्मिन्ग्रंथेपरिव्राडनुक्तःसन्नवशेषितोस्तीतियोजना॥ननुपूर्व

वर्जितदोषं

45

छां·भा·
१४

अ·
२

तथा चाश्रमावशेषितस्तत्राह॥ परिव्राजकस्यापीति॥ ज्ञानं यमा नियमाश्चोपायभूता इति यावत्॥ परिव्राडपि पूर्वत्राभिहितश्चेद्ब्रह्मसं स्थवाक्यस्य कोऽर्थः स्यादित्याशंक्याह॥ अत इति॥ परिव्राजकस्यानवशिष्टत्वेन चतुर्णामुपदिष्टत्वाविशेषोऽतःशब्दार्थः सामान्यनिर्देशे हे तुमाह॥ चतुर्णामिति॥ अप्रतिषेधाच्चेति च्छेदः॥ नन्वाश्रमान्तराणां कर्मार्थत्वात्तेषु व्यापृतत्वान्न ब्रह्मसंस्थता सामर्थ्यमिति परिव्राज कस्य तु निर्व्यापारस्य ब्रह्मसंस्थता सुकरेत्यत आह॥ स्वकर्मेति॥ ननु परिव्राजके ब्रह्मसंस्थशब्दो रूढो यवादिशब्दवत्तन्न सत्याश्रमान्तर मास्कन्दतीत्यत आह॥ न चेति॥ निमित्तमादाय प्रवृत्तत्वेऽपि किमिति रूढिर्न स्यादित्याशंक्याह॥ नहीति॥ नन्वेवं शब्दो नैमित्तिकोऽपि परिव्राजक मात्रमधिकरोति॥ तत्रैव निमित्तस्य सत्त्वात्तत्राह॥ सर्वेषां चेति॥ ननु पंकजादिशब्दा निमित्तमस्तीत्येतावता नेन्दीवरादौ वर्तन्ते किं तु तामर

नात्र परिव्राड्विशेषितः परिव्राजकस्यापि ज्ञानं यमा नियमाश्च तप एवेति॥ तप एव द्वितीय इत्यत्र तपःशब्देन परिव्राट्तापसो गृहीतोऽतस्तेषामेव चतुर्णां यो ब्रह्मसंस्थः प्रणवसेवकः सोऽमृतत्वमेतीति चतुर्णामधिकृतत्वाविशेषाद्ब्रह्मसंस्थत्वेऽप्रतिषेधाच्च स्वकर्मच्छिद्रे च ब्रह्मसंस्थतायाः सामर्थ्योपपत्तेः॥ न च यववराहादिशब्दवद्ब्रह्मसंस्थशब्दः परिव्राजके रूढो ब्रह्मणि संस्थितिनिमित्तमुपादाय प्रवृत्तत्वान्न हि रूढशब्दा निमित्तमुपाददते सर्वेषां च ब्रह्मणि स्थितिरुपपद्यते यत्र यत्र निमित्तमस्ति ब्रह्मणि संस्थितिस्तस्य तस्य निमित्तवतो वाचकं सन्तं ब्रह्मसंस्थशब्दं परिव्राडेकविषये संकोचकारणाभावान्निरोद्धुमयुक्तं न च पारिव्राज्याश्रमधर्ममात्रेणामृतत्वं ज्ञानानर्थक्यप्रसंगात्पारिव्राज्यधर्मयुक्तमेव ज्ञानममृतत्वसाधनमिति चेन्नाश्रमधर्मत्वा

सादिमात्रं विषयीकुर्वन्ति तथा ब्रह्मसंस्थशब्दो निमित्तवत्त्वेऽपि गृहस्थादावनवस्थितः परिव्राजकमेव परं गोचरयेदत आह॥ यत्रेति॥ ब्र ह्मसंस्थशब्दं निरोद्धुमयुक्तमिति संबन्धः॥ रूढिपक्षे दोषान्तरमाह॥ न चेति॥ धर्मसहितस्य ज्ञानस्य ज्ञानसहितस्य वा धर्मस्यामृतत्वसाध नत्वान्न ज्ञानानर्थक्यमित्याशंक्याद्यं पक्षमनुवदति॥ पारिव्राज्येति॥ पारिव्राज्यधर्मेणैवेति नायं नियमो गृहस्थादिधर्माणामप्याश्रमध र्मत्वेन तुल्यत्वात्तद्विशिष्टज्ञानममृतत्वहेतुरित्यपि वक्तुं शक्यत्वादित्याह॥ नाश्रमेति॥ द्वितीयं दूषयति॥ धर्मो वेति॥ यदि परिव्राजकध र्मो ज्ञानविशिष्टो मुक्तिहेतुरित्युच्यते तदैतदपि मुक्तिहेतुत्वं सर्वाश्रमधर्माणां ज्ञानविशिष्टानामविशिष्टं तथा च रूढिपक्षेऽपि न परिव्राजक

राम
९२

इत्यस्य परिव्राजकस्यैवामृतत्वमिति भाष्यमसिद्धमित्याह॥ न चेति॥ मा नहि कस्यचिदपि मुक्तिर्भूयादिति तत्राह॥ ज्ञानादिति॥ ब्रह्मसंस्थवाक्या
र्थमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ परिव्राजकस्यैवामृतत्वमित्यनियमात् ज्ञानादेवेति नियमादित्यर्थः॥ ब्रह्मसंस्थः समुच्चयानुष्ठायीति वृत्ति
कारमतं निराकरोति॥ न कर्मेति॥ न कर्मजनितप्रत्ययस्य शुद्धब्रह्मात्मना साक्षात्कारस्य च मिथो विरोधान्न समुच्चयसिद्धिरिति वस्तुसंग्रहवा
क्यं विवृणोति॥ कर्त्रादीति॥ कर्मविधयो निषिद्धाश्चेति द्रष्टव्यं॥ तथापि प्रत्ययत्वाविशेषात्कारकाकारकविधिनिषेधयोर्न विरोधोस्तीत्या
शंक्याह॥ तच्चेति॥ प्रत्ययत्वेपि शास्त्रीयाशास्त्रीयतया विद्याविद्याभावेन विरोधोस्तीत्यर्थः सति विरोधे किं स्यादित्याह॥ स्वाभाविकमिति

> ज्ञानविशिष्टोऽमृतत्वसाधनमित्येतदपि सर्वाश्रमधर्माणामविशिष्टं न चैवं च नमस्ति परिव्राजकस्यैव ब्रह्मसंस्थस्य मोक्षो
> नान्येषामिति ज्ञानान्मोक्ष इति च सर्वोपनिषदां सिद्धान्तः तस्माद्य एव ब्रह्मसंस्थः स्वाश्रमविहितकर्मवान्सोऽमृतत्वमेतीति॥
> न कर्मनिमित्तविद्याप्रत्यययोर्विरोधात्॥ कर्त्रादिकारकक्रियाफलभेदप्रत्ययवत्त्वं हि निमित्तमुपादायेदं कुर्विदं मा कार्षी
> रिति कर्मविधयः प्रवृत्तास्तच्च निमित्तं न शास्त्रकृतं सर्वप्राणिषु दर्शनात् एकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमिति
> शास्त्रजन्यः प्रत्ययो विद्यारूपः स्वाभाविकं क्रियाकारकफलभेदप्रत्ययं कर्मविधिनिमित्तमनुपमृद्य न जायते भेदाभेद
> प्रत्यययोर्विरोधान्न हि तैमिरिकद्विचन्द्रादिभेदप्रत्ययमनुपमृद्य तिमिरापगमे चन्द्राद्येकत्वप्रत्यय उपजायते विद्याविद्या
> प्रत्यययोर्विरोधात्तत्रैवं सति यं भेदप्रत्ययमुपादाय कर्मविधयः प्रवृत्ताः स यस्योपमर्दितः सदेकमेवाद्वितीयं तत्सत्यं विकार
> भेदोऽनृतमित्येतद्वाक्यप्रमाणजनितेनैकत्वप्रत्ययेन स सर्वेभ्यः कर्मभ्यो निवृत्तो निमित्तनिवृत्तेः स च निवृत्तकर्मा ब्रह्मसंस्थ उच्यते स
> च परिव्राडेवान्यस्यासंभवात् अन्यो ह्यनिवृत्तभेदप्रत्ययः सोऽन्यत्पश्यन्शृण्वन्मन्वानो विजानन्निदं प्राप्नुयामिति हि मन्य
> मानस्यैवं कुर्वतो न ब्रह्मसंस्थता वाचारम्भणमात्रविकारानृताभिसंधिप्रत्ययवत्त्वात्

विद्यारूपः प्रत्यय इति पूर्वेण संबंधः॥ तत्रो
क्तमेव हेतुं स्मारयति॥ भेदेति॥ तत्र लोकप्रसिद्धमुदाहरणमाह॥ नहीति॥ भेदाभेदप्रत्यययोर्विद्याविद्यात्मनोर्विरोधेन समुच्चयासंभ
वान्नदनुष्ठायी ब्रह्मसंस्थो न भवति चेत्कस्तर्हि ब्रह्मसंस्थः स्यादत आह॥ तत्रेति॥ उक्तरीत्या समुच्चयायोगे सतीति यावत् अन्यस्य गृहस्था

विकारेनृते शरीरादौ ब्राह्मणोहमित्याद्यभिसंधानरूपो मिथ्याभिनिवेशात्मको यः प्रत्ययस्तद्वत्त्वादिति हेत्वर्थः॥ ननु ब्रह्मविदोपि संस्का
रवशान्न्द्वैते सत्यत्वाभिनिवेशपूर्वकं कर्मप्रवृत्तिसंभवान्न ब्रह्मसंस्थता सुप्रतिपाद्येत्यत आह॥ नचेति॥ असत्यमिदमिति विवेकेन स
त्यत्वाभिनिवेशे शिथिलीकृते पुनः सत्यत्वाभिनिवेशेन न प्रवृत्तिरुपपद्यते आभासरूपात्तु भेदबुद्धिर्न कर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः॥ अद्वैत
ज्ञानवतो निमित्तनिवृत्त्या कर्मनिवृत्तिरवश्यंभाविनीत्युक्तं विपक्षे दोषमाह॥ उपमर्दितेपीति॥ एकत्वप्रत्ययजनकं शास्त्रं न भवत्येव प्र
माणं पूर्वप्रवृत्तभेदप्रत्ययविरोधादिति मतमाशंक्याह॥ अभक्ष्येति॥ यथा नकलंजं भक्षयेदिति शास्त्रं पूर्वप्रवृत्तकलंजादिभक्षणप्रत्ययवि
रोधेपि प्रमाणं रागादिदोषात्तस्य प्रत्ययस्याप्रमाणत्वात्तथैव भेदप्रत्ययस्याविद्यात्मत्वात्प्रामाण्यासंभवान्न विरोधेपि अद्वैतशास्त्रस्य युक्तमे

न चासत्यमित्युपमर्दिते भेदप्रत्यये ऽसत्यमिदमनेन कर्तव्यं मयेति प्रमाणप्रमेयबुद्धिरुत्पद्यते आकाश इव तलमलिनबु
द्धिर्विवेकिन उपमर्दितेपि भेदप्रत्यये कर्मभ्यो न निवर्तते चेत्प्रागिव भेदप्रत्ययोपमर्दनादेकत्वप्रत्ययविधायकं वाक्यमप्रमा
णीकृतं स्यात्॥ अभक्ष्यभक्षणादिप्रतिषेधवाक्यानां प्रामाण्यवद्युक्तमेकत्ववाक्यस्यापि प्रामाण्यं सर्वोपनिषदां तत्परत्वा
त् कर्मविधीनामप्रामाण्यप्रसंग इति चेन्नानुपमर्दितभेदप्रत्ययवत्पुरुषविषये प्रामाण्योपपत्तेः स्वप्नादिप्रत्यय इव प्राक्प्र
बोधाद्विवेकिनामकरणात्कर्मविधिप्रामाण्योच्छेद इति चेन्न काम्यविध्यनुच्छेद(

वप्रामाण्यमित्यर्थः॥ कार्यपरत्वाददैते तात्प
र्याभावात्कुतस्तच्छास्त्रस्य प्रामाण्यमित्याशंक्याह॥ सर्वोपनिषदामिति॥ उपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिषड्विधतात्पर्यलिंगदर्शनादद्वैते
तात्पर्यं तासामवसीयते तेन युक्तमद्वैतशास्त्रस्य स्वार्थे प्रामाण्यमित्यर्थः॥ भेदालंबनकर्मविधिविरोधान्नाद्वैतशास्त्रं स्वार्थे मानमिति शंक
ते॥ कर्मविधीनामिति॥ यथा स्वप्नप्रत्ययो गंधर्वनगरादिप्रत्ययश्च प्राक्तत्वज्ञानादज्ञं पुरुषमधिकृत्य प्रमाणं॥ तथा कर्मविधीनामप्य
विद्वद्विषयप्रामाण्यसंभवान्नाद्वैतशास्त्रस्य तद्विरोधोस्तीति परिहरति॥ नानुपमर्दितेति॥ यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन इति स्मृतेस्त
त्त्वदर्शिनां कर्मभ्यः सकाशादुपरमे सत्यन्येप्युपरंस्यंते तथा च कर्मविधिविरोधतादवस्थ्यमिति शंकते॥ विवेकिनामिति॥ प्रकृतिपरवश
त्वाल्लोकस्य नासौ विवेकी प्रकृतिमनुवर्तते प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यतीति स्मृतेस्ततो ब्रह्मविदां नैष्कर्म्येपि न कर्मविधीना

तदेव प्रपंचयति नहीति ॥ इति नोच्छिद्यंत इति शेषः अस्तु प्रकृते किमायातं तदाह ॥ तथेति ॥ अनुष्ठीयंत एवेति तद्बुद्धीनामनुच्छित्तिरिति
वाक्यशेषः ॥ अद्वैतवैरिणोऽवश्यंभाविनी कर्मनिवृत्तिरित्युक्तं दृष्टांतेन विघटयन्नाशंकते ॥ परिव्राजकानामिति ॥ अद्वैतधीस्वभावा
लोचनया भिक्षाटनादिप्रवृत्तिरप्यघटमानैवेति मन्वानः समाधत्ते ॥ न प्रामाण्येति ॥ समुच्चयस्य प्रामाणिकत्वनिरूपणायां प्रवृत्त्याभा
समूलस्य प्रवृत्त्याभासस्य नोदाहरणत्वमग्निहोत्रादिप्रवृत्तेरपि आभासत्वे प्रामाणिकसमुच्चयसिद्धांतहानिरतो नेनत्वोद्यमित्यर्थः ॥ त
देव दृष्टांतेन स्पष्टयति ॥ नहीति ॥ तद्वद्विवेकिना कर्म क्रियमाणं दृष्टमिति विवेकिभिरपि तन्न क्रियते भिक्षाटनादि ॥ प्रवृत्त्याभासत्व
प्रामाणिकोऽग्निहोत्रादिप्रवृत्तेर्नोदाहरणमिति शेषः ॥ इतश्च नेदमुदाहरणमित्याह ॥ नचेति ॥ अग्निहोत्रादावपि प्रवर्तकमस्तीति शं

दर्शनान्नहि कामात्मता न प्रशस्तेत्येवं विद्वान्विद्भिः काम्यानि कर्माणि नानुष्ठीयंत इति काम्यकर्मविषय उच्छिद्यंते ॥
अनुष्ठीयंत एव कामिभिरिति तथा ब्रह्मसंस्थो ब्रह्मविद्भिर्नानुष्ठीयंते कर्माणीति न तद्विषय उच्छिद्यंते अब्रह्मविद्भिरनुष्ठी
यंत एवेति परिव्राजकानां भिक्षाचरणादिवदुपन्नेकत्वमन्यथानामपि गृहस्थादीनामग्निहोत्रादिकर्मनिवृत्तिरिति
चेन्न ॥ न प्रामाण्यचिंतायां पुरुषप्रवृत्तेर्दृष्टांतत्वान्न हि नाभिचरेदिति प्रतिषिद्धमप्यभिचरणं कश्चित्कुर्वन् दृष्ट इति श
त्रुद्वेषरहितेनापि विवेकिनाभिचरणं क्रियते ॥ न च कर्मविधिप्रवृत्तिनिमित्तभेदप्रत्ययबाधितेऽग्निहोत्रादौ प्रवर्तकनि
मित्तमस्ति परिव्राजकस्येव भिक्षाचरणादौ बुभुक्षादिप्रवर्तकं इहाप्यकरणे प्रत्यवायभयं प्रवर्तकमिति चेन्न भेदप्रत्य
यवतोऽधिकृतत्वादिदमन्यथा वा ननूपमर्दितभेदबुद्धिर्विद्यया यः सर्वकर्मण्यधिकृतस्तदन्यो वा यो ह्यधिकृतः कर्मणि तस्य
तदकरणे प्रत्यवायो न निवृत्ताधिकारस्य गृहस्थस्येव ब्रह्मचारिणो विशेषधर्माननुष्ठाने एवं तर्हि सर्वः [illegible] कते ॥ इहापीति ॥ अ

कारणकृतं प्रत्यवायभयं अविवेकिनो विवेकिनो वेति विकल्प्याद्यमंगीकरोति ॥ न भेदेति ॥ कर्मणि भेदबुद्धिमतोऽधिकृतत्वेऽपि त
स्य तदकरणे किं स्यादित्याशंक्याह ॥ यो हीति ॥ द्वितीयं दूषयति ॥ न निवृत्तेति ॥ विवेकिनो निवृत्ताधिकारस्य प्रत्यवायाप्राप्त्या कर्म
सु प्रवर्तकाभावात्कर्मभ्यो निवृत्तिरूपं पारिव्राज्यं चेदिति प्रसंगस्तर्हीति शंकते ॥ एवं तर्हीति ॥ कर्मसाधनेस्वयज्ञोपवीतादित्यज्यते

ततोयज्ञोपवीताद्यंतरेण गार्हस्थ्यादिभावासंभवान्नत्यजते चेन्न स्वाश्रमधर्मः ततोयज्ञोपवीताद्यंतरेण गार्हस्थ्यादिभावासंभवा
न्न पारिव्राज्यप्राप्तिः॥ साधने संग्रहस्य साध्यार्थत्वादिति परिहरति॥ न स्वस्वामित्वेति॥ इतश्चनाश्रमान्तरेषु पारिव्राज्यमित्याह॥ क
र्मार्थत्वादिति॥ जायापुत्रवित्तसंपत्त्यानंतर्यश्रुतावथशब्दार्थः॥ गृहस्थादिषु स्वाश्रमस्थेष्वेव पारिव्राज्यस्य दुर्वचत्वफलितमाह
॥ तस्मादिति॥ विवेकवशाद्यज्ञोपवीतादेः स्वत्वग्रहणार्थस्वामित्वबुद्ध्यभावादिति यावत्॥ यत्तु परिव्राजकस्य निवृत्ताधिकारस्य प्रत्य
वायप्राप्तिरिति तत्रानिष्टापत्तिमाशंकते॥ एकत्वेति॥ नहिषयप्रत्ययस्य विधिरुत्पादकं तत्त्वमस्यादिवाक्यं तज्जनितेनैकत्वविषयेण
प्रत्ययेनेति यावत् तथा च यथेष्टचेष्टाप्रसक्तिरिति शेषः॥ ज्ञानिनां वैधं यमादि नास्ति तत्प्रवृत्तिस्तु संस्कारवशादित्याशयेनाह॥ नबुभुक्षा

स्वाश्रमस्थस्यान्येनैकत्वप्रत्ययः परिव्राडिति चेन्न स्वस्वामित्वभेदबुद्ध्यनिवृत्तेः कर्मार्थत्वाच्चेतराश्रमाणाम् अथैकर्म कुर्वी
येति श्रुतेः तस्मात् स्वस्वामित्वाभावाद्भिक्षुरेक एव परिव्राट् न गृहस्थादिः॥ एकत्वप्रत्ययविधिजनितेन प्रत्ययेन विधि
निमित्तभेदप्रत्ययस्योपमर्दितत्वाद्यमनियमाद्यनुपपत्तिः परिव्राजकस्येति चेन्न बुभुक्षादिनैकत्वप्रत्ययात्प्रच्यावि
तस्योपपत्तेर्निवृत्त्यर्थत्वात् न च प्रतिषिद्धसेवाप्राप्तिरेकत्वप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव प्रतिषिद्धत्वात् न हि रात्रौ कूपे कंटके वा पति
तउदितेऽपि सवितरि पतति तस्मिन्नेव तस्मात्सिद्धं निवृत्तकर्मा भिक्षुक एव ब्रह्मसंस्थ इति॥ यत्पुनरुक्तं सर्वेषां ज्ञान
वर्जितानां पुण्यलोकतेति सत्यमेतद्युक्तं तपःशब्देन परिव्राडप्युक्त इत्येतदसत् ((

दिनेति॥ यो हि दृष्टेन दोषेण तत्त्व
ज्ञानात्कथंचित्प्रच्युतिमापादितः तस्य स्वसंस्कारवशाद्यमनियमाद्यनुष्ठानमुपपद्यते तस्य दोषक्षततत्त्वप्रच्युतिप्रसूतानिष्ट
चेष्टानिवृत्त्यर्थत्वेनावश्यानुष्ठेयत्वात् तथा च न यथेष्टचेष्टापत्तिरित्यर्थः॥ इतश्च विदुषो वैधप्रवृत्त्यभावेऽपि यथेष्टचेष्टा नेत्या
ह॥ न चेति॥ अविदुषोऽपि न यथेष्टचेष्टा विदुषस्तु साकुतस्त्येति दृष्टान्तेन स्पष्टयति॥ नहीति॥ अन्येषां ब्रह्मसंस्थत्वासंभवे फलितमु
पसंहरति॥ तस्मादिति॥ परोक्तमनूद्यांगीकरोति॥ यत्पुनरिति॥ उक्तमर्थान्तरमनुवदति॥ यच्चेति॥ किं परिव्राजकस्य ज्ञानहीनस्याश्र
ममात्रनिष्ठस्य तपःशब्देनोपादानमाहो ज्ञानवतोऽपीति विकल्प्याद्यमंगीकृत्य द्वितीयं दूषयति॥ तदसदिति॥ ज्ञानवतोऽपि त

पत्वित्वात्तपःशब्देनोपादानमुचितमिति शंकित्वा प्रत्याह ॥ कस्मादित्यादिना ॥ तपःशब्देनासौ गृहीत इति शेषः तस्य च ज्ञानवत्त्वोविशिष्टत्वं प्रागेवोपदिष्टमित्याह ॥ स एवेति ॥ इतश्च परमहंसपरिव्राजको न तपःशब्देन परामृष्ट इत्याह ॥ एकत्वेति ॥ तदेव स्फारयति ॥ भेदेति ॥ यत्तु कर्मच्छिद्रे गृहस्थादेरपि ब्रह्मसंस्थतासामर्थ्यमिति तन्मन्त्याह ॥ एतेनेति ॥ अनिवृत्तभेदप्रत्ययस्य ब्रह्मसंस्थत्वासंभवेनेति यावत्सामर्थ्यं प्रत्युक्तमिति संबंधः ॥ यत्तु चतुर्णामपि ब्रह्मसंस्थताया अप्रतिषेध इति तत्राह ॥ अप्रतिषेधश्चेति ॥ एकत्वोपदेशेन भेदप्रत्यय निरासादनिवृत्तभेदप्रत्ययस्यार्थात् ब्रह्मसंस्थता प्रतिषिद्धेत्यर्थः ॥ पारिव्राज्यमात्रेणामृतत्वे ज्ञानवैयर्थ्यमुक्तं परिहरति ॥ तथेति ॥ चोद्यांतरमनूद्योक्तं परिहारं स्मारयति ॥ यत्तु नरूढमिति ॥ तत्र रूढोयं शब्द इति शेषं पंचम्या सूचयति ॥ चोद्यांतरमनूद्य दूषयति ॥ यत्तु नरित्यादिना ॥

कस्मात्परिव्राजकस्यैव ब्रह्मसंस्थतासंभवात्स एव ह्यवशेषित इत्यवोचाम एकत्वविज्ञानवतोऽग्निहोत्रादिवत्तपोनिवृत्तेश्च भेदबुद्धिमत एव हि तपः कर्तव्यता स्यादेतेन कर्मच्छिद्रे ब्रह्मसंस्थतासामर्थ्यमप्रतिषेधश्च प्रत्युक्तः ॥ तथा ज्ञानवानेव निवृत्तकर्मा परिव्राडिति ज्ञानवैयर्थ्यं प्रत्युक्तं यत्तु नक्तं यववराहादिशब्दवत्परिव्राजके नरूढो ब्रह्मसंस्थशब्द इति परिहृतमेतत्तस्यैव ब्रह्मसंस्थतासंभवान्नान्यस्येति यत्तु नरूढं रूढशब्दाः निमित्तनोपाददत इति तन्न गृहस्थतक्षपरिव्राजकादिशब्ददर्शनात् गृहस्थितिपारिव्राज्यतक्षणादिनिमित्तोपादाना अपि गृहस्थपरिव्राजकावाश्रमविशेषविशिष्टजातिमतिचेगृहस्थ इति परिव्राजक इति च तक्षेति रूढा दृश्यन्ते शब्दाः न यत्र यत्र तानि निमित्तानि तत्र तत्र वर्तन्ते प्रसिद्ध्यभावात्तथेहापि ब्रह्मसंस्थशब्दो निवृत्तसर्वकर्मतत्साधनपरिव्राडेकविषयोऽत्याश्रमिणि परमहंसाख्ये वृत्तः इह भवितुमर्हति मुख्यामृतत्वफलश्रवणादतश्चेदमेवैकं वेदोक्तं पारिव्राज्यं न यज्ञोपवीतत्रिदंडकमंडल्वादिपरिग्रहवान्मुंडोऽपरिग्रहोऽसंग इति च श्रुति

आदिपदेन पंकजादिशब्दो गृह्यते ॥ उक्तं प्रपंचयति ॥ गृहस्थितीति ॥ इहापीति प्रकृतवाक्योपादानं प्रकृते परमहंसे परिव्राजके ब्रह्मसंस्थपदमित्यत्र हेतुमाह ॥ मुख्येति ॥ इतश्च पारमहंस्यमेव श्रौतमित्याह ॥ अतश्चेति ॥ एवकारार्थं कथयति ॥ न यज्ञोपवीतेति ॥ इतिशब्दः संन्यासप्रकरणे तथाविधश्रुत्यभावप्रदर्शनार्थः ब्रह्मसंस्थशब्दस्य परमहंसविषयत्वे श्रुत्यंतरं संवादयति ॥ श्रुतिरिति

स्थितेभ्यः परमहंसपरिव्राजकेभ्य इति यावत्परमं पवित्रं नितरां निश्चयं परिशुद्धिकारणं परमपुरुषार्थसाधनं सम्यग्ज्ञानं प्रोवाचेत्यर्थः
स्मृतिभ्यश्च यथोक्तपारिव्राज्यं सिध्यतीति शेषः ॥ अनाशिषमनारंभमित्यादिवाक्यसंग्रहार्थमादिपदं कर्मणो बंधहेतुत्वं तच्छब्दार्थः
लिंगस्य धर्मकारणत्वराहित्यं तस्मादित्युक्तं ॥ अलिंगो धर्मध्वजित्वरहितः ॥ धर्मज्ञो यथावद्धर्मानुष्ठाता अधर्मज्ञ इति वा पाठः ॥ धर्मवि
चारनिष्ठारहितस्तत्रासारत्वमन्यत्र वानित्यर्थः ॥ अलिंगइत्युक्तेऽनाश्रमित्वमाशंक्याह ॥ अव्यक्तेति ॥ नव्यक्तं दंभेन गृहीतं लिंगमाश्र
मित्वमस्यासावित्यव्यक्तलिंगः किंत्वदंभेन श्रुतिस्मृत्युक्तप्रकारेणानद्दस्यास्तीत्यर्थः आदिपदं त्यज धर्ममधर्मं चेत्यादि गृहीतुं ॥ अत्रापि
पूर्ववदन्वयः ॥ ननु कर्मनिवृत्तिमुपदिशता न्यसांख्यमतमेवाश्रितं तेनापि शरीरादिव्यापारोपरमद्वारा ध्याननिष्ठतायाः स्वीकृतत्वा
त्तत्राह ॥ यत्त्विति नहि तन्मते कूटस्थात्मधीबलेन नैष्कर्म्यमुक्तं क्रियाकारकादिबुद्धेरविवेकस्य च सत्यत्वेन ज्ञानमात्रापनोद्यत्वायोगात्

परमं पवित्रमित्यादिः श्वेताश्वतरीये नित्यस्तुतिर्निर्नमस्कार इत्यादिस्मृतिभ्यश्च तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनस्त
स्मात् अलिंगो धर्मज्ञः ॥ अव्यक्तलिंग इत्यादिस्मृतिभ्यश्च यत्तु सांख्यैः कर्मत्यागोऽभ्युपगम्यते क्रियाकारकफलभेदबुद्धेः स
त्यत्वाभ्युपगमात्तत्पापकं बौद्धैः शून्यताभ्युपगमादकर्तृत्वमभ्युपगम्यते तदप्यसत्तदभ्युपगंतुः सत्त्वाभ्युपगमाच्चा
ज्ञैरलसतयाऽकर्तृत्वाभ्युपगमः सोऽप्यसत्कारकबुद्धेरनिवर्तितत्वात्प्रमाणेन तस्माद्वेदांतप्रमाणजनितैकात्म्यप्रत्ययवत एव

च सर्वव्यापारोपरमसंभवो मनोबुद्ध्यादीनां तच्छीलत्वान्न हि कश्चित्क्षणमपीत्यादिस्मृतेरतः सांख्यवचो मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ ननु बौद्धेनापि
नैरात्म्यमिच्छता नैष्कर्म्यमिष्टं तथा च कर्मत्यागमुपदिशता त्वयापि तन्मतमेवानुमोदितं नेत्याह ॥ यच्चेति तदभ्युपगंतुरित्यत्राकर्तृत्वं त
च्छब्दार्थः ॥ दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेदिति स्मृतेरालस्योपहतैः अज्ञैरकर्तृत्वमुपयते भवतापि कर्मत्यजता तन्मतमादृत
मित्याशंक्याह ॥ यच्चाज्ञैरिति ॥ अकर्तृत्वाभ्युपगम इति च्छेदः ते हि मोहाद्देवकर्मत्यजंतो न तत्फलं लभंते स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं
लभेदिति स्मृतेर्वयं तु प्रमाणवशादेव कर्म त्यजंतो न व्यामूढपक्षमाद्रियामहे तस्मान्नैष्कर्म्यं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमप्रत्याख्येयमिति भावः
॥ पक्षांतरे नैष्कर्म्योक्तिरमूलत्वेन स्थितेति फलितमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ यत्तु केश्चिदिह काश्म्यमाश्रितं तन्मत्यादिशति ॥

॥एतेनेति॥ एकत्वविज्ञानेन भेदप्रत्ययस्योपमर्दितत्वोपपादनेनेति यावत् एकत्वविज्ञानं परोक्षं विवक्षितं अपरोक्षस्य पारिव्राज्य-
मंतरेणायोगात्तस्योपरतिशब्दितस्य शमादिवत्साधनत्वश्रुतेरिति द्रष्टव्यं॥ गृहस्थस्य पारिव्राज्यश्रुतिविरोधं शंकते नन्विति॥ ए-
कात्म्यमेव सत्यं द्वैतमसत्यमिति विवेके जाते सति अग्न्यादेरवस्तुत्वाध्यवसायात्तदभिनिवेशशैथिल्यात्तत्त्यागे दोषमासीदिति दूष-
यति॥ नदैवेति॥ सम्यग्ज्ञाने सत्यग्न्यादेरुत्सन्नत्वमानमाह॥ अपागादिति॥ गृहस्थस्यापि विवेकवतो वैराग्यद्वारा युक्तं पारिव्राज्यमि-
त्याह॥ अत इति॥ इतिशब्दो ब्रह्मसंस्थवाक्यव्याख्यानसमाप्त्यर्थः॥ किं तद्ब्रह्मेत्याकांक्षायामाह॥ यत्संस्थ इति॥ लोकानामभितोर-

कर्मनिवृत्तिलक्षणं पारिव्राज्यं ब्रह्मसंस्थत्वं चेति सिद्धं॥ एतेन गृहस्थस्यैकत्वविज्ञाने सति पारिव्राज्यमर्थसिद्धं नन्वग्न्यु-
त्सादनदोषभाक् स्यात्परिव्रजन् वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयत इति श्रुतेः न दैवोत्सादितत्वादुत्सन्न एव हि स एकत्व-
दर्शने जाते अपागादग्नेरग्नित्वमिति श्रुतेरतो न दोषभाग्गृहस्थः परिव्रजन्निति॥ यत्संस्थोऽमृतत्वमेति तन्निरूपणार्थमाह॥

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयी विद्या संप्रास्रवत्तामभ्यतपत्तस्या अभितप्ताया एतान्यक्षराणि संप्रा-
‹‹स्रवन्त

प्रजापतिर्विराट् कश्यपो वा लोकानुद्दिश्य तेषु सारजिघृक्षयाभ्यतपदभितापं कृतवान् ध्यानं तपः कृतवा-
नित्यर्थः॥ तेभ्योऽभितप्तेभ्यः सारभूता त्रयी विद्या संप्रास्रवत् प्रजापतेर्मनसि प्रत्यभादित्यर्थः॥ तामभ्यतपत्पूर्ववत्तस्या
अभितप्ताया एतान्यक्षराणि संप्रास्रवन्त व्याहृतयस्तान्यक्षराण्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ओंकारः संप्रास्रवत्तद्ब्रह्म कीदृ-
शं किंरूपमित्याह तद्यथा शंकुना पर्णनालेन सर्वाणि पर्णानि पत्रावयवजातानि संतृण्णानि विद्धानि व्याप्तानीत्यर्थः॥
‹‹एवमोंकारे

भ्यतपदभितापमतिभासंप्लववर्जितं ध्यानमिति द्रव्यासत्त्वाभावे कथं प्रस्रवणं त्रय्याः स्यादित्याशंक्याह॥ प्रजापतेरिति
॥पूर्ववदिति त्रयी विद्या सारजिघृक्षयालोचितवानित्यर्थः॥ कथं तु स्याद्ब्रह्मशब्दवाच्यत्वमित्याशंक्य महत्तरत्वादित्याह॥ कीदृशमित्यादि-
ना॥ तत्र ब्रह्मशब्दप्रवृत्तौ हेत्वंतरं सूचयति॥ परमात्मन इति॥ ओंकारावयवस्याकारस्यापि सर्ववाग्व्याप्तिरस्ति किमु वक्तव्यमोंकारस्ये-

19

छां·भा·
९७

अ·
२

अकार इति॥ ओमितीदं सर्वमित्यादिवाक्यमादिपदार्थः॥ ओंकारव्याप्तत्वे वागजातस्य सर्वात्मत्वमाकाशादिपरमात्मविकारस्य एव
गेव विद्यमानत्वादित्याशंक्याह॥ परमात्मेति॥ सकलमपि जगत्परमात्मविकारत्वात्तदतिरेकेण नास्ति स च प्रकृतादोंकारान्नातिरिच्यते॥
एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकार इति श्रुतेस्तस्मादुक्तमोंकारस्य सर्वात्मत्वमित्यर्थः॥ ओंकारं सर्वात्मकं ब्रह्मरूपमुपासीते
ति विधिसमाप्त्यर्थमिति शब्दः॥ किमित्योंकारस्य लोकादिद्वारा निष्पत्तिरुच्यते तत्राह॥ लोकादीति॥ स्तुतिश्चोपास्त्यर्था यतस्तु यतेतदि

प्रतीकभूतेन सर्वा वाक् शब्दजातं संतृण्णा। अकारो वै सर्वा वागित्यादिश्रुतेः परमात्मविकारश्च नामधेयमात्रमित्यत ओंका
र एवेदं सर्वमिति द्विरभ्यास आदरार्थः॥ लोकादिनिष्पादनकथनमोंकारस्तुत्यर्थमिति॥ २३॥ सामोपासनप्रसंगेन कर्मगु
णभूतत्वान्निवर्त्योंकारं परमात्मप्रतीकत्वादमृतत्वहेतुत्वेन महीकृत्य प्रकृतस्यैव यज्ञस्यांगभूतानि साम होम मन्त्रोत्थाना
भूर्भुवः स्वरिति तान्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ओंकारः संप्रास्रवत्तद्यथा शंकुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमोंका
रेण सर्वा वाक् संतृण्णोंकार एवेदꣳ सर्वमोंकार एवेदꣳ सर्वम्॥ २३॥ ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद्वसूनां प्रातः सवनꣳ रु
न्युपदिदिक्षन्नाह ब्रह्मवादिनो वदन्ति यत्प्रातः सवनं प्रसिद्धं तद्वसूनां तैश्च प्रातःसवनसंबद्धोऽयं लोको वशी
द्राणां मा
कृतः सवनेशानैस्तथा रुद्रैर्माध्यंदिनसवनेशानैरन्तरिक्षलोक आदित्यैश्च विश्वैर्देवैश्च तृतीयसवनेशानैस्तृतीयो लोको वशी
कृत इति यजमानस्य लोकोऽन्यः परिशिष्टो न विद्यते
ध्यंदिनꣳ सवनमादित्यानां च विश्वेषां च देवानां तृतीयसवनम्॥ १॥
णीयत इति स्थितेस्तथा च सिद्धमोंकारोपासनममृतत्वफलमिति शब्दः॥ ॥
२३॥ प्रासंगिकं हित्वा प्रकृतमनुसंधत्ते॥ सामेति॥ पंचविधं सप्तविधं च यज्ञांगीभूतं साम तस्योपासनवचनादोंकारस्य तद्गुणस्य
सुतरामेव कर्मगुणत्वे प्राप्ते तत्तद्व्यावर्त्य ब्रह्मप्रतीकत्वात्कैवल्यहेतुत्वेन तमेवं महीकृत्य प्रस्तुतयज्ञांगभूतसामादिविज्ञानविधा
नार्थमुत्तरवाक्यमित्यर्थः॥ सामादिज्ञानविधित्सयात्तदपरिज्ञाने दोषमाह॥ ब्रह्मेत्यादिना॥ तेषां प्रातःसवनेशानत्वेऽपि यजमानस्य
का हानिरित्याशंक्याह॥ तैश्चेति॥ यद्यपि पृथिवीलोको वसुभिस्तथेति यावत्॥ अन्तरिक्षलोको वशीकृत इति पूर्वेण संबंधः तृतीयो लोको द्यु

राम
९

परिशिष्टलोकाभावेनः शब्दार्थः॥ नहिं देहपातादूर्ध्वमित्येतत्॥ लोकापेक्षां विनापि विधिवशाद्यागो भविष्यतीत्याशंक्याह॥ लोकाये
ति॥ लोकत्रयस्य स्वस्वाद्याधीनतया यजमानानधीनत्वेन तस्य तदधीनत्वार्थं यज्ञाद्यनुष्ठानमित्याशंक्याह॥ लोकाभावे चेति॥ अज्ञो यद्य
स्वर्गादिसाधनीभूतं कथं कुर्यादित्याक्षेपादविद्वत्कर्मानुष्ठाननिंदापरं वाक्यमित्याशंक्याह॥ सामादीति॥ अथ दैवाकं स्तुत्यर्थे निषेधा
र्थे च भविष्यतीत्याह॥ स्तुतये चेति॥ इतश्चाविद्वत्कर्तृत्वं निरोद्धुमशक्यमित्याह॥ आद्ये चेति॥ मदचीहतेष्वित्यादौ विदुषः सन्निधा

ऽतः क्व तर्हि यजमानस्य लोको यदर्थं यजते न क्वचिल्लोकोऽस्तीत्यभिप्रायः॥ लोकाय वै यजते यो यजत इति श्रुतेर्लोकाभावे
च स्याद्यो यजमानस्तल्लोकस्वीकरणोपायं साम होमं मंत्रोत्थानलक्षणं न विद्यान्न विजानीयात्सोऽज्ञः कथं कुर्यादज्ञानकार्यं
च न तस्य कर्तृत्वमुपपद्यत इत्यर्थः॥ सामादिविज्ञानस्तुतिपरत्वान्नाविदुषः कर्तृत्वं कर्ममात्रविदः प्रतिषिध्यते स्तुतये च ॥ ८

दिन ७ सवनमादित्यानां च विश्वेषां च देवानां तृतीयसवनं क्व तर्हि यजमानस्य लोक इति॥ स य एतमेवं विद्वान्क
थं कुर्यादथ विद्वान्कुर्यात्पुरा प्रातरनुवाकस्यो पाकरणाज्जघनेन गार्हपत्यस्योदङ्मुख उपविश्य स वासवं ७
सामाभिगायति लो३कद्वारमपावा३र्णू ४७२ पश्येम त्वा वयं रा २।२।२ हुं आ ४७२

सामादिविज्ञानस्याविद्वत्कर्तृ
त्वप्रतिषेधाय चेति भिद्येत वाक्यमाद्ये चोपक्रमे कांडे॥ विदुषोपि कर्मास्तीति हेतुमवोचाम अथेतद्वक्ष्यमाणसामाद्युपायवि
द्वान्कुर्यात्किं तद्वेद्यमित्याह॥ पुरा पूर्वं प्रातरनुवाकस्य शस्त्रस्य प्रारंभाज्जघनेन गार्हपत्यस्य पश्चादुदङ्मुखः सन्नुपविश्य

नेतदनुज्ञामंतरेणाविदुषः कर्मकर्तृत्वमयुक्तं प्रत्यवायप्रसंगादर्थसन्निधौ तु तेनापि क्रियमाणं कर्म न दुष्यतीत्युपपादितमित्यर्थः॥ अथ
शब्दो हेत्वर्थः॥ सामाद्यविज्ञाने यस्माद्यज्ञाद्युपकरणमेव प्रासनस्मादित्यर्थः॥ ज्ञातव्यं सामादि प्रश्नपूर्वकं विवृणोति॥ किं तदित्यादिना
॥ अप्रगीतमृग्जातं शस्त्रं यत्प्रातःकाले शस्यते प्रातरनुवाकस्तस्येति यावत्॥ उपाकरणादित्यस्यार्थमाह॥ प्रारंभादिति॥ जघनेनेत्येत
द्व्याचष्टे॥ पश्चादिति॥ स गार्हपत्यपृष्ठतः उदग्भागे स्थित्वा वसुदेवताकं सामगानं कृतवानित्यर्थः॥ सवासवमित्यत्र सशब्दो यजमान

50

राज्यायत्वद्दर्शनेनत्वदनुज्ञया पृथिवीप्रयुक्तभोगायेत्यर्थः॥ पृथिव्यांक्षयतिवसतीतिपृथिवीक्षित्तस्मै पृथिवीक्षिते॥ पृथिवीलोकेमम
पालश्चेतत्वकिंस्यादित्याशंक्याह॥ एषवैममयजमानस्येति॥ स्वाहाशब्दोमंत्रसमाप्त्यर्थोहोमद्योतकः सर्वेषुमंत्रेष्वेतेः सामहोममंत्रोत्या
सामाभिगायति॥ लोकद्वारमस्यपृथिवीलोकस्यप्राप्तयेद्वारमपावृणुहेअग्नेतेनद्वारेणपश्येमत्वात्वांराज्यायेति॥ अ
थानंतरंजुहोत्यनेनमंत्रेणनमोग्नयेप्रह्वीभूतास्तुभ्यंवयंपृथिवीक्षितेपृथिवीनिवासायलोकक्षितेपृथिवीलोकनिवासा
येत्यर्थः॥ लोकंमेमह्यंयजमानायविंदलभस्व॥ एषवैममयजमानस्यलोकएतागंतास्म्यत्रास्मिंल्लोकेयजमानोहमायु
षःपरस्तादूर्ध्वंमृतःसन्नित्यर्थः॥
स्वाहेतिजुहोत्यपजह्यपनयपरिघंलोकद्वारार्गलमित्येतंमंत्रमुक्त्वोत्तिष्ठतिएवमेतेर्वसुभ्यः प्रातःसवनसंबद्धोलोकोनि
ष्क्रीतः स्यात्ततस्तेप्रातःसवनंवसवोयजमानायसंप्रयच्छंतितथाग्नीध्रीयस्यदक्षिणाभिमुखउपविश्यस
रौद्रंसामाभिगायति यजमानोरुद्रदैवत्यंवैराज्यायांतरिक्षक्षितेत्यादिसमानं॥ ज्यायोआ ॥२३॥४५ इत्यथजुहोतिनमोग्नये पृथिवीक्षितेलोकक्षितेलोकंमेयजमानायविंदैषवैयजमानस्यलो
कएतास्म्यत्रयजमानःपरस्तादायुषःस्वाहापजहिपरिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठतितस्मैवसवःप्रातःसवनꣳसंप्रयच्छं
तिपुरामाध्यंदिनस्यसवनस्योपाकरणाज्जघनेनाग्नीध्रीयस्योदङ्मुखउपविश्यसरौद्रꣳसामाभिगायतिलो
कद्वारमपावार्णू॥५॥७२॥पश्येमत्वावयंविरा २ २ २ हुं आ ३३ ज्यायोआ॥२३॥४॥५॥ इत्यथजुहोतिनमोवा
यवेंतरिक्षक्षितेलोकक्षितेलोकंमेयजमानायविंदैषवैयजमानस्यलोकएतास्म्यत्रयजमानःपरस्तादायुषःस्वा
हाऽपजहिपरिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठतितस्मैरुद्रामाध्यंदिनꣳसवनꣳसंप्रयच्छंति॥
नैरित्यर्थः॥ यथापृथिवीलोकजयोपा
योदर्शितः॥ तथांतरिक्षलोकजयोपायोपिप्रदर्श्यतइत्याह॥ तथेति॥ अंतरिक्षेक्षयतीत्यंतरिक्षक्षिद्वायुस्तस्मैवायवे॥ यथापृथिव्यांत

॥तथेति॥ स्वाराज्यमंतरिक्षे स्वातंत्र्यं आदित्यानामिव स्वातंत्र्यमिह विवक्षितं किमिदं सामाद्यार्त्विज्यमाहो याजमानिकमिति वीक्षायामाह॥ याजमानं त्विति॥ आदिपदेन लोकं मे यजमानायेति निर्देशो गृह्यते॥ सामादिज्ञानफलं कथयति॥ एष इति॥ य एवं विदित्यस्य व्याख्या य

तथाहवनीयस्योदङ्मुख उपविश्य स आदित्यं दैवतं आदित्यं वैश्वदेवं च सामाभिगायति क्रमेण स्वाराज्याय साम्राज्या यदि विशिष्टः इत्येवमादि समानमन्यद्धि दंतापहतेति बहुवचनमात्रविशेषः याजमानं त्वत्तास्यत्र यजमान इत्यादिलिंगाद्

पुरा तृतीयसवनस्योपाकरणाज्जघनेनाहवनीयस्योदङ्मुख उपविश्य स आदित्यꣳ स वैश्वदेवꣳ सामाभिगायति लोकद्वारमपावार्णू ४७॥३॥ पश्येम त्वा वयꣳ स्वरा॥२२२॥हुं आ॥४७ ३॥ज्यायो आ॥२३४५॥ इत्यादित्यमथ वैश्वदेवं लोकद्वारमपावार्णू॥४७॥३॥ पश्येम त्वा वयꣳ साम्रा॥२२२॥हुं आ॥४७३॥ज्यायो आ॥२३४५॥ इत्यथ जुहोति नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च देवेभ्यो दिविक्षिद्भ्यो लोकक्षिद्भ्यो लोकं मे यजमानाय विन्दतैष वै यजमानस्य लोक एतास्म्यत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपहत परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मा आदित्याश्च विश्वे च देवास्तृतीयसवनꣳ संप्रयच्छन्त्येष ह वै यज्ञस्य मात्रां वेद य एवं वेद य एवं वेद॥२४॥ ॥इति द्वितीयः प्रपाठकः॥२॥

एष ह वै यजमान एवंवित् यथोक्तस्य सामादेर्विद्वान् यज्ञस्य मात्रां यज्ञयाथात्म्यं वेद यथोक्तं य एवं वेद य एवं वेदेति द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्त्यर्था॥ ॥ ॥इति छांदोग्योपनिषद्भाष्ये द्वितीयः प्रपाठकः॥२॥ ॥ ॥

यथोक्तस्येति यथोक्तं सामादीत्येतत् एवमित्युक्तप्रकारोक्तिस्तस्य यज्ञयाथात्म्यविदस्तदनुष्ठानद्वारा तत्फलं संभवतीत्यर्थः॥ इति श्रीशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभगवदानंदकृतायां छांदोग्यभाष्यटीकायां द्वितीयः प्रपाठकः॥२॥ ॥ ॥ ॥

S|

इतिसटीकछांदोग्योपनिषद्भाष्यस्यद्वितीयोध्यायः समाप्तः॥२

अथसटीकछान्दोग्योपनिषद्भाष्यस्यतृतीयोध्यायः प्रारभ्यते॥ ३ ॥

52

छां·भा· १

॥श्रीगणेशायनमः॥ कर्मांगावबद्धं विज्ञानं परिसमाप्य कर्मफलस्यादित्यस्य स्वतंत्रोपास्तिविध्यर्थमध्यायांतरमारभमाणः संबंधं प्रति
जानीते असाविति॥ पूर्वोत्तरग्रंथयोः संबंधप्रतिज्ञानं प्रकटयितुमुक्तं कीर्तयति अतीतेति॥ विशिष्टफलं पृथिव्यादिलोकत्रयं॥ समनंतरसंदर्भ
स्य तात्पर्यं वक्तुं पातनिकां करोति सर्वैरिति॥ तस्य श्रेष्ठतमत्वं सूचयति महत्येति॥ कथं पुनरादित्यस्य सर्वप्राणिकर्मफलभूतत्वमित्याशंक्य सर्वै
रुपजीव्यत्वोपलंभादित्याह स एष इति पातनिकां कृत्वोत्तरग्रंथमुत्थापयति अत इति॥ आदित्यस्य कर्मफलत्वादिति यावत्तदुपदेशेहत्वंन

अ· ३

असौ वा आदित्य इत्याद्यध्यायारंभे संबंधोऽतीतानंतराध्यायांते उक्तः यज्ञस्य मात्रां वेदेति यज्ञविषयाणि च सामहोममंत्रो
त्थानानि विशिष्टफलप्राप्तये यज्ञांगभूतान्युपदिष्टानि सर्वयज्ञानां च कार्यं निर्वृत्तिरूपः सविता महत्या श्रिया दीप्यते स एष
सर्वप्राणिकर्मफलभूतः प्रत्यक्षं सर्वैरुपजीव्यते ऽतो यज्ञव्यपदेशानंतरं तत्कार्यभूतसवितृविषयमुपासनं सर्वपुरुषार्थेभ्यः

हरिः ओँ असौ वा आदित्यो देवमधु तस्य द्यौरेव तिरश्चीनवꣳशोंतरिक्षम

श्रेष्ठतमं फलं विधास्यामीत्येवमारभते श्रुतिः असौ वा आदित्यो देवमध्वित्यादि देवानां मोदनात्मध्विव मधु असावादि
त्यो वस्वादीनां च मोदनहेतुत्वं वक्ष्यति सर्वयज्ञफलरूपत्वादादित्यस्य कथं मधुत्वमित्याह तस्य मधुनो द्यौरेव भ्राम
रस्येव मधुनस्तिरश्चीनश्चासौ वंशश्चेति तिरश्चीनवंशस्तिर्यग्गतेव हि द्यौर्लक्ष्यते॥

रमाह॥ सर्वपुरुषार्थेभ्य इति॥ श्रेष्ठतमं फ
लं क्रमेण मुक्तिलक्षणमस्यास्तीति तथोक्तं॥ आदित्ये कर्मफलशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं व्यक्तीकर्तुमाह वस्वादीनां चेति॥ चकारो विद्व
त्संग्रहार्थः वस्वर्थस्यादित्यस्येति संबंधः तस्य सर्वेषां यज्ञानां फलरूपत्वादिति हेतुः वस्वादयश्च कर्मफलभोक्तारः तत्त्वमादित्यं दृष्ट्वा
तृप्यंतीति श्रुतमित्यर्थः॥ आदित्यं मधु दृष्ट्वोपासीतेत्युक्तं तत्र प्रसिद्धमधुसाम्यमादित्यस्य श्रुत्युक्तमाकांक्षापूर्वकं दर्शयति कथमित्या
दिना दिवि तिरश्चीनवंशारूढत्वे निमित्तमाह तिर्यग्गतेति॥ अंतरिक्षनिवासिभिरुपरि विसारितनयनैरिति शेषः अंतरिक्षे मध्वपूपदर्शिकं कथय

राम १

अंतरिक्षमिति॥ मधुनइत्युभयत्रसंबंधः मरीचयःपुत्राइतिवाक्यं व्याचष्टे मरीचयइति॥ आपोभूमेराकृष्टा रश्मिस्थाः संतीत्यत्र प्रमाण
माह॥ एताइति॥ स्वराजः स्वतोभासमानस्य सवितुरिति यावत् तासांपुत्रत्वं प्रकटयति ताइति॥ लोके हि भ्रमरबीजभूताः पुत्रा मध्वपूपच्छिद्र
स्थाइष्यंते एताश्चापोंतरिक्षलक्षणमध्वपूपांतर्गतरश्मिस्थाभवंति तत्रैवतास्वप्युभ्रमरबीजदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः प्राचीदिग्गतेष्वादि
त्यरश्मिषु प्राचीनमधुनाडीदृष्टिर्विधेयेत्याह तस्येति॥ मध्वाश्रयस्य लोहितादिरूपं मधु वक्ष्यमाणं तदाधारस्येत्यर्थः॥ ऋचस्तुमंत्ररूपा

अंतरिक्षं च मध्वपूपो द्युवंशे लग्नः सँल्लंबत इवातो मध्वपूपसामान्यादंतरिक्षं मध्वपूपो मधुनः सवितुराश्रयत्वाच्च मरी
चयो रश्मयो रश्मिस्थाः आपो भौमाः सवित्राकृष्टा एता वा आपः स्वराजो यन्मरीचय इति हि विज्ञायंते ता अंतरिक्षमध्वपूप
स्य रश्म्यंतर्गतत्वात् भ्रमरबीजभूताः पुत्रा इव हिता लक्ष्यंत इति पुत्रा इव पुत्राः मध्वपूपनाड्यंतर्गता हि भ्रमरपुत्रास्तस्य

पूपो मरीचयः पुत्रास्तस्य ये प्रांचो रश्मयस्ता एवास्य प्राच्यो मधुनाड्य ऋच एव मधुकृत ऋग्वेद

सवितुर्मध्वाश्रयस्य मधुनो ये प्रांचः प्राच्यां दिशि गता रश्मयस्ता एवास्य प्राच्यः प्रागंचनान्मधुनो नाड्यो मधुनाड्य
इव मध्वाधारच्छिद्राणीत्यर्थः तत्रर्च एव मधुकृतः॥ लोहितरूपं सवित्राश्रयं मधु कुर्वंतीति मधुकृतो भ्रमरा इव य
तो रसानादाय मधु कुर्वंति तास्तु पुष्पमिव पुष्पमृग्वेद एव तत्र ऋग्ब्राह्मणसमुदायस्य ऋग्वेदाख्यत्वाच्छब्दमात्राच्च भो
ग्यरूपरसनिःस्रावासंभवात् ऋग्वेदशब्देनात्र ऋग्वेदविहितं कर्म ततो हि कर्मफलभूतमधुरसनिःस्रावसंभवान्मधु

सु भ्रमरदृष्टिमारोपयति तत्रैवेति॥ प्रकृतं मधुसमस्यर्थः॥ तासां मधुकृत्त्वं साधयति लोहितेति॥ ऋग्वेदविहिते कर्मणि पुष्पदृष्टिं संपा
दयति एतइति॥ ऋचो मधुकृत इति मंत्राणां शब्दकृतत्वादृग्वेदः पुष्पमित्यत्र ऋग्वेदशब्देन ब्राह्मणसमुदायस्य वक्तव्यत्वात्कथमृग्वे
दविहिते कर्मणि तच्छब्देन लक्षिते पुष्पदृष्ट्याध्यासः क्रियते ततो मधुनिष्पत्तिरित्याशंक्याह ततो हीति॥ तदेवोपपादयति मधुकर इति

निर्वर्त्यते तेन तथेहापि मधुकरस्थानीयैर्ऋग्मन्त्रैस्तद्वेदविहितात्पुष्पस्थानीयात्कर्मणः सकाशाद्रसो गृहीत्वा मधु निष्पाद्यते तस्मात्कर्मणः स्व फलभूतमधुनिष्पत्तेरुपपत्तेस्तस्मिन्मधुदृष्टिरित्यर्थः ॥ ता अमृता आप इति वाक्यं प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे कास्ता इत्यादिना ॥ कर्मणि प्रयुक्तत्वमभि नयति ॥ अग्नाविति अग्निपाकाभिनिर्वृत्तत्वमपूर्वात्मत्वं परंपरयासुत्यर्थत्वं अमृतार्थत्वं यद्वा रोहितरूपामृतनिर्वर्तकत्वं तद्रसवत्त्वं उत्कृष्ट फलवत्त्वं अत्यन्तरसवत्त्वं ॥ ता वा एता इत्यादि व्याचष्टे तद्रसानिति ॥ यथा हि पुष्पेभ्यो भ्रमरा रसानादाय तान्यभितपन्ति तथैते मन्त्रास्त

ऋग्वेदविहितात्कर्मण आप आदाय ऋग्भिर्मधु निर्वर्त्यते का स्ता आप इत्यत आह ताः कर्मणि प्रयुक्ताः सोमाज्यपयोरूपा अग्नौ प्रक्षिप्तास्तत्पाकाभिनिर्वृत्ताः अमृतार्थत्वादत्यन्तरसवत्य आपो भवन्ति ॥ तद्रसानादाय ता वा एता ऋचः पुष्पेभ्यो रसमाददाना इव भ्रमरा ऋच एतमृग्वेदविहितं कर्म पुष्पस्थानीयमभ्यतपन्नभितापं चक्रुरिवैता ऋचः कर्मणि प्रयुक्ता ऋग्भिर्हि मन्त्रैः शस्त्राद्यङ्गभावमुपगतैः क्रियमाणं कर्म मधुनिर्वर्तकरसं मुञ्चतीत्युपपद्यते पुष्पाणीव भ्रमरैराचूष्यमाणाः

एव पुष्पं ता अमृता आपस्ता वा एता ऋच एतमृग्वेदमभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यꣳ रसो

नितदेतदाह तस्य ऋग्वेदस्याभितप्तस्य कोऽसौ रसो यः ऋङ्मधुकराभितापान्निःसृत इत्युच्यते यशो विश्रुतत्वं तेजो देहगता दीप्तिरिन्द्रियं सामर्थ्योपेतैरिन्द्रियैरवैकल्यं वीर्यं सामर्थ्यं बलमित्यर्थः ॥ अन्नाद्यमन्नं च तदाद्यं च येनोपयुज्यमानेनाहन्यहनि दे वानां स्थितिः स्यात्तदन्नाद्यमेष रसोऽजायत यागादिलक्षणात्कर्मणो यश आद्यमन्नाद्यपर्यन्तं [illegible] स्वर्गमनत्वा

स्मिन्कर्मणि स्थितान्रसानादाय मधु निर्वर्तयन्तीति यथोक्तं कर्माभितप्तं समालोचयन्ति स्मेत्यर्थः कथं पुनर्मन्त्राणां भ्रमरस्थानीयानां पु ष्पस्थानीयमृग्वेदविहितं कर्माभितपनेनाफलवत्त्वमित्याशंक्याह ॥ एता ऋच इति ॥ तासां कर्मणि प्रयुक्तत्वेऽपि किमायातं तदाह ऋग्भिरिति ॥ अ भितप्तस्य रसोऽजायतेति संबन्धः ॥ तं प्रश्नपूर्वकं विशदयति कोऽसाविति ॥ तच्छब्दार्थमाह यश आदीति ॥ अथानुष्ठितकर्मजनितं फलं कथमादित्य

अमुष्मिन्निति॥ दृष्टांते भोक्ष्यामहे व्रीह्यादिजनितं फलमित्यभिप्रायेण व्रीह्यादिप्राप्त्यर्थमिति शेषः॥ किं तत्कर्मफलं यदादित्यमाश्रित्य
तिष्ठतीत्याशंक्याह तत्स्मन्यस्मिन्निति। कर्मफलेऽन्यस्मिन्नसाधने कर्मणि कर्मिणा श्रद्धासिध्यर्थमिति यावत्तदेव फलं प्रश्नपूर्वकं विशदयति किमि
त्यादिना॥१॥ मध्वंतरं दर्शयति अथेति। वक्तव्यविशेषं कथयति यजूंषीति कथ्यते पां मधुकृत्त्वं तदाह पूर्ववदिति॥ ऋग्मंत्राणामृग्वेदविहितकर्म

पार्श्वतः पूर्वभागं सवितुरश्रयदाश्रितवदित्यर्थः अमुष्मिन्नादित्ये संचितं कर्मफलाख्यं मधु भोक्ष्यामहे इत्येवमहियश आदि
लक्षणफलप्राप्त्यर्थे कर्माणि क्रियंते मनुष्यैः केदारनिष्पादनमिव कर्षकैः॥ नन्वन्यत्संप्रदृश्यते श्रद्धाहेतोः तद्वा एतत् किं तद्य
देतदादित्यस्योद्यतो दृश्यते रोहितं रूपं॥१॥ अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मय इत्यादि समानं यजूंष्येव मधुकृतो यजुर्वेदविहितकर्म

जायत तन्नव्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्॥ तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहितंॅ रूपं॥१॥ अथ येऽस्य दक्षिणा र
श्मयस्ता एवास्य दक्षिणा मधुनाड्यो यजूंष्येव मधुकृतो यजुर्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपस्तानि वा एतानि यजूंॅ
ष्येतं यजुर्वेदमभ्यतपंॅस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इंद्रियं वीर्यमन्नाद्यंॅ रसोऽजायत तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितो
श्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य शुक्लंॅ रूपं॥२॥ अथ येऽस्य प्रत्यंचो रश्मयस्ता एवास्य प्रतीच्यो मधुनाड्यः सा
मान्येव मधुकृतः सामवेद एव पुष्पं ता अमृता आपस्तानि सामान्येतंॅ सामवेदमभ्यतपंॅस्तस्याभितप्तस्य यश
स्तेज इंद्रियं वीर्यमन्नाद्यंॅ ८ णि मप्रुक्तानि पूर्ववन्मधुकृतद्व यजुर्वेदविहितं कर्म पुष्पस्थानीयं पुष्पमित्युच्यते
ता एव सोमाद्या अमृता आपस्तानि वा एतानि यजूंष्येतं यजुर्वेदमभ्यतपन्नित्येवमादि सर्वं समानं मध्वेतदादित्यस्य

णि प्रयुक्तानां यथा पूर्वं मधुकृत्त्वं तथा यजुषामपीत्यर्थः यजुर्वेदविहिते कर्मणि पुष्पदृष्टिमाचष्टे यजुर्वेदेति॥ ता वा अमृता आप इत्य
स्य पूर्ववद्व्याख्यानमित्याह ता एवेति॥ यजुषामादित्यसंबंधि मधु मत्यहं दर्शयति एतदिति॥२॥ तृतीयं मधु कथयति अथेति॥ ऋचा य

छां·भा· तस्य शास्त्रप्रत्यक्षत्वं दर्शयति एतदिति। चतुर्थं मधु दर्शयति। अथेति॥ किं तत्कर्मेत्याशङ्क्याह इतिहासेति॥ तत्राथर्वणानामाङ्गिरसानां च प्रसिद्धं ब्राह्मणं तद्विहितं कर्म पुष्पमुपपुष्पस्थानीयमित्यर्थः॥ यदा प्रसिद्धयोरितिहासपुराणयोरुपादानं तदापि न दूषणमित्याह तयोश्चेति॥ अश्वमेधे कर्मणि जामितापरिहारार्थं पारिप्लवो नाम नानाविधोपाख्यानसमुदायो यत्र तत्पारिप्लवमाचक्षीत इति विधिवशात्प्रयुज्यते तासु रात्रिषु

प्रत्यंचो रश्मय इत्यादि समानं तथा साम्नां मध्वेतदादित्यस्य कृष्णं रूपं॥ ३॥ अथ येऽस्योदंचो रश्मय इत्यादि समानं अथर्वाङ्गिरसो अथर्वणाङ्गिरसा च दृष्टा मन्त्रा अथर्वाङ्गिरसः कर्मणि प्रयुक्ता मधुकृत इतिहासपुराणं पुष्पं तयोश्चेतिहासपुराणयोरश्वमेधे पारिप्लवासु रात्रिषु कर्माङ्गत्वेन विनियोगः सिद्धो मध्वेतदादित्यस्य परः कृष्णं रूपमतिशयेन कृष्णमित्यर्थः॥ ४॥ अथ येऽस्योर्ध्वा इत्यादि पू

रसोऽजायत तदक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य कृष्णं रूपं॥ ३॥ अथ येऽस्योदंचो रश्मयस्ता एवास्योदीच्यो मधुनाड्योऽथर्वाङ्गिरस एव मधुकृत इतिहासपुराणं पुष्पं ता अमृता आपस्ते वा एतेऽथर्वाङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यतपंस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यं रसोऽजायत तदक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य परः कृष्णं रूपं॥ ४॥ अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मयस्ता एवास्योर्ध्वा मधुनाड्यो गु

नैव तद्गुह्या गोप्या रहस्या आदेशा लोकद्वारीयादिविधय उपासनानि च कर्माङ्गविषयाणि मधुकृतो ब्रह्मैव शब्दाधिकारात्प्रणवाख्यं पुष्पं समानमन्यत् मध्वेतदादित्यस्य मध्ये क्षोभत इव समाहितदृष्टेर्दृश्यते संचलतीव

॥ तस्यैव कर्माङ्गत्वेन मन्त्रवत्स्वतो राजेत्येवंप्रकारयोरितिहासपुराणयोर्विनियोगस्य पूर्वतन्त्रे पारिप्लवार्थाधिकरणेनैव सिद्धत्वान्न तत्संबन्धि कर्म पुष्पमित्यर्थः अस्यापि मधुनः शास्त्रप्रत्यक्षतामाह॥ मध्वेतदिति॥ ४॥ पंचमं मधु दर्शयति अथेति॥ लोकद्वारीयादिविधयो लोकद्वारमपावृणु पश्येम त्वा वयमित्यादयः ब्रह्मशब्दार्थमाह शब्दाधिकारादिति॥ ऋगादिशब्दानां प्रकृतत्वादित्यर्थः अस्यापि मधुनः शास्त्रवशात्प्रत्यक्षतामाह मध्वेतदिति॥ समाहितदृष्टेः शास्त्रा

पंचमधूनि व्याख्यायन्ते तेषां ध्येयत्वसिद्ध्यर्थं स्तुतिं प्रकुरुते तेने वा एते इति तस्मात्तेषामिति संबंधः ॥ कर्मणि विनियुक्तत्वेन तदंगत्वात्तद्द्वारा वाप
ति वेदानां कार्यत्वेपि प्रयत्नपूर्वकत्वाभावान्नित्यत्वं ॥ यामधुनि स्तुतिः सा कर्मस्तुतिरित्याह रसानामिति ॥ कर्मस्तुतिमभिनयति यस्यैवमि
ति ॥ रसानां रसा अमृतानाममृतानीत्येवं विशिष्टान्यमृतानि यस्य फलं कर्मणस्तस्य महाभाग्यं किं वक्तव्यमिति स्तूयते कर्मेत्यर्थः ॥ ५ ॥ अमृ

तेवा एते यथोक्ता रोहितादिरूपविशेषा रसानां रसाः केषां रसानामित्याह वेदा हि यस्माल्लोकनिष्यंदत्वात्सारा इति रसा
स्तेषां रसानां कर्मभावमापन्नानामप्येते रोहितादिविशेषा रसा अत्यंतसारभूता इत्यर्थः तथा अमृतानाममृतानि वे
दा ह्यमृताः नित्यत्वात्तेषामेतानि रोहितादीनि रूपाण्यमृतानि रसानां रसा इत्यादि कर्मस्तुतिरेषा यस्यैवं विशिष्टान्यमृ।

देशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पं ता अमृता आपस्ते वा एते गुह्या आदेशा एतद्ब्रह्माभ्यतपंस्तस्याभितप्तस्य यशस्ते
जइंद्रियं वीर्यमन्नाद्यं रसोऽजायत तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य मध्ये क्षोभतइ
वते वा एते रसानां रसा वेदा हि रसास्तेषामेते रसास्तानि वा एतान्यमृतानाममृतानि वेदा ह्यमृतास्तेषामेता।
न्यमृतानि ॥ ५ ॥ तद्यत्प्रथमममृतं १ तानि फलमिति ॥ ५ ॥ तत्तत्र यत्प्रथमं अमृतं रोहितरूपलक्षणं तद्वसवः प्रा
तःसवनेशाना उपजीवंति अग्निना मुखेन अग्निना प्रधानभूतेनाग्निप्रधानाः सन्तः उपजीवंतीत्यर्थः अन्नाद्यरसो जाय
त इति वचनात् कवलग्राहमश्नंतीति प्राप्ते तन्न । न ह वै देवा अश्नंति न पिबंतीति कथं तर्ह्युपजीवंतीति उच्यते एत।
देवहि यथोक्तममृतं रोहितं रूपं दृष्ट्वोपलभ्य सर्वकरणैरनुभूय तृप्यंति दृशेः सर्वकरणद्वारोपलब्ध्यर्थत्वात् ॥ १ तानि ध्येया
न्युक्ता तदुपजीविनो देवतागणाननुचिंतनीयानुपदिशति तत्तत्रेति ॥ कवलग्राहं कवलं गृहीत्वा यथा लोको श्नाति तन्नेत्याह तत् न नु अ
शनपानाभावेन युक्तमुपजीवनवचनमित्याशंक्य परिहरति कथमित्यादिना ॥ चक्षुषेति वक्तव्ये कथं सर्वकरणैरित्यधिकमुच्यते तत्राह

चक्षुषैव रूपग्रहणमिति नियममाश्रित्य शंकते नन्विति ॥ कर्मफलभूतस्य रसस्य लोहितामृतात्मकस्य नास्ति चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वमिति परि-
हरति नेत्यादिना ॥ किमेतावता रसस्यायातं तदाह रसो हीति ॥ इतिनस्यापि श्रोत्रादिग्राह्यतेति शेषः एतदेवेत्यादिवाक्यमुपसंहरति देवा इति
किं तेषां स्वतन्त्राणां तृप्तिरित्याह आदित्येति ॥ वैगन्ध्यं दौर्गन्ध्यं आदिपदेन संभाविताः सर्वेऽपि देहकरणदोषा गृह्यन्ते एतस्माद्रूपादिति व्याख्यात

ननु रोहितं रूपं दृष्ट्वेत्युक्तं कथमन्येन्द्रियविषयं रूपं स्यादिति न यश आदीनां श्रोत्रादिगम्यत्वात् श्रोत्रग्राह्यं यशस्तेजो रू-
पं चाक्षुषमिन्द्रियं विषयग्रहणकार्यानुमेयं करणसामर्थ्यं वीर्यं बलं देहगत उत्साहः प्राणवत्ता अन्नाद्यमन्वहमुपजी-
व्यमानं शरीरस्थितिकरं यद्भवति रसो ह्येवमात्मकः सर्वो यं देवा दृष्ट्वा तृप्यन्तीत्येतत्सर्वं स्वकरणैरनुभूय तृप्यन्तीत्यर्थः
आदित्यसंश्रयाः सन्तो वैगन्ध्यादिदेहकरणदोषरहिताश्च किं ते निरुद्यमा अमृतमुपजीवन्ति न कथं तर्ह्येतदेव रूपमभिल

तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ त एतदेव रूपमभिसं-
विशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति

स्याधुना भोगावसरो नास्माकमिति बुध्वाभिसंविश्योदासते यदा वै तस्यामृतस्य भोगावसरो भवेत्तदैवैतस्मा-
दमृतादमृतभोगनिमित्तमित्यर्थः एतस्माद्रूपादुद्यन्त्युत्साहवन्तो भवन्तीत्यर्थः न ह्यनुत्साहवतामननुतिष्ठतामल-
सानां भोगप्राप्तिर्लोके दृष्टा स यः कश्चिदेतदेवं यथोक्तं मधुकरतापरससंक्षरणमृग्वेदविहितकर्मपुष्पात्तस्य चा-
दित्यसंश्रयणं रोहितरूपत्वं चामृतस्य प्राचीदिग्गतरश्मिनाडीसंस्थतां वसुदेवभोग्यतां तद्विदश्च वसुभिः सहैकतां ग-

स्यानुद्वारमात्रं उत्साहवतां देवानां यथोक्तामृतोपजीवित्वमित्यत्र लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति नहीति ॥ पाठक्र ((त्याग्निनामु
मेणोक्तं ध्येयस्वरूपमनूद्य साधिकारं ध्यानविधिं दर्शयति स य इति ॥ वसुदेवभोग्यतां वसुभिर्देवैरुपजीव्यत्वमिति यावत् एतदित्य

एवं शब्दार्थं विशदयति यथोक्तमिति॥ तथैव वसुस्तुक्तक्रमेणैवेत्यर्थः॥ भोगकालपरिमाणं प्रश्नपूर्वकं निर्द्धारयति कियंतमिति॥ आधिपत्यंस्वा
राज्यमिति विशेषणयोस्तात्पर्यमाहनयथेति॥६॥ प्रथममममृतमधिकृत्य चिंतनीयमुक्त्वा द्वितीयममृतमाश्रित्य तद्दर्शयति अथेति॥ विद्याफलं

मात्रेण तृप्तिं भोगावसरउद्यमनं तत्का लापाये च संवेशनं वेद सोपि वसुवत्सर्वं तथैवानुभवति॥ कियंतं कालं विद्वांस्तदमृ
तमुपजीवतीत्युच्यते स विद्वान् यावदादित्यः पुरस्तात्प्राच्यां दिश्युदेता पश्चात्प्रतीच्यामस्तमेता तावद्वसूनां भोगकाल
स्तावंतमेव कालं वसूनामाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता परितो गंता भवतीत्यर्थः न यथा चंद्रमंडलस्थः केवलकर्मी परतंत्रो

स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति॥ स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता वसूनामेव तावदा
धिपत्यꣳ स्वाराज्यं पर्येता॥६॥ अथ यत् द्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजीवंति इंद्रेण मुखेन न वै देवा अश्नंति न पिबं
त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यंति ते एतदेव रूपमभिसंविशंत्येतस्माद्रूपादुद्यंति स य एतदेवममृतं वेद रुद्राणामेवैको
भूत्वेंद्रेणैव मुखे नैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभि संविशत्येतस्माद्रूपादुदेति स यावदादित्यः पुर
स्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावद्दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणामेव तावदाधिपत्यꣳ स्वाराज्यं पर्येता॥७
॥अथ यत्तृतीयममृतं तदादित्या उपजीवंति वरुणेन मुखेन न वै देवा अश्नंति न पिबंत्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्य

देवानामन्नभूतः किं तर्ह्ययमाधिपत्यं स्वराड्भावं चाधिगच्छति॥६॥ अथ यत् द्वितीयम ((मित्यादि समानं स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावत्ततो द्विगुणं कालं दक्षिणत उ

कथयति॥ स यावदिति॥ यावद्वसूनां भोगकालः ततो द्विगुणो रुद्राणां भोग ((देतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणां तावत् भोगकालः॥७॥ तथा
कालः यथा प्रथमामृतव्यापिनां वसुभिस्तुल्यो भोगकालस्तथा द्वितीयामृतव्यापिनामपि रुद्रैस्तुल्यो भोगकाल इत्यर्थः॥७॥ इतरामृतव्यापिनां

यथापुरस्तादुदेतापश्चाद्वास्तमेताततोदक्षिणतोद्विगुणेनकालेनोदेताउत्तरतस्त्वास्तमेतेत्युक्तंतथाततोद्विगुणेनकालेनपश्चादुदेतापु
रस्ताच्चास्तमेतातावानादित्यानांभोगकालस्तृतीयामृतध्यायिनामपितावानेवभोगकालः॥८॥ततोद्विगुणेनकालेनयावदादित्यउत्तर
स्तमेता॥८॥पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्द्विगुणोत्तरोत्तरेणकालेनेन्द्रपौराणंदर्शनंसवितुश्चतुर्दिशमिन्द्रयमवरुणसोमपुरी

तस्माद्रूपादुद्यंतिसयएतदेवममृतंवेदादित्यानामेवैकोभूत्वावरुणेनैवमुखेनैतदेवामृतंदृष्ट्वातृप्यतिसए
तदेवरूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेतिसयावदादित्योदक्षिणतउदेतोत्तरतोऽस्तमेताद्विस्तावत्पश्चादुदेतापु
रस्तादस्तमेतादित्यानामेवतावदाधिपत्यंस्वाराज्यंपर्येता॥८॥अथयच्चतुर्थममृतंतन्मरुतउपजीवंतिसो
मेनमुखेननवैदेवाअश्नंतिनपिबंत्येतदेवामृतंदृष्ट्वातृप्यंतितएतदेवरूपमभिसंविशंत्येतस्माद्रूपादुद्यंतिसय
एतदेवममृतंवेदमरुतामेवैकोभूत्वासोमेनैवमुखेनैतदेवामृतंदृष्ट्वातृप्यतिसएतदेवरूपमभिसंविशत्येतस्मा
द्रूपादुदेतिसयावदादित्यःपश्चादुदेतापुरस्तादस्तमेताद्विस्तावदुत्तरतउदेतादक्षिणतोऽस्तमेतामरुतामेवता
वदाधिपत्यंस्वाराज्यंपर्येता॥९॥अथयत्पंचमममृतंतत्साध्याउपजीवंतिब्रह्मणामुखेननवैदेवाअश्नंति
नपिबंत्येतदेवामृतंदृष्ट्वातृप्यंतितएतदेवरूपमभिसंविशंत्येतस्माद्रूपादुद्यंतिसयएतदेवममृतंवेदसाध्याना
मेवैकोभूत्वाब्रह्मणैवमुखेनैतदेवामृतंदृष्ट्वातृप्यतिसएतदेवरूप ११ मुदयास्तमयकालस्यतुल्यत्वंहिपौराणिके

तउदेतादक्षिणतोऽस्तमेतातावान्मरुतांभोगकालश्चतुर्थामृतध्यायिनामपितावानेवभोगकालः॥९॥ततोद्विगुणेनकालेनोर्ध्वमुदेता
धस्तादस्तमेतातावान्साध्यानांभोगकालःपंचमामृतचिंतकानामपितावानेवेत्यर्थः।यत्पूर्वपूर्वोदयास्तमयकालापेक्षयाद्विगुणेनका
लेनोत्तरोत्तरोदयास्तमयावित्युक्तंतत्पुराणविरुद्धमितिशंक्यते॥पूर्वस्मात्पूर्वस्मादिति॥कथंश्रुत्युक्तस्यार्थस्यपुराणविरुद्धतेत्याशंक्याहस

उक्तमेव संक्षिपति॥ मानसोत्तरस्येति॥ महागिरेर्मेरोः प्राकारवत्परितः स्थितस्य मूर्द्धनि संलग्नरथचक्राक्षस्य सवितुर्मेरोः प्रदक्षिणावृत्ते
स्तुल्यत्वात्कालाधिक्ये कारणाभावाच्च तत्सदृश्येषु पुरीषूदयास्तमयकालस्य तुल्यत्वं॥ उक्तं हि विष्णुपुराणे॥ शक्रादीनां पुरे तिष्ठन्स्पृशत्येष
पुरत्रयं॥ विकर्णौ द्वौ विकर्णस्थस्त्रीन्कोणान्द्वे पुरे तथेति॥ लैंगे चोक्तं मानसोपरि माहेन्द्री प्राच्यां मेरोः स्थिता पुरी॥ दक्षिणे भानुपुत्रस्य वरुण
स्य तु वारुणे॥ सौम्ये सोमस्य विपुला तासु दिग्देवताः स्थिताः॥ अमरावती संयमनी सुखा चैव विभा क्रमात्॥ लोकपालोपरिष्टाच्च सर्वतो द
क्षिणायने॥ काष्ठां गतस्य सूर्यस्य गतिर्या तां निबोधत॥ दक्षिणप्रक्रमे भानुः क्षिप्तेषुरिव धावति॥ पुरांतगो यदा भानुः शक्रस्य भवति प्रभुः॥ स
र्वैः सांयमनैः सोरोहक्रदृश्यते द्विजाः॥ स एव सुखवत्यां तु निशांतस्थः प्रदृश्यते॥ अस्तमेति यदा सूर्यो विभायां विश्वदृग्विभुः॥ मयाम्यान्होम
रावत्यां यथा सौवारितस्करः तथा संयमनीप्राप्य सुखां चैव विभां खगः॥ यदापराह्णस्त्वाग्नेय्यां पूर्वाह्णो नैर्ऋते द्विजाः॥ तदा त्वपरात्रश्च व

भा॰ मानसोत्तरस्य मूर्द्धनि मेरोः प्रदक्षिणावृत्तेस्तुल्यत्वादिति॥

मभिसंविशान्थेतस्माद्रूपादुदेतिस यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता द्विस्तावदूर्ध्वउदेतार्वाङस्तमेता साध्या
नामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता॥१० भा॰ अत्रोक्तः परिहार आचार्यै

युभागे सुदारुणः॥ ईशान्यां पूर्वरात्रस्तु गतिरेषा
स्य सर्वतद्वति॥ तथा चोपरिष्टादमरावत्यास्तिष्ठन्मध्याह्नं तत्रैशकोणस्थानां तृतीययामम् आग्नेयकोणस्थानामाद्ययामं संयमन्यामुदयं च क
रोति सविता॥ एवं यदा याम्ये मध्याह्ने तिष्ठति तदैन्द्रे स्तमयः आग्नेये तृतीययामः नैर्ऋतिकोणे प्रथमयामः वारुणे उदयः॥ यदा च वारु
णे मध्याह्नः तदा याम्ये स्तमयः नैर्ऋतिकोणे तृतीययामः वायव्ये प्रथमो यामः सौम्ये उदयः॥ यदा च सौम्ये मध्याह्नस्तदा वारुणे स्तमयः वा
यव्ये तृतीययामः ईशान्यकोणे प्रथमो यामः ऐन्द्रे उदयः॥ तथाग्नेयकोणे वर्त्तमानस्तत्रत्यानां मध्यंदिनं याम्येन्द्रयोः पौराद्यतृतीययामौ नैर्ऋ
तीशानकोणयोरुदयास्तमयौ च करोत्येवं सर्वासु दिक्षु विदिक्षु चेति पौराणिकदर्शनेन तहि रुद्धमिदं श्रुत्योक्तमित्यर्थः यद्यपि श्रुतिविरोधे
स्मृतिरप्रमाणं तथापि यथाकथंचिद्विरोधे परिहारं द्राविडाचार्यैरुक्तमुपपादयति॥ अत्रेति॥ यदामरावती शून्या स्यात्तदा हितां प्रति पुरस्ता

गो·भा·
६

दुदेतीति प्रयोगश्च न्यत्वाह स्तनां भोगानां तएव मुनतरा सां पुरीणां विनाशे द्विगुणकालेन ब्रह्मादीनां भोगच्युतिरतदुमां वचनव्यक्तिमाश्रि-
त्यतेमेव परिहारमाह॥ अमरावत्यादीनामिति॥ तथापि कथं विरोधसमाधिस्तत्राह॥ उदयश्चेति॥ येषां यत्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः
स्मृतः॥ तिरोधानं च यत्रैति तदेवास्तमनं रवेः॥ नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः॥ उदयास्तमनेनाम दर्शनादर्शने रवेरिति॥ अ-
मरावत्यादिपुरीषु पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरत्रोद्वासकाले द्वैगुण्यमस्तु आस्तां च दर्शनादर्शने सवितुरुदयास्तमये॥ स वा एष न कदाचना-
स्तमेति नोदेतीति श्रुतेर्वस्तुतो नोदयास्तमयौ स्तः तस्थाच पुरीषु तुल्यत्वेन गच्छतः सवितुरुदयास्तमयकाले वैषम्यमयुक्तमित्याशं-
क्याह॥ तन्निवासिनां चेति॥ भोगकाले द्वैगुण्यं सवितुर्गतेराधिक्यापेक्षया नश्रुत्यो च्युतेर्यत्नपुराणविरोधः किं त्वमरावत्यादीनां पुरीणां दे-
त्यापहृतानां पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरपुरीणां द्विगुणेन कालेनोद्वासात्तदपेक्षयोत्तरेषु स्थानेषु भोगकाले द्वैगुण्यं युक्तमिति भावः अथोद्वा-

रमरावत्यादीनां पुरीणां द्विगुणोत्तरोत्तरेण कालेनोद्वासः स्यात्॥ उदयश्च नाम सवितुस्तन्निवासिनां प्राणिनां चक्षुर्गोचरापत्ति-
स्तदत्ययश्चास्तमनं न परमार्थतः उदयास्तमने स्तः तन्निवासिनां च प्राणिनामभावेनाप्रतीतेर्नेव मार्गेण गच्छन्नपि नैवोदेता
नास्तमेतेति चक्षुर्गोचरापत्तेस्तदत्ययस्य चाभावात्तथामरावत्याः सकाशाद्विगुणं कालं संयमनीपुरीवसत्यतस्तन्निवासिनः
प्राणिनः प्रति दक्षिणतः इवोदेत्युत्तरतोऽस्तमेतीत्युच्यते अस्मद्बुद्धिचापेक्ष्यतः तथोत्तरास्वपि पुरीषु योजना॥ सकालाधिक्याद्भोग-

च्युतिकालाधिक्यं न भोगकालाधिक्यमत आह॥ तथेति॥ यथोद्वासकाले द्वैगुण्यमुक्तं तद्वदिति यावत् अमरावतीनिवासिप्राणिवर्गापे-
क्षया संयमिनीनिवासिनः प्राणिनः प्रति द्विगुणेन कालेन सवितुरुदयास्तमयाविति युक्तं च वक्तुं दर्शनादर्शनयोर्द्विगुणकालभावित्वान्न
च तन्निवासिदृष्ट्यपेक्षया दक्षिणोत्तरयोरुदयास्तमयौ ततः दृष्ट्या पूर्वपश्चिमयोरेव तद्भावादस्मद्बुद्धिमपेक्ष्य तु दक्षिणत उदेति उत्तर-
तश्चास्तमेतीत्युच्यते॥ इवशब्दस्तयोस्तन्निवासिजनापेक्षया दक्षिणोत्तरस्ययोरसत्त्वं द्योतयतीत्यर्थः यथामरावत्यपेक्षया संयमि-
न्या उद्वासकालाधिक्यमुक्तं तथा तदपेक्षया वारुण्या तदपेक्षया च विभायां तत्कालाधिक्यमवधेयमित्याह॥ तथेति॥ संयमिनीं चान्त-
र्भाव्य बहुवचनं इतश्चास्मद्बुद्धिमपेक्ष्य दक्षिणगत्यादिवचनं तु इत्याह॥

अ·
२

राम
६

सर्वेषां चेति उदयं गमादित्यं पुरतो विलोकयतां वामभागे स्थितत्वान्मेरुः सर्वेषामेवोत्तरतो भवति तथा चोदयास्तमयाभ्यां पूर्वापरदिग्वि भागान्नगरवासिदृष्ट्यपेक्षया दक्षिणतद्रूत्यादि वचनं किंतु अस्मदृष्ट्यपेक्षयेत्यर्थः॥ उद्गासकालहैगुण्यापेक्षया भोगकालद्वैगुण्यमि त्युक्तं संप्रति सवितृगत्याधिक्यापेक्षयैव भोगकालाधिक्यं किं न स्यादित्याशंक्य ग्रणविरोधसमाधानासंभवान्नैवमित्याह॥ यदेत्यादि ना॥ यथा संयमिन्यां मध्यान्हगो वारुण्यामुदयो भवति तथा तस्यां मध्यान्हगो विभायामुदयन्दृश्यते इत्याह॥ तथेति॥ उक्तं च वायुप्रोक्ते मध्य गतस्त्वमरावत्यां यावद्भवति भास्करः॥ वैवस्वते संयमने उदयंस्तत्र दृश्यते॥ सुखायामर्धरात्रश्च विभायामस्तमेति चेति कथं पुनः सयाव द्वादित्य उत्तरत उदेतादक्षिणतोऽस्तमेनादित्ता वदूर्ध्वमुदेताबोड्स्तमेनेत्युच्यते तेन हि तत्रोद्गासकालस्य बाधितत्वमस्ति येनोदयास्तमय कालाधिक्याद्भोगकालाधिक्यं स्यादत आह॥ इलावृतेति॥ मेरोश्चतुर्दिशमिलावृतनामवर्षप्रसिद्धं तन्निवासिनां प्राणिनामुभयतः पर्वता

सर्वेषां च मेरुरुत्तरतो भवति॥ यदा मरावत्यां मध्यान्हगतः सविता तदा संयमिन्यामुदयन्दृश्यते ततः मध्यान्हगो वारो वा रुण्यामुद्यन्दृश्यते तथोत्तरस्यामप्रदक्षिणावर्ततुल्यत्वादिलावृतवासिनां सर्वतः पर्वतप्राकारनिवारितादित्यरश्मीनां सविता ध्वेद्दूर्ध्वमुदेतोऽस्तमेतादृश्यते पर्वतोर्ध्वच्छिद्रप्रवेशात्सवितृप्रकाशस्य तत्र गौद्यमृतोपजीविनां अमृतानां च द्वि गुणोत्तरोत्तरवीर्यवत्त्वमनुमीयते भोगकालद्वैगुण्यलिंगेनोद्यमनसंवेशनादि देवानां रुद्रादीनां विदुषश्च समानं॥ १० ॥

भ्यां मानसोत्तरसुमेरुभ्यां प्राकाररूपाभ्यां नीयाभ्यामुभयोर्ध्वस्थितमहासेण विनिवारितादित्यरश्मीनामूर्ध्वमुदेतावोड्स्तमेतान्च सवि नादृश्यते॥ इव शब्दक्रदयास्तमययोर्वेतुतोऽसत्त्वद्योतनार्थः कथं सवितोर्ध्वः सन्नुदेत्यबोड्स्तमेतीतित्राह॥ पर्वतेति॥ सर्वावृतप्रका शस्य पर्वतयोरुपरितनच्छिद्रप्रवेशाद्धोवर्तिनां प्राणिनामुपरिप्रसारितनेत्राणां सावित्रप्रकाशं पश्यतां तत्रोद्यन्निव सवितोपलभ्यते मदेशान्तरं चंदृश्यमानो पश्चादिवास्तमेति पश्चापरिष्टादत्रैरूपलभ्यमानो मेघः ततो दूरादृश्ये भूतललग्नश्चैवावसीयते तथापि त्वर्थः भोगकालस्याधिरोधेनाधिक्यमापाद्यते नैव लिंगेनातिशयवत्त्वममृताद्पिकथयति॥ तथेति॥ भोगकालाधिके सतीति यावत् अनुमीयते कल्प्यते यत्तु भोगकालमाकल्प्योद्यमनानंतरं तदभावज्ञात्वोपरमणमग्न्यादिसुखत्वं दृष्टिमात्रेण तृप्तिमत्त्वं तत्सर्वं विदुषा

पञ्चभिःपर्यायैर्मधुविद्यायथावदुक्ताक्रमेणमुक्तिफलपर्यवसायित्वंतस्यादर्शयितुंअनंतरवाक्यमवकृष्याह॥कृत्वेत्यादिना॥तस्मा
त्प्राण्यनुग्रहकालादनंतरमिति तच्छब्दार्थः॥ऊर्ध्वःब्रह्मीभूतोवर्तमानइतियावत्‌आत्मन्युदेत्यस्वमहिम्निप्रकाशंलब्ध्वेत्येतत्तस्याने
तिप्रयोगात्क्रममुक्तिरत्रविवक्षितातत्रविद्वदनुभवंप्रमाणयति॥तत्रेति॥क्रममुक्तिःसम्यगर्थः॥यथोक्तक्रमेणासौवाआदित्योदेव

कृत्वैवमनुदयास्तमनेनप्राणिनांस्वकर्मफलभोगनिमित्तमनुग्रहंतत्कर्मफलोपभोगक्षयेतानिप्राणिजातान्यात्मनिसंहृ
त्याथततस्तस्मादनंतरंप्राण्यनुग्रहकालादूर्ध्वःसन्नात्मन्युदेत्योद्गम्ययान्यनूदेतितेषांप्राणिनामभावात्स्वात्मस्थोनैवो
देतानास्तमेताएकलोऽद्वितीयोऽनवयवोमध्येस्वात्मन्येवस्थातातत्रकश्चिद्विद्वान्वस्वादिसमानचरणोरोहिताद्यमृतभो
गभागीयथोक्तक्रमेणस्वात्मानंसवितारमात्मत्वेनोपेत्यसमाहितःसन्नेतंमन्त्रंदृष्ट्वोत्थितोऽन्यस्मैपृष्टवतेजगादयतस्त्वमाग

अथततऊर्ध्वउदेत्यनैवोदेतानास्तमेतैकलएवमध्येस्थातातदेषश्लोकोनवैतत्रननिम्लोचनोदियायकदाचनदेवा
स्तेनाहꣳसत्येनमाविराधिषिब्रह्मणेतिनहवाअस्मा

तोब्रह्मलोकात्किंतत्राप्यहोरात्राभ्यांपरिवर्तमानःसविताप्राणि
नामायुःक्षपयतियथेहास्माकमित्येवंपृष्टःप्रत्याहतत्तत्रयथापृष्टेयथोक्तेचार्थेएषश्लोकोभवतितेनोक्तोयोगिनेतिश्रुतेर्वच
नमिदंनवैतत्रयतोहंब्रह्मलोकादागतःतस्मिन्नवैतत्रतदस्तियत्पृच्छसिनहितत्रनिम्लोचास्तमगमत्सवितानचोदियायोद्गतः
कुतश्चित्कदाचनकस्मिंश्चिदपिकालइत्युदयास्तमयवर्जितोब्रह्मलोकइत्यनुपपन्नमित्युक्तःशपथमिवप्रतिपेदेहेदेवाःसाक्षिणो

मधुवृत्त्यादिनापंचामृतत्वेनस्थितमित्यर्थः॥स्वमात्मानंवेद्यतयाविद्वदात्मसंभूतमित्यर्थः॥आत्मत्वेनोपेत्याहंग्रहेणगृहीत्वेत्येतत्क
थमुत्थायेत्याकांक्षायामाह॥यतइति॥लब्धब्रह्मोपदेशोब्रह्मविद्योक्तावस्थायांब्रह्मणोऽवियुक्तोवियुक्तावस्थायांकेनचित्पृष्टःसत्पृच्छ
तेन्यर्थःकथंप्रमुक्तिरितितत्राह॥तत्रेति॥श्लोकमुपादायव्याकरोति॥नवैतत्रेत्यादिना॥निम्लोचेत्यस्मिन्नर्थेछान्दसःप्रयोगः॥इतिप्र

लोकत्वाविशेषादितरलोकवत्ब्रम्हलोकोपिनोदयास्तमयवर्जितइत्युक्तोविद्वानुत्तरार्धेनशपथंकुर्वन्परिहरतीत्यर्थः एवंमंत्रद
कशपथद्वारानिर्णीतेर्थेनहेत्याद्याकिमर्थाश्रुतिरित्याशंक्याह॥सत्यमिति॥नहेत्याद्याश्रुतिमादायव्याचष्टे॥यथोक्तेति॥ब्रह्मोप
निषदमित्यस्यार्थमाह॥वेदगुह्यमिति॥एवंशब्दमादायव्याकरोति॥एवमित्यादिना॥वंशादित्रयंतिरश्चीनवंशोमध्वपूपोमधुनाडच
श्चेत्येवंरूपमित्यर्थः॥मत्यमृतसंबंधंचलोहितादामृतपर्यंकवस्वादीनांसंबंधमित्यर्थः॥अन्यदित्युदयमनसंवेशनादिरहितउक्तविद्याप

मयोक्तंसत्यवचःतेनसत्येनाहंब्रह्मणाब्रह्मस्वरूपेणमाविराधिषिमाविरुध्येयंअप्राप्तिर्ब्रह्मणोमाभूदित्यर्थः सत्यंतेनोक्त
मित्याहश्रुतिर्नहवाअस्मै॥ यथोक्तब्रम्हविदेनोदेतिननिम्लोचतिनास्तमेतिकिंतुब्रम्हविदेस्मैसकृद्दिवाहैवसदैवाहर्भवतिस्वयं
ज्योतिष्ट्वादयएतांयथोक्ताब्रह्मोपनिषदंवेदगुह्यंवेदएवंतंत्रेणवंशादित्रयंप्रत्यमृतसंबंधंचयत्नान्यदेवोद्यामेवंजानातीत्यर्थो

उदेतिननिम्लोचतिसकृद्दिवाहैवास्मैभवतियएतामेवंब्रम्होपनिषदंवेदतद्धैतद्ब्रम्हाप्रजापतयउवाचप्रजाप
तिर्मनवेमनुःप्रजाभ्यस्तद्धैतदुद्दालकायारुणयेज्येष्ठायपुत्रायपिताब्रम्हप्रोवाचेदंवावतज्ज्येष्ठायपुत्रायपिता

विद्वानुदयास्तमयकालाऽपरिच्छेद्यंनित्यमजंब्रम्हभवतीत्यर्थः तद्धैतन्मधुज्ञानंब्रह्माहिरण्यगर्भोविराड्ब्रह्मप्रभूयात्
राजेप्रजापतयउवाचसोपिमनवे मनुरिक्ष्वाक्वादिभ्यःप्रजाभ्यःप्रोवाचेतिविद्यांस्तौतिब्रम्हादिविशिष्टक्रमाग
तेतिकिंचतद्धैतन्मधुज्ञानमुद्दालकायारुणयेपिताब्रम्हब्रह्मविज्ञानंज्येष्ठायपुत्रायप्रोवाचइदंवावतद्यथोक्तमन्योपि

तमुपसंहरति॥विद्वानिति॥ननुविद्यासफलाचेदुक्तातर्हिकिमुत्तरग्रंथेनेत्याशंक्याह॥तद्धैतदिति॥स्तुतिमेवाभिनयति॥ब्रह्मादी
तितद्धैतदुद्दालकायेत्यादिनाविद्यायायोग्यपात्रंप्रदर्श्यतेतद्व्याचष्टे॥किंचेति॥इतश्चस्तुत्यहमेतद्विज्ञानमित्यर्थः मधुविज्ञानंव्या
करोति॥ब्रह्मविज्ञानमिति॥तस्यपरोक्षत्वंव्यावर्तयति॥इदंवावेति॥अथज्येष्ठायपुत्रायब्रह्मवक्तव्यमितिपूर्वेषामयंनियमोनि

पात्रांतरमनुजानाति॥प्रणाय्यायेति॥पुत्रशिष्याभ्यां पात्रांतरं प्रत्याचष्टे॥नेति॥तीर्थद्वयं विद्याप्रदानेधिकारिद्वयमित्यर्थः निर्द्धार
णे षष्ठी आचार्यो विद्यादाता॥आदिपदाद्धनदायी श्रोत्रियो मेधावी च गृह्यते सर्वेषामर्थिनामत्राधिकारमाशंक्य दूषयति॥कस्मा
दित्यादिना॥आचार्यायेति॥पुनरुपदेशानंतर्यं क्रियापदेन तस्यान्वयद्योतनार्थं विद्यायामादरो वा मुख्यमधिकारकारणं फलतीति
भावः॥११॥गतेन ग्रंथेनोत्तरग्रंथस्य गतार्थत्वं परिहरति॥यत इति॥सवितृद्वारकब्रम्हविद्यानंतरं तद्देवतागायत्रीद्वारेण तद्विद्योप

सर्वेभ्यो ह्ययं ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणाय्याय वा योग्याय अंतेवासिने शिष्याय नान्यस्मै कस्मैचन प्रब्रूयात् तीर्थद्वयमनुज्ञातमने
केषां प्राप्तानां तीर्थानां आचार्यादीनां कस्मात्पुनस्तीर्थसंकोचनं विद्यायाः कृतमित्याह यद्यप्यस्मै आचार्याय इमां कश्चित्पृ
थिवीमद्भिः परिगृहीतां समुद्रपरिवेष्टितां समस्तामपि दद्यादस्याः विद्यायाः निष्क्रयार्थमाचार्याय धनस्य पूर्णां संपन्नां भोगो

प्रणाय्याय वांतेवासिने नान्यस्मै कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव ततो
भूय इत्येतदेव ततो भूय इति॥११॥ अर्द्धः॥

पकरणैर्नासावस्याः निष्क्रयो यस्मात् ततो दानादेतदेव यन्मधुविद्यादानं
भूयो बहुतरफलमित्यर्थः द्विरभ्यास आदरार्थः॥११॥ यत एवमतिशयफलैषा ब्रह्मविद्या अतः प्रकारांतरेणापि वक्त
व्येति गायत्रीवाक्येनारभ्यते गायत्रीद्वारेण चोच्यते ब्रह्मणः सर्वविशेषरहितस्य नेति नेतीत्यादिविशेषप्रतिषेधगम्य
स्य दुर्बोधत्वात्॥ सत्स्वनेकेषु छंदःसु गायत्र्या एव ब्रह्मज्ञानद्वारतयोपादानं प्राधान्यात्सोमाहरणात्

द्वियतनद्धत्यर्थः ब्रह्म
विद्याया विवक्षितत्वे ब्रह्मैवोपदिश्यतां किं गायत्र्युपदेशेनेत्याशंक्याह॥गायत्रीति॥तथापि छंदोंतराणि विहाय किमिति गायत्रीद्वा
रेण ब्रह्मोपदिश्यते तत्राह॥सत्स्विति॥ब्रम्हज्ञानद्वारतयातदुपादानमित्यर्थः प्राधान्ये हेतुमाह॥सोमाहरणादिति॥सोमस्याहरणमानयनं त
त्र साधनत्वं गायत्र्याश्छंदस्कानामृचां याजकैरिष्यते तद्युक्तत्वाद्यत्र प्राधान्यमित्यर्थः यद्वा देवैः सोमाहरणमिच्छद्भिश्छंदसां गायत्री

तादर्थ्येन नियोगे जगती त्रिष्टुभो मे ध्ये मार्गमशक्तयनिवृत्तौ गायत्री सोमं प्राप्य रक्षिणस्तस्य विजित्य तं देवेभ्यः समाहरदित्यैतरेयक
ब्राह्मणे सोमो वै राजामुष्मिंल्लोके आसीदित्यत्र प्रसिद्धमतस्तत्प्राधान्यमित्यर्थः तत्रैव हेत्वन्तरमाह ॥ इतरेति ॥ उष्णिगनुष्टुप्प्रभृतीनीत
राणि छंदांसि तेषां पादशोऽक्षराणि समाष्टादि संख्याकानि तेषामाहरणमापादनं गायत्र्यक्षरैः पौरस्त्याः षड्भिः क्रियतेऽधिकसंख्यायास्त्र्यू
नसंख्यामन्तरेणासंभवात्तस्मादितरेषु छंदःसु गायत्र्या व्याप्तत्वात्प्राधान्यमित्यर्थः अथवा गायत्रीव्यतिरिक्ते ये त्रिष्टुप्जगतीछंदसी
सोमाहरणाय तयोरशक्तयो मार्गमध्ये जगत्या त्यक्तानि त्रीण्यक्षराणि त्रिष्टुभा चैकमक्षरं ततश्चतुरक्षरा त्रिष्टुप्त्र्यक्षरा संवृत्ता त
त्र गायत्री सोममाहरती त्यक्तानामक्षराणामाहरणेन पूर्णतां तयोरापादयते प्रतिव्याप्य स्थिता तेन तत्प्राधान्यमित्यर्थः तत्रैव हेत्वन्तर

इतरछंदोऽक्षराहरणेनेतरछंदोव्याप्त्या च सर्वसवनव्यापकत्वाच्च यज्ञे प्राधान्यं गायत्र्याः ॥ गायत्रीसारत्वाच्च ब्राह्मण

गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च वाग्वै गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते च

स्वमातरमिव हित्वा गुरुतरां गायत्रीं ततोऽन्यद्गुरुतरं न प्रतिपद्यते यथोक्तं ब्रह्मापीति तस्यामत्यंतगौरवस्य प्रसिद्धत्वा
दतो गायत्रीमुखेनैव ब्रह्मोच्यते गायत्री वै इत्यवधारणार्थो वैशब्दः इदं सर्वं भूतं ((माह ॥ सर्वसवनेति सर्वाणि प्रातःसवनं मा
ध्यंदिनं सवनं तृतीयसवनमिति एतानि तेषु गायत्र्या व्यापकत्वं मिश्रणं गायत्रं प्रातःसवनं त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं जागतं तृती
यसवनमिति स्थितेऽपि त्रिष्टुप्जगत्योर्गायत्र्याक्षरैः कृतत्वात्तस्याश्च पादाभ्यां मुखेन च सोमाहरणद्वारेण सवनत्रयसंबंधा
दतश्च तस्या अस्ति यज्ञे प्राधान्यमित्यर्थः ॥ कर्मणि तत्प्राधान्येऽपि कुतो ब्रह्मविद्यायां तत्प्राधान्यमित्याशंक्याह ॥ गायत्रीति ॥ ब्रह्म
विद्यायाः तत्प्राधान्यमिति शेषः गायत्रीमेवालंबनत्वेन प्रतिपद्यते ब्रह्मेत्यत्र लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति ॥ तस्यामिति ॥ गायत्र्या ब्रह्म
ज्ञानद्वारेणोपादानमुक्तहेतुभ्यः सिद्धमित्युपसंहरति अत इति ॥ तथा चैतोर्पणनिगदादिन्यायेन गायत्र्युपाधिकं ब्रह्मोपास्यमिति प्रति

60

तदिदं सर्वं गायत्र्येवेति योजना। गायत्र्याः सर्वात्मकत्वाद्ब्रह्मदृष्ट्योपास्तिर्युक्तेत्युक्तं तत्रानुपपत्तिमाशंक्यानंतरवाक्येनोत्तरमाह ॥ तस्या
इति ॥ कथं वाचो गायत्रीत्वमित्याशंक्य तस्याः सर्वभूतसंबंधं दर्शयति ॥ वागिति ॥ कुतो गायत्रीत्वमत आह ॥ यस्मादिति ॥ भवत्वेवं वाचः स्वरू
पं गायत्र्यास्तु किमायातं तदाह ॥ यद्वागिति ॥ गायत्रीनामनिर्वचनादपि वाच्युक्तं रूपं गायत्र्यामेव द्रष्टव्यमित्याह ॥ गानादिति ॥ अस्तिहि
वाचः सर्वभूतात्मकत्वं तद्वाचकत्वाद्वाच्यस्य च वाचकातिरेकेणानिरूपणात्तथा च वाग्भूता गायत्री सर्वभूतात्मिकेत्युक्तमिदानीं तस्या वि

प्राणिजातं यत्किंच स्थावरं जंगमं वा तत्सर्वं गायत्र्येव तस्याश्छंदोमात्रायाः सर्वभूतत्वमनुपपन्नमिति गायत्रीकारणं वाचं
शब्दरूपामापादयति गायत्रीं वाग्वै गायत्रीति वाग्वा इदं सर्वं भूतं यस्माद्वाक् शब्दरूपा सती सर्वं भूतं गायति च शब्दयति अ
सौ गौरसावश्व इति त्रायते च रक्षत्यमुष्मान्मा भैषीः किं ते भयमुत्थितमित्यादिना सर्वतो भयान्निवर्त्यमानो वाचा त्रातः स्या

या वै सा गायत्रीयं वाव सा येयं पृथिव्यस्यां हीदं सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव नातिशीयते या वै सा पृथिवीयं वाव
सा यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीरमस्मिन्हीमे प्राणाः ॥१॥ यद्वाग्भूतं गायति च त्रायते च गायत्र्येव तद्गायति च त्रायते च वाचो
ऽनन्यत्वाद्गायत्र्याः गानात्त्राणाच्च गायत्र्या गायत्रीत्वं या वै सैवंलक्षणा सर्वभूतरूपा गायत्री इयं वाव सा येयं पृथिवी कथं
पुनरियं पृथिवी गायत्रीत्युच्यते सर्वभूतसंबंधात्कथं सर्वभूतसंबंधोऽस्याः पृथिव्यां हि यस्मात्सर्वं स्थावरं जंगमं च भूतं प्रति
ष्ठितमेतामेव पृथिवीं नातिशीयते नातिवर्तत इत्येतत् यथा गानत्राणाभ्यां भूतसंबंधो गायत्र्या एवं भूतप्रतिष्ठानाद्भूतसंबंधा

धांतरमाह ॥ या वै सेति ॥ एवंलक्षणत्वं व्याचष्टे ॥ सर्वेति ॥ गायत्रीमनूद्य पृथिवीत्वं तस्या विहितं प्रश्नपूर्वकमुपपाद ॥ द्वा पृथिवी अ
यति ॥ कथं पुनरिति ॥ गायत्र्याः सर्वभूतसंबंधस्योक्तत्वात्पृथिव्यास्तत्संबंधं चोद्यपूर्वकमुत्पादयति ॥ कथमिति ॥ सर्वस्य पृथिव्यां
प्रतिष्ठितत्वं साधयति ॥ एतामेवेति ॥ तथापि कथं पृथिव्या गायत्रीत्वं तदाह ॥ यथेति ॥ संप्रति गायत्र्याः शरीररूपत्वं निरूपयति ॥ या

पृथिवीमनूद्य तस्याः शरीराभेदे हेतुमाह ॥ पार्थिवत्वादिति ॥ इदानीं गायत्रीशरीरयोरैकत्वं प्रश्नपूर्वकं कथयति ॥ कथमित्यादिना प्राणा
नां शरीरे प्रतिष्ठितत्वं प्रकटयति ॥ एतदेवेति ॥ अथ गायत्र्या हृदयत्वमावेदयति ॥ यद्वैतदिति ॥ हृदयस्य गायत्र्याश्चैकत्वं प्रश्नपूर्वकं
विवृणोति ॥ एतदित्यादिना हृदये प्राणानां प्रतिष्ठितत्वं प्रकटयति ॥ एतदेवेति ॥ प्राणानां भूतशब्दवाच्यत्वे तत्संबंधसति भूतसंबंधा
त् गायत्र्याः शरीरादिभावः संभवति तेषां भूतशब्दवाच्यत्वे तु किं मानमित्याशंक्याह ॥ प्राणो हेति ॥ अहिंसावाक्येपि प्राणपर्मारणं

पृथिवी गायत्रीयं वाव सा इदमेव तत् किं यदिदमस्मिन्पुरुषे कार्यकरणसंघाते जीवति शरीरं पार्थिवत्वात् शरीरस्य क
थं शरीरस्य गायत्रीत्वमित्युच्यते अस्मिन्हीमे प्राणा भूतशब्दवाच्याः प्रतिष्ठिता अतः पृथिवीवत् भूतशब्दवाच्यप्रतिष्ठाना
च्छरीरं गायत्री एतदेव यस्माच्छरीरं नातिशीयन्ते प्राणा यद्वै तत्पुरुषे शरीरं गायत्रीदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तर्मध्ये पुरुषे हृद
यपुण्डरीकाख्यमेतद्गायत्री कथमित्याह अस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता अतः शरीरवत् गायत्री हृदयमेतदेव नातिशीयन्ते प्राणाः

प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते यद्वै तत्पुरुषे शरीरमिदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे हृदयमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रति
ष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदृचाभ्यनूक्तं तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुः

प्राणो ह पिता प्राणो माता अहिंसन्सर्वभूतानीति च श्रुतेर्भूतशब्दवाच्याः प्राणाः ॥ सैषा चतुष्पदा षडक्षरपादा छन्दोरू
पा सती भवति गायत्री षड्विधा वाग्भूतपृथिवीशरीरहृदयप्राणरूपा सती षड्विधा भवति वाक्प्राणयोरन्यार्थनिर्दि
ष्टयोरपि गायत्रीप्रकारत्व मन्यथा षड्विधसंख्यापूरणानुपपत्तेस्तदेतस्मिन्नर्थे

॥ प्रतिषिध्यते तथा च भूतशब्दस्तत्र प्रतीतिगो
चरो भवत्येवेत्याह ॥ भूतेति ॥ आध्यानशेषत्वेन गायत्र्याश्चतुष्पात्त्वं दर्शयति ॥ सैषेति ॥ लक्षयित्वा तस्याः षड्विधत्वमनूद्य साधयति ॥
षड्विधेति ॥ गायत्रीहृदययोः सर्वभूतसंबंधसिध्यर्थमुपदिष्टयोर्वाक्प्राणयोर्गायत्रीप्रभेदत्वेन कथंव्या ख्यानमित्याशंक्याह ॥

वाक्भूतपृथिवीशरीरहृदयप्राणभेदात् षड्विधां गायत्रीमनुचिंत्याजहल्लक्षणयानवच्छिन्नब्रम्हत्वेन तदनुचिंतयेदितितच्छेषत्वेने
त्यपूर्वोक्ते स्थिते सतीत्यर्थः॥ समस्तस्य पादविभागविशिष्टस्येति यावत् विस्तारमेव विवृणोति॥ यावानिति॥ वाचारंभणं विकारो नाम
धेयमिति वाक्यशेषमाश्रित्य विशिनष्टि॥ वाचारंभणमात्रादिति॥ परमार्थसत्यत्वे हेतुमाह न्रविकार इति॥ तावानस्येत्यादि समुत्थय
ति॥ तस्येति॥ आदिपदेन वायुराकाशश्चेत्युभयमुक्तं ततो ज्यायानित्यादि स्फुटयति॥ त्रिपादिति॥ समस्तस्य सर्वप्रपंचात्मकस्येत्

एतद्गायत्र्याख्यं ब्रम्ह गायत्र्यनुगतं गायत्रीमुखेनोक्तमृचापि मंत्रेणाभ्यनूक्तं प्रकाशितं तावानस्य गायत्र्याख्यस्य
ब्रह्मणः समस्तस्य महिमा विभूतिर्विस्तारो यावांश्चतुष्पात् षड्विधश्च ब्रम्हणो विकारः पादो गायत्रीति व्याख्यातोऽतस्त
स्माद्विकारलक्षणाद्गायत्र्याख्यात् वाचारंभणमात्रात्ततो ज्यायान्महत्तरश्च परमार्थसत्यरूपोऽविकारः पूरुषः पुरुषः सर्व
पूरणात्पुरिशयनाच्च तस्यास्य पादः सर्वा सर्वाणि भूतानि तेजोबन्नादीनि सस्थावरजंगमानि त्रिपात्त्रयः पादा अस्य सोयं त्रि

पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति॥ यद्वै तद्ब्रह्मेतीदं वाव तद्योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाशो यो वै स बहिर्धा पु
रुषादाकाशोऽयं वाव स योऽयमन्तःपुरुष आकाशो यो वै सोऽन्तःपुरुष आकाशोऽयं वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाशस्त॥७

पादमृतं पुरुषाख्यं समस्तस्य गायत्र्यात्मनो दिवि द्योतनवति स्वात्मन्यवस्थितमित्यर्थ इति॥ यद्वै तत्त्रिपादमृतं गा
यत्रीमुखेनोक्तं ब्रह्मेतीदं वाव तदिदमेव तद्योऽयं प्रसिद्धो बहिर्धा बहिः पुरुषादाकाशो भौतिको यो वै स बहिर्धा पुरुषा
दाकाश उक्तोऽयं वाव स योऽयमन्तः पुरुषे शरीर आकाशोऽयं वाव स योऽयमन्तर्हृदये पुण्डरीक आकाशः कथमेकस्य स

र्थः श्रुताविति शब्दो मंत्रसमाप्त्यर्थः॥ यद्ब्रह्म गायत्र्यवच्छिन्नमुपास्यमुक्तं हृदयाकाशे तज्ज्ञेय ँत आकाशस्त्रिधा भेद इ
मिति वक्तुं क्रमेण हृदयाकाशमवतारयति यद्वै तदित्यादिना एकस्याकाशस्य कथं त्रैविध्यमुक्तमिति शंकते॥ कथमिति॥ ओ

विषयत्वेन द्विषयशब्दाद्याश्रयत्वं स्वप्नस्थानभूतेन भसीति संबंधः॥ नकंचनेत्यादिना निषेधद्वयेन पूर्वप्रकारमवस्थाद्वयं निषिध्य
तेनिषेधफलमाह॥ अतइति॥ सर्वदुःखस्थूलवासनामयं चतन्निवृत्त्या निरूप्यमाणं हृदयाकाशमित्यर्थः औपाधिकत्वे विध्यमुपसं
हरति॥ अतइति॥ तथापि किमित्यनेनक्रमेणाकाशस्य संकोचो हृदये क्रियते तत्राह॥ वहिर्द्धेति स्थानस्तुतिमुदाहरणेन स्फुटयति॥
यथेति॥ अत्रकुरुक्षेत्रमर्धतीर्थस्थानीयं पृथूदकमपि नथेति द्विदलयुगलमिवतदुभयं लोकत्रयापेक्षया विशिष्टतरमित्यर्थः हृद

विषये जागरितस्थानेन भसि दुःखबाहुल्यं दृश्यते न तेंतः शरीरे स्वप्नस्थानभूते मंदतरं दुःखं भवति स्वप्नान्पश्यतो हृ
दयस्थे पुनर्नभसि न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यत्यतः सर्वदुःखनिवृत्तिरूपमाकाशं सुषुप्तस्यस्थानमतोपु
क्रमेकस्यापि त्रिधा भेदान्वाख्यानं वहिर्द्धा पुरुषादारभ्याकाशस्य हृदये संकोचकरणं चेतः समाधानस्थानं स्तुत्यर्थं यथा
त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते अर्द्धं तत्तु कुरुक्षेत्रं अर्द्धं तत्तु पृथूदकमिति न द्वत्तदेतद्धार्दाकाशाख्यं ब्रह्म पूर्णं

तत्पूर्णमप्रवर्त्ति पूर्णामप्रवर्त्तिनीं श्रियं लभते य एवं वेद॥ १॥ तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पंच देवसुषयः

सर्वगतं न हृदयमात्रपरिच्छिन्नमिति मंतव्यं यद्यपि हृदयाकाशे चेतः समाधीयते अप्रवर्त्ति न क्वचित्प्रवर्त्तितुं शी
लमस्येत्यप्रवर्त्ति तदनुच्छित्तिधर्मकं यथान्यानि भूतानि परिच्छिन्नान्युच्छित्तिधर्मकाणि न तथा हार्दं नभः पूर्णामप्रव
र्त्तिनीमनुच्छेदात्मिकां श्रियं विभूतिं गुणफलं लभते दृष्टं य एवं यथोक्तं पूर्णाप्रवर्त्ति गुणं ब्रह्म वेद जानातीह वजीवं स्तद्भाव
(प्रतिपद्यत इत्यर्थः॥ १॥ तस्य ह वा

याकाशे चेतः समाधीयते चेत्तन्मात्रपरिच्छिन्नं ब्रह्म प्राप्तमित्याशंक्याह॥ तदेतदिति॥
पूर्णत्वेन जन्मनाशशून्यत्वं सिध्यतीत्याह॥ अप्रवर्त्तीति प्रधानफलत्वं व्यावर्त्तयति॥ गुणफलमिति॥ दृष्टफलवत्त्वे स्वर्गोपि शि
ति दृष्टमित्युक्तं॥ ज्ञानमेव विशिनष्टि॥ इहैवेति॥ वर्त्तमानो देहः समस्पर्शः यो विद्वानेवं स यथोक्तफलं लभत इति संबंधः॥ वक्ष्य

द्वारपालादीत्यादि पदेन तद्गतो विशेषो गृह्यते ब्रह्मण उपासनेनाप्रसिद्धितो द्वारपालोपास्तिरयुक्तेत्याशंक्याह ॥ यथेति इति ॥ तदुपास्ति
रर्थवतीति शेषः ॥ स्वर्गलोकशब्दः परमात्मविषयः स्वर्गलोकमित ऊर्ध्वो विमुक्ता इति श्रुत्यन्तरात् देवसुषित्वं साधयति ॥ देवेति ॥
स्वर्गलोकस्य परमात्मनो भवनमायतनं तस्येति यावत् प्राङ्त्वेऽनवस्थामाशंक्योक्तं ॥ पूर्वाभिमुखस्येति ॥ तत्स्थेनेति तच्छब्दार्थो हृद
यविषयः ॥ तेनैवेति ॥ प्राणविषयस्तच्छब्दः ॥ तदप्रमति रिक्तं स्वातंत्र्येण चक्षुषोऽकिंचित्करत्वं न हि चक्षुषः प्राणस्य संबंधो न हि वा ह्य

इत्यादिना गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मण उपासनांगत्वेन द्वारपालादिगुणविधानार्थमारभ्यते यथा लोके द्वारपाला राज्ञ उपा
सनेन वशीकृता राजप्राप्त्यर्था भवंति तथेहापीति तस्येति प्रकृतस्य हृदयस्येत्यर्थः एतस्यानंतरनिर्दिष्टस्य पंच पंचसंख्या
का देवानां सुषयो देवसुषयः स्वर्गलोकप्राप्तिद्वारच्छिद्राणि देवैः प्राणादित्यादिभी रक्ष्यमाणानीत्यतो देवसुषयस्तस्य स्वर्ग
लोकभवनस्य यः प्राङ्सुषिः पूर्वाभिमुखस्य प्राग्गतं यच्छिद्रं द्वारं स प्राणः तत्स्थेन तद्वारेण यः संचरति वायुविशेषः सः

स योऽस्य प्राङ्सुषिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदित्य स्तदेतत्तेजोऽन्नाद्य

प्राणितीति प्राणः तेनैव संबद्धमव्यतिरिक्तं तच्चक्षुस्तथैव स आदित्यः आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण इति श्रुतेश्चक्षुरूपप्रति
ष्ठाक्रमेण हृदि स्थितः ॥ स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषीत्यादि वाजसनेयके प्राण वायुदेवतैवैका चक्षुरादित्य

स्य तत्संबंधे निबंधनमस्तीत्याह ॥ चक्षुरिति ॥ अधिष्ठातृत्वेनादित्यश्चक्षुषि प्रतिष्ठितश्चक्षुश्च ग्राहकतया रूपे प्रतिष्ठितं रूपद
र्शने करणीभवतीति तथैव प्राणस्य चक्षुष्ट्वमित्यर्थः प्राणादित्ययोरैक्ये प्रमाणमाह ॥ आदित्यो हेति कथं पश्चात्कस्यादित्यस्य हृद
यसुषिद्वारस्थानित्वं वासनात्मना हृदये प्रतिरूपाणि प्रतिष्ठितानि तद्दानेन क्रमेणादित्यो हृदये प्रतितिष्ठतीत्यर्थः ॥ तत्र श्रुत्यंतरं प्र
माणयति ॥ स आदित्य इति ॥ एकदेवताभिन्नत्वादपि प्राणाभेदेन चक्षुरादित्ययोरध्यानेयुक्तमित्याह ॥ प्राणेति ॥ ८ ॥ ८ ॥

॥आश्रयशब्देन रूपाणि हृदयं चोच्यते द्युलोको वा आदित्यश्चक्षुषो दैवस्तदधिष्ठितस्य सर्वस्य प्राणात्मत्वे वा वपुशेषमनुकूलयति
॥वक्ष्यति चेति। न हि प्राणे तृप्यति सर्वस्य तृप्तिसिद्धा दात्म्यमंतरेण संभवतीति भावः तदेतत्प्राणाख्यं ब्रह्म स्वर्गलोकप्रतिपित्सुः सत्पुरुष एत
जोन्नाद्यमित्याभ्यां गुणाभ्यां विशिष्टमुपासीतेति संबंधः॥ किमिति यथोक्ताधिकारी प्राणोपासने नियुज्यते तत्राह॥ स्वर्गेति॥ तथापि कथं
यथोक्तगुणहृदयवैशिष्ट्यं प्राणाख्यस्य ब्रह्मणः सिध्यति तत्र तेजः शब्दं व्याकुर्वन्नाह॥ तेजस्वीति॥ एतत्प्राणाख्यं ब्रह्म लोभयस्येपोतेज

स ह्याश्रयेण वक्ष्यति च प्राणाय स्वाहेति हुतं हविः सर्वमेतत्तर्पयतीति तद्वेतत्प्राणाख्यं स्वर्गलोकद्वारपालत्वाद्ब्रह्म स्वर्ग
लोकप्रतिपित्सुः तेजस्वित्वं चक्षुरादित्यस्वरूपेणान्नादत्वाच्च सवितृत्तेजोन्नाद्यमित्याभ्यां गुणाभ्यां उपासीत तेन तेजस्वी अन्नु
स्वी अन्नादश्च आमयाविवर्जितो रहितो भवति य एवं वेद तस्यैतद्गुणफलमुपासनेन वशीकृतो द्वारपः स्वर्गलोकप्राप्तिहे

मित्युपासीत तेजस्व्यन्नादो भवति य एवं वेद॥ अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानस्तच्छ्रोत्रं स चंद्रमास्तदेतच्छ्रीश्च

तुर्भवतीति मुख्यं च फलं॥ अथ योस्य दक्षिणः सुषिः तत्स्थो वायुविशेषः स वीर्यवत्कर्म कुर्वन्विगृह्य वा प्राणापानौ ना
नावाऽनितीति व्यानस्तत्संबद्धमेव च तच्छ्रोत्रमिन्द्रियं तथा स चंद्रमाः ९९ सवितुश्चाचतेजो गुणविशिष्टत्वात्तदुपासनामहेति

सवितृश्चान्नदत्वं वृष्टिद्वारेण आदित्याज्जायते वृष्टिरित्यादौ दृष्टमतश्चान्नं च तदाद्यं चेति गुणांतरविशिष्टत्वेनापि सवितृरूपं प्राणा
ख्यं ब्रह्म ध्यानार्हमित्यर्थः॥ किं तर्हि मुख्यं फलमिति तत्राह॥ उपासनेनेति॥ हृदयस्य पूर्वदिग्गव स्थितच्छिद्रसंबंधित्वेन प्राणा
व्यानः श्रोत्रं चंद्रमाश्चेति त्रितयमितरेतरसंबंधमुपास्यमित्याह॥ अथेति॥ वीर्यवत्कर्म कुर्वन्निति संबंधः॥ प्राणापानौ विगृह्य
विरुध्य वायमनितीति पक्षांतरं॥ नानास्कंधसंधिमर्मसु विविधमनिति चेष्टते इति विकल्पांतरं तेन व्यानेन संबंधः श्रोत्रस्य युक्त
वाझानां योमंतव्यः यथा श्रोत्रस्य व्यानेन संबंधः तथा चंद्रमसोपि तेन संबंधस्य श्रुत्युक्तत्वाद्वध्यामार्थंतया ग्राह्य इत्याह॥ तेनेति॥

श्रोत्रचन्द्रमसोः संबंधेऽस्मस्त्वन्तरमनुकूलयति ॥ श्रोत्रेणेति ॥ यद्दिग्जः श्रोत्रं तदात्मना दिशश्चन्द्रमाश्चेत्येते सृष्टा इति श्रुतेरित्यर्थः । मिथः सं-
बंधेऽपि कथमनयोर्व्यानात्मत्वं व्यानेनानुष्यतीत्यादिना वाक्यशेषादवधेयमित्यर्थः ॥ तदेतज्ज्ञानात्म्यं ब्रह्म श्रीश्च यशश्चेत्याभ्यां गुणाभ्यामुपा-
सीतेति संबंधः कथं तस्य गुणद्वयवतो ध्यानमित्याशंक्य श्रोत्रस्य ज्ञानहेतुत्वाच्चन्द्रमसोऽन्नहेतुत्वात्तयोराश्रयत्वेन तदात्मनो व्यानस्यापि
तद्गुणत्वोपपत्तिरिति आह ॥ श्रोत्रेति ॥ ज्ञानात्मब्रह्मणि गुणान्तरं साधयति ज्ञानेति उक्तस्य ब्रह्मणो गुणद्वयसंभवोऽतः शब्दार्थः श्रीम

श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्चन्द्रमाश्चेति श्रुतेः सहाश्रयौ पूर्ववत्तदेतच्छ्रीश्च विभूतिः श्रोत्रचन्द्रमसोर्ज्ञानान्नहेतुत्वमतस्ताभ्यां
श्रीत्वं ज्ञानान्नवतश्च यशः ख्यातिर्भवतीति यशोहेतुत्वाद्यशस्त्वमतस्ताभ्यां गुणाभ्यामुपासीतेत्यादि समानं ॥ अथ यो

यशश्चेत्युपासीत श्रीमान्यशस्वी भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥ अथ योऽस्य प्रत्यङ् सुषिः सोऽपानः सा वाक् सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्म

ऽस्य प्रत्यङ् सुषिः पश्चिमस्तस्थो वायुविशेषः समूत्रपुरीषाद्यपनयन्नधोऽनितीत्यपानः तथा सा वाक् तत्संबंधात्तथाग्निः त-
देतद्ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायनिमित्तं तेजो ब्रह्मवर्चसमग्निसंबंधाद्वृत्तस्वाध्यायस्यान्नग्रसनहेतुत्वादपानस्यान्नाद्य

नित्यादि फलवाक्यमादिशब्दार्थः ॥ समानं तेजस्वीत्यादिवाक्येनेति शेषः ॥ हृदयस्य पश्चिमदिगवस्थितसुषिसंबंधत्वेनापानो वा-
गग्निश्चेति त्रितयमत्यन्तसंबद्धं ध्येयमित्याह ॥ अथ योऽस्येति ॥ सोऽपान इत्यस्यार्थमाह ॥ तत्स्थ इति ॥ सोऽपान इति संबंधः अपान-
शब्दं वायुविशेषे व्युत्पादयति ॥ मूत्रेति ॥ आदिशब्देन शुक्रादिग्रहणं यथा चक्षुषः श्रोत्रस्य प्राणत्वं व्यानत्वं चोक्तं तथा वागपानो
भवत्यपानेन तृप्यतीत्यादिश्रुतेरित्याह ॥ तथेति ॥ यथा चक्षुरादिद्वारेणादित्यादेः प्राणादिरूपत्वमुक्तं तथा वाचो धिष्ठातृत्वेन संबंधाद-
ग्निस्तद्द्वारेणापानो भवतीत्याह ॥ तत्संबंधादिति ॥ तदेतदपानात्म्यं ब्रह्म ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्याभ्यां गुणाभ्यां विशिष्टमुपासीतेति सं-
बंधः ब्रह्मवर्चसं व्याचष्टे ॥ वृत्तेति ॥ कथमपानात्म्ये ब्रह्मणि यथोक्तौ गुणौ सिध्यतीत्याशंक्याग्निद्वारेणेत्याह ॥ अग्निसंबंधादिति ॥ तथा-

ब्रह्मवर्चसीत्यादिफलवाक्यं श्रीमानित्यादिना तुल्यार्थत्वान्न व्याख्यानापेक्षमित्याह ॥ समानमिति ॥ हृदयस्योत्तरसुषिसंबंधत्वेन समानो मनः पर्जन्यश्चेति त्रितयं परस्परसंबद्धमुपास्यमित्याह ॥ अथेति ॥ स समान इति संबंधः समानशब्दं वायुविशेषव्युत्पादयति ॥ अशितेति ॥ मनसः समानेन संबंधः समाने तृप्यतीत्यादिश्रुतेर्योऽह्यइत्याह ॥ तत्संबंधमिति ॥ मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यतीति निर्देवता क्यशेषमाश्रित्य तयोः संबंधमाह ॥ पर्जन्य इति ॥ श्रुत्यंतरादर्पितयोः संबंधवक्रापातनिकामाह ॥ पर्जन्येति ॥ शेषः प्रसिद्धिपरामर्शार्थः तथापि कथं पर्जन्यमनसोः संबंधसिद्धिरित्याशंक्य वायोरपि कारणत्वेनाद्भिः संबंधात्तद्वारा मिथोपि तत्सिद्धिरित्याह ॥ मनसेति ॥ तदे

समानमन्यत् अथ योऽस्योदङ् सुषिः उदङ्गतः सुषिः तत्स्यो वायुविशेषः सोऽशितपीते समं नयतीति समानः ॥ तत्संबं द्धं मनोंतःकरणं स पर्जन्यो वृष्ट्यात्मको देवः पर्जन्यनिमित्ताश्चापइति मनसा सृष्टा आपश्च वरुणश्चेति श्रुतेस्तदेतत्कीर्त्तिश्च मनसो ज्ञानस्य कीर्त्तिहेतुत्वादात्मपरोक्षं विश्रुतत्वं कीर्त्तिर्यशः स्वकरणसंवेद्यं विश्रुतत्वं व्युष्टिः कांतिर्देहगतं लावण्यं ततन

र्वचसमन्नाद्यमित्युपासीत ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति य एवं वेदाथ योऽस्योदङ् सुषिः स समानस्तन्मनः स पर्ज न्यस्तदेतत्कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्तिमान्व्युष्टिमान्भवति य एवं वेदाथ योऽस्योर्ध्वः सुषिः स उदानः स वायुः॥

श्च कीर्त्तिसंभवात्कीर्त्तिश्चेति समानमन्यत् अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिः स उदान आपादतलादारभ्योर्ध्वमुत्क्रमणादुत्क

त्समानात्स्वं ब्रह्म कीर्त्तिश्च व्युष्टिश्चेत्याभ्यां गुणाभ्यामुपासीनेति संबंधः तस्मिन् ब्रह्मणि कीर्त्तिरूपं गुणं साधयति ॥ मनस इति ॥ व्यु ष्टेरर्थांतरत्वं कीर्त्तेर्दर्शयति ॥ आत्मेति ॥ ततो व्युष्टेराचष्टे ॥ स्वकरणेति ॥ तामेवानुभवारूढं तयाकथयति ॥ कांतिरिति ॥ कथं पुन देहगतस्य लावण्यस्य कीर्त्तितास्तवः शक्यतेतत्राह ॥ ततश्चेति ॥ लावण्यं पंचम्यर्थः इत्यसंकीर्णगुणद्वयविशिष्टमुपासनं सिद्धमि त्यर्थः कीर्त्तिमानित्यादिफलवाक्यस्य ब्रह्मवर्चसीत्यादिना तुल्यार्थत्वादव्याख्येयत्वमाह ॥ समानमिति हृदयस्योर्ध्वच्छिद्रं वैमि

उत्क्रमणादुदानइतिसंबंधः उदानेनेत्यपिवायुरत्त्यपीतीतिवाक्यशेषमाश्रित्याह॥ वायुरिति॥ वायोराकाशत्वमाधाराधेयसंबंधा
द्वायोरप्यत्याकाशस्तत्प्रतीतिसिद्धेश्चेत्याह॥ तदाधारश्चेति॥ तदेतदुदानाख्यंब्रह्मपूर्ववदोजोमहश्चेत्याभ्यांविशिष्टमुपासीतेति
संबंधः उक्तगुणद्वयंनिर्दिशति॥ वाय्वाकाशयोरिति॥ ओजस्वीत्यादिवाक्यस्यकीर्तिमानित्यादिनातुल्यार्थत्वमाह॥ समानमिति॥
तस्यहवाएतस्येत्यादिनाक्रममनुवदति॥ तेवाइति॥ कथंब्रह्मपुरुषास्तत्राह॥ राजपुरुषाइति॥ व्यपदिश्यन्तइत्यर्थः तेषांद्वारपाल

नितीत्युदानःसवायुः॥ तदाधारश्चाकाशस्तदेतद्वाय्वाकाशयोरोजोहेतुत्वादोजोबलंमहत्त्वाच्चमहइतिसमानमन्य
त्तेवैएतेयथोक्ताःपंचसुषिसंबंधात्पंचब्रह्मणोहार्दस्यपुरुषाराजपुरुषाइवद्वारस्थाःस्वर्गस्यहार्दस्यलोकस्यद्वारपाः
द्वारपालाएतैर्हिचक्षुःश्रोत्रवाङ्मनःप्राणैर्बहिर्मुखप्रवृत्तैर्ब्रह्मणोहार्दस्यप्राप्तिद्वाराणिनिरुद्धानिप्रत्यक्षंह्येतदजितक

सयआकाशस्तदेतदोजश्चमहश्चेत्युपासीतौजस्वीमहस्वान्भवतियएवंवेदतेवाएतेपंचब्रह्मपुरुषाःस्वर्गस्य
लोकस्यद्वारपाःसयएतानेवंपंचब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्यलोकस्यद्वारपान्वेदास्यकुलेवीरोजायतेप्रतिपद्यते

रणतयाबाह्यविषयासंगानृतप्ररूढत्वान्नहार्देब्रह्मणिमनस्तिष्ठतितस्मात्सत्यमुक्तमेतेपंचब्रह्मपुरुषाःस्वर्ग
स्यलोकस्यद्वारपाइत्यतःसएतानेवंयथोक्तगुणविशिष्टान्स्वर्गस्यलोकस्यद्वारपान्वेदोपास्तउपासनयावशीक
रोतिसराजद्वारपालानिवोपासनेनवशीकृत्यतैरनिवारितः (तंप्रपंचयति॥ एतैरिति॥ तत्रस्वानुभवंप्रमाणयतिप्रत्यक्षंही
ति॥ विवेकवैराग्याभ्यांवशीकृतश्रोत्रादिकरणग्रामोपेतत्वाभावात्परोक्षणशब्दादिविषयेसंगरूपानृताक्रान्तत्वादित्यर्थः एतैरेवंवि
धयविशुद्धैर्ब्रह्मप्राप्तिद्वाराणिसमाध्यादिनाविवृतानीत्यभिप्रेत्योपसंहरति॥ तस्मादितिब्रह्मपुरुषानुक्ताननूद्यसफलमुपासनंद
र्शयति॥ अतइति॥ अनियतानांचक्षुरादीनांब्रह्मप्राप्तिप्रतिबंधकत्वंनियतानांतुतत्प्राप्तिहेतुत्वमित्यतः शब्दार्थः यथोक्तगुणवि

अदृष्टफलमुक्त्वा दृष्टफलमाह ॥ किं चेति ॥ यथोक्तगुणोपेतत्वेति विवक्षितब्रह्मप्राप्त्यावान्तरप्रयुक्तेत्याशङ्क्याह ॥ तस्य चेति ॥ पुत्रस्या
नानुसारित्वं हेतुत्वं ततः शब्दार्थः प्राङ्पर्येणोपासनाद्वारेणेति यावत् पुत्रस्य ध्यानद्वारा ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वेफलितमाह ॥ इति स्वर्गेति
॥ गायत्र्युपाधिकब्रह्मोपासनाङ्गत्वेन द्वारपालोपास्तिश्चकर्तव्यानन्यथाङ्गश्रुतानिष्फलानि स्युरित्यपध्यानोपासनादेवब्रह्म
प्राप्तिरित्युक्तमिदानीं विद्यान्तरमस्तीति ॥ अथेति ॥ परस्तादिवो दीप्यमानब्रह्मको क्षेयज्योतिषि प्रतीके ध्यसदृष्टत्वश्रुतत्वाभ्यामु
पासितव्यमिति श्रौतमर्थं सिद्धवत्कृत्वार्थिकमर्थमादायतात्पर्यमाह ॥ य एतानिति ॥ वीराणां वीर्यवतामादित्यादीनां पुरुषा

प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं राजानमिव द्वारैर्ब्रह्म किं चास्य विदुषः कुले वीरः पुत्रो जायते वीरपुरुषसेवनात्तं स्वर्णापाक
रणेन ब्रह्मोपासनप्रवृत्तिहेतुत्वं ततश्च स्वर्गलोकप्रतिपत्तये पारम्पर्येण भवतीति स्वर्गलोकप्रतिपत्तिरेवैकं फलमथ
य इदं सौ विद्वान्स्वर्गं लोकं वीरपुरुषसेवनात्प्रतिपद्यते यच्चोक्तं त्रिपादस्यामृतं दिवीति तदिह लिङ्गेन चक्षुःश्रोत्रेन्द्रिय

स्वर्गं लोकं य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेदाऽथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते

गोचरमापादयितव्यं यथाग्न्यादि धूमादिलिङ्गेन ॥ तथाह्येवमेवेदमिति यथो (विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः
क्तेऽर्थे दृढा प्रतीतिः स्यात् अनन्यत्वेन च

(णां सेवनादाध्यानादिति यावत् लिङ्गेन स्पर्शविशेषेण चेत्यर्थः ॥ चक्षुःश्रोत्रे
न्द्रियगोचरमिति मद्दृष्टिं प्रतिदृष्टं श्रुतं च मयेत्यापादयितव्यं अन्यथादृष्टत्वश्रुतत्वाभ्यां ब्रह्मणि ध्यानासिद्धेरित्यर्थः परस्या
प्रतिपत्तौ लिङ्गेन प्रत्यायने दृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ विप्रतिपन्नं प्रति धूमादिलिङ्गेनाग्न्यादि मत्वा प्यनेन तथा स्पर्शादिलिङ्गेन दृष्ट
त्वादिविशिष्टमिदं प्रत्येतव्यमित्यर्थः ॥ यथोक्तस्य ज्योतिषो लिङ्गेन प्रत्यायने किमिति क्रियते तत्राह ॥ तथाहीति लिङ्गद्वारा तत्प्र
त्यायने सति गुणद्वयविशिष्टमेवेदं ज्योतिर्नान्यच्चैवं यथोक्ते परस्मिन्नुपास्यज्योतिषि दृढा धीः स्यात्तदभावात्तद्गुणस्य ज्योतिषोऽध्या

कौक्षेयस्य ज्योतिषः सन्निकर्षो जीवाभेदं परिकल्प्य जाठरं ज्योतिर्ब्रह्मेत्यनन्यत्वेन ध्याने जीवब्रह्मणोरेकतया निश्चयश्चार्थोक्ति
ध्यानतो यथोक्ता प्राप्तिरर्थवतीत्यर्थः॥ अथशब्दस्य विद्यान्तरारंभार्थत्वमभ्युपेत्यानन्तरग्रन्थस्य तात्पर्यमुक्त्वाऽवशिष्टान्यक्षराणि
अवतार्य व्याकरोति॥ अत आहेत्यादिना यदित्युपक्रमस्य ज्योतिरित्युपसंहारात्परइति पुंल्लिंगाप्रयोगमाशंक्याह॥ परमिति॥ का
दाचित्कप्रकाशत्वाभावात्कथं दीप्यत इति प्रयोगस्तत्राह॥ स्वयंप्रभमिति॥ कस्मादिवेति प्रयुज्यते स्वरूपमेव दीप्यमानत्वं किं
नस्यादित्याशंक्याह॥ अग्न्यादीति॥ हेतोरुभयत्र संबंधः सर्वशब्दस्यासंकुचितवृत्तित्वादात्मनोपि तेन संगृहीतत्वात्कथ्यत

निश्चयइत्यत आह परतोऽमुष्माद्दिवो द्युलोकात्परः परमिति लिंगव्यत्ययेन ज्योतिर्दीप्यते स्वयंप्रभं सदाप्रकाशत्वा
द्दीप्यत इव दीप्यत इत्युच्यतेऽग्न्यादिवज्ज्वलनलक्षणाया दीप्तेरसंभवात् विश्वतः पृष्ठेष्वित्येतस्य व्याख्यानं सर्वतः

पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः

पृष्ठेष्विति संसारादुपरीत्यर्थः संसार एव हि सर्वः असंसारिण एकत्वान्निर्भेदत्वाच्चानुत्तमेषु तत्पुरुषसमासाशंकानि
वृत्तये आहोत्तमेषु लोकेष्विति सत्यलोकादिषु हिरण्यगर्भादिकार्यस्य परस्येश्वरस्यासन्नत्वादुच्यत उत्तमेषु लोकेष्वि ति

स्मादूर्ध्वं ब्रह्मेत्युपपन्नमित्याशंक्याह॥ संसारादिति॥ तेनैव सर्वशब्दवाच्यत्वमुपपादयति॥ संसार एव हीति॥ तस्यानेकत्वेन स
र्वशब्दार्हत्वादित्यर्थः॥ आत्मनि सर्वशब्दानुपपत्तिमाह॥ असंसारिण इति॥ सर्वशब्दस्यानेकार्थवाचित्वादात्मनश्चैकत्वात्प्र
कारभेदस्य च नित्यमुक्ते तस्मिन्नसंभवान्न तस्य सर्वशब्दात्प्रतीतिरित्यर्थः॥ उत्तमा न भवन्तीत्यनुत्तमास्तेष्विति तत्पुरुषाशंकां वा
तन्निवृत्तिद्वारा बहुव्रीहिसिद्ध्यर्थं विशेषणमित्याह॥ तत्पुरुषेति॥ किमिति तेषु परं ब्रह्म निर्दिश्यते तस्य सर्वगतत्वादित्याशंक्या
ह॥ हिरण्यगर्भादीति॥ तत्कार्यात्मना स्थितं परं ब्रह्मोत्तमेषु लोकेष्वित्युच्यते तस्य सर्वत्र सतोपि सत्यलोकादिषु हिरण्यगर्भाद्या

ष्ट्रिति सर्वेनाम्नाप्रकृतं ब्रह्म परामृश्यते तेनास्योपास्यत्वार्थं संसारादुपरिष्टादवस्थानमुक्तं इदानीं कौक्षेये ज्योतिषि तदारोपयति ॥ इदमि
ति ॥ कौक्षेयज्योतिषि श्रुतौ केवलप्रमाणं दर्शयति ॥ चक्षुरिति ॥ चक्षुष्यो भवतीति फलवचनानुसारेण स्पर्शरूपैक्यमाभासिकमात्रापो
लिङ्गस्याक्षुषत्वं द्रष्टव्यं रूपस्पर्शयोरैक्याध्यासं स्फुटयति ॥ यत्त्वेति ॥ यदुष्णां तेजो द्रव्यात्मकं त्वगिन्द्रियेण स्पर्शरूपेण गृह्यते तेन
चक्षुषैव गृह्यते तेन हेतुमाह ॥ दृढेति ॥ त्वचा दृढायां प्रतीतौ हेतुत्वाच्चक्षुषा तादात्म्यारोपादित्यर्थः यद्रूपवद्भवति तत्स्पर्शवदिति नि
यमाच्च रूपस्पर्शयोस्तादात्म्याध्यासात्तस्य चाक्षुषत्वसिद्धिरित्याह ॥ अविनाभूतत्वाच्चेति ॥ शब्दोऽप्यस्य ज्योतिषो लिङ्गमित्याह तत

दृष्टं वावेदमेव तद्यदिदमस्मिन्नुरुषेऽन्तर्ज्योतिश्चक्षुःश्रोत्रग्राह्येण लिङ्गेनोष्णिम्ना शब्देन चावगम्यते यत्त्वचा स्पर्श
रूपेण गृह्यते तच्चक्षुषैव दृढप्रतीतिकरत्वात्त्वचोऽविनाभूतत्वाच्च रूपस्पर्शयोः ॥ कथं पुनस्तस्य ज्योतिषो लिङ्गत्वगदृष्टि

पुरुषे ज्योतिस्तस्यैषा दृष्टिः यत्रैतदस्मिञ्छरीरेसं

गोचरत्वमापद्यत इत्याह यत्र यस्मिन्काले एतदिति क्रियाविशेषणं अस्मिन् शरीरे हस्तेनालभ्य संस्पर्शेनोष्णिमा
नं रूपसहभाविनमुष्णस्पर्शभावं विजानाति स ह्युष्णिमा नामरूपव्याकरणाय देहमनुप्रविष्टस्य चैतन्यात्मज्योतिषो
लिङ्गमव्यभिचारान्न हि जीवन्तमात्मानमुष्णिमा व्यभिचरत्युष्ण

स्य त्वगिन्द्रियग्राह्यस्य चाक्षुषत्वमुपपादयितुं पृच्छति ॥
कथमिति ॥ तस्यैषा दृष्टिरित्यादि वाक्येनोत्तरं दर्शयन्यत्रेत्यादि व्याकरोति ॥ आहेत्यादिना यथैतद्विज्ञानं स्यात्तथेति विज्ञानक्रियाया
विशेषणमेतदिति पदमित्यर्थः संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानातीत्युक्तत्वात्तर्हि तस्य चाक्षुषत्वमित्याशङ्क्याह ॥ रूपसहभाविनमिति ॥ भ
वत्यौपचारिकमौष्ण्यस्य चाक्षुषत्वं तथापि कथं तस्य लिङ्गत्वमित्याशङ्क्य जीवनमत्यायनद्वारा कौक्षेयज्योतिषि तस्य लिङ्गत्वं साध
यति ॥ स हीति ॥ जीवात्मना तस्याव्यभिचारं स्फारयति ॥ न हीति ॥ तत्रैव श्रुतिं संवादयति ॥ उष्ण एवेति ॥ यदा जीव स्य लिङ्गमौष्ण्यं तदा

ज्योतिषस्तल्लिंगं भवति जीवपरयोरेकत्वावगमादित्याह ॥ मरणकाले चेति ॥ वागादिर्मनसि मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तदध्यक्ष
लक्षणं परस्यां देवतायां संपद्यत इति श्रुत्या जीवस्य परेण तदर्थात्मना सहाभिन्नत्वस्यापगमाज्जीवस्य लिंगं तद्भवति परस्य
लिंगमित्यर्थः यदा हि जीवस्य परस्य च यथोक्तलिंगादेकत्वावगतिस्तदा तत्र कौक्षेयज्योतिषस्तदधिकरणस्य सुतरामवगतिरस्तीत्या
ह ॥ अत इति ॥ उष्णत्वस्य जाठरे ज्योतिषि प्रतीके लिंगत्वे सति यल्लिंगमाह ॥ तस्येति ॥ बिलारिवमतिमायां जाठरेण ज्योतिषा परस्य

एवं जीविष्यन्नशीतो मरिष्यन्निति हि विज्ञायते मरणकाले च तेजः परस्यां देवतायामिति परेणाविभागत्वोपगमा
दतोऽसाधारणं लिंगमौष्ण्यमग्नेरिव धूमोऽतस्तस्य परस्यैषा दृष्टिः साक्षादिव दर्शनं दर्शनोपाय इत्यर्थः ॥ तथा त
स्य ज्योतिष एषा श्रुतिः श्रवणं श्रवणोपायोऽप्युच्यमानोऽयं यदा पुरुषो ज्योतिषो लिंगं शुश्रूषति श्रोतुमिच्छति तत

ः स्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति ॥ तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपिगृह्य निनदमिव नदथुरिवाग्नेरिव ज्वलत उप

रैतत्कर्णावपिगृह्येतच्छब्दः क्रियाविशेषणमपिगृह्यापिधायेत्यर्थोऽङ्गुलीभ्यां प्रोर्णुत्य निनदमिव रथस्य घोषो
निनद इव शृणोति नदथुरिव ऋषभकूजितमिव शब्दो यथा वाग्नेर्बहिर्ज्वलत एवं शब्दमन्तः शरीर उपशृणो
ति ॥ तदेतज्ज्योतिर्दृष्टश्रुतलिङ्गत्वाद्दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत तथोपासनाच्चक्षुष्यो दर्शनीयः ॥ श्रुतो विश्रुतश्च

ज्योतिषस्तादात्म्यादित्यर्थः ॥ प्रतीकद्वाराद्दृष्ट्युपायवत्तस्य श्रवणोपायं लिंगांतरं दर्शयति ॥ तथेति ॥ अपिगृह्य शृणोतीति संबं
धः यथा श्रवणमेतद्भवति तथा शृणोतीति श्रवणक्रियाया विशेषणमेतच्छब्द इति योजना ॥ प्रोर्णुत्यापिधायेति यावत् श्रूयमा
णशब्दस्य वाच्यार्थभावस्फुटीकरणार्थमनेकदृष्टान्तोपादानं ॥ कौक्षेयज्योतिष्यारोपितस्य ज्योतिषो ध्येयस्य ध्यानोपायांगत्वेन
गुणद्वयमुपदिशति ॥ तदेतदिति ॥ दृष्टमित्युपासने फलमाचष्टे ॥ तथेति ॥ श्रुतमित्युपासने फलमाह ॥ श्रुत इति ॥ ॥ ॥

कथं पुनः स्पर्शगुणोपासने स्पर्शयो भवतीति वक्तव्ये चक्षुष्यो भवतीत्युच्यते तत्राह ॥ यत्स्पर्शेति ॥ संपादने निमित्तमाह ॥ रूपस्पर्शयोरिति ॥ दृतश्चक्षुष्यो भवतीति फलवचनमुचितमित्याह ॥ दृष्टत्वाच्चेति ॥ फलवचनमपि संपादयति न कल्पकमित्याह ॥ एवं चेति ॥ यदा स्पर्शगुणोपासननिमित्तं फलं रूपे संपाद्यते तदा विद्यायाः श्रुतं फलमुपपन्नमिति फलश्रुतिरनुकूलिता स्यात्‌ रूपविशेषवृत्ति चक्षुष्यशब्दस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ यदि पुनर्मृदुत्वादिस्पर्शगुणस्योपासननिमित्तं फलं कल्प्यते तदा चक्षुष्यो भवतीति श्रुतं फलं नैवोपपन्नं स्यात्ततश्च फलश्रुतिरपि बाधिता भवेदित्याह ॥ नन्विति ॥ कस्येदं फलमित्यपेक्षायामाह ॥ य एवमिति ॥ ननु परस्य ज्योतिषो जाठरे ज्योतिष्यारोपित

यत्स्पर्शगुणोपासननिमित्तं फलं तद्रूपे संपादयति चक्षुष्य इति रूपस्पर्शयोः सहभावित्वाद्दृष्टत्वाच्च दर्शनीयता यात्‌ एवं च विद्यायाः फलमुपपन्नं स्यात्‌ न तु मृदुत्वादिस्पर्शवत्त्वे य एवं यथोक्तौ गुणौ वेद स्वर्गलोकप्रतिपत्तिस्तूक्तमदृष्टं फलं द्विरभ्यास आदरार्थः ॥ ७ ॥ पुनस्तस्यैव त्रिपादमृतस्य ब्रह्मणोऽनन्तगुणवतोऽनन्तशक्तेरनेकभेदोपास्यस्य विशिष्टगुणशक्ति

शृणोति तदेतद्दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ ७ ॥

मत्त्वेनोपासनं विधित्सन्नाह सर्वं समस्तं खल्विति वाक्यालंकारार्थो निपातः इदं जगन्नामरूपविकृतं प्रत्यक्षादिविषयं ब्रह्म

स्य यथोक्तगुणवतो ध्यानात्‌ कथमिदमत्यल्पं फलमननुरूपं चोपदिश्यते तत्राह ॥ स्वर्गलोकेति ॥ फलवत्त्वां विद्यायां आदरो विवक्षितः ॥ ७ ॥ प्रतीकद्वारा ब्रह्मोपासनमुक्त्वा प्रतीकं हित्वा सगुणब्रह्मोपासनमुपन्यस्यति ॥ पुनरित्यादिना तस्य निरुपाधिकत्वं व्यावर्तयति ॥ अनन्तेति ॥ कथमेकस्यानन्तगुणत्वं तत्राह ॥ अनन्तशक्तेरिति ॥ ननु पूर्वमेवास्योपासनान्यभिहितानि तत्राच वक्तव्यशेषो नास्तीत्याशंक्याह ॥ अनेकेति ॥ अनेकेषु भेदेषु गायत्र्याद्युपाधिषूपास्यस्यापि ब्रह्मणो मनोमयत्वादिविशिष्टगुणत्वेन विशिष्टशक्तिमत्त्वेनोपासनान्तरविधानार्थमुत्तरवाक्यमित्यर्थः तस्येदमाद्यपरामर्शे हेतुमाह ॥ प्रत्यक्षादीति ॥ ब्रह्मशब्दस्य निरुपाधिकार्थविषयत्वं व्याव

कथं तस्य ब्रह्मत्वं तत्राह॥ बृहत्तमत्वादिति॥ निरतिशयमहत्त्वादित्यर्थः॥ सर्वमनूद्य तस्य ब्रह्मत्वविधाने युक्तिं प्रश्नपूर्वकमाह॥ कथ-
मित्यादिना॥ तज्जत्वं तल्लत्वं च तदनत्वं च तज्जलानवयवलोपश्छान्दसः॥ तत्र तज्जत्वं जगतो व्युत्पादयति॥ तस्मादिति॥ तल्लत्वमुपपादयति॥ त-
थेति॥ विपर्ययेण तु क्रमोऽत इति न्यायात्प्रतिलोमतया जननव्युत्क्रमेण तस्मिन्नेव ब्रह्मणि विलीयते जगदिति कृत्वा यथा तज्जं तथे-
ति योजना॥ तत्र लयानाम जगतः शून्यतेति शङ्कां व्यावर्तयति॥ तदात्मतयेति॥ तदात्मत्वमतिपादयति॥ तथेति॥ यथा तज्जं तल्लं च त-
था तदनं च जगदित्यर्थः॥ इति तदनमिति शेषः॥ युक्तिसिद्धमर्थं निगमयति॥ एवमिति॥ ब्रह्मव्यतिरेकेण त्रिष्वपि कालेषु जगतोऽग्र-

ॐ॥ सर्वं समस्तं खल्विदं बृ-
हत्तमत्वाद्ब्रह्म कथं सर्वस्य ब्रह्मत्वमित्यत आह तज्जलानिति॥ तस्माद्ब्रह्मणो जातं तेजोबन्नादिक्रमेण सर्वमतस्तज्जं त-
था तेनैव जननक्रमेण प्रतिलोमतया तस्मिन्नेव ब्रह्मणि लीयते तदात्मतया श्लिष्यत इति तल्लं तथा तस्मिन्नेव स्थितिका-
लेऽनिति प्राणिति चेष्टत इति तदनं इत्येवं ब्रह्मात्मतया त्रिषु कालेषु अविशिष्टं तद्व्यतिरेकेणाग्रहणात् तस्मात्तदेवेदं जगद्यथा-

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शांत उपासीताऽथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिंल्लोके

चेदं तदेवैकमद्वितीयं तथा षष्ठे विस्तरेण वक्ष्यामो यस्माच्च सर्वमिदं ब्रह्मातः शान्तो रागद्वेषादिदोषरहितः संयतः सन् यत्त-
त्सर्वं ब्रह्म तद्वक्ष्यमाणैर्गुणैरुपासीत कथमुपासीत क्रतुं कुर्वीत क्रतुर्निश्चयोऽध्यवसाय एवमेव नान्यथेत्यविचलः प्रत्ययस्तं क्र-
॥तुं कुर्वीतोपासीतेत्यनेन व्यव

हणात्तदात्मत्वेनाविशिष्टमिदं जगत्तदेव स्यादिति योजना॥ युक्तिसिद्धमपि जगतो ब्रह्मत्वमन्यस्मादि
विरुद्धं नाङ्गीकारमर्हति नहि सहि तोऽयमद्वितीय इत्युक्तमित्याशङ्क्याह॥ यथा चेति॥ सर्वस्य ब्रह्मत्वफलितमाह॥ यस्माच्चेति॥ कियन्तं कालं
मनुष्यमावर्तयेदित्याकांक्षापूर्वकं तन्निश्चयपर्यन्तमिति दर्शयितुं व्यवहितं वाक्यमवतार्य आचष्टे॥ कथमित्यादिना॥ उपासीतेत्यस्य क्रतुं
कुर्वीतेत्यनेन व्यवहितेन संबंध इति योजना॥ क्रत्वनुष्ठानस्य फलं पृच्छति॥ किं पुनरिति॥ क्रतुकरणं च केन प्रकारेणेति प्रश्नान्तरं दर्शी-

कथंवेति॥ब्रह्मभावसाधनत्वात्क्रतुकरणस्य फलं प्रश्नेनास्तीत्याशंक्याह॥क्रतुकरणं चेति न हि जीवस्य नष्टस्वभावः सद्भावः संभवती
त्यभावः॥क्रतुकरणस्येदं प्रयोजनमेतच्च क्रतुरेवं क्रियतेतत्करणं चाऽनयार्थीत्याब्रह्मसद्भावं साधयतीत्यस्यार्थजातस्य प्रतिपादनार्थं मा ख
ड समासेरथेत्यादिरुत्तरोग्रन्थ इत्याह॥अथेत्यादि॥अथ खल्वित्यत्र पूर्ववत्खलुशब्दोऽथ शब्दस्तु हेत्वर्थ इत्यत्र हेतुरूपमर्थं विवृणोति॥य
स्मादिति॥यद्वा अथेत्यारभ्य पुरुष इत्यन्तो ग्रन्थो हेत्वर्थ इत्युक्तानमेव हेतुरूपमर्थं दर्शयति॥यस्मादिति॥यथाक्रतुरित्यस्यार्थस्तान्

क्रतुकरणेन कर्तव्यं प्रयोजनं कथं वा क्रतुः कर्तव्यः॥क्रतुकरणं चाभिप्रेतार्थसिद्धिसाधनं॥कथमित्यस्यार्थस्य प्रति
पादनार्थमथेत्यादिग्रन्थः॥अथ खल्विति हेत्वर्थो यस्मात्क्रतुमयः क्रतुमयोऽध्यवसायात्मकः पुरुषो जीवो यथाक्रतुर्यादृशः
क्रतुरस्य सोऽयं यथाक्रतुर्यथाध्यवसायो यादृङ्निश्चयोऽस्मिंल्लोके जीवन्निह पुरुषो भवति तथेऽतोऽस्माद्देहात्प्रेत्य मृत्वा

पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः

भवति क्रत्वनुरूपफलात्मको भवतीत्यर्थः॥एवं ह्येतच्छास्त्रतो दृष्टं यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरमित्यादि
यत एवं व्यवस्था शास्त्रदृष्टाऽतः स एवं जानन्क्रतुं कुर्वीत॥यादृशं क्रतुं वक्ष्यामस्तं यत एवं शास्त्रप्रामाण्यादुपपद्यते क्र
॥त्वनुरूपं फलमतः स क

स्मात्खल्वितोऽद्रष्टव्यः अस्मिंल्लोक इति श्रुतिमादाय व्याचष्टे॥जीवन्निहेति॥इह वर्तमाने देहे जीवन्सन्नि
त्यावत्क्रतुकरणे न किं कर्तव्यफलमिति प्रश्नं व्याचष्टे॥तथेति॥क्रत्वनुरूपफलात्मकत्वं पुरुषस्य स्मृतिसंवादयति॥एवं हीति॥
शास्त्रमेवोदाहरति॥यं यमिति॥कथं वा क्रतुः कर्तव्य इति प्रश्नमनूद्याह॥यत इति॥क्रत्वनुरूपफलात्मकः पुरुषो भवतीत्येवं रूपा
व्यवस्थेति॥यावदेवं जानन्क्रत्वनुरूपं फलमिति शास्त्रतः पश्यन्नित्यर्थः॥कोऽसौ क्रतुरित्याशंक्याह॥यादृशमिति॥स क्रतुं कु
र्वीतेत्यस्यार्थं निगमयति॥यत एवमिति॥क्रतुकरणप्रकारमेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति॥कथमित्यादिना॥ ॥ ६ ॥

कथमिदं मनःप्रायत्वमित्यपेक्षायां मनःशब्दार्थप्रदर्शनपूर्वकं तत्प्रायत्वं स्फुटयति ॥ मनुत इति ॥ मनोद्वारा तदुपाधिः पुरुषो वि-
षयप्रवणो भवतीत्यर्थः ॥ तत्प्रायत्वफलमाह ॥ तथेति ॥ पुरुषो हि तत्प्रायः सन्मनसि प्रवर्त्तमाने स्वयमपि तद्वदेव प्रवृत्त इव केवलस्य ते-
नथा निवर्त्तमाने मनसि निवृत्त इव चावगम्यते ॥ वस्तुतस्तु पुरुषानुप्रवृत्तो निवृत्तो वा ध्यायतीवेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ अत एव मनोमय-
त्वादेवेति यावत् सम्मूर्छितत्वं संपिंडितत्वं विज्ञानशक्तेः क्रियाशक्तेश्चैकस्मिन्नेव लिंगात्मनि संपिंडितत्वे श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति ॥ यो-
वा इति ॥ आथर्वणी श्रुतिर्यथोक्तविशेषणद्वयं प्रमापयति मनोमयः प्राणेति ॥ मनोवृत्तिभिर्भाव्यमानत्वाद्वात्मा मनोमयः ॥ प्रा-

मनोमयः मनःप्रायो मनुतेऽनेनेति मनस्तत्स्ववृत्त्या विषयेषु प्रवृत्तं भवति तेन मनसा तन्मयः तथा प्रवृत्त इव तत्प्रायो निवृ-
त्त इव चात एव प्राणशरीरः प्राणो लिंगात्मा विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयसंमूर्छितो यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राण इति
श्रुतेः स शरीरं यस्य स प्राणशरीरः ॥ मनोमयः प्राणशरीरनेतेति च श्रुत्यन्तरात् भारूपो भा दीप्तिश्चैतन्यलक्षणं रूपं यस्य

प्राणशरीरो भारूपः सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा

स भारूपः ॥ सत्यसंकल्पः सत्या अवितथाः संकल्पा यस्य सोऽयं सत्यसंकल्पः ॥ न यथा संसारिण इवानैकान्तिक-
फलः संकल्प ईश्वरस्येत्यर्थः ॥ अनृतेन मिथ्याफलत्वहेतुना प्रत्यूढत्वात्संकल्पस्य मिथ्याफलत्वं वक्ष्यत्यनृतेन हि प्र-
त्यूढा इत्याकाशात्मा आकाश इवात्मा स्वरूपं यस्य स आकाशात्मा सर्वगतत्वं ((णएव प्रत्यगात्मनः सूक्ष्मशरीरं तस्य चा-

सौ स्थूलाद्देहाद्देहान्तरं प्रति नेतेत्याथर्वणीश्रुतेरात्मनि विशेषणद्वयसिद्धिः ॥ एतच्च विशेषणद्वयं जीवगतमपि तदभेदविवक्षया
ब्रह्मणि द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ सत्यसंकल्प इत्यत्र विशेषणेन ध्वनितमर्थं दर्शयति ॥ न यथेति ॥ इवशब्दस्तथार्थः कथं संसारिसंकल्प-
स्यानैकान्तिकफलत्वं तत्राह ॥ अनृतेनेति ॥ संकल्पस्यानृतेन संसारिणि प्रत्यूढत्वे वाक्यशेषं प्रमाणयति ॥ वक्ष्यतीति ॥ जडाजडयो-

॥सर्वकर्मेति॥ सर्वंक्रियाजातमीश्वरस्येत्यनेनतद्युक्तंनिष्क्रियत्वश्रुतेरित्याशंक्यव्याचष्टे॥सर्वमिति॥संसारिभ्योविशेषसि
द्ध्यर्थंविशिनष्टि॥दोषरहिताइति॥उदाहृतांस्मृतिमाश्रित्योक्तमाक्षिपति॥नन्विति॥कामसामानाधिकरण्येबाधकोपलंभाद्
बहुव्रीहिरेवेतिपरिहरति॥नकामस्येति॥तस्यकार्यत्वात्तदैक्येब्रह्मणानादित्वंबाध्येतचेतनविशेषणत्वाच्चकामस्यतदैक्येब्रह्मणःस्वा
तंत्र्यंहीयेततथाचकर्मधारयासंभवाद्बहुव्रीहिरेवेत्यर्थः॥कथंतर्हिकामोऽस्मीतितादात्म्यस्मृतिरित्याशंक्याह॥तस्मादिति॥कामेश्व
रयोःसामानाधिकरण्यासंभवान्नकर्मधारयस्तु नोबहुव्रीहिर्यथेष्टःतथास्मृतावपिब्रह्मपारतंत्र्यमात्रंकामस्यविवक्षितंश्रुत्यनुसारेणस्मृ

सूक्ष्मत्वंरूपादिहीनत्वंचाकाशतुल्यतेश्वरस्यसर्वकर्मासर्वंविश्वंतेनेश्वरेणक्रियतइतिजगत्सर्वंकर्मास्यससर्व
कर्मासहिसर्वस्यकर्तेतिश्रुतेःसर्वकामःसर्वेकामादोषरहिताअस्येतिसर्वकामःधर्माविरुद्धोभूतेषुकामोऽस्मीतिस्मृतेः॥नन्
कामोऽस्मीतिवचनादिहबहुव्रीहिर्नसंभवतिसर्वकामइतिनकामस्यकर्तव्यत्वाच्छब्दादिवत्पारार्थ्यप्रसंगाच्चदेवस्यतस्मा

सर्वकामःसर्वगंधः सर्वरसःसर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरएषम

यथेहसर्वकामइतिबहुव्रीहिस्तथाकामोऽस्मीतिस्मृत्यर्थोवाच्यःसर्वगंधःसर्वेगंधाः सुखकराअस्यसोऽयंसर्वगंधःपुण्यो
गंधःपृथिव्यामितिस्मृतेःतथारसाअपिविज्ञेयाअपुण्यगंधरसग्रहणस्यपाप्मसंबंधनिमित्तत्वश्रवणात्तस्मात्तेनोभयंजि(घ्रतिसुरभिचदुर्गंधि

तेर्नेतव्यत्वादित्यर्थः॥सर्वशब्दात्दुर्गंधानामपिब्रह्मणिप्राप्तौविशिनष्टि॥सुखकराइति॥सर्वशब्दसंकोचे
कारणमाह॥पुण्यइति॥यथासर्वगंधइत्यत्रसुखकरागंधाब्रह्मसंबंधिनोदर्शितास्तथासर्वरसइत्यत्रापिसुखकराएवरसास्तत्संबं
धिनोग्राह्याइत्याह॥तथेति॥अत्रापिसर्वशब्दसंकोचेकारणमाह॥अपुण्येति॥नतद्ग्रहणपरस्मिन्नितिशेषः॥तच्छब्दार्थमेवोपपादय
ति॥पाप्मनाहीति॥एषइतिघ्राणप्राणोक्तिर्भवतुपाप्मसंसर्गकृतमपुण्यगंधादिग्रहणंतथापिकथंतदीश्वरेसर्वज्ञेनास्तीत्याशंक्याह॥न

69

निमित्ताभावादीश्वरस्य तत्त्वसंबंधित्वेनापुण्यगंधादिग्रहणमित्यर्थः ॥ तस्य पाप्मासंसर्गे हेतुमाह ॥ अविद्यादीति ॥ आदिपदेनास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा गृह्यन्ते ॥ अभ्यात्तइति सूत्रं तदर्थं च दर्शयन्कर्मणि निष्ठां वर्तयति ॥ अननेरिति ॥ वाक्शब्दस्य निष्पत्तिप्रकारं दर्शयति ॥ वचेरिति ॥ अत्रेति ॥ श्रुतेरीश्वरस्य वाक्तिः ॥ उपलक्षणार्थो घ्राणादिप्रतिषेधस्य निषेधः ॥ अथेश्वरे घ्राणादिप्रसरभावात्तत्प्रतिषेधो नोपलक्ष्येतात आह ॥ गंधेति ॥ आदिशब्देन कामादि कृतः ॥ युक्तं चान्योपलक्षणं साक्षाद्वान्यत्र प्रतिषेधश्रवणादित्याह ॥ अपाणी

पाप्मसंसर्गे ईश्वरस्याविद्यादिदोषस्यानुपपत्तेः सर्वमिदं जगदभ्यात्तोऽभिव्याप्तोऽनन्तैर्व्याप्त्यर्थस्य कर्तरि निष्ठा तथा अवाक्युच्यते अनेनेति वाग्वागेव वाकः वचेर्घञ्करणे वाकः स यस्य विद्यते स वाकी न वाकी अवाकी वाक्प्रतिषेधश्चात्रोपलक्षणार्थो गंधरसादिश्रवणादीश्वरस्य प्राप्तानि घ्राणादीनि करणानि गंधादिग्रहणायातो वाक्प्रतिषेधेन प्रतिषिध्यन्ते तानि अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण इत्यादिमन्त्रवर्णात् अनादरोऽसंभ्रमोऽप्राप्तप्रा

आत्मांतर्हृदयेऽणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतंदुलाद्वैष म आत्मांतर्हृदये ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानंतरिक्षाज्ज्याया

प्तौ हि संभ्रमः स्यादनाप्तकामस्य नत्वाप्तकामत्वान्नित्यतृप्तस्येश्वरस्य संभ्रमोऽस्ति क्व विशेषणयथोक्तगुणो मेमम आत्मांतर्हृदये हृदयपुंडरीकस्यान्तर्मध्येऽणीयानणुतरो व्रीहेर्वा यवाद्वेत्यादि अत्यंतसूक्ष्मत्वप्रदर्शनार्थं श्यामाकाद्वा श्यामाकतंदुलाद्वेति ॥ परिच्छिन्नपरिमाणादणीयानित्युक्तेऽणुपरिमाणत्वं प्राप्तमाशंक्यातस्तत्प्रतिषेधायारभत एष म आत्मांतर्हृदये ज्यायान्पृथिव्या इत्यादिना ॥

ति ॥ आदिपदेन सर्वेति वेद्यमित्यादि गृह्यते ॥ ईश्वरस्य संभ्रमाभावं प्रतिपादयति ॥ अप्राप्तप्राप्तौ हीति ॥ यथोक्तस्य परस्य प्रत्यगात्माभेदं दर्शयति ॥ एष इति ॥ व्रीह्यादावनेकोपादानस्योपयोगमाह ॥ अत्यंतेति ॥ अणीयस्त्वज्यायस्त्वव्यपदेशयोर्मिथो विरोधमाशंक्य परिहरति ॥ श्यामाकादिति ॥ पृथिव्यन्तरिक्षादिवरी

ज्यायः परिमाणाच्चेति ॥ पुनरुक्तेरुपयोगमाह ॥ मनोमयइत्यादि नेति ॥ यस्तैर्लक्ष्यते स एवेश्वरः केवल इति यावत् ॥ ईश्वरो ध्येयो
मनोगुणो ध्येयइत्युक्ते गुणानामपि ध्यानकर्मत्वं दुर्वारमित्याशंक्याह ॥ यथेति ॥ पुनरुक्तिफलमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ सगुणस्ये
श्वरस्य ध्येयत्वे युग्मकालान्तरमाह ॥ अत एवेति ॥ स्वरूपवाचकस्यात्मनः शुन्यत्वनुपपन्नेनेनहलाद द्वैते वाक्यार्थसिद्धिरित्यर्थः ॥ भे
दलिंगाच्चेदिह भेदो विवक्षितस्तर्हि षष्ठेपि तल्लिंगदर्शनान्नाखण्डवाक्यार्थसिद्धिरिति शंकते ॥ नन्विति ॥ न तत्र भेदो विवक्षितः ॥ आ

ज्यायः परिमाणाच्च ज्यायस्त्वं दर्शयन्ननन्तपरिमाणत्वं दर्शयति ॥ मनोमय इत्यादिना ज्यायानेभ्यो लोकेभ्य इत्यन्तेन यथोक्तगुणलक्षण ईश्वरो ध्येयो न तु तद्गुणविशिष्ट एव ॥ यथा राजपुरुषमानय चित्रगुं चेत्युक्ते न विशेषणस्याप्यानयने व्याप्रियते तद्वदिहापि प्राप्तमतस्तन्निवृत्त्यर्थं पुनः सर्वकर्मेत्यादि पुनर्वचनं तस्मान्मनोमयत्वादिगुणविशिष्ट एवेश्वरो ध्येयः । अत एव षष्ठसप्तमयोरिव तत्त्वमस्यात्मैवेदं सर्वमिति नेह स्वाराज्येऽभिषिंचत्येष म आत्मैतद्ब्रह्मैतमि

दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष म आत्मान्तर्हृद
य एतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति ॥

तः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति लिंगादत्रात्मशब्देन प्रत्यगात्मैवोच्यते ममइ तिषष्ठ्याः संबंधार्थप्रत्यायकत्वादेतमभिसंभवितास्मीति च कर्मकर्तृत्वनिर्देशात् ॥ ननु षष्ठेप्यथ संपत्स्यतइति संपत्तेः कालान्तरितत्वं दर्शयति ॥ नारब्धसंस्कारशेषस्थित्यर्थपरत्वान्न कालान्तरितार्थताऽन्यथा तत्त्वमसीत्येतस्यार्थस्य बाधप्रसंगात् ॥ यद्यप्यात्मशब्दस्य प्रत्यगर्थत्वं

((रब्धसंस्कारः सुखादिर्येन कर्मणा तच्छेषस्थितेस्तात्पर्यादिति परिहरति ॥ नारब्धेति ॥
सत्संपत्तौ कालान्तरितत्वमेवात्र विवक्षितं किं न स्यादित्याशंक्याह ॥ नेति ॥ कालान्तरभावित्वे संपत्तेरिष्टे तत्त्वमसीति ब्रह्मभावस्य वर्तमानो
पदेशानुपपत्तिरिति हेतुमाह ॥ अन्यथेति ॥ ननु प्रकरणानुगृहीताभ्यां आत्मब्रह्मशब्दाभ्यामत्रापि ब्रह्मात्मैक्यमेव विवक्षितमित्याशंक्या

लिंगानुगृहीतषष्ठीश्रुतिवशात्प्रकरणानुगृहीतेष्टुमीकथंचिन्नेनत्थेप्रकरणाच्छ्रुतिभ्यां लिंगश्रुत्योर्बलवत्त्वादात्मश्रुतेश्चान्यथोपपत्तेरु
क्तत्वादितिभावः॥सगुणब्रह्मोपासकस्यसक्रतुत्वधीमात्रान्नादृष्टंफलंसिध्यतिकिंतुदेहपातकालेपिसाक्षात्कारानुवृत्त्याभवितव्यमि
त्यभिप्रेत्याह॥यथाक्रतुरूपस्येति॥अध्यवसायानुरूपस्यसगुणस्यपरमात्मनोहंप्रतिपत्तास्मीत्येवंविदोयस्याद्धास्यान्निश्चयःप्रेत्या
हमेवंस्यामेवनतुनस्यांक्रतुफलसंबंधेसंशयोस्तिसक्रत्वनुसारेणैवपरमात्मभावंप्राप्नोति॥तथाचाद्धेतिवाक्यान्मरणकालेपिसा

सर्वंखल्विदंब्रह्मेतिचप्रकृतमेषमआत्मांतर्हृदयएतद्ब्रह्मेत्युच्यतेतथाप्यंतज्ज्ञानमीषदपरित्यज्यैवैतमात्मानमि
तोस्माच्छरीरात्प्रेत्याभिसंभवितास्मीत्युक्तंयथाक्रतुरूपस्यात्मनःप्रतिपत्तास्मीतियस्यैवंविदःस्यादद्धासत्यमे
वंस्यामहंप्रेत्यैवंनस्यामितिनचविचिकित्सास्तीत्येतस्मिन्नर्थेक्रतुफलसंबंधेसतथैवेश्वरभावंप्रतिपद्यतेविद्वानि
त्येतदाहस्मोक्तवान्किलशांडिल्योनामऋषिःद्विरभ्यासआदरार्थः॥४॥अस्यकुलेवीरोजायतइत्युक्तंनवीरजन्म

यस्यस्यादद्धानविचिकित्सास्तीतिहस्माहशांडिल्यःशांडिल्यः॥४॥अंतरिक्षोदरः

मात्रंपितुस्त्राणायतस्मात्पुत्रमनुशिष्टंलोक्यमाहुरितिश्रुत्यंतरात्तस्तद्दीर्घायुष्ट्वंकथंस्यादित्येवमर्थंकोशविज्ञाना
रंभोऽभ्यर्हितविज्ञानव्यासंगादनंतरमेवनोक्तमिदानीमेवारभ्यते॥ क्षात्कारेणभवितव्यमितिप्रतिभातीत्यर्थः॥यथोक्त
स्यार्थस्यसांप्रदायिकत्वंकथयति॥इत्येतदिति॥आदरः क्रतुफलसंबंधविषयः॥४॥शांडिल्यविद्यया समनंतरग्रंथस्यसं
बंधोनास्तीत्याशंक्याव्यवहितेनसंबंधंदर्शयितुमनुवदति॥अस्येति॥संप्रत्युत्तरग्रंथस्यतात्पर्यंवक्तुंभूमिकांकरोति॥नवीरेति॥
तत्रबृहदारण्यकश्रुतिंप्रमाणयति॥तस्मादिति॥पुत्रस्यलोक्यत्वादितियावत् अनुशासनेनविषयीकृतस्यपुत्रस्यलोकप्रा
प्तिसाधनत्वादनुशासनंचवेदाध्ययनं॥पुत्रजन्मोक्त्यनंतरमेवकिमित्यतद्विज्ञानंनोपदिष्टमित्याशंक्याह॥अभ्यर्हितेति॥

गायत्र्युपाधिकब्रह्मोपासनस्य कोशेये ज्योतिष्ट्वारोप्य परब्रह्मोपासनमभ्यर्हितं तस्य च मनोमयत्वादिगुणकब्रह्मोपासनमंतरं
गं तथा च तद्वचनेन वैयग्र्यादनंतरमेव कोशविज्ञानं नोक्तमिति निवृत्ते तु व्यासंगे न दृष्टिरिदानीं यथोक्तफलसिध्यर्थमुच्यत इत्य
र्थः ॥ कोशशब्देन हिरण्यादिनिक्षेपाधारो मंजूषोच्यते ॥ कथं त्रैलोक्यात्मनः कोशत्वं तत्राह ॥ कोशइवेति ॥ अनेकधर्मसादृश्यं वि
शदयति ॥ स चेति ॥ तथापि कथमविनाशित्वं तत्राह ॥ सहस्रेति ॥ त्रैलोक्यात्मनि कोशदृष्टिस्तत्रापि भूमौ बुध्नदृष्टिरित्युक्तं कोशस्य

अंतरिक्षमुदरं अंतःसुषिरं यस्य सोऽयमंतरिक्षोदरः कोशः कोश इवानेकधर्मसादृश्यात्कोशः स च भूमिबुध्नो भूमिर्बु
ध्नो मूलं यस्य स भूमिबुध्नो न जीर्यति न विनश्यति त्रैलोक्यात्मकत्वात्सहस्रयुगकालावस्थायी हि स दिशो ह्यस्य सर्वाः
स्रक्तयः कोणा द्यौरस्योत्तरमूर्ध्वं बिलं स एष यथोक्तगुणः कोशो वसुधानो वसु धीयतेऽस्मिन् प्राणिनां कर्मफलाख्यं
अतो वसुधानः ॥ तस्मिन्नंतर्विश्वं समस्तं प्राणिकर्मफलं सह तत्साधनैरिदं यद्गृह्यते प्रत्यक्षादिप्रमाणैः श्रितमाश्रितं स्थि

कोशो भूमिबुध्नो न जीर्यति दिशो ह्यस्य स्रक्तयो द्यौरस्योत्तरं बिलꣳ स एष कोशो वसुधानस्तस्मिन्विश्वमिदꣳ

तमित्यर्थः ॥ तस्य च प्राची दिक् प्राग्गतो भागो जुहूर्नाम जुह्वत्यस्यां दिशि कर्मिणः प्राङ्मुखाः संत इति जुहूर्नाम सह
मानानामस्यां पापकर्मफलानि यमपुर्यां प्राणिन इति सहमाना नाम दक्षिणा दिक् तथा राज्ञी नाम प्रतीची प
श्चिमा दिक् राज्ञी राज्ञा वरुणेनाधिष्ठिता संध्यारागयोगाद्वा सुभूता नाम भूतिमद्भिरीश्वरकुबेरादिभिरधिष्ठितत्वात्सु
भूता नामोदीची तासां दिशां वायुर्वत्सो दिग्जत्वाद्वायोः पुरोवात

ऽवसापेक्षमविनाशित्वं ध्येयत्वेन दर्शितं संप्रति दिक्षु कोण
दृष्टिः कर्तव्येत्याह ॥ दिशो हीति ॥ दिवि कोशस्योर्ध्वं बिलत्वबुद्धिं दर्शयति ॥ द्यौरिति ॥ यथोक्ते कोशे वसुधानत्वदृष्टिं दर्शयति ॥
यथोक्तेति ॥ तदेव समर्थयते ॥ तस्मिन्निति ॥ कोशकोणत्वेनोक्तासु दिक्षु अवांतरविभागमाह ॥ तस्येत्यादिना ॥ दिशां विशिष्टनामवती

सुरोधात् इत्यादिशब्दः तथाविधलौकिकवैदिकप्रयोगसंग्रहार्थः यथोक्तस्य विज्ञानस्य फलं वृत्तमिदानीं दर्शयति ॥ स य इति ॥
यथोक्तगुणमित्यस्य प्रकटीकरणं ॥ अमृतमिति ॥ सफलमुपासनमुपदिष्टमुपसंहरति ॥ अत इति ॥ दीर्घायुष्ट्वं पुत्रस्य कामयमानस्य
लोकत्रात्मानं कोशाकारं परिकल्प्य तस्य च तत्तोदिशो विशिष्टनामवतीस्ता सास्त्रीत्वेन तस्य वत्सत्वेन वायुं तद्वत्समम्मरणधर्माणं
प्रधानोपास्तिरुक्ता संप्रति तदंगं जपं प्रदर्शयति ॥ अरिष्टमित्यादिना ॥ अमुनानेन पुत्रेण निमित्तभूतेन दीर्घायुष्ट्वनिमित्तोक्तस्य सर्वं प्रप

इत्यादिदर्शनात्सयः कश्चित्पुत्रदीर्घजीवितार्थ्येवं यथोक्तगुणं वायुं दिशां वत्समम्मृतं वेद स न पुत्ररोदं पुत्रनिमित्तं रोदनं
रोदिति पुत्रो न म्रियत इत्यर्थः यत एवं विशिष्टं कोशं दिग्वत्सविषयं विज्ञानमतः सोऽहं पुत्रजीवितार्थ्येवमेतं वायुं दि
शां वत्सं वेद जाने ॥ अतो हं पुत्ररोदं माऽरुदं पुत्रमरणनिमित्तं पुत्ररोदो मम माभूदित्यर्थः अरिष्टमविनाशिनं कोशं यथोक्तं प्र
पद्ये प्रपन्नोऽस्मि पुत्रायुषे अमुनामुनेति त्रिर्नाम गृह्णाति पुत्रस्य तथा प्राणं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना भूः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमु

श्रितं तस्य प्राची दिग्जुहूर्नाम सहमाना नाम दक्षिणा राज्ञी नाम प्रतीची सुभूता नामोदीची तासां वायुर्वत्सः स य एत
मेवं वायुं दिशां वत्सं वेद न पुत्ररोदं रोदिति सोऽहमेतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद मा पुत्ररोदं रुदमरिष्टं कोशं प्रपद्येऽमुनाऽमु

वः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना स्वः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना ॥ सर्वं प्रपद्य इति त्रिर्नाम गृह्णाति पुनः पुनः स य इदं च प्राणं प्रपद्य
इति व्याख्यानार्थमुपन्यासः प्राणो वा इदं सर्वं भूतं यदिदं जगत् यथा अरा नाभाविति वक्ष्यत्यतः तमेव सर्वं तेन प्राणं प्र
तिपाद्येन प्रापत्सि प्रपन्नो भूवं तथा भूः प्रपद्य इति त्रीन् लोकान् भूरादीन्प्रपद्य इति ॥ वेधु ॥ प्रपद्य इति क्रियापदमुपा

तं पुनरुपात्तं निमित्तं वेदनार्थं च पुनः पुनर्मंत्रे पुत्रस्य त्रिर्नाम गृह्णातीति योजना अरिष्टमित्यादिमंत्रस्य प्रागेव व्याख्यातत्वात्प्राणमि
त्यादिमंत्रमादाय व्याचष्टे ॥ स यदिति ॥ स शब्दो वक्तृविषयः ॥ प्राणस्य सर्वात्मत्वेनावकोशत्वानुगुण्यं दर्शयति ॥ यथेति ॥ तत्सर्वात्मत्व

कथंपुनरेषांमंत्राणांजपइत्यपेक्षायांपूर्वोक्तमध्यानविद्यानंतरमित्याह॥उपरिष्टादिति॥ध्यानोपरिष्टादितिसंबंधः यथोक्तवि
ज्ञानेनजपेवाहरः॥१५॥इत्तमनूद्यपुरुषोवावेत्यादिखंडांतरमवतारयति॥पुत्रायुषइति॥किमित्यात्मनोदीर्घजीवनंसमर्थ्यतेतत्रा
ह॥जीवन्निति॥यथोक्तफलहेतुभूतविद्यामुत्थापयतीत्यतआह॥आत्मानमिति॥कथंपूर्णस्यात्मनोयज्ञत्वंसंपाद्यतेतत्राह॥पुरुष

तद्वोचमथयद्वोचंभुवःप्रपद्यइतिअग्न्यादीन्प्रपद्यइतितद्वोचमथयद्वोचंस्वःप्रपद्यइत्यृग्वेदादीन्प्रपद्यइत्येव
तद्वोचमित्युपरिष्टादीन्मंत्रान्जपेत्ततःपूर्वोक्तमजरंकोशंसदिग्वत्सयथावत्ध्यात्वाद्विर्वचनमादरार्थं॥१५॥पुत्रायुषउपा
सनमुक्तंजपश्चाथेदानीमात्मनोदीर्घजीवनायेदमुपासनंजपंचविदधदाह॥जीवन्हिस्वयंपुत्रादिफलेनयुज्यतेनान्यथे

मुनाप्राणंप्रपद्येमुना३भूःप्रपद्येमुना३भुवःप्रपद्येमुना३स्वःप्रपद्येमुनामुनामुनासयद्वोचंप्राणंप्रपद्यइति
प्राणोवाइद॰ंसर्वंभूतंयदिदंकिंचतमेवतत्प्रापत्स्यथयद्वोचंभूःप्रपद्यइतिपृथिवींप्रपद्येन्तरिक्षंप्रपद्येदिवंप्र
पद्यइत्येवतद्वोचमथयद्वोचंभुवःप्रपद्यइत्यग्निंप्रपद्येवायुंप्रपद्यआदित्यंप्रपद्यइत्येवतद्वोचमथयद्वो
चं॰स्वःप्रपद्यइत्यृग्वेदंप्रपद्येयजुर्वेदंप्रपद्येसामवेदंप्रपद्यइत्येवतद्वोचंतद्वोचं॥१५॥पुरुषोवावयज्ञस्त

स्यन आत्मानंयज्ञंसंपादयति॥पुरुषःपुरुषोजीवनविशिष्टःकार्यकरणसंघातोयथाप्रसिद्धएव॥वावशब्दोऽवधार
णार्थःपुरुषएवयज्ञइत्यर्थः॥तथाहिसामान्यैःसंपादयतियज्ञत्वं॥कथं॥तस्यपुरुषस्ययानिचतुर्विंशतिवर्षाणिआ
युषःतत्प्रातःसवनंपुरुषाख्यस्ययज्ञस्य॥केनसामान्येनेत्याह॥चतुर्विंशत्यक्षरागायत्रीछन्दो॥इति॥अवधारणार्थेसम

र्थ्यते॥तथाहीति॥यज्ञावयवसादृश्यात्पुरुषेयज्ञदृष्टिःकर्तव्येत्युक्तंकथंसादृश्याद्यज्ञसंपादनमितिपृच्छति॥कथमिति॥तत्रषोड
शाधिकंवर्षशतंपुरुषस्यायुःफलभूतंतत्त्रेधाविभज्यचतुर्विंशतिवर्षायुषिप्रातःसवनदृष्टिःकर्तव्येत्याह॥तस्येति॥गायत्रीछंदसश्च

॥ गायत्रेति ॥ विधितोऽनुष्ठीयमानस्य बाह्ययज्ञस्य प्रातःकालोपलक्षितं कर्म प्रातःसवनं तत्र स्तोत्रादि गायत्रछंदस्कं गायत्रं प्रातः सवनमिति श्रुतिरित्यर्थः ॥ यथोक्ते पुरुषायुषि प्रातःसवने चतुर्विंशत्यक्षराणि फलितमाह ॥ अत इति ॥ तथापि कथं पुरुषस्य यज्ञत्वं तत्राह ॥ अत इति ॥ अतःशब्दस्य वार्थो विधियज्ञसादृश्यादिति विधिनानुष्ठीयमानो यज्ञो विधियज्ञस्तेन सादृश्यं पुरुषस्य प्रातःसवन संबंधस्तस्मात्पुरुषो यज्ञ इत्यर्थः ॥ यथा यथोक्ते पुरुषायुषि प्रातःसवनसंपत्तिस्तथा वक्ष्यमाणयोरपि पुरुषायुषोर्माध्यंदिनसव नतृतीयसवनमिति ——— सवनद्वयसंपत्तिर्द्रष्टव्येत्याह ॥ तथेति ॥ चतुर्विंशतिवर्षमिति पुरुषायुषि प्रातःसवनमतः संख्या

गायत्रछंदस्कं हि विधियज्ञस्य प्रातःसवनं ॥ अतः प्रातःसवनसंपन्नेन चतुर्विंशतिवर्षायुषा युक्तः पुरुषोऽतो विधि यज्ञसादृश्याद्यज्ञः ॥ तथोत्तरयोरप्यायुषोः सवनद्वयसंपत्तिः त्रिष्टुब्जगत्यक्षरसंख्यासामान्यतो वाच्या । किंच तद स्य पुरुषयज्ञस्य प्रातःसवनं विधियज्ञस्येव वसवो देवा अन्वायत्ता अनुगताः सवनदेवतात्वेन स्वामिन इत्यर्थः ॥ पुरुषय

चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनं चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं तदस्य वसवोऽन्वायत्ताः

ज्ञेऽपि विधियज्ञ इवाग्न्यादयो वसवो देवाः प्राप्ता इत्यतो विशिनष्टि प्राणा ॥ प्राणा वाव वसव एते हीदं सर्वं वासयन्ति ॥ वाव वसवो वागादयो वायवश्च एते हि यस्मादिदं पुरुषादिप्राणिजातं एते वासयन्ति ॥

॥ सामान्याद्वक्ष्यमाणपुरुषायुषोः सवनद्वयसं पत्तौ किं कारणमित्याशंक्याह ॥ त्रिष्टुबिति ॥ चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् प्रसिद्धा त्रैष्टुभं माध्यंदिनं च सवनं ॥ अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागतं च तृतीयसवनमतः संख्यासामान्यादुत्तरयोः पुरुषायुषोः सवनद्वयसंपत्तिर्युक्तेत्यर्थः ॥ पुरुषस्य यज्ञत्वे विधियज्ञेन सह सादृश्यां तरमाह ॥ किंचेति ॥ प्रातःसवने वसूनां देवतात्वेनान्वयाच्च तानेव संक्षिपति ॥ सवनदेवतात्वेन स्वामिन इत्यर्थ इति ॥ वसूनां वसनस्वामि त्वमुभयत्र तुल्यमित्युक्तं प्रसिद्धान्वसून्पुरुषयज्ञेऽपि प्राप्तान्प्रत्यस्यति ॥ पुरुषयज्ञेऽपीति ॥ तेषु वसुशब्दप्रवृत्तिं साधयति ॥ ते हीति ॥ नि

प्राणेषु हीति॥ प्राणानां वसुत्वमुपपादितमुपसंहरति॥ तत्स्मादिति॥ संप्रति पुरुषस्य यज्ञस्य विद्यांगभूतमाशीर्वादजपयोगं दर्शयति॥ तं चेदिति॥ अत्र सत्रत्वेनेत्यत्रानुपरमैकीभावेन मन्त्रजपस्य सात्रत्वं धियत्वं तदुत्पादनमेव तन्त्रेतियोजना विधिप्रत्ययेन समाख्यानं॥ तस्य यानि चतुर्विंशति

प्राणेषु हि देहे वसत्सु सर्वमिदं वसति नान्यथेत्यतो वसनाद्वासनाच्च वसवः। तं चेद्यज्ञसंपादिनमेतस्मिन्प्रातःसवनसंपन्ने वयसि किंचिन्नाध्यादि मरणशंकाकारणमुपतपेदुःखमुत्पादयेत्स तदा यज्ञसंपादी पुरुष आत्मानं यज्ञं मन्यमानो ब्रूयाज्जपेदित्यर्थः॥ इमं मन्त्रं हे प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनं मम यज्ञस्य वर्तते तन्माध्यंदिनं सवनमनुसंतनुतेति माध्यंदिनेनायुषा स

तं चेदेतस्मिन्वयसि किंचिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यंदिनꣳ सवनमनुसंतनुतेति माहं प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो ह भवत्यथ यानि चतुश्चत्वारिꣳशद्वर्षाणि तन्माध्यंदिनꣳ सवनं चतुश्चत्वारिꣳशदक्षरा त्रिष्टुप्त्रैष्टुभं माध्यंदिनꣳ सवनं तदस्य रुद्रा अन्वायत्ताः प्राणा वाव रुद्रा एते हीदꣳ सर्वꣳ रोदयन्ति तं चेदेतस्मिन्वयसि किंचिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा रुद्रा इदं मे माध्यंदिनꣳ सवनं तृतीयसवनमनुसंतनुतेति माहं प्राणानाꣳ रुद्राणां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो ह भवत्यथ यान्यष्टाचत्वारिꣳशद्वर्षाणि तत्तृतीयसवनमष्टाचत्वारिꣳशदक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तदस्यादित्या अन्वायत्ताः प्राणा वावादित्या

हितमेकीभूतं संततं कुरुतेत्यर्थः। माहं यज्ञो युष्माकं प्राणानां वसूनां प्रातःसवनेशानां मध्ये विलोप्सीय विलुप्येयं विच्छिद्येयमित्यर्थः। इतिशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः। स तेन जपेन ध्यानेन च ततस्तस्मादुपतापादुदेत्युद्गच्छति॥ उद्गम्य विमुक्तः सन्नगदो हानुपतापो भवत्येव। अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणीत्यादि समानं। रुदन्ति रोदयन्तीति प्राणा रुद्राः क्रूरा हि ते म

वर्षाणीत्यादिनेति शेषः प्राणेषु रुद्रशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह॥ रुदन्तीति॥ यदुक्तं रोदयन्तीति रुद्रा इति तदुपपादयति क्रूरा हीति॥

मध्यमप्राणान्तस्थो रुद्रशब्दोक्तास्तथेति यावत्तेषामादित्यशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह ॥ ते हीति ॥ तं चेदित्यादिना पूर्वेण ग्रन्थेन तं चेदेतस्मिन्नि
त्यादिवाक्यस्य प्राग्ग्रन्थस्य तुल्यार्थत्वात्तद्व्याख्यानानपेक्षेत्याह ॥ समानमन्यदिति ॥ महिदासोदाहरणस्य तात्पर्यमाह ॥ निश्चिता हीति ॥ तदेतद्
द्दर्शनं विद्वानाहस्मेति संबन्धः ॥ ह वा इति ॥ निपातयोः किलेत्यर्थः उक्तस्यैवोदाहरणप्रसिद्धिविषयः हे रोग कस्मान्मां त्वमुपतपसीति संब

प्राणास्ते हीदं शब्दादिज्ञानमाददते ॥ त आदित्यास्तृतीयसवनमायुः षोडशोत्तरं वर्षशतं समापयन्तोऽनुसंतनुत यज्ञं स
मापयतेत्यर्थः समानमन्यत् ॥ निश्चिता हि विद्याफलायेत्येतद्दर्शयन्नुदाहरति ॥ एतद्ध तद्दर्शनं ह स्म वै किल तद्विद्वानाह
महिदासो नामतः इतराया अपत्यमैतरेयः किं कस्मान्मे ममैतदुपतापं उपतपसि त्वं हे रोग योऽहं यज्ञोऽनेन त्वत्कृतेनोपतापेन

एते हीदं सर्वमाददते ॥ ५ ॥ तं चेदेतस्मिन्वयसि किंचिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा आदित्या इदं मे तृतीयसवनमायुरनुसंतनु
तेति ॥ माहं प्राणानामादित्यानां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो हैव भवति ॥ ६ ॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह महिदास ऐ
तरेयः स किं म एतदुपतपसि योऽहमनेन न प्रेष्यामीति स ह षोडशं वर्षशतमजीवत्प्र ह षोडशं वर्षशतं जीवति य एवं वेद ॥ ७ ॥

न प्रेष्यामि न मरिष्यामि अतो वृथा तव श्रम इत्यर्थः इत्येवमाहस्मेति पूर्वेण संबन्धः स एवंनिश्चयः सन्षोडशं वर्षशत
मजीवदन्योऽप्येवंनिश्चयः षोडशं वर्षशतं प्रजीवति ॥ य एवं यथोक्तं यज्ञसंपादनं वेद जानाति स इत्यर्थः ॥ १६ ॥ स यदशि
शिषतीत्यादि यज्ञसामान्यनिर्देशः पुरुषस्य

॥ ७ ॥ कस्मादित्याक्षेपे हेतुमाह ॥ योऽहमिति ॥ यो यज्ञोऽहमनेनेति योजना ॥ इतिश
ब्दस्यान्वयमाचष्टे ॥ इत्येवमिति ॥ निश्चिता या विद्या या ध्यानं प्रति फलं कथयति ॥ स एवमिति ॥ यदापि महिदासस्य यथायथोक्तं तथा
पीदानींतनस्य किमायातमित्याशङ्क्याह ॥ अन्योऽपीति ॥ प्रजीवतीति जीवनस्य प्रकर्षो रोगाद्युपतापराहित्यं प्रशब्देनोच्यते ॥ एवंनिश्चय
इत्युक्तं पुरुषं विशदयति ॥ य एवमिति ॥ १६ ॥ ननु पूर्वेणाशीर्वादप्रयोगेनोदाहरणेनैव समनन्तरग्रन्थस्य संबन्धो नोपलभ्यते तत्राह ॥ स य

पूर्वेणानस्य यानि चतुर्विंशति वर्षाणि इत्यादिना सादृश्यनिर्देशेनेत्यर्थः॥ एवंजातीयकमशनादिकृतमिति यावत्॥ अशिशिषादिषु
दीक्षादृष्टौ हेतुमाह॥ दुःखेति॥ दीक्षावचनसादृश्यात्पुरुषस्य यज्ञत्वमुक्तं इदानीमुपसदुपेतत्वसादृश्यादपि तस्य यज्ञत्वं विवक्षुरित्या
ह॥ अथेति॥ अशनादिषु कथमुपसदृष्टिरत आह॥ उपसदां चेति॥ पयोव्रतत्वं पयोभक्षणयुक्तत्वं यज्ञे यान्यहान्यभोजनीयानि प्रसिद्धा
नि तानि चोपसत्सु क्रियमाणान्याश्वासनानीति तासु प्रश्वासः स्वास्थ्यविशेषः अशनादिषु च सोऽस्तीति प्रसिद्धमित्यर्थः॥ सुखनिमित्त

पूर्वेणैव संबध्यते॥ यदशिशिषति अशितुमिच्छति॥ तथा पिपासति पातुमिच्छति यन्न रमते इष्टाद्यप्राप्तिनिमित्तं यदे
वंजातीयकं दुःखमनुभवति॥ ता अस्य दीक्षा दुःखसामान्याद्विधियज्ञस्येव॥ अथ यदश्नाति यत्पिबति यद्रमते रतिं चानु
भवतीष्टादिसंयोगात् तदुपसदैः समाननामेत्युपसदां च पयोव्रतत्वनिमित्तं सुखमस्ति अल्पभोजनीयानि चाहान्याश्वासनानीति

स यदशिशिषति यत्पिपासति यन्न रमते ता अस्य दीक्षाः॥ अथ यदश्नाति यत्पिबति यद्रमते तदुपसदैरेत्यथ यद्ध
सति यज्जक्षति यन्मैथुनं चरति स्तुतशस्त्रैरेव तदेत्यथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता अस्य द

प्रश्वासोऽतोऽशनादीनामुपसदां च सामान्यं॥ अथ यद्धसति यज्जक्षति भक्षयति ((क्षिणास्तस्मादाहुः सोष्यत्यसोष्टेति॥
यन्मैथुनं चरति स्तुतशस्त्रैरेव तत्समाननामेति शब्दवत्त्वसामान्यात्॥ अथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता अ
स्य दक्षिणाः धर्मपुष्टिकरत्वसामान्यात् यस्माच्च यज्ञः पुरुषः तस्मात्तं जनयिष्यति माता यदा तदाहुरन्ये सोष्यतीति तस्य मातरं यदा
च प्रसूता भवति तदाऽसोष्ट पूर्णिकेति विधियज्ञ इव सोष्यति सोमं देवदत्तोऽसोष्ट सोमं यज्ञदत्त इत्यतः ((त्वं क्लेशनिवृत्तिहेतुत्वं च सा

मान्यं॥ स्तुतशस्त्रवैशिष्ट्यसाम्यादपि पुरुषस्य यज्ञत्वमित्याह॥ अथ यदिति॥ हासादिषु स्तुतशस्त्रदृष्टौ हेतुमाह॥ शब्दवत्त्वेति॥ दक्षिणात्व
साम्यादपि पुरुषस्य यज्ञत्वमवधेयमित्याह॥ अथेति॥ तपोदानादिषु दक्षिणादृष्टौ हेतुमाह॥ धर्मेति॥ प्रकारान्तरेण पुरुषयज्ञत्वं साधयति॥ य

पूज्यमाणि प्रसूते ॥ पुनरभिषवद्धति ॥ धात्वर्थदर्शनात्प्रसवे कंडने च साधारणः सवनशब्दः ततः सवनशब्दत्वसामान्याद्वा पुरुषे यज्ञदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः ॥ पुरुषगतशब्दसामान्यं विशदयति ॥ पुनरिति ॥ यस्तु नरस्य पुरुषाख्यस्य विधियज्ञस्येव सोष्यतीत्यादिशब्दसंबंधित्वे उत्पादनमेव तदिति योजना अवभृथसंबंधित्वादपि पुरुषस्य यज्ञत्वमस्तीत्याह ॥ किंचेति ॥ पुरुषयज्ञदृष्टिकर्तासंमतिविशिष्टपुरुषसंबंधेन विद्यां स्तौति विद्यागतजपं विधातुमुपक्रमते ॥ तद्धैतदिति ॥ देवकीपुत्रस्यैतद्दर्शनश्रवणफलमाह ॥ स चेति ॥ किमर्थमयं पुरुषशिष्या

शब्दसामान्याद्वा पुरुषो यज्ञः ॥ पुनरुत्पादनमेवास्य तत्पुरुषाख्यस्य यज्ञस्य यत्सोष्यत्यसोष्टेति शब्दसंबंधित्वं विधियज्ञस्येव ॥ किंच तन्मरणमेवास्य पुरुषयज्ञस्यावभृथः समाप्तिसामान्यात् तद्धैतद्यज्ञदर्शनं घोरो नामतः आंगिरसो गोत्रतः कृष्णाय देवकीपुत्राय शिष्यायोक्त्वोवाच तदेतत्त्रयमित्यादिव्यवहितेन संबंधः ॥ स चैतद्दर्शनं श्रुत्वापिपास एवान्या

पुनरुत्पादनमेवास्य तन्मरणमेवावभृथस्तद्धैतद्घोर आंगिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वोवाचापिपास एव स बभूव सोऽन्तवेलायामेतत्त्रयं प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसीति ॥ ((भ्यो विद्याभ्यो बभूवेत्यं च

विशिष्टेयं विद्या यत्कृष्णस्य देवकीपुत्रस्यान्यां विद्यां प्रति तृष्णाच्छेदकरीति पुरुषयज्ञविद्यां स्तौति ॥ घोर आंगिरसः कृष्णायोक्त्वेमां विद्यामुवाचेति तदाह ॥ स एवं यथोक्तयज्ञवित् अन्तवेलायां मरणकाल एतन्मन्त्रत्रयं प्रतिपद्येत जपेदित्यर्थः ॥ किं तत् अक्षितमक्षीणमक्षतं वासीत्येकं यजुः सामर्थ्यादादित्यस्थं प्राणं चैकीकृत्याह ॥ तथा तमेवाहाच्युतं स्वरूपादप्रच्युतम

त्वापि चेत्याशंक्याह ॥ द्वयं चेति ॥ अक्षितमसीति ॥ कीदृशीं देवतां प्रत्युच्यते तत्राह ॥ सामर्थ्यादिति ॥ निकृष्टस्य पुनः संबंधायोगात्पुरुषयज्ञे सवनदेवतानां तत्रोपपत्तेश्च प्राणानामाधिदैविकरूपमादित्याख्यं जप्यमन्त्रार्थत्वेन संबध्यत इत्यर्थः ॥ द्वितीयमन्त्रस्यार्थान्तरं वारयति ॥ तथेति ॥ प्रथममन्त्रवदित्यर्थः ॥ न च द्वयोरेकार्थत्वे सत्यन्यतरस्य वैयर्थ्यं द्वयोरपि जप्यत्वेनोपयुक्तत्वादिति द्रष्टव्यं ॥

मंत्रत्रयमप्रतिपाद्यं सावित्रं तत्त्वमृगभ्यामभिप्रतिपादितमिति प्रत्यक्षदृश्योऽर्थमाह ॥ तत्रेति ॥ किमिति विद्यास्तुतिपरत्वमनयोरिष्यते जपा-
र्थत्वमेव किं न स्यात्तत्राह ॥ नेत्यादिना ॥ अनयोर्जपार्थत्वे पितृती यत्वसंख्यायाः सत्वात्सा बाध्येतेत्याशंक्याह ॥ पंचेति ॥ अनयोर्जप्य-
त्वे पंचकं प्रतिपद्येतेति पंचसंख्याया बाधकत्वमन्यत्राश्रित्याश्रितं स्यादित्यर्थः ॥ आदित्प्रत्नस्य रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरं ॥ परो यदिध्यते
दिवीति मंत्रस्य प्रतीकग्रहणमादित्प्रत्नस्य रेतस इति तत्पदच्छेदपूर्वकं व्याचष्टे ॥ आदित्यादिना ॥ इच्छब्दस्यानर्थक इति पूर्वेण संबंधः
किं तत्कारणमित्यपेक्षायां सदेव सोम्येदमित्यादिश्रुतिसिद्धं ब्रह्मेत्याह ॥ सदाख्यस्येति ॥ आनंदं ब्रह्मणो विद्वानिति वत्प्रत्नस्य ज्योतिरि-

प्राणसंश्रितं प्राणस्य संश्रितं सम्यक्कृतनूकृतं च सूक्ष्मं तत्त्वमसीति तृतीयं यजुः ॥ तत्रेतस्मिन्नर्थे विद्यास्तुतिपरे द्वे ऋचौ
मंत्रौ भवतो न जपार्थेन्त्रयं प्रतिपद्येतेति त्रित्वसंख्याबाधनात् ॥ पंचसंख्या हि तदा स्यात् आ तदित आकारस्यानुबंधः त-
कारो नर्थकः इच्छब्दश्च प्रत्नस्य चिरंतनस्य पुराणस्येत्यर्थः ॥ रेतसः कारणस्य बीजभूतस्य जगतः सदाख्यस्य ज्योतिः

तत्रैते द्वे ऋचौ भवत आदित्प्रत्नस्य रेतस उद्वयं तमसस्परि ज्योतिः पश्यंत उत्तरं ॥

प्रकाशं पश्यंति ॥ आशब्द उत्तरत्रानुबंधः पश्यंतीत्यनेन संबध्यते किं तत् ज्योतिः पश्यंति वासरमहरहरिव तत्सर्वतो
व्याप्तं ब्रह्मणो ज्योतिर्निवृत्तचक्षुषो ब्रह्मविदः ॥ ब्रह्मचर्यादिनिवृत्तिसाधनेन प्रदीप्तः इति संबंधो द्रष्टव्यः ॥ उत्तरत्रानुबंधः व्यस्त-
तकारः सदितियावत् ॥ ननु ब्रह्मस्वरूपभूतमेतज्ज्योतिर्नैव सर्वैः पश्यंते न दृश्यंते तत्राह ॥ निवृत्तचक्षुष इति ॥ निवृत्तानि विमुखीकृतानि वि-
षयेभ्यश्चक्षुरादिकरणानि येषां ते तथा अत एव ब्रह्मविदः ॥ कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्निति श्रुत्यंतरं ॥ तत्रै-
वोपायांतरं सूचयति ॥ ब्रह्मचर्यादीति ॥ स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणं ॥ संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥ एतन्मैथुनम-
ष्टांगं प्रवदंति मनीषिणः ॥ विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणं ॥ ब्रह्मचर्यं आदिपदेनाहिंसास्तेयादयो गृह्यंते ॥ एतैर्निवृत्तिप्रधानैः साधनैः प्र-

अन्वये हेतुमाह ॥ ज्योतिः परत्वादिति ॥ यत्स्वमहिमप्रतिष्ठितं दीप्यते तत्परं ज्योतिरितिसंबंधः ॥ दीप्यमानत्वं विवृणोति ॥ येनेति ॥ मंत्रां
तरमवतारयति ॥ किंचेति ॥ इतश्च विद्यास्तुत्यर्थेति यावत् ॥ किमाहेत्यपेक्षायां द्वितीयमंत्रमादत्ते ॥ उद्वयमिति ॥ तं व्याकरोति ॥ तमसस्परीत्या
दिना तस्यैव ज्योतिषो प्रमाणे ज्योतिर्नान्यदस्तीत्यर्थः देवत्वेन प्रत्यगात्मत्वमाह ॥ स्वरिति ॥ तयोरेकत्वं सप्तम्यायमित्यादिश्रुत्यंतरेषु सिद्धं द
र्शयति ॥ आदित्यस्थमिति ॥ तत्पदार्थं त्वंपदार्थं चोक्त्वा तयोरैक्यमुक्तमिदानीमेकीभूतं ज्योतिर्विशिनष्टि ॥ यदुत्तरमिति ॥ एकत्वधीफलं क

करणा आसमंततो ज्योतिः पश्यंतीत्यर्थः परः परमिति लिंगव्यत्ययेन ज्योतिः परत्वादादित्यगते दीप्यते दिवि द्योतनवति प
रस्मिन्ब्रह्मणि वर्तमानं येन ज्योतिषेद्धः सविता तपति चंद्रमा भाति विद्युद्विद्योतते ग्रहतारागणा विभासंते किंचान्यमं
त्रद्वयमाह ॥ यथोक्तं ज्योतिः पश्यंत उद्वयं तमसोऽज्ञानलक्षणात्परि परस्तादिति शेषः तमसो वाऽपनेतृ यज्ज्योतिरुत्तरमादि
त्यस्थं परिपश्यंतो वयमुदगन्मेति व्यवहितेन संबंधः तज्ज्योतिः स्वः स्वकीयमात्मीयमस्मद्धृदि स्थितमादित्यस्थं च ॥ त
त्स्वः पश्यंत उत्तरं देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तममिति ज्योतिरुत्तममिति ॥ १७ ॥ मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्या त्ममध्याधिदैव
देकं ज्योतिर्यदुत्तरमुत्कृष्टतरमूर्ध्वं तरं वा परं ज्योतिरपेक्ष्य पश्यंत उदगन्म वयं कथमुदगन्मेत्या
ह ॥ देवं द्योतनवंतं देवत्रा देवेषु सर्वेषु सूर्यं रसानां रश्मीनां प्राणानां च जगत ईरणात्सूर्यं तमुदगन्म गतवंतो ज्योतिरुत्त
मं सर्वज्योतिर्भ्य उत्कृष्टतमं अहो प्राप्ता वयमित्यर्थः इदं तज्ज्योतिर्यदृग्भ्यां स्तुतं यद्यजुस्त्रयेण प्रकाशितं हिरण्यासोपद्र
कल्पनापरिसमाप्त्यर्थः ॥ १७ ॥ मनोमय ईश्वर उक्त आकाशात्मेति च

॥ थयति ॥ पश्यंत इति ॥ फलमेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति ॥ क
थमित्यादिना ॥ फलविषयं स्वानुभवं दर्शयति ॥ अहो इति ॥ मंत्राणां मंत्रयोश्चैकवाक्यत्वमुपसंहरति ॥ इदं तदिति ॥ १७ ॥ ननु पद्धविज्ञानेन
वक्ष्यमाणविज्ञानस्य न संगतिरस्तीति कथं पौर्वापर्यमित्याशंक्यानंतरखंडस्य व्यवहितेन संबंधमाह ॥ मनोमय इति ॥ इतिच ईश्वर उक्त इति

तत्र ब्रह्मणो गुणयोरेकदेशत्वेन मन आकाशश्चोक्त इत्याह ॥ ब्रह्मण इति ॥ यथोक्तगुणकब्रह्मदृष्ट्यसमर्थस्य तयोरेव संपूर्णब्रह्मदृष्टिक
थनार्थमुत्तरग्रंथमवतारयति ॥ अथेति ॥ एवमुभयमुपदिष्टं भवतीति संबंधः तदेवोभयं विभजते ॥ अध्यात्ममिति ॥ कथं मनो दृष्टिविषय
त्वेनाध्यात्मं मनो ब्रह्मेत्युपासनं विधित्सितं तत्राह ॥ मनसेति ॥ तथापि कथं ब्रह्मदृष्टेराकाशो विषयी भवति ॥ न हि तेनोपलभ्यते ब्रह्मेत्या

ब्रह्मणो गुणैकदेशत्वेनाथेदानीं मन आकाशयोः समस्तब्रह्मदृष्टिविधानार्थमारंभो मनो ब्रह्मेत्यादि ॥ मनो मनुतेऽने
नेत्यंतःकरणं तत् ब्रह्म परमुपासीतेति एतदात्मविषयं दर्शनं अध्यात्ममथाधिदैवतं देवताविषयमिदं वक्ष्याम आका
शो ब्रह्मेत्युपासीतैवमुभयमध्यात्ममधिदैवतं चोभयं ब्रह्मदृष्टिविषयमादिष्टमुपदिष्टं भवत्याकाशमनसोः सूक्ष्मत्वा
न्मनसोपलभ्यत्वाच्च ब्रह्मणो योग्यं मनो ब्रह्मदृष्टेराकाशश्च सर्वगतत्वात्सूक्ष्मत्वादुपाधिहीनत्वाच्च तदेतन्मन आका

माकाशो ब्रह्मेत्युभयमादिष्टं भवत्यध्यात्मं चाधिदैवतं च तदेतच्चतुष्पाद्ब्रह्म वाक्पादः प्राणः पादश्चक्षुः पादः श्रो
त्रं पाद इत्यध्यात्ममथाधिदैवतमग्निः पादो वायुः ॥ शास्त्रं चतुष्पाद्ब्रह्म चत्वारः पादा अस्येति ॥ कथं चतुष्पात्त्वम

नसो ब्रह्मण इत्याह वाक्प्राणः चक्षुः श्रोत्रमित्येते पादाः इत्यध्यात्ममथाधिदैवतमाकाशस्य ब्रह्मणोऽग्निः पादो वा
युरादित्यो दिश इत्येते ॥ एवमुभयमेव चतुष्पाद्ब्रह्मादिष्टं भवत्यध्यात्मं चैवाधिदैवतं च ॥ तत्र मनसो वाग्वब्रह्मणश्च
तुर्थः पाद इतरपादत्रयापेक्षया वाचा हि पादेनेव गवादि वक्तव्यविषयं प्रति तिष्ठत्यतो मनसः पाद इव वाक् तथा प्रा

शंकाह ॥ आकाशश्चेति ॥ ब्रह्मदृष्टेर्योग्यमिति पूर्वेण संबंधः ॥ अध्यात्ममधिदैवतं च विहितस्योपासनस्यांगानुचिंतनं दर्शयति ॥ त
देतदिति ॥ मनसश्चतुष्पात्त्वं प्रश्नपूर्वकमुत्पादयति ॥ कथमित्यादिना ॥ अधिदैविकस्याकाशस्य चतुष्पात्त्वं प्रकटयति ॥ अथेत्यादि
ना ॥ मन आकाशयोरुक्तं चतुष्पात्त्वं निगमयति ॥ एवमिति ॥ आध्यात्मिकान्पादान्प्रपंचयति ॥ तत्रेति ॥ पादत्वं वाचो व्युत्पादयति ॥ वा

देवदत्तोपि वा चैव पादेन वक्तव्यं विषयं प्रतिलभते तेन तस्याप्युक्तं पादत्वमित्यर्थः॥ प्राणस्य वाचश्च पादत्वं दर्शयति॥ तेनापीति
अथाधिदैविकान्पादान्विवृणोति॥ अथेति॥ यथा गोः कुहरे पादा लग्ना दृश्यन्ते तेन तथाकाशस्योदरे रश्मयो यस्माद्योलग्ना दृश्यन्ते तस्मात्
स्वते पादा इव भवन्तीत्यर्थः॥ द्विविधपादविवरणमुपसंहरति॥ एवमिति॥ समस्ताध्यात्मिकपादानामाधिदैविकपादैरधिष्ठितत्वात्

पादस्तेनापि गन्धविषयं प्रति चंक्रमणं तथा चक्षुः पादः श्रोत्रं पाद इत्येवमध्यात्मं चतुष्पात्त्वं मनसो ब्रह्मणोथाधिदै-
वतमग्निवाय्वादित्यदिश आकाशस्य ब्रह्मण उदर इव गोः पादा इव लग्ना उपलभ्यन्ते तेन तस्याकाशस्य वाय्वादयः पादा
उच्यन्ते॥ एवमुभयमध्यात्मं चैवाधिदैवतं चतुष्पादादिष्टं भवति॥ तत्र वागेव मनसो ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोग्निनाधिदैवतेन

पाद आदित्यः पादो दिशः पाद इत्युभयमेवादिष्टं भवत्यध्यात्मं चैवाधिदैवतं च वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सो-
ग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च॥ भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद॥ प्राण एव ब्रह्मणश्चतु-
र्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद॥ चक्षुरेव ब्र-
ह्मणश्चतुर्थः पादः स आदित्येन ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य ए-
वं वेद॥ श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स दिग्भिर्ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मव-
((र्चसेन य एवं वेद य एवं वे

ज्योतिषा भाति च दीप्यते तपति च संतापं चौष्ण्यं करोति॥ अथवा तैलघृताद्याग्नेयाशनेनेद्धा
वाग्भाति च तपति च वदनायोत्साहवती स्यादित्यर्थो विदुषः फलं भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं यथो-
क्तं वेद तथा प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना गन्धग्रहणाय भाति च तपति च तथा चक्षुरादित्येन रूपग्रहणाय श्रो-
त्रं दिग्भिः शब्दग्रहणाय विद्याफलं समानं सर्वत्र ((वंयोऽनुचिंतनीय इति दर्शयितुमुपक्रमते॥ तत्रेति॥ सोग्निनेत्यादेरर्थान्तरमाह

भयतः संबध्यते ॥ १८ ॥ खण्डान्तरस्य संगतिमाह ॥ आदित्य इति ॥ तस्येत्यादित्यो गृह्यते ॥ अनभिव्यक्तनामरूपत्वाभिप्रायेणासच्छब्दो गौ-
णो व्याख्यातः तत्रैवकारावष्टम्भेन शङ्कते ॥ नन्विहेति ॥ कथमसतः सज्जायेतेत्यसत्कारणत्वस्य पक्षे निराकरिष्यमाणत्वात्तत्र सत्कारणं भ-
वतु महता तु सावधारणादसच्छब्दादसदेवकारणं विवक्षितमित्युदितानुदितहोमवद्विकल्प इत्यर्थः ॥ क्रियायाः कर्तृतन्त्रत्वात्तदि-
च्छयात्र विकल्पाद्वस्तु नस्तु सिद्धस्यान्तदिच्छानुविधायित्वान्न विकल्पः संभवति ॥ नहि स्थाणुरेव कस्यचिदपेक्षया पुरुषो भवतीति परि-

ब्रह्मसंपत्तिरुक्तं फलं यएवंवेद द्विरुक्तिर्दर्शनसमाप्त्यर्था ॥ १८ ॥ आदित्यो ब्रह्मणः पाद उक्त इति तस्मिन्सकल-
ब्रह्मदृष्ट्यर्थमिदमारभ्यते ॥ आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश उपदेशस्तस्योपव्याख्यानं क्रियते स्तुत्यर्थं असदव्याकृतनामरू-
पमिदं जगदशेषमग्रे प्रागवस्थायामुत्पत्तेरासीन्न त्वसदेव कथमसतः सज्जायेतेत्यसत्कारणत्वस्य प्रतिषेधात् नन्वि-

आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशस्तस्योपव्याख्यानमसदेवेदमग्र आसीत् ॥ तत्सदासीत्तत्समभवत् ॥

हासदेवेति विधानाद्विकल्पः स्यान्न क्रियास्विव वस्तुनि विकल्पानुपपत्तेः ॥ कथं तर्हीदमसदेवेति नन्ववोचामोऽव्या-
कृतनामरूपत्वादसदिवासदिति ॥ नन्वेवशब्दोऽवधारणार्थः सत्यमेवं न तु सत्त्वाभावमवधारयति किं तर्हि नामरूप-
व्याकृतविषये सच्छब्दप्रयोगो दृष्टः तच्च नामरूपव्याकरणमादित्यायत्तं प्रायशो जगतः तदभावे ह्यन्धतममिदं न प्रज्ञाय-
त किंचनेत्यतस्तत्स्तुतिपरे वाक्ये सदपीदं प्रागुत्पत्तेर्जगदसदेवेत्यादित्यं स्तौति ॥ ब्रह्मदृष्ट्यर्हत्वाय ॥ १ ॥ हरति ॥ न क्रियास्विवेति

॥ विकल्पासंभवे वाक्यस्य गतिर्वक्तव्येति पृच्छति ॥ कथमिति ॥ असच्छब्दस्य या गतिरवधारणस्य वा एवकारेण तत्राद्यं प्रत्याह नन्विति ॥ द्वितीयं शङ्कते
॥ नन्वेवशब्द इति ॥ तस्य का गतिरिति शेषः ॥ पूर्वकालीनसत्त्वाभिधायकासीच्छब्दस्य वाक्यशेषश्रवणान्नोपक्रमे च सत्त्वाभावावधारणं विवक्षि-
तं किंत्वभिव्यक्त्यभावावधारणं आदित्यस्तुत्यर्थमिति समाधत्ते ॥ सत्यमेवमिति ॥ क्व पुनरियमादित्यस्तुतिरुपयुज्यते तत्राह ॥ ॥ ब्रह्मदृष्टीति ॥

जगतो नामरूपव्याकरणमादित्यायत्तमिति तदुपपादयति ॥ आदित्येति ॥ तथापि कथमादित्यस्तुतिरित्याशंक्य दृष्टान्तेन दर्शयति ॥ यथेति ॥ किंचोपक्रमोपसंहारैकरूप्येणादित्ये ब्रह्मदृष्टिविधिपरमिदं वाक्यं न तु तस्य कारणत्वेनान्यथा कल्पयितुं शक्यमनन्यथासिद्धकल्पकाभावादित्याह ॥ न चेति ॥ तत्परत्वं कथमवगतमित्याशंक्योपसंहारस्योपक्रमानुसारित्वादित्याह ॥ उपसंहरिष्यतीत्याह ॥ कथं त

दित्यनिमित्तो हि लोके सदिति व्यवहारो यथाऽसदेवेदं राज्ञः कुलं सर्वगुणसंपन्ने पूर्णवर्मणि राज्ञ्यसतीति तद्वच्च सत्त्वमसत्त्वं चेह जगतः प्रतिपिपादयिषितमादित्यो ब्रह्मेत्यादेशपरत्वादुपसंहरिष्यत्यन्ते आदित्यं ब्रह्मेत्युपास्त इति तत्सदासीत्तदसच्छब्दवाच्यं प्रागुत्पत्तेः स्तिमितमनिस्पन्दमसदिव सत्कार्याभिमुखमीषदुपजातप्रवृत्ति सदासीत्ततो लब्धपरिस्पन्दं तत्समभवदल्पतरनामरूपव्याकरणेनाङ्कुरीभूतमिव बीजं ॥ ततोऽपि क्रमेण स्थूलीभवदांडं समवर्तत संवृत्तमांडमिति

तदांडं निरवर्तत तत्संवत्सरस्य मात्रामशयत तन्निरभिद्यत ते आंडकपाले रजतं च सुवर्णं चाभवतां तद्यद्रजतꣳ सेयं पृथिवी यत्सुवर्णꣳ सा द्यौर्यज्जरायु ते पर्वता यदुल्बꣳ स मेघो नीहारो या धमनयस्ता नद्यो यद्वास्तेयमुदकꣳ

दैर्घ्यं छान्दसं तदंडं संवत्सरस्य कालस्य प्रसिद्धस्य मात्रां परिमाणमभिन्नस्वरूपमेवाशयत स्थितं बभूव ततः संवत्सरपरिमाणात्कालादूर्ध्वं निरभिद्यत निर्भिन्नं वयसामिवांडं तस्य निर्भिन्नस्यांडस्य कपाले द्वे रजतं च सुवर्णं चाभवतां संवृत्ते तत्तयोः कपालयोर्यद्रजतं कपालमासीत्सेयं पृथिवी पृथिव्युपलक्षितमधोऽण्डकपालमित्यर्थः यत्सुवर्णं कपा

स्यासच्छब्दवाच्यत्वं तदाह ॥ स्तिमितमिति ॥ सत्त्वं तर्हि कथमिति तदाह ॥ कार्येति ॥ बीजस्योच्छूनतावत्कारणस्य सिसृक्षावस्थां दर्शयति ॥ ईषदिति ॥ लब्धपरिस्पन्दं प्राप्तपरिणामं सद्भूतसूक्ष्माकारेणाभवदित्यर्थः ॥ सूक्ष्मभूतोत्पत्त्यनन्तरं स्थूलभूतोत्पत्तिमाह ॥ ततोपीति ॥ भूतसूक्ष्माकारप्रसरणानन्तरं पंचीकरणप्रक्रिययान्योन्यावयवानुप्रवेशेन स्थूलभूतावस्थमासीदित्यर्थः ॥ स्थूलेभ्यश्च भूतेभ्यो

ऋग्व इति॥ अप्सु हितेभ्यो भूतेभ्य इत्यर्थः॥ अवश्यायशब्देन हिममुच्यते॥ उलूलव इत्युत्सवकालीनाः शब्दविशेषाः देशविशेषप्रसि

सा द्यौर्द्युलोकोपलक्षितमूर्ध्वकपालमित्यर्थः॥ यज्जरायु गर्भपरिवेष्टनं स्थूलमंडस्य द्विशकलीभावकाले आ
सीत्ते पर्वता बभूवुः॥ यदुल्बं यत्सूक्ष्मं गर्भपरिवेष्टनं तत्सह मेघैः समेघा नीहारा अवश्यायो बभूवेत्यर्थः॥ या गर्भस्य
जातस्य देहे धमनयः शिरास्ता नद्यो बभूवुः यत्तस्य वस्तौ भवं वास्तेयमुदकं स समुद्रोऽथ यत्तदजायत गर्भरूपं तस्मि
न्नंडे सोऽसावादित्यस्तमादित्यं जायमानं घोषाः शब्दाः उलूलव उरुरवो विस्तीर्णरवाः॥ उदतिष्ठन्नुत्थितवंतः॥ ईश्व

ससमुद्रोऽथ यत्तदजायत सोऽसावादित्यस्तं जायमानं घोषा उलूलवोऽनूदतिष्ठन्सर्वाणि च भूतानि सर्वे च का
मास्तस्मात्तस्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रति घोषा उलूलवोऽनूत्तिष्ठंति सर्वाणि च भूतानि सर्वे चैव कामाः॥ स य
एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्तेऽभ्याशो ह यदेनं ७ साधवो

रस्यैवेह प्रथमपुत्रजन्मनि सर्वाणि च स्थावरजंगमानि भूतानि सर्वे च तेषां भूतानां कामाः काम्यन्त इति विषयाः
स्त्रीवस्त्रान्नादयो यस्मादादित्यजन्मनिमित्ता भूतकामोत्पत्तिस्तस्माद्द्यत्वेऽपि तस्यादित्यस्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्र
त्यस्तगमनं च प्रत्यहं वा पुनः पुनरागमनं प्रत्यायनं तत्प्रति तन्निमित्तीकृत्येत्यर्थः॥ सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा
घोषा उलूलवश्चानूत्तिष्ठन्तीति॥ प्रसिद्धं ह्येतदुदयादौ सवितुः स यः कश्चिदेतमेवं यथोक्तमहिमानं विद्वान्सन्नादित्यं

द्याः॥ स्त्रीवस्त्रान्नादय इति षष्ठितिपूर्वेण संबंधः॥ किमत्र प्रमाणमित्याशंक्याह॥ प्रसिद्धं हीति॥ एतदिति॥ भूताद्युत्थानं अदृष्टं फलमित्युक्त्वा

॥किंचेति॥तद्विदोदृष्टंफलमितिसंबंधः॥क्रियाविशेषणमिति॥एवंविदंसाधवोघोषाआगच्छेयुरितियत्क्षिप्रमप्रतिबंधेनैवेत्यर्थः॥आदित्ये

ब्रह्मेत्युपास्तेसतज्ज्ञावंप्रतिपद्यतइत्यर्थः॥किंचदृष्टंफलमभ्याशःक्षिप्रंतद्विदोयदितिक्रियाविशेषणमेनमेवंविदंसाधवःशोभनाघोषाःसाधुत्वंघोषादीनांयदुपभोगेपापानुबंधाभावः॥आचगच्छेयुरागच्छेयुश्चोपचनिम्रेडेरन्निम्रेडे

घोषाआचगच्छेयुरुपचनिम्रेडेरन्निम्रेडेरन्॥१९॥इतिछांदोग्योपनिषदितृतीयःप्रपाठकः॥३॥

रन्नकेवलमागमनमात्रंघोषाणामुपसुखयेयुश्चोपसुखंचकुर्युरित्यर्थः॥द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थःआदरार्थश्च॥ इतिश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौछांदोग्योपनिषद्विवरणेतृतीयःप्रपाठकः॥३॥

१९ब्रह्मदृष्टिरादरस्यविषयः

॥इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभगवदानंदज्ञानकृतायांछांदोग्य भाष्यटीकायांतृतीयःप्रपाठकः

॥ इति सटीकछांदोग्योपनिषद्भाष्यस्य तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ ७ ॥ अथ सटीकच्छान्दोग्योपनिषद्भाष्यस्य चतुर्थोध्यायः प्रारभ्यते ॥

४०

॥श्रीगणेशाय नमः॥ आदित्यस्य सूत्रावच्छेदभेदात्तदुपासनानन्तरं सूत्रोपासनमुपन्यस्यते॥ नन्वध्यात्ममधिदैवतं च वायुप्राणयोः सूत्रात्मभूतयोरुपासनं पूर्वाध्याये विस्तरेणोक्तं तथा च कोऽत्र विशेषो येन तदुपासनं पुनरारभ्यते अत आह॥ वायुप्राणयोरिति॥ साक्षात्पादकल्पनं विनेति यावद्ब्रह्मत्वेनाध्यस्यकार्यरूपेणेत्यर्थः॥ विद्येति॥ धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा॥ तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोषरे इति स्मृतिमनुसृत्य पुष्कलं धनमादाय रैक्को राज्ञे विद्यामादाज्जानश्रुतिश्च शास्त्रार्थं ज्ञात्वा पुष्कलं धनं ददौ चेव श्रद्धादिसंपन्न

वायुप्राणयोर्ब्रह्मणः पादद्वयस्य दृष्टिः पुरस्ताद्वर्णिता। अथेदानीं तयोः साक्षाद्ब्रह्मत्वेनोपास्यत्वायेदमारभ्यते॥ सुखावबोधार्था आख्यायिका विद्यादानग्रहणविधिप्रदर्शनार्था च॥ श्रद्धादानान्नदानानुद्धतत्वादीनां च विद्याप्राप्तिसाधनत्वं प्रदर्श्यते आख्यायिकया जानश्रुतिर्जनश्रुतस्यापत्यं ह इत्यैतिह्यार्थः पुत्रस्य पौत्रः पौत्रायणः स एव श्रद्धादेयः श्र

ॐ जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस स ह सर्वत आवसथान्मा

द्धापुरःसरमेव ब्राह्मणादिभ्यो देयमस्येति श्रद्धादेयो बहुदायी प्रभूतं दातुं शीलमस्येति बहुदायी बहुपाक्यो बहु पक्तव्यमहन्यहनि गृहे यस्यासौ बहुपाक्यः भोजनार्थिभ्यो बहु यस्य गृहेऽन्नं पच्यत इत्यर्थः॥ एवंगुणसंपन्नः सो जानश्रुतिः पौत्रायणो विशिष्टे देशे काले च कस्मिंश्चिद्बभूव स ह सर्वतः

ऽऽसतो विद्यामाहेतो न याच्यापि विद्या या दाना गृहीता वास्या इति तद्दानग्रहणयोर्विधिप्रदर्शनार्था चाख्यायिकेत्यर्थः ननु षट्शतानि गवामित्यादिदर्शनाद्धनमेव विद्याग्रहणे साधनमिह प्रतीयते न तु श्रद्धादीन्याशंक्याह॥ श्रद्धेति॥ आदिपदेन तात्पर्यप्रणिपातादयो गृह्यन्ते॥ आख्यायिकया तदुद्धृत्य पुनरेवेत्यादिलक्षणयेति यावत्॥ जनश्रुतस्य पुत्रोऽपत्यं तस्य पौत्रः पौत्रायणः स च प्रकृतो जानश्रुतिरेवेत्याह॥ पुत्रस्येति॥ श्रद्धयादेयमस्यात्मत्वशंकां वारयति॥ बहुदायीति॥ बहुपाकस्य फलमाह॥ भोजनेति॥ उक्तस्य राज्ञो वर्तमानत्वाभावादसत्त्वमाशंक्योक्तं॥ एवमिति॥ स्वसमीपमागतेभ्य एवार्थिभ्यो सावन्नं ददा

विशिष्टान्नदानफलं दर्शयितुमारभते ॥ तद्धेति ॥ वाक्यार्थं दर्शयति ॥ अथ ह इति ॥ संबोधनाभ्यासस्य विषयमाह ॥ आदरं दर्शयन्निति ॥ तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति ॥ यथेति ॥ भल्लाक्षशब्दार्थमाह ॥ भल्लेति ॥ भल्लाक्षशब्दो भद्राक्षविषयः सन्निकृष्टलक्षणया मंददृष्टित्वसूचकः ॥ भल्लाक्षशब्दस्य विषयांतरमाह ॥ अथ वेति ॥ तस्य पृष्ठगामिनो हंसस्य महात्मानातिक्रमणीयो विजानन्नेति सम्यग्दर्शनाभि

सर्वासु दिक्षु ग्रामेषु नगरेषु चावसथानेत्यवसंति येष्विति आवसथाः तान्मापयांचक्रे कारितवानित्यर्थः ॥ सर्वत एव मेमम मान्नं ते आवसथेषु वसंतो भोक्ष्यंतीत्येवमभिप्रायः ॥ तत्रैवं सति राजनि तस्मिन् घर्मकाले हर्म्यतलस्थेऽथ ह हंसा निशायां रात्रावतिपेतुः ऋषयो देवता वा राज्ञोऽन्नदानगुणेन तोषिताः संतो हंसरूपा भूत्वा राज्ञो दर्शनगोचरे निपेतुः पतितवंतः ततस्मिन्काले तेषां पततां हंसानामेकः पृष्ठतः पतन्नग्रतः पतंतं हंसमभ्युवाद अभ्युक्तवान् ॥ होहोयीति भो भो इति संबोध्य

पयांचक्रे सर्वत एव मेऽत्स्यंतीत्यथ ह हꣳसा निशायामतिपेतुस्तद्धैवꣳ हꣳसो हꣳसमभ्युवाद होहोयि भल्लाक्ष भल्लाक्ष ॥ जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिराततं तन्मा प्रसांक्षीस्तत्त्वा मा प्रधाक्षीरिति तमु ह परः

भल्लाक्ष भल्लाक्ष इत्यादरं दर्शयन्नथ वा पश्य पश्याश्चर्यमिति तद्वद् भल्लाक्ष इति मंददृष्टित्वं सूचयन्नाहाथ वा सम्यग्ब्रह्मदर्शनाभिमानवत्त्वात्तस्मात्तदुपालभ्यस्तेन पीड्यमानोऽमर्षेण यात त्वं सूचयति भल्लाक्ष इति ॥ जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं तुल्यं दिवा द्युलोकेन ज्योतिः प्रभास्वरमन्नदानादिजनितप्रभावजमाततं व्याप्तं द्युलोकस्पृगित्यर्थः दिवाह्ना वा समं ज्योतिरित्येतत्तन्मा प्रसांक्षीः प्रसंजनं सक्तिं तेन ज्योतिषा संबंधं माकार्षीरित्यर्थः ॥ मानशालित्वात्तेनाग्रगामी हंसो जानश्रुतिमतिविक्रमिष्ठरमर्षेत्यापीड्यमानः सन्न त्वं धर्मं जानासि ज्ञानाभिमानं तु वहसीत्युपालभ्यस्तत्र भल्लाक्षेत्युपालंभस्वरूपं सूचयतीत्यर्थः ॥ पृष्ठगामी हंसो निंदापूर्वकमग्रगामिनं हंसं संबोध्य किमुक्तवानित्यपेक्षायामाह ॥ जानश्रुतेरिति ॥ ॥

मा प्रधाक्षीरिति पाठे कथं मा प्रधाक्षीदित्युच्यते तत्राह ॥ पुरुषव्यत्ययेनेति ॥ मध्यमपुरुषं प्रथमपुरुषं कृत्वा व्याख्यानमित्यर्थः ॥ सन्तमेनं प्राणिमात्रं राजानमधिकृत्य सबहुमानमेतद्वचनमात्थेति कुत्सयतीति संबंधः तत्र वैधर्म्ये दृष्टान्तमाह ॥ रैक्वमिवेति ॥ युग्यं वहतीति युग्यो बलीवर्दोऽश्वो वा स्त्रीति युग्वा शकटी तया सह वर्तत इति सयुग्वा रैक्वः वकारो मत्वर्थीयः रैक्वज्ञानमाहात्म्ययुक्तमधिकृत्य यथा प्रशंसा वचनं तथा क्षमिणमेव राजानमधिकृत्य कथमेवमात्थेत्यर्थः ॥ उक्तं वाक्यार्थं संकलयति ॥ अननुरूपमिति ॥ अस्मिन्वराके

तत्प्रसंजनेन तज्ज्योतिस्त्वा त्वां मा प्रधाक्षीर्मा दहत्वित्यर्थः पुरुषव्यत्ययेन मा प्रधाक्षीदिति तमेवमुक्तवंतं परः इतरोऽग्रगामी प्रत्युवाचारे निकृष्टोऽयं राजा वराकस्तं कमु सन्तं केन माहात्म्येन युक्तं सन्तमिति कुत्सयत्येनमेवं सबहुमानमेतद्वचनमात्थ रैक्वमिव सयुग्वानं सह युग्या गन्त्र्या वर्तत इति सयुग्वा रैक्वः तमिवात्थैनमननुरूपमस्मिन्नयु

प्रत्युवाच कम्वर एनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैक्वमात्थेति यो नु कथं सयुग्वा रैक्व इति यथा कृताय विजितायाधरेयाः ॥

क्तमीदृशं वचनं रैक्व इवेत्यभिप्रायः॥ इतरश्चाह यो नु कथं त्वयोच्यते सयुग्वा रैक्व इत्युक्तवंतं भल्लाक्ष आह शृणु यथा स रैक्वः यथा लोके कृताय कृतो नामायो द्यूतसमये प्रसिद्धश्चतुरंकः स यदा जयति द्यूते प्रवृत्तानां तस्मै विजिताय तदर्थमितरे त्रिद्व्येकांका अधरेयास्त्रेता ॥

राजनि धर्ममात्रनिष्ठे नेदमनुरूपं वचनं रैक्वे पुनर्विज्ञानवति यथोक्तं वचो युक्तमेवेतीतरः पृष्ठगामी हंसो यः सयुग्वा रैक्वस्त्वयोच्यते स कथं नु स्यादित्यन्वयः॥ स रैक्वो येन प्रकारेण स्यात्तं प्रकारं शृणु ब्रवीमि प्रतिज्ञाय प्रकारं प्रदिदर्शयिषया दृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ द्यूतस्य समयः संकेतस्तदनुष्ठानकालोऽयेन द्यूतं विधीयते स्थाने गतिमोक्षस्य कश्चिद्भागोऽयशब्दवाच्यस्त्वयमत्र चतुरंको भागः चत्वारोऽङ्का चिह्नान्यस्मिन्निति निष्पत्तेः सकृतनामव्यवहृतेन यदा द्यूते प्रवृत्तानां मध्ये कोऽपि जयति तदा तस्मै कृतनाम्ने विजितायाधरेयाः संयन्तीति संबंधः॥ तदर्थं व्याचष्टे ॥ तदर्थमिति ॥ अधरेयान्व्याकरो

अस्स्य यस्मिन्नंगे त्रयोंकाः स त्रेतानामायो भवति॥ यत्र तु द्वावंकौ स द्वापरनामको यत्रैकांकः स कलिनाम इति विभागः॥ तादर्थ्येने तरांकानामंतर्भावमुक्तं व्यक्तीकरोति॥ चतुरंक इति॥ तत्रांतर्भवंति तस्मिन्कृते त्रेतादयस्तंतर्भवंतीति यावन्महासंख्यायामवांतरसं ख्यानंतर्भावः प्रसिद्ध एवेत्यर्थः॥ दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टांतिकमाह॥ यथेति॥ रैक्वमभिव्याप्य सर्वं समेतीत्यस्यार्थं संक्षिपति॥ अंतर्भवतीति॥ रैक्वे सर्वान्तर्भावं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति॥ किं तदित्यादिना तद्धर्मस्य महत्वादन्येषां च धर्मजातस्याल्पत्वात्तस्य तस्मिन्नंतर्भावः संभवति

द्वापरकलिनामानः संयंति संगच्छंत्यंतर्भवंति॥ चतुरंके कृताये त्रिद्व्येकांकानां विद्यमानत्वात्तदंतर्भवंतीत्यर्थः॥ यथायं दृष्टांत एवमेनं रैक्वं कृतायस्थानीयं त्रेताद्यायस्थानीयं सर्वं तदभिसमेति अंतर्भवति रैक्वे किं तद्यत्किंच लोके सर्वाः प्र जाः साधु शोभनं धर्मजातं कुर्वंति तत्सर्वं रैक्वस्य धर्मेंतर्भवति॥ तस्य च फले सर्वप्राणिधर्मफलमंतर्भवतीत्यर्थः॥ त

संयंत्येवमेनꣳ सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वंति॥ यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति तदुह

ध्या कश्चिद्यस्तद्वेद्यं वेद किं तद्यद्वेद्यं स रैक्वो वेद तद्वेद्यमन्योपि यो वेद तमपि सर्वप्राणिधर्मजातं त जानश्रुतिः
त्फलं च रैक्वमिवाभिसमेतीत्यनुवर्तते॥ स एवंभूतो रैक्वोपि समया विदानेन तदुक्त एवमुक्तो रैक्ववत्स एव कृताय स्थानीयो भवतीत्यभिप्रायः॥ तदु ह तदेतदीदृशं हंसवाक्यमात्मनः कुत्सारूपमन्यस्य विदुषो रैक्वादेः प्रशंसारूपमु पशुश्राव श्रुतवान्हर्म्यतलस्थो राजा जानश्रुतिः पौत्रायणः तच्च हंसवाक्यं स्मरन्नेव पौनःपुन्येन रात्रिशेषमतिवाह यामास ततः स वंदिभी राजा स्तुतियुक्ताभिर्वाग्भिः प्रतिबोध्यमान उवाच क्षत्तारं संजिहान ॥ इत्यर्थः॥ किंच सर्वेषां प्राणिनां धर्मफलमल्पीयस्त्वान्महतो रैक्वस्य धर्मफलेंतर्भवतीत्याह॥ तस्य चेति॥ न केवलं रैक्वस्यैतन्माहात्म्यं किंत्वन्यस्यापि ज्ञानवतोस्तीति जानश्रुतेरनुग्रहार्थमाह॥ तथेति॥ प्रतिपन्नहंसवचनस्येदंतया राजा रात्रिशेषमतिवाह्य शयनं जहदात्मनः समीपस्थं स्तुतिकर्तारं स

वाक्यमुक्तवान् तस्याभिप्रायमाह ॥ स एवेति ॥ कथमिवशब्दो द्वितीये पक्षे नेत्याह ॥ तदेति ॥ अवधारणस्यापि नोपयोगोऽस्तीति चेत्तत्राह ॥

एवंलक्षणं निद्रां वा परित्यजन्नेव हे अङ्ग वत्सारे ह सयुग्वानमिव रैक्वमात्थ किं मां स एव स्तुत्यर्हो नाहमित्यभिप्रायः ॥ अथवा सयुग्वानं रैक्वमात्थ गत्वा मम तं दिदृक्षां तदेव शब्दोऽवधारणार्थोऽनर्थको वा वाच्यः स च क्षत्ता प्रत्युवाच रैक्वानयनकामो राज्ञोऽभिप्रायज्ञो यो नु कथं सयुग्वा रैक्व इति रैक्वं वेत्तुमिच्छन् यो नु कथं सयुग्वा रैक्व इत्युक्तवांस्तच्च अश्लाघावचनमेवावोचत् ॥ तस्य स्मरन्नाह स तानानगरग्राममवागत्वान्विष्य रैक्वं नाविदं न प्राप्ता

पौत्रायण उपशुश्राव स ह संजिहान एव क्षत्तारमुवाचाङ्गारे ह सयुग्वानमिव रैक्वमात्थेति यो नु कथं सयुग्वा रैक्व इति यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ॥ स ह क्षत्तान्विष्य नाविदमिति प्रत्येयाय तं होवाच यत्रारे ब्राह्मणस्यान्वेषणा तदेनमर्च्छेति सोऽधस्ताच्छकटस्य पामानं कषमाणमुपोपविवेश तं हाभ्युवाद त्वं नु भगवः सयुग्वा रैक्व इत्यहं ह्यरा३ इति ह प्रतिजज्ञे स ह क्षत्ताविदमिति प्रत्येयाय ॥ २ ॥

नाविदमिति प्रत्येयाय प्रत्यागतवान् तं होवाच क्षत्तारमरे यत्र ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदः एकान्तेऽरण्ये नदीपुलिनादौ विविक्ते देशेऽन्वेषणानुमार्गणं भवति ॥ तत्तत्रैनं रैक्वमर्च्छ गच्छ तत्र मार्गणं कुर्वित्यर्थः ॥ इत्युक्तः क्षत्तान्विष्य तं विजने देशेऽधस्ताच्छकटस्य गन्त्र्याः पामानं कषमाणं कण्डूयमानं दृष्ट्वाऽयं नूनं सयुग्वा रैक्व इति तत्समीप उपोपविवेश विनयेनोपविष्टवान् तं च रैक्वं हाभ्युवादोक्तवान् त्वमसि हे भगवो भगवन्सयुग्वा रैक्व इत्येवं पृष्टोऽहमस्मि हि अरा३ इति हानादर एव प्रतिजज्ञेऽभ्युपगतवान् ॥ स तं विज्ञायाविदं विज्ञा

अनर्थको वेति ॥ सत्त्ववाक्यं व्याचष्टे ॥ राज्ञेति ॥ यो नु कथमित्यादि पूर्ववद्व्याख्येयं ॥ तस्येति कर्मणि षष्ठी ॥ यथा हि गार्हस्थ्यं चिकीर्षतेतदर्थे

गार्हस्थ्याभिप्रायं धनार्थित्वं चेति शेषः ॥ २ ॥ सत्यवचनेऽश्रुते सतीति सप्तम्यर्थः ॥ धनार्थितां चबुध्वेति पूर्वेण संबंधः ॥ उहशब्दस्य पूर्ववद्
त्रापि एवकारोऽर्थः ॥ अत्रापि विनिग्रहार्थत्वसंभवे किमित्यानर्थक्यमित्याशंक्य तमेवेत्येवकारादेव विनिग्रहसिद्धिरित्याह ॥ एवशब्दस्येति ॥
गार्हस्थ्यार्थिनस्तव कर्मानुष्ठानार्थमिदं धनं तिष्ठतामिति चेन्नेत्याह ॥ नममेति ॥ शूद्रशब्देन जानश्रुतेः संबोधनमनर्थ चिंतमिति चोदयति ॥ न

ततस्तु गार्हस्थ्यमत्यभिप्रायं बुध्वा धनार्थितां च उह एव जानश्रुतिः पौत्रायणः षट्शतानि गवां निष्कं कंठहारं अश्वतरी
रथं अश्वतरीभ्यां युक्तं रथं तदादाय धनं गृहीत्वा प्रतिचक्रमे रैक्वं प्रतिगतवान् तं च गत्वाभ्युवाद ह अभ्युक्तवान् ॥ हे रैक्व
षट्शतानि इमानि गवां तुभ्यं मयानीतानि अयं च निष्कोऽश्वतरीरथश्चायमेतद्धनमादत्स्व भगवोऽनुशाधि च मे मां यां च दे
वतां त्वमुपास्से तद्देवतोपदेशेन मामनुशाधीत्यर्थः ॥ तमेवमुक्तवंतं राजानं प्रत्युवाच परो रैक्वः अह इत्ययं निपातो वि

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायणः षट्शतानि गवां निष्कमश्वतरीरथं तदादाय प्रतिचक्रमे तं हाभ्युवाद रैक्वेमा रैक्वे
नि षट्शतानि गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथोऽनु म एतां भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्स इति तमु ह परः प्र

निग्रहार्थीयोऽन्यत्रेह त्वनर्थकः ॥ एवशब्दस्य पृथक्प्रयोगाद्धारेत्वा हारेण युक्ता इत्वा गंत्री सेयं हारेत्वा गो ''त्युवाचाह ॥
भिः सह तवैवास्तु तवैव तिष्ठतु न मम पर्याप्तेन कर्मार्थमनेन प्रयोजनमित्यभिप्रायः हे शूद्र इति ननु राजासौ क्षत्तृसंबंधा
त्स ह क्षत्तारमुवाचेति ह्युक्तं विद्याग्रहणाय च ब्राह्मणसमीपोपगमाच्छूद्रस्य चानधिकारात्कथमिदमननुरूपं रैक्वेणो
च्यते हे शूद्रेति तत्राहुराचार्याः हंसवचःश्रवणाच्छुगेनमाविवेश तेनासौ ''त्विति ॥ तस्याः शूद्रत्वे हेत्वंतरमाह ॥ विद्याग्रहणायेति
॥ तस्य श्रुतिद्वारा विद्याधिकारो नास्तीत्यपि शूद्राधिकरणे निर्धारितमित्याशयेनाह ॥ शूद्रस्य चेति ॥ जानश्रुतेः सति क्षत्रियत्वे शूद्रसंबोध
नमयोग्यमित्युपसंहरति ॥ कथमिति ॥ न जातिशूद्रो जानश्रुतिः किंतु क्षत्रियोऽस्मिन् गौणः शूद्रशब्द इत्येकीयमतोपन्यासेन परिहरति

शुचा हेतुना रैक्कमाद्रवतीति शूद्रः श्रुत्वा वा हंसवाक्यं रैक्कमाद्रवतीति नैमित्तिकं तत्र शूद्रपदमित्यर्थः ॥ तथापि किमिति शूद्रपदेन रा
जानमृषिः संबोधयतीत्याशंक्याह ॥ ऋषिरिति ॥ इत्याहेत्युक्तमकारद्वयसमाधाधितिशब्दः ॥ प्रकारांतरेण जानश्रुतेः शूद्रत्वं गौणं मुख्यमाद
यति ॥ शूद्रवद्वेति ॥ न च शुश्रूषयातेन शूद्र इति शेषः मुख्यं शूद्रत्वं स्यात्र संबंधेन व्यावर्तयति ॥ न त्विति ॥ क्षत्रियजानश्रुतौ शूद्रशब्दप्रवृत्तौ

शुचा श्रुत्वा वा रैक्वस्य महिमानं वाद्रवतीति ऋषिरात्मनः परोक्षज्ञतां दर्शयन् शूद्रेत्याहेति शूद्रवद्वा धनेनैनं विद्याग्र
हणाया जगाम न शुश्रूषया न तु जात्यैव शूद्र इति ॥ अपरे पुनराहुरल्पं धनमाहृतमिति रुषैवैनमुक्तवान् शूद्रेति लिंगं च
बह्वाहरणे उपादानं धनस्येति तदु ह पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणो गवां सहस्रमधिकं जायां चर्षेरभिमतां दुहि
तरमात्मनस्तदाय प्रतिचक्रमे क्रांतवान् रैक्वेदं गवां सहस्रमयं निष्कोऽयमश्वतरीरथ इयं जाया यार्थं मम दुहितानीता ऽ पंच

हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्विति ॥ तदु ह पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणः सहस्रं गवां निष्कमश्वतरीरथं
दुहितरं तदादाय प्रतिचक्रमे तं हाभ्युवाद रैक्वेदं सहस्रं गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथ इयं जाया
ऽयं ग्रामो यस्मिन्नास्सेऽन्वेव मा भगवः शाधीति तस्या ह मुखमुपोद्गृह्णन्नुवाचाजहारेमाः ऽऽ ग्रामो यस्मिन्नास्सेति

तिष्ठसि स च त्वदर्थं मया कल्पितस्तदेतत्सर्वमादायानुशाध्येव मां हे भगव इत्युक्तस्तस्या जायार्थमानीताया राज्ञो दु
हितुर्ह एवमुखं द्वारं विद्याया दानतीर्थमुपोद्गृह्णन् जानन्नित्यर्थः ॥ ब्रह्मचारी धनदायी मेधावी श्रोत्रियः प्रियः ॥ विद्य
या वा विद्यां यः प्राह तानि तीर्थानि षण्मम इति विद्याया वचनं विज्ञायते ऽऽ निमित्तांतरमाह ॥ अपरे पुनरिति ॥ तत्र गमकं दर्शयति ॥
लिंगं चेति ॥ यद्दृषेर्मतमधिकधनार्थित्वमिति यावत् ॥ अधिकं षट्शतेभ्यः सकाशादिति शेषः विद्यादानेन तस्या द्वारत्वं तु दातुश्च वरज्ञान
दानतीर्थतां जानन्नुवाचेति संबंधः ॥ धनदातुर्विद्यादानतीर्थत्वे प्रमाणमाह ॥ ब्रह्मचारीति ॥ तस्या द्वारतां विद्यादानेन दातुस्तीर्थतां च

राम

एवंजानन्निति॥ किमुक्तमित्यपेक्षायामाह॥ आजहारेति॥ तत्रैव धर्म्यं दृष्टांतमाह॥ पूर्ववदिति॥ अल्पधनहरणानिच्छायां कारणापेक्षया
शूद्रेतिसंबोधनवदित्यर्थः॥ रैक्वेण ग्रामादिकं गृहीत्वा विद्याजानश्रुतये दत्तेत्यस्मान्प्रतिश्रुतिर्ज्ञापयति॥ तेहेनइति॥ महावृषेषुमहापु
ण्येष्विति यावत्॥ २॥ कथं विद्यामुक्तवानित्याशंक्याधिदैवतं तदुक्तिप्रकारं दर्शयति॥ वायुरित्यादिना॥ प्राणोवावसंवर्गइति वक्ष्यमाणे
नाध्यात्मेनोक्तत्वाद्वायुर्व्याचष्टे वायुर्बाह्य इति॥ संवर्जनादित्यस्य व्याख्या॥ संग्रहणादिति॥ संग्रहणपदं समर्थयते॥ वक्ष्यमाणाइति॥ कि

एवंजानन्नपि पोह ह स्म स्तु वा चोक्तवानाजहार आहृतवान् भवान् यदिमा गावः यच्चान्यद्धनं तत्साध्विति वाक्यशेषः॥ शू
द्रेति पूर्वोक्तानुकृतिमात्रं न तु कारणांतरापेक्षया पूर्ववदनेनैव मुखेन विद्याग्रहणतीर्थेनालापयिष्यथा आलापयसी
ति मां भाषयसीत्यर्थः॥ तेहैते ग्रामा रैक्वपर्णा नाम विख्याता महावृषेषु देशेषु यत्र येषु ग्रामेषूवासोषितवान् रैक्वस्तानसौ
ग्रामानदादस्मै रैक्वाय राजा तस्मै राज्ञे धनं दत्तवते ह किलोवाच विद्यां स रैक्वः॥ २॥ वायुर्वाव संवर्गो वायुर्बाह्यो वावेत्यव
धारणार्थः संवर्गः संवर्जनात्संग्रहणात्संग्रसनाद्वा संवर्गो वक्ष्यमाणा अग्न्याद्या देवता आत्मभाव

शूद्रानेनैव मुखेनालापयिष्यथा इति तेहैते रैक्वपर्णा नाम महावृषेषु यत्रास्मा उवास तस्मै होवाच॥ २॥
वायुर्वाव संवर्गो यदा वा अग्निरुद्वायति वायुमेवाप्येति यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदा चन्द्रोऽस्तमेति वा
युमेवाप्येति॥

मापादयतीत्यतः संवर्गः संवर्जनाख्यो गुणो ध्येयो वायुवत्कृतायांतर्भावदृष्टांतात्कथं संवर्गत्वं वायोरित्याह यदा यस्मि
न्काले वै अग्निरुद्वायत्युद्वासनं प्राप्नोत्युपशाम्यति तदा सौ वायुमेवाप्येति वायुस्वाभाव्यमपिगच्छति॥ तथा य
दा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति॥ ((मितिसंवर्गत्वं वायोः कृपरिदृश्यते तत्र दृष्टांतश्रुतिं प्रमाणय
ति॥ कृतायेति॥ संग्रसनाद्वेत्युक्तं पक्षमाकांक्षापूर्वकमुत्थापयति॥ कथमित्यादिना॥ सूर्याचंद्रमसोर्वायावपिगमनमाक्षिपति॥

नन्विति॥ आप्रलयात्तयोरधिकारपदे स्थितेरंगीकारात्तत्स्वरूपावस्थितत्वं द्रष्टव्यं॥ सूर्यादेः स्वरूपावस्थाने पि वायावप्ययः संभवती ति समाधत्ते॥ नैष इति॥ अस्तमनं नाम तिसूर्यादेरदर्शनप्राप्तेर्वाय्वधीनत्वं स्फुटयति॥ वायुना हीति॥ सूर्यग्रहणं चंद्रमसोप्युपलक्षणं॥ गौणस्तर्हि वायावप्ययः सूर्यादेरित्याशंक्य पक्षांतरमाह॥ अथवेति॥ संगतिसमये हि संहरतीत्यन्वयः॥ कथं प्राणस्य संवर्गत्वमित्याशं

ननु कथं सूर्याचंद्रमसोः स्वरूपावस्थितयोर्वायावपिगमनं नैष दोषः अस्तमनेऽदर्शनप्राप्तेर्वायुनिमित्तत्वात्॥ वायुना ह्यस्तं नीयते सूर्यः चलनस्य वायुकार्यत्वात् अथवा प्रलये सूर्याचंद्रमसोः स्वरूपभ्रंशे तेजोरूपयोर्वायावेवापिगमनं स्यात् यदाप उच्छुष्यन्त्युच्छोषमाप्नुवंति तदा वायुमेवापियंति वायुर्हि यस्मादेवैतान्महाबलान्संवृङ्क्तेऽतो वायुः संवर्गगुण उपास्य इत्यर्थः इत्यधिदैवतं देवतासु संवर्गदर्शनमुक्तं॥ अथानंतरमध्यात्ममात्मनि संवर्गदर्शनमिदमु

यदाप उच्छुष्यंति वायुमेवापियंति वायुर्ह्येवैतान्सर्वान्संवृङ्क्त इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं प्राणो वाव संवर्गः स यदा स्वपिति प्राणमेव वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणँ श्रोत्रं प्राणं मनः प्राणो ह्येवैतान्सर्वान्संवृङ्क्त इति तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं

च्यते॥ प्राणो मुख्यो वाव संवर्गः स पुरुषो यदा यस्मिन्काले स्वपिति प्राणमेव वागप्येति वायुमिवाग्निः प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः प्राणो हि यस्मादेवैतान्वागादीन्सर्वान्संवृङ्क्त इति तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ संवर्जनगुणौ वायुरेव देवेषु संवर्गः प्राणः प्राणेषु वागादिषु मुख्यः अथैनयोः स्तुत्यर्थमियमाख्यायिकारभ्यते इतिहार्थः॥ शौनकं च शुनकस्यापत्यं शौनकं कापेयं कपिगोत्रं अभिप्रतारिणं च नामतः कक्षसेनस्यापत्यं काक्षसेनिं भोजनायोपविष्टौ परिविष्यमाणौ

काह॥ पुरुष इति॥ तस्मात्संवर्ग इत्यध्यात्ममिति शेषः॥ वायुप्राणावधिदैवताध्यात्मभेदेन संवर्गगुणावुक्तावुपसंहरति॥ तावि

ब्रह्मविच्छौंडो ब्रह्मविदां मध्ये शूरमात्मानं मन्यमान इति यावत् बुद्ध्वा लिंगविशेषेणेति शेषः ॥ तं जिज्ञासमानावित्युक्तमेव व्यनक्ति ॥ किमिति ॥ चतुर इति ॥ द्वितीया बहुवचनं दर्शनान्महात्मन इति नारंगेवेत्याह ॥ द्वितीयेति ॥ यद्वा महात्मन इत्यस्य पंचम्यादौ चतुर इत्यस्य च समीचीनप्रयोगदर्शनादिह तथा माभूदिति मत्वाह ॥ महात्मन इति ॥ द्वितीयात्वात् अन्नोहि जगारेति संबंधः ॥ कश्रूरः प्रजापति विषयोऽयमाख्यानतः ॥ संप्रति पक्षान्तरमाह ॥ कः स इति ॥ यस्त्वान् जगार सः कः स्यादिति प्रश्नमेके वदन्तीत्यर्थः ॥ अन्तरं प्राणा मा

ब्रह्मचारी ब्रह्मविच्छौंडो बिभिक्षे भिक्षितवान् ॥ ब्रह्मचारिणो ब्रह्मविन्मानितां बुद्ध्वा तं विजिज्ञासमानौ तस्मा उ ह न भिक्षान्ददतुः ——— न दत्तवन्तौ ह ॥ किमयं वक्ष्यतीति स होवाच ब्रह्मचारी महात्मनश्चतुर इति द्वितीया बहुवचनं देव एकः कोऽग्न्यादीन्वाय्वादीन्प्राणः कः स प्रजापतिर्जगार ग्रसितवान् ॥ कः स जगारेति प्रश्नमेके । भुवनस्य भवन्त्यस्मिन्भूतानि इति भुवनं भूरादिः सर्वो लोकस्तस्य गोपाः गोपायिता रक्षिता गोप्तेत्यर्थः ॥ तं कं प्रजापतिं कापेय नाभिपश्यन्ति न जानन्ति

परिविष्यमाणो ब्रह्मचारी बिभिक्षे तस्मा उ ह न ददतुः ॥ स होवाच महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगार भुवनस्य गोपास्तं कापेय नाभिपश्यन्ति मर्त्या अभिप्रतारिन्बहुधा वसन्तं यस्मै वा एतदन्नं तस्मा एतन्न दत्तमिति

मर्त्या मरणधर्माणोऽविवेकिनो वा हे अभिप्रतारिन्बहुधाऽध्यात्माधिदैवताधिभूतप्रकारैर्वसन्तं यस्मै वा एतदहन्यहन्यन्नमदनायाह्रियते संस्क्रियते च तस्मै प्रजापतय एतदन्नं न दत्तमिति ॥ इति ब्रह्मचारिणो वचनं शौनकः कापेयः प्रतिमन्वानो मनसालोचयन् ब्रह्मचारिणं प्रत्येयाय आजगाम गत्वा चाह यं त्वमेवं वोचो न पश्यन्ति मर्त्या इति तं वयं पश्यामः कथमात्मा स

त्मानं चैकत्वेन पश्यन् ब्रह्मचारी मह्यं भिक्षां याचन्तं न ददतुर्भवन्तौ तत्तस्मै देवायैव न ददतुरित्युक्तमेव तयोर्दर्शयन्नाह ॥ यस्मादिति ॥ दर्शनमेव प्रश्नद्वारा विशदयति ॥ कथमित्यादिना ॥ अधिदैवतमग्न्यादीनां वायुरूपेणाजनिरिति संबंधः ॥ तस्य जने प्राणमिति कथं त्वा दर्शयति ॥

आत्मनीति ॥ अग्न्यादीन्प्रलयकाले देवः स्वात्मनि वायुरूपेण ग्रसित्वा पुनरुत्पत्त्यवस्थायामुत्पादयितेति योजना ॥ अध्यात्मं वागादी
नपि स्वापावस्थायां स्वात्मनि प्राणरूपेण संहृत्य पुनः प्रबोधावस्थायां तेषामुत्पादयिता देवः प्राणरूपेणेत्याह ॥ अध्यात्मं चेति ॥ देवानाम
ग्न्यादीनां प्रजानां वागादीनां च जनितेत्युक्तं संप्रति व्याख्यान्तरमाह ॥ अथवेति ॥ अभग्नदंष्ट्रः सर्वसंहर्तुरपि न काचन ग्लानिर्भवतीत्यर्थः ॥
प्रजापतेर्महिम्नोऽतिप्रमाणत्वं प्रकटयति ॥ यस्मादिति ॥ इतिशब्दोऽपरस्ताद्यच्छब्दस्य संबन्धः तदर्थश्च यस्मादित्युक्तः तस्मात्प्रजापतेर्म
हिमानमतिप्रमाणमाहुरिति पूर्वेण संबन्धः वयमित्यादि भागं पदच्छेदपूर्वकमादाय व्याचष्टे वयमित्यादिना ॥ क्रियापदेन वयमित्यस्य सं

किंच देवानामग्न्यादीनामात्मनि संहृत्य ग्रसित्वा पुनर्जनितोत्पादयिता वायुरूपेणाधिदैवतमग्न्यादीनां ॥ अध्यात्मं
च प्राणरूपेण वागादीनां प्रजानां च जनिता ॥ अथवा आत्मा देवानामग्निवागादीनां जनिता प्रजानां स्थावरजंगमानां
हिरण्यदंष्ट्रोऽमृतदंष्ट्रोऽभग्नदंष्ट्र इत्यर्थः बभसो भक्षणशीलोऽनसूरिः सूरिर्मेधावी नसूरिरसूरिस्तत्प्रतिषेधोऽन

तदु ह शौनकः कापेयः प्रतिमन्वानः प्रत्येयायात्मा देवानां जनिता प्रजानां हिरण्यदंष्ट्रो बभसोऽनसूरिर्म

सूरिः सूरिरेवेत्यर्थः ॥ महान्तमतिप्रमाणमप्रमेयमस्य प्रजापतेर्महिमानं विभूतिमाहुर्ब्रह्मविदो ॥ हानमस्य
यस्मात्स्वयमन्यैरनद्यमानोऽभक्ष्यमाणो यदनन्नमग्निवागादिदेवतारूपमत्ति भक्षयतीति वै इति निरर्थकः ॥ वयं हे
ब्रह्मचारिन्नाइदमेवं यथोक्तलक्षणं ब्रह्म वयं आ उपास्महे वयमिति व्यवहितेन संबन्धोऽन्येन वयमिदमुपास्महे ॥ कं
॥ न हि परमेव ब्रह्मोपास्महे इदं ॥

बंधमुक्तमुपपादयति ॥ वयमिति ॥ ब्रह्मचारिन्निदं वयमासमंतादुपास्महे ब्रह्मेत्युक्त्वा मकारां
तरेण पदच्छेदपूर्वकं व्याख्यानांतरमाह ॥ अन्येनेति ॥ शौनकस्याभिमतारिणश्च ज्ञानातिशयं दर्शयित्वा पतिश्च ब्रह्मचारी चेत्यादिस्म
तिमनुसरन्नाह ॥ ह तेनेति ॥ आख्यायिकाद्वारा प्रकृतायां संवर्गविद्यायां आत्मा देवानामित्यादिगुणजातमुपदिश्य गुणांतरमुपदेष्टुमनंतरवा

ते वा इति ॥ तद्व्याचष्टे ॥ ये ग्रस्यंत इति ॥ ते एते वागादिभ्यः सकाशादन्ये पंचेति संबंधः अधिदैवतं अग्न्यादीन्वायुसहितान्पंचोक्त्वाते
नैव प्रकारेणाध्यात्ममपि तेभ्यः सकाशादन्ये प्राणसहिता वागादयः पंच संतीत्याह ॥ तथेति ॥ अवांतरसंख्याविनिवेशमुक्त्वा तत्रैव म
हासंख्यानिवेशं दर्शयति ॥ ते सर्वे इति ॥ दशसंख्यासंबंधात्तेषां संख्येयतिरोधानायोपलक्षितं द्यूतकृतमित्युच्यते ॥ तत्र दशसंख्यावत्त्व
स्य वक्तव्यत्वादित्यर्थः ॥ यदुक्तमग्न्यादयो वागादयश्च दश संतस्तत्कृतं भवतीति तदुपपादयति ॥ चतुरंक इत्यादिना एकस्तावदायो

भिक्षामित्यवोचत् तस्मा उह ददुः ते हि भिक्षां तेभ्यो ये ग्रस्यंते अग्न्यादयो यश्च तेषां ग्रसिता वायुः पंचान्ये वागादिभ्य
स्तथान्ये तेभ्यः पंचाध्यात्मं वागादयः प्राणश्च ते सर्वे दश भवंति संख्यया दश संतस्तत्कृतं भवति ॥ चतुरंक एकोऽयः एवं
चत्वारस्त्र्यंकायः एवं त्रयो द्व्यंकायः एवं द्वावन्यावेकांकायः एवमेकोऽन्य इति एवं दश संतस्तत्कृतं भवति यतः एवं तस्मा

महिमानमाहुरनद्यमानो यदनन्नमत्तीति वै वयं ब्रह्मचारिन्नेदमुपास्महे दत्तास्मै भिक्षामिति तस्मा उह ददु

त्सर्वासु दिक्षु दशस्वप्यन्नमग्न्याद्या वागाद्याश्च दशसंख्यासामान्यादन्नं ॥ ते वा एते पंचान्ये पंचान्ये दश संतस्तत्कृतं ॥ त
मेव दशाक्षरा ॥ द्यूते चतुरंकोऽदश्यते तद्वदग्न्यादयो वागादयश्च ग्रस्यमानाश्चत्वारो भवंति ॥ यथा च द्यूते त्रेता नाम कोऽयस्त्र्यंको ग
स्यते तथाग्न्यादयो वागादयश्च एकैकन्यूनास्त्रयस्तथा च तत्र द्वापरनामा योऽद्व्यंको जायते तद्वदग्न्यादिष्वग्न्यादिषु द्वौ द्वौ वर्जयित्वा द्वौ द्वौ भ
वतः ॥ तथा च तत्र कलिसंज्ञो यो भवत्येकांकोऽय अग्न्यादीनां ग्रसिता वायुर्वागादीनां ग्रसिता प्राणश्चैकस्तेभ्यो ग्रस्यमानेभ्योऽन्य इति एव
ग्रसितृत्वेन ग्रस्यमानत्वेन च दश संतस्ते पूर्वोक्तं कृतं भवंतीत्यर्थः ॥ द्यूतस्य सर्वोत्तमत्वप्रसिद्ध्या दशसंख्यावतां देवानां कृतत्वसंपाद
नेनान्नत्वं संपादितं ॥ इदानीं दशसंख्यावत्त्वेन विराट्त्वसंपादनेन तेषामन्नत्वं संपादयति ॥ यत इति ॥ अग्न्यादिषु वागादिषु च मिलितेषु
दशसंख्यावत्त्वेपि कथमनेन तदत्त्वं तथा च कथं संख्यासामान्येन तेषामन्नसंख्यासामान्यसंपादनमित्याशंक्याह ॥ दशाक्षरेति ॥ ॥

विराट् दशसंख्यावती प्रसिद्धा सा चान्नमिति श्रूयते ॥ तथा च यथोक्तेष्वग्न्यादिषु वागादिषु च समुदितेषु संख्यासामान्याद्विराट्त्वसंपा-
द्यान्नत्वं संपाद्यान्नत्वसंपादनं सुशकमित्याह ॥ अत इति ॥ तेषु कृतत्वेनान्नादत्वं संपादितमुपसंहरति ॥ तत एवेति ॥ द्यूतस्यायचतुष्टय-
विशिष्टत्वेन कृतत्वेन कृतोपलक्षितेन तत्र दशसंख्यायाः सत्त्वात्तत एव संख्यासामान्यादग्न्यादयश्च कृतं भवति ततश्च तेषामन्नत्वमित्युक्त-
मित्यर्थः ॥ सप्तमीति कृते चाग्न्यादिषु विराट्त्वमन्नत्वमन्नादत्वमिति त्रयमुपसंहरति ॥ सैषेति ॥ विराजो विधेयत्वात्तस्याश्च स्त्रीलिंगत्वात् सैषे-
ति विधेयलिंगभाक् तत एते सप्त कृतादेवा विराडित्यवगन्तव्या सा च दशदेवतात्मिका दशसंख्यावती भवत्यन्नमिति देवतानामन्नत्वसिद्धिरन्ना-
दीत्यस्य विराजा संबंधादन्नादिनीति व्याख्यानं ततश्च देवतात्मिका विराट् कृते नान्नादिनी तितदात्मकानामप्यग्न्यादीनामप्यन्नादत्वसिद्धिरित्य-

विराड्विराडन्नमिति हि श्रुतिरतोऽन्नमेव दशसंख्यत्वात्तत एव दशकृतं कृतेऽन्तर्भावाच्चतुरयत्वेनेत्यवोचाम सैषा विराड् द-
शसंख्यासत्यन्नं चान्नादिनी च कृतत्वेन कृते हि दशसंख्यान्तर्भूतातोऽन्नमन्नादिनी च सा तथा विद्वान् दशदेवतात्मभूतः

तस्मात्सर्वासु दिक्ष्वन्नमेव दशकृतं सैषा विराडन्नादी तयेदं ७

सन्विराट्त्वेन दशसंख्ययान्नं कृतसंख्यया चान्नादी तयान्नान्नादि ११ र्थः ॥ विराट्त्वेनान्नत्वं कृतत्वेनान्नादत्वं चेति संपत्तिद्वयम-
ग्न्यादौ दर्शितमुपसंहरति ॥ कृते हीति ॥ कृतोपलक्षिते द्यूते दशसंख्यान्तर्भूता प्रसिद्धा सा चाग्न्यादौ दर्शिता तथा च संख्यासामान्यात् द्यू-
तगतमन्नत्वमग्न्यादिषु संपाद्यते तेनेदं दशकमन्नादीत्युच्यते ॥ विराड्वेदे दशसंख्यावतीत्युक्तं सा चान्नं विराडन्नमित्युक्तत्वात्ततश्च
विराट्संपत्त्या भवति प्रकृतं दशकमन्नमित्यर्थः ॥ सगुणं संवर्गमुक्त्वा तत्फलं वक्तुं विद्वत्स्वरूपं संगिरते ॥ तथेति ॥ यथाग्न्यादीनां विरा-
ट्त्वेनान्नत्वं कृतत्वेन चान्नादत्वं तथा वाय्वग्न्याद्यात्मकं प्राणं च वागाद्यात्मकमेकीकृत्यात्मत्वेन विद्वान् दशदेवतास्वरूपभूतः स-
न् दशसंख्याया विराट्त्वेनान्नं कृतशब्दितयुगं तद्गतदशसंख्यावच्छिन्नतया कृतत्वेनान्नादी भवतीत्यर्थः ॥ फलोक्त्युपयोगित्वेनार्थान्त-

कृतोपलक्षितचतुःसंख्यावच्छिन्नत्वेनावस्थितयान्नत्वे नान्नादित्वेनाव्यवस्थितया सर्वमिदं जगद्दशसु दिक्षु संस्थि-
तं दृष्टमुपलब्धं भवति॥ नहि दैवताद्दशकं हित्वा जगन्नाम किंचिदस्ति तथा च दृष्टे दैवताद्दशके दृष्टमेव सर्वं जगद्भवेदित्यर्थः॥ भूमिका-
मेवं कृत्वा विद्याफलं दर्शयति॥ एवंविदिति॥ वायुप्राणमत्तारमात्मत्वेन पश्यतः कृतसंख्यावच्छिन्नतयास्थितस्य दशदेवताभूतस्य सर्वं
जगद्दृष्टं भवति॥ दृष्टदेवतातिरिक्तस्य जगतोऽभावादित्यर्थः॥ यो यथोक्तदर्शी प्राणो भूत्वा सर्वत्रान्नादश्च भवतीति फलांतरं॥ अपूर्वेण संबंध

स्येदं सर्वं जगद्दशदिक्संस्थं दृष्टं कृतसंख्याभूतयोपलब्धम् एवंविदोऽस्य सर्वं कृतसंख्याभूतस्य दशदिक्संबद्धं दृष्टमुपलब्धं
भवति किं चान्नादश्च भवति य एवं यथोक्तदर्शी द्विरभ्यास उपासनासमाप्त्यर्थः॥ ३॥ सर्वं वा गायत्र्यादिचान्नान्नादत्वसं-
स्तुतं जगदेकीकृत्य षोडशधा प्रविभज्य तस्मिन्ब्रह्मदृष्टिविधानमत्यारभ्यते॥ श्रद्धातपसोर्ब्रह्मोपासनांगत्वप्रदर्शनाय

सर्वं दृष्टं सर्वमस्येदं दृष्टं भवत्यन्नादो भवति य एवं वेद य एवं वेद॥ ३॥ सत्यकामो ह जाबालो जबालां मातर-

((रमा

ख्यायिका सत्यकामो ह नामतो ह शब्द ऐतिह्यार्थः॥ जबालाया अपत्यं जाबालो जबालां स्वां मातरं आमंत्रयां-
चक्रे आमंत्रितवान्॥ ब्रह्मचर्यं स्वाध्यायग्रहणाय हे भवति विवत्स्याम्याचार्यकुले किं गोत्रोऽहं किमस्य मम गोत्रं सोऽहं किं-
गोत्रो न्वहमस्मीत्येवं पृष्टा जबाला सा हैनं पुत्रमुवाच नाहमेतत्तव गोत्रं वेद हे तात यद्गोत्रस्त्वमसि कस्मान्नवेत्सीत्युक्ता आह

((ह॥ बहुभर्तृगृहे

दर्शयन्नुत्तरस्य तात्पर्यमाह॥ सर्वमिति॥ एकीकृत्य कारणरूपेणोपमादायेत्यर्थः॥ तर्हि तस्मिन्ब्रह्मदृष्टिरे-
व विधीयतां किमित्याख्यायिका प्रणीयते तत्राह॥ श्रद्धातपसोरिति॥ ब्रह्मचर्यवासस्यैश्वर्यफलं दर्शयति॥ स्वाध्यायेति॥ आचार्यो
हि माणवकमुपनयन्विज्ञातकुलगोत्रं मे वतिमन्वानः पृच्छति किं गोत्रोऽहमिति॥ अतिथ्यभ्यागताद्युपकृत्यपरिचर्येजातं बहुचरं-
तो भर्तृगेहे यौवने स्थितानेन परिचरंती सती परिचारणचित्ततया गोत्रादिनापृष्टं तथा च तत्स्मरणे मनो मम नासीदिति॥ १॥ १॥

छांदोग्यउप

गोत्रादिप्रश्नाभावे हेत्वंतरमाह ॥ यौवनेति ॥ यद्यपि तस्यामवस्थायां लज्जया गोत्रादि नापृच्छि तथापि कालांतरे किमिति पितरं न पृष्टवती त्याशंक्याह ॥ तदैवेति ॥ तथापि किमित्यन्यमभिज्ञं नापृच्छीत्याशंक्याह ॥ अतइति ॥ प्रथमं लज्जया पितरं प्रति न प्रश्नः पुनश्च तस्योपरत त्वात्पश्चात्तु दुःखबाहुल्यादन्यं प्रति प्रश्न इति स्थिते प्रश्नाभावफलमाह ॥ साहमिति ॥ किं तर्हि तव ज्ञानमस्तीति तदाह ॥ जबालात्विति ॥ एवं

भ्यागतादि चरं त्वहं परिचारिणी परिचरंतीति परिचरणचित्ततया गोत्रादिस्मरणे मम मनो नाभूत् ॥ यौवने च तत्काले त्वामलभे लब्धवत्यस्मि तदैव ते पितोपरतोऽतोऽनाथा साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि स त्वं सत्यकाम एवाहं जाबालोऽस्मीत्याचार्याय ब्रुवीथा यद्याचार्येण पृष्ट इत्यभिप्रायः ॥ स ह सत्यकामो हा

मंत्रयांचक्रे ब्रह्मचर्यं भवति विवत्स्यामि किंगोत्रो न्वहमस्मीति सा हैनमुवाच नाहमेतद्वेद तात यद्गोत्रस्त्वमसि बह्वहं चरंती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि स सत्यकाम एव जाबालो ब्रुवीथा इति स ह हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवंतमिति तꣳ होवाच किंगोत्रो नु सोम्यासीति स होवाच नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्म्यपृच्छं मातरꣳ सा मा प्रत्यब्रवीद्बह्वहं चरंती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाहमस्मि

रिद्रुमतं हरिद्रुमतोऽपत्यं हारिद्रुमतं गौतमं गोत्रत एत्य गत्वोवाच ब्रह्मचर्यं भगवति पूजावति त्वयि वत्स्याम्यत उपेयामुपगच्छेयं शिष्यतया भगवंतमित्युक्तवंतं तं होवाच गौतमः किंगोत्रो नु सोम्यासीति

॥ स्थिते किमाचार्यं प्रति मया वक्तव्यमित्या शंक्याह ॥ सत्वमिति ॥ नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयादिति न्यायं सूचयति ॥ यदीति ॥ मातृवचनश्रवणानंतरं किं कृतवानित्यपेक्षायामाह ॥ स हेति ॥ आचार्यसमीपे ब्रह्मचर्यवासः शिष्यभावादृते न सिध्यतीत्यभिमन्वानो गोत्रं ॥ अतइति ॥ किमनया काकदंतपरीक्षया भवतात्वहं

सत्यकामं श्रद्धादिसंपन्नमेनमृषभ्यनस्यामवस्थायामृषभोऽनुग्रहायाऽभ्युवादेति संबंधः॥ ऋषभस्य स्वरूपमाह॥ वायुदेवतेति॥ अरण्ये तत्र तत्र गाश्चारयतः श्रद्धापूर्वकतपश्चरतो वायुदेवताकथं तुष्टेत्याशंक्याह॥ दिक्संबंधिनीति॥ वाक्यांतरं चमरीयं श्रूयतामित्याह॥ किंवेति॥ वायुदेवता दिक्संबंधिनीत्युक्तत्वाद्दिग्गोचरमेव दर्शनमुवाचेत्याह॥ प्राचीति॥ ब्रह्मणः पादस्येति॥ अधिकरणेषु कोऽएकपादेव

वायुदेवता दिक्संबंधिनी तुष्टा सत्यृषभमनुप्रविश्य वर्षभापन्नानुग्रहायाथहैनमृषभोऽभ्युवादाऽभ्युक्तवान्सत्यकाम३इति संबोध्य तमसौ सत्यकामो भगव इति ह प्रतिशुश्राव प्रतिवचनं ददौ प्राप्ताः सोम्य सहस्रं स्मः पूर्णा तव प्रतिज्ञाऽतः प्रापय नोऽस्मानाचार्यकुलं किंचाहं ब्रह्मणः परस्य ते तुभ्यं पादं ब्रवाणि कथयानीत्युक्तः प्रत्युवाच॥ ब्रवीतु कथयतु मह्यं भगवानित्युक्तः ऋषभस्तस्मै सत्यकामाय होवाच प्राची दिक्कला ब्रह्मणः पादस्य चतुर्थो भागः तथा प्रतीची दिक्कला त

सोम्य सहस्रꣳ स्मः प्रापय न आचार्यकुलं ब्रह्मणश्च ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच॥ प्राची दिक्कला प्रतीची दिक्कला दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम स य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते प्रकाशवानस्मिँल्लोके भवति प्रकाशवतो ह लोकान्

था दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलैष वै सोम्य ब्रह्मणः पादः चतुष्कलश्चतस्रः कला अवयवा यस्य सोऽयं चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम प्रकाशवानित्येवं नामाभिधानं यस्य तथोत्तरेऽपि पादास्त्रयश्चतुष्कला ब्रह्मणः स यः कश्चिदेवं यथोक्तमेनं ब्रह्मणश्चतुष्कलं पादं विद्वान्प्रकाशवानित्यनेन गुणेन विशिष्टमुपास्ते॥ तस्येदं फलं प्रकाशवानस्मिन्लोके भवति प्रख्यातो भवतीत्यर्थः॥ तथाऽदृष्टं फलं प्रकाशवतो ह लोकान्देवादिसंबंधिनो मृतः सन्जयति प्रा

ब्रह्मेति विभ्रमं व्युदस्यति॥ तथेति॥ प्रथमपादोपासकस्यादृष्टमदृष्टं च फलं आह॥ स य इत्यादिना कस्येदं फलमित्युक्ते पूर्वोक्तमेवोपा

॥विज्ञातेति॥ मातरं पृष्ट्वा विज्ञायागम्यतामित्याशंक्याह॥ तं हेत्यादिना ब्राह्मणस्यैवा अनृतं विना कथमार्जवसंयुक्तं वचनमित्याशंक्याह॥
॥ऋजवो हीति॥ क्षत्रियादीनामपि केषांचिदार्जवमस्तीत्याशंक्याह॥ नेतर इति॥ ऋजुवचनत्वेन ब्राह्मणत्वं प्रतिजानीते॥ यस्मादिति॥

अविज्ञातकुलगोत्रः शिष्य उपनेतव्य इति पृष्टः प्रत्याह सत्यकामः स होवाच नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्मि किंत्वपृच्छं ए
ष्टवानस्मि मातरं सा मया पृष्टा मां प्रत्यब्रवीन्माता बह्वहं चरन्तीत्यादि पूर्ववत्तस्या अहं वचः स्मरामि सोऽहं सत्यकामो जाबा
लोऽस्मि भो इति तं होवाच गौतमो नैतद्वचोऽब्राह्मणो विशेषेण वक्तुमर्हत्यार्जवार्थसंयुक्तमृजवो हि ब्राह्मणा नेतरे स्वभाव
तो यस्मान्न सत्याद्ब्राह्मणजातिधर्मादगाः नापेतवानस्यतो ब्राह्मणं त्वामुपनेष्येऽतः संस्कारार्थं होमाय समिधं सोम्याहर

सत्यकामो नाम त्वमसीति सोऽहं सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति तं होवाच नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति स
मिधं सोम्याहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगा इति तमुपनीय कृशानामबलानां चतुःशता गा निराकृत्योवाचेमाः सो
म्यानुसंव्रजेति ता अभिप्रस्थापयन्नुवाच नासहस्रेणावर्तयेति स ह वर्षगणं प्रोवास ता यदा सहस्रं संपेदुः॥
५॥ अथ हैनमृषभोऽभ्युवाद सत्यकामा ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव प्राप्ताः इत्युक्त्वा तमुपनीय कृशानामब

लानां गोयूथान्निराकृत्यापकृष्य चतुःशता चत्वारि शतानि गवामुवाचेमाः गाः इमाः सोम्यानुसंव्रजानुगच्छेत्युक्तः ता अ
रण्यं प्रत्यभिप्रस्थापयन्नुवाच नासहस्रेणापूर्णेन सहस्रेण नावर्ते न प्रत्यागच्छेयमिति स एवमुक्त्वा गा अरण्यं तृणोदकबहुलं
द्वन्द्वरहितं प्रवेश्य स ह वर्षगणं दीर्घं प्रोवास प्रोषितवान्॥ ताः सम्यग्गावो रक्षिता यदा यस्मिन्काले सहस्रं संपेदुः संपन्ना बभूवुः॥

उपनीयाध्याप्यं चेति शेषः तस्यानुग्रहार्थं शुश्रूषामादिष्टवानित्याह॥ कृशानामिति॥ आचार्येण नियोगम्बशिष्येण सफलीकर्तव्य इत्याशये
नाह॥ इत्युक्त इति॥ संपन्ना बभूवुस्तदा एनमृषभोऽभ्युक्तवानिति संबंधः॥ ५॥ कथमृषभः सत्यकामं प्रतिवक्तुमलं न हि लोके बलीवर्दः स्पमनुष्य

॥५॥ अथ द्वितीयं पादत्रयं कथं कुर्यामिति बुभुत्समानं सत्यकामं प्रत्याह॥ सोग्निरिति॥ अविद्वेषो विद्याभिमाननिमित्तकर्मत्यागो नयुक्त
इतिमत्वाह॥ सत्यकाम इति॥ अभिसायं बभूवुः॥ सायंकाले प्राप्ता इति यावत्॥ तस्य ब्रह्मचर्यमप्यारत्नमिति सूचयति॥ तत्रेति॥ ७॥

चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते॥ ५॥ सोग्निष्टे पादं वक्तेत्युपरराम सऋषभः सत्यकामो ह श्वोभूते परे
द्युनैत्यकं नित्यकर्म कृत्वा गा अभिप्रस्थापयांचकार ता यथाकुलं प्रजिताः शनैः स्वरम्ये आचार्यकुलाभिमुख्यः प्रस्थि
ता यत्र यस्मिन्काले देशे अभिसायं निशायामभिसंबभूवुः एकत्राभिमुख्यः संभूतास्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य सम
मिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राङुपोपविवेश॥ ऋषभवचोक्त्वा पत्तमग्निरभ्युवाद सत्यकामा३ इति संबोध्यत मसौ सत्य

ज्ञ इति प्रतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते॥ ५॥ अग्निष्टे पादं वक्तेति स ह श्वोभूते
गा अभिप्रस्थापयांचकार ता यत्राभिसायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय प
श्चादग्नेः प्राङुपोपविवेश तमग्निरभ्युवाद सत्यकामा३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मणः सोम्य ते पादं
ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच पृथिवी कलान्तरिक्षं कला द्यौः कला समुद्रः कलैष वै सोम्य
चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोनन्तवान्नाम स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोनन्तवानित्युपास्तेनन्त

वान्नस्मिंल्लोके

कामो भगव इति ह प्रतिशुश्राव प्रतिवचनं ददौ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच पृथि
वी कलान्तरिक्षं कला द्यौः कला समुद्रः कलेत्यात्मगोचरमेव दर्शनमग्निरब्रवीत्॥ एष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोनं

तवान्नामस्य:

पविवेश तत्रोपशब्दाभ्यां गवामग्नेश्च सामीप्यं निवेशनमस्योच्यते॥ अर्थिने विद्या वक्तव्येति सूचयति॥ ऋषभेति॥ आत्मगोचरमग्नेश्चास्य
विद्यमानं इत्यर्थः॥ यथा पृथिव्यादिरूपेणाग्नेरवस्थानादग्निविषयमित्यर्थः यथोक्तपादे गुणविशेषं निर्दिशति॥ एष वा इति॥ द्वितीयपादोप

सकस्य द्विविधं फलं दर्शयति॥ स य इति॥

69

॥ यथोक्तं चतुष्कलमिति ॥ यावत्तथैवोपास्य गुणानुरोधेनेत्यर्थः ॥ तद्गुणस्तेन गुणेनानंतवानविच्छिन्नसंतानो भवतीत्यर्थः ॥ अनंतवतो
लोकानक्षय्यानित्यनंत ॥ ६ ॥ अवशिष्टपादद्वयं कथं ज्ञातव्यमिति जिज्ञासमानं प्रत्याह ॥ सोऽग्निरिति ॥ पक्षिविशेषत्वं हंसशब्दस्यावर्तयति ॥
आदित्य इति ॥ कथं तत्त्वं हंसशब्दस्य प्रवृत्तिरित्याशंक्याह ॥ शौक्ल्यादिति ॥ आदित्योऽपि स्वविषयमेव दर्शनमुक्तवानित्याह ॥ अग्निरिति ॥ त

कश्चिद्यथोक्तं पादमनंतत्वेन गुणेनोपास्ते स तथैव तद्गुणो भवत्यस्मिंल्लोके मृतश्चानंतवतो ह लोकान् स जयति य एतमे
वमित्यादि पूर्ववत् ॥ ६ ॥ सोऽग्निर्हंसस्ते पादं वक्तेत्युक्त्वोपरराम हंस आदित्यः शौक्ल्यात्पतनसामान्याच्च स ह श्वोभूत इत्या

भवत्यनंतवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनंतवानित्युपास्ते ॥ ६ ॥ हꣳसस्ते
पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयाञ्चकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य
समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राङुपोपविवेश ॥ तꣳ हꣳस उपनिपत्याभ्युवाद सत्यकाम३ इति भगव इति ह प्रति
शुश्राव ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाचाग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला विद्यु
त्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नाम ॥ स य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मा
नित्युपास्ते ज्योतिष्मानस्मिंल्लोके भवति ज्योतिष्मतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ।

दिसमानमग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला विद्युत्कला एष वै सोम्येति ज्योतिर्विषयमेव च ॥ ज्योतिष्मानित्युपास्ते
दर्शनं प्रावाचानेन हंसस्यादित्यत्वं प्रतीयते ॥ विद्वत्फलं ज्योतिष्मान्दीप्तियुक्तोऽस्मिन्लोके भवति चंद्रादित्यानां ज्योतिष्म
त एवमृत्वा लोकान् जयति समानमुत्तरं ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ तीये पादेऽपि गुणविशेषमुपदिशति ॥ एष वा इति ॥ यतो
हंसो ज्योतिर्विषयमेव दर्शनमुक्तवानत एव तस्यादित्यत्वमतिभातीत्यादित्यत्वे हंसस्य गमकांतरमाह ॥ ज्योतिर्विषयमेवेति ॥ ७ ॥ ७ ॥

य एतमेवं विद्वानित्याद्युत्तरमवशिष्टं पादान्तरं तर्हि कथं ज्ञायतामित्याशंक्याह ॥ हंसोपीति ॥ मद्गुशब्दस्य वाच्यमर्थमन्वाचष्टे ॥ मद्गुरिति ॥ तस्य
कथं सत्यकामं प्रत्युपदेष्टृत्वमत आह ॥ स चेति ॥ तं मद्गुरुपनिपत्येत्यत्र मद्गुशब्दार्थं पूर्वोक्तमेव स्मारयति ॥ मद्गुः प्राण इति ॥ प्राणः कलेत्यादि स
आयतनवानित्येवमित्ति यथोक्तगुणसमर्थयते ॥ आयतनमित्यादिना ॥ तस्मिन्पादे वर्तते सोयमायतनवान्नामपाद इति द्रष्टव्यमिति योजना ॥

हंसोपि मद्गुष्टे पादं वक्तेत्युपररामं मद्गुरुदकचरः पक्षी स चाप्संबन्धात्प्राणः सहचरो भूत इत्यादि पूर्ववत् स च मद्गुः प्राणः स्व
विषयमेव चरदर्शनमुवाच प्राणः कलेत्याद्यायतनवानित्येवं नामायतनं नाम मनः सर्वकरणोपहृतानां भोगानां तद्यस्मिन्पादे
विद्यत इति आयतनवान्नाम पादः तं पादं तथैवोपास्ते यः स आयतनवानाश्रयवानस्मिन्लोके भवति ॥ तथायतनवत एव सो

मद्गुष्टे पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयाञ्चकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उप
रुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राङुपोपविवेश तं मद्गुरुपनिपत्याभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव इति ह प्रतिशु
श्राव ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच प्राणः कला चक्षुः कला श्रोत्रं कला मनः क
लैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मण आयतनवान्नाम स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानि
त्युपास्त आयतनवानस्मिंल्लोके भवत्यायतनवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आ

वकाशाँल्लोकान्मृतो जयतीति य एतमेवमित्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥ स एवं ब्रह्मवित्सन्प्राप ह प्राप्तवानाचार्यकुलं तमायतनवा
नमाचार्योभ्युवाद सत्यकाम इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि प्रसन्नेन्द्रियः प्रहसितवदनश्चानि

नाहि विधं विद्याफलमभिधत्ते ॥ तं पादमिति ॥ तथैवायतनत्वगुणाक्रान्तत्वेनैवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ अग्न्यादिभिः कृतार्थो ब्रह्मविद्वक्ष्यते
ब्रह्मविदिव भासीत्युक्तं कीदृशो ब्रह्मविदित्यपेक्षायामाह ॥ प्रसन्नेन्द्रिय इति ॥ सत्यकामस्यापि तद्ब्रह्मणवत्त्वमतः शब्दार्थः ॥ ९ ॥

मां त्वदाचार्यमवज्ञाय मच्छिष्यं त्वां कोऽन्यो मनुष्यो मच्छासनादभीतः शिष्यत्वेनादायानुशासनं कृतवान्यदनुशासनात्ते ब्रह्मविद्याज्ञातेति साक्षेपं पृच्छति॥ कस्त्वामिति॥ मनुष्येभ्यः सकाशादन्ये मामनुशिष्टवन्त इति सामान्यप्रतिज्ञां विभजते॥ देवता इति॥ देवतानामेवोपदेष्टृत्वं व्यतिरेकद्वारा विशदयति॥ कोऽन्य इति॥ प्रतिज्ञां निगमयति॥ अत इति॥ मया तर्हीदानीं न किंचिदस्ति तव कर्तव्यमित्याशं

आहाचार्यो ब्रह्मविदिव भासीति को नु इति वितर्कयन् ब्रुवाचक त्वामनुशशासेति स चाह सत्यकामोऽन्ये मनुष्येभ्यः। देवता अमनुष्याः शिष्टवन्तः। कोऽन्यो भवच्छिष्यं मां मनुष्यः सन्ननुशासितुमुत्सहेतेत्यभिप्रायः। अतोऽन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान्भगवांस्त्वेव मे कामे मम इच्छायां ब्रूयात्किमन्यैः कृतेन नाहं तद्गणयामीत्यभिप्रायः। किंच श्रुतं हि यस्मान्मम

वा इह सत्यकामा३ इति भगवद् इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि को नु त्वानुशशासेत्यन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे भगवाꣳस्त्वेव मे कामे ब्रूयाच्छ्रुतꣳ ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापदिति तस्मै हैतदेवोवाचात्र ह न किंचन वीयायेति वीयायेति ॥ ३ ॥

विद्यत एवास्मिन्नर्थे भगवद्दृशेभ्यो भगवत्समेभ्य ऋषिभ्य आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं साधुतमत्वं प्रापदिति प्राप्नोतीत्यतो भगवानेव ब्रूयादित्युक्त आचार्योऽब्रवीत्तस्मै तामेव दैवतैः कृतां विद्याम् अत्र ह न किंचन षोडशकलविद्यायाः किंचिदेकदेशमात्रमपि न वीयाय न विगतमित्यर्थः॥ द्वि

र्वचनं समाप्त्यर्थम् ॥ इति नवमः खण्डः ॥

कां वारयति॥ भगवानिति॥ इतश्च भगवानेव ब्रवीतु मे विद्यामित्याह किं चेति॥ तदेव कारणं दर्शयति॥ श्रुतमिति॥ अस्मिन्नर्थे आचार्याद्धैव विद्या श्रोतव्येत्येवं लक्षणे श्रुतमेव विशदयति॥ आचार्यादिति॥ विदिता प्राप्तेति यावत्॥ आचार्याधीनाधीतैव फलवतीत्यतः शब्दार्थः॥ विद्यान्तरमाचार्येणोक्तमितिशङ्कामेव कारेण वारयति॥ दैवतैराचार्येण च सत्यकामायोक्तां विद्यामस्मान्न्यतिरिक्तां दर्शयति॥ अत्रेति॥ न विगतं किन्तु पूर्णैव विद्या वाय्वादिभिराचार्येण चोपदिष्टेति शेषः तत्रापि पादचतुष्टयानुध्यानं समुच्चितमेकमेव वि

परिशेषयमेकैकपादोपासनस्य कृतार्थत्वाहेतुत्वादित्याचार्योपदेशस्यैव सार्थकत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥ सप्रपंचब्रह्मोपासनमुक्त्वाऽका
यंब्रह्मोपासनसमुच्चितं कारणब्रह्मोपासनं वक्तुं खंडांतरमवतारयति ॥ पुनरिति ॥ न केवलं ब्रह्मविद्याशेषत्वादित्यर्थः ॥ पूर्ववदिति ॥ यथा
पूर्वस्मिन्खंडे श्रद्धातपसोर्ब्रह्मोपासनांगत्वप्रदर्शनायाख्यायिकोक्ता तद्वदित्यर्थः ॥ तमहइति ॥ भगवद्यस्मितं शुश्रूषोविदधानो वह

पुनर्ब्रह्मविद्यां प्रकारांतरेण वक्ष्यामीत्यारभते गतिं च तद्विदोऽग्निविद्यां च आख्यायिका पूर्ववच्छ्रद्धातपसोर्ब्रह्मविद्या
साधनत्वप्रदर्शनार्था उपकोसलो ह वै नामतः कमलस्यापत्यं कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास तस्मिन्निति
ह्यर्थः ॥ तस्याचार्यस्य द्वादश वर्षाण्यग्नीन्परिचचाराग्नीनां परिचरणं कृतवान् स ह स्माचार्योऽन्यान्ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायं

उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास तस्य ह द्वादश वर्षाण्यग्नीन्परिचचार स ह
स्मान्यानंतेवासिनः समावर्तयं५स्त५ह स्मैव न समावर्तयति तं जायोवाच तप्तो ब्रह्मचारी कुशलमग्नीन्प
रिचचारीन्मा त्वाग्नयः परिप्रवोचन्प्रब्रूह्यस्मा इति तस्मै हाप्रोच्यैव प्रवासांचक्रे स ह व्याधिनानशितुं दध्रे त
माचार्यजायोवाच ब्रह्मचारिन्नशान किं नु नाश्नासीति

॰॰ग्राहयित्वा समावर्तयंस्तमेवोपकोसलमेकं न समा
वर्तयति स्म ह तमाचार्यं जायोवाच तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं सम्यगग्नीन्परिचचारीत्परिचरितवान्भगवंश्चाग्निषु भक्तं
न समावर्तयत्यतोऽस्मद्भक्तं न समावर्तयतीति ज्ञात्वा त्वामग्नयो मा परिप्रवोचन् गर्हां तव माकुर्युरतः प्रब्रूह्यस्मै विद्यामि
ष्टामुपकोसलायेति ॥ तस्मा एवं ॰॰ कायक्लेशं कृतवानित्यर्थः ॥ विवक्षितशुश्रूषाकरणमेव विशदयति ॥ कुशलमिति ॥ किमि
ति भवत्या मां ब्रूहीदमिदानीमुच्यते न हि मनोऽत्यन्तवदनुरागो युक्तिमानित्याशंक्य भगवति स्नेहादित्याह ॥ भगवानिति ॥ अग्नीन्परि
चरणाद्ब्रह्मचारिणः समावर्तनमतः शब्दार्थः गर्हापरिहारो द्वितीयेनातः शब्देन परामृश्यते ॥ आचार्यशुश्रूषापरं शिष्यं दृष्ट्वैतेवानु

आचार्योऽभिप्रायमजानतः शिष्यस्य दुःखप्राप्तिं दर्शयति ॥ स हेति ॥ अतिगमनं च रजस्त्वप्रमृतीत्यविषयेषु प्रवेश इति यावत् ॥ नानात्यया इति कामानां विशेषणं ॥ कथं तेन व्याधयो विशेष्यन्ते तेनाह ॥ कर्तव्येति ॥ कामा एव व्याधय इत्यर्थः ॥ आचार्यप्रवासात्तज्जायाया ब्रह्मचारिण्यनुग्रहानस्य चानशनाद्यवसायानंतरमित्यथशब्दार्थः ॥ हन्तेति ॥ यद्याचार्योऽस्मद्भक्तं ब्रह्मचारिणमुपेक्ष्य देशान्तरं गतस्तर्हीति यावत् ॥ अथ

जाययोक्तोऽपि हाप्रोच्यैवानुक्त्वैव किंचित्प्रवासांचक्रे प्रवसितवान् स होपकोसलो व्याधिना मानसेन दुःखेनानशितुमनशनं कर्तुं दध्रे धृतवान्मनः तं तूष्णीमग्न्यागार एव स्थितमाचार्यजायोवाच हे ब्रह्मचारिन्नशान भुङ्क्ष्व किं नु कस्मान्नु कारणान्नाश्नासीति स होवाच बहवोऽनेकेऽस्मिन्पुरुषेऽकृतार्थे प्राकृते कामा इच्छाः कर्तव्यं प्रति नानाऽत्यया अतिगमनं येषां व्याधीनां कामानां चिन्तानां तैर्नानात्यया व्याधयः कर्तव्याप्राप्तिनिमित्तानि चित्तदुःखानीत्यर्थः तैः प्रतिपूर्णोऽस्म्यतो नाशिष्यामीत्युक्त्वा तूष्णीं भूते

स होवाच बहव इमेऽस्मिन्पुरुषे कामा नानात्यया व्याधिभिः प्रतिपूर्णोऽस्मि नाशिष्यामीत्यथ हाग्नयः समूदिरे तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं नः पर्यचारीद्धन्तास्मै प्रब्रवामेति तस्मै होचुः प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति स होवाच विजानाम्यहं यत् ॥ प्राणो ब्रह्म कं च तु खं च न विजानामीति

॥ ब्रह्मचारिण्यथ हाग्नयः शुश्रूषयावर्जिताः कारुण्याविष्टाः सन्तस्त्रयोऽपि समूदिरे संभूयोक्तवन्तः हन्तेदानीमस्मै ब्रह्मचारिणेऽस्मद्भक्ताय दुःखिताय तपस्विने श्रद्दधानाय सर्वे अनुशास्मो अनुप्रब्रवाम ब्रह्मविद्यामित्येवं संप्रधार्य तस्मै होचुरुक्तवन्तः प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति स होवाच ब्रह्मचारी विजानाम्यहं यद्भवद्भिरुक्तं प्रसिद्धपदार्थकत्वात्प्राणो ब्रह्मेति यस्मिन्सति

॥ नरेत्याचार्योऽब्रह्मविद्यामस्मै विवक्षितां वक्ष्यतीति किं त्वन्ये इत्याशङ्क्याह ॥ दुःखितायेति ॥ ब्रह्मविद्यासाधनसंपत्तिमस्य दर्शयति ॥ तपस्विन इति ॥ प्राणो ब्रह्मेति भवद्भिरुक्तं तदहं विजानामीति संबन्धः तत्र हेतुमाह ॥ प्रसिद्धेति ॥ प्राणपदस्य प्रसिद्धार्थत्वमेव समर्थयते ॥ यस्मिन्निति ॥ एवंभूतः प्राण इति शेषः प्राणशब्दस्य प्रसिद्धत्वेऽपि कुतो ब्रह्मत्वं त

अतइति॥कार्यकारणसंघातेनेष्टेऽग्रहणादित्यतःशब्दार्थः॥स्वकीयज्ञानसमुच्चयार्थश्चकारःविजानाम्यहमित्युक्तमुपसंहरति॥तेनेति॥
स्वेनाज्ञातंब्रह्मचारीदर्शयति॥कंचेति॥तस्याज्ञानमाक्षिपति॥नन्विति॥प्राणशब्दस्यवायुविशेषविषयत्वेनप्रसिद्धार्थत्ववदित्यपेरर्थः॥
ब्रह्मचारिणोभिप्रायंदर्शयन्नुत्तरमाह॥नूनमिति॥नत्वविरुद्धार्थत्वादग्नीनांवाक्यंभवत्वप्रमाणमितिआशंक्याह॥कथंचेति॥विरुद्ध

जीवनंयदपगमेचनभवतीतितस्मिन्वायुविशेषेलोकेरूढोतोयुक्तंब्रह्मत्वंतस्यतेनप्रसिद्धपदार्थकत्वाद्विजाना
म्यहंयत्प्राणोब्रह्मेतिकंचतुखंचनविजानामीतिनतुकंखशब्दयोरपिसुखाकाशविषयत्वेनप्रसिद्धपदार्थकत्वमे
वकस्माद्ब्रह्मचारिणःज्ञानंनूनंसुखस्यकंशब्दवाच्यस्यक्षणप्रध्वंसितत्वात्॥खशब्दवाच्यस्यचाकाशस्याचेतनस्यक
थंब्रह्मत्वमितिमन्यते॥कथंचभवतांवाक्यमप्रमाणंस्यादित्यनेननविजानामीत्याह॥त मेवमुक्तवंतंब्रह्मचारिणंतेहाग्न

तेहोचुर्यद्वाववकंतदेवखंयदेवखंतदेवकमिति॥

यऊचुर्यद्वावयदेववयंकमवोचामतदेवखमाकाशमित्येवंखेनविशेष्यमाणंकंविषयेंद्रियसंयोगजात्सुखान्नि
वर्तितंस्यान्नीलेनेवविशेष्यमाणमुत्पलंरक्तादिभ्यःयदेवखमाकाशमवोचामतदेवचकंसुखमितिजानीह्येवंचसु
खेनविशेष्यमाणंखंभौतिकादचेतनात्खान्निवर्तितंस्यान्नीलोत्पलवदेवंसुखमाकाशस्यनेतरल्लौकिकमाकाश
चसुखाश्रयंनेतरत्भौतिकमित्यर्थः नन्वाकाशंचेत्सुखेनविशेषयितुमिष्ट॥ र्थत्वप्रतीतेराप्तवाक्यस्यचाप्रामाण्यायोगा

द्युक्तंब्रह्मचारिणोऽज्ञानमितिनिगमयति॥अतइति॥खस्यविशेषणत्वंकस्यचविशेष्यत्वमित्यंगीकारेफलंकथयति॥इत्येवमिति
कस्यविशेषणत्वंखस्यविशेष्यत्वमित्येवमपिविशेषणविशेष्यत्वमवगंतव्यमित्याह॥यदेवेति॥यथोक्तविशेषणविशेष्यभावेफल
माह॥एवंचेति॥यद्वावेत्यादिवाक्यार्थमुक्तमेवप्रतिपत्तिसौकर्यार्थंसंक्षिपति॥सुखमिति॥इतरेतरविशेषणविशेष्यत्वमाक्षिपति

छां॰भा॰
९२

अन्यतरदेवेत्यत्र यदेवखमित्येतदुच्यते॥ यद्वावकं तदेव खं इत्यत्र यद्वावकमितीतरविशेषणमतिरिक्तमधिकमकिंचित्करमिति योजना॥ यदि तु यदेव खं तदेव कमिति खेन कं विशिष्यते तदा यदेव खमित्येतदेव विशेषणमस्तु॥ यद्वावकमिति पूर्वविशेषणमकिंचित्करमित्याह॥ यदेवेति॥ वा शब्दोऽतिरिक्तमित्येतदनुकरणार्थः विशेषणयोरर्थवत्त्वश्रुत्योक्तसिद्धांतीस्मारयति॥ नन्विति॥ तथा च सुखस्य लौकिकसुखाद्व्यावृत्त्यर्थं यदेव खमिति विशेषणमाकाशस्य च लौकिकाकाशाद्व्यावृत्त्यर्थं यद्वावकमिति विशेषणमर्थवदिति शेषः॥ अन्यतरविशेषणवशादपि यथोक्तव्यावृत्तिसिद्धेः किंचित्करं विशेषणद्वयमिति शंकते॥ सुखेनेति॥ यदा सुखेनाकाशं विशिष्यते तदा भूताकाशादाकाशव्यावृत्तिर्भवति सुखस्य तद्विशेषणत्वायोगात्सुखमपि लौकिकसुखाद्व्यवच्छिद्यते लौकिकसुखस्याकाशविशेषणत्वानुपपत्तेः अतः सुखेनाकाशस्या

मरत्वन्यतरदेव विशेषणं यद्वावकं तदेव खमित्यतिरिक्तमितरत् यदेव खं तदेव कमिति पूर्वविशेषणं वा ननु सुखाकाशयोरुभयोरपि लौकिकसुखाकाशाभ्यां व्यावृत्तिः सिद्धैव चाम सुखेनाकाशे विशेषिते स्यादिति रुभयोरर्थमाशंकेवाति चेत्सत्यमेवं किंतु सुखेन विशेषितस्यैवाकाशस्य ध्येयत्वं विहितं न त्वाकाशगुणस्य विशेषणस्य सुखस्य ध्येयत्वं विहितं स्यादिति शेषवशोपादानस्य विशेष्यनियंतृत्वेनैवोपपत्तेः स्यादतः खेन सुखमपि विशेष्यते ध्येयत्वाय कुतश्चैतन्निश्चीयते कंशब्दस्यापि ब्रह्मस्वद संबंधात्कं ब्रह्मेति॥ यदि हि सुख

॰काशेन सुखस्य वा विशेषितत्वसामर्थ्यान्नाभ्येव सुखाकाशयोर्लौकिक सुखाकाशाभ्यां व्यावृत्तिरित्यन्यतरदेव विशेषणमर्थवदित्यर्थः॥ किमन्यतरस्यैव विशेषणत्वावश्यकत्वमित्यापाद्यते किं वान्यस्यैवार्थवत्त्वमिति तत्राद्यमंगीकरोति॥ सत्यमेवमिति॥ द्वितीयं दूषयति नन्विति॥ विशिष्टस्यैव ध्येयत्वे विशेषणस्यापि ध्येयत्वं सिध्यतीति चेन्नैवं द्वयोः प्रधानत्वाहेतिवत् विशेषणस्यान्यथा सिद्धत्वादित्याह॥ विशेषणेति॥ द्वयोरपि विशेषणयोरर्थवत्त्वं निगमयति॥ अत इति॥ विधांतरेण ध्येयत्वासंभवादित्यतः शब्दार्थः खमिव सुखेनेत्यपरार्थः॥ इतश्च सुखाकाशयोरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वमेषितव्यमित्याह॥ कुतश्चेति॥ कुतः शब्दार्थस्य स्फुटयति॥ कंशब्दस्येति॥ खं ब्रह्मेति खंशब्दस्य ब्रह्मशब्दसंबंधवदित्यपरार्थः॥ गुणगुणिनोरुभयोरपि ध्येयत्वसिध्यर्थमितरेतरविशेषणविशेष्यत्वं॥ कंशब्दस्य खंशब्दस्य

अ॰ ४

राम
९३

उक्तरीत्या द्वयोरपि ध्येयत्वमतः शब्दार्थः॥ब्रह्मचारिणो मोहो नामान्योन्यविशेषणविशेष्यत्वाग्रहणादाकाशस्यैव गुणिनो ध्येयत्वं न तु सुखस्य
गुणस्येति विभ्रमः॥प्राणं चेत्यादिवाक्यं नाग्नीनां न ब्रह्मचारिणस्तथा च कथमुपाख्यायिकायामिदं निर्वहतीत्याशंक्याह॥तदेतदिति॥आकाशस्य
प्राणसंबंधकत्वं कया विधयेत्यपेक्षायामाह॥आश्रयत्वेनेति॥कार्यब्रह्मोपासनसमुच्चितं कारणब्रह्मोपासन मुपसं
हर्तुं"मिति शब्दः॥१०॥प्रधानविद्यामुपदिश्यांगविद्याविधानायोपक्रमते॥संभूयेति॥अनंतरं प्रधानविद्योपदेशादिति शेषः॥अग्निविद्यां वक्तुमा

गुणविशिष्टस्य खस्य ध्येयत्वं विवक्षितं स्यात्कं खं ब्रह्मेति ब्रूयुरग्नयः प्रथमं न चैवमुक्तवंतः किं तर्हि कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्यतो
ब्रह्मचारिणो मोहापनयाय कं खं शब्दयोरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वनिर्देशो युक्त एव यद्वाव कमित्यादिः॥तदेतदग्निभि
रुक्तं वाक्यार्थमस्मद्बोधाय श्रुतिराह प्राणं च हास्मै ब्रह्मचारिणे तस्याकाशस्तदाकाशः प्राणस्य संबंध्याश्रयत्वेन हार्दं आ
काशमित्यर्थः॥सुखगुणवत्त्वनिर्देशात्त्वाकाशं सुखगुणविशिष्टं ब्रह्म तत्स्थं च प्राणं ब्रह्मसंपर्कादेव ब्रह्मेत्युभयं प्राणं

प्राणं च हास्मै तदाकाशं चोचुः॥१०॥अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इति य एष आदित्ये

चाकाशं च समुच्चित्य ब्रह्मणी ऊचुरग्नय इति॥१०॥संभूयाग्नयो ब्रह्मचारिणे ब्रह्मोक्तवंतो यानंतरं प्रत्येकं स्वस्वविषयां विद्यां
वक्तुमारेभिरे॥तत्रादावेनं ब्रह्मचारिणं गार्हपत्योऽग्निरनुशशास पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इति ममैताश्चतस्रस्तनवस्तत्र य आ
दित्ये एष पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि गार्हपत्योऽग्निर्यश्च गार्हपत्योऽग्निः स एवाहमादित्ये पुरुषोऽस्मीति पुनः परावृत्यास एवाह

रब्धानां अग्नीनां मध्ये प्रथममिति श्रुतावथशब्दार्थः पृथिव्यादिचतुष्टयमनूद्याग्न्यादित्ययोरवांतर "मस्मीति वचनेन पृथिव्यन्नयोरवि
रभेदं दर्शयति॥तत्रेति॥एवमग्न्यादित्ययोस्तादात्म्य मिति शब्दार्थः॥य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीत्येतावतैव तयोस्तादात्म्यसिद्धेः
स एवाहमस्मीति पुनरुक्तिरनर्थिकेत्याशंक्याह॥पुनरिति॥भोज्यत्वलक्षणं स्वभावोऽनयोस्तयोर्गार्हपत्येन संबंधः तथा गार्हपत्यादित्ययोर्न संबं

किंतु तादात्म्यलक्षण एवेत्यत्र हेतुमाह ॥ नत्त्वेति ॥ पृथिव्यादावपि तादात्म्यं किं न स्यादित्याशंक्याह ॥ पृथिवीति ॥ आभ्यामन्नादित्याभ्यामिति यावत्स एवाहमस्मीति परावृत्त्य पुनर्वचनं यथोक्तार्थविशेषसिद्ध्यर्थमिति भावः ॥ उक्ताया विद्याया गार्हपत्यविषयाया द्विविधं फलं दर्शयति ॥ स यः कश्चिदित्यादिना कस्यैतत्फलमित्यपेक्षायामुक्तमेव संक्षिपति ॥ य एतमेवमिति ॥ १ ॥ गार्हपत्योपदेशानन्तर्यमथशब्दार्थः ॥ अन्नादिचतु

संबन्धो न गार्हपत्यादित्ययोस्तु त्वपक्तृत्वप्रकाशनधर्मावविशिष्टावित्यत एकत्वमेवानयोरत्यन्तं पृथिव्यन्नयोस्तु भोज्यत्वेनाभ्यां संबन्धः स यः कश्चिदेवं यथोक्तं गार्हपत्यमग्निमन्नादत्वेन चतुर्धा प्रविभक्तमुपास्ते सोऽपहते विनाशयति पापकृत्यां पापं कर्म लोकी लोकवांश्चास्मदीयेन लोकेनाग्नेयेन तद्वान्भवति यथा वयमिह च लोके सर्वमायुरेति प्राप्नोति ज्योगुज्ज्वलं जीवति नाप्रख्यात इत्येतन्न चास्यावराश्चैन पुरुषाश्चास्य विदुषः संततिजा इत्यर्थः क्षीयन्ते संततमुच्छेदो न

पुरुषो दृश्यते सो हमस्मि स एवाहमस्मीति स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनु

भवतीत्यर्थः किं च तं वयमुपभुञ्जामः पालयामोऽस्मिंश्च लोके जीवन्तममुष्मिंश्च परलोके य एतमेवं विद्वानुपास्ते यथोक्तं तस्यैतत्फलमित्यर्थः ॥ २ ॥ अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशासापो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इत्येता मम चतस्रस्तनवश्चतुर्धाहमन्वाहार्यपचन आत्मानं प्रविभज्यावस्थितस्तत्र य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृ

श्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति पू

ष्यमनूद्य दक्षिणाग्नौ चान्ने च विशेषं दर्शयति ॥ तन्त्रेति ॥ अन्वाहार्यपचनचन्द्रमसोस्तादात्म्येनापन्ने न नक्षत्राणां चताभ्यां भोज्यत्वेन संबन्ध इति वक्तुं पुनर्वचनमित्याह ॥ स एवेति ॥ कथं पुनरन्वाहार्यपचनचन्द्रमसोस्तादात्म्यं तत्राह ॥ अन्नसंबन्धादिति ॥ प्रसिद्धं हि दर्शपूर्णमासयोरन्वाहार्यपचने हविःश्रपणं तेन चन्द्रं प्राप्यान्नं भवतीत्यादौ चन्द्रमसि प्रसिद्धो न संबन्धः तस्मात्तयोस्तादात्म्यमित्यर्थः ॥ तयोरेक

तत्रैव हेत्वंतरमाह ॥ दक्षिणेति ॥ अन्वाहार्यपचनो हि दक्षिणाग्निरुच्यते चंद्रमाश्च दक्षिणेन पथा प्राप्यमाणो दक्षिणस्यां दिशि भवतीति
गम्यते ॥ उत्तरदिगधिष्ठातुरपि तुस्य तत्संबंधानिवारणात्तदुक्तं नयोरैक्यमित्यर्थः ॥ अपां नक्षत्राणां च चंद्रवदन्वाहार्यपचनेन तादात्म्यमाशंक्या
ह ॥ अपामिति ॥ पूर्ववत्पृथिव्यन्नयोस्तयोर्गार्हपत्यादित्याभ्यामन्नत्वेन संबंधवदिति यावत् ॥ संबंधोन्वाहार्यपचनचंद्रमोभ्यामिति शेषः कथं
नक्षत्राणामन्नत्वं तत्राह ॥ नक्षत्राणामिति ॥ कथं पुनरपामन्नत्वं तदाह ॥ अपामिति ॥ दक्षिणाग्नेर्दक्षिणाग्निं प्रतीति यावत् ॥ पृथिव्या गार्हपत्या

सामान्याच्चान्वाहार्यपचनचंद्रमसोरेकत्वं दक्षिणादिक्संबंधाच्चापां नक्षत्राणां च पूर्ववदन्नत्वेनैव संबंधो नक्षत्राणां चंद्र
मसो भोग्यत्वप्रसिद्धेः अपामन्नोत्पादकत्वादन्नत्वं दक्षिणाग्नेः पृथिवीवद्गार्हपत्यस्य समानमन्यत् ॥ १२ ॥ अथ हैनमाहवा-

शशासापो दिशो नक्षत्राणि चंद्रमा इति य एष चंद्रमसि पुरुषो दृश्यते सोहमस्मि स एवाहमस्मीति स य एतमेवं
विद्वानुपास्ते पहते पापकृत्यां लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयंत उप वयं तं भुंजा
मोस्मिंश्च लोकेमुष्मिंश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ १२ ॥ अथ हैनमाहवनीयोनुशशास प्राण आकाशो द्यौ ।

नीयोनुशशास प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति ममाप्येतानश्चततस्तत्र वा य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते सो॰ विद्युदिति
हमस्मीत्यादि पूर्ववत्सामान्याद्दिवाकाशयोस्त्वाश्रयत्वाद्विद्युदाहवनीययोर्भोग्यत्वेनैव संबंधः ॥ ९ ॥ ६ ॥ ९ ॥

ग्निं प्रत्यन्नत्ववदित्युदाहरणार्थः ॥ स य एतमेवं विद्वानित्यादी त्युक्तं ॥ १२ ॥ गार्हपत्यस्य दक्षिणाग्नेश्चोपासनानंतर्यमथशब्दार्थः ॥ तत्रावांतर
भेदं दर्शयति ॥ य एष इति ॥ सोहमस्मीत्याद्यन्यत्समानमिति संबंधः ॥ यथा पूर्वं ज्योतिष्ट्वाविशेषाद्गार्हपत्यादित्ययोरन्वाहार्यपचनचंद्रमसोश्च
साम्यमुक्तं तथा ज्योतिष्ट्वसामान्याद्विद्युदाहवनीययोस्तादात्म्यमेष्टव्यमित्याह ॥ पूर्ववदिति ॥ कथं तर्हि ताभ्यां दिवाकाशयोः संबंधस्तदाह ॥ दिवा
काशयोस्त्विति ॥ आहवनीयस्य फलत्वाद्दिवो विषयत्वं तत्र होमादिद्वारा निष्पन्ना पूर्वस्य द्युलोकपालत्वाभ्युपगमाद्विद्युतस्त्वाकाशाश्रयत्वम

सिद्धमसौ विद्युदाहवनीययोर्भोग्यत्वेनैव दिवाकाशयोः

संबंधइत्यर्थः।सयएतमेवमित्याद्यन्यदित्युक्तं॥१॥अग्नीनांमिथोविसंवादंव्यावर्त्तयति॥तेपुनरिति॥तथाप्यात्मविद्याश्रोतव्येत्याशंक्या
ह॥आत्मविद्येति॥कथमाचार्योपदेशमंतरेणभगवदुपदेशवशादेवमेवविद्याफलवतीआचार्याद्धैवविद्याविदितासाधिष्ठमित्यादिहिप्रागुक्त

समानमन्यत्॥२॥तेपुनःसंभूयोचुरुपकोसलएषासोम्यतेतवास्मद्विद्याग्निविद्येत्यर्थः॥आत्मविद्यापूर्वोक्ताप्राणो
ब्रह्मकंब्रह्मखंब्रह्मेतिच।आचार्यस्तुतेगतिंवक्ताविद्याफलप्राप्तयेइत्युक्त्वोपरेमुरग्नयः।आजगामहास्याचार्यःकालेनतं
चशिष्यमाचार्योभ्युवादोपकोसलइतिभगवइतिहप्रतिशुश्रावब्रह्मविदइवसोम्यतेमुखंप्रसन्नंभातिकोत्रशशास।

यएषविद्युतिपुरुषोदृश्यतेसोहमस्मिसएवाहमस्मीतिसयएतमेवंविद्वानुपास्तेपहतेपापकृत्यांलोकीभवति
सर्वमायुरेतिज्योग्जीवतिनास्यावरपुरुषाःक्षीयन्तउपवयंतंभुंजामोस्मिंश्चलोकेमुष्मिंश्चयएतमेवंवि
द्वानुपास्ते॥१३॥तेहोचुरुपकोसलैषासोम्यतेस्मद्विद्यात्मविद्याचाचार्यस्तुतेगतिंवक्तेत्याजगामहास्याचार्य
स्तमाचार्योभ्युवादोपकोसला३इतिभगवइतिहप्रतिशुश्रावब्रह्मविदइवसोम्यतेमुखंभातिकोनुत्वानुश
शासेतिकोनुमानुशिष्याद्भोइतीहापेवनिह्नुतइमेनूनमीदृशाअन्यादृशाइतीहाग्नीनभ्यूदेकिंनुसोम्यकि

त्युक्तःप्रत्याह॥कोनुमानुशिष्यादनुशासनंकुर्याद्भोभगवंस्त्वयिप्रोषितइतीहापेवनिह्नुतेऽपनिह्नुतइवेतिव्यवहितेन
संबंधः॥नचापनिह्नुतेनन्वयथावदग्निभिरुक्तंब्रवीतीत्यभिप्रायः।कथमिमेअग्नयोमया परिचरिताउक्तवंतोनूनंयत
स्त्वांदृष्ट्वावेपमानाइवदृशादृश्यंतेपूर्वमन्यादृशाःसंतइतीहाग्नीनभ्यूदेभ्युक्तवानग्नीन्काक्वादर्शयन्॥किंनुसोम्य

मतआह॥आचार्येस्त्विति॥अपनिह्नुतइवेत्यत्रइववशाद्वक्तात्पर्यंदर्शयति॥नचेति॥उक्तमभिप्रायमाकांक्षापूर्वकंविवृणोति॥कथमित्यादि
ना॥काक्वास्वरभंगेनभीतःसन्नुक्तवानस्फुटमितियावत्॥भीतिंशिष्यस्यापनयन्नाचार्योब्रूते॥किंनुसोम्येति॥आचार्यवाक्यस्थमितिशब्द

इत्येवमिति॥एद्गःसन्निति पूर्वेणसंबंधः॥ यस्मादग्निभिरुक्तमाचार्याय प्रतीकद्वारा शिष्यो निवेदितवान् तस्मादाचार्यः प्राप्तः सावकाशमित्या
ह॥ यत इति॥ कंब्रह्मखंब्रह्मेत्यादिनाग्रस्यापि तैरुक्तमित्याशंक्याह॥ नब्रह्मेति॥ कथंतर्हि साकल्येनब्रह्मज्ञातव्यमित्याशंक्याह॥ अहंत्विति
॥ब्रह्मज्ञाने किंस्यादित्याशंक्याह॥ शृण्विति॥१४॥ कथमुपसन्नायाचार्यो ब्रह्मचारिणेब्रह्मविद्यामुक्तवानित्यत आह॥ यएषइति॥ अक्षिस्था
नेनदुपलक्षितोद्रष्टायएषपुरुषोदृश्यतइतिसंबंधः॥ नासौसर्वेषांछायात्मातिरिक्तोदृष्टिगोचरतामाचरतीत्याशंक्याधिकारिणोविशिन

इत्येवमिदमुक्त्वा नइत्येवंह प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान्प्रतीकमात्रं किंचिन्न सर्वं यथोक्तमग्निभिरुक्तमवोचत् यत आहाचा
र्यो लोकान्वाव पृथिव्यादीन्हे सोम्य किल ते ऽवोचन्न ब्रह्म साकल्येनाहं तु ते तुभ्यं तद्ब्रह्म यदिच्छसि त्वं श्रोतुं वक्ष्यामि शृणु त
स्य मयोच्यमानस्य ब्रह्मणो ज्ञानमाहात्म्यं यथा पुष्करपलाशे पद्मपत्र आपो न श्लिष्यन्त एवं यथा वक्ष्याम्यहमेवंविदि पा

वोचन्निति होवाच लोकान्वाव किल सोम्य ते ऽवोचन्नहं तु ते तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न
श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच॥१४॥ य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृ

पं कर्म न श्लिष्यते न संबध्यत इत्येवमुक्तवत्याचार्य आहोपकोसलो ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाचाचार्यः “श्यत
॥१५॥ य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते निवृत्तचक्षुर्भिर्ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नैः शान्तैर्विवेकिभिर्दृष्टेर्द्रष्टा चक्षुषश्चक्षुरिति श्रु
त्यन्तरात् नन्वग्निभिरुक्तं वितथं यत आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति गतिमात्रस्य वक्तेत्यवोचन् “टि॥ निवृत्तेति॥ निवृत्तानि विषयेभ्यो
विमुखानि चक्षुःप्रभृतीनि करणानि येषां तैरिति यावत् बाह्यकरणानां स्ववशत्वाधीनं विशेषणान्तरमाधत्ते॥ ब्रह्मचर्यादीति॥ मनसो विषयपार
वश्यराहित्ये विशेषणान्तरमाह॥ शान्तैरिति॥ तेषां निवृत्तचक्षुष्ट्वे हेतुमाह॥ विवेकिभिरिति॥ पुरुषोऽक्षिणि दृष्टेत्यत्र बृहदारण्यकश्रुतिं प्रमाणयति
॥ चक्षुषरिति॥ आचार्येणापूर्वविद्योपदेशादग्नीनामुक्तिर्मिथ्याभासेति शंकते॥ नन्विति॥ अग्निवचनस्य गतिं तरमाह॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥

॥भविष्यदिति॥ नाग्नीनामुक्तिर्मृषा नापि तेषां भविष्यद्विषयाऽज्ञानमिति दूषयति॥ नैष दोष इति॥ यत्तु खगुणमाकाशमुपास्यमग्निभिरु-
पदिष्टं तस्यैव कारणाद्ब्रह्मणो द्रष्टृरूपस्याक्षिणि दृश्यत इत्यनुवादो गतिव्याख्यानायाचार्येणोपक्रियते तन्नास्ति दोषद्वयमित्यर्थः॥ अक्षिणि
दृश्यत इति प्रयोगादाचार्येण च्छायात्मा विवक्षित इत्याशङ्क्याह॥ एष इति॥ इतश्च नायं पुरुषः च्छायात्मेत्यनन्तरवाक्यमवतार्य व्याकरोति

भविष्यद्विषयाऽपरिज्ञानं चाग्नीनां नैष दोषः॥ सुखं वाकाशस्यैवाक्षिणि दृश्यत इति द्रष्टुरनुवादात्॥ एष आत्मा प्राणिना-
मिति होवाच एवमुक्तवानेतद्यदेतदात्मतत्त्वमवोचामैतदमृतममरणधर्म्यविनाश्यत एवाभयं यस्य हि विनाशाशंका तस्य भ-
योपपत्तिस्तदभावादभयमत एवैतद्ब्रह्म बृहदनन्तं किं चास्य ब्रह्मणोऽक्षिपुरुषस्य माहात्म्यं तत्तत्र पुरुषस्य स्थानेऽक्षिणि यद्य-
पि सर्पिर्वोदकं वा सिंचन्ति वर्त्मनी एव गच्छति॥ पक्ष्मावेव गच्छति न चक्षुषा संबध्यते पद्मपत्रेणेवोदकं स्थानस्याप्येतन्मा-

एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिंचति वर्त्मनी एव गच्छत्येतꣳ सं-
यद्वाम इत्याचक्षत एतꣳ हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति सर्वाण्येनं वामान्यभिसंयन्ति य एवं वेद एष उ एव वामनीरेष
हि सर्वाणि वामानि नयति सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद ॥ हात्म्यं किं पुनः स्थानिनोऽक्षिपुरुषस्य निरंजनत्वं वक्त-
व्यमित्यभिप्रायः॥ एतं यथोक्तं पुरुषं संयद्वाम इत्याचक्षते कस्माद्यस्मादेनं सर्वाणि वामानि वननीयानि संभजनीयानि
शोभनान्यभिसंयन्त्यभिसंगच्छन्तीत्यतः संयद्वाम एष एव ॥ एतदित्यादिना॥ इति शब्दो यथोक्तगुणेरुपास्यः पुरुषो न च्छा-
यात्मा भवितुमर्हतीत्यर्थः॥ असंगत्वाच्च नायं छायात्मेत्याह॥ किं चेति॥ माहात्म्यं स्थानद्वारेणोच्यत इति शेषः॥ किमेतावता पुरुषस्यायात-
मित्याह॥ स्थानस्यापीति॥ तस्यैवोपास्यत्वार्थं गुणान्तरं दर्शयति॥ एतमिति॥ पुरुषस्य संयद्वामत्वं ब्रह्मविदुक्तत्वात्सिद्धमपि नान्वर्थमन्तरेण व्य-
क्तीभवतीति शंक्यते॥ कस्मादिति॥ अवयवार्थोपन्यासेन परिहरति॥ यस्मादिति॥ गुणोपास्ति — फलमाह॥ तथेति॥ उपास्यगुणानुसारेण

एवंविदं संयद्वामगुणविशिष्टः पुरुषोस्मीति वेदितारमित्येतद्गुणांतरमुपास्यत्वाय दर्शयति॥ एषउ इति॥ तद्व्युत्पादयति॥ एषइति॥ गुणांतरं ध्यानायोक्तामनुस्मारयति॥ एषइत्यादिना॥ आदित्यादिरूपेणास्यैव दीप्यमानत्वे श्रुत्यंतरमनुकूलयति॥ तस्येति॥ गुणोपास्तिफलमाह॥ य एवमिति॥ गतिं वक्तुं पूर्वोक्तविद्यायामधिकगुणानेवाचार्योन्ववादीदिदानीं तामेव गतिमवतारयति॥ अथेति॥ तां वक्तुं प्रतिज्ञां करोति॥ यद्यदीति॥ करणाकरणाभ्यां विदुषो न वृद्धिर्नापि हानिरित्यत्र श्रुत्यंतरं प्रमाणयति॥ नकर्मणेति॥ अथयदुचैवेत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयति॥ य

विदर्मेनं सर्वाणि वामान्यभिसंयंति य एवं वेदैष उ एव वामनीर्यस्मादेष हि सर्वाणि वामानि पुण्यकर्मफलानि पुण्यानुरूपं प्राणिभ्यो नयति प्रापयति वहति चात्मधर्मत्वेन विदुषः फलं सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद एष उ एव भामनीरेष हि यस्मात्सर्वेषु लोकेष्वादित्यचंद्राग्न्यादिरूपैर्भाति दीप्यते॥ तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेरतो भामानि नयतीति भामनीर्य एवं वेदासावपि सर्वेषु लोकेषु भाति अथेदानीं यथोक्तब्रह्मविदो गतिरुच्यते यद्यदि उ च एवास्मिन्नेवंविदि शव्यं श

एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति स सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेदाथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वंति॥ ४ ॥

वकर्म मृते कुर्वंति यदि च न कुर्वंति ऋत्विजः सर्वथाप्येवंवित्तेन शवकर्मणा अकृतेनापि प्रतिबद्धो न ब्रह्म प्राप्नोति न च कृतेन शवकर्मणास्य कश्चनाप्यधिको लोकः न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयानिति श्रुत्यंतराच्छवकर्मण्यनादरं दर्शयन्विद्यां स्तौति न पुनः शवकर्म एवंविदो न कर्तव्यमिति॥ अक्रियमाणेपि शवकर्मणि कर्मणां फलारंभे प्रतिबंधः कश्चिदनुमीयते अन्यत्र सत इह तु विद्याफलारंभकाले शवकर्म स्याद्वा न वेति विद्यावतोऽप्रतिबंधेन फलारंभं दर्शयति ॥नकर्मणीति॥ तात्पर्यांतरं दर्शयति

॥ न पुनरिति॥ यदि विदुषोपि शवकर्म कर्तव्यं कस्तर्हि तस्य विशेषस्तत्राह॥ अक्रियमाणेपीति॥ अन्यत्रेत्यविद्यावानुच्यते॥ इहेति॥ प्रस्तुतवाक्यस्य विद्यावतोवोक्तिः॥ इति शवकर्मण्यनादरपूर्वकमिति शेषः॥ शवकर्मभावाभावयोरप्रतिबंधः फलं सिध्यति॥ अविद्यावतस्तु शवकर्माणि च फल

तेर्चिषमेवेत्यत्रतच्छब्दार्थं व्याचष्टे॥ये सुखाकाशमिति॥सत्यलोकस्थमिति॥देशाव्यच्छेदेन किमिति व्याख्यायते मुख्यमेव ब्रह्म ब्रह्मशब्दावलं
बनं किं नोच्यते तत्राह॥गंतृगंतव्येति॥एतेभ्यो हेतुभ्यः सत्यलोकस्थं ब्रह्म न मुख्यमिति संबंधः॥मुख्यब्रह्मप्राप्तावपि पथ्योक्तव्यपदेशाभविष्यं
तीत्याशंक्याह॥सन्मात्रेति॥तदनुपपत्तेर्नतादृक् ब्रह्म ब्रह्मशब्दमिति शेषः॥अनुपपत्तिमेव स्फारयति॥ब्रह्मैवेति॥तत्रेति॥मुख्यप्राप्तिः।

ये सुखाकाशमक्षिस्थं संयद्वामो वामनीर्भामनीरित्येवंगुणमुपासते प्राणसहितामग्निविद्यां च तेषामन्यत्कर्म भवतु मा
वाभूत्सर्वथापि तेऽर्चिषमेवाभिसंभवंत्यर्चिरभिमानिनीं देवतामभिसंभवंति प्रतिपद्यंत इत्यर्थः॥अर्चिषोऽर्चिर्देवताया अह
रहरभिमानिनीं देवतामह्न आपूर्यमाणपक्षं शुक्लपक्षदेवतामापूर्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङ्ङुत्तरां दिशमेति सविता तान्
मासानुत्तरायणदेवतां तेभ्यो मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरदेवतां॥ततः संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चंद्रमसो विद्युतं

यदि च नार्चिषमेवाभिसंभवंत्यर्चिषोहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मा
सेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चंद्रमसं चंद्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः॥

१ तत्तत्रस्थान्पुरुषः क
श्चिद्ब्रह्मलोकादेत्य अमानवोऽमानव्यां सृष्टौ भवोऽमानवो न मानवोऽमानवः पुरुषः एतान्ब्रह्म सत्यलोकस्थं गमयति गंतृगं
तव्यगमयितृत्वव्यपदेशेभ्यः सन्मात्रब्रह्मप्राप्तौ तदनुपपत्तेः ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति हि तत्र वक्ष्यन्त्यायं॥सर्वभेदनिरासेन
सन्मात्रप्रतिपत्तिं वक्ष्यति॥न चादृष्टो मार्गो गमनायोपतिष्ठते॥

१ च्यते॥कस्यचिदपि सन्मात्रब्रह्मप्राप्तिरत्र नास्तीत्याशंक्याह॥सर्वभे
देति॥वक्ष्यति षष्ठे ध्यायेऽश्रुतिरिति शेषः॥जीवस्य सन्मात्रं ब्रह्म पारमार्थिकं रूपं चेदुपासकस्यापि न गतिकृचिंता तस्यापि ब्रह्मातिरिक्तस्वरूपाभा
वादित्याशंक्याह॥न चेति॥एकत्वलक्षणो मार्गो न दृष्टेर्द्वगमनायनोपतिष्ठते॥न हि ध्याननिष्ठस्यादृष्टमेकत्वं गमनं वारयितुं पारयत्यज्ञानप्र
तिबंधात्तस्य गमनभ्रांतिसंभवादित्यर्थः॥यद्वा॥एकत्वलक्षणो मार्गो नावगतो न गमनायमोक्षायोपस्थितो भवतीत्यर्थः तत्र प्रमाणमाह॥२॥

॥स एनमिति॥ स परमात्मा प्रत्यक्त्वेनाज्ञातः सन्नेनमधिकारिणं मुक्तिप्रदानेनेन पालयतीत्यर्थः॥प्रकृतां गतिमुपसंहरति॥एष इति॥गति-
फलं निगमयति॥एतेनेति॥इममिति विशेषणादनावृत्तिरस्मिन् कल्पे कल्पान्तरे तु आवृत्तिरिति सूच्यते॥आवर्तशब्दं व्याकरोति॥आवर्तन इ-
ति॥सफलायामयोक्तेन गति पूर्वकेन फलेन सहितायामिति यावत्॥कार्यब्रह्मोपासनसमुच्चिता कारणब्रह्मोपासना यथोक्तान विद्या सहि-
ता विद्यात्र विवक्षिता तस्यादित्यर्थः॥१५॥पूर्वोत्तरग्रन्थयोरसंगतिमाशंक्य प्रासंगिकीं संगतिमाह॥रहस्यप्रकरण इति॥रहस्यमुपास-

स एनमविदितो न भुनक्तीति श्रुत्यन्तरादेष देवपथो देवैरर्चिरादिभिर्गमयितृत्वेनाधिकृतैरुपलक्षितः पन्था देवपथ
उच्यते॥ब्रह्म गन्तव्यं तेन चोपलक्षित इति ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना गच्छन्तो ब्रह्म इमं मानवं मनुसंबन्धिनं मनोः सृष्टि-
लक्षणमावर्तं नावर्तन्ते॥आवर्तन्ते अस्मिन् जननमरणप्रबन्धचक्रारूढा घटीयन्त्रवत् पुनः पुनरित्यावर्तस्तं न प्रतिपद्यन्ते

स एतान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते नावर्तन्ते॥१५॥एष
॥ह वै यज्ञो योऽयं पवत
नावर्तन्त इति द्विरुक्तिः सफलाया विद्यायाः परिसमाप्तिप्रदर्शनार्था॥१५॥ रहस्यप्रकरणे प्रसंगा-
दारण्यकत्वसामान्याच्च यज्ञे क्षत उत्पन्ने व्याहृतयः प्रायश्चित्तार्थो विधातव्याः तदभिज्ञस्य च र्त्विजो ब्रह्मणो मौनमित्यत इदमा-

नंतरप्रकरणे विदुषां फलप्राप्तये मार्गोपदेशप्रसंगेन पञ्चस्य समाप्तिगमनायानंतरग्रन्थेन मार्गोपदेशादस्ति संगतिरित्यर्थः॥किंच पूर्वोत्तरग्रन्थ-
योरारण्यकत्वेन समानत्वादियं संगतिरस्तीत्याह॥आरण्यकत्वेति॥किंचाग्निविषया विद्या प्रकृता यज्ञे च सिद्धेऽग्निसंबन्धे यदि किमपि क्षतमुत्पद्येत तदा
प्रायश्चित्तार्था व्याहृतयो विधातव्या इत्यनंतरग्रन्थप्रवृत्तिरिति संगत्यन्तरमाह॥यज्ञ इति॥प्रकृतायामुपासनायां मौनमंगीक्रियते वाग्व्यापारे विक्षि-
प्तचित्ततया ध्यानानुष्ठानासिद्धेः ऋत्विग्विशेषस्य च प्रायश्चित्ताभिज्ञस्य मौनमत्र विधीयते तेनास्ति मिथः संगतिरित्याह॥तदभिज्ञस्येति॥यज्ञस्यैव
तीर्थेशनक्रमत्यागात्मकत्वात् क्रियायाश्च क्षणभंगित्वाद् गतिमत्त्वायोगान्मार्गोपदेशासंभवात् कथमाख्यासंगतिरित्याशंक्य गतिमत्त्वं संपादयति॥यज्ञस्य वा-

॥एष ह वा इत्यादिना॥ यज्ञो वा अयं वायो वा अयमात्मक इति श्रौतीप्रसिद्धिस्तामेव प्रकटयति॥ वायुप्रतिष्ठ इति॥ श्रुतीरुदाहरति॥ स्वाहेति॥ स्वाहा।
कारस्तु स्वाहाग्नये वायवे धीयते क्षिप्यते इति वा तेषां यज्ञः श्रुत्यन्तरमाह॥ अयमिति॥ आदिशब्देन वाता यज्ञः प्रयुज्यत इति श्रुतिर्गृह्यते॥ आदिशि
तश्रुतीनामर्थं संगृह्णाति॥ वान इति॥ यो यज्ञः क्रियासमवायी तत्समुदायात्मकः स वायुरेव हृद्यो श्चलनात्मकत्वाविशेषात्तस्माद्वायुप्रति
ष्ठः॥ तदात्मको यज्ञ इत्यर्थः॥ वायुप्रतिष्ठो यज्ञ इत्यत्र श्रुत्यन्तरमाह॥ वान एवेति॥ पवनश्रुत्यापि वायुयज्ञयोरेकत्वमाह॥ एष ह यन्निति॥
विनापि वायुना शुद्धिः सिध्यतीत्याशंक्याह॥ नहीति॥ अचलतो विहितक्रियामननुतिष्ठत इति यावत् शुद्धिर्नाम दोषनिरासः स च निषिद्धप्र

एष ह वै एष वायुर्योऽयं पवते। अयं यज्ञो ह वै इति प्रसिद्धार्थावद्योतकौ निपातौ वायुप्रतिष्ठो हि यज्ञः प्रसिद्धः श्रुतिषु॥ स्वाहा वा
तेधा॥ अयं वै यज्ञो योऽयं पवत इत्यादिश्रुतिभ्यो वात एव हि चलनात्मकत्वात्क्रियासमवायी वात एव यज्ञस्यारंभको वातः प्र
तिष्ठितिः च श्रवणात् एष ह यन् गच्छन् चलन्निदं सर्वं जगत्पुनाति पावयति शोधयति न ह्यचलतः शुद्धिरस्ति दोषनिरसनं च च

एष ह यन्निदं सर्वं पुनाति यदेष यन्निदं सर्वं पुनाति तस्मादेष एव यज्ञस्तस्य मनश्च वाक्च वर्त्तनी तयोर॥

लतो हि दृष्टं न स्थिरस्य यद्यस्माच्च यन्नेष इदं सर्वं पुनाति तस्मादेष एव यज्ञो यत्पुनातीति तस्यास्यैवंवि ॥त्यन्तरं॥
शिष्टस्य यज्ञस्य वाक्च मन्त्रोच्चारणे व्यापृता मनश्च यथाभूतार्थज्ञाने व्यापृतं ते एते वाङ्मनसे वर्त्तनी मार्गौ याभ्यां यज्ञस्ताय
मानः प्रवर्त्तते वर्त्तनी प्राणा

((त्यक्तुं प्रकर्षेण त्यक्तुं प्रयतमानस्य सिध्यति॥ ननु निषिद्धक्रियात्यागोदासीनस्य दोषनिरासात्मिका शु
द्धिः संभवति चलनं च वायुस्तस्माद्वायुरेव चलनद्वारा सर्वं जगत्पुनातीत्याह॥ दोषेति॥ वायोरस्तु पावनत्वं प्रकृते किमायातमित्याशंक्याह
॥ यद्यस्मादिति॥ वाय्वात्मना गतिविशिष्टस्य यज्ञस्य मार्गद्वयमुपदिशति॥ तस्येति॥ एवंविशिष्टस्य पावनस्य वायुरूपस्येति यावत् यज्ञसो
क्रमार्गद्वयं वैशिष्ट्ये सोपस्कारमेतरेयवाक्यमुदाहरति॥ प्राणेति॥ प्राणापानाभ्यामुच्छ्वासनिश्वासाभ्यां परिचलनं विद्यते यस्यास्तस्या वाच

संपाद्यते मनसा हि ध्यायन् वाचाभिव्याहरन् पूर्वापरीभावेन यज्ञं संपादयतीत्यर्थः ॥ यज्ञस्य मार्गद्वयविशिष्टत्वमुपसंहरति ॥ अत इति ॥ तयो
रन्योन्यमुपकार्योपकारभावं दर्शयति ॥ तयोरिति ॥ वाचा सम्यक् प्रयुक्तयेति शेषः संस्कृतायां च वाग्वर्त्तन्यां तयैव यज्ञो निष्पन्नो भवतीत्याह ॥ वा
चैवेति ॥ किं तर्हि मनोवर्त्तन्यां संस्क्रियत इत्याशंक्याह ॥ तत्रेति ॥ यज्ञस्य द्वाभ्यां मार्गाभ्यां नीयमानत्वे पूर्वोक्तरीत्या स्थिते सतीति यावन्मनोवर्त्त
न्याः संस्काराभावे प्रत्यवायं दर्शयति ॥ अथेत्यादिना मनोवर्त्तनी ब्रह्मणा वाग्वर्त्तनी च होतृप्रभृतिभिः संस्कार्येति व्यवस्थान्तरमित्यर्थः ॥ ५

प्राणापानपरिचलनवत्या हि वाचश्चित्तस्य चोत्तरोत्तरक्रमो यद्यज्ञ इति हि श्रुत्यन्तरं अतो वाङ्मनसाभ्यां यज्ञो वर्त्तत इति वाङ्म
नसे वर्त्तनी उच्येते यज्ञस्य तयोर्वर्त्तन्योरन्यतरां वर्त्तनीं मनसा विवेकज्ञानवता संस्करोति ब्रह्मा ऋत्विग्वाचा वर्त्तन्या होताध्वर्यु
रुद्गातेत्येते त्रयोऽप्यृत्विजोऽन्यतरां वाग्लक्षणां वर्त्तनीं वाचैव संस्कुर्वन्ति तत्रैवं सति वाङ्मनसे वर्त्तनी संस्कार्ये यज्ञेऽथ स ब्रह्मा

मनसा सꣳस्करोति ब्रह्मा वाचा होताध्वर्युरुद्गातान्यतराꣳ स यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके पुरा परिधानीयाया
ब्रह्मा व्यववदत्यन्यतरामेव वर्त्तनीꣳ सꣳस्करोति हीयतेऽन्यतरा ॥ स यथैकपाद्व्रजन्रथो वैकेन चक्रेण वर्त्तमा

यत्र यस्मिन्काले उपाकृते प्रारब्धे प्रातरनुवाके शस्त्रे पुरा पूर्वं परिधानीयाया ऋचो ब्रह्मैतस्मिन्नन्तरे काले व्यवव
दति मौनं परित्यजति यदि तदान्यतरामेव वाग्वर्त्तनीं संस्करोति ब्रह्मणाऽसंस्क्रियमाणा मनोवर्त्तनी हीयते विनश्यति छिद्री
भवति अन्यतरा स यज्ञो वाग्वर्त्तन्यैवान्यतरया वर्त्तितुमशक्नुवन् रिष्यति ॥ कथमिवेत्याह स यथैकपात्पुरुषो व्रजन्गच्छन्न

ध्वानं रिष्यति रथो वैकेन चक्रेण वर्त्तमानो गच्छन् रिष्यति ॥

स ब्रह्मेत्यन्वयं सूचयति ॥ ब्रह्मेति ॥ पुनरुक्तिस्तस्य क्रियापदेन संबन्धद्योतनार्था
॥ एतस्मिन्नन्तरे काले प्रातरनुवाकशस्त्रमारभ्य तत्परिसमाप्तेरन्तरावस्थायामित्यर्थः ॥ वाचो होत्रादिभिः संस्कार्यत्वमस्तु मनसस्तु ब्रह्मसंस्का
र्यत्वमा भूदेतावता यज्ञे किमायातमित्याशंक्याह ॥ स यज्ञ इति ॥ यज्ञभ्रंशमेव वाक्यांशद्वारा व्युत्पादयति ॥ कथमित्यादिना नाशोऽपि यज्ञस्य

यज्ञमाणो हीति ॥ वाग्वर्तनीसंस्काराभावे पितुल्ये दोषे मौनगुणं दर्शयति ॥ अथ पुनरिति ॥ तथैव सम्यगनुष्ठानादूति यावत् तथा स-

एवमस्य यजमानस्य कुब्रह्मणो यज्ञो रिष्यति विनश्यति यज्ञं रिष्यन्तं यजमानोऽनुरिष्यति यज्ञप्राणो हि यजमानोऽतो
युक्तो यज्ञरेषे रिषणं तस्य सतं यज्ञमिष्ट्वा तादृशं पापीयान्पापतरो भवत्यथ पुनर्यत्र ब्रह्मा विद्वान्मौनं परिगृह्य वाग्विस-
र्गमकुर्वन्नास्ते यावत्परिधानीयाया नव्यववदति तथैव सर्वे ऋत्विजः उभे एव वर्तनी संस्कुर्वन्ति न हीयतेऽन्यतरापि किमिवे-
त्याह पूर्वोक्तविपरीतौ दृष्टान्तौ एवमस्य यजमानस्य यज्ञः स्ववर्तनीभ्यां वर्तमानः प्रतितिष्ठति स्वेनात्मनाऽविनश्यन्वर्त्तते।

रिष्यत्येवमस्य यज्ञो रिष्यति यज्ञं रिष्यन्तं यजमानोऽनुरिष्यति स इष्ट्वा पापीयान्भवत्यथ यत्रोपाकृते प्रातरनुवा-
के न पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदत्युभे एव वर्तनी संस्कुर्वन्ति न हीयतेऽन्यतरा स यथोभयपाद्व्रजन्रथो वो-
भाभ्यां चक्राभ्यां वर्तमानः प्रतितिष्ठत्येवमस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनुप्रतितिष्ठति स इष्ट्वा
श्रेयान्भवति ॥ १६ ॥ प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेषां तप्यमानानां रसान्प्रावृहद् ॥ १ ॥ तद्वदित्यर्थः ॥ यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यज-
मानोऽनुप्रतितिष्ठत्येवं मौनविज्ञानविशिष्टब्रह्मोपेतं यज्ञमिष्ट्वा श्रेयान्भवति श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ अत्र ब्रह्मणो मौनं विहि-
तं तस्मिंश्च तद्रूपेण ब्रह्मत्वकर्मणि चार्थादन्यस्मिंश्च होत्रादिकर्मरेषे व्याहृतिहोमः प्रायश्चित्तमिति तदर्थं व्याहृतयो विधातव्या इ-
त्याह ॥ प्रजापतिर्लोकानभ्यतपल्लोकानुद्दिश्य तत्र सारं जिघृक्षया ध्यानलक्षणं तपश्चचार तेषां तप्यमानानां लोकानां रसान्सा-
ररूपान्प्रावृहदुद्धृतवाञ्जग्राहेत्यर्थः ॥ कानग्निं रसं पृथिव्या वायुमन्तरिक्षादादित्यं दिवः पुनरप्येवमेवाग्न्याद्यास्तिस्रो

ति ब्रह्मा चान्ये च ऋत्विजो द्वे वर्तन्यौ संस्कुर्वन्त्येवेत्याह तथैवेति ॥ वर्तनीद्वयसंस्कारे किं स्यादित्यपेक्षायामाह ॥ एवमिति ॥ १६ ॥ नित्यानुष्ठानमु-
क्त्वा नैमित्तिकप्रायश्चित्तविधानार्थमुपक्रमते ॥ अत्रेति ॥ तद्द्वेषब्रह्मणो मौनभ्रंशे सतीति यावत् रसान्विशेषतो ज्ञातुं पृच्छति ॥ कानिति ॥ एवं

तदेव विवृणोति ॥ भूरिति ॥ व्याहृतिमित्यादिना प्रथमोऽतः शब्दो यत इत्यस्मिन्नर्थे यदृक्त इति ऋक्शब्दस्तस्मिन्नुक्तप्रायश्चित्तमेवाकांक्षा-
पूर्वकं विवृणोति ॥ कथमित्यादिना क्रियाविशेषणमिति यज्ञस्य क्षतं संदधातीति यत्तदृचामेव रसेन संदधातीत्यर्थः ॥ ओजसा संदधातीति

तप्यन्तोऽपि सारं रसं त्रयीं विद्यां जग्राह तां पुनरभ्यतपत्त्रयीं विद्यां तस्यास्तप्यमानाया रसं भूरिति व्याहृतिमृग्भ्यो जग्रा-
ह भुव इति व्याहृतिं यजुर्भ्यः स्वरिति व्याहृतिं सामभ्यस्तान एव लोकदेववेदसामहाव्याहृतयो यत एतत्त्रयं यज्ञे यदि ऋ-
क्तः ऋक्संबंधाद्विमित्तं रिष्येद्यज्ञः क्षतं प्राप्नुयात् भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात्तत्र प्रायश्चित्तिः कथमृचामे-

त्रिं पृथिव्या वायुमन्तरिक्षादादित्यं दिवः स एतास्तिस्रो देवता अभ्यतपत्तासां तप्यमानानां रसान्प्रा-
वृहदग्नेरृचो वायोर्यजूंषि सामान्यादित्यात्स एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत्तस्यास्तप्यमानाया रसा-
न्प्रावृहद्भूरित्यृग्भ्यो भुव इति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्यस्तद्यदृक्तो रिष्येत् भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहु-
यादृचामेव तद्रसेनर्चां वीर्येणर्चां यज्ञस्य विरिष्टं संदधात्यथ यदि यजुष्टो रिष्येद्भुवः स्वाहेति दक्षि-
णाग्नौ जुहुयाद्यजुषामेव तद्रसेन यजुषां वीर्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्टं संदधात्यथ यदि सामतो रि-

तत्तदिति क्रियाविशेषणं रसेन च वीर्येणौजसा ऋचां यज्ञस्य ऋक्संबंधिनो यज्ञस्य विरिष्टं विच्छिन्नं क्षतरूपमस्य
नं संदधाति संधत्ते अथ यदि यजुष्टो यजुर्निमित्तं रिष्येद्भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयात्तथा सामनिमित्तो रिष्येत्स्वः स्वा-
हेत्याहवनीये जुहुयात्तथा पूर्ववद्यज्ञं संदधाति ब्रह्मनिमित्ते तु रेषणे त्रिष्वग्निषु तिसृभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयात् ॥ १ ॥ १ ॥
संबंधः तथा च स तिपथोक्तसाधनेस्तीत्यर्थः ॥ यथा पूर्वस्मिन्प्रायश्चित्ते यज्ञस्य क्षतमिव रसेन होता संदधाति ॥ तथा द्वितीयतृतीय-
प्रायश्चित्तयोरपि यजुषां साम्नां च रसेनाध्वर्युरुद्गाता च तत्क्षतं संधत्त इत्याह ॥ पूर्ववदिति ॥ होत्राद्यपराधाधीनयज्ञभ्रंशे प्रायश्चित्तमु-

अथ यथोक्तप्रायश्चित्ते लिंगं दर्शयति ॥ एषा हीति ॥ ब्रह्मणस्त्रयीसारत्वे प्रमाणमाह ॥ अथ केनेति ॥ साधारणकार्यस्य साधारणसामग्रीज-
न्यत्वनियमाद्वेदत्रयसाधारणे ब्रह्मत्वे वेदत्रयसाधारणमेव प्रायश्चित्तं वाच्यं तूष्णींकोन्यायो दर्शितः ॥ संप्रत्यत्र सर्ववेदवाचकत्वप्रसिद्धे
ब्रह्मणः सर्ववेदार्थाभिज्ञस्य ज्ञानमाहात्म्येनैव दोषनिरासान्नान्यत्प्रायश्चित्तं विधेयमिति न्यायान्तरमाह ॥ न्यायान्तरं वेति ॥ वस्तुस्वभाववाच-
कत्ववैचित्र्यादुत्पन्नस्यापि क्षतस्य केनचित्संधानं भवतीत्यत्र दृष्टान्तानाह ॥ तद्यथेत्यादिना किं तत्र साधनमिति तद्दर्शयति ॥ क्षारेणेति ॥

एषा हि विद्यायाः सर्वेषां च केन ब्रह्मत्वमित्यनुपपन्नमेव त्रय्या विद्ययेति श्रुतेर्न्यायान्तरं त्वामृग्यं ब्रह्मत्वनिमित्ते रेषे तद्यथा ।
लवणेन सुवर्णं संदध्यात् क्षारेण टंकणादिना स्वरे गु मृदुत्वकरं हि तत् सुवर्णेन रजतमशक्यसंधानं संदध्याद्रजतेन तथा त्र-
पु त्रपुणा सीसं सीसेन लोहं लोहेन दारु दारु चर्मणा चर्मबन्धनेनैवमेषां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्रय्या विद्याया

स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्साम्नामेव तद्रसेन साम्नां वीर्येण साम्नां यज्ञस्य विरिष्टꣳ संदधाति तद्यथा लव-
णेन सुवर्णꣳ संदध्यात्सुवर्णेन रजतꣳ रजतेन त्रपु त्रपुणा सीसꣳ सीसेन लोहं लोहेन दारु दारु चर्मणैवमे-
षां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्रय्या विद्याया वीर्येण यज्ञस्य विरिष्टꣳ संदधाति भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रै- "वंविद्ब्रह्मा भ"

वीर्येण रसाख्येनौजसा यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो रोगार्त इव पुमांश्चिकित्सके-
न सुशिक्षितेनैष यज्ञो भवति कोसौ यत्र यस्मिन्यज्ञे एवंविद्यथोक्तव्याहृतिहोमप्रायश्चित्तविद्ब्रह्मर्त्विग्भवति स यज्ञस्य

खरे सुवर्णे वह्निसंयुक्ते द्रवीभूते क्षारप्रक्षेपेण टंकणादिना मृदुकरणं मिथोवयवसंयोजनं संधानं प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ रजतं सुवर्णेन स्वर-
सतस्तावदशक्यं संधानं तथापि वह्निसंयोगपूर्वकं पूर्ववदेव तत्रापि प्रसिद्धं संधानमित्याह ॥ सुवर्णेनेति ॥ रजतेनेत्यादावपि यथोक्तं द्रष्टव्यं
॥ संदधाति ॥ ब्रह्मेति शेषः ॥ भेषजेनेव कृतः संस्कृत इति यावत् तदेव स्फुटयति ॥ रोगार्त इति ॥ भवति संस्कृत इति शेषः ॥

इतश्चैवंविदा ब्रह्मणा भवितव्यमित्याह ॥ किंचेति ॥ गाथाशब्दो गायत्र्यादिच्छन्दोव्यतिरिक्तच्छन्दोविषयः ॥ यतो यतः प्रदेशात्कर्मावर्तत इत्यु-
क्तं विवृणोति ॥ ऋत्विजामिति ॥ यत्र यत्र प्रदेशे यज्ञस्य क्षतिरध्वर्युप्रभृतीनामभवत्तत्र तत्र यज्ञस्य क्षतरूपं प्रायश्चित्तेन संदधानो ब्रह्मा क-

किंचैष ह वा उदक्प्रवणः उदङ्निम्नो दक्षिणोच्छ्रायो यज्ञो भवति उत्तरमार्गप्रतिपत्तिहेतुरित्यर्थः यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्ये-
वंविदं ह वै ब्रह्माणमृत्विजं प्रत्येषानुगाथा ब्रह्मणः स्तुतिपरा यतो यतः आवर्तते कर्म प्रदेशादृत्विजां यज्ञः क्षतीभवंस्तद्य-
ज्ञस्य क्षतरूपं प्रतिसंदधत्प्रायश्चित्तेन गच्छति परिपालयतीत्येतत् मानवो ब्रह्मा मौनाचरणान्मननाद्वा ज्ञानवत्त्वात्ततो

एष ह वा उदक्प्रवणो यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविद ᳪं ह वा एषा ब्रह्माणमनुगाथा यतो यत आवर्तते तत्त-
द्गच्छति मानवो ब्रह्मैवैक ऋत्विक्कुरूनश्वाभिरक्षत्येवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमान ᳪं सर्वा ᳪं श्चर्त्विजोऽभि-
रक्षति तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं नानेवंविदम् ॥ १० ॥ इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

ब्रह्मैवैक ऋत्विक्कुरून् कर्तॄन् योद्धॄनारूढानश्वा वडवा यथाभिरक्षत्येवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं स-
र्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षति तत्कृत दोषापनयनात् यत एवंविशिष्टो ब्रह्मा विद्वांस्तस्मादेवंविदमेव यथोक्तव्याहृत्यादिवि-
दं ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं कदाचनेति द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-
शंकरभगवत्पादकृतौ छान्दोग्योपनिषद्विवरणे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥

तीत्यपरिपालयतीति संबंधः ॥ ऋत्विजि ब्रह्मणि मा-
नवशब्दप्रवृत्तौ निमित्तद्वयमाह ॥ मौनेति ॥ ज्ञानातिशयः तच्छब्दार्थः कर्तॄनभिरक्षतीति संबंधः उक्तमर्थं दृष्टान्तेन प्रकटयति ॥ योद्धॄनित्यादि
नामकरणोऽर्थमुपसंहरति ॥ एवमिति ॥ ॥ इति श्रीभगवदानंदज्ञानकृतायां छांदोग्यभाष्यटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ६ ॥

100

॥इतिसटीकछांदोग्योपनिषद्भाष्यस्यचतुर्थोध्यायःसमाप्तः॥ ४

अथसटीकछांदोग्योपनिषद्भाष्यस्यपंचमोध्यायःप्रारभ्यते॥१

॥श्रीगणेशाय नमः॥ वृत्तमनूद्य वर्तिष्यमाणस्याध्यायस्य संगतिं संगिरते॥ सगुणेति॥ विद्यांतरं पंचाग्निविद्यातिरिक्ता सगुणविद्या तच्छीलि नां तन्निष्ठानामिति यावत् तामेव गतिमर्चिरादिलक्षणामित्यर्थः॥ ततो गतिः ह्यद्यात्तृतीयाच्च विद्याकर्मरहितानामिति शेषः॥ अथ क्रमेण मुक्तिसं भवादुत्तरा गतिरुच्यतां किमिति दक्षिणा तृतीया च संसाररूपा गतिरुक्तेति निकृष्टाव्यपदिश्यते नत्राह॥ कष्टतरेति॥ सगुणब्रह्मविद्यावतामर्चिराद्यां गतिमुक्त्वा समुच्चितानामसमुच्चितानां कर्मणां संसारगतिप्रभेदरूपं फलं वक्तुमयमारंभ इत्यर्थः॥ कर्मविधिभ्यश्च धनसंपत्तौ सत्यां भवतीति तत्संपत्ति श्च ब्राह्मणस्य श्रेष्ठत्वे सत्येव संभवतीति श्रैष्ठ्यसिद्धये प्राणोपासनं सर्वेत्रानुक्तं वक्तव्यमित्यनंतरग्रंथस्य संगतिं वदन्नसंगं करोति॥ प्राणः श्रेष्ठ इत्यादि॥

सगुणब्रह्मविद्याया उत्तरा गतिरुक्ता। अथेदानीं पंचमेऽध्याये पंचाग्निविदो गृहस्थस्योर्ध्वरेतसां च श्रद्धालूनां विद्यांतरशीलि नां तामेव गतिमनूद्यान्या दक्षिणादिक्संबंधिनी केवलकर्मिणां धूमादिलक्षणा पुनरावृत्तिरूपा तृतीया च ततः कष्टतरा संसार गतिर्वैराग्यहेतोर्वक्तव्येत्यारभ्यते प्राणः श्रेष्ठो वागादिभ्यः प्राणो वाव संवर्गः प्राणो ब्रह्म प्राण आकाश इत्यादि बहुशोऽतीते ग्रंथे च

हरिः ॐ यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च

प्राणग्रहणं कृतं स कथं श्रेष्ठो वागादिषु सर्वैः संहत्यकारित्वाविशेषात्कथं च तस्योपासनमिति तस्य श्रेष्ठत्वादिगुणविधि त्सयेदमनंतरमारभ्यते यो ह वै कश्चिज्ज्येष्ठं च प्रथमं वयसा श्रेष्ठं च गुणै

१ ना॥ प्राणो ब्रह्मेत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः उदाहृतानुदाहृत श्रुत्यंतरसमुच्चयार्थश्चकारः॥ प्राणस्य वागादिभ्यः श्रैष्ठ्यमुक्तमाक्षिपति॥ स कथमिति॥ सर्वैर्वागादिभिः संहत्य प्राणस्यैकार्यकरत्वे संप्रतिप न्ने स एव कथं तेषु श्रेष्ठो विधीयते तेषामन्यतमस्यैव श्रैष्ठ्यं किं न स्यादित्यर्थः॥ तस्यैवोपास्यतया श्रैष्ठ्यमाशंक्य वागादीनामन्यतमस्योपास्यत्वमपा स्य प्राणस्यैवोपास्यत्वं महत्त्वाभावादित्याक्षेपांतरमाह॥ कथं चेति॥ प्राणस्य श्रेष्ठत्वं ज्येष्ठत्वमित्यादिगुणविधानार्थमेव तावत्प्रथममारभ्यते ॥ यो ह वै ज्येष्ठं चेत्याद्यं चोद्यं परिहरति॥ प्रथममिति॥ प्राणस्यैवोपासनं न वागादीनामित्येतदनंतरमारभ्यते अथ ह प्राण उच्चिक्रमिषन्नित्यादि

कोसौज्येष्ठगुणोवेदितव्यइत्यतआह॥फलेनेतिकुतोवागादिभ्योज्येष्ठत्वंप्राणस्यप्रतीतंसर्वैर्हिवागादयःसप्राणाःसहैवगर्भस्थेस्वतोवृत्तिभागिनो
भवंतितत्राह॥गर्भस्थेहीति॥तत्रगर्भेविवृद्धिदर्शनंप्रमाणयति॥यश्चेति॥कदातर्हिवागादीनांवृत्तिलाभस्तत्राह॥चक्षुरादीति॥प्राणस्यज्येष्ठत्वंप्र
तिपादितंनिगमयति॥इतिप्राणइति॥गुणद्वयमुपास्यत्वायदर्शितंनिगमयति॥अतइति॥तदार्थत्वेनैवगुणांतरंदर्शयति॥योहवाइति॥वसुमत्त

रभ्यधिकंवेदसज्येष्ठश्चहवैश्रेष्ठश्चभवति॥फलेनपुरुषंप्रलोभ्याभिमुखीकृत्याहप्राणोवावज्येष्ठश्चवयसावागादिभ्योग
र्भस्थेपिपुरुषेप्राणस्यवृत्तिर्वागादिभ्यःपूर्वंलब्धात्मिकाभवति॥यथागर्भोविवर्धतेचक्षुरादिस्थानावयवनिष्पत्तौसत्यांप
श्चाद्वागादीनांवृत्तिलाभइतिप्राणोज्येष्ठोवयसाभवति॥श्रेष्ठत्वंतुप्रतिपादयिष्यतिसुहयइत्यादिनिदर्शनेनातःप्राणएवज्ये
ष्ठश्चश्रेष्ठश्चास्मिन्कार्यकरणसंघाते॥योहवैवसिष्ठंवस्तृतममाच्छादयितृतमंवसुमत्तमंवायोवेदसतथैववसिष्ठोहभव

योहवैवसिष्ठंवेदवसिष्ठोहस्वानांभवतिवाग्वाववसिष्ठोयोहवैप्रतिष्ठांवेदप्रतिहतिष्ठत्यस्मिꣳश्चलोकेमु
ष्मिꣳश्चचक्षुर्वावप्रतिष्ठायोहवैसंपदंवेदसꣳहास्मैकामाःपद्यंतेदैवाश्चमानुषाश्चश्रोत्रंवावसंपद्योहवाआयतनं

तिस्वानांज्ञातीनांकस्तर्हिवसिष्ठइत्याहवाग्वाववसिष्ठोवाग्मिनोहिपुरुषावसंतिअभिभवंत्यन्यान्वसुमत्तमाश्चातोहवा
ग्वसिष्ठोयोहवैप्रतिष्ठांवेदसचास्मिन्लोकेमुष्मिंश्चपरेप्रतितिष्ठतिहतर्हिकाप्रतिष्ठेत्याहचक्षुर्वावप्रतिष्ठाचक्षुषाहिपश्य
न्समेचदुर्गेचप्रतितिष्ठतियस्मादतःप्रतिष्ठाचक्षुर्योहवैसंपदंवेदतस्माअस्मैदैवाश्चमानुषाश्चकामाःसंपद्यंतेहतर्हिका
संपदित्याहश्रोत्रंवावसंपद्यस्मा ॥मंधनवत्वादन्येषांनिवासकारणमित्यर्थः॥तथैवेत्युपासनानुसारेणेतियावत्वसिष्ठोहभवतीतिवा
सयितावेत्यर्थः॥वाचोवसिष्ठत्वंसमर्थयते॥वाग्मिनोहीति॥वसुमत्तमाश्चेतिनान्यान्निवासयंतीतिशेषः॥गुणांतरमाध्यानायोपदिशति॥योहेति॥
प्रतिष्ठात्वंचक्षुषोविशदयति॥चक्षुषाहीति॥गुणांतरमाह॥योहवाइति॥दैवाःकामाःस्वर्गादयोवामानुषाःपश्वादयःश्रोत्रस्यसंपत्त्वंसाधयति॥य

द्वत्येवं यस्मात्तस्मादिति योजना॥ संप्रतिगुणांतरमाह॥ यो हेति॥ कथं पुनरायतनत्वं मनसः सिद्धमित्यत आह॥ इन्द्रियोपहृतानामिति॥ यथोक्ता
गुणा मुख्यप्राणगामिनो न प्रत्येकं वागादिषु भवंतीति वक्ष्यमाणस्याख्यायिकां प्रणयति॥ अथेति॥ कंचिद्विराजं कश्यपादीनामन्यतमं वेत्यर्थः॥ शरी

श्रोत्रेण वेदा गृह्यंते तदर्थविज्ञानं च ततः कर्माणि क्रियन्ते ततः कामसंपदित्येवं कामसंपद्धेतुत्वात् श्रोत्रं वाव संपद्यो ह वा
आयतनं वेद आयतनं ह स्वानां भवति आश्रयो भवतीत्यर्थः॥ किं तदायतनमित्याह मनो ह वा आयतनं इन्द्रियोपहृतानां वि
षयाणां भोक्त्रर्थानां प्रत्ययरूपाणां मन आयतनमाश्रयोऽतो मनो ह वा आयतनमित्युक्तं॥ अथ ह प्राणा एवं यथोक्तगुणाः
संतोऽहंश्रेयस्यहंश्रेयानस्म्यहंश्रेयानस्मीत्येतस्मिन्प्रयोजने व्यूदिरे नाना विरुद्धं चोदिर उक्तवंतस्ते ह ते हैवं विवदमाना आ
त्मनः श्रेष्ठत्वविज्ञानाय प्रजापतिं पितरं जनयितारं कंचिदेत्योचुरुक्तवंतो हे भगवन्को नोऽस्माकं मध्ये श्रेष्ठोऽभ्यधिको गुणैरित्ये

वेदायतनꣳ ह स्वानां भवति मनो ह वा आयतनमऽथ ह प्राणा अहꣳश्रेयसि व्यूदिरे हꣳश्रेयानस्म्यहꣳश्रे
यानस्मीति ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुर्भगवन्को नः श्रेष्ठ इति तान्होवाच यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतर
मिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति सा ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा

वं पृष्टवंतस्तान्पितोवाच ह यस्मिन्वो युष्माकं मध्ये उत्क्रांते शरीरमिदं पापिष्ठमिवातिशयेन जीवतोऽपि समुत्क्रांतप्राणं ततो
ऽपि पापिष्ठतरमिवातिशयेन दृश्येत कुणपमस्पृश्यमशुचि दृश्येत स वो युष्माकं श्रेष्ठ इत्यवोचत्काक्वा तद्दुःखं परिजिहीर्षु
स्तथोक्तेषु पित्रा प्राणेषु सा ह वागुच्चक्रामोत्क्रांतवती सा चोत्क्रम्य संवत्सरमात्रं प्रोष्य स्वव्यापारान्निवृत्ता सती पुनः पर्येत्ये
तरान्प्राणानुवाच कथं केन प्रकारेणाशकत शक्तवंतो यूयं मदृते मां

९ रस्य पापिष्ठत्वं पापकार्यप्रधानत्वं इवशब्दोऽवधारणार्थः॥ उ
क्तमेवार्थं संक्षिप्याह॥ कुणपमिति॥ त्यक्तप्राणं शवरूपमिति यावत् ननु प्रजापतिः सर्वज्ञो मुख्यमेव प्राणं किमिति श्रेष्ठं नाभिवदति तत्राह॥

वागादीनां दुःखं तत्परिहर्तुमिच्छन्प्रजापतिः स्वरभङ्गोपायविशेषेण श्रेष्ठमुक्तवानस्फुटमित्यर्थः॥ अन्यादित्यस्य विषयमाह॥ चक्षुरिति॥ बा
लानामपि विहितं तद्विरहितत्वाविशेषात्कथममनस्त्वमिति विशेषणमत आह॥ अरूढेति॥ परीक्षितेषु श्रेष्ठतोऽरहितेषु निरूप्यान श्रितेषु इति या व
त्॥ पदनशीलाः पादाः तेषां संहतिः पड्वीशस्तस्यास्थानि यामकाः शङ्कवो वर्णविकारश्छान्दसः॥ नान्यथाक्तानश्वो युगपदुत्पाटयेदुद्युतेति॥ ह

विना जीवितुं धारयितुमात्मानमिति तेहोचुर्यथा कला इत्यादि कलामूका यथा लोकेऽवदन्तो वाचा जीवन्ति॥ कथं प्रा
णन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसा सर्वकरणचेष्टां कुर्वन्त इत्यर्थः॥ एवं वयमजीविष्मेत्यर्थः॥
आत्मनोऽश्रेष्ठतां प्राणेषु बुध्वा प्रविवेश ह वाक् पुनः स्वव्यापारे प्रवृत्ता बभूवेत्यर्थः॥ समानमन्यत्॥ चक्षुर्होच्चक्रामेत्यादि श्रो
त्रं होच्चक्राम मनो होच्चक्रामेत्यादि यथा बाला अमनसोऽप्ररूढमनस इत्यर्थः॥ एवं परीक्षितेषु वागादिषु अथानन्तरं ह स मुख्यः

कला अवदन्तः प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह वाक्॥ च
क्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथान्धा अपश्यन्तः प्राणन्तः प्रा
णेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह चक्षुः॥ श्रोत्रं होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य

प्राण उच्चिक्रमिषन्नुत्क्रान्तुमिच्छन् किमकरोदित्युच्यते॥ यथा लोके सुहयः शोभनोऽश्वः॥ पड्वीशशङ्कून्पादबन्धनकी
लान्परीक्षणायारूढेन कशयाहतः सन्संखिदेत्समुत्खनेत्समुत्पाटयेदेवमितरान्वागादीन्प्राणान्समखिदत्समुद्धृ
तवान्॥ ते प्राणाः संचालिताः सन्तः स्वस्थाने स्थातुमनुत्सहमाना अभिसमेत्य मुख्यं प्राणं तमूचुः॥ हे भगवन्नेधि
भव नः स्वामी यस्मात्त्वं नोऽस्माकं श्रेष्ठोऽसि मा चास्माद्देहादुत्क्रमीरिति॥ अथ हैनं वागादयः ५ ह्वान्तमुक्त्वा रञ्जीतिकमाह॥
एवमिति॥ मयि श्रेष्ठत्वधीर्युष्माकमस्तीति कथं ज्ञातुं शक्यमित्याशङ्क्याह॥ अथेति॥ वचनं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति॥

छां·भा· ३

कथमित्यादिना ॥ क्रियाविशेषणत्वमेव विशदयति ॥ यद्वसिष्ठत्वेति ॥ वसिष्ठत्वेन गुणेनाहं गुणवानस्मीति यत्तत्त्वमेवेति योजना ॥ अनंतर वाक्यमादाय व्याचष्टे त्वमित्यादिना ॥ तद्वसिष्ठ इति समस्तं पदमिति गृहीत्वा व्याख्यायपक्षांतरमाह ॥ अथवेति ॥ यच्छब्दवदित्यपरार्थः ॥ अहं वसिष्ठत्वगुणोस्मीति यत्त्वमेव वसिष्ठत्वगुणोसीति कथमिदानीमुच्यते अन्यथा हि पूर्वमभिधानं तवासीदित्याशंक्याह ॥ त्वत्कृत इति ॥

अ· ५

प्राणस्य श्रेष्ठत्वं कार्येणापादयन्न आह बलिमिव हरंतो राज्ञो विशः कथं वा कास्तावद्वाचयदहं वसिष्ठोस्मि यदिति क्रिया विशेषणं यद्वसिष्ठत्वगुणास्मीत्यर्थः ॥ त्वं तद्वसिष्ठस्तेन वसिष्ठत्वगुणेन त्वं तद्वसिष्ठोसि न तत्कृतस्त्वमित्यर्थः ॥ अथवा तच्छब्दोपि क्रियाविशेषणमेव त्वं तत्स्थलदीयो सौ वसिष्ठगुणोऽज्ञानान्ममेति मयाभिमत इत्येतत्तथोत्तरेषु योज्यं चक्षुः

पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथाबधिरा अशृण्वंतः प्राणंतः प्राणेन वदंतो वाचा पश्यंतश्चक्षुषा ध्यायंतो मनसैवमिति प्रविवेश ह श्रोत्रं मनोहोच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते म ।
ज्जीवितुमिति यथा बाला अमनसः प्राणंतः प्राणेन वदंतो वाचा पश्यंतश्चक्षुषा शृण्वंतः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश ह मनो ॥ अथ ह प्राण उच्चिक्रमिषन्स यथा सुहयः पड्वीशशंकून्संखिदेदेवमितरान्प्राणान्समखिदत्तं हाभि
समेत्योचुर्भगवन्नेधि त्वं नः श्रेष्ठोसि मोत्क्रमीरिति ॥ अथ हैनं वागुवाच यदहं वसिष्ठोस्मि त्वं तद्वसिष्ठोसीत्य

श्रोत्रं मनः संपदिति प्रतिष्ठेति इदं वचो युक्तमिदं वागादिभिर्मुख्यं प्राणं प्रत्यभिहितं यस्मान्नवै लोके वाचो न चक्षूंषि न श्रोत्राणि ।
न मनांसीति वागादीनि करणान्याचक्षते लौकिका आगमज्ञा वा किं तर्हि प्राणा इत्येवाचक्षते कथयंति ॥ ॥ ॥

वाचि दर्शितं न्यायं चक्षुरादावतिदिशति ॥ तथेति ॥ वागादिवचनादुक्त्या यमाणाधीनता वागादेः श्रुतिरेव कथयतीत्युत्तरस्य न वैवाच इत्यादे ।
स्तात्पर्यमाह ॥ श्रुतेरिति ॥ तदेव वचसोपस्कारं व्याकरोति ॥ युक्तमित्यादिना ॥ यदि सर्वाण्येव करणानि वाक्तंत्राणि स्युस्तर्हि वाच इत्येवतानि ब्रूयु

राम ३

वदेयुर्नचैवंवदंतिप्राणादृतितानिकथयंतितस्मात्प्राणपारतंत्र्यंकरणानांसिद्धमित्यर्थः॥ वागादिभिरुक्तंतद्वसिष्ठोसीत्यादिप्राणस्यैव
यथोक्तगुणवतोऽस्यपत्वंप्रकरणार्थः॥ साक्षादुपसंहाराद्दर्शनादुपसंजिहीर्षतीत्युक्तं॥ आख्यायिकायायथाश्रुतमर्थमाक्षिपति॥ नन्विति॥ य
थापुरुषाश्चेतनावंतोविवदमानाअस्पर्धंतेतथावागादयोचेतनाःस्वकीयश्रेष्ठत्वसिध्यर्थंविप्रतिपन्नामिथःस्पर्धंतइतिनिवत्युक्तंअचेतनेषु
स्पर्धादेरदर्शनादित्यर्थः॥ किंचवाग्व्यतिरिक्तानामन्योन्यंवचनमेवानुचितंवचनस्यवाग्व्यापारत्वादित्याह॥ नहीति॥ किंचवागादीनांदेहात्

यस्मात्प्राणोह्येवैतानिसर्वाणिवागादीनिकरणजातानिभवन्त्यतोमुख्यंप्राणंप्रत्यनुरूपमेववागादिभिरुक्तमितिप्रकरणार्थ
मुपसंजिहीर्षति॥ ननुकथमिदंयुक्तंचेतनावत्तद्वत्पुरुषाअहंश्रेष्ठतायैविवदंतोन्योन्यंस्पर्धेयुरिति॥ नहिचक्षुरादीनांवाचं
प्रत्याख्यायप्रत्येकंवदनंसंभवति॥ तथापगमोदेहात्पुनःप्रवेशोब्रह्मगमनंप्राणस्तुतिश्चोपपद्यतेतत्राग्न्यादिचेतनावद्देवता

थहैनंचक्षुरुवाचयदहंप्रतिष्ठास्मित्वंतत्प्रतिष्ठासीत्यथहैनंश्रोत्रमुवाचयदहंसंपदस्मित्वंतत्संपदसीत्य
थहैनंमनउवाचयदहमायतनमस्मित्वंतदायतनमसीतिनवैवाचोनचक्षूंषिनश्रोत्राणिनमनांसीत्याच-
क्षतेप्राणाइत्येवाचक्षतेप्राणोह्येवैतानिसर्वाणिभवति॥ १॥ (धिष्ठितत्वाद्वागादीनांचेतनावत्त्वंतावत्सिद्धमागमतः॥
तार्किकसमयविरोधइतिचेद्देहेएकस्मिन्ननेकचेतनावत्त्वेनेश्वरस्यनिमित्तकारणत्वाभ्युपगमात्) सर्पणाद्ययुक्तमचेतनत्वादि

त्याह॥ तथेति॥ वाशब्दोनहीत्यस्यानुकर्षणार्थःअग्न्यादयश्चेतनावत्योदेवतास्ताभिरधिष्ठितत्वात्तादात्म्याभिप्रायेणवागादीनांचेतनावत्त्वसं
भवाद्वदनादिव्यवहारःसंभवतीत्यग्निर्वाग्भूत्वामुखंप्राविशदित्यादिश्रुतिमनुसृत्योत्तरमाह॥ तत्रेति॥ एकस्मिन्देहेअनेकचेतनावतांप्रसङ्ग
विरुद्धानेकाभिप्रायानुविधायित्वेनदेहस्योन्मथनप्रसंगादक्रियत्वप्रसंगाद्वानानेकचेतनाधिष्ठितत्वमेकस्यदेहस्यसंभवतीतिशंकते॥
तार्किकेति॥ किमेकशरीरमनेकचेतनाधिष्ठितंनभवतिकिंवातैर्निर्णीतकर्तृभोक्त्रधिष्ठितमितिविकल्प्याद्यंदूषयति॥ नेति॥ २॥ २॥

शां·भा ४ | अ· १

अस्ति हि परमते शरीरस्य जीवाधिष्ठितस्येश्वराधिष्ठितत्वं तथा चैकशरीरमनेकचेतनाधिष्ठितं न भवतीति नास्ति सेश्वरवादिनां शंके। त्यर्थः संग्रहवाक्यं विवृणोति॥ येतावदिति॥ अचेतनानां चेतनाधिष्ठितानामेव प्रवृत्तिरित्यत्र दृष्टांतमाह॥ रथादिवदिति॥ द्वितीयं प्रत्याह ॥ नचेति॥ कार्यकरणानामधिष्ठातृदेवतानां नहि तत्कार्यकरणानां किमधिष्ठातृदेवतांतरमिति पृच्छति॥ किन्तर्हीति॥ देवताकार्यकरणा नामधिष्ठातृदेवतांतरमिष्टं चेदनवस्था स्यादिति मन्वानं प्रत्याह॥ कार्यकरणवतीनामिति॥ शाकल्यब्राह्मणमनुसृत्याह॥ प्राणेति॥ नन्व भूयस्यो देवताः कथं तासां प्राणलक्षणैकदेवताप्रभेदत्वमत आह॥ अध्यात्माधिभूताधिदैवानां भेदकोटिभिर्विकल्पो यासामिति विग्रहः॥

ये तावदीश्वरमभ्युपगच्छन्ति तान्प्रति किं कार्यकरणानामाध्यात्मिकानां बाह्यानां च पृथिव्यादीनामीश्वराधिष्ठितानामेव नियमेन प्रवृत्तिमिच्छन्ति रथादिवत् न चास्माभिरस्माद्याश्चेतनावत्यो देवता अध्यात्मं भोक्त्र्योऽभ्युपगम्यन्ते॥ किं तर्हि कार्यकरणवतीनां हि तासां प्राणैकदेवताभेदानामध्यात्माधिभूताधिदैवभेदकोटिविकल्पानामव्याकृतमात्रेण। निर्यन्तेश्वरोऽभ्युपगम्यते॥ स ह्यकरणोऽपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण इत्यादिमंत्रवर्णात्॥ हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वमित्यादि च श्वेताश्वतरीयाः पठन्ति॥ भोक्ता कर्मफलसंबंधी देहे तद्विलक्षणो जीव इति वक्ष्यामः॥ वागादीनां चेह संवादः कल्पितो

१ नियंतृत्वमप्रयुक्तव्यापारवत्त्वं वारयितुं विशिनष्टि॥ अव्याकृतमात्रेणेति॥ अथेश्वरस्यापि नियंतृत्वात्कार्यकरणवत्त्वं देवतानामिव स्यादिति चेन्नेत्याह॥ सहीति॥ अकरणत्वमकार्यत्वस्याप्युपलक्षणं तत्र श्रुतिं प्रमाणयति॥ अपाणीति॥ आदिपदेन च न तस्य कार्यं करणं च विद्यत इत्यादिमंत्रवर्णो गृहीतः॥ सूत्रात्मा हिरण्यगर्भः सा चैका समष्टिरूपा देवता तद्वयस्याभेदानां देवतानामीश्वरो नियंतेत्युक्तं॥ तत्र प्रमाणमाह॥ हिरण्यगर्भमिति॥ आदिशब्देन हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्यादि गृह्यते॥ देवतानामीश्वरस्य चास्मिन्देहे भोक्तृत्वाभावे कस्य भोक्तृत्वमित्यत आह॥ भोक्तेति॥ तद्विलक्षणो देवतेश्वराभ्यां व्यावृत्त इति यावत्॥ वागादिशब्दवाच्याश्चेतनावत्यो देवता [illegible] आख्यायिकायाः स्वार्थनिरस्त्यर्थमुक्तमिदानीं तस्यास्तात्पर्यमाह॥ वागादीनां चेति॥

राम ४

विदुष इति ॥ यथोक्तं कस्य नामेदृष्टं तेन स्पष्टयति ॥ यथेत्यादिना तेनोक्ता इत्युक्तमेव व्यनक्ति ॥ एकैकश्येनेति ॥ विदुष इत्यादिनोक्तं प्रयो
जनं प्रकटयति ॥ कथं नामेति ॥ विद्वान् प्राणश्रेष्ठतां नाम प्रतिपद्येतेति संबन्धः ॥ प्रतिपत्तिप्रकारं संक्षिपति ॥ वागादीनामिति ॥ फलवतीकल्प
नेति शेषः ॥ दृष्टेऽर्थे श्रुतिमन्त्रग्राहकत्वेन दर्शयति ॥ तथा चेति ॥ १ ॥ वागादीनां स्वामी श्रेष्ठत्वादिगुणः प्राणोऽस्मीति विद्यादिति प्रधानविद्यासु ॥

विदुषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणश्रेष्ठतानिर्धारणार्थेयमाख्यायिका यथा लोके पुरुषा अन्योन्यमात्मनः श्रेष्ठतायै विवदमानाः कंचिद्गुण
विशेषाभिज्ञं पृच्छन्ति कोनः श्रेष्ठो गुणैरिति तेनोक्ता एकैकश्येनाऽऽदः कार्यं साधयितुमुद्यच्छत येनाऽऽदः कार्यं साध्यते स वः श्रे
ष्ठ इत्युक्तास्तथैवोद्यच्छन्त आत्मनोऽन्यस्य वा श्रेष्ठतां निर्धारयन्ति ॥ तथेमं संव्यवहारं वागादिषु कल्पितवती श्रुतिः ॥ कथं
नाम विद्वान्वागादीनामेकैकस्याभावेऽपि जीवनं दृष्टं न तु प्राणस्येति प्राणश्रेष्ठतां प्रतिपद्येतेति ॥ तथा च श्रुतिः कौषीत

स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति यत्किंचिदिदमाश्वभ्य आशकुनिभ्य इति

कानां जीवति वागपेतो मूकान्हि पश्यामो जीवति चक्षुरपेतोऽन्धान्हि पश्यामो जीवति श्रोत्रापेतो बधिरान्हि पश्यामो जीव
ति मनोऽपेतो बालान्हि पश्यामो जीवति बाहुच्छिन्नो जीवत्यूरुच्छिन्न इत्याद्या ॥ १ ॥ स होवाच मुख्यः प्राणः किं मेऽन्नं भविष्यती
ति ॥ मुख्यं प्राणं प्रष्टारमिव कल्पयित्वा वागादीन्प्रतिवक्तॄनिव कल्पयन्ती श्रुतिराह यदिदं लोकेऽन्नजातं प्रसिद्धमाश्वभ्यः श्व
भिः सहाशकुनिभ्यः सह शकुनिभिः सर्वप्राणिनां यदन्नं तत्तवान्नमिति होचुर्वागादय इति प्राणस्य सर्वमन्नं प्राणोऽत्ता सर्व-
स्यान्नस्येत्येवं प्रति

पत्तिदर्शनांगभूतान्नवासोदृष्टिविधानार्थं प्रक्रमे प्रथममन्नदृष्टिं विधातुं प्रसंगं प्रकुरुते ॥ स होवाचेति ॥ मु
ख्यस्य प्राणस्य प्रष्टृत्वं वागादीनां प्रतिवक्तृत्वं काल्पनिकमित्याह ॥ मुख्यमिति ॥ यदिदमित्युक्तमेव चेयात्तद्वाक्यार्थकल्पनार्थं यदन्नमित्य
त्रानूद्यते ॥ तद्वा एतदित्यादिनोत्तरवाक्यस्य पूर्ववाक्यादर्थभेदाभावमाशंक्याह ॥ प्राणस्येति ॥ प्राणशब्दं विहायाऽनःशब्दप्रयोगे तात्पर्यं ॥

छां॰भा॰ ५

अ॰ ५

सर्वप्रकारेति॥अनचेष्टायामिति धातुजस्यानशब्दस्योपादानं सर्वप्रकारचेष्टायाः प्राणस्य व्याप्तिगुणप्रदर्शनार्थं तथान्वयः कोपि द्रष्टृ ति
श्रावयति श्रावयति वा सः सर्वोपि प्राण एवेति युक्तं प्राणस्यानद् इति नामेत्यर्थः॥प्रत्यक्षं पूर्वोक्तधातुजन्मनामेति यावत् उक्तमेवार्थं समर्थयु
ते॥प्रादीति॥अनशब्दस्येति शेषः॥न प्राणस्य सर्वचेष्टाप्तिरित्येवकारार्थः॥तथाच प्राणादिशब्दोपादाने विशेषव्याप्तिरेवेति स्थिते सती
त्यर्थः॥अनदिति॥प्रत्यक्षमिदं नाम सर्वान्नानामत्तुर्नामग्रहणमिति संबन्धः॥तदेव व्याचष्टे॥सर्वान्नानामिति॥ ननश्च प्राणशब्दस्य प्राणवि

रव्यापिकारूपाद्यावृत्यस्वेन श्रुतिरूपेणाह न ते ह वा एतद्यत्किंचिल्लोके प्राणिभिरन्नमद्यते अनस्य प्राणस्य तदन्नं प्राणेनैव तद
द्यत इत्यर्थः॥सर्वप्रकारचेष्टाव्याप्तिगुणप्रदर्शनार्थमन इति प्राणस्य प्रत्यक्षं नाम प्रादुपसर्गपूर्वत्वे हि विशेषगतिरेवस्या
त्तथाच सर्वान्नानामत्तुर्नामग्रहणमिति तदिदं प्रत्यक्षं नाम अनद् इति सर्वान्नानामत्तुः साक्षादभिधानं न ह वा एवं विदि स्वं यत्किंचा।

होचुस्तद्वा एतदनस्यान्नमनो ह वै नाम प्रत्यक्षं न ह वा एवंविदि किंचनानन्नं भवतीति स होवाच किं मे वासो।

णविदि प्राणोहमस्मि सर्वभूतस्थः॥सर्वान्नानामत्तेति तस्मिन्नेवंविदि ह वै किंचन किंचिदपि प्राणिभिरद्यं सर्वैरन्नम
नाद्यं न भवति सर्वमेवं विदुषोन्नं भवतीत्यर्थः प्राणभूतत्वाद्विदुषः प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेस्तमेतीत्युपक्रम्यैवं विदो ह वा
उदेति सूर्य एवं विद्यस्तमेतीति श्रुत्यन्तरात्स होवाच पुनः प्राणः पूर्ववदेव कल्पना किं मे वासो भविष्यतीत्यापद्मतिहोचुर्वाग
दयो यस्मात्प्राणस्य वास आपस्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तो भोक्ष्यमाणा भुक्तवन्तश्च ब्राह्मणा विद्वांस एतत्कुर्वन्ति॥इदं सर्वमन्नं चेत्तद्वि

दुषो भक्ष्याभक्ष्यविभागासिद्धेस्तद्विषयं शास्त्रं विरुध्येतेत्याशंक्याध्यात्मिकं रूपं हित्वाधिदैविकेन रूपेण तस्य सर्वान्नत्वे विभागशास्त्रं आ
ध्यात्मिकपरिच्छेदविषयत्वेनाविरुद्धमित्याह॥प्राणभूतत्वादिति॥प्राणभूतो विद्वानित्यत्र श्रुत्यन्तरं संवादयति॥प्राणादिति॥प्राणविद्यागतत्वे
नान्नदृष्टिरुपदिष्टा संप्रतितदंगत्वेन वासोदृष्टिं प्रस्तौति॥स होवाचेति॥अत्रापि प्राणस्य प्रष्टृत्वं वागादीनां प्रतिवक्तृत्वं च कल्पितमेवेत्याह

वासोदृष्टिफलमाचष्टे॥लंभुकइति॥अनग्नोहभवतीत्यस्यपौनरुक्त्यंआशंक्यार्थविशेषमाह॥वासइति॥आचमनानंतरंप्राणविदोवि।
धीयतेएवंविदशिष्यन्नाचामेद्धितिश्रुतेरित्याशंक्याह॥भोक्ष्यमाणस्येति॥आदिपदेनप्रश्नप्रतिवचनेगृह्येते॥सर्वप्राणिभोग्यमन्नंतस्यान्न।
मितिदृष्टिवदाचमनीयास्वप्सुतस्यविधीयतेवासोदृष्टिरित्युक्तव्यतिरेकद्वाराविवृणोति॥यदीति॥नारथ्येनानग्नतार्थत्वेनेतियावदथपू

किंअद्भिर्वासःस्थानीयाभिःपुरस्ताद्भोजनात्प्रथमम्प्सुपरिष्टाच्चभोजनादूर्ध्वंचपरिदधतिपरिधानंकुर्वंतिमुख्यस्यप्राण
स्यलंभुकोलंभनशीलोवासोहभवतिवासंसोलब्धैवभवतीत्यर्थः॥अनग्नोभवति॥वासोलंभुकत्वेनार्थसिद्धेर्वानग्न
तादृत्यनग्नोहभवतीत्युत्तरीयवान्भवतीत्येतत्॥भोक्ष्यमाणस्यभुक्तवतश्चयदाचमनंतदुभयमर्थविज्ञानंतस्मिन्प्राणस्य
वासइतिदर्शनमात्रमिहविधीयतेअद्भिःपरिदधातीतिनाचमनांतरं॥यथालौकिकैःप्राणिभिरद्यमानमन्नंप्राणस्येति।

भविष्यतीत्यापद्यतिहोवुस्तस्माद्वाएनदशिष्यंतःपुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिःपरिदधतिलंभुकोहवासोभवत्यन
दर्शनमात्रंतद्धर्किंमेऽन्नंकिंमेवासइत्यादिप्रश्नप्रतिवचनयोस्तुल्यत्वाद्यथाचमनमपूर्वंतादर्थ्येन ग्नोहभवति॥
क्रियेतनतदाकस्यचिदन्नमपिमाणस्येतिभक्ष्यत्वेनविहितस्यात्तुल्ययोर्विज्ञानार्थयोःप्रश्नप्रतिवचनयोःप्रकरणस्यविज्ञा
नार्थत्वादर्द्धजरतीयन्यायोनयुक्तःकल्पयितुं॥यत्तुप्रसिद्धमाचमनंप्रायत्यार्थंमाणस्यानग्नतार्थंचनभवतीत्युच्यतेनतत्
थावयमाचमनेमुभयार्थंब्रूमः॥किंतर्हि प्रायत्यार्थांच॥वेमन्नदृष्टिरेवविधीयतेसर्वान्नभक्षणस्यप्रमाणस्यविरुद्धत्वादिहतुअ
पूर्वमाचमनमविरोधाद्विधीयतामित्याशंक्याह॥तुल्ययोरिति॥एकस्याचमनस्यपुर्व्यर्थत्वमनग्नतार्थत्वंचक्रमशक्यंविरोधादित्या
शंक्याह॥यत्त्विति॥विरोधोयथास्यात्तथेतिस्यावेतर्हिकीदृगाचमनंविवक्षितमित्याह॥किंतर्हीति॥प्रयतस्यभावःप्रायत्यंतदर्थोयाचम
नक्रियातत्साधनभूतास्वप्सुवासःसंकल्पनंक्रियांतरमत्रविधित्सितमित्याह॥प्रायत्येति क्रियाभेदफलितमाह॥ ७ ॥ २ ॥ ७ ॥

छां॰भा॰ ६६ तत्रेति॥ अन्यार्थोऽस्त्वप्सु अन्यार्थत्वविधाने प्रमाणविरोधाद्विधियोगेन वासोऽर्थमाचमनान्तरमेव विधेयं तत्र चानग्नतार्थत्वचिंतनमु
चितमिति शंकार्थः॥ वासोऽर्थापूर्वाचमनविधाने तत्रानग्नतार्थत्वदृष्टिविधाने च वाक्यभेदः प्रसंगात्प्रसिद्धाचमनसाधनभूतास्वप्सु
वासोदृष्टिपरमेव वाक्यमित्युत्तरमाह॥ नेत्यादिना॥ वासोऽर्थत्वे अन्यार्थत्वं दृष्ट्यर्थत्वं द्युक्तप्रमाणस्यैकैकस्य वाक्यस्याप्रमाणत्व अ॰ ५

मनसा धनुभूता आपः प्राणस्य वास इति दर्शनं चोद्यत इति ब्रूमः॥ तत्राचमनस्योभयार्थत्वप्रसंगदोषचोदनानु
पपन्ना वासोऽर्थ एवाचमने तद्दर्शनं स्यादिति चेन्न वासोज्ञानार्थवाक्ये वासोऽर्थापूर्वाचमनविधाने तत्रानग्नतार्थत्व
दृष्टिविधाने च वाक्यभेदः आचमनार्थत्वमन्यार्थत्वं चेति प्रमाणाभावात्॥ तदेतत्प्राणदर्शनं स्तूयते॥ कथं तद्धैतत्प्राण
दर्शनं सत्यकामो जाबालो गोश्रुतये नाम्ने वैयाघ्रपद्याय व्याघ्रपदोऽपत्यं वैयाघ्रपद्यः॥ तस्मै गोश्रुत्याख्यायोक्त्वोवाचा

तद्धैतत्सत्यकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रपद्यायोक्त्वोवाच यद्यप्येनच्छुष्काय स्थाणवे ब्रूयाज्जायेरन्ने (वास्मिञ्छाखाः

न्यदपि वक्ष्यमाणं वचः किं तदुवाचेत्याह॥ यद्यपि शुष्काय स्थाणवे एतद्दर्शनं ब्रूयात्॥ प्राणविज्जा
येरन्नुत्पद्येरन्नेवास्मिन्स्थाणौ शाखाः प्ररोहेयुश्च पलाशानि पत्राणि किमु जीवते पुरुषाय ब्रूयादिति॥ यथोक्तप्रा
णदर्शनविदः इदं मन्थाख्यं कर्मारभ्यते॥ अथानन्तरं यदि महन्महत्त्वं जिगमिषेद्गंतुमिच्छेन्महत्त्वं प्राप्तुं यदि कामयेदि
त्यर्थः तस्येदं कर्म विधीयते॥ महत्त्वे हि सति ((प्रसंगादित्यादि यावत् तद्धैतदित्यादिवाक्यं न विधानार्थं नापि फलवचनं तथा च व्यर्थमि
त्याशंक्याह॥ तद्धैतदिति॥ स्तुतिमेव प्रपञ्चपूर्वकं विवृणोति॥ कथमिति॥ जीवते पुरुषाय प्राणविद्यावते एतद्दर्शनं ब्रूयादस्मिन्महाफलं भवती
ति किमु वक्तव्यमिति भाजनां गोदोहनवदधिकृताधिकारमिदं कर्म प्राणविदोऽस्मिन्नधिकारोऽस्तीत्याह॥ यथोक्तेति॥ अनंतरं प्राणविद्यानि
ष्पत्तेरिति शेषः॥ वाक्यशेषं पूरयति॥ तस्येति॥ महत्त्वद्वारा विषयोपभोगकामुकस्य कर्म विधायि शास्त्रं श्रेयो नादिशास्त्रवदनर्थफलमवेत्य गम ६

नस्येति ॥ प्रकृतमंथारंभकर्मोक्तिः कालादीनामादिशब्दो द्रव्यादिसंग्रहार्थः ॥ देशं दीक्षायां भवं मौन्याभ्यंजनादि सर्वमेवायमनुतिष्ठति प्रकृ-
तिधर्मो हि विकृतावनुवर्तते प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति न्यायात् न चैवं कर्मैकस्य विहितिरितो यथोक्तधर्मवत्त्वमेवात्र विवक्षितमित्यर्थः ॥ दी-
क्षितेत्यनेन विवक्षितं धर्मांतरमाह ॥ उपसदिति ॥ उपसदो नामेष्टयः प्रवर्ग्यो हस्तुमसिद्धाः तासु व्रतं पयोमात्रभक्षणं तदुपेतो भूत्वा मंथं

श्रीकृपनमंते श्रीमतो हरार्थे मासंधनं ॥ ततः कर्मानुष्ठानं ॥ ततश्च देवयानं पितृयाणं वा पंथानं प्रतिपत्स्यत इत्येतत्प्रयोजन
मुररीकृत्य महत्वमेप्सा हिंदं कर्म न विषयोपभोगकामस्य ॥ तस्यायं कालादि विधिरुच्यते ॥ अमावास्यायां दीक्षित्वा दीक्षि
तव्रत भूमिशयनादिनियमैस्तपोरूपं सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमित्यादि धर्मवान् भूत्वेत्यर्थः ॥ न पुनर्दीक्षणीयमेव कर्मजातं सर्वमुपाद-

परोहेत्यः पलाशानीत्यथ यद्भिमहज्जिगमिषेद मावास्यायां दीक्षित्वा पौर्णमास्यां रात्रौ सर्वौषधस्य मंथं दधिम
धुनोरुपमथ्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मंथे संपातमवनयेद्वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा
मंथे संपातमवनयेत् प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मंथे संपातमवनयेत् संपदे स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा ॥

नेः तद्विकारत्वान्मंथारंभस्य कर्मणः उपसद्व्रती निश्चयं तत्र यान्ययोमात्रभक्षणे च तद्विकारणं तप उपादत्ते पौर्णमास्यां रा-
त्रौ कर्मारभेत सर्वौषधस्य ग्राम्याऽरण्यानामौषधीनां यावच्छक्त्याऽल्पमल्पमुपादाय तद्वितुषीकृत्यामममेव पिष्टं दधिमधुनो
रौदुंबरे कंसाकारे चमसाकारे वा पात्रे श्रुत्यंतरात् प्रक्षिप्योपमथ्याग्नेः स्थापयित्वा ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य [illegible]आ

संपातस्त्रुवोलीनं वाजसनेयके समानप्रकरणे श्रवणादिति यावत् पिष्टं कृत्वा न त्वामम पक्वमेव दधिमधुनोः संबंधं पात्रे प्रक्षिप्येति संबंधः
॥ औदुंबरत्वे नियमः पात्रस्याकारे तु विकल्पः कथमश्रुतं पात्रमत्र विकल्पेनेत्यत आह ॥ श्रुत्यंतरादिति ॥ औदुंबरे कंसे चमसे वेति वाजसनेयश्रु
तौ पात्रस्य वैशाखाप्रत्ययन्यायेनापेक्षितं पात्रमत्र गृहीतमित्यर्थः आवसथ्यसंबंधी लौकिकोऽग्निरावसथ्याविवक्षितायस्मिन्नौपासनाख्यक

छां॰ भा॰ ७

आवापस्थानमाहुतिप्रक्षेपप्रदेशो गृह्योक्तः ॥ वसिष्ठाय स्वाहेत्यादिवाक्यं पूर्ववाक्येन तुल्यार्थमित्याह ॥ समानमिति ॥ तुल्यत्वमेव स्पष्टयति ॥ वसिष्ठायेति ॥ स्वाहेति मंत्रमनुच्चार्य हुत्वेति संबंधः तथैव प्रथमहोमानंतरमित्यर्थः ॥ आहुत्यानंतर्यमथशब्दार्थः ॥ भवतु प्राणस्येदं नाम मंथस्य तु कथं मंत्रार्थत्वमित्याशंक्याह ॥ अन्नं नहीति ॥ प्रतिज्ञातेऽर्थे प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह ॥ कुत इति ॥ अतश्चामो नामासीति पूर्वेण ॥

अ॰ ५

हुत्वा स्रुवे संलग्नं मंथे संपातमवनयेत्संस्रवमधःपातयेत्समानमन्यत् ॥ वसिष्ठाय प्रतिष्ठायै संपदे आयतनाय स्वाहेति ॥ प्रत्येकं तथैव संपातमवनयेद्धुत्वाथ प्रतिसृप्याग्नेरीषदपसृत्याञ्जलौ मंथमाधाय जपतीमं मंत्रम् ॥ अमो नामास्यमा हि ते अम इति प्राणस्य नाम ॥ अन्नेन हि प्राणः प्राणितीति देहे ह्यतो मंथद्रव्यं प्राणस्यान्नत्वात्प्राणत्वेन स्तूयतेऽमो नामासीति ॥ कुतो यतो मा सह हि यस्मात्तेतव प्राणभूतस्य सर्वं समस्तं जगदिदमतोऽमो नामासीत्यर्थः ॥ स हि प्राणभूतो मंथो ज्येष्ठः श्रेष्ठश्चात

मंथे संपातमवनयेदायतनाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मंथे संपातमवनयेदथ प्रतिसृप्याञ्जलौ मंथमाधाय जपत्यमो नामास्यमा हि ते सर्वमिदं स हि ज्येष्ठः श्रेष्ठो राजाधिपतिः स मा ज्यैष्ठ्यं श्रैष्ठ्यं राज्यमाधिपत्यं गमयत्वहमेवेदं सर्वमसानीत्यथ खल्वेतयर्चा पच्छ आचामति तत्सवितुर्वृणीमह इत्याचामति वयं देवस्य भोजनमित्याचा

((मति श्रेष्ठः

एवं च राजाऽधिपतिश्चाधिष्ठाय पालयिता सर्वस्य स मा मामपि मंथः प्राणो ज्यैष्ठ्यादिगुणपूगमात्मनो गमयत्वहमेवेदं सर्वं जगदसानि भवानि प्राणवदितिशब्दो मंत्रसमाप्त्यर्थः अथानंतरं खल्वेतया वक्ष्यमाणयर्चा पच्छः पादशः आचामति भक्षयति ॥ मंत्रस्यैकैकेन पादेनैकैकं ग्रासं भक्षयति ॥ तद्भोजनं सवितुः सर्वस्य प्रसवितुः प्राणमादित्यं चैकीकृ

संबंधः हेतुं व्याचष्टे ॥ यस्मादिति ॥ अनंतरं जपकर्मणः सकाशादिति शेषः ॥ तद्देवस्येत्यति ॥ मंत्रस्येति ॥ मंत्रस्यैकैकपादेन मंथस्यैकैकं ग्रासं भक्षयतीति योजना ॥ भोजनं मंथद्रव्यमिति संबंधः तत्कथं सवितुः स्यात्प्राणस्य हि मंथद्रव्यमन्नमित्युक्तं तत्राह ॥ प्राणमिति ॥ उच्यते सवि

राम ७

प्राणादित्यर्योरेकत्वेफलितंवाक्यार्थमाह॥आदित्यस्येति॥मंथरूपंतद्भोजनमितिपूर्वेणसंबंधःमार्थेनाविषयंभोजनमेवविशिनष्टि॥येनेति
तस्यैवविशेषणांतरंश्रेष्ठमित्यादिस्थितिकारणत्वमुक्त्वाजनकत्वंपक्षांतरमाह॥अतिशयेनेति॥जगद्व्याप्तौफलदानेवाधातुः॥श्रेष्ठमकि
मिति भोजनेकथ्यमानेध्यानमुच्यतेतत्राह॥विशिष्टेति॥शुद्धधीत्वंध्यानकारणमुक्त्वाप्रकृतकर्मवन्मोक्षितमहत्वहेतुत्वादपिध्यानमनुष्ठे

आदित्यस्यवृणीमहेमार्थ्येमहिमंथरूपंयेनान्नेनसावित्रेणभोजनेनोपभुक्तेनवयंसवितुःस्वरूपापन्नाभवेमेत्यभिप्रा
योदेवस्यसवितुरितिपूर्वेणसंबंधःश्रेष्ठंप्रशस्यतमंसर्वान्नेभ्यःसर्वधातमंसर्वस्यजगतोधारयितृतमं॥अतिशायेनविधात्
तममितिवासर्वथाभोजनविशेषणंतुरंत्वरंतूर्णंधीमहीत्येतत्भगस्यदेवस्यसवितुःस्वरूपमितिशेषःधीमहिविशिष्टमो
जनेनसंस्कृताःशुद्धात्मानःसंतइत्यभिप्रायःअथवाभगस्यश्रियःकारणंमहत्वंप्राप्तुंकर्मकृतवंतोवयंतद्धीमहिचिंतयेमहि

सर्वधातममित्याचामति॥तुरंभगस्यधीमहीतिसर्वंपिबतिनिर्णिज्यकंसंचमसंवापश्चादग्नेःसंविशतिचर्मणिवा
स्थंडिलेवावाचंयमोप्रसाहःसयदिस्त्रियंपश्येत्समृद्धंकर्मेतिविद्यादेतदेषश्लोकोयदाकर्मसुकाम्येषुस्त्रियंस्व
प्नेषुपश्यतिसमृद्धिंतत्रजानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शनेतस्मिन्स्वप्ननिदर्शने॥२॥ सर्वंचमंथलेपंपिबतिनिर्णिज्य।

प्रक्षाल्यकंसंकंसाकारंचमसंचमसाकारंवौदुंबरंपात्रंपीत्वाचम्यपश्चादग्नेःप्राक्शिराःसंविशतिचर्मणिवाऽजिने
स्थंडिलेकेवलायांवाभूमौवाचंयमोवाग्यतःसन्नित्यर्थःप्रसाहोनप्रसह्यतेनाभिभूयतेस्त्र्याद्यनिष्टस्वप्नदर्शनेनप

यमित्याह॥अथवेति॥सावित्रंरूपमुक्त्वानियमेनौदुंबरंवैकल्पिताकारेविशेषःपात्रंप्रक्षाल्यपिबतीतिसंबंधःमंथ (ध्यानध्यासंयत
लेपंपात्रंप्रक्षाल्यपीत्वाचमनपूर्वकमग्नेःपश्चिमभागेकृष्णाजिनव्यवहितायांकेवलायांवाभूमौप्राक्शिराभूत्वाशयीतेत्याह॥पी।
त्वेति॥शयानस्यकर्तव्यंदर्शयति॥वाचंयमइति॥तस्यस्वप्नेकथंचिदुत्तमस्त्रीदर्शनेप्रभागमःसूच्यतइत्याह॥ ॥ ॥ ॥

स एवंभूत इति ॥२॥ प्राणविद्या तदंगकर्म चेत्युभयं उक्तमिदानीमग्निविद्यामारभमाणस्तावदाख्यायिकातात्पर्यमाह ॥ ब्रह्मादीति ॥
तासां च वक्तव्यत्वे हेतुमाह ॥ वैराग्यहेतोरिति ॥ राजाकुमारेति ॥ संबोधयन्नभिमानं श्वेतकेतोरपनिनीषतीति ॥ यथेत्यस्यार्थमाह ॥ येनेति ॥ वि

स एवंभूतो यदि स्त्रियं पश्येत्स्वप्नेषु तदा विद्यात्समृद्धं ममेदं कर्मेति ॥ तदेतस्मिन्नर्थ एष श्लोकोऽपि मन्त्रोऽपि भवति यदा कर्मसु काम्येषु काम्यार्थेषु स्त्रियं स्वप्नेषु स्वप्नदर्शनेषु स्वप्नकालेषु वा पश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात्कर्मणां फलनिष्पत्तिर्भविष्यतीति जानीयादित्यर्थः ॥ तस्मिन्स्वप्नादिप्रशस्तस्वप्नदर्शने सतीत्यभिप्रायः द्विरुक्तिः कर्मसमाप्त्यर्था ॥२॥ ब्रह्मादिस्तंबपर्यंताः संसारगतयो वक्तव्याः वैराग्यहेतोर्मुमुक्षूणामित्यत आख्यायिकारभ्यते ॥ श्वेतकेतुर्नामतो ह इत्यैतिह्यार्थः अरुणस्यापत्यमारुणिः तस्यापत्यमारुणेयः पंचालानां जनपदानां समितिं सभामेयायाजगाम स आगतवान्प्रवाहणो नामतो जीवलस्याप-

श्वेतकेतुर्हारुणेयः पंचालानां समितिमेयाय तं ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच कुमारानु त्वाशिषत्पितेत्यनु हि भगव इति वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयंतीति न भगव इति वेत्थ यथा पुनरावर्तन्ता३ इति न भगव इति वेत्थ पथोर्देवयानस्य

त्यं जैवलिरुवाचोक्तवान्हे कुमारानु त्वा त्वामशिषदन्वशिषत्पितेति किमनुशिष्टस्त्वं पित्रेत्यर्थः ॥ इत्युक्तः स आहानु हि अनुशिष्टोऽस्मि भगव इति सूचयन्नाह ॥ तं होवाच यद्यनुशिष्टोऽसि वेत्थ यदितोऽस्माल्लोकादूर्ध्वं यत्प्रजाः प्रयंति यद्गच्छन्ति तत्किं जानीष इत्यर्थः ॥ न भगव इत्याहेतरो न जानेऽहं तद्यत्पृच्छसि ॥ एवं तर्हि वेत्थ जानीषे यथा येन क्रमेण पुनरावर्तन्ता३ इति न भगव इति प्रत्याह ॥ वेत्थ पथोर्मार्गयोः सह प्रयाणयोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तनां व्यावर्तनमितरेतरवियोगस्थानं सह गच्छतामित्यर्थः ॥ न भगव इति प्रत्याह वेत्थ यथासौ लोकः पितृसंबंधी

१९ इदं विदुषोः तुल्यमार्गयोः सतो

द्वौ मार्गौ तयोर्मध्ये देवयानस्येत्यादिपोऽन्यं उक्तवाक्यार्थं संक्षिपति ॥ इतरेतरेति ॥ विदुषां च कर्मिणां च मार्गद्वयमधिकृत्य सहप्र

तत्किं वेत्थेत्यर्थः पितृसंबंधिनं लोकं व्याकरोति॥ यं प्राप्येति॥ आहुतिनिर्वृत्ता इत्यस्य व्याख्यान माहुति साधानाश्चेति अपूर्वरूपाणामपां
भूतांतरसमुच्चयार्थश्चकारः॥ अथवापयो घृतादिरूपेणाहुतिं साधयंतीति चाहुत्या पुनरपूर्वात्मना निष्पन्ना इत्यर्थः॥ क्रमेणेति॥ श्रद्धा सोम
वृष्ट्यन्नरेतसां हवनद्वारेणेति यावत् षष्ठाहुति भूतानामन्त्येष्टिविधानेन शरीराहुतिद्वारा सूक्ष्मतां गतानामित्यर्थः॥ त्वन्तुष्ठार्थं जातानि रिक्ता

यं प्राप्य पुनरावर्तंते बहुभिः प्रयद्भिरपि येन कारणेन न संपूर्यता इति न भगव इति प्रत्याह॥ वेत्थ यथा येन क्रमेण पंच-
म्यां पंचसंख्याकायामाहुतौ हुतायामाहुतिनिर्वृत्ताः॥ आहुतिसाधनाश्चापः पुरुषवचसः पुरुष इत्येवं वचोऽभिधानं या-
सां हूयमानानां क्रमेण षष्ठाहुतिभूतानां ताः पुरुषवचसः पुरुषशब्दवाच्या भवंति पुरुषाख्यां लभंत इत्यर्थः इत्युक्तो नैव भ-
गवन्नित्याह॥ नैवाहमत्र किंचन जानामीत्यर्थोऽथैवमज्ञः सन् किमनु कस्मात्त्वमनुशिष्टोऽस्मीत्यवोचथा उक्तवानसि॥ यो

पितृयाणस्य च व्यावर्तना३ इति न भगव इति वेत्थ यथासौ लोको न संपूर्यता३ इति न भगव इति वेत्थ यथा पंच
म्यामाहुता॥वापः पुरुषवचसो भवंतीति नैव भगव इत्यथ नु किमनुशिष्टोऽवोचथा यो हीमानि न विद्यात्कथं सो
ऽनुशिष्टो ब्रुवीतेति स हायस्तः पितुरर्द्धमेयाय तं होवाचाननुशिष्य वाव किल मा भगवानब्रवीदनु त्वाशिषमिति

हीमानि मया पृष्टान्यर्थजातानि न विद्यान्न जानीयात्कथं स विद्वत्स्वनुशिष्टोऽस्मीति ब्रुवीतेत्येवं स श्वेतकेतू राज्ञाऽयस्त-
आयासितः सन् पितुरर्द्धं स्थानमेयायागतवांस्तं च पितरमुवाचाननुशिष्यानुशासनमकृत्वैव मा मां किल भगवान्समाव-
र्तनकालेऽब्रवीदुक्तवाननु त्वाशिषं अन्वशिषं त्वामिति यतः पंच पंचसंख्याकान्प्रश्नान् राजन्यबंधुः राजन्याः बंधवोऽस्येति
राजन्यबंधुः स्वयं दुर्वृत्त इत्यर्थः॥ अप्राक्षीत्पृष्टवांस्तेषां प्रश्नानां नैकंचन नैकमपि ॥ विषयमनुशासने मम नास्तीत्यनुशिष्टोऽस्मीत्युक्त-
मित्याशंक्याह॥ यो हीति॥ अननुशिष्य त्वामन्वशिषमिति कथमुक्तवानस्मीत्याशंक्याह॥ पंचेति॥ नैकंचनेत्युक्तमेव नञ् अपदं नाशकमिति

सर्वं धर्मं श्वेतकेतुनकृपात्तमनो मां मतितव मिथ्यावादितास्मीति शेषः॥ पितास्वकीयमिथ्यावादित्वशंकां परिहरति॥ स होवाचेति॥ यथा मा
त्वमित्यादिवाक्यं पूरयित्वा व्याख्यायानेन वाक्यमाकांक्षापूर्वकमुत्थापयति॥ कथमित्यादिना॥ तदा चेति॥ यथेति॥ अज्ञानाविशेषो म-
च्छब्दार्थः॥ अन्यथाभावो ज्ञातेऽपि विषये तत्त्वानुक्तिरिति यावत्त्वदीयमज्ञानं कुतो हेतोर्मया ज्ञातव्यमित्याशंकामुज्ञाय्यानन्तरवाक्येनोत्तरमाह

नाशकं न शक्तवानहं विवक्तुं विशेषेणार्थतो निर्णेतुमित्यर्थः॥ स होवाच पिता यथा मा मां वत्स त्वं तदा गमनमात्र एतान्प्रश्ना-
नवद उक्तवानसि तेषां नैकंचनाशकं विवक्तुमिति॥ तथा मां जानीहि त्वदीयाज्ञानेन लिंगेन मम तद्विषयमज्ञानं जानीही-
त्यर्थः॥ कथं॥ यथाहमेषां प्रश्नानामेकंचनैकमपि न वेदेति॥ यथा त्वमेतान्न जानीषे तथाहमप्येतान्न जाने इत्यर्थः॥ अतो म-
य्यन्यथाभावो न कर्त्तव्यः॥ कुत एतदेवं यतो यद्यहमिमान्प्रश्नानवेदिष्यं विदितवानस्मि कथं ते तुभ्यं प्रियाय पुत्राय समावर्त्त-

पंच मा राजन्यबंधुः प्रश्नानप्राक्षीत्तेषां नैकंचनाशकं विवक्तुमिति॥ स होवाच यथा मा त्वं तदैतानवदो यथाहमे-
षां नैकंचन वेद यद्यहमिमानवेदिष्यं कथं ते नावक्ष्यमिति स ह गौतमो राज्ञोऽर्द्धमेयाय तस्मै ह प्राप्तायार्हां चकार स ह
प्रातः सभाग उदेयाय तं होवाच मानुषस्य भगवन्गौतम वित्तस्य वरं वृणीथा इति स होवाच तवैव राजन्मानुषं वित्तं

नकाले पुरा नावक्ष्यं नोक्तवानस्मीत्युक्त्वा स ह गौतमः गोत्रतो राज्ञो जैवलेरर्द्धं स्थानमेयाय गतवान् तस्मै ह गौतमाय प्राप्ता-
यार्हां पूजां चकार कृतवान्॥ स च गौतमः कृतातिथ्य उषित्वापरेद्युः प्रातःकाले सभागे सभां गते राजन्युदेयाय भजनं भा-
गः पूजा सेवा सह भागेन वर्त्तमानो वा सभागः पूज्यमानोऽन्यैः स्वयं गौतम उदेयाय राजानमुद्गतवान्॥ तं होवाच गौतमं॥

॥ कृतवानित्यादिना॥ अतस्तव पात्रभूतस्यानुपदेशान्मदीयमज्ञानं ज्ञातव्यमिति शेषः॥ अर्हणां योग्यां पूजामित्यर्थः॥ सभागपदं ससम्ब-
न्धं राजविषयं॥ प्रथमांतं गौतमविषयमिति भेदः॥ गौतममागतं योगक्षेमार्थिनं बुद्ध्वा राजा प्रसन्नः सन्नुक्तवानित्याह॥ तं होवाचेति॥ २॥

तर्हि कृतकृत्यस्य तव किमित्यागमनमित्याशंक्याह ॥ यामेवेति ॥ कृच्छ्रीभावमभिनयति ॥ कथमिति ॥ गौतमस्य वचनं राज्ञो दुःखभावकार
णं तर्हि प्रत्याख्यायतामित्याशंक्याह ॥ सहेति किमिति ॥ तर्हि चिरं वसेत्युक्तवानित्यत आह ॥ न्यायेनेति ॥ संवत्सरं वसेति यावद्वक्तव्या विद्येति
शेषः ॥ कथं राज्ञो ब्राह्मणं प्रत्याज्ञां कुर्वतो न प्रत्यवायः स्यादित्याशंक्याह ॥ यत्पूर्वमिति ॥ प्रत्याख्यानादिविषयं हेतुवचनं ॥ न केवलं विद्या

राजा मानुषस्य भगवन्गौतम मनुष्यसंबंधिनो वित्तस्य ग्रामादेर्वरं वरणीयं कामं वृणीथाः प्रार्थयेथाः स होवाच गौतमः
स्तवैव तिष्ठतु राजन्मानुषं वित्तम् ॥ यामेव कुमारस्य मम पुत्रस्यान्ते समीपे वाचं पंचप्रश्नलक्षणामभाषथा उक्तवानसि ।
तामेव वाचं मह्यं ब्रूहि कथयेत्युक्तो गौतमेन राजा स ह कृच्छ्री दुःखी बभूव ॥ कथं न्विदमिति स ह कृच्छ्रीभूतः प्रत्या ।
ख्येयं ब्राह्मणं मन्वानो न्यायेन विद्या वक्तव्येति मत्वा तं ह गौतमं चिरं दीर्घकालं वसेत्येवमाज्ञापयांचकाराज्ञप्तवान् ॥ यत्पू

यामेव कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तामेव मे ब्रूहीति स ह कृच्छ्री बभूव तꣳह चिरं वसेत्याज्ञापयांचकार तꣳ
होवाच यथा मा त्वं गौतमावदो यथेयं न प्राक्त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान्गच्छति तस्मादु सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव
प्रशासनमभूदिति तस्मै होवाच ॥ ७ ॥ र्वं प्रत्याख्यातवान्राजा विद्यां यच्च पश्चाच्चिरं वसेति आज्ञप्तवांस्तन्निमित्तं ।
ब्राह्मणं क्षमापयति हेतुवचनोक्त्या तं होवाच राजा सर्वविद्यो ब्राह्मणोऽपि सन्यथा येन प्रकारेण मां मा हे गौतम अवदस्त्वं तामे
व विद्यालक्षणां वाचं मे ब्रूहीति तत्राहं किं करिष्य इत्यर्थः तत्रास्ति वक्तव्यं अज्ञानात्तेन त्वं जानीहि यथा येन प्रकारेणेयं विद्या
प्राक्त्वत्तस्त्वत्तो नु ब्राह्मणान्नागच्छति नागतवती न च ब्राह्मणा अनया विद्ययानुशासितवंतस्तथैतत्प्रसिद्धं लोके यतस्त ।
स्मादु पुरा पूर्वं सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव क्षत्रजातेरेवानया विद्यया प्रशासनं प्रशास्तृत्वं शिष्याणामभूद्बभूव ॥ ((वंशादेव श्रैष्ठ्यं
किं तु जातितोऽपीत्यपेरर्थः तर्हि ब्रूहि तां वाचमित्याशंक्याह ॥ तत्रेति ॥ विद्याप्रवचने प्रस्तुते सतीति यावत् ॥ यथेत्यस्यापेक्षितं पूरयति ॥ त

ब्राह्मणानामनया विद्यया प्रशास्तृत्वस्य प्रागभावादिति यावत्॥ इतिशब्दोपात्तमर्थं कथयति॥ क्षत्रियेति॥ उक्तप्रत्याख्यानादिकारणमतः शब्दार्थः॥ ७॥ ननु यथाप्रश्नमेव प्रतिवचनमुचितं॥ पंचमं तु प्रश्नं प्राथम्येन प्रतिवदता क्रमो निराकृतस्तत्र किं कारणमत आह॥ पंचम्यामिति॥ अर्थक्रममनुसृत्य पाठक्रमोभिधातव्य इत्यर्थः॥ ननु वाजसनेयकेग्निहोत्रप्रकरणेग्निहोत्राहुत्यपूर्वपरिणामजगदित्युक्तं तदिहापि विवक्ष्यत इति चेत्किमनेन पिष्टपेषणन्यायेनेत्याशंक्यार्थभेदं वक्तुमग्निहोत्रप्रकरणस्थितमर्थमनुवदति॥ अग्निहोत्राहुत्योरिति॥ उक्तप्रकारमेव प्रदर्शयन्प्रथमं याज्ञवल्क्यस्य जनकं प्रति षट्प्रश्नाननुत्थापयति॥ तं प्रतीति॥ कार्यारंभस्तच्छब्दार्थः॥ अग्निहोत्राहुत्यपूर्वपरिणामो जगदिष्यते तत्राग्निहोत्रे सायंप्रातश्च हुतयोराहुत्योरस्माल्लोकादुत्क्रान्तिरुत्क्रान्तयोः परलोकं प्रति गतिर्गतयोस्तत्र प्रतिष्ठा

क्षत्रियपरंपरयैवेयं विद्यैतावंतं कालमागता तथाप्यहमेतां तुभ्यं वक्ष्यामि॥ त्वत्संप्रदानादूर्ध्वं ब्राह्मणान्गमिष्यत्यतो मया यदुक्तं तत्क्षंतुमर्हसीत्युक्त्वा तस्मै होवाच विद्यां राजा॥ ७॥ पंचम्यामाहुतावाप इत्ययं प्रश्नः प्राथम्येनापाक्रियते तदपाकरणमन्वितरेषामपाकरणमनुकूलं भवेदित्यग्निहोत्राहुत्योः कार्यारम्भो यः स उक्तो वाजसनेयके। तं प्रति प्रश्ना उत्क्रान्तिराहुत्योर्गतिः प्रतिष्ठा तृप्तिः पुनरावृत्तिर्लोकं प्रत्युत्थायीति॥ तेषां चापाकरणमुक्तं तत्रैव॥ ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतः ते अंतरिक्षमाविशतः ते अंतरिक्षमेवाहवनीयं कुर्वाते वायुं समिधं मरीचीरेव शुक्रामाहुतिं ते अंतरिक्षं तर्पयतः॥ ९

प्रतिष्ठितयोः स्वाश्रये संपाद्यमानात्तृप्तिस्तृप्तिमापाद्यावस्थितयोः पुनरिमं लोकं प्रत्यावृत्तिरावृत्तयोराश्रयः पुमान्कथममुं लोकं प्रत्युत्थानशीलो भवतीति कार्यारंभमधिकृत्य षट्प्रश्नाः प्रवृत्ता इत्यर्थः॥ तत्रैव वाजसनेयके याज्ञवल्क्यं प्रति जनकस्य प्रतिवचनं दर्शयति॥ तेषां चेति॥ अपूर्वरूपे खल्वाहुती यजमानमुत्क्रामंतं परिवेष्ट्योत्क्रामतस्ते च धूमादिना यजमानेनान्तरिक्षमाविशतितदाश्रितत्वात्तदाविशतः॥ ते पुनरन्तरिक्षस्य यजमानानुकूलतया स्थिति॥ स्वयमंतरिक्षाधिकरणे तदाहवनीयमिव कुर्वाते॥ आहुत्यधिकरणस्याहवनीयत्वात्तत्र वायुं समिधमिव कुरुतो वायुनान्तरिक्षस्य समिध्यमानत्वाच्छुक्रामाहुतिमिव मरीचिरेवाधत्ते॥ ९॥ ९॥

मरीचीनामंतरिक्षे व्याप्तत्वात्ते चांतरिक्षस्थेन त्विष्टं यजमानं फलोन्मुखमादधाते ।। ते पुनरंतरिक्षादुत्क्रामति यजमाने सहैवोत्क्रामतो
यजमाने च द्युलोकमाविशति सहाविशतस्तमाविश्य तमेवाहवनीयं कुर्वाते ।। आदित्यं समिधमित्यादंतरिक्षवदेवोक्तं ।। यथा वायु-
ती पूर्वमंतरिक्षं तर्पयत इत्युक्तं तथैव द्युलोकस्थयजमानं फलदानेन सुखिनमातन्वाते ।। ते सारभ्यक्षयेन ते द्युलोकाद्यजमाने पृथिवी
माविशन्त्यभूते सहवर्तेते ।। पृथिवीं चाविश्य व्रीह्यादिना स्वाश्रयं श्लेषयित्वा रेतस्सिंच पुरुषमाश्रयद्वारेणाविशतः पुरुषाच्च रेतोद्वारा
द्वितीयां प्रकृतिमाविश्य गर्भीभूतस्वाश्रयं कर्मानुष्ठानयोग्यं देहभागिनमापादयतस्ततोऽसौ पारलौकिकं कर्मानुष्ठायांते लोकमत्यु-
त्थानशीलो भवतीति सर्वं जनकेनोक्तमित्यर्थः ।। तथापि कथमर्थभेदसिद्धिरित्याशंक्योक्तमेव संक्षिप्याह ।। तत्रेति ।। वाजसनेयके सम्प

ते तत उत्क्रामत इत्यादेवमेव पूर्ववत्तद्दिवं तर्पयतस्ते तत आवर्तेते इमामाविश्य तर्पयित्वा पुरुषमाविशतस्ततः स्त्रिय-
माविश्य लोकं प्रत्युत्थायी भवतीति तत्राग्निहोत्राहुत्योः कार्यारंभमात्रमेवं प्रकारं भवतीत्युक्तं ।। इह तु तं कार्यारंभमग्निहो-
त्रापूर्वपरिणामलक्षणं पंचधा प्रविभज्याग्नित्वेनोपासनमुत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विधित्सन्नाहासौ वाव लोकोऽग्निरि-
त्यादि इह सायंप्रातरग्निहोत्राहुती हुते पय आदिसाधने श्रद्धापुरःसरे आहवनीयाग्निसमिद्धूमार्चिरंगारविस्फुलिंगभा-
विते कर्त्रादिकारकभाविते चांतरिक्षक्रमेणोत्क्रम्य द्युलोकं प्रविशंत्यौ सूक्ष्मभूते अप्समवायित्वादप्शब्दवाच्ये श्रद्धाहे-
तुत्वाच्च श्रद्धाशब्दवाच्ये तयोरधिकरणोऽग्निः अन्यच्च तत्संबद्धं समिदादि

((र्थः ।। प्रकृतश्रुतेरर्थविशेषं दर्शयति ।। इह त्विति ।। पं-
चधा द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्प्रकारैरिति यावत्पंचाग्निसंबंधमवतार्य प्रथमपर्यायस्य तात्पर्यमाह ।। इहेति ।। अयं समन्वयार्थः ।। आ-
हुत्योरप्समवायित्वसिध्यर्थं विशिनष्टि ।। पय आदीति ।। तयोः श्रद्धात्वसिध्यर्थं श्रद्धापुरःसरे इत्युक्तं ।। तयोरधिकरणोऽग्निरित्यादिकल्पनो-
पयोगित्वेन विशेषणांतरमादत्ते ।। आहवनीयेति ।। तयोः स्वातंत्र्यं परिहरति ।। कर्त्रादीति ।। अधिकरणशब्दो भावप्रधानो धर्मिपरः काल्पनि-
को द्युलोकाख्योऽग्निस्तत्संबंधमिति तच्छब्दोऽग्निविषयः ।। अन्यच्चेत्युक्तं स्पष्टयति ।। समिदादीति ।। आदिशब्दो धूमार्चिरंगारादिविषयः ।।

।।।

छां॰ भ॰ ११ | अ॰ ५

पर्यायतात्पर्यमुक्त्वा अक्षराणि व्याकरोति ॥ असावित्यादिना ॥ इहेत्येतल्लोकनिर्देशः पूर्वेण संबध्यते तदुत्थानादित्यत्र तच्छब्देनादित्यो गृहीतः ॥ अध्यात्माधिदैवविभागेन देवान्विशदयति ॥ यजमानेति ॥ प्राणस्य विशेषणत्वेन श्रद्धाया होम्यत्वानुपपत्तिरित्याशंक्य श्रद्धां व्याकरोति ॥ अग्निहोत्रेति ॥ किंच प्रश्नप्रतिवचनयोरैकार्थ्यत्वात्प्रश्ने चापां होम्यतया श्रुतत्वात्प्रतिवचनेऽपि ताः श्रद्धाशब्दिता होम्यतया विवक्षिता इ-

निर्दिश्यमाना चासावग्न्यादिभावना । क्रत्वोः साऽपि तथैव निर्दिश्यते ॥ असौ वाव द्युलोकोऽग्निर्हे गौतम यथाग्निहोत्राधिकरणं आहवनीय इह तस्याग्नेर्द्युलोकाख्यस्यादित्य एव समित्तेन हीद्धोऽसौ लोको दीप्यते । अतः समिन्धनात्समिदादित्यः । रश्मयो धूमस्तदुत्थानात्समिधो हि धूम उत्तिष्ठति । अहरर्चिः प्रकाशसामान्यादादित्यकार्यत्वाच्च । चन्द्रमा अंगारा अहःप्रशमेऽभिव्यक्तेरर्चिषो हि प्रशमेऽङ्गारा अभिव्यज्यन्ते ॥ नक्षत्राणि विस्फुलिंगाश्चन्द्रमसोऽवयवा इव विप्रकीर्णत्वसामान्यात्तस्मिन्नेतस्मिन्यथोक्तलक्ष-

असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अंगारा नक्षत्राणि विस्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति ॥ ५ ॥

णेऽग्नौ देवा यजमानप्राणा अग्न्यादिरूपाः । अधिदैवतं श्रद्धां अग्निहोत्राहुतिपरिणामावस्थारूपाः सूक्ष्माः आपः श्रद्धाभाविताः श्रद्धा उच्यन्ते ॥ पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीत्यपां होम्यतया प्रश्ने श्रुतत्वाच्छ्रद्धा वा आपः श्रद्धामेवारभ्य प्रणीय प्रचरन्तीति च विज्ञायते ॥ तां श्रद्धामब्रूपां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा अपां श्रद्धाशब्दवाच्यानां द्युलोकाग्नौ हुतानां परिणामः सोमो राजा संभवति ॥ यथा ऋग्वेदादिपुष्परसा ऋगादिमधुकरोपनीतास्त आदित्ये यश आदिकार्यं रोहितादिरूपलक्षणमारंभन्त इत्युक्तं ॥

स्याह ॥ पंचम्यामिति ॥ अप्सु श्रद्धाशब्दस्य वृद्धव्यवहारप्रयोगाभावान्नैवमित्याशंक्याह ॥ श्रद्धेति ॥ कथमापः श्रद्धाशब्देन प्रसिद्धवदुच्यन्ते तत्राह ॥ श्रद्धामिति ॥ श्रद्धापूर्वकं होममुद्दिश्य पयःसोमाज्यादिसाधनं संपाद्य जुहोति इति तैत्तिरीयकाः पठन्ति तथा चाप्सु श्रद्धाशब्दः संभवतीत्यर्थः ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन

राम ११

चांद्रं कार्यं चंद्रसमीपस्थं तत्सदृशं शरीरमित्यर्थः॥ तथापि यजमानानां कथं फलित्वमत आह॥ यजमानाश्चेति॥ आहुतीतच्छब्दवाच्ये॥ प्रा
धान्यमयस्यार्थः तदेव स्पष्टयति॥ आहुति भावनाभाविताहुति॥ तत्संस्कृतास्तदनुसारिणस्तदाश्रया इत्यर्थः॥ तद्भावितत्वफलमाह॥ आ
हुतिरूपेणेति॥ तेनाकृष्टत्वं वशीकृतत्वं आहुतिभावितादृत्युक्तं स्पष्टयति॥ श्रद्धेति॥ तत्पूर्वकपयःसोमादिसाध्यत्वकर्मतदाश्रया इत्यर्थः॥ द्यु
सोमभूतास्तत्समीपस्थं शरीरं प्राप्तास्तत्स्वरूपा इत्यर्थः कथं सोमसारूप्यं धर्मिणां फलतीत्याशंक्याह॥ तदर्थमिति॥ यजमानानां सोमभावो

तथेमा अग्निहोत्राहुती समवायिन्यः सूक्ष्माः श्रद्धाशब्दवाच्या आपो द्युलोकमनुप्रविश्य चांद्रं कार्यमारभंते फलरूपमग्नि
होत्राहुत्योर्यजमानाश्च तत्कर्तार आहुतिमयाः आहुतिभावनाभाविताः॥ आहुतिरूपेण कर्मणाकृष्टाः श्रद्धासमवायिनो द्यु
लोकमनुप्रविश्य सोमभूता भवंति॥ तदर्थं हि तैरग्निहोत्रं हुतमत्र त्वाहुतिपरिणाम एव विवक्षितो न तु ... प्राधान्येन वि

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिदभ्रं धूमो विद्युदर्चिरशनिरंगाराह्रादनयो विस्फुलिंगास्तस्मिन्नेत ((स्मिन्नग्नौ देवाः

वक्षितउपासनार्थं न यजमानानां गतिस्तां त्विदुषां धूमादिक्रमेणोत्तरत्र वक्ष्यति विदुषां चोत्तरां वि
द्याकृतां॥४॥ द्वितीयहोमपर्यायमाह॥ पर्जन्यो वाव पर्जन्य एव गौतमाग्निः पर्जन्यो नाम वृष्ट्युपकरणाभिमानी देवताविशेष
स्तस्य वायुरेव समिद्वायुना हि पर्जन्योऽग्निः समिध्यते पुरोवातादिप्राबल्ये वृष्टिदर्शनादभ्रं धूमो धूमकार्यत्वाद्धूमवच्च लक्ष्यमा
णत्वाद्विद्युदर्चिः प्रकाशसामान्यादशनिरंगाराः काठिन्याद्विद्युत्संबंधाद्वा ह्रादनयो विस्फुलिंगा ह्रादनयो गर्जितशब्दाः मेघा ((नां विप्रकीर्ण

गतिमंतरेण सिध्यति॥ तथा च वक्तव्या गतिरित्याशंक्याह॥ अत्रेति॥ आहवनीयाग्निः सप्तम्यर्थः सा तर्हि कुतो वाच्येत्येन हित
दुक्तिमंतरेण यथोक्तं फलं सिध्यतीत्यत आह॥ तां त्विति॥४॥ द्वितीयहोमसंबंधी द्वितीयः पर्यायस्तस्यार्थं निर्ज्ञातुं तमेव पर्यायमाहेत्यत्र श्रुतिरि
त्यर्थः॥ पुरोवातादीत्यादिशब्देन वर्षहेतुर्वायुभेदो गृह्यते उक्तं चाभाणि धूमकार्यत्वं पौराणिकैः यतो धूमोद्भवं त्वभ्रं द्विजानां च हितं सदा॥५॥

छां॰ भा॰ टी॰

112

दावाग्निधूमसंभूतमभ्रंवनहितंस्मृतं॥मृतधूमोद्भवंत्वभ्रमशुभायभविष्यति॥अभिचाराग्निधूमोत्थंभूतनाशायवैद्विजाइति॥अथवायंय
जमानस्यप्राणाइंद्रादयस्तुअधिदैवंदेवाइत्याह॥पूर्ववदिति॥सोमंराजानमित्यादिव्याचष्टे॥अ

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवाःपूर्ववत्॥सोमंराजानंजुह्वतितस्याआहुतेर्वर्षंसंभवति॥श्रद्धाख्याआपःसोमाकारपरिणताद्वितीय
पर्यायेपर्जन्याग्निंप्राप्यवृष्टित्वेनपरिणमंते॥५॥पृथिवीवावगौतमाग्निरित्यादिपूर्ववत्तस्याःपृथिव्याख्यस्याग्नेःसंवत्सर
एवसमित्संवत्सरेणहिकालेनसमिद्धापृथिवीव्रीह्यादिनिष्पत्तयेभवत्याकाशोधूमःपृथिव्याइवोत्थितआकाशोदृश्यतेयथा
ग्नेर्धूमोरात्रिरर्चिःपृथिव्याह्यप्रकाशात्मिकायाअनुरूपारात्रिस्तमोरूपत्वादग्नेरिवानुरूपमर्चिर्दिशोंगाराउपशांतत्वसा

सोमंराजानंजुह्वतितस्याआहुतेर्वर्षंसंभवति॥५॥पृथिवीवावगौतमाग्निस्तस्याःसंवत्सरएवसमिदाका
शोधूमोरात्रिरर्चिर्दिशोंगाराअवांतरदिशोविस्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवावर्षंजुह्वतितस्याआहुतेरन्नं
संभवति॥६॥पुरुषोवावगौतमाग्निस्तस्यवागेवसमित्प्राणोधूमोजिह्वार्चिश्चक्षुरंगाराःश्रोत्रंविस्फुलिंगास्त
स्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवाअन्नंजुह्वतितस्याआहुतेरेतःसंभवति॥७॥मान्यादवांतरदिशोविस्फुलिंगाःक्षुद्रत्वसामा
न्यात्तस्मिन्नित्यादिसमानंतस्याआहुतेरन्नंव्रीहियवादिसंभवति॥६॥पुरुषोवावगौतमाग्निस्तस्यवागेवसमिद्वाचा
हिमुखेनसमिध्यतेपुरुषोनमूकःप्राणोधूमोधूमइवमुखान्निर्गमनोजिह्वार्चिर्लोहितत्वाच्चक्षुरंगाराभासाश्रय
त्वात्॥श्रोत्रंविस्फुलिंगाविप्रकीर्णत्वसाम्यात्समानमन्यत्॥अन्नंजुह्वतिव्रीह्यादिसंस्कृतं॥तस्याआहुतेरेतःसंभवति
॥७॥योषावावगौतमाग्निस्तस्याउपस्थएवसमित्तेनहिसापुत्राद्युत्पादनायसमिध्यते॥यदुपमंत्रयतेसधूमःस्त्रीसंभ
वादुपमंत्रणस्ययोनिरर्चिर्लोहितत्वाद्यदंतःकरोतितेंगाराअ ग्निसंबंधा द्वारख्याइति॥५।६।७॥तस्याआहुतेर्गर्भःसंभव

एवमिति॥ यथोक्तरीत्या श्रद्धादीनां रेतोंतानां यानि द्युलोकादिषु योषिदंतेष्वग्निषु हवनानि तेषामेकैकस्मिन्पर्याये यः क्रमो व्यारब्धस्तेनेति।
यावत्कथं पुनरापो गर्भीभवंति भूतांतराणामपि तुल्यो गर्भीभावस्तस्य पांचभौतिकत्वादत आह॥ तत्रेति॥ भूतानामप्येकमित्यपां प्राधान्यवि-
वक्षयैव निर्देशस्तासामेव केवलानां कार्यारंभकत्वविवक्षा किं न स्यात्तत्राह॥ न त्विति॥ भूतांतरैः सह कृतानां केवलानामपामारंभकत्वे यदार-
ब्धं कार्यं न तद्दृष्टमायतनस्य जलबुद्बुदवदस्थितत्वचलत्वादित्यर्थः॥ केवलानामपामनुपपत्त्युक्तमिदानीं तद्वर्तनालीत्यत आह॥ न चेति॥ इति-

इभिनंदाः सुखलवा विस्फुलिंगाः क्षुद्रत्वात्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः संभवतीति॥ एवं श्र-
द्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोहवनपर्यायक्रमेणाप एव गर्भीभूतास्तास्तत्रापामाहुतिसमवायित्वात्प्राधान्यविवक्षा आपः पंचम्या-
माहुतौ पुरुषवचसो भवंतीति न त्वाप एव केवलाः सोमादिकार्यमारभंते॥ न चापोऽत्रिवृत्कृताः संतीति त्रिवृत्कृतत्वेऽपि विशे-

योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव समिद्यदुपमंत्रयते स धूमो योनिरर्चिर्यदंतः करोति तेंऽगारा अभिनं-
दा विस्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः संभवति॥ १॥ (षसंज्ञालाभो दृष्टः पृथिवी-

यमिमा आपोऽयमग्निरित्यन्यतमबाहुल्यनिमित्तस्तस्मात्समुदितान्येव भूतान्यब्बाहुल्यात्कर्मसमवायीनि सोमादि-
कार्यारंभकाण्याप इत्युच्यंते॥ दृश्यते च द्रवबाहुल्यं सोमवृष्ट्यन्नरेतोदेहेषु बहु द्रवं च शरीरं यद्यपि पार्थिवं तत्र पंचम्यामा-
(हुतौ हुतायां रेतो

शब्दस्तासां त्रिवृत्त्वे त्रिवृतमेकैकामकरोदिति श्रुतेरिति हेत्वर्थः॥ सर्वेषु त्रिवृत्कृतत्वे कथं दृष्टो विशेषव्यपदेशो युज्येतेत्या-
शंक्याह॥ त्रिवृत्कृतत्वेऽपीति॥ अपां प्राधान्यविवक्षया प्रश्नप्रतिवचनयोरप्शब्दद्वयुक्तमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ केवलानामपामसत्त्वादिति।
यावत्कथमारंभकेषु भूतेष्वपां बाहुल्यमवगतमित्याशंक्य कार्यद्वारा तदधिगतिरित्याह॥ दृश्यते चेति॥ सोमादीनामब्बाहुल्येऽपि कथं पार्थिवशरीर-
स्य तद्बाहुल्यमित्याशंक्याह॥ बहु द्रवं चेति॥ पंचमप्रश्ननिर्णयमुपसंहर्तुं पातनिकां करोति॥ तत्रेति॥ योषाग्नाविति यावद्गर्भीभूताः पुरुषवचसो भवं-

उक्तार्थे वाक्यं योजयति ॥ इतीति ॥ अयं गर्भीभावोक्तिमात्रेण पुरुषवचस्त्वस्यानिर्णीतत्वादलमुत्तरग्रंथेनेत्याशंक्य तस्य तात्पर्यमाह ॥ यत्विति ॥ आहुत्योः संबंधीति शेषः ॥ प्रासंगिकं गर्भीभावोक्तिप्रसंगादागतमित्यर्थः ॥ वृद्धिहेति प्रक्रान्तस्य तूक्तिः ॥ प्रासंगिकीं संगतिं त्यक्त्वा साक्षादेव पूर्वोत्तरग्रंथयोरस्ति संगतिरिति तात्पर्यान्तरमाह ॥ इह चेति ॥ प्रजानामूर्ध्वगमनमुत्तरत्र निरूपयिष्यते तदर्थं नतासामुत्पत्तिरादावुच्यत इत्यर्थः ॥ द्विधा संगतिमुक्त्वा वाक्याक्षराणि योजयति ॥ स गर्भ इति ॥ सोमरूपत्वं नरेतांस्यपेक्ष्य पंचमत्वं विशेषणं गर्भाख्यस्य परिणामस्य द्रष्टव्यम् ॥ अपां

इति त्वेवं तु पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवंतीति व्याख्यात एकः प्रश्नो यत्तु द्युलोकादिमां प्रत्यावृत्तयो राहुत्योः पृथिव्यां पुरुषं स्त्रियं क्रमेणाविश्य लोकं प्रत्युत्थायी भवंतीति वाजसनेयके उक्तं तत्प्रासंगिकमिहोच्यते ॥ इह च प्रथमे प्रश्न उक्तं वेत्थ यदितो ऽधि प्रजाः प्रयंतीति तस्य चायमुपक्रमः ॥ स गर्भोऽपां पंचमः परिणामविशेष आहुतिकर्मसमवायिनीनां श्रद्धाशब्द-

इति तु पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवंतीति स उल्बावृतो गर्भो दश वा मासानंतः शयित्वा यावद्वाथ जायते ॥

वाच्यानां ॥ उल्बावृत उल्बेन जरायुणावृतो वेष्टितो दश वा नव वा मासानंतर्मातुः कुक्षौ शयित्वा ॥ यावता कालेन न्यूनेनातिरिक्तेन वा यावदनंतरं जायते ॥ उल्बावृत इत्यादि वैराग्यहेतोरिदमुच्यते ॥ कष्टं हि मातुः कुक्षौ मूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्मादिपूर्णे तदनुलिप्तस्य गर्भस्योल्बाशुचिपटावृतस्य लोहितरेतोऽशुचिबीजस्य मातुरशितपीतरसानुप्रवेशेन विवर्द्धमानस्य निरुद्ध-

इति नवमः खण्डः

प्रकृतत्वद्योतनार्थमाहुतीत्यादिविशेषणद्वयम् ॥ अथवा पूर्वोक्तकालान्न्यूनाधिकेन वा कालेन यावता जंतुः समग्रांगो जायते तावता कालेन कुक्षौ शयित्वेति संबंधः ॥ अनंतरं योनितो निर्गमनकारणीभूतकर्माभिव्यक्तेरिति शेषः ॥ उल्बावृतत्वं कुक्षौ चिरं शयनं योनितो निःसरणमित्येतदशेषप्राणिप्रसिद्धं किमिति श्रुत्या व्यपदिश्यते तत्राह ॥ उल्बावृत इत्यादीति ॥ वैराग्यार्थत्वमस्य स्फुटयति ॥ कष्टं हीति ॥ श्लेष्मादीत्यादिशब्देनासृक्पूयस्नायुमज्जादीनि गृह्यंते ॥ तदनुलिप्तस्येति तच्छब्दो मूत्रपुरीषादिविषयः ॥ शक्तिर्बुद्धिसामर्थ्यं बलं देहसामर्थ्यं वीर्यमिंद्रियसामर्थ्यं तेजः शरीरगतकांतिः

प्रज्ञा चेतना जीवनधर्मः चेष्टा प्राणधर्मः तानि रुद्धानि यस्य तस्येति विग्रहः ॥ मातुरुदरे शयानस्य कष्टत्वेपि तदुदराद्योनिद्वारा निःसरणं सुखकरमि
ति चेन्नेत्याह ॥ ततइति ॥ तच्छाहकान्तप्रकारमेवाभिनयति ॥ मुहूर्त्तमपीति ॥ यन्मातुरंतः शयनं मुहूर्त्तमपि दुःसहं तत्कथं दीर्घकालमपि तु शक्यं
॥ कथं च दशवा नववा मासानंतः शयित्वा पुनर्योनिद्वाराद्दुष्करं निःसरणं दुःसहं स्यादिति वैराग्यं ग्राहयति श्रुतिरित्यर्थः ॥ जातस्य पुनरनर्थो न
स्तीत्याशंक्याह ॥ एवमिति ॥ यावदायुषमित्येतद्व्याचष्टे ॥ पुनरिति ॥ घटीयंत्रवदूर्ध्वगमनार्थं वा निषिद्धकर्म यो नः पुण्येनाचरन्यावत्कर्मणार्जित

प्रज्ञाचेष्टस्य शयनं ततो योनिद्वारेण पीड्यमानस्य कष्टतरा निःसृतिर्जन्मेति वैराग्यं ग्राहयति ॥ मुहूर्तमप्यसह्यं दशवा मासानति
दीर्घकालमंतः शयित्वेति यावत्स एवं जातो यावदायुषं पुनर्घटीयंत्रवद्गमनागमनाय कर्म कुर्वन्कुलालचक्रवद्वा तिर्यग्भ्रमणा
य यावत्कर्मणोपात्तं आयुस्तावज्जीवति ॥ तमेवं क्षीणायुषं प्रेतं मृतं दिष्टं कर्मणा निर्दिष्टं परलोकं प्रति यदि चेज्जीवन्वैदिके कर्मणि
विज्ञाने वाधिकृतस्तमेनं मृतमितोऽस्माद्ग्रामादग्नये अग्न्यर्थं ऋत्विजो हरंति पुत्रा वा ऽन्त्यकर्मणे यत एव इत आगतः अग्नेः सका

स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरंति यत एवेतो यतः संभूतो भवति ॥ १ ॥

शाच्छ्रद्धाद्याहुतिक्रमेण यतश्च पंचभ्योऽग्निभ्यः संभूत उत्पन्नो भवति ॥ तस्मादेवाग्नये हरंति ॥ स्वामेव योनिमग्निमापादयंतीत्य
त्यर्थः ॥ १ ॥ वैन्यथ यदि तोऽधिप्रजाः प्रयंती त्ययं प्रश्नः प्रत्युपस्थितोऽपाकर्तव्य तया तत्र लोकं प्रत्युत्थिताना मधिकृतानां गृहमेधि
<< नोऽपद्युत्यमेवं यथोक्तं पंचा

मायुस्तावदस्मिन्देहे जीवति ततो म्रियते तथा च जातस्य मृत्युर्ध्रुव्यान्नास्ति सम्यक्ज्ञानं विना स्वस्ति प्राप्तिरित्य
र्थः ॥ अस्तु तर्हि मृतस्य दानकृत्यं तेत्याशंक्याह ॥ तमेवमिति ॥ सर्वस्य तर्हि मृतस्य परलोकित्वं स्यादितिचेन्नेत्याह ॥ यदीति ॥ तदा परलोकं प्रति
कर्मणा निर्दिष्टमिति पूर्वेण संबंधः ॥ युक्तं च तन्मृतस्याग्न्यर्थं नयनमित्याह ॥ यतइति ॥ १ ॥ स उल्बावृत इत्यादिना क्रमनुवदति ॥ वेत्थेति ॥ प्रत्यु
पस्थितः प्रजोत्पत्ति प्रदर्शनेन प्रसंगत इति यावत् यथावत्थ विदुरित्येतद्व्याचष्टे ॥ तत्रेत्यादिना ॥ स प्रश्नार्थमेव स्फोरयति ॥ लोकमिति ॥ निद्धारेणा

॥द्युलोकादीति॥ तेषां विषमभिसंभवंतीत्युत्तरत्र संबंधः॥ साधारण्योक्तेर्विशेषसंकोचो हेतुं विना न सिध्यतीति शंकते॥ कथमिति॥ पारिशेष्यं संको-
चकमिति परिहरति॥ गृहस्थानामिति॥ षष्ठी निर्धारणे। तत्र केवलकर्मिणो गृहस्थान विदुरिति ग्रहणमर्हतीति शेषः॥ परिव्राजकानामग्र-
स्याश्च ग्रहणं तामिति चेन्नेत्याह॥ ये चेति॥ केषां तर्हि ग्रहणमत आह॥ पारिशेष्यादिति॥ गृहस्थ एवं हेत्वंतरमाह॥ अग्निहोत्रेति॥ तदाहुत्यपूर्वप-
रिणामात्मकं जगदत्र पंचधा प्रविभज्याग्नित्वेन दर्शनमुत्तरमार्गप्राप्तिसाधनं चोद्यते तेनाविद्यायाः तत्संबंधाद्गृहस्थानामपि तत्संबंधस्य प्राप्तत्वात्ते-
षामेव ग्रहणमुचितमित्यर्थः॥ पारिशेष्यमाक्षिपति॥ नन्विति॥ ग्रामे सपत्नीको वासो न च ब्रह्मचारिणां पत्नीसंबंधः तच्च ग्रामश्रुत्या ब्रह्मचारि-

द्युलोकाद्यग्निभ्यो वयं क्रमेण जाता अग्निस्वरूपाः पंचाग्न्यात्मान इत्येवं विदुर्जानीयुः कथमवगम्यते इत्थं विदुरिति गृ-
हस्था एवोच्यंते नान्य इति॥ गृहस्थानां ये त्वनित्थंविदः केवलेष्टापूर्तदत्तपरास्ते धूमादिना चंद्रं गच्छंतीति वक्ष्यति॥ ये चा-
रण्योपलक्षिता वैखानसाः परिव्राजकाश्च श्रद्धातप इत्युपासते तेषां चेत्थंविद्भिः सहार्चिरादिना गमनं वक्ष्यति॥ पारिशे-

तद्य इत्थं विदु ॥ १ ॥ ५ ॥ १ ॥

ष्यादग्निहोत्राहुतिसंबंधाच्च गृहस्था एव गृह्यंते इत्थं विदुरिति॥ ननु ब्रह्मचारिणोऽप्यगृहीता ग्रामश्रुत्यारण्यश्रुत्या चा-
नुपलक्षितास्तेऽपि चेत्थं कथं पारिशेष्यसिद्धिः नैष दोषः पुराणस्मृतिप्रामाण्यादूर्ध्वरेतसां नैष्ठिकब्रह्मचारिणामुत्तरेणार्यम्णः
पंथाः प्रसिद्धोऽतस्तेऽप्यरण्यवासिभिः सह गमिष्यंति॥ ११ णो गृहीता गुरुकुलवासित्वाच्च॥ नारण्यश्रुत्योपलक्षितास्तेन तेषामिहग्र-

हणसंभवान्न पारिशेष्यमित्यर्थः॥ किं नैष्ठिकब्रह्मचारिणोऽत्रेत्थं विदुरिति गृह्येरन् किं वोपकुर्वाणा इति विकल्प्याद्यं दूषयति॥ नैष दोष इति॥ अ-
ष्टाशीतिसहस्राणि यतीनामूर्ध्वरेतसां स्मृतं स्थानं तु यत्तेषां तदेव गुरुवासिनामित्यादिपुराणस्मृतेः श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यान्नैष्ठिकब्रह्मचारि-
णामूर्ध्वरेतसामादित्यसंबंधेनोत्तरायणेनोपलक्षितो देवयानाख्यो मार्गो यावत्प्रसिद्धस्तस्मात्तेषामरण्यवासिभिः सहार्चिरादि तद्ब्रह्मचर्येणैवा

द्वितीयं प्रत्याह ॥ उपकुर्वाणकास्त्विति ॥ ते हि स्वाध्यायग्रहणार्थाः तस्मिन्गृहीते स्वेच्छावशादाश्रमांतरं गृह्णंतस्तत्फलेनैव फलवंतो भवंतीति न गृ
हस्थादिभ्यो विभज्येत्थं विदुरिति निर्देशमर्हंतीत्यर्थः ॥ किं नैष्ठिकानां ब्रह्मचारिणामुत्तरमार्गप्राप्तिसंभवादनर्थकमित्थंवित्त्वं प्राप्तमिति श्रुतिवि
रोधाद्द्वितीयेत्रुपाविशेष्याः सिद्धितादवस्थ्यमिति शंकार्थः ॥ किमित्थंवित्त्वं नैष्ठिकानामत्यनर्थकमित्युच्यते किंवा सर्वान्नेव प्रतीति विकल्प्याद्यमंगी
कृत्य द्वितीयं दूषयति ॥ न गृहस्थानिति तान्प्रत्यर्थवत्त्वमेवेत्थंवित्त्वस्य विभज्य समर्थयंते ॥ ये गृहस्था इति ॥ स्वभावतस्तदनुष्ठितेष्टापूर्तवला
दित्यर्थः ॥ तेषामेव गृहस्थानां मध्ये ये केचिदुक्तेन प्रकारेणेत्थं पंचाग्निदर्शनं विदुरग्निभ्यो न्यद्वा सगुणं ब्रह्म विदुस्ते देवयानेनोत्तरपथा गच्छंतीति
संबंधः न केवलं गृहस्थानां पंचाग्निवित्त्वमेव किंतु सगुणब्रह्मवित्त्वमपि तेषामस्तीति प्रमाणमाह ॥ अथेति ॥ अनेनेष्टिकरणाकरणापारविशेष

उपकुर्वाणकास्तु स्वाध्यायग्रहणार्था इति न विशेषनिर्देशार्हाः ॥ ननूर्ध्वरेतस्त्वं चेदुत्तरमार्गप्रतिपत्तिकारणं पुराणस्मृतिप्र
माण्यादिष्यते इत्थंवित्त्वमनर्थकं प्राप्तं न गृहस्थानामर्थवत्त्वात् ये गृहस्था अपि नेत्थं विदुस्तेषां स्वभावतो दक्षिणो धूमादिः ।
पंथाः प्रसिद्धस्तेषां य इत्थं विदुः सगुणं वान्यद्ब्रह्म विदुरथ यदु चैवास्मिंच्छव्यं कुर्वंति यदि च नार्चिषमेवेति लिंगादुत्तरेण तेग ।
च्छंति ननूर्ध्वरेतसां गृहस्थानां च समाने आश्रमित्व ऊर्ध्वरेतसामेवोत्तरेण पथा गमनं नेन गृहस्थानामिति न युक्तमग्निहो ।
त्रादिवैदिककर्मबाहुल्ये च सति ॥ नैष दोषोऽपूता हि ते शत्रुमित्रसंयोगवियोगनिमित्तं हि तेषां रागद्वेषौ तथा धर्माधर्मौ
हिंसानुग्रहनिमित्तौ हिंसानृतमायाऽब्रह्मचर्यादि च

॥ णब्रह्मविदामर्चिरादिगतिश्रवणादत्र गृहस्थानामपि ब्रह्मवित्त्वमि
तिगम्यते परिव्राजकादिष्वंतेष्वसंभवेन विद्यास्तुतेरपि दुर्वचनत्वादित्यर्थः ॥ विहितत्वाविशेषादाश्रमाणां तुल्यत्वमाश्रित्य शंकते ॥ नन्वि
ति ॥ साम्यमुक्त्वा गृहस्थेषु विशेषं दर्शयति ॥ अग्निहोत्रादीति ॥ वैदिकानि कर्माणि भूयांसि संति तेषां च बाहुल्ये सत्यविदुषामूर्ध्वरेतसामेव
देवयानेन पथा गमनं न गृहस्थानामित्ययुक्तं साधानभूयस्त्वे फलभूयस्त्वन्यायविरोधादित्यर्थः ॥ आश्रमित्वाविशेषेपि धर्मविशेषाद्विशु
द्धितारतम्यसंभवान्नैकरूप्यमिति परिहरति ॥ नैष इति ॥ कथं गृहस्थानामग्निहोत्रादिभूयोधर्मवत्त्वेपि विद्याहीनानामपूतत्वं तत्राह ॥ श

पदेनपरिग्रहीत्वादिगृह्यते॥अशुद्धिबाहुल्यकारणमतःशब्दार्थः॥तुल्यमूर्ध्वरेतसामप्यशुद्धिहेतुबाहुल्यादपूतत्वमित्याशंक्याह॥हिंसेति॥ऊर्ध्व
रेतसांपूतत्वेसिद्धेफलितमाह॥तेषामिति॥ऊर्ध्वरेतसांदेवयानेपथ्यनुप्रवेशेप्रमाणमाह॥तथाचेति॥पौराणिकाआहुरितिसंबंधः॥आश्रमधर्मसा
त्रमार्गद्वारेणामृतत्वमूर्ध्वरेतसामुक्तमाक्षिपति॥इत्थंविदामिति॥तेषांविद्यानर्थक्यमिष्टमेवेत्याशंक्याह॥तथाचेति॥सपरमात्मास्वयमहा
तःसन्नेनमधिकारिणमपवर्गप्रदानेनपालयतीतिचवाक्यंविद्यामन्तरेणामृतत्वंब्रुवतोविरुद्धमित्यर्थः॥ऊर्ध्वरेतसाममृतत्वस्यापेक्षिकत्वान्न
विद्यानर्थक्यमेवेतिपरिहरति॥नाभूतेति॥आपेक्षिकममृतत्वमित्यत्रप्रमाणमाह॥तत्रैवेति॥यत्रप्रजाःकामयमानामुक्तिभाजोभवन्तीत्युक्तंत॥

बहुशुद्धिकारणमपविहायैतेषामतोऽपूताअपूतत्वान्नोत्तरेणपथागमनंहिंसानृतमायाःब्रह्मचर्यादिपरिहाराच्चशुद्धात्मा
नोहीतरेशत्रुमित्ररागद्वेषादिपरिहाराच्चविरजसस्तेषामुक्तउत्तरःपन्थाःतथाचपौराणिकाःयेप्रजामीषिरेधीरास्तेश्मशा
नानिभेजिरेयेप्रजांनेषिरेधीरास्तेमृतत्वंहिभेजिरेइत्याहुः॥इत्थंविदांगृहस्थानामरण्यनिवासिनांचसमानमार्गत्वेऽमृ
तत्वफलेचसत्यरण्यनिवासिनांविद्यानर्थक्यंप्राप्तं॥तथाचश्रुतिविरोधः॥नतत्रदक्षिणायन्तिनाविद्वांसस्तपस्विनइति
सएनमविदितोनभुनक्तीतिचविरुद्धं॥नआभूतसंप्लवस्थानस्यामृतत्वेनविवक्षितत्वात्तत्रैवोक्तंपौराणिकैः॥आभूतसं
प्लवंस्थानममृतत्वंहिभाष्यतइति॥यच्चात्यन्तिकममृतत्वंतदपेक्षयानतत्रदक्षिणायन्तिसएनमविदितोनभुनक्तीत्या
द्याःश्रुतयइत्यतोनविरोधः॥नचपुनरावर्तन्तइमंमानवमावर्तंनावर्तन्तइत्यादिश्रुतिविरोधइतिचेन्नइमंमानवमितिवि
शेषणात्तेषामिहनपुनरावृत्तिरस्तीतिच॥यदिह्येकान्तेनैवनावर्तेरन्निमं ((अत्रैवतत्सन्निधावितियावत्कथंतर्हियथोक्तश्रुतिविरोधसमा-

धिरित्याशंक्याह॥यद्येति॥आदिशब्दस्तमेवंविद्वानमृतइहभवतीत्यादिश्रुतिसंग्रहार्थः॥आपेक्षिकामृतत्वेश्रुतिविरोधोनशक्यतेपरिहर्तुमिति
शंकते॥नचेति॥आदिशब्दस्तेषामिहनपुनरावृत्तिरित्यादिवाक्यसंग्रहार्थः॥इममिहेतिविशेषणावष्टंभेननिराचष्टेनेत्यादिना॥तदेवव्यतिरेकमु
खेनविशदयति॥यदीति॥सर्वकल्पेष्वश्रुतेरेतादृशत्वादिममिहेतिपदद्वयसामान्येनसर्वकल्पविषयेविशेषणानर्थक्यंदुर्वारमित्युत्तरमाह॥ १

॥ नानावृत्तीति॥ विध्यंतरेण विशेषणार्थसंभवे फलितमाह॥ अत इति॥ यस्मिन्काले ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तस्मात्कल्पांतरमन्यत्रेत्युक्तं॥ ऊर्ध्वरे
तसामाश्रमधर्ममात्रनिष्ठानां अमृतत्वमापेक्षिकमुपक्षिप्तं संप्रति तेषामेव साक्षात्कृतब्रह्मतत्त्वानामात्यंतिकममृतत्वं गतिनिरपेक्षं सिध्यती
त्याह॥ न चेति॥ तेषां गत्यादिनिरपेक्षमात्यंतिकममृतत्वं भवतीत्यत्र प्रमाणमाह॥ ब्रह्मैवेति॥ न तस्य प्राणा उत्क्रामंतीति॥ माध्यंदिनश्रुतिम
नुसृत्य न तस्येत्यादिकाण्वश्रुतिरपि नेतव्येति शंकते॥ तस्मादिति॥ वाक्यशेषविरोधान्नैवमिति दूषयति॥ नात्रेति॥ श्रुत्यंतरालोचनायामपि न स्व
रूप्या कल्पनेत्याह॥ सर्वे प्राणा इति॥ प्राणैः सह जीवस्येति शेषः॥ संसारदशायां प्राणैः सह विज्ञानात्मनो गमनेऽपि मोक्षे नास्ति प्राणानां जीवेन स

मानवमिहेति च विशेषणमनर्थकं स्यादिममिहेत्याकृतिमात्रमुच्यत इति चेन्न। अनावृत्तिशब्देनैव नित्यानावृत्त्यर्थ
स्य प्रतीतत्वादाकृतिकल्पनानर्थिका। तदिममिहेति च विशेषणार्थवत्त्वायान्यत्रावृत्तिः कल्पनीया न च सदेकमेवाद्वि
तीयमित्येवं प्रत्ययवतां मूर्धन्यनाड्यार्चिरादिमार्गेण गमनं॥ ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति तस्मात्तत्सर्वमभवन्न तस्य प्रा
णा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्त इत्यादिश्रुतिभ्यश्च। तस्माज्जीवादुत्क्रमिष्योः प्राणा नोत्क्रामन्ति सहैव गच्छन्तीत्य
र्थः कल्प्यत इति चेन्नात्रैव समवनीयन्त इति विशेषणानर्थक्यात्। सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति च प्राणैर्गमनस्य प्राप्तत्वादु
त्क्रामतीत्यनाशंकैवैषा॥ यदापि मोक्षस्य संसारगतिवैलक्षण्यात्प्राणानां जीवेन सहागमनमाशंक्य तस्मान्नोत्क्रा
मन्तीत्युच्यते तदाप्यत्रैव समवनीयन्त इति विशेषणमनर्थकं स्यान्न च प्राणैर्वियुक्तस्य गतिरुपपद्यते जीवत्वं वा॥ सर्वे

हगमनमित्याशंकायां न तस्मादित्यादिवाक्यमित्याशंक्याह॥ यदापीति॥ भवतु प्राणानामत्रैव समवलयस्तथापि जीवस्य गमनायत्त
ममृतत्वमित्याशंक्याह॥ न चेति॥ कस्मिन्वहमुत्क्रांत उत्क्रांतो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजतेति।
श्रुतेरिति शेषः॥ किंच प्राणैर्वियुक्तस्य चिदात्मनो जीवत्वं नोपपद्यते प्राणोपाधिकस्यैव तस्य जीवशब्दवाच्यत्वादित्याह॥ जीवत्वं वे।
ति॥ उक्तमर्थं समर्थयते॥ सर्वगतत्वादिति॥ चिदात्मा हि कल्पनायामधिष्ठाने सन्निहितो निर्भागः सर्वस्यात्मा तस्मादग्नेर्विस्फुलिंगवज्जीवत्व

छां·भा·
१६

तस्याश्च प्राणवियोगे चिदात्मनो जीवत्वं गतिर्वा न शक्या कल्पयितुं॥ तस्मात्पूर्णत्वादिप्रतिपादकश्रुतीनां प्रमाणत्वादित्यर्थः सदात्मनः सर्वगत
स्य जीवात्मभेदकरणं न प्राणोपाधिकृतं किंतु स्वत एव तत्स्यांशो जीवस्तथा चाग्निविस्फुलिंगवत्तस्य गत्युपपत्तेरित्याशंक्याह॥ नचेति॥ निष्क
लं निष्क्रियं शांतमित्यादिश्रुतेरिति शेषः प्रकरणार्थमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ निर्गुणब्रह्मविदामप्राप्तिकामृतत्वस्य गमनादिनिरपेक्षत्वादि
तियावत् सगुणब्रह्मोपासकस्य सापेक्षममृतत्वमित्यत्र विशेषणश्रुतिमनुकूलयति॥ तदपराजितेति॥ आदिपदेन तदैरंमदीयः सोमसवन इत्या

अ·
५

निरवयवत्वात्प्राणसंबंधमात्रमेव ह्यग्निविस्फुलिंगवज्जीवत्वभेदकारणमित्यतस्तद्वियोगे जीवत्वं गतिर्वा न शक्या परिक
ल्पयितुं श्रुतयश्चात्र प्रमाणं॥ न च सतोऽणुरवयवः स्फुटितो जीवाख्यः सद्रूपं छिद्रीकुर्वन्गच्छतीति शक्यं कल्पयितुं॥ तस्मात्त
योर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति सगुणब्रह्मोपासकस्य प्राणैः सह नाड्या गमनं सापेक्षमेव चामृतत्वं न साक्षान्मोक्ष इति ग
म्यते॥ तदपराजिता पूस्तदैरंमदीयं सर इत्याद्युक्तानेषामेव ब्रह्मलोक इति विशेषणात्॥ अतः पंचाग्निविदो गृहस्था ये च

ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षा

मेऽरण्ये वानप्रस्थाः परिव्राजकाश्च सह नैष्ठिकब्रह्मचारिभिः श्रद्धा तप इत्येवमाद्युपासते श्रद्दधानास्तप (ह्यान्
स्विनश्चेत्यर्थः॥ उपासनशब्दः तात्पर्यार्थः॥ इष्टापूर्तेदत्तमित्युपासत इति यद्वत्॥ श्रुत्यन्तराच्च सत्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भा

दिरूपं ये तेषामेव ब्रह्मविदामेषु पूर्वोक्तविशेषगुणो ब्रह्मणः सत्याख्यस्य लोको नान्येषामकृतात्मनामिति विशेषदर्शनादमृतत्वं तेषां॥
तल्लोकनिवासिभिः समं सापेक्षमेवेति निर्धारितमित्यर्थः॥ ऊर्ध्वरेतसामाश्रममात्रनिष्ठानामपि ब्रह्मलोको लभ्यते गृहस्थानां पुनर्विदुषामे
वेत्युपपादयन्प्रकृतश्रुतिव्याख्यानमनुवर्तयति॥ अत इति॥ पूर्वोक्तपारिशेष्यादिवशादितियावत्॥ परिव्राजकाश्चेत्यमुख्यसंन्यासिनस्त्रि
दंडिनो गृह्यंते॥ मुख्यसंन्यासिनां ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति पृथक्कृतत्वाच्छ्रद्धा सत्यमित्युपासन इति श्रुत्यंतरं पंचाग्निविदो गृहस्थाः स्वाश्र

राम
१६

सत्यंब्रह्मोपासकाश्चोभये सर्वे श्रद्धेनोच्यंते॥ चतुर्थेऽप्युपकोसलविद्यायां गतिव्याख्यानमतिवृत्तं तेन समानमर्चिषोऽहरित्यादिवाक्यव्याख्या-नं च॥ तथा च तन्न पृथक्कर्तव्यमित्याह॥ समानमिति॥ उत्तरमार्गव्याख्यानमुपसंहरति॥ एष इति॥ देवयानेन पथा बहिरंडादवस्थितं ब्रह्म गंतव्यमित्येके तान्प्रत्याह॥ नांडादिति॥ तत्र हेतुमाह॥ यदंतरेति॥ पितरं द्युलोकं मातरं च पृथिवीं मध्ये ह स्थिती अमृणवंताभ्यामिदं विश्वं कर्मज्ञानाधिकृतं गच्छतीति॥ न चांडाद्बहिरस्ति गतिद्वयमित्यर्थः॥ वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयंत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं देवयानोपदेशेन व्या-

सर्वेऽर्चिषमर्चिरभिमानिनीं देवतामभिसंभवंतीति प्रतिपद्यंते॥ समानमन्यच्च चतुर्थे गतिव्याख्यानेनैष देवयानः पंथा व्या-ख्यातः सत्यलोकावसानो नांडाद्बहिर्यदंतरा पितरं मातरं चेति मंत्रवर्णात्॥ अथेत्यर्थांतरप्रस्तावनार्थो य इमे गृहस्था ग्रामे ग्राम इति गृहस्थानामसाधारणं विशेषणमरण्यवासिभ्यो व्यावृत्त्यर्थं॥ यथा वानप्रस्थपरिव्राजकानामरण्यविशेषणं गृहस्थेभ्यो

षड्ढेति मासाꣳस्तान्मासेभ्यः संवत्सरꣳ संवत्सरादादित्यमादित्याच्चंद्रमसं चंद्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमा-नवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पंथा इति॥ अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमि॥ ॥१॥ व्यावृत्त्यर्थं तद्वदिष्टापूर्ते इष्ट-मग्निहोत्रादि वैदिकं कर्म पूर्तं वापीकूपतडागारामादिकरणं दत्तं च बहिर्वेदि यथाशक्त्यर्हेभ्यो द्रव्यसंविभागो दत्तं॥ इत्येवं-विधं परिचरणपरित्राणाद्युपासते॥ इतिशब्दस्य ॥ ख्यानं संप्रति पितृयाणोपदेशेनापि ग्रामनिवासित्वाविशेषादित्याशंक्याह॥ ग्रा-म इतीति॥ सपत्नीको हि वासो ग्राम इत्युच्यते॥ न च सपत्नीकत्वमूर्ध्वरेतसां युक्तं॥ तथा च गृहस्थानामेव ग्रामविशेषणमसाधारणं॥ न च तद-नर्थकमूर्ध्वरेतोभ्यस्तेषां व्यावृत्त्यर्थत्वादित्यर्थः॥ तद्वदृष्टांतेन स्पष्टयति॥ यथेति॥ वेद्यंतर्भावव्यासेधार्थं बहिर्वेदीति विशेषणमादेः॥ दत्त-मिति॥ प्रतीकोपादानं पुनर्व्याख्यानस्यानुवाद इत्यपुनरुक्तिः॥ इतिशब्दार्थमाह॥ इत्येवंविधमिति॥ परिचरणं गुर्वादिशुश्रूषा परित्राणं रक्षणमादिपदं नित्यस्वाध्यायादिसंग्रहार्थं उपासते तात्पर्येणानुतिष्ठंतीति यावत्कथमिति शब्दस्य पर्यायोक्तार्थत्वमितिहस्योपाध्यायः कथयती

देवयानाधिकृतेभ्यः सकाशात् पितृयाणाधिकृतेषु विशेषांतरमाह ॥ नैतदिति ॥ अप्राप्तप्रतिषेधोयमिति शंकते ॥ कुत इति ॥ प्राप्तिं दर्शयन्नु-
त्तरमाह ॥ अस्ति हीति ॥ पूर्ववद्यथापूर्वं देवयानेन पथावयवेभ्योवयविनः संवत्सरस्य प्राप्तिस्तथेति यावत् ॥ अन्नशब्दस्य यथाश्रुतमर्थं गृही-

प्रकारदर्शनार्थत्वान्ते दर्शनवर्जितत्वाद्धूमं धूमाभिमानिनीं देवतामाभिमुख्येन संभवंति प्रतिपद्यंते तया निर्वाहिता धूमाद्रा-
त्रिं रात्रिदेवतां रात्रेरपरपक्षदेवतामेव कृष्णपक्षाभिमानिनीमपरपक्षाद्यान्षण्मासान्दक्षिणां दिशमेति सविता तान्मासान्द-
क्षिणायनषण्मासाभिमानिनीर्देवताः प्रतिपद्यंत इत्यर्थः संघचारिण्यो हि षण्मासदेवता इति मासानिति बहुवचनप्रयोगात्ता-
स्तु नैते कर्मिणः प्रकृताः संवत्सरं संवत्सराभिमानिनीं देवतामभिप्राप्नुवंति ॥ कुतः पुनः संवत्सरप्राप्तिप्रसंगो यतः प्रतिषिध्य-
ते ॥ अस्ति हि प्रसंगः संवत्सरस्यैकस्यावयवभूते दक्षिणोत्तरायणे तत्रार्चिरादिमार्गप्रवृत्तानामुदगयनमासेभ्योवयविनः

त्युपासते ते धूममभिसंभवंति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षड्दक्षिणैति मासांस्तान्नैते संवत्सर-
मभिप्राप्नुवंति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चंद्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयं-

संवत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता अत इहापि तदवयवभूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवयविनः संवत्सरस्यापि ॥ ति ॥
पूर्ववत्प्राप्तिरापन्ना यतस्तत्प्राप्तिः प्रतिषिध्यते नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवंतीति ॥ मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशं आकाशा-
च्चन्द्रमसं कोसौ यस्तैः प्राप्यते चन्द्रमा य एष दृश्यतेंतरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां तदन्नं देवानां तं चन्द्रमसमन्नं देवा इंद्रादयो भक्ष-
यंत्यतस्ते धूमादिना गत्वा चंद्रभूताः कर्मिणो देवैर्भक्ष्यंते ॥ नन्वनर्थायेष्टादिकरणं यद्यन्नभूता देवैर्भक्ष्यंते नैष दोषः ॥ अन्नमि-
त्युपकरणमात्रस्य विवक्षितत्वान्न हि ते कवलोत्क्षेपेण देवैर्भक्ष्यंते किं तर्ह्युपकरणमात्रं देवानां भवंति ते स्त्रीपशुभृत्यादिवद्दृश्या

त्वा चोदयति ॥ नन्विति ॥ औपचारिकमर्थं गृहीत्वा परिहरति ॥ नैष इति ॥ वृद्धप्रयोगमंतरेण कथमुपकरणविषयोन्नशब्दो व्याख्यायते तत्राह ॥

भवतु कर्मिणां देवान्प्रत्युपकरणत्वं तथापि स्वयमुपभोगाभावादनर्थकमिष्टादिकरणमित्याशंक्याह ॥ न चेति ॥ अन्योपभोग्यानामपि स्वयंभोगस
त्वं तस्मादित्युच्यते ॥ तथापि तेषां मृतानामशरीरिणां कथमुपभोगः संभवतीत्याशंक्याह ॥ शरीरं चेति ॥ कथमपां चंद्रलोके देहारंभकत्वं तदाह ॥
तदुक्तमिति ॥ अपां सोमत्वमेवात्र प्रतीयते न तु कर्मिदेहारंभकत्वमित्याशंक्याह ॥ ता आप इति ॥ कर्मसमवायिनीनामपां कर्मापूर्वद्वारा यजमा
नदेहे प्रतिष्ठानां कथं द्युलोकप्रवेशादि संभवतीत्याशंक्याह ॥ अपां चेति ॥ भासितारब्धस्य शरीरस्य भोगायतनत्वं दर्शयति ॥ तदारब्धेनेति ॥ तदे

उपकरणे तु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं विशोऽन्नं राज्ञामित्यादिवन्न च तेषां स्त्र्यादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युपभोगो नास्ति तस्मात्कर्मिणो दे
वानामुपभोग्या अपि संतः सुखिनो देवैः क्रीडंति शरीरं च तेषां सुखोपभोगयोग्यं चंद्रमंडल आप्यमारभ्यते ॥ तदुक्तं पुरस्ताच्छ्र
द्धाख्या आपो द्युलोकाग्नौ हुताः सोमो राजा संभवतीति ता आपः कर्मसमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनुगता द्युलोकं प्राप्य चंद्रत्वमाप
न्नाः शरीराद्यारंभिका इष्टाद्युपासकानां भवंत्यंत्यायां च शरीराहुतावग्नौ हुतायामग्निना दह्यमाने शरीरे तदुत्था आपो धूमेन स

तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तंते ॥

होर्ध्वं यजमानमावेष्ट्य चंद्रमंडलं प्राप्य कुशमृत्तिकास्थानीया बाह्यशरीरारंभिका भवंति ॥ तदारब्धेन च शरीरेणेष्टादिफल
मुपभुंजाना आसते ॥ यावत्तदुपभोगनिमित्तस्य कर्मणः क्षयः संपतंति येनेति संपातः कर्मणः क्षयो यावत्संपातं यावत्कर्मणः
क्षय इत्यर्थः ॥ तावत्तस्मिंश्चंद्रमंडल उषित्वाथानंतरमेतमेव वक्ष्यमाणमध्वानं मार्गं पुनर्निवर्तंते पुनर्निवर्तंत इति प्रयोगा
त्पूर्वमपि असकृच्चंद्रमंडलं गता निवृत्ताश्चासन्निति गम्यते ॥ तस्मादिह लोक इष्टादिकर्मोपचित्य चंद्रं गच्छंति तत्क्षये चाव
((र्तंते क्षणमात्रमपि

वाणामन्नमित्यादि व्याख्याय तस्मिन्नित्यादि व्याचष्टे ॥ यावदिति ॥ चंद्रलोकस्तच्छब्दार्थः यावत्संपातमुषित्वेति
श्रूयते कथमन्यथा व्याख्यायते तत्राह ॥ संपतंतीति ॥ पुनःशब्दप्रयोगस्य तात्पर्यमाह ॥ पुनरिति ॥ अथेत्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति ॥ तस्मा

तच्चन्द्रपरामृष्टं हेतुमुपदर्शयति ॥ स्थितीति ॥ यथा दीपस्य स्नेहक्षये स्थितिनिमित्ताभावाद् स्थितिस्तथा चंद्रलोके स्थितिनिमित्तस्य
भुक्तस्य भोगेन क्षयात्तत्रास्थित्यसंभवादावृत्तिरेवेत्यर्थः ॥ नन्विन्द्रियवत्सु पानमुषित्वा तत्र विचारयति ॥ किंतत्रेति ॥ तस्य चंद्रमंडलप्रापक
स्यातिरिक्तस्य च सर्वस्य कर्मणः क्षये सतीति ॥ यावत्सावशेषोऽभुक्तात्कर्मणः सकाशादिति ॥ केनचित्कर्मणा सहितः सन्नित्यर्थः ॥
पक्षद्वयेऽपि फलं पृच्छति ॥ किं तत इति ॥ तत्राद्यं पक्षं पूर्वपक्षिमुखेन प्रतिक्षिप्तुं तावदाह ॥ यदीति ॥ तत्रैव दूषणांतरमाह ॥ तिष्ठ
त्विति ॥ चन्द्रमंडलस्य सम्यक् ॥ ततश्चन्द्रमंडलादित्येतदिहेत्येतल्लोकोक्तिः ॥ आदिपदं शुभाशुभकर्मानुसारि सर्वव्यापारसंग्रहार्थं ॥
न केवलं सर्वकर्मक्षयपक्षे श्रुतिरेव विरुध्यते किंतु स्मृतिश्चेत्याह ॥ तत इति ॥ चंद्रलोके भोक्तव्यस्य कर्मणः भोगेन क्षयादूर्ध्वं शेषेणानुप

स्थितिनिमित्तकर्मक्षयान्नेह क्षयादिव प्रदीपस्य ॥ किं तद्येन कर्मणा चंद्रमंडलमारूढास्तस्य सर्वस्य क्षये तस्मादव
रोहणं ॥ किं वा सावशेषस्येति ॥ किं ततः ॥ यदि सर्वस्यैव क्षयः कर्मणश्चंद्रमंडलस्थस्यैव मोक्षः प्राप्नोतीति ॥ तिष्ठतु तावत्त
त्रैव मोक्षः स्यान्नवेति तत आगतस्येह शारीरोपभोगादि न संभवति ततः शेषेणेत्यादिस्मृतिविरोधश्च स्यात् ॥ नन्विष्टापू
र्तदत्तव्यतिरेकेणापि मनुष्यलोके शारीरोपभोगनिमित्तानि कर्माण्यनेकानि संभवंति न चैतेषां चंद्रमंडल उपभोगोऽस्ति
ऽक्षीणानि तानि ॥ यन्निमित्तं चंद्रमंडलमारूढस्तान्येव क्षीणानीत्यविरोधः शेषशब्दश्च सर्वेषां कर्मत्वसामान्याद्विरुद्धः

भुक्तेन कर्मणा जन्म प्रतिपद्यत इत्यादिस्मृतिः सर्वकर्मक्षयपक्षे विरुध्यत इत्यर्थः ॥ सर्वकर्मक्षयपक्षे पूर्वपक्षिणाऽन्यथावादिना
प्रतिक्षिप्ते सावशेषपक्षमुत्तरवादी प्रतिपद्यते ॥ नन्विति ॥ तान्यपि चंद्रमंडले भुक्तान्येवेति नावशेषोऽस्तीत्याशंक्याह ॥ न चेति ॥ न हि सर्वकर्मवशा
च्चंद्रमंडलप्राप्तिरिति भावः ॥ न हि चंद्रमंडले कर्मफलोपभोगाभावात्तदारोहेणेत्याशंक्याह ॥ यन्निमित्तमिति ॥ अविरोधश्चंद्रमंडले भोगस्य
शेषकर्मसद्भावस्य चेति शेषः यत्तु ततः शेषेणेत्यादिस्मृतिविरोध इति तत्राह ॥ शेषशब्दश्चेति ॥ निःशेषमपि भुक्तेषु कर्मसु अभुक्तकर्मसु शेष
शब्दो न विरुध्यते ॥ अभुक्तानां कर्मणां कर्मत्वस्य तुल्यत्वान्नात्र सावशेषपक्षे स्मृतिविरोधोऽस्तीत्यर्थः ॥ यच्चंद्रमंडलस्थस्यैव मोक्षः स्यादितित

शेषकर्मसद्भावादेवेतियावदितश्चकर्मशेषसिद्धिरित्याह ॥ विरुद्धेति ॥ आरंभकत्वसंभवादेकजात्युपभोग्यकर्मक्षयेपिकर्मशेषःसंभवतीति
शेषः ॥ अथैकस्मिन्जन्मनिसर्वाणिक्षीयंतेकर्माशयस्यैकभविकत्वादित्याशंक्याह ॥ नचेति ॥ एकभविकन्यायस्योपरिष्टान्निराकरिष्यमाण
त्वादित्यर्थः इतश्चशेषकर्मसिद्धिरित्याह ॥ ब्रह्महत्यादेश्चेति ॥ श्वसूकरखरोष्ट्राणामित्यादिस्मरणं ॥ घृतभांडस्नेहशेषवद्भुक्तस्यैवकर्मणःशे
षात्पुनरावृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह ॥ स्थावरादीति ॥ शेषकर्मसिद्धौहेत्वंतरमाह ॥ गर्भसंभूतानामिति ॥ कर्मशेषसद्भावमुपसंहरति ॥ तस्मा
दिति ॥ एकस्यापिकर्मणोऽनेकजन्महेतुत्वेनचक्रवदित्यर्थः ॥ मतांतरमुत्थापयति ॥ यत्त्विति ॥ यावत्प्रवृत्तफलंकर्मनक्षीयतेतावत्तद्वृत्तिप्रतिबं
धादन्यानिकर्माणिस्वफलंनारभंतेमरणकालेतुप्रतिबंधकाभावात्सर्वकर्माशयसंघातोपमर्देनतेषामुत्तरशरीरारंभकत्वमविरुद्धमित्य

चतत्रैवमोक्षःस्यादितिदोषाभावोविरुद्धानेकयोन्युपभोगफलानांचकर्मणामेकैकस्यजंतोरारंभकत्वसंभवान्नचैक
स्मिन्जन्मनिसर्वकर्मक्षयःउपपद्यते ॥ ब्रह्महत्यादेश्चैकैकस्यकर्मणोऽनेकजन्मारंभकत्वस्मरणात् ॥ स्थावरादिप्राप्ता
नांचात्यंतमूढानामुत्कर्षहेतोःकर्मणआरंभकत्वासंभवाद्गर्भसंभूतानांचवर्तमानानांकर्मासंभवेसंसारानुपपत्तिस्त
स्मान्नैकस्मिन्जन्मनिसर्वेषांकर्मणामुपभोगोयत्तुकैश्चिदुच्यतेसर्वकर्माशयोपमर्देनप्रायेणकर्मणांजन्मारंभकत्वंतत्रका
निचित्कर्माण्यनारंभकत्वेनैवतिष्ठंतिकानिचिज्जन्मारभंतइतिनोपपद्यते ॥ मरणस्यसर्वकर्माभिव्यंजकत्वात्स्वगोचराभि
व्यंजकप्रदीपवदितितदसत्सर्वस्यसर्वात्मकत्वाभ्युपगमान्नहिसर्वस्य ((र्थः ॥ तथापिकथंशेषकर्मसद्भावासिद्धिरित्यतआह ॥ तत्रे

ति ॥ अनारब्धकर्मणांसर्वेषामुत्तरशरीरारंभकत्वेसतीतियावत्प्रयाणकालेयानिकर्माण्यभिव्यक्तानितान्येवोत्तरशरीरारंभकाणिइत
रेषांतुनशरीरारंभकत्वमितिदूषयति ॥ तदसदिति ॥ मधुब्राह्मणोक्तेनन्यायेनसर्वस्यसर्वात्मकत्वांगीकाराद्देहस्यापितथात्वात्सर्वात्मनो
पमर्दोपपत्तिरित्यर्थः ॥ उक्तमर्थमुपपादयितुंसामान्यन्यायमाह ॥ नहीति ॥ सर्वंसर्वस्यकारणंकार्यंचेतिन्यायेनसर्वस्यसर्वात्मकत्वेस्थितेपी
तिकस्यचित्क्वचित्सर्वात्मनोपमर्दः तथाभिव्यक्तिर्वानोपपद्यते ॥ प्रतीयमानोपमर्दस्तुदेशविशेषादिकृतत्वादित्यर्थः ॥ उक्तन्यायप्रक्रमेणे

॥ तथेति ॥ इतश्च कर्मशेषः संभवतीति क्रमवत्तायां दृष्टान्तमाह ॥ यथा चेति ॥ पूर्वक्रमेणानुभूतानि यानि मनुष्यादीनि जन्मानि तैरभि-
संस्कृताः संपादिताः विरुद्धा या भूयस्यो वासनास्ता नातिविशेषप्रापकेण कर्मणोऽस्मिन्नारभ्यमाणेन निरुध्यन्त इत्यर्थः ॥ दार्ष्टान्तिकमाह
॥ तथेति ॥ दृष्टान्तं विवृणोति ॥ यदि हीति ॥ व्यवहितवासनोच्छेदेपि नाव्यवहितदेशोच्छित्तिस्तेन तथा चानन्तरजन्मान्त्या वासना सामान्येन
मर्कटशिशोर्यथोक्तं कौशलमविरुद्धमित्याशंक्याह ॥ न चेति ॥ किं च पूर्वप्रज्ञा चेत्यविशेषेण पूर्वजन्मार्जितवासना जीवमनुगच्छति

सर्वात्मकत्वे देशकालनिमित्तावरुद्धत्वात्सर्वात्मनो पमर्दः कस्यचित्क्वचिदभिव्यक्तिर्वा सर्वात्मनो पपद्यते ॥
तथा कर्मणामपि साश्रयाणामुपमर्दोऽभिव्यक्तिश्च पूर्वानुभूतमनुष्यमयूरमर्कटादिजन्माभिसंस्कृता विरुद्धा-
नेकवासना मर्कटत्वप्रापकेन कर्मणा मर्कटजन्मारभमाणेन नोपमृद्यन्ते ॥ तथा कर्माण्यप्यन्यजन्मप्राप्तिनिमित्ता-
नि नोपमृद्यन्त इति युक्तं ॥ यदि हि सर्वाः पूर्वजन्मानुभववासना उपमृद्येरन्मर्कटादिजन्मनिमित्तेन कर्मणा मर्कटज-
न्मन्यारब्धे मर्कटस्य जातमात्रस्य मातुः शाखायाः शाखान्तरगमने मातुरुदरसंलग्नत्वादिकौशलं न प्राप्नोति इहज-
न्मन्यनभ्यस्तत्वात् न चातीतानन्तरजन्मनि मर्कटत्वमेवासीत्तस्येति शक्यं वक्तुं तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा
चेति श्रुतेस्तस्माद्वासनावन्नाशेषकर्मोपमर्द इति शेषकर्मसंभवः यत एवं तस्माच्छेषेणोपयुक्तात्कर्मणः संसार उपप-
द्यत इति न कश्चिद्विरोधः ॥ कोसावध्वा यं प्रति निवर्तनं तदुच्यते ॥ यथेतं यथागतं निवर्तन्ते ॥ ननु मासेभ्यः पितृलोकं पि-
तृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमिति गमनक्रम उक्तो न तथा निवृत्तिः किं तर्ह्याकाशाद्वायुमित्यादि कथं यथेतमित्यु-

ति श्रवणादव्यवहितपूर्वजन्मवासनैवानुमन्वेतीति न शक्यं विशेषतो वक्तुमित्याह ॥ तं विद्येति ॥ दृष्टान्तमुपपाद्य दार्ष्टान्तिकं निगमय-
ति ॥ तस्मादिति ॥ शेषकर्मसद्भावफलितमाह ॥ यत इति ॥ उपयुक्तात्कर्मणः शेषेणेति संबन्धः ॥ कश्चिदिति ॥ श्रौतो वा स्मार्तो वा यौक्तिको
वा लौकिको वा इत्यर्थः ॥ एतमेवाध्वानमिति प्रकृतमध्वानं प्रश्नपूर्वकं विशदयति ॥ कोसावित्यादिना ॥ यथेतमित्युक्तमाक्षिपति ॥ नन्वि

च्यते ॥
ति ॥ किं यथेतमित्येतदेव न संभवति किं वाऽय-
थेतमेव नियमो नोपपद्यते तत्राद्यं दूषयति ॥

॥नैषदोषइति॥द्वितीयंप्रत्याह॥नचेति॥अत्रेति निवृत्तिकृत्ता॥अनेवंविधमपीति॥यथागतिक्रमोदर्शितोनतथानिवृत्तिर्नियता किंतुवि
धांतरेणापिसंभवतीत्यर्थः।निवृत्तेः क्रमनियमाभावेकीदृशोनियमोविवक्षितइत्याशंक्याह॥पुनरिति॥येनाभिमर्येणतर्हियथेतमित्युक्त
मतआह॥अतइति॥गतिक्रमवन्निवृत्तिक्रमेनियमाभावोऽतःशब्दार्थः॥उक्तंचयथेतमनेवंचेतिनिवृत्तिनियमेफलितमाह॥अतइति॥पर
मात्मानंव्यावर्तयितुं भौतिकमित्युक्तं॥कथंपूर्वसिद्धाकाशतादात्म्यापत्तिरवरोहतांसिध्यतीत्याशंक्यतत्सामीप्यगमनमेवतद्भावापत्तिरित्युप

नैषदोषः॥आकाशप्राप्तेस्तुल्यत्वात्पृथिवीप्राप्तेश्च॥नचात्रयथेतमेवेतिनियमः॥नेवंविधमपिनिवर्तंते॥पुनर्निवर्तंतइ-
तितुनियमो तदुपलक्षणार्थमेतद्यथेतमित्यतोभौतिकमाकाशंतावत्प्रतिपद्यंते॥यास्तेषांचंद्रमंडलेशरीरारंभकाआपअ-
संस्तास्तेषांतत्रोपभोगनिमित्तानांकर्मणांक्षयेविलीयंते॥घृतसंस्थानमिवाग्निसंयोगेताविलीनाअंतरिक्षस्थाआकाशभू-

यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुंवायुर्भूत्वाधूमोभवतिधूमोभूत्वाऽभ्रंभवत्यभ्रंभूत्वामेघोभवतिमेघोभूत्वा

ताइवसूक्ष्माभवंति॥ताअंतरिक्षाद्वायुर्भवंतिवायुप्रतिष्ठावायुभूताइतश्चामुतश्चोह्यमानाःताभिः ((प्रवर्षति॥५॥
सहक्षीणकर्मावायुभूतोभवति॥वायुर्भूत्वाताभिःसहैवधूमोभवति॥धूमोभूत्वाऽभ्रमब्भरणमात्ररूपोभवत्यभ्रंभूत्वा
ततःसेचनसमर्थोमेघोभवति॥मेघोभूत्वाउन्नतेषुप्रदेशेष्वथप्रवर्षतिवर्षधारारूपेणपातकर्मापततीत्यर्थः॥तइहव्री
हियवाओषधिवनस्पतयस्तिलमाषाइत्येवंप्रकाराजायंतेक्षीणकर्मणांअनेकत्वाद्बहुवचननिर्देशो ((न्वर्पतेस्वाभाव्याप-

त्तिरितिन्यायादित्याह॥यास्तेषामिति॥घृतस्यसंस्थानंकाठिन्यंतास्वाकाशभूतासुतत्परिवेष्टिताःकर्मिणोऽवरोहंतस्तद्भूताइवभवंतीत्य
र्थः॥आकाशाद्वायुमित्युक्त्यार्थंसाधयति॥ताअंतरिक्षादिति॥उन्नतेषुसमुद्रादिव्यतिरिक्तेषुप्रदेशेष्वितियावत्॥तइत्यनुशयिनोनिर्दिश्यं
ते॥व्रीहीति॥पृथिवीकथ्यतेकथमस्मिन्वाक्येबहुवचनेनानुशयिनांबहुत्वंनिर्देशःकृतइत्यर्थः॥कथंतर्हिमेघोभूत्वाप्रवर्षतीत्यादावेकवच

मेघादिष्विति॥ येपूर्वं मेघादयो नभोन्तास्ते प्रत्येकमभिमानिदेवतानामेकरूपत्वात्तदुपश्लिष्टानामनुशायिनामप्येकवचनेन निर्देशो यु
क्त इत्यर्थः॥ अतो वै खल्वित्यादिवाक्यं व्याचष्टे॥ यस्मादिति॥ अनुशायिनां दुःखं निःसरणमित्युक्तमुपपादयति॥ यत इत्यादिना॥ मकरा
दिभिर्भक्षितानामनुशायिनां तेभ्यस्तत्समानजातीयत्वेन समुद्भवो भविष्यतीति चेन्नेत्याह॥ तेपीति॥ मकरादयोपि जलचारिभिरन्यैर्भक्ष्यं
ते तथा च समुद्रे पतितानामनुशायिनां तत्रैव लयः स्यादित्यर्थः॥ नन्वेवमनुशायिनः समुद्रे लीना न ततः पुनरूर्ध्वं गन्तुं शक्यं तेन तयाचक्षते

मेघादिषु पूर्वेष्वेकरूपत्वादेकवचननिर्देशो यस्माद्गिरितटदुर्गनदीसमुद्रारण्यमरुदेशसन्निवेशाः सहस्रशो हि वर्षधा
राभिः पतितानामतस्तस्माद्वै खलु दुर्निष्प्रपतरं दुर्निष्क्रमणं दुर्निःसरणम्॥ यतो गिरितटादुदकस्रोतसोह्यमाना नदीः
प्राप्नुवन्ति ततः समुद्रं ततो मकरादिभिर्भक्ष्यन्ते तेप्यन्येन तत्रैव च मकरेण समुद्रे विलीनाः समुद्राम्भोभिर्जलधरैराकृष्टाः
पुनर्वर्षधाराभिर्मरुदेशे शिलातटेऽगम्येषु पतिताः तिष्ठन्ति कदाचिद्व्यालमृगादिपीता भक्षिताश्चान्यैस्तेप्यन्यैरित्येवम

त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्तेऽतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं॥

कारः परिवर्तेरन्॥ कदाचिदभक्ष्येषु स्थावरेषु जातास्तत्रैव शुष्येरन् भक्ष्येष्वपि स्थावरेषु जातानां रेतःसिग्देहसंबन्धो
दुर्लभ एव बहुत्वात्स्थावराणामित्यतो दुर्निष्क्रमणत्वं॥ अथवातोऽस्माद्व्रीहियवादि

((विनाशः स्यादित्याशंक्याह॥ जलध
रैरिति॥ समुद्राम्भोभिरिति तृतीया सप्तम्यर्थे॥ ननु हिंस्रपश्वाद्युपभुक्तानामनुशायिनां तत्समानजातीयदेहभोगः स्यादिति चेन्नेत्याह
॥ भक्षिताश्चेति॥ ये हि सर्पादयो भक्ष्यन्ते तेभ्यस्तत्समानजातीयत्वेनानुशायिनामुद्भवः स्यादिति चेन्नेत्याह॥ तेपीति॥ तथापि यथो
क्तरीत्या परिवर्तनात्तीरे तेऽभक्ष्यग्रामपि पदाकदाचित्सम्पद्येरन्निति चेन्नेत्याह॥ कदाचिदिति॥ तथापि भक्ष्येषु जातानां रेतःसिग्योगः
सुलभः स्यादिति चेन्नेत्याह॥ भक्ष्येष्वपीति॥ दुर्निशब्दो यतःशब्देन पूर्वेण संबध्यते॥ पूर्वमतःशब्दो हेतुपरतया व्याख्यातः संप्रति वीप्सा

दुर्निष्प्रपततरमिति तकारसहितपाठे सति विवक्षितमर्थमाह ॥ ब्रीहियवादीति ॥ तत्र हेतुमाह ॥ यस्मादिति ॥ तद्धि तेषामन्तराले विशीर्णा
नां देहभागित्वाभावादनुशयैर्वैपक्ष्यमित्याशंक्याह ॥ कदाचिदिति ॥ काकतालीययाद्यच्छिकन्यायेनेति यावत् ॥ अनुशया
स्वस्य कर्मणो भाविदेहारंभार्थत्वात्स्वस्य सम्भवपूर्वकं विवृणोति ॥ कथमित्यादिना ॥ अनुशयिनो रेतःसिगाकारभाक्त्वे हेतुमाह ॥ रेत
स इति ॥ तस्य रेतःसिगाकृत्यात्तद्देशेन भावितत्वात्संस्कृतत्वात्तद्देशसंभूतत्वात्तद्रूपेण गर्भाशयमनुप्रविष्टोऽनुशयी रेतःसिगाकृतिर्भ

भावाद्दुर्निष्प्रपततरं दुर्निर्गमनतरं दुर्निष्प्रपतरमिति तकार एको लुप्तो द्रष्टव्यः ॥ ब्रीहियवादिभावो दुर्निष्प्रपततर
स्तस्मादपि दुर्निष्प्रपततराद्रेतःसिग्देहसंबन्धो दुर्निष्प्रपततर इत्यर्थः यस्मादूर्ध्वरेतोभिर्बालैः पुंस्त्वरहितैः स्थवि
रैर्वा भक्षिता अन्तराले शीर्यन्ते अनेकत्वादन्नादानां ॥ कदाचित्काकतालीयवद्रेतःसिग्भिर्भक्ष्यन्ते यदा तदा रेतः
सिग्भावं गतानां कर्मणो वृत्तिलाभः कथं यो यो ह्यन्नमत्ति अनुशयिभिः संश्लिष्टं रेतःसिग्यश्च रेतः सिञ्चत्यृतुकाले यो

यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति ॥

षिति तद्भूय एव तदाकृतिरेव भवति रेतोरूपेण योषिद्गर्भाशये प्रविष्टोऽनुशयी रेतसो रेतःसिगाकृतिभावितत्वात्
सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः संभूतमिति श्रुत्यन्तरादतो रेतःसिगाकृतिरेव भवतीत्यर्थः ॥ तथा हि पुरुषात्पुरुषो जायते गोर्गवाकृति
रेव न जात्यन्तराकृतिस्तस्मायुक्तं तद्भूय एव भवतीति ॥ ये त्वन्ये तु ((वतीत्यर्थः रेतसो रेतःसिग्गसमुत्थत्वे प्रमाणमैतरेयकश्रुतिरित्याह ॥
सर्वेभ्य इति ॥ रेतोरूपेण गर्भाशयं प्रविष्टस्य रेतःसिगाकारत्वमयुक्तं निगमयति ॥ अत इति ॥ अनुशयिनो रेतःसिगाकारत्वे लौकिकानुभवमनु
कूलयति ॥ तथेति ॥ चन्द्रस्थलस्खलितानामवरोहतां ब्रीह्यादिदेहसंश्लिष्टानां द्राघीयसा कालेन देहान्तरलाभस्तत्र हि ब्रीह्यादिदेहाभि
मानिनामपि दुःशकं निष्क्रमणं ब्रीह्यादिदेहसंबंधाविशेषादित्यनेनाह ॥ ये त्विति ॥ \ ॥ ७ ॥ \ ॥ ७ ॥ \ ॥ ७ ॥

व्रीह्यादिदेहसंबंधाविशेषेऽकृतत्वाद्देहभाजां ततो निःसरणमशक्यं न भवतीत्याशंक्य विशेषमाह ॥ कस्मादित्यादिना ॥ शारीरजैः कर्म
दोषैर्याति स्थावरतां नर इत्यादिस्मृतिस्मृत्योर्येषां कर्मनिमित्तं स्थावरजन्म तेषां कर्मक्षय एवावधिरवरोहतां तु कर्मासंकीर्तनाद्देवप्य-
मित्यर्थः ॥ यथा जलूका तृणात्तृणांतरं दीर्घभूता संक्रमते न तथानुशयिनो व्रीह्यादिदेहभाजोऽपि तत्त्यागेन देहांतरं गच्छंत ततोऽपि पयवि
ज्ञानवंत एव न गच्छंतीत्यत्र बृहदारण्यकश्रुतिं प्रमाणयति ॥ सविज्ञान इति ॥ अथोपसंहृतकरणानां विज्ञाने कारणासंभवात्कथं सवि
ज्ञानत्वमित्याह ॥ यद्यपीति ॥ स्वकारणाभावेऽप्यदृष्टमेवैकं वासनात्मकं ज्ञानोत्पत्तौ निमित्तमिति तेन सविज्ञाना एव गच्छंति देहांतरमि
त्यत्र हेतुमाह ॥ श्रुतिप्रामाण्यादिति ॥ श्रुतिरत्र बृहदारण्यकश्रुतिः ॥ यथा सविज्ञानानामेव व्रीह्यादिदेहांतरगमनं न तथाज्ञानिनामपि ॥

पि स्थावरमंडलमनारुह्यैहैव पापकर्मभिर्घोरैर्व्रीहियवादिभावं प्रतिपद्यंते पुनर्मनुष्यादिभावं तेषां नानुशयिनामिव दु
र्निष्प्रपतत्वं कस्मात्कर्मणा हि ते व्रीहियवादिदेहमुपात्ताः तदुपभोगनिमित्तक्षये व्रीह्यादिस्तंबदेहविनाशे यथाकर्मार्जि
तं देहांतरं जलूकावत्संक्रमंते सविज्ञाना भवंति सविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति श्रुत्यंतरात् यद्यपि संहृतकरणाः संतो
देहांतरं गच्छंति तथापि स्वप्नवद्देहांतरप्राप्तिनिमित्तकर्मोद्भावितवासनाज्ञानेन सविज्ञाना एव देहांतरं गच्छंति ॥ श्रुतिप्रा
माण्यात्तथावरोहादिना च गमनं स्वप्नवदुद्भूतविज्ञानेन सस्थवर्जितकर्मनिमित्तत्वाद्गमनस्य न तथानुशयिनां व्रीह्यादि
भावेन जातानां सविज्ञानमेव चेतः सिगमेऽपि देहसंबंध उपपद्यते न हि व्रीह्यादिलवनकंडनपेषणादौ च सविज्ञानानां

रोहादिना कर्मिणां धूमादिना च गमनं स्वप्नवदुद्भूतवासनात्मकविज्ञानेन सविज्ञानानामेवेत्याह ॥ नत्वेति ॥ तेषां सविज्ञानत्वे हेतुमाह ॥ लब्ध
वृत्तीति ॥ अनुशयिनामपि न हि व्रीह्यादिषु संश्लिष्टानां रेतःसिगादिदेहसंबंधः सविज्ञानानामिवेति चेन्नेत्याह ॥ न तथेति ॥ अनुपपन्नो हे
तुमाह ॥ नहीति ॥ व्रीह्यादिसंश्लिष्टानामनुशयिनां सविज्ञानत्वेन लवनादौ तज्जीवनत्तेषामपि मचासुप्रसंगान्न रेतःसिग्देहसंबंधः सिध्ये
दित्यर्थः ॥ व्रीह्यादिषु देहांतरं गच्छत्सु विज्ञानत्वोपलंभादनुशयिष्वपि देहांतरप्राप्तेरविशेषात्तुल्यं सविज्ञानत्वमिति शंकते ॥ ० ॥

॥नन्विति॥तृणात्तृणांतरं प्रति जलूकागमनवदवरोहतामपि देहांतरं प्रतिगमनस्य तुल्यत्वाद्व्रीह्यादिवद्गुल्मासविज्ञानतेति योजना॥अ-
स्तु तेषां सविज्ञानत्वं का हानिरित्यत आह॥तथा च सतीति॥इष्टादिकारिणामंतराले नरकानुभवे॥तथा च सति तदनुष्ठानस्यानर्थार्थ-
विहितत्वे श्रेयःसाधनविषयं कर्मकांडं विरुध्येतेत्याह॥श्रुतेश्चेति॥ यद्यपि बुद्धिपूर्वकं वृक्षमारोहतां सविज्ञानत्वेपि तस्मादबुद्धिपूर्वं पत-
नात्सविज्ञानत्वं विज्ञायते तथा चंद्रमंडलमारोहतां सविज्ञानत्वेपि ततोवरोहतां नैवं तदस्त्युद्भूतकर्माभावादित्यारोहावरोहयोर्ज्ञानविशे-
षसंभवान्नैवमिति परिहरति॥नवृक्षेति॥संग्रहवाक्यं विवृणोति॥देहादित्यादिना॥चकारो ह्यच्छतोपि सविज्ञानत्वं भवेदिति संबंधः॥

ननु चंद्रमंडलादप्यवरोहतां देहांतरगमनस्य तुल्यत्वाज्जलूकावत्सविज्ञानतैव युक्ता॥ तथा च सति घोरनरकानु-
भवदृष्टापूर्त्तादिकारिणां चंद्रमंडलत्वादारभ्य प्राप्तोत्याव ब्राह्मणादिजन्म तथा च सत्यनर्थायेष्टापूर्त्तादुपासनं विहि-
तं स्यात्तु ते श्रुतेश्च प्रामाण्यमाप्तं वैदिकानां कर्मणामनर्थानुबंधित्वात्॥ न वृक्षारोहणपतनवद्विशेषसंभवात्। इह देहांतरं प्र-
ति पित्सोः कर्मणो लब्धवृत्तित्वात्कर्मणोद्भावितेन विज्ञानेन सविज्ञानत्वं युक्तं वृक्षाग्रमारोहत इव फलं जिघृक्षोस्तथा वि-
रादिना गच्छतां सविज्ञानत्वं भवेद्धूमादिना च चंद्रमंडलमारुरुक्षतां॥ न तथा चंद्रमंडलादवरुरुक्षतां वृक्षाग्रादिव पततां।
तां सचेतनत्वं यथा च मुद्गराद्यभिहतानां तदभिघातवेदनानिमित्तसंमूर्छितप्रतिबद्धकरणानां स्वदेहेनैव देशाद्देशांतरं नीय-
मानानां ज्ञानशून्यता दृष्टा तथा चंद्रमंडलान्मानुषादिदेहांतरं प्रत्यवरुरुक्षतां स्वर्गभोगनिमित्तकर्मक्षयान्मूर्छितदेहानां॥

अवरोहतां जीवानां सर्वथा विज्ञानशून्यत्वमयुक्तं॥ तेषां चैतन्यस्वाभाव्यादुत्पततामपि विज्ञानमात्रमस्त्येवेत्याशंक्योदाहरणांतर-
माह॥यथा चेति॥तेन मुद्गरादिना योभिघातस्तेन हेतुना या वेदना तन्निमित्तेन संमूर्छितानि संवृत्तानि प्रतिबद्धानि वा करणानि येषां
तेषामिति यावन्मूर्छितोभिनष्टो देहात्तमयः स्थूलो देहो येषां तेषां॥ न त एवमिति बद्धकरणानां युक्ता विज्ञानशून्यतेति संबंधः॥ यथो-
क्तदृष्टांतवशाच्चंद्रमंडलादवरोहन्तो विज्ञानशून्याः सिध्यंतीति निगमयति॥ अत इति॥ तथापि मूर्छितानां स्थूलदेहसद्भावादेशं

अवरोहतांत्वनुतदभावे कथं व्रीह्यादिभावः संभवतीत्यत आह ॥ अपरित्यक्तेति ॥ न परित्यक्तं देहभावस्य बीजं कर्मापूर्वं याभिरद्भिस्ताभिः परिहिता जीवा मूर्च्छितवद्विज्ञानशून्या गगनादिक्रमेण पृथिवीं प्राप्य कर्मफलभूतजातिस्थावरशरीरैः संश्लिष्यन्त इति संबन्धः स्थावरदेहसंबन्धित्वात्तद्गतजीववत्तदा सविज्ञानत्वं संभवतीत्याशङ्क्याह ॥ प्रतिबद्धेति ॥ व्रीह्यादिसंश्लेषावस्थायामनुशयिनां कर्मणोऽनुद्भूतवृत्तित्वात्करणानां च तत्र वृत्तिलाभाभावादनुद्भूतविज्ञानत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ न केवलं व्रीह्यादिसंश्लेषकालेऽनुद्भूतविज्ञानत्वं किंतु व्रीह्यादेर्लवनादिकालेऽपीत्याह ॥ तथेति ॥ पाकसंस्कारैः रसादीन्यादिशब्देन शोणितमांसमेदोऽस्थिमज्जारेतांस्युच्यन्ते ॥ तस्मिन्काले मूर्च्छितवदनुद्भूतविज्ञानत्वे देहाद्बहिर्निर्गतानां प्राग्देहान्तरप्राप्तेस्तद्दृष्टमेवेति हेतुमाह ॥ देहेति ॥ अलब्धवृत्तित्वादि ति च्छेदः ॥ कथं पुनरनुशयिनां ।

प्रतिबद्धकरणानामनुशयिनामेतेऽपरित्यक्तदेहबीजभूताभिरद्भिर्मूर्च्छितानां वाय्वाकाशादिक्रमेणेमामवरुह्य कर्मनिमित्तजातिस्थावरदेहैः संश्लिष्यन्ते प्रतिबद्धकरणतयानुद्भूतविज्ञाना एव ॥ तथा लवनकण्डनपेषणसंस्कारभक्षणरसादिपरिणामरेतःसेककालेषु मूर्च्छितवदेव देहारम्भकस्य कर्मणोऽलब्धवृत्तित्वात् ॥ देहबीजभूतापसंबन्धापरित्यागेनैव सर्वास्ववस्थासु वर्तन्त इति जलूकावत्त्वं न विरुध्यतेऽन्तराले त्वविज्ञानं मूर्च्छितवदेवेत्यदोषः ॥

विज्ञानशून्यत्वे तद्यथा तृणजलौका तृणस्यान्तं गत्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरतीत्यादौ सचेतना जलूकादृष्टान्तत्वेनोपादीयते तत्राह ॥ देहबीजभूतेति ॥ सर्वास्ववस्थासु तासु तासु व्रीह्यादिसंश्लेषलवनादिरूपास्विति यावत् ॥ न चेतनावत्त्वं जलूकादृष्टान्ते विवक्षितं किंतु सातत्यमात्रमिति भावः ॥ जलूकावत्त्वं जलूकासादृश्यं अनुशयिनामित्यर्थः ॥ आरोहतां सविज्ञानत्वमवरोहतां विज्ञानराहित्यमित्युपपाद्यारोहतामपि यावत्स्वस्थानेभ्यः करणान्युपसंहृत्य देहस्थैवस्थानं तावदेव सविज्ञानत्वं ॥ न देहाद्बहिर्निर्गतानां प्राग्देहान्तरप्राप्तेस्तदस्त्यनुशयिनां तु चन्द्रमण्डलादवरुरुक्षतामपि न भाविदेहपर्यन्ता वासना दीर्घा भवति प्रमाणाभावादित्याह ॥ अंतराले त्विति ॥ चन्द्रमण्डलादवरोहतां देहान्तरगमनस्य तुल्यत्वेऽपि विज्ञानशून्यत्वमदुष्टमित्युपसंहरति ॥ इत्यदोष इति ॥ यत्तु हिंसानुग्रहात्मत्वादिष्टादिकर्मणां स्थावरत्वमपि तत्फलमेव ॥ तथा चैवैदिकानां कर्मणामन ।

॥नचेति॥ उभयहेतुत्वमर्थानर्थहेतुत्वमितियावत्॥ अहिंसन्नित्यादिश्रुतेः शास्त्रचोदितवैदिकेषु कर्मसु हिंसा नानर्थहेतुरित्याह॥ अ
भ्युपगतेपीति॥ यद्यपि स्वरूपेण हिंसानर्थहेतुरभ्युपगम्यते तथापि तद्युक्तानां वैदिककर्मणां नानर्थारम्भकत्वं॥ यथा स्वरूपेण वि
षदध्यादेर्मरणज्वरादिहेतुत्वेपि मंत्रशर्करादिभिः सहोपयुक्तस्य तत्कार्यानारंभकत्वं॥ तथा हिंसायाः स्वतः धर्महेतुत्वेपि वैदिककर्मनि
ष्ठायाः न तद्धेतुत्वं वैदिकैरेव कर्मभिस्तत्कृतदोषापनयनेन सिद्धिरित्यर्थः पूर्वोक्तमेव दृष्टांतं स्पष्टयति॥ मंत्रेणेति॥ तेन सहोपयुक्तस्य विष

नच वैदिकानां कर्मणां हिंसायुक्तत्वेनोभयहेतुत्वं शक्यमनुमातुं हिंसायाः शास्त्रचोदितत्वात् अहिंसन्सर्वभूतान्यन्य
त्रतीर्थेभ्य इति श्रुतेः शास्त्रचोदितायाः हिंसायाः नाधर्महेतुत्वमभ्युपगम्यते॥ अभ्युपगतेपि अधर्महेतुत्वे मंत्रैर्विषा
दिवत्तदपनयोपपत्तेर्न दुःखकार्यारंभकत्वोपपत्तिर्वैदिकानां कर्मणां मंत्रेणेव विषभक्षणस्येति॥ तत्तत्र तेष्वनुशयिनां य

तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं।

इह लोके रमणीयं शोभनं चरणं येषां ते रमणीयचरणाः रमणीयचरणेनोपलक्षितः शोभनोनुशयः पुण्यं कर्म येषां ते र
मणीयचरणा उच्यंते॥ क्रौर्यानृतमायावर्जितानां हि शक्य उपलक्षयितुं शुभानुशयसद्भावस्तेनानुशयेन पुण्येन कर्म
णा चन्द्रमंडले भुक्तशेषेणाभ्याशो ह क्षिप्रं यदिति क्रियाविशेषणं ते रमणीयां क्रौर्यादिवर्जितां योनिमापद्येरन्प्राप्नुयुः

स्यानर्थहेतुत्वेन पुष्टिहेतुत्ववद्वैदिककर्मानुप्रविष्टाया हिंसायाः पुरुषार्थत्वमेवासिद्धमिति चेन्न शब्दादित्यादित्यर्थः॥ न
न्वयमेवं भवतीत्यत्र प्रसंगागतं परिसमाप्य प्रकृतं श्रुतिव्याख्यानमनुवर्तयति॥ तत्रेति॥ अन्याधिष्ठितपूर्ववदभिलापादित्यन्या
यं न तेषु व्रीह्यादिषु संश्लिष्टायेनुशयिनस्तेषामयं केचिदस्मिंल्लोके चंद्रमंडलप्राप्तेः प्रागवस्थायामनुष्ठिताः भुक्त रमणीयचर
णास्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्निति संबंधः उक्तमेव स्पष्टयति॥ शोभनमिति॥ कथं रमणीयचरणानुरोधेन शोभनानुशयो लक्ष्ये

नेस्वल्पत्वनुशयिनो रेतःसिग्योगानंतरं तेन कर्मणा रमणीयां योनिमापद्येरन्निति यत्तत्क्षिप्रमेवेति योजना ॥ योनिविकल्पे हेतुमाह ॥
स्वकर्मेति ॥ अथेति प्रतीकं गृहीत्वा व्याचष्टे ॥ पुनरिति ॥ तद्विपरीतास्तेभ्यो रमणीयचरणेभ्यो विलक्षणा इति यावत्ते कपूयां योनिमशु
भाशयवशात्तेः सिग्योगानंतरमापद्येरन्निति यत्तदपि क्षिप्रमेवेति योजना ॥ तत्रापि विकल्पे कारणमाह ॥ स्वकर्मेति ॥ तृतीयपंथा
नमवतारयितुं पूर्वोक्तौ पंथानौ संक्षिप्यानुवदति ॥ ये त्विति ॥ शुभानुशयवशात्केचिद्ब्राह्मणादियोनिमापन्नास्ते स्वस्ववर्णाश्रम

ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा स्वकर्मानुरूपेण । अथ पुनर्ये तद्विपरीताः कपूयचरणोपलक्षितकर्माणो
ऽशुभानुशया अभ्याशो ह यत्ते कपूयां यथाकर्म योनिमापद्येरन्कपूयामेव धर्मसंबंधवर्जितां जुगुप्सितां योनिमापद्येरन् ॥
श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चंडालयोनिं वा ॥ स्वकर्मानुरूपेणैव ॥ ये तु रमणीयचरणा द्विजातयस्ते स्वकर्मस्थाश्चेदिष्टादिकारि

वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन्श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चंडालयोनिं वाथैतयोः

णस्ते धूमादिना गच्छंत्यागच्छंति च पुनः पुनर्घटीयंत्रवद्विद्यां चेत्प्राप्नुयुस्तदार्चिरादिना गच्छंति । (पथोर्न कतरेण चन ता
ति ॥ यदा तु न विद्यासेविनो नापीष्टादिकर्मसेविनस्तदा तयोः पथोर्यथोक्तयोरर्चिर्धूमादिलक्षणयोर्न कतरेणान्यतरेण च
नापि नयंति तानीमानि भूतानि क्षुद्राणि दंशमशककीटादीन्यसकृदावर्तीनि भवंत्यत उभयमार्गपरिभ्रष्टा ह्यसकृज्जायं

विहितकर्मनिष्ठाः संतो यदिष्टादिकर्म कृतवंतस्तदा दक्षिणेन पथा चंद्रं गच्छंति तत्र च भोक्तव्ये कर्मणि भोगेन क्षीणे पुनरवशिष्टेन कर्मणा
पृथिवीमागच्छंत्येवं घटीयंत्रवत्पुनः पुनः आरोहंत्यवरोहंतश्च केवलकर्मिणो दृश्यंते च द्विजातयः स्वकर्मस्थाः संतो ध्यानं लभेरंस्तदोत्तरे
णयानेनेतो ब्रह्मलोकं गच्छंतीत्यर्थः ॥ इदानीं तृतीयस्थानमुपदिशति ॥ यदा त्विति ॥ पौनःपुन्येन लोपमध्यमैकवचनं ॥ तयोः सर्वो
स्वपि तिषु विधानात्पुनः पुनर्जायंते म्रियंते चेत्यस्मिन्नर्थे जायस्व म्रियस्वेति प्रयोग इत्याह ॥ ८ ॥ ७ ॥ ५ । ७ ॥ ८ ॥

॥तेषामिति॥ यद्वा सर्वैश्वरोमार्गद्वयभ्रष्टं दृष्टांतं जायस्व म्रियस्वेति प्रेरयन्त्येतदिहोच्यते इति द्रष्टव्यं॥ तेनासावित्यादिवाक्यं व्याचष्टे॥ येनै-
वमिति॥ उक्तरीत्या निर्णीतान्प्रश्नान्विविच्य प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं कथयति॥ पंचमस्त्विति॥ व्यावर्तनापि व्याख्यातेत्युत्तरत्र संबंधः॥ मृता-
नामविदुषां च विदुषां चेत्यर्थः॥ अंत्येष्टयनंतरं विदुषां कर्मिणां च संवत्सरमिति ज्ञानिनां ग्रहणं॥ अन्ये पितृलोकमिति केवलकर्मिण इति

तेषां जननमरणसंततेरनुकरणमिदमुच्यते जायस्व म्रियस्वेति॥ ईश्वरनिमित्ता चेष्टोच्यते॥ जननमरणलक्षणेनैव का-
लयापना भवति॥ न तत्र क्रियासु भोगेषु वा कालोऽस्तीत्यर्थः॥ एतत्तु क्षुद्रजंतुलक्षणं तृतीयं पूर्वोक्तौ पंथानावपेक्ष्य स्थानं
संसरतां येन न एवं दक्षिणमार्गगा अपि पुनरागच्छंत्यनधिकृतानां ज्ञानकर्मणोरगमनमेव दक्षिणेन पथेति तेनासौ लोको
न संपूर्यते॥ पंचमस्तु प्रश्नः पंचाग्निविद्यया व्याख्यातः॥ प्रथमो दक्षिणोत्तरमार्गाभ्यामपाकृतो॥ दक्षिणोत्तरयोः पथोर्व्या-

मानिष्टु ब्राह्मण्य सकृदावर्तीनि भूतानि भवंति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यते तस्माज्जु-
(गुप्सेत॥

वर्तनापि मृतानामग्नौ प्रक्षेपः समानस्ततो व्यावर्तनाऽन्ये अर्चिरादिनायंत्यन्ये धूमादिना पुनरुत्तरदक्षिणा-
यने षण्मासान्प्राप्नुवंतः संपुज्य पुनर्व्यावर्तंते अन्ये संवत्सरमन्ये मासेभ्यः पितृलोकमिति व्याख्याताः॥ पुनरावृत्तिरपि क्षीणा-
नुशयिनां चंद्रमंडलादाकाशादिक्रमेणोक्ताऽमुष्य लोकस्यापूरणं स्वशब्देनैवोक्तं तेनासौ लोको न संपूर्यत इति॥ यस्माद्देव
कष्टा संसारगतिस्तस्माज्जुगुप्सेत यस्माच्च जन्ममरणजनितवेदनानुभवकृतक्षणाः क्षुद्रजंतवो ध्वांते च घोरे दुस्तरे प्रवेशि-

विभागः॥ क्षीणानुशयिनां चंद्रलोके भोक्तव्यं कर्म भोगेन क्षपितवतामिति यावत्॥ स्वशब्दमेवानुवदति॥ तेनेति॥ किमर्थमेषां महायासवती
संसारगतिरुक्तेत्याशंक्याह॥ यस्मादिति॥ तृतीयस्थानस्य कष्टत्वं स्पष्टयति॥ यस्माच्चेति॥ जन्मादिना जनिता या वेदना तदनुभवकृतः क्ष-
णोऽवसरो नान्यत्र येषां तथाऽऽश्वेदृतिविच्छेदः॥ तृतीयस्थानवदितरयोरावृत्तिमत्वात्तुल्या कष्टतेत्यभिप्रेत्याह॥ ८ ॥ ७ ॥ ८ ॥

छां॰भा॰ २७ | अ॰ ५

नस्माच्चेति॥संसारगत्युपवर्णनस्य तात्पर्यमुक्त्वा पंचाग्निविद्यायामनुष्ठानसिध्यर्थं तस्याः स्तावकं श्लोकमुदाहृत्य व्याचष्टे॥तदेतस्मिन्नि त्यादिना॥पंचाग्निविद्यामाहात्म्यं सप्तम्यर्थः॥पंचमहापातकिनः श्लोके निर्दिश्यन्ते न तु पंचाग्निविद्यास्तुतिरिह भातीत्याशंक्याह॥अथे ति॥शुद्धत्वे हेतुमाह॥तेनेति॥कस्येदं फलमित्यपेक्षायां पूर्वोक्तविद्यावन्तमनुवदति॥य एवमिति॥१०॥पूर्वोत्तरसंदर्भयोः संबंधं दर्शयन्नु

निराशाश्चोत्तरां प्रति तस्माच्चैवंविधां संसारगतिं जुगुप्सेत बीभत्सेत घृणी भवेन्मा भूदेवंविधसंसारे महोदधौ घोरे पात इ ति तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोकः पंचाग्निस्तुतये स्तेनो हिरण्यस्य ब्राह्मणसुवर्णस्य हर्ता सुरां पिबन्ब्राह्मणः सन्गुरोश्च तल्पं दारा नावसन्ब्रह्महा ब्राह्मणस्य हन्ता चेत्येते पतन्ति चत्वारः पंचमश्च पतितैः सहाचरन्निति। अथ पुनर्यो यथोक्तान्पंचाग्नीन्वेद स तैर प्याचरन्महापातकिभिः सह न पाप्मना लिप्यते शुद्ध एव तेन पंचाग्निदर्शनेन पावितो यस्मात्पूतः पुण्यो लोकः प्राजापत्यो

तदेष श्लोकः स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबंश्च गुरोस्तल्पमावसन्ब्रह्महा चैते पतन्ति चत्वारः पंचमश्चाचरंस्तैरिति अथ ह य एतानेवं पंचाग्नीन्वेद न सह तैरप्याचरन्पाप्मना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवति य एवं वेद य एवं वेद॥१०॥

यस्य सोऽयं पुण्यलोको भवति य एवं वेद यथोक्तं समस्तं पंचभिः प्रश्नैः पृष्टमर्थं जातं वेद द्विरुक्तिः समस्तप्रश्ननिर्णयप्रदर्शना र्था॥१०॥दक्षिणेन पथा गच्छतां मन्त्रभाव उक्तस्तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्तीति क्षुद्रजन्तुलक्षणा च कष्टा संसारगतिरुक्ता तदुभयपदोपरिजिहीर्षया वैश्वानरात्मभावप्रतिपत्त्यर्थ उत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते॥अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमित्यादिलिंगादाख्या यिका तु सुखावबोधार्था विद्यासंप्रदानन्यायप्रदर्शनार्था च

(९ तत्संदर्भमवतारयति॥दक्षिणेनेत्यादिना॥उत्तरग्रंथस्य वैश्वानरा त्मभावप्रतिपत्त्यर्थत्वे गमकमाह॥अत्सीति॥विद्यायाः संप्रदाने शिष्यः तस्य न्यायो विनयादिसंपत्तिस्तत्प्रदर्शनार्था चाख्यायिका दृश्य ते चात्र प्राचीनशालप्रभृतीनां तत्संपत्तिरित्याह॥विद्येति॥कथमात्मब्रह्मशब्दयोरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वं व्यावर्त्याभावादित्याशंक्याह

राम २७

॥ ब्रह्मेतीति॥ उक्तरीत्या मिथो विशेषणविशेष्यत्वे फलितमाह ॥ अभेदेनेति ॥ इतश्चोपास्यस्य सर्वात्मत्वं गम्यते परिच्छिन्नोपासनस्य

प्राचीनशाल इति नामतः उपमन्योरपत्यमौपमन्यवः ॥ सत्ययज्ञो नामतः पुलुषस्यापत्यं पौलुषिः तथेन्द्रद्युम्नो नामतो भल्लवेरपत्यं भाल्लविस्तस्यापत्यं भाल्लवेयो जन इति नामतः शार्कराक्षस्यापत्यं शार्कराक्ष्यो बुडिलो नामतोऽश्वतराश्वस्यापत्यमाश्वतराश्विः ॥ पंचापि ते हैते महाशाला महागृहस्था विस्तीर्णाभिः शालाभिर्युक्ताः संपन्ना इत्यर्थः ॥ महाश्रोत्रियाः श्रुताध्ययनवृत्तसंपन्ना इत्यर्थः ॥ ते एवंभूताः संतः समेत्य संभूय क्वचिन्मीमांसां विचारणां चक्रुः कृतवंत इत्यर्थः ॥ कथं को नोऽस्माकमात्मा किं ब्रह्मेत्यात्मब्रह्मशब्दयोरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वं ॥ ब्रह्मेत्यध्यात्मपरिच्छिन्नमात्मानं निवर्त

प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषिरिंद्रद्युम्नो भाल्लवेयो जनः शार्कराक्ष्यो बुडिल आश्वतराश्विस्ते हैते महाशाला महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमांसां चक्रुः को न आत्मा किं ब्रह्मेति ॥ ते ह संपादयांचक्रुरुद्दालको वै भगवंतोऽयमारुणिः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तं हंताभ्यागच्छामेति तं हाभ्याजग्मुः

यत्यात्मेति चात्मव्यतिरिक्तस्यादित्यादिब्रह्मण उपास्यत्वं निवर्तयति ॥ अभेदेनात्मैव ब्रह्म ब्रह्मैवात्मेत्येवं सर्वात्मा वैश्वानरो ब्रह्म स आत्मेत्येतत्सिद्धं भवति मूर्धा ते व्यपतिष्यदंधोऽभविष्यदित्यादिलिंगात्ते ह मीमांसंतोऽपि निश्चयमलभमानाः संपादयांचक्रुः संपादितवंत आत्मन उपदेष्टारमुद्दालको वै प्रसिद्धो नामतो हे भगवंतः पूजावंतोऽयमारुणिररुणस्यापत्यं संप्रति सम्यगिममात्मानं वैश्वानरमस्मदभिप्रेतमध्येति स्मरति तं हंतेदानीमभ्यागच्छामेत्येवं निश्चित्य तं हाभ्याजग्मुरभ्यागतवंतः ॥ आरुणिः स ह तान्दृष्ट्वा तेषामागमनप्रयोजनं बुद्ध्वा संपादयांचकार कथं प्रक्ष्यंति मां वैश्वानरमिमे म

निंदितत्वाद्भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वमिति न्यायादित्याह ॥ मूर्धेति ॥ भगवंतः संपादयांचक्रुरिति पूर्वेण संबंधः ॥ अश्वपतिरित्यादौ भगवंत इति

प्राचीनशालप्रभृतयः संबोध्यंते॥ स हेत्यादि सोपस्कारं व्याचष्टे स हान्येद्युरित्यादिना॥ यथोक्तं शास्त्रप्रसिद्धमिति यावत्किं तर्हि भगवद्
न सर्वमिव यष्टुं प्रतिपत्स्ये वक्तुं नोत्सहे॥ अतो हन्ताहमिदानीमन्यं मे या मम भ्यनुज्ञा सा निवृत्त्या स्युपदेष्टारमित्येवं संपा
द्य तान्होवाचाश्वपतिर्नाम तो भगवंतोऽयं केकयस्यापत्यं कैकेयः संप्रतिसम्यगिममात्मानं वैश्वानरमध्येत्यादि समानं
॥ तेभ्यो ह राजा प्राप्तेभ्यः पृथक् पृथगर्हाण्यर्हणानि पुरोहितैर्भृत्यैश्च कारयांचकार कारितवान्॥ स हान्येद्यू राजा प्रातः
संजिहान उवाच विनयेनोपगम्यैतद्धनं मत्त उपादध्वमिति तैः प्रत्याख्यातो मयि दोषं पश्यंति नूनं यतो न प्रतिगृह्णंतीति म
त्वा धनमिति मन्वान आत्मनः सद्वृत्ततां प्रतिपादयिष्यन्नाह॥ न मे मम जनपदे स्तेनः परस्वहर्ता विद्यते न कदर्योऽदाता स

स ह संपादयांचकार प्रक्ष्यंति मामिमे महाशाला महाश्रोत्रियास्तेभ्यो न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये हन्ताहमन्यम
भ्यनुशासानीति तान्होवाचाश्वपतिर्वै भगवंतोऽयं कैकेयः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तं हन्ताभ्या
गच्छामेति ते ह आभ्याजग्मुस्तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः पृथगर्हाणि कारयांचकार॥ स ह प्रातः संजिहान उवाच न मे स्ते
नो जनपदे न कदर्यो न मद्यपो नानाहिताग्निर्नाविद्वान्न स्वैरी स्वैरिणी कुतो यक्ष्यमाणो वै भगवंतोऽहमस्मि यावद्

ति विभवेन मद्यपो द्विजोत्तमः सन्नानाहिताग्निः शांताग्निर्नाविद्वानधिकारानुरूपं॥ न स्वैरी परदारेषु गंताऽत एव स्वैरि
णी कुतः दुष्टचारिणी न संभवतीत्यर्थः॥ तैश्च न वयं धनेनार्थिन इत्युक्त आह॥ अल्पमत्वेन धनं न गृह्णंतीति यक्ष्यमाणो वै कति
भिरहोभिरहं हे भगवंतोऽस्मि तदर्थं क्लृप्तं धनं मया यावदेकैकस्मै यथोक्तमृत्विजे धनं दास्यामि॥ तावत्प्रत्येकं भगवद्भ्योऽपि
दास्यामि वसंतु भगवंतः पश्यंतु च मम यागं इत्युक्ताश्च ते होचुः येन हैवार्थेन प्रयोजनेन यं प्रति चरेद्गच्छेत्स पुरुषं तं हैवार्थं
वदेत् इदमेव प्रयोजनमागमनस्येत्ययं न्यायः सतां॥ वयं च वैश्वानरज्ञानार्थिन गमनस्य प्रयोजनं तदाह॥ वयं चेति॥ तन्न

आत्मानमिति॥शिष्यभावेनोपसन्नेभ्यो विद्या दातव्यान्यथा कथंचिदिति राज्ञोऽभिप्रायः॥तेहेत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह॥यत इति॥यो
गक्षेमार्थं राजानं प्रत्युपगमनमिष्टमेवेति मत्वानो विशिनष्टि॥विद्यार्थिन इति॥तथेत्यत्रातःशब्दो द्रष्टव्यः॥उपनयनं पादयोर्निपतनं वक्ष्य

आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि सम्यग्जानासि तमेव नोऽस्मभ्यं ब्रूहीत्युक्तस्तान्होवाच प्रातर्वो युष्मभ्यं प्रति
वक्तास्मि प्रतिवाक्यं दातास्मीत्युक्तास्ते ह राज्ञोऽभिप्रायज्ञाः समित्पाणयः समिद्भारहस्ता अपरेद्युः पूर्वाह्णे राजानं प्रति
चक्रमिरे गतवन्तः यत एवं महाशाला महाश्रोत्रिया महाब्राह्मणाः सन्तो महाशालत्वाद्यभिमानं हित्वा समिद्भारहस्ता जा
तितो हीनं राजानं विद्यार्थिनो विनयेनोपजग्मुः। तथान्यैर्विद्योपादित्सुभिर्भवितव्यम्। तेभ्यश्चाददाद्विद्यामनुपनीयैवोपनय
नमकृत्वैव तान्यथा योग्येभ्यो विद्यामदात्तथान्येनापि विद्या दातव्येत्याख्यायिकार्थः। एतद्वैश्वानरज्ञानमुवाचेति वक्ष्य

ऋत्विजे धनं दास्यामि तावद्भगवद्भ्यो दास्यामि वसन्तु भगवन्त इति ते होचुर्येन हैवार्थेन पुरुषश्चरेत्तं हैव वदेदा
त्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति तान्होवाच प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मीति ते ह समित्पाणयः पूर्वा
ह्णे प्रतिचक्रमिरे तान्हानुपनीयैवैतदुवाच॥७॥औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स इति दिवमेव भगवो राजन्नि

माणेन संबंधः॥७॥स कथमुवाचेत्याह॥औपमन्यवेहेकमात्मानं वैश्वानरं त्वमुपास्स इति पप्रच्छ॥नन्वयमन्याय आचा
र्यः सन् शिष्यं पृच्छतीति॥नैष दोषः यद्वेत्थ तेन मोपसीद ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति न्यायदर्शनादन्यत्राप्यप्रतिभानवति शि
ष्ये प्रतिभोत्पादनार्थः प्रश्नो दृष्टः॥अ

माणं वैश्वानरविज्ञानं तेनैतदिति तस्य संबंध इति यावत्॥आख्यायिकातात्पर्यमुपसंहरति॥
यथेति॥७॥शिष्या हि मत्सरा आचार्यस्तु प्रतिवक्तेति न्यायेन शङ्कते॥नन्विति॥वाक्यशेषावष्टम्भेन दूषयति॥नैष दोष इति॥बृहदारण्यकस्थ
स्यालोचनायामपि नैतदन्याय्यमित्याह॥अन्यत्रापीति॥आचार्यस्याज्ञातशङ्केति संबंधः॥ तस्यात्मत्वे हेतुमाह॥ ॥ ॥

12 G

॥आत्मनइति॥ एकाहादिरग्निष्टोमादिरहर्गणस्तत्र सुतं सोमरूपं लतात्मकं अहीने प्रसुतं सत्रेष्वासुतमिति भेदः॥ तवेति॥ पुनर्व
चनमन्वयदर्शनार्थं न केवलं प्राचीनशालनिष्ठमिदं फलं किंत्वन्यस्यापि भवतीत्याह॥ अन्योपीति॥ तर्हि यथोक्तवैश्वानरज्ञानादे वक्तृत

क्वैष तदाभूत्कुत एतदागादिति॥ दिवमेव द्युलोकमेव वैश्वानरमुपास्से भगवो राजन्निति होवाचैष वै
सुतेजाः शोभनं तेजो यस्य सोयं सुतेजा इति प्रसिद्धो वैश्वानर आत्मा यं आत्मनोवयवभूतत्वाद्यं त्वमात्मानमात्मैक
देशमुपास्से॥ तस्मात्सुतेजसो वैश्वानरस्योपासनात्तव सुतमभिषुतं सोमरूपं कर्मणि प्रसुतं प्रकर्षेण च सुतमासुतं
चाहर्गणादिषु तव कुले दृश्यते अतीव कर्मिणस्त्वत्कुलीना इत्यर्थः अत्स्यन्नं दीप्ताग्निः सन्पश्यसि च पुत्रपौत्रादि प्रि
यमिष्टमन्योप्यत्त्यन्नं पश्यति च प्रियं भवत्यस्य सुतं प्रसुतमासुतमित्यादि कर्मित्वं ब्रह्मवर्चसं कुले यः कश्चिदेतं यथो

होवाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते॥ अत्स्यन्नं प
श्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्धा त्वेष आ
त्मन इति होवाच मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति॥१२॥ उक्तमेव वैश्वानरमुपास्ते मूर्धा तु वैश्वानरस्यैषः॥
न समस्तो वैश्वानरोऽतः समस्तबुद्ध्या वैश्वानरस्योपासनान्मूर्धा ते विपरीतग्राहिणो व्यपतिष्यत् पतितमभविष्य
द्यत् यदि मां नागमिष्यो नागतोऽभविष्यः साध्वकार्षीर्यन्मामागतोसीत्यभिप्रायः॥१२॥ अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलु
षिं हे प्राचीनयोग्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाच॥ शुक्लनीलादिरूपत्वाद्विश्वरूप
त्वमादित्यस्य॥ सर्वरूपत्वाद्वा सर्वाणि रूपाणि ११ कृत्स्नेत्याशंक्याह॥ मूर्द्धात्विति॥ अक्षरार्थमुक्त्वा विवक्षितार्थमाह॥
साध्विति॥१२॥ अथ प्राचीनशाले तूष्णींभूते जिज्ञासमाने सत्यनंतरमित्यर्थः॥ आदित्यस्य शुक्लत्वादिरूपवत्त्वमस्पष्टं स्पष्टीभविष्यति

अत्स्यन्नमित्यादि चक्षुष्ट्वेतदित्यतः प्राक्तनमिति शेषः चक्षुष्ट्वेतदित्यादिवाक्यं व्याचष्टे॥ चक्षुरित्यादिना॥ तत्रापि तात्पर्यं यथा पूर्वं दृष्ट
हित्वाष्ट्राणि यतोऽतो वा विश्वरूप आदित्यस्तदुपासनात्तव बहु विश्वरूपमिहामुत्रार्थमुपकरणं दृश्यते कुले॥ किंच त्वाम
नुप्रवृत्तोऽश्वतरीभ्यां युक्तो रथोऽश्वतरीरथो दासीनिष्को दासीभिर्युक्तो निष्को हारो दासीनिष्कः॥ अत्स्यन्नमित्यादि समानं॥ च
क्षुर्वैश्वानरस्य तु सवितानस्य समस्तदृष्ट्योपासनादन्धोऽभविष्यः चक्षुर्हीनोऽभविष्यो यन्मां नागमिष्य इति पूर्ववत्॥ १३॥ अ

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं प्राचीनयोग्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै विश्व
रूप आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते प्रवृत्तोऽश्वतरीरथो दासीनिष्कोऽत्स्यन्नं पश्य
सि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते चक्षुष्ट्वेतदात्मन इति
होवाचान्धोऽभविष्यो यन्मां नागमिष्य इति॥ १३॥ अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इति
वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वां पृथग्बलय आयं
ति पृथग्रथश्रेणयोऽनुयंत्यत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वै
श्वानरमुपास्ते प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच प्राणस्त उदक्रमिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति॥ १४॥ अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भा

ल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यादि समानं॥ पृथग्वर्त्मात्मा नानावर्त्मा नियतस्य वायोरावहोद्वहादिभिर्भेदैर्वर्त
मानस्य सोऽयं पृथग्वर्त्मात्मा वायुस्तस्मात्पृथग्वर्त्मात्मनो वैश्वानरस्योपासनात्पृथग्नानादिक्काः त्वां बलयो बल्यन्नादिलक्ष
व्यमित्याह॥ पूर्ववदिति॥ १३॥ सत्ययज्ञोपरमानंतरमित्यथशब्दार्थः पृथगित्यतः प्राक्तनमादिपदेन गृहीतं॥ पृथग्वर्त्मेति॥ प्रतीकमादाय व्या
चष्टे॥ नानेति॥ आभिमुख्येनागच्छन्नावहः ऊर्ध्वं गच्छन्नुद्वहस्तस्मात्त्वामित्यादि व्याचष्टे॥ तस्मादिति॥ नानादिक्का नानाविधासु दिक्षु भवाः

तदस्य अन्नमित्यादि समानमित्यन्नादि पदस्य पास्त्यन्नवाक्य संग्रहार्थं उत्तरवाक्येऽभिप्राय साम्यमत्वाह ॥ प्राणस्त्विति ॥ १४ ॥ इन्द्रद्युम्नोपर। मानंतर्यमथशब्दार्थः ॥ अन्नादि पदमेष इत्यस्मात्प्राक्तन वाक्यसंग्रहार्थं कथमाकाशस्य बहुलत्वमत आह ॥ बहुलत्वमिति ॥ कथं शरीर

पृथग्वर्त्म श्रेणयो रथपंक्तयोपि त्वामनुयंत्यत्स्यन्नमित्यादि समानं ॥ प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच प्राणस्त उदक्र मिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ १४ ॥ अथ होवाच जनमित्यादि समानमेष वै बहुल आत्मा वैश्वानरो बहुल त्वमाकाशस्य सर्वगतत्वाद्बहुलगुणोपासनाच्च त्वं बहुलोसि ॥ प्रजया पुत्रपौत्रादि लक्षणया ॥ धनेन च हिरण्यादिना ॥ संदेह।

अथ होवाच जनं शार्कराक्ष्य शार्कराक्ष्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्याकाशमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै बहुल आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं बहुलोसि प्रजया च धनेन चात्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्य ति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते संदेहस्त्वेष आत्मन इति होवाच संदेहस्ते व्य शीर्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ १५ ॥ अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यप एव भगवो राजन्निति होवाचैष वै रयिरात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं रयिमान्पुष्टिमानस्यत्स्यन्नं पश्यसि प्रियम

स्त्वेष संदेहो मध्यमं शरीरं वैश्वानरस्य देहे रूपचयार्थत्वान्मांसरुधिरास्थ्यादि भिर्बहुलं शरीरं तत्संदेहस्त्वेतच्च शरीरं व्यशीर्यत शीर्णमभविष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ १५ ॥ अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विमित्यादि समानमेष वै रयिरात्मा वैश्वानरो धनरूपोद्भ्योन्नं ततो धनमिति ॥ तस्माद्रयिमान्धनवा

स्य मध्यमे भागे संशयवाची संदेहशब्दो वर्त्तते तत्राह ॥ देहेरिति ॥ आकाशस्य सर्वगतत्वेन बहुलत्वाद्देहस्य च परिच्छिन्नत्वेन तदभावात्कथमाकाशं वैश्वानरस्य शरीरस्यादित्याशंक्याह ॥ मांसेति ॥ तेच्छ रीरमिति संबंधः ॥ १५ ॥ जनस्योपरमानंतरमथशब्दार्थः कथमबात्मको वैश्वानरो रयिरिति धनेन निर्दिश्यते तत्राह ॥ अद्भ्य इति ॥ आयुर्वै घृत

वैश्वानरोपासनादित्येतद्दर्शनरूपवैश्वानरोपासनादनवानित्येववक्तव्ये कथं पुष्टिमानित्यधिकावापस्तत्राह॥ पुष्टेश्चेति॥ मूत्राशयोध
नुर्वेक्ष्यो बस्तिरित्यभिधीयत इत्याशयेनाह॥ बस्तिरिति॥१६॥ प्राचीनशालप्रभृतिषु पंचसु मौनमातिष्ठमानेष्वनंतरमित्यथशब्दार्थः॥१
७॥ उद्दालकांतेषु विद्यार्थिषूपसन्नेष्वसामर्थ्येन वैश्वानरविद्यावक्तुकामस्तेषां मिथोज्ञानमनुवदति॥ तानित्यादिना॥ अनर्थका वि

त्वं पुष्टिमांश्च शरीरेण पुष्टेश्चान्ननिमित्तत्वाद्बस्तिस्त्वेष आत्मनो वैश्वानरस्य॥ बस्तिर्मूत्रसंग्रहस्थानं॥ बस्तिस्ते व्य
भेत्स्यद्भिन्नो भविष्यद्यन्मां नागमिष्य इति॥१६॥ अथ होवाचोद्दालकमित्यादि समानं॥ पृथिवीमेव भगवो राजन्निति
होवाचैष वै प्रतिष्ठा पादौ वैश्वानरस्य पादौ ते व्यम्लास्येतां विम्लानावभविष्यतां श्लथीभूतौ यन्मां नागमिष्य इति॥१७॥

पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते बस्तिस्त्वेष आत्मन इति होवा
च बस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्यन्मां नागमिष्य इति॥१६॥ अथ होवाचोद्दालकमारुणिं गौतम कं त्वमात्मानमुपास्स इ
ति पृथिवीमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोसि
प्रजया च पशुभिश्चात्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं
वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वेतावात्मन इति होवाच पादौ ते व्यम्लास्येतां यन्मां नागमिष्य इति॥१७॥ तान्होवाचैते वै

तान्यथोक्तवैश्वानरदर्शनवतो ह उवाचैते यूयं वै खल्वित्यनर्थकौ यूयं पृथगिवापृथक्सन्तमिममेकं वैश्वानरं विद्वां
सोऽन्नमत्थ परिच्छिन्नात्मबुद्ध्येत्येतत्॥ हस्तिदर्शन इव जात्यंधाः॥ वानर्थकौ निपातौ न त्वनर्थकावेव तेषां मिथ्याज्ञानित्वप्र
सिद्धिस्मारकत्वाद्यूयमित्यन्वयार्थं प्रागुक्तमपि पाठक्रमेण पुनरनूद्य पृथगिव विद्वांस इति संबंधः॥ यथा जात्यंधा हस्तिदर्शने भिन्न
दृष्टयो भवंति॥ तथा यूयं वैश्वानरमात्मानमेकमपि सर्वात्मकं संतं भिन्नमिव विद्वांसः परिच्छिन्नात्मरूपेणात्मानं बुद्धवंतः॥ ९ ॥ ९ ॥

तथा च मिथ्यादर्शिनो यूयं प्रागेव प्रत्यवायान्मामागतवंतः साधुकृतवंत इत्यर्थः ॥ प्रधानविद्यां वक्तुं पातनिकां कृत्वा तामिदानीमुपदि-
शति ॥ यस्त्वित्यादिना ॥ एतमेवंभूतं यस्तूपास्ते स सर्वेष्वन्नमत्तीति संबंधः ॥ एवंशब्दार्थमाह ॥ यथोक्तेति ॥ एकं समस्तं त्रैलोक्यात्मकमिति
यावत्प्रादेशमात्रमित्येतद्विभजते ॥ प्रदेशैरिति ॥ यथोक्तैराधिदैविकैरवयवैरध्यात्मं प्रत्यगात्मन्येवायं मीयत इति श्रुत्यंतरात्प्रादेशमात्र-
त्वमिति यावत्प्रकारांतरेण व्याचष्टे ॥ मुखादिष्विति ॥ तेषु हि प्रदेशेषु प्रमातृत्वेन साक्षितया मीयत इति श्रुत्यंतरात्तथोच्यत इत्यर्थः ॥ वि-

यस्त्वेतमेवं यथोक्तावयवैर्द्युमूर्धादिभिर्विशिष्टमेकं प्रादेशमात्रं प्रदेशैर्द्युमूर्धादिभिः पृथिवीपादांतैरध्यात्मं मी-
यते ज्ञायत इति प्रादेशमात्रः मुखादिषु वा करणेष्वत्तृत्वेन मीयत इति प्रादेशमात्रो द्युलोकादिपृथिव्यंतप्रदेशपरि-
माणो वा प्रादेशमात्रः प्रकर्षेणादिश्यमाणा दिश्यंत इति प्रादेशा द्युलोकादयस्त एव तत्परिमाणः प्रादेशमात्रः शाखांतरे

पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं विद्वांसोऽन्नमत्थ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते

तु मूर्धादिश्चिबुकप्रतिष्ठ इति प्रादेशमात्रं कल्पयंतीह तु न तथाभिप्रेतस्तस्य ह वा एतस्यात्मन इत्याद्युपसं-
हारात्प्रत्यगात्मतयाभिविमीयतेऽहमिति ज्ञायत इत्यभिविमानस्तमेनमात्मानं वैश्वानरं विश्वान्नरान्नयति पुण्यपापानुगतिं
सर्वात्मैष ईश्वरो वैश्वानरो विश्वो नर एव वा सर्वात्मत्वाद्विश्वैर्वा नरैः प्रत्यगात्मतयाप्रविभज्यनीयत इति वैश्वानरस्तमेवमुपास्ते

र्थांतरेण व्याचष्टे ॥ द्युलोकादीति ॥ अर्थांतरमाह ॥ प्रकर्षेणेति ॥ आमनंति चैनमस्मिन्निति न्यायेन पक्षांतरमाह ॥ शाखांतरे त्विति ॥ अस्तु तर्हि जा-
बालश्रुत्यनुसारेण मूर्धानमारभ्याधरफलकपर्यंते देहावयवे संपादितो वैश्वानरः प्रादेशमात्र इति नेत्याह ॥ इह त्विति ॥ सर्वात्मत्वेन वैश्वानर-
स्योपसंहारदर्शनान्नात्र जाबालश्रुतिरनुसर्तव्येत्यर्थः ॥ विशेषणांतरं व्याचष्टे ॥ प्रत्यगात्मतयेति ॥ सर्वेश्वरत्वं सर्वात्मत्वं सर्वप्रत्यक्त्वं चाह-
नुरूपं वैश्वानरशब्दमनेकधा व्याकरोति ॥ विश्वानित्यादिना ॥ ईश्वरो वैश्वानर इत्यत्र वैश्वानरपदमुभयत्र संबध्यते ॥ स वैश्वानरविदन्नमत्ति सर्वे-

कथमात्मशब्देन शरीराद्ययोग इत्यत्राह ॥ तेषु हीति ॥ सर्वेषु लोकेष्वित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यार्थं दर्शयति ॥ वैश्वानरविदिति ॥ वैश्वानरोपासकः सर्वात्मा सन्नन्नमत्तीत्येवं कस्मादितो निश्चितमित्याशङ्कामनूद्य हेतुप्रदर्शनपरत्वेनोत्तरवाक्यमुपादत्ते ॥ कस्मादित्यादिना ॥ वैश्वानरस्य सर्वात्मत्वात्तदुपासकस्यापि तदात्मतया सर्वात्मत्वादसौ सर्वात्मा भूत्वा सर्वत्रान्नमत्तीति युक्तमित्यर्थः ॥ तस्येत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यान्तरमाह ॥ अथ

सर्वेषु लोकेषु द्युलोकादिषु सर्वेषु भूतेषु चराचरेषु सर्वेष्वात्मसु शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिषु ॥ तेषु ह्यात्मकल्पनाव्यपदेशः प्राणिनामन्नमत्ति वैश्वानरवित्सर्वात्मा सन्नन्नमत्ति न यथाज्ञः पिण्डमात्राभिमानः सन्नित्यर्थः ॥ कस्मादेवं यस्मात्तस्य ह वै प्रकृतस्यैवैतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव।

स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ॥ १८ ॥

पादावथवा विश्वस्यैतद्वचनमेवमुपास्य इति ॥ अथेदानीं वैश्वानरविदो भोजनेऽग्निहोत्रं संपिपादयिषन्नाह तस्य वैश्वानरस्य भोक्तुर उर एव वेदिराकारसामान्याल्लोमानि बर्हिर्वेद्यामिवास्तीर्णानि दृश्यन्ते हृदयं गार्हपत्यो हृदयाद्धि मनः प्रणीतमिवानन्तरीभवति अतोऽन्वाहार्यपचनोऽग्निर्मनः आस्यं मुखमाहवनीय इवाहवनीयो हूयते ह्यस्मिन्नन्नमिति ॥ १८ ॥ तत्रैवं सति

''वेति ॥ प्रधानविद्यामुक्त्वा तदङ्गप्राणाग्निहोत्रं दर्शयितु कामो भूमिकां करोति ॥ अथेति ॥ संपादयितुमिच्छन्नादौ तदङ्गान्यश्वपतिराहेत्यर्थः ॥ वेदिरिति ॥ स्थण्डिलमात्रं गृह्यते अग्निहोत्रे तावन्मात्रस्यापेक्षितत्वादितरस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वाद्वेद्यामास्तीर्यन्ते ये दर्भास्ते बर्हिःशब्देनोच्यन्ते हृदयस्य गार्हपत्यत्वं मनःप्रणयनहेतुत्वात्प्रणीतमन्नमिवेत्यर्थः ॥ आहवनीयसादृश्यं च मुखस्य दर्शयति ॥ आहवनीय इति ॥ १८ ॥ एवं सतीत्युक्तन्यायेनाग्निहोत्रे संपादिते सतीत्यर्थः संपादि

सामान्याद्गन्धुद्धरणादीनितदङ्गान्यत्र भवेयुरित्याशंक्य तद्बुद्धिमात्रस्य विवक्षितत्वान्मैवमित्याह ॥ अग्निहोत्रेति ॥ इदेति वैश्वानरविदो भो-
जनमुच्यते प्रकृतं हि भगवता वैश्वानरविभागमाह ॥ स्वभेक्तेति ॥ कथमिति ॥ मन्त्रो वा द्रव्यपरिमाणं वा फलं वा पृच्छ्यते तत्र प्रथमं प्रत्याह ॥ प्राणायेति ॥
यदि द्वितीयस्तत्राह ॥ आहुतीति ॥ अवदानस्य प्रमाणं परिमाणं कर्मिणां प्रमाणं प्रसिद्धं तेन परिमितमिति यावत् तृतीयश्चेत्तत्राह ॥ तेनेति ॥ भुंजानस्य

यद्भक्तं भोजनकाले आगच्छेद्भोजनार्थं तद्धोमार्थं होमीयं तद्भोजनं अग्निहोत्रसंपन्मात्रस्य विवक्षितत्वान्नाग्निहोत्राङ्गेतिक-
र्तव्यताप्राप्तिरिह सभोक्तायां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां कथं जुहुयादित्याह ॥ प्रा[णाय स्वाहे]त्यनेन मन्त्रेणाहुतिशब्दाद्वदा-
नप्रमाणमन्नं प्रक्षिपेदित्यर्थः ॥ तेन प्राणस्तृप्यति प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुरादित्यो द्यौश्चेत्यादि तृप्यति यच्चान्यत् द्यौश्चा-

तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयꣳ स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति प्राणे तृप्य-
ति चक्षुस्तृप्यति चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्यति द्यौस्तृप्यति दिवि तृप्यन्त्यां यत्किंच द्यौश्चादित्यश्चाधिति-
ष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥१९॥ अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जु-
हुयाद्व्यानाय स्वाहेति व्यानस्तृप्यति व्याने तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति श्रोत्रे तृप्यति चन्द्रमास्तृप्यति चन्द्रमसि तृप्यति दिशस्तृ-
प्यन्ति दिक्षु तृप्यन्तीषु यत्किंच दिशश्च चन्द्रमा-
श्चाधितिष्ठन्ति

दित्यश्च स्वामित्वेनाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्य तृप्तिमनु स्वयं भुंजानस्तृप्यत्येवं प्रत्यक्षं किंच प्रजादिभिश्च तेजः शरीरस्था
दीप्तिरुज्ज्वलत्वं प्रागल्भ्यं वा ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायनिमित्तं तेजः ॥१९॥ अथ यां द्वितीयां तृतीयां चतुर्थीं पंचमीमिति समानं ॥
२०।२१।२२।२३॥ स यः कश्चिदिदं वैश्वानरदर्शनं यथोक्तमविद्वान्सन्नग्निहोत्रं प्रसिद्धं जुहोति यथाङ्गारानाहुतियोग्यानपो-

तृप्तौ प्रत्यक्षं प्रमाणं प्राणादेस्तृप्तौ शास्त्रमिति विभागमभिप्रेत्याह ॥ प्रत्यक्षमिति ॥ प्रजादिभिश्च भोक्ता तृप्यतीति संबंधः ॥१९॥ प्रसिद्धाग्नि-
होत्रनिंदाद्वारेण वैश्वानरविद्याविशिष्टं यथोक्तमग्निहोत्रमवश्यकर्तव्यतया स्तौति स यः कश्चिदित्यादिना ॥ प्राणाग्निहोत्रस्यैव विशेषे हेत्व-

तरमतः शब्दो यात्तं भक्ष्यपूर्वकं प्रकटयति काथमित्यादिनानेय मिकाग्निहोत्रनिंदाद्वारा प्राणाग्निहोत्रस्तुत्यनंतरं विधांतरेणतस्यैवनिरव
द्यत्वात्तुल्यंतस्यतदग्निहोत्रहवनंस्याद्वैश्वानरविदोग्निहोत्रमपेक्ष्य इतिप्रसिद्धाग्निहोत्रनिंदयावैश्वानरविदोग्निहोत्रंस्तू

तृप्यंतीषु यत्किंच दिशश्च चंद्रमाश्चाधितिष्ठंति तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्म
वर्चसेनेति ॥२०॥ अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यत्यपाने तृप्यति वाक्तृप्यति वाचि तृप्य
न्त्यामग्निस्तृप्यत्यग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति पृथिव्यां तृप्यंत्यां यत्किंच पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानु
तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥२१॥ अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात्समानाय स्वाहे
ति समानस्तृप्यति समाने तृप्यति मनस्तृप्यति मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यति पर्जन्ये तृप्यति विद्युत्तृप्यति विद्युति तृप्य
न्त्यां यत्किंच विद्युच्च पर्जन्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेने
ति ॥२२॥ अथ यां पंचमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तृप्यत्युदाने तृप्यति वायुस्तृप्यति वायौ तृप्यत्याका
शस्तृप्यत्याकाशे तृप्यति यत्किंच वायुश्चाकाशश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्ये
न तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥२३॥ स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथांगारानपोह्य भस्मनि जुहुयात्तादृक्तत्स्याद
थ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मसु हुतं भवति तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रो
तं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयंते य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्मादु हैवंविद्यद्यपि चंडालायोच्छिष्टं प्रयच्छे

यते॥ अतश्चैतद्विशिष्टमग्निहोत्रं॥ कथमथयएतदेवंविद्वानग्निहोत्रंजुहोतितस्ययथोक्तवैश्वानरविज्ञानवतःसर्वेषुलोकेष्वित्याद्युक्ता
यताकीर्त्यतइत्यस्यशब्दार्थः॥ एतदिति॥ वैश्वानरदर्शनमुक्तं॥ एवमिति वैश्वानरस्योक्तसर्वात्मत्वादिप्रकारेणेत्यर्थः॥ अग्निहोत्रमिति॥ सांपादिकमग्नि

॥हुतमिति॥इतश्च वैश्वानरविद्यावतोऽग्निहोत्रं विशिष्टमिति वक्तुं वैश्वानरविद्यां स्तौतीति॥किंचेति॥तत्र वैश्वानरविद्यामाहात्म्ये दृष्टान्तः इ-
ति यावत् इषीकायामुञ्जमध्यवर्तितृणस्येति तत्तूलमिति शब्दात् आरब्धकर्मणोऽपि दाहमाशङ्क्याह॥वर्तमानेति॥वैश्वानरविद्यायां महाफलत्वमि-
ष्टं तद्वतोऽग्निहोत्रं विशिष्टमिति तत्कर्तुः सर्वदोषास्पर्शित्वमित्याशयेनाह॥स य एतदिति॥विद्यामेव विद्यास्तुतिद्वाराग्निहोत्रमिति यावत् स्तु-

हुतमन्नमुक्तं भवत्यनयोरेकार्थत्वात्॥किंच तद्यथेषीकायास्तूलमग्नौ प्रोतं प्रक्षिप्तं प्रदूयेत दह्येत क्षिप्रमेवं हास्य
विदुषः सर्वात्मभूतस्य सर्वान्नानामत्तुः सर्वे निरवशिष्टाः पाप्मानो धर्माधर्माख्या अनेकजन्मसंचिता इह च प्राक्ज्ञानोत्पत्ते-
र्ज्ञानसहभाविनश्च प्रदूयेरन् दह्येरन्॥वर्तमानशरीरारम्भकपापवर्जं लक्ष्यप्रमुक्तेषुवत्प्रवृत्तफलत्वात्तस्य न दाहः॥स य ए-
तदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति भुङ्क्ते स यद्यपि चण्डालायोच्छिष्टानर्हायोच्छिष्टं प्रयच्छेदुच्छिष्टं दद्यात् निषिद्धमुच्छिष्टदानं यद्य-

स्यादिति तदेष श्लोको यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासत एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इत्यग्निहो-
त्रमुपासत इति॥२४॥इति छान्दोग्योपनिषदि पंचमप्रपाठकः समाप्तः॥५॥((पि कुर्यात्तदात्मनि हैवास्य चंडालदेहस्थे वै-
श्वानरे तद्धुतं स्यान्नाधर्मनिमित्तमिति विद्यामेव स्तौति॥तदेतस्मिन्स्तुत्यर्थे श्लोको मन्त्रोऽप्येष भवति॥यथेह लोके क्षुधिता बु-
भुक्षिता बाला मातरं पर्युपासते॥कदा नो माताऽन्नं प्रयच्छतीत्येवं सर्वाणि भूतानि अन्नादान्येवंविदोऽग्निहोत्रं भोजनमुपासते॥क-
दा त्वसौ भोक्ष्यत इति जगत्सर्वं विद्वद्भोजनेन तृप्तं भवतीत्यर्थः॥द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्त्यर्था॥२४॥इति श्रीमच्छंकराचार्य-
भगवतः कृतौ छांदोग्योपनिषद्विवरणे पंचमप्रपाठकः समाप्तः॥५॥भाष्यं ६५० टी० ७१२)) त्यर्थेऽग्निहोत्रस्य स्तुतिरूपो योऽर्थस्तस्मिन्निति
तन्मन्त्रस्य तात्पर्यार्थं दर्शयति जगदिति॥विदुषो वैश्वानरात्मनः सर्वात्मत्वादित्यर्थः॥२४॥इति श्रीमच्छुद्धानंदपादपूज्यशिष्यभगवदानंद-
कृतायां छांदोग्यभाष्यटीकायां पंचमोऽध्यायः समाप्तः॥५॥ ९ ॥

॥ इति छांदोग्योपनिषद्भाष्यस्य पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथसटीकछान्दोग्योपनिषद्भाष्यस्यषष्ठोध्यायः प्रारभ्यते॥ ७ ॥

192

॥श्रीगणेशाय नमः॥ वर्तिष्यमाणाध्यायस्यातीतेन संदर्भेण संबंधं वक्तुं प्रतीकं गृहीत्वा तं प्रतिजानीते॥ श्वेतकेतुरिति॥ तमेव प्रकटयन्नाद्यमं तृतीयाध्यायेनास्य संबंधं कथयति॥ सर्वमिति॥ एतदुक्तमंतर्दर्शयितुं षष्ठोऽध्याय आरभ्यत इति संबंधः॥ व्यवहितं संबंधमुक्त्वाऽव्यवहितं तं दर्शयति॥ अनंतरं चेति॥ अध्यायतात्पर्यमुक्त्वाऽऽख्यायिकातात्पर्यमाह॥ पितेति॥ पिता प्रतिवक्ता पुत्रश्च प्रष्टेत्येवं विधेयमाख्यायिका सा च विद्यायाः सारि

श्वेतकेतुर्हारुणेय आसेत्याद्यध्यायसंबंधः॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति इत्युक्तं कथं तस्माज्जगदिदं जायते तस्मिन्नेव च लीयतेऽनिति चेति तन्नैवेत्येतद्वक्तव्यं॥ अनंतरं चैकस्मिन्भुक्ते विदुषि सर्वं जगत्तृप्तं भवतीत्युक्तं॥ तदेकत्वे सत्यात्मनः सर्वभूतस्योपपद्यते॥ नात्मभेदे कथं च तदेकत्वमिति तद्दर्शयितुं षष्ठोऽध्याय आरभ्यते॥ पितापुत्राख्यायिका विद्यायाः सारिष्ठत्वप्रदर्शनार्था॥ श्वेतकेतुरिति नामतो ह इत्यैतिह्यार्थः॥ आरुणेय आरुणस्य पौत्र आस बभूव तं पुत्रं आरुणिः पिता योग्यं विद्याभाजनं म

ॐ श्वेतकेतुर्हारुणेय आस तꣳ ह पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यं न वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबंधु रिव भवतीति स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विꣳशतिवर्षः सर्वान्वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्ध एया

त्वा तस्योपनयनकालात्ययं च पश्यन्नुवाच॥ हे श्वेतकेतो अनुरूपं गुरुं कुलस्य नो गत्वा वस ब्रह्मचर्यं न चैतद्युक्तं यदस्मत्कुलीनो हे सोम्याननूच्यानधीत्य ब्रह्मबंधुरिव भवतीति॥ ब्राह्मणान्बंधून्व्यपदिशति न स्वयं ब्राह्मणवृत्त इति॥ तस्यातः प्रवासोऽनुमीयते पितुर्येन स्वयं गुणवान्सन्पुत्रं नोपनेष्यति॥ स पित्रोक्तः श्वेतकेतुर्द्वादशवर्षः सन्नुपेत्याचा

ष्ठत्वद्योतनार्था पिता हि पुत्राय सारतरमेवोपदिशतीत्यर्थः॥ कुलस्यानुरूपमित्यादिवचनान्नकुलाधमस्य गुरुत्वमिति गम्यते॥ ब्रह्मचर्यमध्ययनार्थमिति शेषः॥ गत्वेत्यादिवचनान्माणवकाधीनमध्ययनमिति सूचितं॥ माभूदुपनयनमध्ययनं चेत्याशंक्याह॥ न चैतद्युक्तमिति॥ किमिति पिता स्वयमेवोपनीय पुत्रं नाध्यापयति तत्राह॥ तस्येति॥ अतःशब्दः स्वगृहविषयः॥ अनुमानं कल्पनं तत्र कल्पकमाह॥ ये

अनूचानोऽनुवचनसमर्थः॥कर्मेच्छुत्यत्याकरणव्युत्पत्त्याचादेशशब्दो व्याख्यातः॥किमित्यधीतसर्ववेदमधिगततदर्थं च पुत्रमात्मविद्याम
धिकृत्य पिता पृच्छतीति तस्य सर्ववेदाध्ययनादिनैव कृतार्थत्वादित्याशंक्याह॥सर्वानपीति॥तदेतदद्भुतं श्रुत्वाहेत्युक्तं विवृणोति॥कथं न्विति॥
मृन्मयमित्यस्य व्याख्या मृद्विकारजातमिति॥ तद्यथा मृत्पिंडेन विज्ञातेन विज्ञातं स्यात्तथान्यदपि सर्वं कारणेन विज्ञातेन तद्विकारजातं विज्ञा

वर्षो व भूत्वा तावता सर्वान्वेदान् चतुरोऽप्यधीत्य तदर्थं च बुद्ध्वा महामना महद्गंभीरं मनो यस्य सममात्मानमन्यैर्मन्यमान
स्य सोऽयं महामना अनूचानमानी॥अनूचानमात्मानं मन्यत इत्येवंशीलो यः सोऽनूचानमानी स्तब्धोऽप्रणतस्वभाव एया
य गृहं तमेवंभूतं ह आत्मनोऽननुरूपशीलं स्तब्धं मानिनं पुत्रं दृष्ट्वा पितोवाच तं सद्धर्मावतारचिकीर्षया श्वेतकेतो यन्नु इदं महा
मना अनूचानमानी स्तब्धश्चासि कस्तेऽतिशयः प्राप्त उपाध्यायाद् उत तमादेशमादिश्यत इत्यादेशः केवलशास्त्राचार्यो
पदेशगम्यमित्येतद्येन वा परं ब्रह्मादिश्यते स आदेशस्तमप्राक्ष्यः पृष्टवानस्याचार्यं तमादेशं विशिनष्टि॥येनादेशेन श्रुते

तं ह पितोवाच श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतम

नाश्रुतमप्यन्यच्छ्रुतं भवत्यमतममतं चिंतितं चिंतितं भवत्यविज्ञातमनिश्चितं निश्चितं भवतीति॥स
र्वानपि वेदानधीत्य सर्वं चान्यद्वेद्यमधिगम्याप्यकृतार्थ एव भवति यावदात्मतत्त्वं न जानातीत्याख्यायिकातोऽवगम्यते
॥तदेतदद्भुतं श्रुत्वाह॥कथं न्वेतदप्रसिद्धमन्यविज्ञानेनान्यद्विज्ञातं भवतीत्येवं मन्वानः पृच्छति॥कथं नु केन प्रकारे
ण हे भगवः स आदेशो भवतीति॥यथा स आदेशो भवति तच्छृणु हे सोम्य यथा लोके एकेन मृत्पिंडेन रुचकुंभादिकारण
भूतेन विज्ञातेन सर्वमन्यत्तद्विकारजातं मृन्मयं मृद्विकारजातं विज्ञातं स्यात्॥ननु कथं मृत्पिंडे कारणे विज्ञाते कार्यमन्यद्वि
ज्ञातं भवतीति योजना॥अन्यविज्ञानादन्यविज्ञानमदृष्टत्वादश्लिष्टमिति शंकते॥कथमिति॥कार्यकारणयोरन्यत्वासिद्धेर्मैवमिति परिहरति॥नै

॥यन्मन्यसइत्यादिना॥ अन्यत्वाभावेलोकप्रसिद्धिविरोधंशंकते॥कथंनहीति॥ वाचारंभणमित्यत्रवाचेतितृतीयाषष्ठ्यर्थोद्रष्टव्या॥नामधे
यमित्यस्यार्थंकथयति॥नामैवेति॥विकारस्यमिथ्यात्वेकिंपरमार्थतोस्तीत्याशंक्याह॥मृत्तिकेत्येवेति॥एकेनैवदृष्टांतेनविवक्षितार्थसि

कारणेनानन्यत्वात्कार्यस्ययन्मन्यसेऽन्यस्मिन्विज्ञातेन्यन्नविज्ञायतइतिसत्यमेवंस्याद्यद्यन्यत्कारणात्कार्यंस्यान्नत्वेव
मन्यत्कारणात्कार्यंकथंतर्हिलोकइदंकारणमयमस्यविकारइति॥शृणु॥वाचारंभणंवागारंभणंवागालंबनमित्येतत्को
सौविकारोनामधेयंनामैवनामधेयं॥ ॥स्वार्थेधेयट्प्रत्ययोवागालंबनमात्रंनामैवकेवलं॥नविकारोनामवस्त्व

विज्ञातंविज्ञातमितिकथंनुभगवःसआदेशोभवतीतियथासोम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृन्मयंविज्ञात๕स्याद्वा
चारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यं॥यथासोम्यैकेनलोहमणिनासर्वंलोहमयंविज्ञात๕स्याद्वाचारं
भणंविकारोनामधेयंलोहमित्येवसत्यंयथासोम्यैकेननखनिकृंतनेनसर्वंकार्ष्णायसंविज्ञात๕स्याद्वाचारं
भणंविकारोनामधेयंकृष्णायसमित्येवसत्यमेव๕सोम्यसआदेशोभवतीतिनवैनूनंभगवंतस्तएतदवेदिषुर्य
द्ध्येतदवेदिष्यन्कथंमेनावक्ष्यन्निितिभगवा๕स्त्वेवमेतद्ब्रवीत्विितितथासोम्येतिहोवाच॥ १॥ ॥ ॥

स्तिपरमार्थतोमृत्तिकेत्येवमृत्तिकैवतुसत्यंवस्त्विति॥यथाचसोम्यैकेनलोहमणिनासुवर्णपिंडेनसर्वमन्यद्विकारजातं
कटकमुकुटकेयूरादिविज्ञातंस्याद्वाचारंभणमित्यादिसमानंयथासोम्यैकेननखनिकृंतनेनोपलक्षितेनकार्ष्णायसपिंडेने
त्यर्थः॥सर्वंकार्ष्णायसंकार्ष्णायसोविकारजातंविज्ञातंस्यात्समानमन्यत्॥अनेकदृष्टांतोपादानंदार्ष्टांतिकानेकभेदानुगमा
र्थंदृढप्रतिपत्त्यर्थंचएवंसोम्यसआदेशोयोमयोक्तोभवतीत्युक्तवतिपितर्याहेतरो॥ २॥ टी॥ किमनेकदृष्टांतोपादानेनेत्याशंक्याह॥अ

तीत्ये

॥भगवन्नइति॥तेषामज्ञानेहेतुमाह॥यद्धीत्यादिना॥ननुश्वेतकेतुर्गुरूणामज्ञानमाचक्षाणोगुरुद्रोहीप्रत्यवायीस्यादित्याशंक्याह॥अवाच्य-
मपीति॥गुरूणामज्ञानमतःशब्दार्थः॥१॥यद्धिज्ञानेनसर्वविज्ञानंलभ्यतेनतद्धिज्ञानंप्रतिज्ञातंप्रकटीकर्तुंप्रथमंसर्वस्यसन्मात्रत्वंप्रतिजानीते॥सदे-
वेति॥सच्छब्दस्यसामान्यविशेषविषयत्वंस्फुटयति॥सदितीति॥तस्यपृथिव्यादिभ्योविशेषंदर्शयति॥सूक्ष्ममिति॥आकाशादिभ्योविशेषमाह॥नि-
र्विशेषमिति॥अन्यविशेषव्यावृत्त्यर्थंविशेषमाह॥सर्वगतमिति॥तस्यताटस्थ्यंव्यावर्तयति॥एकमिति॥प्रत्यगभिन्नस्यतस्यसंसारित्वंव्यावर्तयति॥

नवैनूनंभगवंतःपूजावंतोगुरवोममयेतएतद्वस्तुनावेदिषुर्नविज्ञातवंतोनूनंयद्यद्ध्यवेदिष्यन्विदितवंतःएतद्वस्तु
कथंमेगुणवतेभक्तायानुगतायनावक्ष्यन्नोक्तवंतस्तेनाहंमन्येनविदितवंतइत्यवाच्यमपिगुरोर्न्यग्भावमवादीत्पुनर्गुरुकुलं
प्रतिप्रेषणभयादतोभगवांस्त्वेवमेमह्यंतद्वस्तुयेनसर्वज्ञत्वंज्ञानेनमेस्यात्तद्ब्रवीतुकथयत्वित्युक्तःपितोवाचतथास्तुसोम्येति

सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयं॥

॥१॥सदेवसदित्यस्तितामात्रंवस्तुसूक्ष्मंनिर्विशेषंसर्वगतमेकंनिरंजनंनिरवयवंविज्ञानंयदवगम्यतेसर्ववेदांतेभ्यएवश-
ब्दोवधारणार्थःकिंतदवधियतइत्याह॥इदंजगन्नामरूपक्रियावद्विकृतमुपलभ्यतेयत्तत्सदेवासीदित्यासीच्छब्देनसंबध्यते॥
कदासदेवेदमासीदित्युच्यते।अग्रेजगतःप्रागुत्पत्तेः॥किंनेदानीमिदंसत्येनाग्रेआसीदितिविशेष्यते॥नकथंतर्हिविशेषणमिदानी-
मपीदंसदेवकिंतुनामरूप-

निरंजनमिति॥निष्क्रियत्वेनतस्यकूटस्थत्वमाह॥निरवयवमिति॥यथोक्तेवस्तुनिप्रमाणमाह॥यदवगम्यतइति॥विशेषणानुसारेणशंक-
ते॥किंनेदानीमिति॥वर्तमानदशायामसत्त्वंजगतोनास्तीत्याह॥नेति॥सदासत्त्वाविशेषेविशेषणंननिर्वहतीतिशंकते॥कथमिति॥किंविशे-
षणसामर्थ्यादिदानीमसत्त्वंजगतश्चोद्यते॥किंवाविशेषणस्यार्थवत्त्वंपृच्छ्यते॥तत्राद्यंदूषयति॥इदानीमपीति॥अध्यक्षविरोधान्नव-
र्तमानावस्थायांजगदसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः॥द्वितीयंप्रत्याह॥किंत्विति॥यच्चेदंवर्तमानंजगन्नामरूपविशेषणवदालक्ष्यतेनदिदंशब्दस्यतद्वि-
द्वेद्यविषयभावेनस्थितंभवतीतिकृत्वेदमिदमिदानीमि-
त्यपिव्यवह्रियते॥

नन्वत्राग्रे प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दबुद्धिभ्यां तावन्मात्रगम्यमेव न त्विदंशब्दस्य न बुद्धेश्च विषयो भवतीत्यग्रे सदेवेदमासीदित्यवधार्यते॥ तस्माद्विशेषणमिदंशब्दबुद्धिग्राह्यत्वेपि संप्राक्कालीने जगत्यविरुद्धमित्यर्थः॥ अथ वर्तमानावस्थायामपि जगतः सत्त्वे किमिति तत्रेदंशब्दबुद्धीनक्रमेते अत आह॥ नेहीति॥ यथा सुषुप्तिकाले सदपि वस्तु नेदंशब्दबुद्ध्योर्गोचरस्तथा प्रागुत्पत्तेः सदपि जगन्नामवत्त्वेन रूपवत्त्वेन चेदमिति न व्यवहर्तुं शक्यं प्रकरणोपसंहारस्योभयत्र तुल्यत्वादित्यर्थः॥ सुषुप्तेपि वस्तुनो न सत्त्वं मानाभावादित्याशंक्याह॥ यथेति॥ न हि तत्र वस्तुनोऽसत्त्वमुत्थितस्य परामर्शदर्शनादनुभूतस्यानुभवितुश्चाभावे तदयोगाच्च न च तत्र विभक्तं वस्तु दृश्यते सुषुप्त्यभावप्रसंगादतस्तत्र केव

विशेषणवदिदंशब्दबुद्धिविषयं चेतीदं च भवति॥ प्रागुत्पत्तेस्त्वग्रे केवलसच्छब्दबुद्धिमात्रगम्यमेवेति सदेवेदमग्र आसीदित्यवधार्यते न हि प्रागुत्पत्तेर्नामवद्रूपवद्वेदमिति ग्रहीतुं शक्यं वस्तु सुषुप्तकाल इव॥ यथा सुषुप्तादुत्थितः सत्त्वमात्रमवगच्छति सुषुप्ते सन्मात्रमेव केवलं वस्त्विति तथा प्रागुत्पत्तेरित्यभिप्रायः॥ यथेदमुच्यते लोके पूर्वाह्णे घटादिसिसृक्षुणा कुलालेन मृत्पिण्डं प्रसारितमुपलभ्य ग्रामान्तरं गत्वा प्रत्यागतो पराह्णे तत्रैव घटशरावाद्यनेकभेदभिन्नं कार्यमुपलभ्य मृदेवेदं घटशरावादि केवलं पूर्वाह्ण आसीदिति तथैवोच्यते सदेवेदमग्र आसीदित्येकमेवेति स्वकार्यपतितमन्यन्नासीदित्येकमेवेत्युच्यतेऽद्वितीयमिति मृद्व्यतिरेकेण मृदो यथान्यद्घटाद्याकारेण परिणमयितृ कुलालादि निमित्तकारणं दृष्टं तथा सद्व्यतिरेकेण सतः सहकारिकारणं द्वितीयं वस्त्वन्तरं प्राप्तं प्रतिषिध्यतेऽद्वितीयमिति नास्य द्वितीयं वस्त्वन्तरं विद्यत

लं सन्मात्रं वस्त्विति यथावगमस्तथा प्रागुत्पत्तेरपि सर्वं सन्मात्रं युक्तमेवेत्यर्थः॥ उक्तमेवार्थं संप्रतिपन्नेनोदाहरणान्तरेण समर्थयते॥ यथेत्यादिना॥ किमिदं सदित्यपेक्षायां तल्लक्षणमाह॥ एकमिति॥ अवतारितलक्षणवाक्ये प्रथमविशेषणयोरर्थमाह॥ स्वकार्येति॥ सजातीयस्वगतभेदहीनमित्यर्थः॥ विशेषणान्तरमादाय व्याकरोति॥ अद्वितीयमितीति॥ विजातीयभेदशून्यमित्यर्थः॥ यदुक्तं सत्समानाधिकरण्यात्सदेव सर्वमिति तन्नारंभवादी शंकते॥ नन्विति॥ किं कार्यस्य सत्समानाधिकरण्यं वर्तमानदशायां परपक्षेपि संभवतीत्युच्यते किं वा प्रागवस्थायाम

विकल्पाद्यमंगीकरोति ॥ सत्त्वमिति ॥ द्वितीयं दूषयति ॥ प्रागुत्पत्तेस्त्विति लक्षणवाक्यं च परपक्षे दुर्योजनमित्याह ॥ नचेति ॥ वाक्यद्वयपर्या
लोचनया परपक्षासंभवमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोरैकरूप्याद्दृष्टांतानां कार्यकारणाभेदनिष्ठत्वाच्च वैशेषिकपक्षासि
द्धिरित्याह ॥ मृदादीति ॥ वैशेषिकपक्षासंभवेपि वैनाशिकपक्षो भविष्यतीति शंकते ॥ तत्रेति ॥ असच्छब्दस्य तुच्छव्यावृत्तविषयत्वं वारयति
॥ अभावमात्रमिति ॥ सतोन्यदसदिति स्थितेरसद्वादिनापि प्रतियोगिभूतं सदा स्थितमित्याशंक्याह ॥ सदभावमात्रमिति ॥ तदेवं वैधर्म्यदृष्टांतेन

वैशेषिकपक्षेपि सत्तासामानाधिकरण्यं सर्वस्योपपद्यते द्रव्यगुणादिषु सच्छब्दबुद्ध्यनुवृत्तेः सत् द्रव्यं सन् गुणः सत्क
र्मेत्यादिदर्शनात् ॥ सत्यमेवं स्यादिदानीं प्रागुत्पत्तेस्तु नैवेदं कार्यं सदेवासीदित्यभ्युपगम्यते वैशेषिकैः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्या
ऽसत्त्वाभ्युपगमात् न चैकमेव सदद्वितीयं प्रागुत्पत्तेरिच्छंति ॥ तस्माद्वैशेषिककल्पितात्सतोन्यत्कारणमिदं सदुच्यते मृदादिदृ

तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायत

ष्टांतेभ्यः ॥ तत्तत्र ह तस्मिन्प्रागुत्पत्तेर्वस्तुनिरूपण एके वैनाशिका आहुर्वस्तु निरूपयंतोऽसत्सदभावमात्रं प्रागुत्पत्तेरिदं जग
गदेकमेवाद्वितीयमासीदिति ॥ सदभावमात्रं हि प्रागुत्पत्तेस्तत्त्वं कल्पयंति बौद्धाः न तु सत्प्रतिद्वंद्वि वस्त्वंतरमिच्छंति ॥ य
थासच्चासदिति गृह्यमाणं यथाभूतं तद्विपरीतं तत्त्वं भवतीति नैय्यायिकाः ॥ ननु सदभावमात्रं प्रागुत्पत्तेश्चेदभिप्रेतं वैनाशिकैः
कथं प्रागुत्पत्तेरिदमासीदसदेकमेवाद्वितीयं चेति कालसंबंधः संख्यासंबंधोऽद्वितीयत्वं चोच्यते तैर्बौद्धैः ॥ स्फुटयति ॥ यथेति ॥ सदि
ति यथाभूतमसदिति च ततो विपरीतं गृह्यमाणं सच्चासच्चेति द्विविधं तत्त्वं भवतीति यथा नैयायिका वदंति हि तत्त्वे सदसती भावाभावाविति तैरभ्यु
पगमान्न तथा बौद्धैर्द्विविधं तत्त्वमिष्टं ॥ सदत्यंताभावोऽसदित्यभ्युपगमादप्रतीतप्रतियोगिकाभावस्यात्यंताभावत्वे शशविषाणं नास्तीत्यादौ प्र
सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ तमिमं वैनाशिकपक्षं शिष्यमुखेन दूषयति ॥ नन्वित्यादिना ॥ शिष्योक्तमंगीकरोति ॥ बाढमिति ॥ १ ॥ ६ ॥ १ ॥

भावस्य योऽभावस्तन्मात्रमसदित्यभ्युपगच्छतां तेषां पक्षे न युक्तं कालसंबंधात्सत इति युक्तमेवान्वयोक्तमित्यर्थः॥ किंच तन्मते यस्य कस्य।
चिदसत्त्वमिष्टं सर्वस्यैवेति विकल्पाद्यमुपेत्य द्वितीयं दूषयति॥ असत्त्वेति॥ किमभ्युपगंता यदा कदाचिदभ्युपगंतव्यः किंवा प्रागवस्थायाम
पीति विकल्पाद्यमंगीकृत्य द्वितीयं दूषयन्नाशंकते॥ इदानीमिति॥ स किं तदानीमसत्त्वान्नाभ्युपगम्यते किं वा तदभ्युपगंतुरभावान्नाद्य इ
त्याह॥ न प्रागुत्पत्तेरिति॥ न द्वितीयः प्रागुत्पत्तेर्जगदसदित्यस्याभ्युपगंता संप्रत्यभ्युपगम्यते यथा तथा प्रागवस्थायामभ्युपगंतास्तित्यस्या।
पि अभ्युपगंतुरिदानीमभ्युपगमसंभवान्न हि प्रागुत्पत्तेस्तत्सत्त्वे मानाभावो विमतः कालो ज्ञातृसत्तावान् कालत्वात्संमतवदित्यनुमानादित्या
ह॥ प्रागुत्पत्तेरिति॥ परपक्षं दूषयित्वा वाक्यतात्पर्यं दर्शयितुं चोदयति॥ नन्विति॥ अन्यापोहस्य शब्दार्थत्वे सत्यपोह्यवस्तुनस्तदर्थत्वे कथ।

न युक्तं तेषां भावाभावमात्रमभ्युपगच्छतामसत्त्वमात्राभ्युपगमोऽपि अयुक्त एवाभ्युपगंतुरनभ्युपगमानुपपत्तेरिदा
नीमभ्युपगंताभ्युपगम्यते न प्रागुत्पत्तेरिति चेन्न प्रागुत्पत्तेः सद्भावस्य प्रमाणाभावात्प्रागुत्पत्तेरसदेवेति कल्पनानुपप
त्तिः॥ ननु कथं वस्त्वाकृतेः शब्दार्थत्वे सदेकमेवाऽद्वितीयमिति पदार्थवाक्यार्थोपपत्तिस्तदनुपपत्तौ चेदं वाक्यमप्रमाणं
प्रसज्येतेति चेन्नैष दोषः सद्ग्रहणनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य सदित्ययं तावच्छब्दः सदाकृतिवाचक एकमेवाद्वितीयमित्येतौ
च सच्छब्देन समानाधिकरणौ॥ न त्विदमासीदिति च तत्र नञ् सद्वाक्ये प्रयुक्तः सद्वाक्यमेवावलंब्य सद्वाक्यार्थविषयां बु
द्धिं सदेकमेवाद्वितीयमिदमासीदित्येवंलक्षणां ततः सद्वाक्यार्थान्निवर्तयन्त्यश्वारूढ इवाश्वालंबनोऽश्वं

((मसदिति शब्दस्यार्थे सि
द्धिराकृतेश्च मीमांसकप्रक्रियया शब्दार्थत्वे सत्येकमद्वितीयमिति पदयोराकृतिवाचकत्वायोगादर्थानुपपत्तिस्तदभावे च पदार्थसंस।
र्गात्मनो वाक्यार्थस्यानुपपत्तिर्वाक्यार्थानुपपत्तौ च निर्विषयमिदं वाक्यमप्रमाणं स्यादित्यर्थः॥ सदभिनिवेशनिवृत्त्यर्थमिदं वाक्यं न तु भू।
न्यमेव साक्षादभिधत्ते तन्न वाक्याप्रामाण्यमिति परिहरति॥ नैष दोष इति॥ तथापि कथमसदादिशब्दानामगृहीतशक्तिकत्वे वाक्यार्थोपपत्ति
रित्याशंक्याह॥ सदित्ययमिति॥ एकमद्वितीयमिति शब्दद्वयवदिदमासीदिति च शब्दौ सच्छब्देन समानाधिकरणावेवेत्याह॥ तथेति॥ सदेवे

अ॰ त्यादिवाक्यस्योक्तविधयार्थवत्त्वेपि कथमसदे
वेत्यादिवाक्यमर्थवदित्याशंक्याह॥ तत्रेति॥ इवशब्दो

यद्वदित्यस्मिन्नर्थेतद्वदितिपृथक्प्रयोगात्किमितिवाक्यस्यसदभिनिवेशनिवृत्तिपरत्वंसद्भावपरत्वमेवकिंनस्यादित्याशंक्याह॥नन्विति॥सद्भाव
स्यात्यंताभावलक्षणस्यतुच्छत्वाच्छब्दशक्तिगोचरत्वासंभवादित्यर्थः॥अन्यपरत्वासंभवेसदभिनिवेशनिवृत्तिपरत्वंवाक्यस्यसिद्धमित्युपसंहरति॥अ
नद्वति॥भ्रान्त्वालेपुरुषस्यसदभिनिवेशनिवृत्तिरत्रविवक्षिताचेत्तर्हिनञ्पदमेवप्रयोक्तव्यंकिमित्यसदेवेदमग्रआसीदितिप्रयुक्तमित्याशंक्याह॥दर्श
यित्वाहीति॥अथवासदेवेत्यादिनास्वपक्षमुक्त्वातद्दृढीकरणार्थेनासदेवेत्यादिनानुवादोयमितितात्पर्यांतरमाह॥दर्शयित्वाहीति॥प्रथमपक्षेतस्मा
दित्यादिवाक्यस्यार्थोभावात्द्वितीयःपक्षोगृहीतः॥तत्रकारणस्यासत्त्वमुक्तमिदानींकार्यस्यापितद्दर्शयति॥तस्मादिति॥अजायतेतिवक्तव्येकथंश्रुत्या।

तदभिमुखाद्विषयान्निवर्तयतितद्वत्॥ननुपुनःसद्भावमेवाभिधत्तेऽतःपुरुषस्यविपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थपरमिदमसदेवे।
त्यादिवाक्यंप्रयुज्यते॥दर्शयित्वाहिविपरीतग्रहणंततोनिवर्तयितुंशक्यतइत्यर्थवत्त्वात्सदादिवाक्यस्यश्रौतत्वंप्रामाण्यंचसि
द्धमित्यदोषस्तस्मादसतःसर्वाभावरूपात्सद्विद्यमानमजायतसमुत्पन्नमडभावश्छांदसः॥तदेतद्विपरीतग्रहणंमहावैना।

कुतस्तुखलुसोम्यैवꣳस्यादितिहोवाचकथमसतःसज्जायेतेति॥२॥

शिकपक्षंदर्शयित्वाप्रतिषेधति॥कुतस्तुप्रमाणात्खलुहेसोम्यएवंस्यादसतःसज्जायेतेत्येवंकुतोभवेन्नकुतश्चित्प्रमाणा
देवंसंभवतीत्यर्थः॥यदपिबीजोपमर्देंकुरोजायमानोदृष्टोऽभावादेवेतितदप्यभ्युपगमविरुद्धंतेषां॥कथंयेतावद्बीजावय
वाबीजसंस्थानविशिष्टास्तेंकुरेप्यनुवर्तंतएवनतेषामुपमर्दोंकुरजन्मनि॥यत्पुनर्बीजाकार

जायतेतिप्रयुक्तमित्याशंक्याह॥
अडभावइति॥कुतस्तुखल्वित्यादिवाक्यालोचनायामपिद्वितीयपक्षोग्राह्यइत्यभिप्रेत्याह॥तदेतदिति॥विमतंअभावपुरःसरंकार्यत्वादंकुर
वदितिशंकते॥यदपीति॥अप्रसिद्धविशेषणत्वंमत्वापरिहरति॥तदपीति॥बीजोपमर्देनांकुरोत्पत्तेरिष्टत्वात्कथमप्रसिद्धविशेषणतेतिशंकते
॥कथमिति॥किमंकुरोत्पत्तौबीजावयवाउपमृद्यंतेकिंवाबीजाकारसंस्थानमितिविकल्प्याद्यमत्याह॥येतावदिति॥द्वितीयंदूषयति॥यत्पुनरिति॥

196

श्री·भा· ५

तत्किं परमार्थवस्तु किं वा संवृत्तिसिद्धं नाद्यो ऽभ्युपगमविरोधादित्युक्त्वा द्वितीयमुत्थापयति ॥ अथ संवृत्येति ॥ संवृत्तिं विकल्पयति ॥ केयमिति ॥ आ
द्ये भावस्याभावादुत्पत्तौ दृष्टान्ताभावः संवृत्तेरवस्तुत्वेन बीजसत्त्वासाधकत्वादित्याह ॥ यदीति ॥ द्वितीयमनूद्य दूषयति ॥ अथेति ॥ तत्त्वं यया संवृ
यते आच्छाद्यते सा संवृत्तिर्लौकिकी बुद्धिः सा चेद्भावरूपेष्टा तर्हि तया बीजावयवानामङ्कुराकारपरिणामसिद्धेर्दृष्टान्तासिद्धिरित्यर्थः ॥ लौकिकबु
द्धिमनाश्रित्य परमतमेवादाय शङ्कते ॥ अवयवादिति ॥ असत्त्वे ऽपि विन्युपमर्दो योगवदवयवेष्वपि तद्योगस्य तुल्यत्वान्नेदं चोद्यमित्युत्तरमा
ह ॥ न तदवयवेष्विति ॥ तदेव स्फुटयति ॥ यंह्यति ॥ नन्वस्मन्मते परमावयवी नास्त्यवयवास्तु सन्त्येवेति चेत्तत्राह ॥ बीजावयवानामिति ॥ न हि ते

संस्थानं तद्बीजावयवव्यतिरेकेण वस्तुभूतं वैनाशिकैरभ्युपगम्यते यदङ्कुरजन्मन्युपमृद्येत । अथ तदस्त्यवयवव्यति
रिक्तं वस्तुभूतं तथा च सत्यभ्युपगमविरोधः ॥ अथ संवृत्याभ्युपगतं बीजसंस्थानरूपमुपमृद्यत इति चेत्केयं संवृत्तिर्ना
म किमसौ भाव उत भाव इति यद्यभावो दृष्टान्ताभावः ॥ अथ भावस्तथापि नाभावादङ्कुरोत्पत्तिर्बीजावयवेभ्यो ह्यङ्कुरोत्प
त्तिरवयवा अनुपमृद्यन्त इति चेन्न ॥ तदवयवेष्वपि तुल्यत्वात् यथा वैनाशिकानां बीजसंस्थानरूपो ऽवयवी नास्ति तथावयवा
अपीति तेषामप्युपमर्दानुपपत्तिर्बीजावयवानामपि सूक्ष्मावयवास्तदवयवानामप्यन्ये सूक्ष्मतरा अवयवा इत्येवं प्रसङ्गस्या
निवृत्तेः सर्वत्रोपमर्दानुपपत्तिः ॥ सद्बुद्ध्यनुवृत्तेः सत्त्वानिवृत्तिश्चेति सद्वादिनां सत एव सदुत्पत्तिः सेत्स्यति ॥ न त्वसद्वादिनां दृ
ष्टान्तो ऽस्त्यसतः सदुत्पत्तेः मृत्पिण्डाद् घटोत्पत्तिर्दृश्यते सद्वादिनां तद्भावे भावात्तदभावे चाभावाद्यद्य

((बासंकुरजन्मन्युपमर्दः स्यादिति
चेत्तत्राह ॥ तदवयवानामपीति ॥ न चाङ्कुरजन्मन्यवयवपरंपराविश्रान्तिभूमिरुपपद्यते तस्याः शून्यत्वे तदुपमर्दे सत्कारणवादापातात् शून्य
त्वे ऽपि कार्यत्वे कादाचित्कत्वस्य सावयवत्वेनोक्तदोषतादवस्थ्यादकार्यत्वे भावस्य तदुपमर्दासिद्धिरभावस्य तदुपमर्दे सत्कारणवादापत्तिरे
वेति भावः ॥ असद्वादस्याप्रामाणिकत्वमुक्त्वा सद्वादस्य प्रामाणिकत्वमाह ॥ सद्बुद्धीति ॥ परमते दृष्टान्ताभावमुक्तमनूद्य स्वमते तत्सत्त्वं च समु
च्चिनोति ॥ न त्विति ॥ घटस्याप्यभावादेवोत्पत्तिरिष्टत्वाद् दृष्टान्तासंप्रतिपत्तिरित्याशङ्क्याह ॥ यदीति ॥ किं च यद्यसौपादानं तत्स्वरूपमन्वयी तत्रानुव

अ· २

राम ५

धियौतत्रानुवर्त्तनेस्यातांनचानुवर्त्तेतेतस्मादसतःसदुत्पत्तिरयुक्तेत्याह॥अभावेति॥सतोमृत्पिंडस्यघटादिकारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्या
मुक्तंतत्रान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिमुद्भावयति॥यदपीति॥तस्मिन्नपिपक्षेनसत्यस्यक्षतिरित्युत्तरमाह॥नदपीति॥यदुक्तंसद्रूपायाबु
द्धेःसद्रूपाबुद्धिंप्रतिकारणत्वमितितदसिद्धमितिशंकते॥मृद्बुद्ध्योरिति॥सत्वसिद्धौहिपूर्वभावित्वं॥कारणत्वंकार्यत्वंचोत्तरभावित्वंबु
द्धौ॥बुद्धीनांचासत्वादानंतर्यमात्रेणव्यवह्रियतेनिमित्तनैमित्तिकत्वमित्यर्थः॥असतीनामपिबुद्धीनामानंतर्येणनिमित्तनैमित्तकत्वमित्य
तन्नशक्यंसंभावयितुंदृष्टांताभावादित्युत्तरमाह॥बुद्धीनामिति॥कुतस्तुखल्वित्यादिवाक्यमाख्यानमुपसंहरति॥अत इति॥पूर्वमसतः
सदुत्पत्तौदृष्टांताभावउक्तइदानीमनुपसंहतमितिशंकावारयति॥असत इति॥स्वपक्षसिद्धिमुपसंहरतीतिसंबंधः॥सिद्धांतेपिदृष्टांताभि

भावादेवघटउत्पद्येतघटार्थिनामृत्पिंडोनोपादीयेताभावशब्दबुध्यनुवृत्तिश्चघटादौप्रसज्येतनत्वेतदस्त्यतोनासतःसदुत्प
त्तिःयदप्याहुर्मृद्बुद्धिर्घटबुद्धेर्निमित्तमितिमृद्बुद्धिर्घटबुद्धेःकारणमुच्यतेनतुपरमार्थतएवमृद्घटोवास्तीतितदपिमृद्बुद्धिर्वि
हृ द्यमानाविद्यमानायाएवघटबुद्धेःकारणमितिनासतःसदुत्पत्तिर्मृद्घटबुद्ध्योर्निमित्तनैमित्तिकतयानंतर्यमात्रंनतुकार्य
कारणत्वमितिचेन्नबुद्धीनांनैरंतर्येगम्यमानेवैनाशिकानांबहिर्दृष्टांताभावादतःकुतस्तुखलुसोम्यैवंस्यादितिहोवाचक
थंकेनप्रकारेणासतःसज्जायेतेति॥असतःसदुत्पत्तौनकश्चिदपिदृष्टांतप्रकारोस्तीत्यभिप्रायः॥एवमसदादिपक्षमुन्म
थ्यस्वपक्षसिद्धिमुपसंहरतिसत्त्वेवसोम्येदमग्रआसीदितिस्वपक्षसिद्धिः॥ननुसदादिनोपिसतःसदुत्पद्यतइतिनैवदृष्टां
तोस्ति॥घटाद्घटांतरोत्पत्त्यदर्शनात्सत्यमेवंनसतःसदंतरमुत्पद्यते॥किंतर्हिसदेवसंस्थानांतरेणावतिष्ठते॥यथासर्पःकुं

डलत्वेइतिशंकते॥नन्विति॥यद्यपिमृदोघटोत्पत्तिर्दृष्टातथापिनमृदोमृदंतरंघटाद्घटांतरमुत्पद्यमानमुपलभ्यतेतस्मान्नसतःसदंत
रोत्पत्तिरित्यर्थः॥किंसदंतरस्यसतःसकाशादुत्पत्तिरेववार्यतेकिंवाकारणत्वंसतोनिराक्रियतेतत्राद्यमंगीकरोति॥सत्यमिति॥द्वितीयं
निराकरोति॥किंतर्हीति॥तत्रापिदृष्टांताभावमाशंक्याह॥यथेति॥कुंडलीभावेकार्यत्वसिद्धिर्नास्तीत्याशंक्योदाहरणांतरमाह॥यथाच

ऽभेदेऽवतिष्ठते तद्धि संबंधः सत एव सर्वप्रकारेणावस्थाने प्राक्कालिकं कार्यस्य सत्त्ववचनमयुक्तं न स्यात् सर्वदा सत्त्वाविशेषादिति शंकते ॥ यद्येवमिति ॥ प्रागवस्थं हि कारणं सन्मात्रं कार्यस्यावधार्यते तथा च कारणस्यैव सतस्तेन तेनाकारेणावस्थानमित्यंगीकारेऽपि कार्यस्य प्राक्कालिकं सत्त्वावधारणमविरुद्धमित्युत्तरमाह ॥ नन्विति ॥ कार्यस्य कारणमात्रत्वं चेदवधृतं तर्हि कारणमेवासीन्न कार्यं तदसदेवेदानीं जातमिति असत्कार्यवादिमतमायातमिति शंकते ॥ प्रागमिति ॥ कारणस्यैव कार्यरूपेणावस्थानान्नासत्कार्यवादापत्तिरिति दृष्टांतेन परिहरति ॥ नेत्यादिना ॥ विमतमुपादानाद्भिन्नं तद्विलक्षणबुद्धिविषयत्वाद्यथाश्वबुद्धिविलक्षणविषयो महिषस्ततो भिद्यते तथा च कथं सत एवेदं धीविषयानिर्वाच्यावस्थांगीकारेण सत्कार्यवा

मृच्चूर्णपिंडघटकपालादिप्रकारैर्यद्येवं सदेव सर्वप्रकारावस्थं कथं प्रागुत्पत्तेरिदमासीदित्युच्यते ननु न श्रुतं त्वया सदेवेत्यव-धारणमिदं शब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्रागसत्तर्हि प्रागुत्पत्तेः सदेवासीन्नेदं शब्दवाच्यमिदानीमिदं जातमिति न सत एवेदं शब्दबुद्धि-विषयतयावस्थानाद्यथा मृदेव पिंडघटादिशब्दबुद्धिविषयत्वेनावतिष्ठते तद्वत् ॥ ननु यथा मृद्वस्त्वेवं पिंडघटाद्यपि तद्वदसद्बु-

सत्वेव सोम्येदमग्र आसी ॥ १ ॥

द्धेरन्यबुद्धिविषयत्वात्कार्यस्य सतोऽन्यद्वस्त्वंतरं स्यात्कार्यं जातं यथाश्वाद्गौः ॥ न पिंडघटादीनामितरेतरव्यभिचारेऽपि मृत्त्वा-व्यभिचारात् ॥ यद्यपि घटः पिंडं व्यभिचरति पिंडश्च घटं तथापि पिंडघटौ मृत्त्वं न व्यभिचरतः तस्मान्मृन्मात्रं पिंडघटौ ॥ व्यभिच
रति त्वश्वं गौरश्वो वा गां तस्मान्मृ

दापत्तिः समाधिरिति चोदयति ॥ नन्विति ॥ विलक्षणबुद्धिविषयत्वस्य भेदमात्रसाधकत्वे सिद्धसाध-नतातात्त्विकभेदसाधकत्वे दृष्टांतासिद्धिरित्यभिप्रेत्याह ॥ नेति ॥ किंच कार्यस्याव्यभिचारित्वेन रज्जुसर्पादिवन्मिथ्यात्वानुमानादनिर्वाच्य-संस्थानादिवत्कार्यबुद्ध्यालंबनत्वं सतोंऽगीकर्तव्यमित्याह ॥ पिंडेति ॥ तदेव स्फुटयति ॥ यद्यपीति ॥ मृत्त्वमंतरेण पिंडघटयोः स्वरूपाभावादिति तत्त्वार्थः ॥ अव्यभिचारे मृत्त्वमित्यादिर्दृष्टांतः ॥ अव्यभिचारफलमाह ॥ तस्मादिति ॥ दृष्टांतगतमर्थं दार्ष्टांतिके समर्पयति ॥ २ ॥ २ ॥

॥ एवमिति ॥ पृथगेव प्रथमानस्य कार्यस्य कथं तन्मात्रत्वमित्याशंक्याह ॥ वाचारंभणेति ॥ कार्यमिथ्यात्वं स्फुटीकर्त्तुं चोदयति ॥ नन्विति ॥ यथा
स्वल्पज्ञातेभ्यो रज्ज्वाद्यवयवेभ्यः सर्पादिसंस्थानमनिर्वाच्यमिष्टं तथा श्रुतिजनितजगत्कारणत्वबुद्ध्यनुपपत्त्या कल्पितेभ्यः सतो मायोपाधिक
स्यावयवेभ्यो विकारसंस्थानमुपपद्यते तस्मादयं द्वैतप्रपंचो ब्रह्मविवर्त्तः संभवतीति परिहरति ॥ नैष दोष इति ॥ ब्रह्मविवर्त्तो जगदित्यत्र श्रुतिम
नुकूलयति ॥ वाचारंभणमिति ॥ प्रपंचमिथ्यात्वफलितमुपसंहरति ॥ एकमेवेति ॥ अद्वितीयत्वसमर्थनार्थमुत्तरवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे ॥ तत्त्व

एवं सत्संस्थानमात्रं त्विदं सर्वमिति युक्तं प्रागुत्पत्तेः सदेवेति ॥ वाचारंभणमात्रत्वाद्विकारसंस्थानमात्रस्य ननु निरवयवं सन्निष्क
लं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरंजनं सबाह्याभ्यन्तरो ह्यज इत्यादिश्रुतिभ्यो निरवयवस्य सतः कथं विकारसंस्थानमुपपद्यते ॥ नैष दोषो
रज्ज्वाद्यवयवेभ्यः सर्पादिसंस्थानवद्बुद्धिपरिकल्पितेभ्यः सदवयवेभ्यो विकारसंस्थानोपपत्तेर्वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्ति
केत्येव सत्यमेवं सदेव सत्यमिति श्रुतेरेकमेवाद्वितीयं परमार्थत इदंबुद्धिकालेऽपि तत्सदैक्षतेक्षां दर्शनं कृतवदतश्च न प्रधानं सां

देकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति ॥

ख्यपरिकल्पितं जगत्कारणं प्रधानस्याचेतनत्वाभ्युपगमादिदं तु सच्चेतनमीक्षितृत्वात् ॥ तत्कथमैक्षतेत्याह ॥ बहु प्रभूतं स्यां
भवेयं प्रजायेय प्रकर्षेणोत्पद्येय ॥ यथा मृद्घटाद्याकारेण ॥ यथा वा रज्ज्वादि सर्पाद्याकारेण बुद्धिपरिकल्पितेनासदेव तर्हि सर्वं
यद्गृह्यते रज्जुरिव सर्पाद्याकारेण न सत एव द्वैतभेदेनान्यथा गृह्यमाणत्वान्नासत्त्वं कस्यचित्क्वचिदिति ब्रूमः ॥ दिति ॥ सच्चेद्वा

च्यं जगत्कारणं प्रधानमिति केचित्तदप्येतेन निरस्तमित्याह ॥ अतश्चेति ॥ इच्छापूर्वकारित्वादिति यावदचेतनत्वाभ्युपगमान्नतस्येक्षापूर्वकक
र्तृत्वमिति शेषः ॥ परिणामविवर्त्तवादावाश्रित्योदाहरणद्वयं बहु स्यामित्यादिश्रुतितात्पर्यार्थं वक्तुं निरस्तमेव चोद्यमुद्भावयति ॥ असदेवेति ॥ ब
हु स्यां प्रजायेयेत्यनेनेक्षितुरेककार्याकारापत्तिवचनेन वैशेषिकादिमतमेतन्निरस्तमिति श्रुतितात्पर्यं दर्शयन्नुत्तरमाह ॥ नेत्यादिना ॥ ६ ॥

तदेवप्रपंचयति॥यथेत्यादिना॥प्रतिज्ञातमर्थमनद्वयानुसारेणदृष्टांताभ्यांस्पष्टयति॥यथारज्जुरिति॥अज्ञानान्वयव्यतिरेकाभ्यांरज्जुसर्पादे
रज्ञानमयत्वंचद्वैताभिनिवेशस्यसन्मात्राविवेकेसत्येवोत्पत्तेर्विचारेणतद्विवेकेचानुत्पत्तेर्द्वैतमप्यज्ञानमयमेवतस्यतुतत्त्वंसन्मात्रमधिष्ठानं
वाङ्मनसातीतमित्यर्थः॥तस्यवाङ्मनसातीतत्वेप्रमाणमाह॥यतइति॥अन्यदेवतद्विदितादथोअविदितादधीत्यादिवाक्यमादिपदार्थः॥तैत्तिरीयश्रुतिवि
रोधमाशंकते॥नन्विति॥तथापिकथंविरोधधीरित्याशंक्याह॥इतिविरुद्धमिति॥अस्यांश्रुतौसतःसकाशादेवप्राथम्येनतेजःसृज्यमानमुच्य

यथासतोन्यद्वस्त्वंतरंपरिकल्प्यपुनस्तस्यैवप्राग्ज्ञानेः प्रध्वंसाच्चोर्ध्वमसत्त्वंब्रुवतेतार्किकाः नतथास्माभिःकदाचित्क्वचिद्
पिसतोन्यदभिधानंअभिधेयंवावस्तुपरिकल्प्यतेसदेवतुसर्वमभिधानमभिधीयतेचयदन्यबुद्ध्या॥यथारज्जुरेवसर्पबुद्ध्या
सर्पइत्यभिधीयते॥यथावापिण्डघटादिमृदन्यबुद्ध्यापिंडघटादिशब्देनाभिधीयतेलोके।रज्जुविवेकदर्शिनांतुसर्पाभिधा
नबुद्धीनिवर्तेते॥यथाचमृद्विवेकदर्शिनांघटादिशब्दबुद्धी॥तद्वत्सद्विवेकदर्शिनांअन्यविकारशब्दबुद्धीनिवर्तेते॥यतोवाचो

तत्तेजोसृजत॥श्रीरामायनमः॥

निवर्तंते अप्राप्य मनसासहेति॥अनिरुक्ते ऽनिलयनेइत्यादिश्रुतिभ्यएवमीक्षित्वातत्तेजोसृजततेजःसृष्टवत्॥ननुतस्मा
द्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूतइतिश्रुत्यंतरेआकाशाद्वायुस्ततोग्निरितितेजःश्रुतमिहकथंप्राथम्येनतस्मादेवतेजःसृज्यतेत
तएवचाकाशमितिविरुद्धंनैषदोषः आकाशवायुसर्गानंतरंतत्सत्तेजोसृजतेतिकल्पनोपपत्तेरथवाअविवक्षितइहसृष्टि
॥क्रमःसत्कार्यमिदंसर्वमतःसदेकमेवाद्वितीयमित्येतद्विवक्षि
तिश्रुत्यंतरेतुतस्मादेवसतःसकाशादाकाशंप्राथम्येनसृष्टमित्युपरि
ष्टंतथाचकथमिदंमिथोविरुद्धंसिध्यतीत्यर्थः॥तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेणछांदोग्यश्रुतेर्व्याख्यानसंभवान्नविरोधोस्तीतिपरिहरति॥नैषदोषइ
ति॥सृष्टिक्रमस्यविवक्षितमंगीकृत्योक्तंतदेवनास्तिअद्वितीयत्वंतुसतोविवक्षितमितिपक्षांतरमाश्रित्याह॥अथवेति॥तत्रगमकंदर्शयति

मृदादिकार्यं घटादि तद्व्यतिरेकेण नास्ति मृदादिवत्तु सत्यमिति दृष्टान्तोपादानात् ब्रह्मणः सतस्तेजोबन्नादिकार्यं तद्व्यतिरेकेण नास्ति सन्मात्र
मेव सत्यमिति दार्ष्टान्तिकेऽपि विवक्षितं प्रतिभातीत्यर्थः॥ तत्तेजोऽसृजतेत्यादिश्रुतेस्तात्पर्यान्तरमाह॥ अथवा त्रिवृत्करणस्येति॥ तासां त्रिवृतं
त्रिवृतमेकैकां करवाणीत्यादौ त्रिवृत्करणस्य श्रुत्वात्त्रयाणामेव भूतानामिह सृष्टिरुच्यते॥ न त्वेवं पंचीकरणं विवक्षितमिति वाच्यं॥ भूतत्र
यसृष्टिश्रुतौ श्रुत्यन्तरसिद्धाकाशादिसृष्टेरुपलक्षणवत् त्रिवृत्करणश्रुत्या पंचीकरणोपलक्षणं॥ तथा च श्रुत्यन्तरसिद्धयोराकाशवाय्वोस्ते

अथवा त्रिवृत्करणस्य विवक्षितत्वात्तेजोबन्नानामेव सृष्टिमाचष्टे॥ तेज इति प्रसिद्धं लोके दग्धृ पक्तृ प्रकाशकं रोहितं चेति
॥ तत्सृष्टं तेज ऐक्षत तेजोरूपसंस्थितं सदैक्षतेत्यर्थः॥ बहु स्यां प्रजायेयेति पूर्ववत्तदपोऽसृजत आपो द्रवाः स्निग्धाः स्यन्दिन्यः शु
क्लाश्चेति प्रसिद्धा लोके यस्मात्तेजसः कार्यभूता आपस्तस्माद्यत्र क्वच देशे काले वा शोचति संतप्यते स्वेदते प्रस्विद्यते वा पुरुष

तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत तस्माद्यत्र क्वच शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो जायन्ते॥ ३॥
ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्त तस्माद्यत्र क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवत्यद्भ्य एव तद
((अन्नाद्यं जायते॥ ४

स्तेजस एव तदध्यापोऽधिजायन्ते॥ ता आप ऐक्षन्तेति पूर्ववदेवाबाकारसंस्थितं सदैक्षतेत्यर्थः॥ बह्व्यः प्र
भूताः स्याम भवेम प्रजायेमहि उत्पद्येमहीति ता अन्नमसृजन्त पृथिवीलक्षणं पार्थिवं ह्यन्नं॥ यस्मात्तत्कार्यमन्नं तस्माद्यत्र क्व च
वर्षति देशे तत्तत्रैव भूयिष्ठं बहुतरमन्नं भवति॥

((जः प्रभृतिष्वन्तर्भावमभिप्रेत्य लघूपायेन सर्वस्य सन्मात्रत्वं मंतव्यमिति मत्वा नाश्रु
ति त्रिवृत्करणमेवाचक्षाणा तदनुरोधेन त्रयाणामेव सृष्टिमाहेत्यर्थः॥ तेजसोऽचेतनस्य कथमीक्षितृत्वमित्याशंक्य वाक्यार्थमाह॥ तेजोरूप
मिति॥ अपां तेजःकार्यत्वे लोकानुभवमनुकूलयति॥ यस्मादिति॥ पृथिव्यामन्नशब्दप्रयोगे हेतुमाह॥ पार्थिवं हीति॥ अपां कार्यमन्नमित्यत्रा
पि लोकप्रसिद्धिं दर्शयति यस्मादिति॥ ता अन्नमसृजन्तेत्यत्राद्यान्नसृष्टिरुपदिष्टा दृष्टान्तेऽपि तेभ्यस्तत्सृष्टिरुपदिश्यते तथा च पौनरुक्त्यमित्याश

॥ अन्नमिति ॥ तत्तेज ऐक्षतेत्यादौ यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा चोदयति ॥ नन्विति ॥ प्राणिषु हिंसाप्रतिषेधादनुग्रहविधानाच्च तेजःप्रभृतिषु तदभा-वात्तेषामीक्षणकार्ये दृष्टिवद्वेतेषु दृष्टस्याभावाच्च नैतेषामीक्षणं प्रामाणिकं तथा च प्रकृतं वाक्यं प्रमत्तगीतमित्यर्थः ॥ तेषां गौणमीक्षितृत्वं उपेत्य परिहर-ति ॥ नैष दोष इति ॥ सतो गौणमीक्षणमुपचारप्रायपाठादिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ सन्निधेः श्रुत्यादिबलीयस्त्वमुपेत्य परिहरति ॥ न सदीक्षणस्ये-ति ॥ तुल्यं तेजःप्रभृतिष्वपि शब्दगम्यत्वमीक्षणस्येति चेन्नेत्याह ॥ तेजःप्रभृतीनां त्विति ॥ विमतमीक्षितृ न भवत्यचेतनत्वाल्लोष्टवदित्यनुमाना

अतोऽस्य एव तदन्नाद्यं अधिजायत इति ॥ ता अन्नमसृजन्तेति पृथिव्युक्ता पूर्वमिह तु दृष्टान्ते अन्नं च नराद्यं चेति विशेषणाद्व्रीहि-यवाद्या उच्यन्ते ॥ अन्नं च गुरु स्थिरं च धारणं ॥ कृष्णं च रूपतः प्रसिद्धं ॥ ननु तेजःप्रभृतिष्वीक्षणं न गम्यते हिंसादिप्रतिषेधाऽभा-वान्नासारिकायोनुपलंभाच्च तत्र कथं तत्तेज ऐक्षतेत्यादि ॥ नैष दोषः ईक्षितृकारणपरिणामत्वात्तेजःप्रभृतीनां सत एवेक्षितु-र्नियतक्रमविशिष्टकार्योत्पादकत्वाच्च तेजःप्रभृतीक्षितृ ईक्षितृ इत्युच्यते भूतं ननु सतोऽप्युपचरितमेवेक्षितृत्वं न सदीक्षण-स्य केवलशब्दगम्यत्वान्न शक्यमुपचरितं कल्पयितुं ॥ तेजःप्रभृतीनां त्वनुमीयत ईक्षणाभाव इति युक्तमुपचरितं कल्पयि-तुं ॥ ननु सतोऽपि प्रकृतकारणत्वादचेतनत्वं शक्यमनुमातुमतः प्रधानस्यैवाचेतनस्य सतश्चेतनार्थत्वान्नियतकालक्रमवि-शिष्टकार्योत्पादकत्वादीक्षतइत्येवमीक्षतइति शक्यमनुमातुमुपचरितमेवेक्षणं दृष्टं च लोके अचेतने चेतनवदुपचारो यथा कू-लं पिपतिषतीति तद्वत्सतोऽपि स्यान्न तस्मिन् स आत्मेति तस्मिन्नात्मोपदेशादात्मोपदेशोऽप्युपचरित इति चेत् ॥ यथा ममात्मा भद्र-सेन इति सर्वार्थकारिण्यनात्मन्यात्मोपचारस्तद्वन्न सदस्मीति ११ तेजोऽप्सु च जगतीक्षणासंभवात्तत्प्रश्रुतं तदौपचारिकमुचितमित्यर्थः

॥ सांख्योऽनुमानावष्टम्भेन शङ्कते ॥ नन्विति ॥ अचेतनस्य कथमीक्षणमित्याशङ्क्याह ॥ अतद्वदिति ॥ अनुमातुं कल्पयितुमिति यावत् ॥ कथमचेतने चे-तनवदुपचारस्तत्राह ॥ दृष्टश्चेति ॥ आत्मशब्दावष्टम्भेनेत्यादिना परिहरति ॥ आत्मोपदेशोऽपि प्रधाने गौणो भविष्यतीति शङ्कते ॥ आत्मोपदेशो-ऽपीति ॥ तामेव शङ्कां दृष्टान्तद्वारा विवृणोति ॥ यथेति ॥ परिहरन्नात्मोपदेशो गौणो न भवति तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादित्युत्तरमाह ॥ नेत्यादिना ॥

मोक्षोपदेशोऽप्युपचरितो भविष्यतीति शंकते ॥ सोऽपीति ॥ शंकामेव विवृणोति ॥ प्रधानात्मेति ॥ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशमाश्रित्य परिहरति ।
॥ न येनेति ॥ उक्तमेव विवृणोति ॥ सत्येकस्मिन्निति ॥ सतोऽन्यस्य ज्ञातव्यस्याप्रामाणिकत्वाच्च सतो ज्ञाने सर्वज्ञानोपदेशो युक्तिमानित्याह ॥ न चेति ॥ सं
प्रति हि प्रधानज्ञाने तद्विकारस्य तदभिन्नस्य ज्ञानं न तस्य च पुरुषार्थत्वात्तद्ज्ञाने पुरुषाणामपि ज्ञानमुपचर्येतेन तस्मादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोप
देशान्न मोक्षोपदेशमुख्यत्वसिद्धिरित्याशंक्याह ॥ सर्वस्य चेति ॥ कथमुपनिषदारंभो वृथेत्युच्यते पुमर्थसाधनज्ञानार्थत्वादित्याशंक्याह ॥ पुरु
षार्थेति ॥ तस्यानुमानवादिनः सांख्यस्य मते मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य जडाजडयोर्विवेकस्यानुपपत्तिरित्यादिना तर्केणैव सिद्धत्वादुपनिषदारंभो वृथेत्यर्थः ॥

सत्तत्त्वाभिसंधस्य तस्य तावदेव चिरमिति मोक्षोपदेशात् ॥ सोऽप्युपचार इति चेत्प्रधानात्माभिसंधस्य मोक्षसामीप्यवर्तनाद्
ति मोक्षोपदेशोऽप्युपचरित एव यथा लोके ग्रामं गंतुं प्रस्थितः प्राप्तवानहं ग्राममिति ब्रूयात्त्वरापेक्षया तद्वन्न येन विज्ञातेनाविज्ञातं
विज्ञातं भवतीत्युपक्रमात्सत्येकस्मिन्विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवतीति तदनन्यत्वाच्च सर्वस्य द्वितीयवचनाच्च न चान्यद्विज्ञातव्यमव
वशिष्टं श्रावितं श्रुत्यानुमेयं वा लिंगतोऽस्ति येन मोक्षोपदेशोऽप्युपचरितः स्यात्सर्वस्य च प्रपाठकार्थस्योपचरितत्वपरिकल्प
नायां वृथा श्रमः परिकल्पितः स्यात् ॥ पुरुषार्थसाधनविज्ञानस्य तर्केणैवाधिगतत्वात्तस्य तस्मादिदममाप्यानमुक्तः
श्रुतार्थपरित्यागः ॥ अतश्चेतनावत्कारणं जगत इति सिद्धं ॥ २ ॥ तेषां जीवाविष्टानां खल्वेषां पक्ष्यादीनां भूतानामेषामिति ।

श्रुतेर्मुख्यार्थत्वे बाधकाभावात्तत्परित्यागायोगादीक्षत्यधिकरणन्यायेन प्रधानवादासिद्धिरिति परमतनिरसनमुपसंहरति ॥ तस्मादि ।
ति ॥ प्रधानवादारंभाभावे परिशेषायातं स्वमतं निगमयति ॥ अत इति ॥ आमहाभूतानामचेतनानां ब्रह्मकार्यतोक्ता संप्रति जीवाविष्टानां भौ
तिकानामपि परंपरया ब्रह्मकार्यतैवेति वक्तुं तान्यनुवदति ॥ तेषामिति ॥ पूर्वाध्याये येषां गत्यागती दर्शिते तृतीयं च स्थानमुक्तं तानि तच्छब्देन प
रामृश्यन्ते ॥ तेषां प्रसिद्धत्वद्योतनार्थः खल्वित्युक्तं भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवंतीत्युत्तरत्र संबंधः ॥ भूतशब्दस्य तेजःप्रभृतिषु रूढत्वात्तेषा
मिह ग्रहणं किं न स्यादित्याशंक्याह ॥ एषामिति ॥ भूतानां प्रत्यक्षत्वमेषामिति निर्दिश्यते संभवति च पक्ष्यादीनां प्रत्यक्षतेति ॥ तान्येवात्र भू

॥ ननु तेजःप्रभृतीनि तेषां प्रत्यक्षत्वायोगादित्यर्थः तेजःप्रभृतीनां प्रत्यक्षत्वायोगादेषामिति निर्देशानुपपत्तिं समर्थयते ॥ तेषामिति ॥ तेषां प्रत्यक्ष-
तया निर्देशाभावे हेत्वंतरमाह ॥ देवताशब्देति ॥ देवतानां परोक्षत्वं प्रसिद्धमेतेषु च देवतापदप्रयोगान्नैतेषां प्रत्यक्षत्वोपपत्तिरित्यर्थः ॥ तस्मा-
न्महाभूतानामत्र भूतशब्देनोपादानायोगादित्यर्थः ॥ आंडजं पक्ष्यादीत्येतत्प्रत्यक्षेणोपपादयति ॥ पक्षिसर्पादिभ्यो हीति ॥ अन्यदपीति ॥ गो-

प्रत्यक्षनिर्देशान्न तु तेजःप्रभृतीनां तेषां त्रिवृत्करणस्य वक्ष्यमाणत्वादसति त्रिवृत्करणे प्रत्यक्षनिर्देशानुपपत्तेर्देवताशब्द-
प्रयोगाच्च तेजःप्रभृतिषु इमास्तिस्रो देवता इति ॥ तस्मात्तेषां खल्वेषां भूतानां पशुपक्षिस्थावरादीनां त्रीण्येव नातिरिक्तानि
वीजानि कारणानि भवंति कानि तानीत्युच्यंते ॥ आंडजमंडाज्जातं अंडजमेवांडजं पक्ष्यादि पक्षिसर्पादिभ्यो हि पक्षिसर्पादयो
जायमाना दृश्यंते तेन पक्षी पक्षिणां वीजं ॥ सर्पः सर्पाणां ॥ तथान्यदप्यंडाज्जातं तज्जातीयानां वीजमित्यर्थः ॥ नन्वंडाज्जातमंडज-

तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव वीजानि भवंत्यांडजं जीवजमुद्भिज्जमिति ॥ १ ॥

मुच्यते ऽतोंऽडमेव वीजमिति युक्तं कथमंडजं वीजमुच्यते ॥ सत्यमेवं स्याद्यदि त्वदिच्छातंत्रा श्रुतिः स्यात्स्वतंत्रा तु श्रुतिर्येन आ-
हांडजाद्येव वीजं नांडादीति दृश्यते चांडजाद्यभावे तज्जातीयसंतत्यभावो नांडाद्यभावे ऽतोंऽडजादीन्येव वीजान्यंडजादीनां ॥ त-
था जीवाज्जातं जीवजं जरायुजमित्येतत्पुरुषपश्वादि ॥ उद्भिज्जं उद्भिनत्तीत्युद्भित्स्थावरं ततो जातमुद्भिज्जं ॥ धाना वोद्भित्ततो जा-
((यत इत्युद्भिज्जं स्थावराणां वी-))

धाद्युच्यते अंडाज्जातमिति व्युत्पत्त्यनुसारेणांडमेव वीजं न त्वंडजमिति शंकते ॥ नन्विति ॥ पौरुषेयी व्युत्प-
त्तिः श्रुत्या बाध्येति परिहरति ॥ सत्यमित्यादिना ॥ न केवलं श्रुतेरेषा व्यवस्था किंतूपपत्तेश्चेत्याह ॥ दृश्यते चेति ॥ सत्यंडजादौ तज्जातीयमंडजा-
दि संतत्या जायते तदभावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामंडजाद्येवांडजातिकारणं ॥ यद्यप्यंडाद्यभावेनांडजादिर्जायते ॥ तथाप्यंडादिभावे
डजाद्यभावेपि तद्भवतीति नान्वयस्तस्मादंडजानामंडजान्येव वीजानि नांडादीनीत्यर्थः ॥ धानाशब्दो वीजविषयः ॥ श्रीरामकृष्णाय नमः ॥

नन्वन्यत्स्वेदजं संशोकजमिति बीजद्वयमवशिष्यते तत्किमिति न गृह्यते तत्राह ॥ स्वेदजेति ॥ स्वेदजमुद्भिद्य जायमानं दंशमशकादि तदुद्भि-
ज्जेन भवति ॥ संशोकादौ स्यात्ज्जायमानं यूकादि तदण्डजेन भवति ॥ यद्वा स्वेदजं यूकादि तदण्डजेन भूतं संशोकादौ स्याद्भूमिमुद्भिद्य जातं मशकादि त-
स्योद्भिज्जेन भावस्तथा च न तयोरस्ति पृथक्बीजत्वादनपेक्षेत्यर्थः ॥ स्वेदजादेरण्डजाद्यन्तर्भावस्य प्रापकमाह ॥ एवमिति ॥ जीवाविष्टानां भूतानामं-
त्कार्यत्वं प्रकरणप्रामाण्यादुक्तमिदानीं जीवानां विशिष्टरूपत्वेन ब्रह्मकार्यत्वेऽपि न स्वरूपेण तत्कार्यत्वं ब्रह्मणो वोपाधिप्रविष्टं जीवव्यवहारास्पदं इ-
त्यंगीकारात्तथा च ब्रह्मणि विज्ञाते जीवविज्ञानं सेत्स्यति जीवानां च भोगायतनानि भौतिकानि कार्याणि तेषां नामरूपनिर्माणं वक्तव्यमित्यभिप्रेत्योत्तर-

स्वेदजसंशोकजयोरण्डजोद्भिज्जयोरेव यथासंभवमन्तर्भाव एवं ह्यवधारणं त्रीण्येव बीजानीत्युपपन्नं भवति ॥ सेयं प्रकृता सद्-
आख्या तेजोबन्नयोनिर्देवतोक्तैक्षतेक्षितवती ॥ यथापूर्वं बहु स्यामिति तदेव बहुभवनं प्रयोजनं नाद्यापि निर्वृत्तमिति अत ईक्षां पुनः कृ-

सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति ॥

तवती बहुभवनमेव प्रयोजनमुररीकृत्य ॥ कथं हन्तेदानीमहमिमास्तेजआद्यास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनेति स्वबु-
द्धिस्थं पूर्वसृष्ट्यनुभूतप्राणधारणमात्मानमेव स्मरन्त्याहानेन जीवेनात्मनेति प्राणधारणकर्त्रात्मनेति वचनात्स्वात्मनोऽव्यतिरि-
क्तेन चैतन्यस्वरूपतया विशिष्टेनेत्येतद्दर्शयत्यनुप्रविश्येति

॥ ग्रंथमादाय व्याकरोति ॥ सेयमित्यादिना ॥ यथा बहु स्यामिति पूर्वमीक्षि-
तवती तथा किमिति पुनरीक्षणं प्रयोजनाभावादित्याशङ्क्याह ॥ तदेवेति ॥ इदानीं महाभूतसृष्टेरनन्तरमिति यावत् ॥ ब्रह्मणो मायोपाधिकस्य कारण-
त्वान्मायोपाधिवशात्पूर्वं सृष्टावनुभूतत्वं तत्संस्कारस्य बुद्धिस्थत्वं स्मरणं चेत्यादि न विरुद्धमिति द्रष्टव्यं ॥ आत्मनेति विशेषणस्य तात्पर्यमाह ॥ प्रा-
णेति ॥ निर्विकल्पकचिन्मात्ररूपा देवता मायावशाद्भूतानि सृष्ट्वा तेषु परा प्रविष्टा तदा तदारब्धेषु सूत्रविराट्प्रभृतिषु समष्टिव्यष्ट्यात्मसु देहेषु प्रवि-
श्य तत्तद्देहाभिमानवती चैत्रदेवदत्तादिना नाम्ना रूपेण शौक्ल्यादिना संयोज्य पिंडं व्याकरोतीत्याह ॥ अनुप्रविश्येति ॥ देवतायाः सर्वज्ञत्वादसंसारि-

॥नन्विति॥ किं साक्षादनुप्रवेशादि विरुध्यते॥ किं वा जीवद्वारापीति विकल्प्याद्यमंगीकरोति॥ सत्यमिति॥ साक्षादनुप्रवेशादि नास्ति चेत्तर्हि कथं तदित्याकांक्षापूर्वकं द्वितीयं दूषयति॥ कथमिति॥ देवताया जीवद्वारेणानुप्रवेशाद्यविरुद्धमिति शेषः॥ अविरोधमेव साधयितुं जीवस्वरूपमाह॥ जीवो हीति॥ आभिमुख्येनाहमित्यापरोक्ष्येण भासनमित्याभासः स्वतोऽपरोक्षश्चित्प्रतिबिंबस्तन्मात्रं जीवो नामेत्यर्थः॥ तस्य स्वरूपेणानादित्वेऽपि विशिष्टरूपेण सादित्वं दर्शयति॥ बुद्ध्यादीति॥ बुद्ध्यादिभिर्भूतमात्राभिश्चिदात्मनः संसर्गस्तेन जनितस्तत्प्रवृत्तियावत्॥ ननु चिदात्मा कूटस्थोऽसंगोऽद्वितीयश्चेष्यते स कथं बुद्ध्यादिभूतमात्रादिभिश्च संसृज्यते तत्राह॥ अचिंत्येति॥ सत्त्वादिप्रकारैरशक्यचिन्तनीयानादिरनिर्वाच्या सम्यग्ज्ञानमंतरेण नाशशून्यादंडायमानाया मायाशक्तिस्तस्या विषयत्वेनाश्रयत्वेन च परा देवता वर्तिष्ठते तस्याश्च स्वनिष्ठमायाशक्ति

जीवन्नभूतमात्रासंसर्गेणालब्धविशेषविज्ञानासती नामरूपे च नामरूपे व्याकरवाणि विस्पष्टमाकरवाणि॥ असौनामाऽयमिदंरूपमिति व्याकुर्यामित्यर्थः॥ ननु न युक्तमिदमसंसारिण्याः सर्वज्ञाया देवताया बुद्धिपूर्वकमनेकशतसहस्रानर्थाश्रयं देहमनुप्रविश्य दुःखमनुभविष्यामीति संकल्पनमनुप्रवेशश्च स्वातंत्र्ये सति॥ सत्यमेवं न युक्तं स्याद्यदि स्वेनैवाविकृतेन रूपेणानुप्रविशेयं दुःखमनुभवेयमिति च संकल्पितवती न त्वेवं कथं तर्ह्यनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति वचनाज्जीवो हि नाम देवताया आभासमात्रं बुद्ध्यादिभूतमात्रासंसर्गजनित आदर्श इव प्रविष्टः पुरुषप्रतिबिंबो जलादिष्विव च सूर्यादीनामचिंत्यानंतशक्तिमत्या देवताया बुद्ध्यादिसंबंधश्चैतन्याभासो देवतास्वरूपविवेकाग्रहणनिमित्तः सुखी दुःखी मू॥ ढ इत्याद्यनेकविकल्पप्रत्ययहेतुः

वशाद्बुद्ध्यादिभिरात्मनः संबंधः सिध्यतीत्यर्थः॥ बुद्ध्यादिसंबंधफलमाह॥ चैतन्येति॥ तदाभासो जीवशब्दवाच्यः सिध्यतीति शेषः॥ बुद्ध्यादिभिरात्मनः संबंधे मायाशक्तिरुपादानमित्युक्तं तत्रैव निमित्तकारणमाह॥ देवतेति॥ आवरणविक्षेपशक्तिसंपन्ना हि मायाशक्तिस्ततो विद्योऽन्यदेशकालाद्यनवच्छिन्ने देवतास्वरूपोऽहमिति विशेषाग्रहणमावरणं निमित्तं कृत्वा बुद्ध्याद्यध्यासः सिध्यतीत्यर्थः॥ बुद्ध्याद्यध्यासस्य कार्यांतरं दर्शयति॥ सुखीति॥ परैव तर्हि देवता संसारिणी स्यादिति चेन्नान्य अज्ञानद्वारा बुद्ध्यादि

परस्या देवताया: स्वत: संसाराभावं दृष्टांतेन स्पष्टयति ॥ यथेत्यादिना ॥ तस्या: स्वतो दुःखाद्यसंबंधे श्रुतिं प्रमाणयति ॥ सूर्य इति ॥ उपाधिद्वारा त
स्या: सांसारित्वं च श्रुतिरस्तीत्याह ॥ ध्यायतीति ॥ प्रति बिंबच्छायायाश्च दृष्टप्रयोगान्मिथ्यात्वमिष्टमिति मन्वान: शंकते ॥ नन्विति ॥ तन्मृषात्वमिष्टमेवेत्या
शंक्याह ॥ तथेति ॥ जीवस्य मृषात्वे स्वीकृते मुक्तिनस्येह लोकपरलोकौ तद्धेतुर्मोक्षश्चेति सर्वं मृषा स्यादित्यर्थ: ॥ विशिष्टरूपेण मिथ्यात्वेपि स्वरूपे
ण सत्यत्वाज्जीवस्य ब्रह्मास्मीति ज्ञानान्मुक्ति: संभवतीति समाधत्ते ॥ नैष दोष इति ॥ यत्तु परलोकेहलोकादि मृषा स्यादिति तत्राह ॥ सर्वं चेति ॥ क
थं तर्हि तस्य मिथ्यात्वोक्तिरित्याशंक्याह ॥ स्वत इति ॥ यथा प्रपंचो ब्रह्मात्मना सत्योपि स्वरूपेण मिथ्येत्युक्तं तथा जीवशब्दवाच्योपि ब्रह्मात्मनास

जीवस्वरूपेणानुप्रविष्टत्वाद्देवतानंदै हि कै: स्वत: सुखदु:खादिभि: संबध्यते ॥ यथा पुरुषादित्यादय आदर्शोदकादिषु
च्छायामात्रेणानुप्रविष्टा आदर्शोदकादिदोषैर्न संबध्यंते तद्वद्देवतापि ॥ सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्य
दोषै: एकस्तथा सर्वभूतांतरात्मा न लिप्यते लोकदु:खेन बाह्य: ॥ आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इति हि काठके ध्यायतीव लेलायती
वेति च वाजसनेयके ॥ ननु च्छायामात्रश्चेज्जीवो मृषैव प्राप्तस्तथा परलोकेहलोकादि तस्यैनैष दोष: सदात्मना सत्यत्वाभ्युपग
मात्सर्वं च नामरूपादि सदात्मनैव सत्यं विकारजातं ॥ स्वतस्त्वनृतमेव वाचारंभणं विकारो नामधेयमित्युक्तत्वात्तथा जीवोपीति
यक्षानुरूपो बलिरिति हि न्यायप्रसिद्धि: ॥ अत: सदात्मना सर्वव्यवहाराणां सर्वविकाराणां च सत्यत्वं सतोन्यत्वे चानृतत्वमिति न क
श्चिद्दोषस्तार्किकैरिहानुपक्तुं शक्यो यथेतरेतरविरुद्धद्वैतवादा: स्वबुद्धिविकल्पमात्रा अतत्वनिष्ठा इति शांकरं वचः ॥ सेवं तिलोदेव

त्यं स्वरूपेण मिथ्येति स्वीकर्तव्यमित्याह ॥ तथेति ॥ अथ भोक्तास्वरूपेणापि सत्योस्तु भोग्यप्रपंचस्यैव मिथ्यात्वमिष्यतामित्याशंक्याह ॥ यस्मानु
रूपो हीति ॥ लौकिकन्यायानुसारेण भोग्यप्रपंचस्य मिथ्यात्वे भोक्तुरपि विशिष्टरूपेण तत्प्रसिद्धिरतो जीवशब्दवाच्यस्य मिथ्यात्वेपि तल्लक्ष्यस्य स
न्मात्रस्य सत्यत्वमिति व्यवस्थेत्यर्थ: ॥ यच्चतार्किकैरुच्यते प्रपंचस्य मिथ्यात्वे सौगतमतानुमति: सत्यत्वे चाद्वैतहानिरिति तद्युक्तन्यायेन नि
रस्तमित्याह ॥ अत इति ॥ अद्वैतवादे दोषाभावं वैधर्म्यदृष्टांतेन स्पष्टयति ॥ यथेति ॥ व्याकरवाणीत्येतदंतं व्याख्यायतदनूद्यतासामित्यादिव्याख्

मृषामास्तु

छां॰ भा॰ ११ | अ॰ ६

करवाणीत्येक्षतेति संबंधः ॥ कथं पुनरिदं त्रिवृत्करणमित्याशंक्य प्रथममेकैकां देवतां द्विधा द्विधा विभज्य पुनरेकैकं भागं द्विधा कृत्वा तदितर भागयोर्निक्षिप्य त्रिवृत्करणं विवक्षितमित्याह ॥ एकैकस्या इति ॥ गुणप्रधानभावानंगीकारे समानपरिमाणसूत्रत्रयनिर्मितरज्जुवत्त्रिवृत्करणमेकमेव स्यादित्याह ॥ अन्यथेति ॥ एवकारार्थं दर्शयति ॥ नन्विति ॥ गुणप्रधानभावेन त्रिवृत्करणमुपसंहर्तुमितिशब्दः ॥ इतश्च गुण

अनुप्रविश्य स्वात्मावस्थे बीजभूतेऽव्याकृते नामरूपे व्याकरवाणीतीक्षित्वा तासां च तिसृणां देवतानामेकैकां त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणि एकैकस्यास्त्रिवृत्करणे एकैकस्याः प्राधान्यं द्वयोर्द्वयोर्गुणभावोऽन्यथा हि रज्ज्वा इवैकमेव त्रिवृत्करणं स्यान्न तु तिसृणां पृथक्पृथक् त्रिवृत्करणमित्येवं हि तेजोबन्नानां पृथङ्नामप्रत्ययलाभः स्यात्तेज इदमिमा आपोऽन्नमिदमिति च सति च पृथङ्नामप्रत्ययलाभे देवतानां सम्यग्व्यवहारप्रसिद्धिप्रयोजनं स्यादेवमीक्षित्वा सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव यथोक्तेनैव जीवेन सू

तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोद्यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥ ३ ॥

र्यबिंबवदंतः प्रविश्य वैराजं पिंडं प्रथमं देवादीनां च पिंडाननुप्रविश्य यथासंकल्पमेव नामरूपे व्याकरोदसौ नामायमिदं रूपमिति ॥ तासां च देवतानां गुणप्रधानभावेन त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्कृतवती देवता । तिष्ठतु तावद्देवतादिपिंडानां नामरूपाभ्यां व्याकृतानां तेजोबन्नमयत्वेन त्रिधात्वं ॥ यथा तु बहिरिमाः पिंडेभ्यस्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति ॥ तन्मे मम निगदतो विजानीहि विस्पष्टमवधारयोदाहरणतः ॥ ३ ॥

प्रधानभावेन त्रिवृत्करणमेष्टव्यमित्याह ॥ एवं हीति ॥ पृथङ्नामप्रत्ययलाभेनापि किं स्यादित्याशंक्याह ॥ पृथगिति ॥ सेयमित्यादि व्याचष्टे ॥ एवमित्यादिना ॥ संक्षेपेण त्रिवृत्करणमतिक्रायोदाहरणतः स्फुटीकर्तुमारभमाणो देहे त्रिवृत्करणस्याप्रस्फुटीकर्तव्यत्वाद्देहातिरिक्तेषु प्रथमं तदुदाहर्तुमुपक्रमते तिष्ठतु तावदि

राम ११

कथमुदाहरणतोवधारणमित्याशंक्यानंतरवाक्यमवतारयति॥यत्तदिति॥उदाहरणशब्दं व्युत्पादयति॥उदाहरणंनामेति॥तत्रैवश्रुतिमवतारयति

यत्तद्देवतानां त्रिवृत्करणमुक्तंतस्यैवोदाहरणमुच्यते॥उदाहरणंनामैकदेशप्रसिद्ध्याऽशेषप्रसिद्ध्यर्थमुदाह्रियतइति॥त
देतदाह यदग्नेस्त्रिवृत्कृतस्यरोहितंरूपंप्रसिद्धंलोकेतदत्रिवृत्कृतस्यतेजसोरूपमितिविद्धि॥तथायच्छुक्लंरूपमग्नेरेवतदपा
ममत्रिवृत्कृतानांयत्कृष्णंतस्यैवाग्नेरूपंतदन्नस्यपृथिव्याअत्रिवृत्कृतायाइतिविद्धि॥तथात्रैवंसतिरूपत्रयव्यतिरेकेणा
ग्निरितियन्मन्यसेत्वं॥तस्याग्नेरग्नित्वमिदानीमपागादपगतंप्राग्रूपत्रयविवेकविज्ञानाद्याग्नित्वबुद्धिरासीत्तेसाग्नित्वबु

यदग्नेरोहितꣳरूपंतेजसस्तद्रूपंयच्छुक्लंतदपांयत्कृष्णंतदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वंवाचारंभणंविकारोनामधे
यंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यंयदादित्यस्यरोहितꣳरूपंतेजसस्तद्रूपंयच्छुक्लंतदपांयत्कृष्णंतदन्नस्यापागादादित्याद
दित्यत्वंवाचारंभणंविकारोनामधेयंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यंयच्चन्द्रमसोरोहितꣳरूपंतेजसस्तद्रूपंयच्छुक्लंतदपां
यत्कृष्णंतदन्नस्यापागाच्चंद्राच्चंद्रत्वंवाचारंभणंविकारोनामधेयंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यंयद्विद्युतोरोहितꣳरूपंतेज
सस्तद्रूपंयच्छुक्लंतदपांयत्कृष्णंतदन्नस्यापागाद्विद्युतोविद्युत्त्वंवाचारंभणंविकारोनामधेयंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यं

द्धिरपगताग्निशब्दश्चेत्यर्थः॥यथादृश्यमानरक्तोपधानसंयुक्तःस्फटिकोगृह्यमाणःपद्मरागोयमितिशब्दबुद्ध्योःप्रयोजको
भवतिप्रागुपधानस्फटिकयोर्विवेकविज्ञानात्तद्विवेकविज्ञानेतुपद्मरागशब्दबुद्धीनिवर्तेतेतद्विवेकविज्ञातुस्तद्वन्ननुकिमत्र
बुद्धिशब्दकल्पनयाक्रियतेप्राक्रूपत्रय

यंव्याचष्टे॥तदेतदित्यादिना॥अत्रिवृत्कृतानांरूपमितिविद्धीतिसंबंधः॥तत्राग्नौरूपत्रये
बुद्धौकृतेत्यापृथक्कृतेसतीतियावदिदानींविवेकदशायामित्यर्थः अक्षरार्थमुक्त्वातात्पर्यमाह॥प्रागिति॥रूपत्रयविवेकात्प्रागवस्थायांअ
ग्निशब्दबुद्धीतद्विवेकादूर्ध्वंतन्निवृत्तिरित्येतमर्थंदर्शयते

143

॥ यदग्नेरित्यादिना ॥ अग्निविषयेऽप्युक्तं हित्वाधिककल्पनायां नास्ति निबंधनमिति शंकते ॥ नन्विति ॥ रोहितादिरूपत्रयविवेके सत्यग्नेरग्नित्वमपग
च्छतीत्यत्र दृष्टांतमाह ॥ यथेति ॥ शब्दबुद्धिमात्रेऽपि न स्तुतत्यागोऽस्तीति परिहरति ॥ नैवमिति ॥ तत्र प्रमाणत्वेनानंतरवाक्यमादाय व्याचष्टे ॥ यत्तद
ति ॥ अग्नेर्नाममात्रत्वमतः शब्दार्थः ॥ प्रक्रमपर्यालोचनायामुदाहरणे न्यूनत्वमस्तीति शंकते ॥ नन्विति ॥ यद्रूपं वापीकूपादीनां रोहितं रूपं
तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य यच्च व्रीह्यादे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्येत्युदाहरणसंभवान्न
न्यूनतेति परिहरति ॥ नैष दोष इति ॥ नहि तेजोविषयमप्युदाहरणमुपनीयं किमित्युदाहृतं तदित्याशंक्याह ॥ तेजस इति ॥ यदि किंचिदपि नोदाहरण
मुच्यते नोपलक्षणमेव सिद्ध्येत्तत्त्रयाणां रूपवत्त्वेन यथोक्तरूपविभागस्य तेषु स्फुटत्वसंभवात्तेजसो दृष्टांतप्रदर्शनमबादिविषयोदाहरणोपल

विवेककरणादग्नेरेवासीत्तदग्नेरग्नित्वं रोहितादिरूपविवेककरणात्प्रागादिति युक्तं यथा तत्त्वपकर्षणे पराभावो नैवं बु
द्धिशब्दमात्रमेव ह्यग्निर्येन आह वाचारंभणमग्निर्नाम विकारो नामधेयं नाममात्रमित्यर्थः ॥ अतोऽग्निबुद्धिरपि मृषैव तर्हि किं त
त्र सत्यं ॥ त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं नाणुमात्रमपि रूपत्रयव्यतिरेकेण सत्यमस्तीत्यवधारणार्थः ॥ तथा यदादित्यस्य यच्चंद्रमसो
यद्विद्युत इति समानं ॥ ननु यथा खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीत्युक्त्वा तेजस एव चतु
र्भिरप्युदाहरणैरग्न्यादिभिस्त्रिवृत्करणं दर्शितं नाबन्नयोरुदाहरणं दर्शितं त्रिवृत्करणे नैष दोषः अबन्नविषयाण्युदाहरणान्ये
वमेव च द्रष्टव्यानीति मन्यते श्रुतिः ॥ तेजस उदाहरणमुपलक्षणार्थं रूपवत्त्वात्स्पष्टार्थत्वोपपत्तेश्च ॥ गंधरसयोरनुदाहरणं त्रया
णामसंभवा

क्षणार्थत्वेनापेक्षितमित्यर्थः ॥ अबन्नयोरपि त्रिवृत्करणमुपलक्षितं चेत्तर्हि तत्र रसगंधयोरसाधारण्यात्तयोस्त्रिवृत्करण
मुदाहर्तव्यमित्याशंक्याह ॥ गंधरसयोरिति ॥ यथा यदबन्नयोर्भास्वरं लोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्येति शक्यते
रूपं विवक्तुं न तथा सुकोरसो गंधो वा तेन सोपामग्नेश्चास्तीति ज्ञातुं शक्यमित्यनुदाहरणं तयोरित्यर्थः ॥ ननु त्रिवृत्करणे त्रिष्वपि रूपवद्गंध
रसौ संभाविनौ तत्कथं तयोस्त्रयाणामसंभवोक्तिस्तत्राह ॥ नहीति ॥ संभावितावपि तौ त्रिषु विवेक्तुमशक्यावित्यनुदाहरणीयावित्यर्थः ॥ २

नहिसर्वेषुभूतेषुसंभावितयोःस्पर्शशब्दयोरुदाहरणंकिंनस्यादित्याशंक्याह ॥ स्पर्शशब्दयोरिति ॥ यथालोहितादिरूपत्रयंत्रयाणांविभागेन
दर्शयितुंशक्यं ॥ नतथाशब्दत्रयंस्पर्शत्रयंचत्रयाणांविभागेनदर्शयितुंशक्यं ॥ नोखल्वेकत्रोष्णशीतानुष्णाशीतस्पर्शत्रयंदृश्यतेनापिस्वरमधुर
॥ ध्यमशब्दत्रयमेकत्रोपलभ्यमित्यर्थः ॥ सर्वस्यत्रिवृत्कृतत्वेफलितमाह ॥ यदीति ॥ यथाग्न्यादित्रिवृत्कृतंतथासर्वमेवजगद्यदित्रिवृत्कृतमित्यं
गीकृतंतद्वदग्नेरग्नित्ववज्जगतोजगत्वमपूतंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यमितियोजना ॥ तथापिकथंसन्मात्रपरिशेषःस्यादित्याशंक्याह ॥ नयेति ॥ रूप
त्रयव्यतिरेकेणजगतोभाववत्कृष्णस्यापिरूपस्यपृथिवीशब्दितस्यशुक्लरूपमात्रजलकार्यत्वात्तदतिरेकेणासत्त्वंपृथिवीवदपामपिशुक्लरूप
मात्राणांलोहितरूपमात्रतेजोविकारत्वात्तद्व्यतिरेकेणाभावात्तस्यापिसत्कार्यत्वात्ततोभेदेनासत्त्वंसन्मात्रमेवपरिशिष्टमित्येतत्त्रिवृत्करणप्रक

स्पर्शशब्दयोरनुदाहरणंविभागेनदर्शयितुमशक्यत्वात् ॥ यदिसर्वंजगत्त्रिवृत्कृतमित्यग्न्यादिवत्त्रीणिरूपाणीत्येवसत्यम
ग्नेरग्नित्ववदपागाज्जगतोजगत्त्वंतथान्नस्याप्यप्शुंगत्वादापइत्येवसत्यंवाचारंभणमात्रमन्नंतथापामपितेजःशुंगत्वाद्वाचा
रंभणत्वंतेजइत्येवसत्यंतेजसोपिसच्छुंगत्वाद्वाचारंभणत्वंसदित्येवसत्यमित्येषोर्थोविवक्षितः ॥ ननुवाय्वन्तरिक्षेत्वत्रिवृत्कृते
तेजःप्रभृतिष्वनन्तर्भूतत्वादवशिष्येतेएवंगंधरसशब्दस्पर्शाश्चावशिष्टाइतिकथंसताविज्ञातेनसर्वमन्यदविज्ञातंविज्ञातंभ
वेत्तद्विज्ञानेवाप्रकारान्तरंवाच्यंनैषदोषः ॥ रूपवद्द्रव्येसर्वस्यदर्शनात्कथंतेजसितावद्रूपवतिशब्दस्पर्शयोरप्युपलंभाद्वाय्वन्तरि
क्षयोस्तत्रस्पर्शशब्दगुणवतोःसद्भावोनुमीयते ॥

११ रणेविवक्षितमित्यर्थः ॥ त्रिवृत्करणपक्षेनैकविज्ञानेनसर्वविज्ञानंसिध्यतिपरि
शिष्टविज्ञेयसद्भावादितिशंकते ॥ नन्विति ॥ इतिपदंकथमित्यादिनासंबध्यते ॥ गंधादयश्चशब्दान्तागुणागुणिष्वनन्तर्भूताःसन्तीतिनसद्वि
ज्ञानेनतद्विज्ञानोपपत्तिरित्याह ॥ गंधेति ॥ तद्विज्ञानेसद्विज्ञानेनवाय्वादिविज्ञानंतत्रप्रकारान्तरं‾‾ तत्कार्यत्वादतिरिक्तकार्यमितियावत् ॥ आ
काशादेस्त्रिष्वेवान्तर्भावसंभवान्नपरिशिष्टंविज्ञेयमस्तीतिपरिहरति ॥ नैषदोषइति ॥ कथंतेजोबन्नेषुसर्वस्याकाशादेर्दर्शनमित्याह ॥ कथमि
ति ॥ तत्रशब्दस्पर्शविषययोराकाशवाय्वोश्चभूतत्रयेप्रत्यक्षानुमानाभ्यामुपलब्धिंदर्शयति ॥ तेजसीति ॥ तेजोग्रहणमबन्नयोरुपलक्षणं ॥

तत्रापिस्पर्शोऽनुपलब्धेरविशेषात्तद्वद्गंधादिर्द्वैयान्तरमितितत्राह॥नचेति॥भूतत्रयेस्पर्शादेरंतर्भाववदितियावत्॥त्रिष्वेवांतर्भावेकस्ति॥
तमाह॥रूपवतामिति॥भूतत्रयेरूपवत्त्वाकाशादेरंतर्भावव्यतिरेकद्वारासमर्थयते॥नहीति॥अंतर्भावोक्तिप्रयासंपरिहर्तुंपक्षांतरमाह॥अथ
वेति॥प्रदर्शनार्थंपंचीकरणस्येतिशेषः॥कथंपंचीकरणेसन्मात्रपरिशेषःसिध्यतीत्याशंक्याह॥यथेति॥यदापंचापिभूतानिप्रत्येकंद्वेधाविभ
ज्यपुनरेकैकंभागंचतुर्धाकृत्वास्वभागातिरिक्तेषुपूर्वेषुभागेषुएकैकशोनिक्षिप्यंतेतदापंचीकरणमनुपलसितंलभ्यते॥तत्रापिपंचानांभा

तथावन्न्योरूपवतोरसगंधांतर्भाववदितिरूपवतांत्रयाणांतेजोबन्नानांत्रिवृत्करणप्रदर्शनेनसर्वंतदंतर्भूतंसद्विकार
त्वात्त्रीण्येवरूपाणिविज्ञातंमन्यतेश्रुतिर्नहिमूर्तंरूपवद्द्रव्यमस्त्यात्मवायव्याकाशयोस्तद्गुणयोर्गंधरसयोर्वाग्रह
णमस्ति॥अथवारूपवतामपित्रिवृत्करणंप्रदर्शनार्थमेवमन्यतेश्रुतिर्यथात्रिवृत्कृतेत्रीण्येवरूपाणीत्येवसत्यं॥तथापं
चीकरणेपिसमानोन्यायइत्यतःसर्वस्यसद्विकारत्वात्सताविज्ञातेनसर्वमिदंविज्ञातंस्यात्॥सदेकमेवाद्वितीयंसत्यमितितत्

मेतद्धस्मवैतद्विद्वांसआहुःपूर्वेमहाशालामहाश्रोत्रियाननोऽद्यकश्चनाश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यतीति
सिद्धमेवभवति॥तदेकस्मिन्सतिज्ञातेसर्वमिदंज्ञातंभवतीतिचसमुक्तमेतद्विद्वांसोविदितवंतःपूर्वेऽति"हेभ्योविदांच"
क्रांताःमहाशालामहाश्रोत्रियाआहुर्हस्मवैकिलउक्तवंतइत्याह॥ननोऽस्माकंकुलेऽद्येदानींयथोक्तविज्ञानवतांकश्चन

गानांपृथक्करणेपंचैवतन्मात्राण्यवशिष्यंते॥तान्यपिपृथिव्यादीन्यवादिकार्यत्वात्तत्कारणव्यतिरेकेणनसिध्यंतीतित्रिवृत्करणव
त्पंचीकरणेपिन्यायसाम्यात्सर्वस्यसद्विकारत्वात्तद्व्यतिरेकेणाभावात्तेनविज्ञातेनतदपिविज्ञातमेवस्यात्सन्मात्रंतुपरमार्थसत्यंपरिशि
ष्टंभवतीत्यर्थः॥उक्तन्यायेनैकविज्ञानेनसर्वविज्ञानश्रुतिरविरुद्धेत्युपसंहरति॥तदेकस्मिन्निति॥त्रिवृत्करणपक्षेप्येकविज्ञानेनस
र्वविज्ञानश्रुतिरविरुद्धेत्युपपाद्यत्रिवृत्करणमुदाहरणांतरेणदर्शयितुमारभंते॥ ॥श्रीसीतारामचन्द्रःप्रसन्नोभवतु॥ ॥

॥ एतदिति॥ त्रिवृत्करणमितियावत् पुनरिति॥ त्रिवृत्करणविज्ञानवन्तो निर्दिश्यन्ते। वेदनप्रकारमेवाकांक्षापूर्वकं प्रकटयति॥ कथमित्यादिना॥
अन्यदग्न्यादिभ्यः सकाशादिति शेषः। यदनेकरूपत्वात्कपोतादिरूपेण संदिह्यमानमेतद्दृश्यते तस्मिन्कपोतस्वरूपे यत्किंचिद्रोहितमिव रूपं

विज्ञातमुदाहरिष्यतीति नोदाहरिष्यति सर्वं विज्ञातमेवास्मत्कुलीनानां सद्विज्ञानत्वादित्यभिप्रायः॥ ते पुनः कथं सर्वं विज्ञातवन्त
इत्याह॥ एभ्यस्त्रिभ्यो रोहितादिरूपेभ्यस्त्रिवृत्कृतेभ्यो विज्ञातेभ्यः सर्वमप्यन्यच्छिष्टमेवमेवेति विदांचक्रुर्विज्ञातवन्तो यस्मात्तस्मा
त्सर्वज्ञा एव सद्विज्ञानात्त आसुरित्यर्थः॥ अथवैभ्यो विदांचक्रुरित्यग्न्यादिभ्यो दृष्टान्तेभ्यो विज्ञातेभ्यः सर्वमन्यद्विदांचक्रुरित्येत
त्॥ कथमन्यद्रूपेण संदिह्यमानमेव कपोतादिरूपं रोहितमिव यद्गृह्यमाणमभूत्तेषां पूर्वेषां ब्रह्मविदां तत्तेजसो रूपमिति विदां

यदु रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्विदांचक्रुर्यदु शुक्लमिवाभूदित्यपां रूपमिति तद्विदांचक्रुर्यदु कृ-
ष्णमिवाभूदित्यन्नस्य रूपमिति तद्विदांचक्रुर्यद्विज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानां समास इति तद्विदांचक्रु
र्यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति॥ ७॥

चक्रुस्तथा यच्छुक्लमिवा
भूद्गृह्यमाणं तदपां यत्कृष्णमिव गृह्यमाणं तदन्नस्येति विदांचक्रुरेवमेवात्यन्तदुर्लक्ष्यं यत्तदप्यविज्ञातमिव विशेषतो गृह्य
माणमभूत्तदप्येतासामेव तिसृणां देवतानां समासः समुदाय इति विदांचक्रुः॥ एवं तावद्बाह्यं वस्त्वग्न्यादिवद्विज्ञातं तथेदा-
नीं यथा नु खलु हे सोम्येमा यथोक्तास्तिस्रो देवताः पुरुषं शिरःपाण्यादिलक्षणं कार्यकरणसंघातं प्राप्य पुरुषेणोपयुज्यमानास्त्रि
वृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहि निग

गृह्यमाणं पूर्वेषामासीत्तत्तेजसो रूपमिति ते विदितवन्त इति योजना। अत्यन्तदुर्लक्ष्यं नामरूपा-
भ्यां दुर्ज्ञानं द्वीपान्तरादागतपश्वादीत्यर्थः॥ अगृह्यमाणमिति च्छेदः॥ यथा नु खल्वित्यादिवाक्यं वृत्तानुवादपूर्वकं अवतारयति॥ एवं ताव
दिति॥ यथा खल्वेका देवता पुरुषं प्राप्य त्रिवृद्भवति तथेदानीं तदाध्यात्मिकं त्रिवृत्करणमेव विजानीहीति संबंधः॥ आध्यात्मिकं त्रिवृत्करणमि

118

कथं त्रिधा विभज्यमानत्वं कथं वा तस्य विनियोग इति प्रश्नपूर्वकं विवृणोति ॥ कथमित्यादिना ॥ रसादीत्यादिशब्देन रुधिरादि गृह्यते ॥ कथं न स्य नाडीप्रवेशोक्तिरिति हिताख्या नाड्यस्तास्विति याज्ञवल्क्यमन्त्रोपयोगात्प्रागेव मनसः सिद्धत्वात्तन्मनो भवतीत्युच्यते तत्राह ॥ मनोरूपेणेति ॥ मनसोऽन्नोपचितवचनाद्वैशेषिकपरिभाषापि दूषिता वेदितव्येत्याह ॥ ततश्चेति ॥ मनसो देहत्वविशेषणान्नित्यत्वसिद्धिरित्याशंक्याह ॥ यदपीति ॥

अन्नमशितं भुक्तं त्रेधा विधीयते जाठरेणाग्निना पच्यमानं त्रिधा विभज्यते कथं तस्यान्नस्य त्रिधा विधीयमानस्य यः स्थविष्ठः स्थूलतमो धातुः स्थूलतमं वस्तु विभक्तस्य स्थूलोंऽशस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमांशो धातुरन्नस्य तद्रसादिक्रमेण परिणम्य मांसं भवति योऽणिष्ठोऽणुतमो धातुः स ऊर्ध्वं हृदयं प्राप्य सूक्ष्मासु हिताख्यासु नाडीष्वनुप्रविश्य वागादिकरणसंघातस्य स्थितिमुत्पादयन्मनो भवति मनोरूपेण विपरिणमन्मनस उपचयं करोति ॥ ततश्चान्नोपचितत्वान्मनसो भौतिकत्वमेव न वैशेषिकतन्त्रोक्त

अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽणिष्ठः स प्राणः तेजोऽशितं त्रेधा वि((धीयते तस्य यः

लक्षणं नित्यं निरवयवं चेति गृह्यते ॥ यदपि मनोऽस्यैवं चक्षुरिति वक्ष्यति तदपि न नित्यत्वापेक्षया किं तर्हि सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टादिसर्वेन्द्रियविषयव्यापकत्वापेक्षया यथा चान्येन्द्रियविषयापेक्षया नित्यत्वं तदप्यापेक्षिकमेवेति वक्ष्यामः ॥ सदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेस्तथाऽपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं भवति योऽणिष्ठः स प्राणो भवतीति ((केनाभिप्रायेण तर्हि विशेषणमित्याशंक्याह ॥ किं तर्हीति ॥ न हि चक्षुरादिभ्यो वैलक्षण्यादस्ति तदपेक्षया नित्यत्वमित्याशंक्याह ॥ यथेति ॥ यद्वा चक्षुरादिष्वसत्स्वपि मनसः सत्वोपलंभात्तदपेक्षया तस्य नित्यत्वमेष्टव्यमित्याशंक्याह ॥ यथेति ॥ आत्मवन्मनसो नित्यत्वं किं न स्यादित्याशंक्याह ॥ सदिति ॥ भुक्तस्यान्नस्य त्रैविध्यमुक्त्वा पीतानामपामपि त्रैविध्यमाह ॥ तथेति ॥ कथं तेजसोऽग्न्यादित्यादि

॥तैलेति॥मज्जाशब्दार्थमाह॥अस्थीति॥योणिष्ठः सावागित्युक्तंव्यक्तीकरोति॥तैलघृतादीति॥भुक्तस्यान्नस्यपीतानामपामशितस्यतै
लादेश्चयेणिष्ठाधातवस्तेमनोवाक्प्राणइत्येवंयतःसिद्धमतःतेषामन्नादिमयत्वंयुक्तमित्याह॥यतइति॥तेषामन्नादिमयत्वव्यतिरेका
सिद्धिमाश्रित्याक्षिपति॥नन्विति॥आखुप्रमुखानांस्फुटोदपानाद्यनुपलंभेपियेनतेषांभक्ष्यंतत्रैवोदकाद्यंतर्भावसंभवात्प्राणाद्यन्नम

वत्स्यतीत्यापोमयः प्राणोनपिबतोविच्छेत्स्यतइतितथातेजोशितंतैलघृतादिभक्षितंत्रेधाविधीयतेतस्ययःस्थविष्ठोधातुस्तद
स्थिभवतियोमध्यमः समज्जाऽस्थ्यंतर्गतःस्नेहोयोणिष्ठः सावाक्तैलघृतादिभक्षणाद्धिवाग्विशदाभाषणेसमर्थाभवतीतिप्रसि
द्धंलोकेयतएवमन्नमयंहिसोम्यमनआपोमयःप्राणस्तेजोमयीवाक्॥ननुकेवलान्नभक्षिणआखुप्रभृतयोवाग्मिनःप्राणव
न्तश्चतथाऽस्मात्रभक्ष्याःसामुद्रामीनमकरप्रभृतयोमनस्विनोवाग्मिनःतथास्नेहपानामपिप्राणवत्त्वंमनस्वित्वंचानुमेयंय

स्यविष्ठोधातुस्तदस्थिभवतियोमध्यमःसमज्जायोणिष्ठःसावागन्नमयंहिसोम्यमनआपोमयःप्राणस्तेजो।
मयीवागिति॥ ११ दिसंतितत्रकथमन्नमयंहिसोम्यमनइत्युच्यते॥नैषदोषःसर्वस्यत्रिवृत्कृतत्वात्सर्वत्रसर्वोपपत्तेर्नह्य
त्रिवृत्कृतमन्नमश्नातिकश्चिदापोवाअत्रिवृत्कृताःपीयन्तेतेजोवाऽत्रिवृत्कृतमश्नातिकश्चिदित्यन्नादानामाखुप्रभृतीनांवा
ग्मित्वंप्राणवत्त्वंचेत्याद्यविरुद्धमित्येवंप्रत्यायितःश्वेतकेतुराह॥भूयएवपुनर्मामांभगवानन्नमयंहिसोम्यमनइत्यादिवि
ज्ञापयतुदृष्टान्तेनावगमयतु॥नाद्यापि

११ यत्त्वाद्युपपन्नमित्युत्तरमाह॥नैषदोषइति॥सर्वस्यान्नादेस्त्रिवृत्करणस्योक्तत्वात्त
स्यसर्वस्यैवभक्ष्यस्यभूतत्रयात्मत्वसंभवादेकैकंभक्षयंतोपिसर्वभक्षकत्वोपपत्तेर्मनआदेरन्नादिमयत्वमविरुद्धमित्यर्थः॥उक्तमेव
व्यक्तीकरोति॥नहीत्यादिना॥उक्तरीत्यामनआदेरन्नादिमयत्वप्रत्यायनद्वारेणनामप्रनाड्यासन्मात्रपरिशेषप्रत्यायितेसतिश्वेतकेतुश्चोद
यतीत्याह॥इत्येवमिति॥सर्वेषांसन्निधानाविशेषेऽन्नस्यसूक्ष्मांशोमनएवोपचिनोतिनप्राणमितिनिश्चयासिद्धिरित्याह॥नाद्यापीति॥

पार्थिवोंशः पार्थिवमेवोपचिनोतीति विशेषमाशंक्याह ॥ यस्मादिति ॥ एकस्मिन्नुदरे प्रविष्टानामन्नादीनां मिश्रीभूतत्वान्मनसश्च सर्वभूतगुण
वत्त्वं जडत्वेन सर्वभूतारब्धत्वात्पार्थिवत्वासिद्धेर्नोक्तो विशेषः संभवतीत्यर्थः यस्मादेवमभिप्रायः श्वेतकेतोरतइतियोजना ॥ मन आदेरन्नादिमयत्व
मुपपादयितुमुत्तरग्रंथमवतारयति ॥ नमेवमिति ॥ यत्वं मन आदेरन्नादिमयत्वं कथमिति पृच्छसि तदिदं यथोपपद्यते तेन तथा तत्रान्नादिमयत्वे तस्य

ममास्मिन्नर्थे सम्यग्विश्रयो जातः यस्मात्तेजोबन्नमयत्वेनाविशिष्टे देह एकस्मिन्नुपयुज्यमानान्यन्नापस्तेह जातान्यणिष्ठधातु
रूपेण मनःप्राणवाचउपचिन्वंति स्वजात्यनतिक्रमेणेति दुर्विज्ञेयमित्यभिप्रायोऽतो भूय एवेत्याद्याहतमेवमुक्तवंतं तथास्तु
सोम्येति होवाच पिता शृणु अत्र दृष्टांतं यथैतदुपपद्यते यत्पृच्छसि ॥ ५ ॥ दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य योणिमाणुभावः स ऊर्ध्वः स
मुदीषति स भूयो ध्वेन नवनीतभावेन गच्छतीति तत्सर्पिर्भवति ॥ यथायं दृष्टांतः एवमेव खलु सोम्यान्नस्यौदनादेरश्यमानस्य भुज्य

भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ५ ॥ दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य योणिमा स ऊर्ध्वः सम
दीषति तत्सर्पिर्भवत्येवमेव खलु सोम्यान्नस्याश्यमानस्य योणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति तन्मनो भवत्यपां ॥ मानस्यौ

दर्येणाग्निना वायुसहितेन खजेनेव मथ्यमानस्य योणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति तन्मनो भवति मनोवयवैः सह संभूय मन उपचि
नोतीत्येतत् ॥ अपां सोम्य पीयमानानां योणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति स प्राणो भवतीत्येवमेव खलु सोम्य तेजसोऽश्यमानस्य योणिमा
स ऊर्ध्वः समुदीषति सा वाग्भवति ॥ अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति युक्तमेव मयोक्तमित्यभिप्रायः अतो

दृष्टांतमुच्यमानं शृण्विति योजना ॥ ५ ॥ मिश्रीभावेपि सूक्ष्मभागस्य पृथगेव कार्यकरत्वे दृष्टांतमाह ॥ दध्न इति ॥ दृष्टांतमनूद्य दार्ष्टांतिकमा
ह ॥ यथेति ॥ खजो मंथः स्तेन मथ्यमानस्य दध्नो यथाणिमा तथा यथोक्तस्यान्नस्याणिमेति योज्यं ॥ कथं तन्मनो भवतीत्युच्यते प्रागपि मन
सः सिद्धत्वादित्याशंक्याह ॥ मनोवयवैरिति ॥ मन आदेरन्नादिमयत्वमुपसंहरति ॥ अन्नमयं हीति ॥ अतो भवदभिप्रायादिति यावत् ॥ एत

प्राणस्याम्मयत्वं वाचस्तेजोमयत्वं चोच्यते॥ हृदयप्रदेशे प्राणादिसन्निधाना विशेषकथं मनस एवान्नरसेनोपचय इत्येतन्नाथापिस
माहितमितिमत्वाह॥ मनस्त्विति॥ मनसो विशेषतोन्नमयत्वमुपपादयितुमुत्तरग्रंथमुत्थापयति॥ तथेति॥ ६॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामन
सोन्नरसोपचितत्वं दर्शयितुमन्नरसजनितां शक्तिं कलात्वेन कल्पयति॥ अन्नस्येत्यादिना॥ षोडशदिनावच्छेदेन षोडशधाकल्पनं द्रष्टव्यं

मनस्त्वन्नमयमित्यत्र नैकांतेन मम निश्चयो जातो भूय एव मा भगवान्मनसोन्नमयत्वं दृष्टांतेन विज्ञापयत्विति॥ तथा
सोम्येति होवाच पिता॥ ६॥ अन्नस्य भुक्तस्य योणिष्ठो धातुः स मनसि शक्तिमधात्सा अन्नोपचिता मनसः शक्तिः षोडशधा
प्रविभज्य पुरुषस्य कलात्वेन निर्दिदिक्षिता॥ तया मनस्यन्नोपचितया शक्त्या षोडशधा प्रविभक्तया संयुक्तस्तद्वान्कार्य
करणसंघात एषो जीवविशिष्टः पुरुषः षोडशकल उच्यते॥ यस्यां सत्यां द्रष्टा श्रोता मंता बोद्धा कर्ता विज्ञाता सर्वक्रियासम

सोम्य पीयमानानां योणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति स प्राणो भवति तेजसः सोम्याश्यमानस्य योणिमा स ऊ
र्ध्वः समुदीषति सा वाग्भवत्यन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा भगवान्वि
ज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच॥ ६॥ पंचदशाहानि माशीः काममपः पिबापोमयः १९ र्थः पुरुषो भवति॥ हीयमा
नायां च यस्यां सत्यां सामर्थ्यहानिः॥ वक्ष्यति चात्रान्नस्यायीद्रष्टेत्यादि॥ सर्वस्य कार्यकरणस्य सामर्थ्यं मनःकृतमेव मान
१९ सेन हि बलेन सं

॥ तथापि पुरुषस्य कथं षोडशकलत्वमत आह॥ तयेति॥ तामेव प्रकृतामन्नरसकृतां शक्तिं विशिनष्टि॥ यस्यामिति॥
तया संयुक्तः पुरुषः षोडशकल इति पूर्वेण संबंधः॥ अन्नरसजनितमानसशक्तिप्रयुक्तसंघातस्य सामर्थ्यमित्यत्र वाक्यशेषं प्रमाणयति॥ व
क्ष्यति चेति॥ आयो लाभोस्यास्तीत्यायी यावदन्नं माप्यान्नीभवति तावद्देवास्य द्रष्टेत्यादिव्यवहारः संभवतीत्यर्थः॥ उक्तेर्थे लोकानुभवमनुकूल
यति॥ सर्वस्येति॥ तदेव स्पष्टयति॥ मानसेनेति॥ किंच केचिन्मानसेनैव बलेन ध्यानाहाराः दृश्यंते तच्च ध्यानमन्नपरंपरापरिनिष्पन्नमन्नस्यैव

ध्यानेति ॥ एवं प्राप्तनिराकांक्षत्वात्षोडशकलशब्दार्थमाह ॥ अन्नमिति ॥ यतोऽन्नकृतं मानसं वीर्यमतः तदेव षोडशधा विभज्य कलाः पुरुषस्येति योजना ॥ एतच्छब्देनान्नकृतं मानसं वीर्यं परामृश्यते ॥ विच्छेत्स्यते विच्छेदमापत्स्यते यस्मात्तस्मादपः पिबेति पूर्वेण संबंधः ॥ अपां पानपरित्यागे प्राणवि

ध्यानाहारा ह्येके चिदन्नस्य सर्वात्मकत्वात् अतोऽन्नकृतं मानसं वीर्यं षोडशकलाः यस्य पुरुषस्य सोऽयं षोडशकलः पुरुषः ॥ एतच्चेत्प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छसि पंचदशसंख्याकान्यहानि माशीः अशनं माकार्षीः ॥ काममपः पिब यस्मान्न पिबतोऽपस्ते प्राणो विच्छेत्स्यते विच्छेदमापत्स्यते ॥ यस्मादापोमयोऽब्विकारः प्राण इत्यवोचाम न हि कार्यं स्वकारणोपष्टंभमंतरेणाविभ्रंश्यमानं स्थातुमुत्सहते ॥ स ह एवं श्रुत्वा मनसोऽन्नमयत्वं प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छन्पंचदशाहानि नाशाशनं न कृतवानथ षोडशेऽहनि हैनं पितरमुपससादोपगतवानुपगम्य चोवाच ॥ किं ब्रवीमि भो इति ॥ इतर आह ऋचः सोम्य यजूंषि सामान्यधीष्वेत्येवमु

प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यत इति ॥ स ह पंचदशाहानि नाशाथ हैनमुपससाद किं ब्रवीमि भो इत्यृचः सोम्य यजूंषि सामानीति न वै मा प्रतिभांति भो इति ॥ तं होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः परिशिष्टः

क्तः पित्राह न वै मा मां ऋगादीनि प्रतिभांति ॥ न प्रतिभांति मम मनसि न दृश्यंत इत्यर्थः ॥ हे भो भगवन्नित्येवमुक्तवंतं पिता आह शृणु ॥ तत्र कारणं येन तव तान्यृगादीनि न प्रतिभांतीति तं होवाच ॥ यथा लोके हे सोम्य महतो महत्परिमाणस्याभ्याहितस्योपचितस्येंधनैरग्नेरेकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः खद्योतपरिमाणः शांतस्य परिशिष्टोऽवशिष्टः स्यात्तेनाङ्गारेण ततोऽपि नत्यपि माणादीषदपि न बहु दहेदेवमेव खलु सोम्य ते तवान्नोपचितानां षोडशानां कलानामेका कलावयवोऽतिशिष्टाऽवशिष्टा स्यात्तया त्वं खद्योतमात्राङ्गारतुल्ययैतर्हीदानीं वेदान्नानुभवसि न प्रतिपद्यसे श्रुत्वा च मे मम वाचमथाशेषं ॥ १ ॥ छेदे कारणमाह ॥ यस्मादिति ॥ प्राण

स्यास्मयत्वेऽपि किमित्यपां परित्यागे तस्योच्छेदस्तत्राह ॥ नहीति ॥ ऋगाद्यप्रतिभानं तत्रेत्युच्यते ॥ ईषदपि न दहेत्कुतो बहु दहेदिति योजना ॥ १ ॥

व्यावृत्तिर्व्यतिरेकः अन्नोपयोगाभावे मनसः सामर्थ्याभावः॥ अनुवृत्तिरन्वयोऽन्नोपयोगे मनसः सामर्थ्यमिति भेदः मनसोऽन्नमयत्वमुपपाद

विज्ञास्यस्यशानमुं हृत्तावत्सह तथैवाश भुक्तवानथानंतरं हैनं पितरमुपससाद तं होपगतं पुत्रं यत्किंच गोरुपपृच्छ ग्रंथरूपमर्थजातं वा पिता स श्वेतकेतुः सर्वं हैतत्प्रतिपेदे ऋगाद्यर्थतो ग्रंथतश्च तं होवाच पुनः पिता यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्येत्यादि समानं॥ एकमंगारं शांतस्याग्नेः खद्योतमात्रं परिशिष्टं तं तृणैश्चूर्णैश्चोपसमाधाय प्राज्वलयेद्वर्धयेत्तेनेद्धेनांगारेण ततोऽपि पूर्वपरिमाणा॥ द्बहु दहेदेवं सोम्यान्नकलानां सामर्थ्यरूपाणामेका कलातिशिष्टाभूदतिशिष्टासीत्पंचदशाहान्यभुक्तवत एकैकेनाह्नैकैका क॥

स्यात्तेन ततोऽपि न बहु दहेदेवं सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टा स्यात्तयैतर्हि वेदान्नानुभवस्यशान॥ अथ मे विज्ञास्यसीति स हाशाथ हैनमुपससाद तं ह यत्किंच पप्रच्छ सर्वं ह प्रतिपेदे तं होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकमंगारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तं तृणैरुपसमाधाय प्राज्वलयेत्तेन ततोऽपि बहु दहेदेवं सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टाभूत्सान्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीत्तयैतर्हि वेदाननुभवस्यन्नमयं हि सोम्य मन आपोम

लाश्चंद्रमस इवापरपक्षे क्षीणा सातिशिष्टा कला नवान्नेन भुक्तेनोपस

यः प्राणस्तेजोमयी वागिति तद्धास्य विजज्ञाविति विज

माहिता वर्धितोपचिता प्राज्वालीत्॥ दैर्घ्यं छांदसं॥ प्रज्वलिता वर्धिता इत्यर्थः॥ प्राज्वलीदिति वा पाठांतरं॥ तदन्नेनोपसमाहिता स्वयं प्रज्वलितवतीत्यर्थः॥ तया वर्धितयैतर्हि इदानीं वेदाननुभवस्युपलभसे॥ एवं व्यावृत्त्यनुवृत्तिभ्यामन्नमयत्वं मनसः सिद्धमित्युपसंहरति अन्नमयं हि सोम्य मन इत्यादि यथैतन्मनसोऽन्नमयत्वं तथा सिद्धं॥ तथापोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्येतदपि सिद्धमेवेत्यभिप्रायः॥ तदेतद्धास्य पितुरुक्तं मन आदीनामन्नादिमयत्वं विजज्ञौ विज्ञातवान् श्वेतकेतुः द्विरभ्यासस्त्रिवृत्करणप्रकरणसमाप्त्यर्थः

पितुरुपक्रांतमापोमयः प्राण इत्यादि कथमिहोच्यते तत्राह॥ यथैतदिति॥ विद्यासमाप्तिमंतरेण कथं द्विर्वचनमित्याशंक्याह॥ द्विरभ्यास इति॥७॥

त्रिवृत्करणनिर्णयमवान्तरप्रकरणं परिसमाप्य महाप्रकरणं सद्विषयमेवानुवर्त्तयन्नेव मनसो लये सुषुप्तौ जीवस्य सतः संपत्तिं वक्तुं मन उपाधिक
त्वमुक्तमनुवदति ॥ यस्मिन्निति ॥ उपाधेः स्वरूपमुक्तं संचारयति ॥ तन्मन इति ॥ उपाध्युपहितेकार्यकरत्वं दर्शयति ॥ यन्मय इति ॥ मनसो भा
वे जाग्रत्स्वप्नव्यवहारसिद्धिरित्युक्त्वा तदभावे सुषुप्तिमवतारयति ॥ तदुपरमे चेति ॥ आत्मनि मनोवशादेव दर्शनादिव्यवहारो न स्वारस्ये
नेत्यत्र बृहदारण्यकश्रुतिं प्रमाणयति ॥ तदुक्तमिति ॥ द्वितीयवाक्यस्य धीरित्येतदुपयुज्यते ॥ तृतीयेन तु विज्ञानमयो मनोमय इति च पदद्वयमुपजी

यस्मिन्मनसि जीवेनात्मनानुप्रविष्टा परा देवता ऽऽदर्श इव पुरुषः प्रतिबिंबेन जलादिष्विव च सूर्यादयः प्रतिबिंबैस्तन्मनोऽन्न
मयं तेजोमयाभ्यां वाक्प्राणाभ्यां संगतमधिगतं यन्मयो यत्स्थश्च जीवो मननदर्शनश्रवणादिव्यवहाराय कल्पते ॥ तदुपर
मे च स्वं देवतारूपमेव प्रतिपद्यते ॥ तदुक्तं श्रुत्यन्तरे ध्यायतीव लेलायतीव सधीः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति स वा अयमा ।
त्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमय इत्यादि स्वप्नेन शारीरमित्यादि प्राणन्नेव प्राणो भवतीत्यादि ॥ तस्यास्य मनस्थस्य मनआ ।

॥ उद्दालको हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच

ख्यां गतस्य मनउपशमद्वारेणेंद्रियविषयेभ्यो निवृत्तस्य यस्यां परस्यां देवतायां स्वात्मभूतायां यदवस्थानं तत्पुत्राया ।
चिख्यासुरुद्दालकः किलारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाचोक्तवान् ॥ स्वप्नान्तं स्वप्नमध्यं स्वप्न इति दर्शनवृत्तेः स्वप्नस्याख्यान
स्यमध्यं स्वप्नान्तं सुषुप्तमित्येतत् ॥ अथवा स्वप्नान्तं स्वप्नसतत्त्वमित्यर्थः ॥ तत्राप्यर्थात्सुषुप्तमेव भवति ॥ स्वमपीतो भवती

च्यते ॥ एवं भूमिकां कृत्वा समनंतरवाक्यमादत्ते ॥ तस्येति ॥ तत्पुत्रायेत्यत्र तस्यां देवतायां तदवस्थानमिति तच्छब्दार्थः ॥ तत्रेति द्वितीयप्रसो
क्तिः ॥ अर्थादिति ॥ स्वप्नस्य द्विकार्यस्य सतत्त्वं कारणं तच्च सुषुप्तमेव सुषुप्ताख्यं तमो ज्ञानं बीजं स्वप्नप्रबोधयोरित्युभयापगमनात् द्वितीयप्र
व्याख्यानं सुषुप्तमेवार्थवशात्फलतीत्यर्थः ॥ इतश्च स्वप्नान्तशब्देन साक्षादर्थाद्वा सुषुप्तमेवोक्तमित्याह ॥ स्वमिति ॥ नन्ववस्थांतरेऽपि

नहीति॥ तत्रापि कथं स्वाप्ययः स्यादित्याशंक्याह॥ तत्रेति॥ स्वपितिनामनिर्वचनसामर्थ्यसिद्धमर्थं निगमयति॥ अत इति॥ ननु स्वप्नान्तश
ब्देन सुषुप्तं न शब्द्यते यदा स्वप्नमेवान्वाचष्टे तदापि स्वमपीतो भवतीति अविरुद्धं सदैव जीवस्य सद्रूपब्रह्मणा संसर्गस्य तुल्यत्वादत आह॥ यत्र
त्विति॥ स्वप्नदर्शनस्य पुण्यापुण्यकार्यत्वं प्रकटयति॥ पुण्यापुण्ययोर्हीति॥ न केवलं पुण्यापुण्याभ्यामेव स्वप्ने संयुज्यते किं त्वविद्यादि

न ह्यन्यत्र सुषुप्तात्स्वपीति जीवस्येच्छन्ति ब्रह्मविदस्तत्र ह्यादर्शापनये पुरुषप्रतिबिंब आदर्शगतो यथा स्वमेव पुरुषमपी
तो भवत्येवं मनआद्युपरमे चैतन्यस्य प्रतिबिंबरूपेण जीवेनात्मना मनसि प्रविष्टा नामरूपव्याकरणाय परा देवता सा स्वमेवा
त्मानं प्रतिपद्यते जीवरूपतां मनआख्यां हित्वातः सुषुप्त एव स्वप्नान्तशब्दवाच्य इत्यवगम्यते यत्र तु सुप्तः स्वप्नान्पश्यति तत्स्वा
प्नदर्शनं सुखदुःखसंयुक्तमिति पुण्यापुण्यकार्यं पुण्यापुण्ययोर्हि सुखदुःखारंभकत्वं प्रसिद्धं पुण्यापुण्ययोश्चाविद्याकामोप
ष्टंभेनैव च सुखदुःखतद्दर्शनकार्यारंभकत्वमुपपद्यते नान्यथेत्यविद्याकामकर्मभिः संसारहेतुभिः संयुक्त एव स्वप्न इति न

स्वप्नान्तं ॥१

स्वमपीतो भवति। अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्हृदयस्य भवति तद्वा अस्यैतदिति कद्वा एष परम आ
नन्द इत्यादिश्रुतिभ्यः सुषुप्त एव स्वं देवतारूपं जीवत्वविनिर्मुक्तं दर्शयिष्यामीत्याह स्वप्नान्तं॥ मे मम निगदतो हे सोम्य विजानीहि विस्प
ष्टमवधारयेत्यर्थः॥ कदा स्वप्नान्तो भवतीत्युच्यते॥ यत्र यस्मिन्काले एतन्नाम भवति पुरुषस्य स्वप्स्यतः प्रसिद्धं हि लोके स्वपितीति गौ
णं चेदं नामेत्याह॥ यदा स्वपितीत्युच्यते पुरुषस्तदा तस्मिन्काले सता सच्छब्दवाच्यया प्रकृतया देवतया संपन्नो भवति संगत एकीभू
तो भवति॥ मनसि प्रविष्टं मनआदिसंसर्गकृतं जीवरूपं परित्यज्य स्वं सद्रूपं यत्परमार्थसत्यमपीतो गतो भवति॥ भिश्चेति न तत्र स्वाप्ययः
संभवतीत्याह॥ पुण्यापुण्ययोश्चेति॥ तर्हि स्वप्नवन्न सुषुप्ते स्वाप्ययः स्यात्तत्रापि कामकर्मादिसंबंधसंभवादित्याशंक्याह॥ अनन्वागतमिति॥ सम्

जीवरूपे कथं देवताभावः संभवतीत्याशंक्याह॥ मनसीति॥

तस्मादित्यस्यातः शब्दो व्याख्यातस्तेन परामृष्टं हेतुमेव स्पष्टयति ॥ स्वमात्मानमिति ॥ स्वपितीति निमित्तनिर्वचनफलं दर्शयति ॥ गुणेति ॥ इ
सुषुप्ते स्वरूपावस्थानस्य मुख्यस्यासंभवान्मुक्तत्वेनानुत्थानप्रसंगात्स्वरूपावस्थानप्रसिद्धेर्निमित्तवक्तव्यं द्विति पृच्छति ॥ कथं पुनरिति ॥
ज्वरादिरोगग्रस्तस्य स्वभावस्थितौ प्रसिद्धः श्रमाभावः सुषुप्ते च श्रमापनोदावस्थानं तथा च तत्र स्वरूपस्थितिप्रसिद्धिरविरुद्धेत्याह ॥ जा
ग्रदिति ॥ संगृहीतं समाधानं विवृणोति ॥ जागरितेहीति ॥ करणानामनेकव्यापारनिमित्ताग्लानिर्भवतीत्यत्रमानमाह ॥ श्रुतेश्चेति ॥ अ

अतस्तस्मात्स्वपितीत्येनमाचक्षते लोकाः स्वमात्मानं हि यस्मादपीतो भवति ॥ गुणनामप्रसिद्धितोपि स्वात्मप्राप्तिर्गम्य
त इत्यभिप्रायः ॥ कथं पुनर्लौकिकानां प्रसिद्धा स्वात्मसंपत्तिर्जाग्रच्छ्रमनिमित्तोद्भवत्वात्स्वापस्येत्याह जागरिते हि पुण्यापु
ण्यनिमित्तसुखदुःखाद्यनेकायासानुभवाच्छ्रान्तो भवति तत श्चायस्तानां करणानामनेकव्यापारनिमित्तग्लानानां स्व

मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्व
पितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवति ॥ १ ॥

व्यापारेभ्य उपरमो भवति ॥ श्रुतेश्च श्राम्यत्येव वाक् श्राम्यति चक्षुरित्येवमादि तथा
च गृहीता वाग्गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मन इत्येवमादीनि करणानि प्राणग्रस्तानि प्राण एकोऽश्रान्तो देहे कुलाये यो
जागर्ति तदा जीवः श्रमापनुत्तये स्वं देवतारूपमात्मानं प्रतिपद्यते ॥ नान्यत्र स्वरूपावस्थानाच्छ्रमापनोदः स्यादिति युक्ता प्र
सिद्धिर्लौकिकानां स्वं ह्यपीतो भवतीति दृश्यते हि लोके ज्वरादिरोगग्रस्तानां तद्विनिर्मोके स्वात्मस्थाने विश्रमणं तद्वदिह ।

नुभवसमुच्चयार्थश्चकारः ॥ सुषुप्त्यवस्थायां करणानामुपरतौ प्रमाणमाह ॥ तथा चेति ॥ सुप्ते प्राणस्यापि वागादिवदुपसंहृतत्वमाशंक्या
ह ॥ करणानीति ॥ अन्यथा मृतभ्रान्तिः स्यादिति भावः ॥ जीवस्यापि तर्हि स्वव्यापारः स्यादिति चेन्नैवं करणाभावादित्याह ॥ तदेति ॥ ननु सुषु
प्ते श्रमापनोदमात्रेन स्वरूपावस्थानं तत्कुतो लौकिकी प्रसिद्धिरित्याशंक्याह ॥ नान्यत्रेति ॥ उक्तमर्थं लौकिकदृष्टान्तेन स्पष्टयति ॥ दृश्यते

बृहदारण्यकश्रुत्यालोचनायामपि सुषुप्त्यवस्थायामवस्थाद्वयजनितश्रमापोहार्थं ब्रह्मणि जीवप्राप्तिर्गम्यत इत्याह ॥ तत्र येति ॥ तत्रे-
ति ॥ सुषुप्त्यवस्थोच्यते ॥ यथोक्तेऽर्थे जीवस्य ब्रह्मण्यवस्थानं तस्मिन्निति यावत् ॥ दृष्टान्तविषयः शकुनिविषयो वा अप्राप्येति छेदः
॥ यथा मंचाक्रोशनेन मंचस्थो देवदत्तो लक्ष्यते तेन तथा तन्मन इति मनसि स्थितो जीवो लक्ष्यो भवतीत्याह ॥ मंचाक्रोशनवदिति ॥ न केव-

तद्यथा श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्त इत्यादिश्रुतेश्च ॥ तत्रायं दृष्टान्तो यथोक्तेऽर्थे स यथा शकुनिः पक्षी शकुनिघा-
तकस्य हस्तगतेन सूत्रेण प्रबद्धः पाशितो दिशं दिशं बंधनमोक्षार्थी सन्प्रतिदिशं पतित्वान्यत्र बंधनादायतनमाश्रयं विश्र-
मणायालब्ध्वाऽप्राप्य बंधनमेवोपश्रयते ॥ एवमेव यथायं दृष्टान्तः खलु हे सोम्य तन्मनस्तत्प्रकृतं षोडशकलमन्नोप-
चितं मनो निर्धारितं तत्प्रविष्टः तत्स्थस्तदुपलक्षितो जीवस्तन्मन इति निर्दिश्यते ॥ मंचाक्रोशनवत् ॥ स मन आख्योपाधिर्जी-

स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा बंधनमेवोपश्रयत एवमेव खलु सो-
म्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते प्राणबंधनं हि सोम्य मन इति ॥२॥

वोऽविद्या-
कामकर्मोपदिष्टां दिशं दिशं सुखदुःखादिलक्षणां जाग्रत्स्वप्नयोः पतित्वा गत्वानुभूयेत्यर्थः ॥ अन्यत्र सदाख्यात्स्वात्मन आयतनं
विश्रमणस्थानमलब्ध्वा प्राणमेव प्राणेन सर्वकार्यकरणाश्रयेणोपलक्षिता प्राण इत्युच्यते सदाख्या परा देवता प्राणस्य प्राणः प्रा-
णशरीरो भारूप इत्यादिश्रुतेः अतस्तां देवतां प्राणं प्राणाख्यामेवोपश्रयते ॥ प्राणो बंधनं यस्य मनसस्तत्प्राणबंधनं हि यस्मात्सोम्य म-
नः प्राणोपलक्षितदेवताश्रयं मन इति तदुपलक्षितो जीव इति ॥ एवं स्वपिति नामप्रसिद्धिद्वारेण यज्जीवस्य सत्यस्वरूपं जगतो मूलं

तत्सुत्रस्यदर्शयित्वाह॥

लं प्रकरणात्प्राणशब्देन परा देवता लक्ष्यते अन्यत्र प्रयोगदर्शनाच्चेत्याह ॥ प्राणस्येति ॥ प्राणशब्देन परदेवतालक्षणायां फलितमाह ॥ अत इति ॥ प्रा-
णमेवोपश्रयत इति विज्ञानात्मेत्यत्र हेतुमाह ॥ प्राणबंधनमिति ॥ वृत्तमनूद्यानंतरवाक्यमुत्थापयति ॥ एवमिति ॥ आहाराशनापिपासे सोम्येत्यादीति शेषः

छां·भा·
१९

किमभिप्रायः सन् पिता पुत्रं प्रत्येवमाहेत्याकांक्षायामाह ॥ अन्नादीति ॥ अन्नादीनि कार्याणि कारणान्यन्नादीनि तेषां यापरंपरा तया जगतो य
स्य लक्षणं मूलं तद्दर्शयितुमिच्छन् पिता पुत्रं प्रत्यशनेत्यादिकं वाक्यमाहेत्यर्थः ॥ अशनेत्यस्य सन्नन्तत्वाभावे पि कथं तदर्थो व्याख्यायते तत्राह ॥
॥ अशनेति ॥ यकारस्य लोपेनास्मिन्प्रयोगः सन्नन्त्यप्रत्ययः प्रयुक्त इत्यशनतदर्थोक्तिरविरुद्धेत्यर्थः ॥ तत्राशनायापिपासयोः सतत्वं विज्ञापयति ॥ य

ऽन्नादिकार्यकारणपरंपरयापि जगतो मूलं सदिति दर्शयिष्यन्नशनापिपासे । अशितुमिच्छाशनासन् यलोपेन पातुमिच्छा पिपासा
ते अशनापिपासे अशनापिपासयोः सतत्वं विजानीहीत्येतद्यत्रास्मिन्काल एतन्नाम पुरुषो भवति किं तदशिशिषत् अशितुमि
च्छतीति तदा तस्य पुरुषस्य किंनिमित्तं नाम भवतीत्याह ॥ यत्तत्पुरुषेणाशितमन्नं कठिनं पीता आपो नयन्ते द्रवीकृत्य रसादिभावेन
विपरिणमयन्ते तदा भुक्तमन्नं जीर्यते अथ च भवत्यस्य नामाशिशिषतीति गौणं जीर्णे ह्यन्ने अशितुमिच्छति सर्वो हि जन्तुः तत्रापाम

शनापिपासे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषोऽशिशिषति नामाप एव तदशितं नयन्ते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पु
रुषनाय इत्येवं तदप आचक्षतेऽशनायेति तत्रैतच्छुङ्गमुत्पतितं सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति तस्य क्व

शितनेतृत्वादशनायेति नाम प्रसिद्धमित्येतस्मिन्नर्थे यथा गोनायो गा नयतीति गोनाय इत्यु ऽऽ मूलं स्यादन्यत्रान्ना
च्यते गोपालस्तथा अश्वान्नयतीत्यश्वनायोऽश्वपालक उच्यते ॥ पुरुषनायः पुरुषान्नयतीति राजा सेनापतिर्वा एवं तत्तदाप आचक्ष
ते लौकिका अशनायेति विसर्जनीयलोपेन तत्रैवं सत्यद्भी रसादि ऽऽ त्रेति ॥ सामान्येनोक्तं नाम विशेषतो ज्ञातुं पृच्छति ॥ किं तदिति ॥ इ

यत्कठिनमन्नं पुरुषेणाशितं पीता आपो नयन्त इति संबन्धः ॥ तदेति ॥ परिणामावस्थोक्तिरेषेत्यन्नस्य भुक्तस्य जीर्णत्वानन्तर्यमुच्यते ॥ कथं
तदा नाम्नो गौणत्वं तदाह ॥ जीर्णे हीति ॥ तदर्थस्य त्र तच्छब्दार्थमाह ॥ तत्रेति ॥ एतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त उच्यत इति शेषः ॥ अशनायेति कथम
पामाख्यानं अशनाया इति हि वक्तव्यं तत्राह ॥ विसर्जनीयेति ॥ तत्रान्वयस्य व्याख्यानमेवं सतीत्यपामशितनेतृत्वे सतीत्यर्थः ॥ अद्भिः पीताभि

अ·
६

राम
१९

॥तत्रेति शरीरनिर्दिष्टः॥ अन्नस्य देहमूलत्वमाकाङ्क्षापूर्वकं व्युत्पादयति॥ कथमित्यादिना॥ तथा पुरुषभुक्तान्नवदिति यावत्॥ तथापि
कथं सतो मूलस्य सिद्धिरत आह॥ यत्त्विति॥ सतो मूलस्य वास्तवरूपं दर्शयत्येकमिति॥ तस्य सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वेन परिणामवादं व्यु।

भावेन नीतेनाशितेनान्नेन निष्पादितमिदं शरीरं॥ वटकणिकायामिव शुङ्गोऽङ्कुर उत्पतित उद्गतस्तमिमं शुङ्गं कार्यं शरीरा-
ख्यं वटादिशुङ्गवदुत्पतितं हे सोम्य विजानीहि॥ किं तत्र विज्ञेयमित्युच्यते॥ शृण्विदं शुङ्गवत्कार्यत्वाच्छरीरं नामूलं मूलरहि-
तं भविष्यतीत्युक्त आह श्वेतकेतुर्यद्येवं समूलमिदं शरीरं वटादिशुङ्गवत्तस्यास्य शरीरस्य क्व मूलं स्याद्भवेदित्येवं पृष्ट आह पि-
ता तस्य क्व मूलं स्यादन्यत्रान्नादन्नं मूलमित्यभिप्रायः॥ कथमशितं ह्यन्नमद्भिर्द्रवीकृतं जाठरेणाग्निना पच्यमानं रसभावेन
परिणमते। रसाच्छोणितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदो मेदसोऽस्थीन्यस्थिभ्यो मज्जा मज्जायाः शुक्रं तथा योषिता भुक्तं चान्नं रसा-

एवमेव खलु सोम्यान्नेन शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूल-

दिक्रमेणैवं परिणतं लोहितं भवति ताभ्यां शुक्रशोणिताभ्यामन्नकार्याभ्यां संयुक्ताभ्यामन्नेनैवं प्र-

॥मन्विच्छ सन्मूलाः

त्यहं भुज्यमानेनापूर्यमाणाभ्यां कुड्यमिव मृत्पिण्डैः प्रत्यहमुपचीयमानोऽन्नमूलो देहशुङ्गः परिनिष्पन्न इत्यर्थः॥ यत्तु देह-
शुङ्गस्य मूलमन्नं निर्दिष्टं तदपि देहवद्विनाशोत्पत्तिमत्त्वात्कस्माच्चिन्मूलादुत्पतितं शुङ्ग एवेति कृत्वा आह॥ यथा देहशुङ्गो-
ऽन्नमूलः एवमेव खलु सोम्यान्नेन शुङ्गेन तत्कार्यभूतेनापो मूलमन्विच्छ प्रतिपद्यस्वापामपि विनाशोत्पत्तिमत्त्वाच्छुङ्गत्वमे-
वेत्यद्भिः सोम्य शुङ्गेन कारणेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसोऽपि विनाशोत्पत्तिमत्त्वाच्छुङ्गत्वमिति तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमेकमे-
वाद्वितीयं परमार्थसत्यं यस्मिन्सर्वमिदं वाचारम्भणं नामविकारो नामधेयमनृतं रज्ज्वामिव सर्पादिविकल्पजातमध्यस्तमविद्य-
या तदस्य जगतो मूलमतः सन्मूलाः सत्कारणा हे सोम्येमाः स्थावरजङ्गमलक्षणाः

॥दस्यति॥ यस्मिन्निति॥ अध्यासे मूलकारणमा

प्रजाः सर्वाः सन्मूलाः सदायतना इत्युक्तमर्थं दृष्टान्तेन समर्थयते ॥ नहीति ॥ सत्प्रतिष्ठाः सदायतना इत्यनयोरर्थभेदाभावमाशं-
क्याह ॥ तेचेति ॥ प्रतिष्ठाशब्दस्य लयवाचित्वादायतनशब्दस्य चाश्रयविषयत्वान्न पौनरुक्त्यमित्यर्थः ॥ लयशब्दस्य सुषुप्त्यादिवि-
षयत्वं वारयति ॥ समाप्तिरिति ॥ सम्यगाप्तिः समाप्तिरिति प्राप्तिरित्यत्र विवक्षितेति शंकां वारयति ॥ अवसानमिति ॥ तस्याभावत्वेन तुच्छ-
रूपत्वं निरस्यति ॥ परिशेष इति ॥ अन्नाद्यप्शुङ्गद्वारा सतो मूलस्याधिगतेरनन्तरमित्यथशब्दार्थः ॥ पिपासतीत्येतन्नामा पुरुषाय स्मिन्का-

सर्वाः प्रजा न केवलं सन्मूला एवेदानीमपि स्थितिकाले सदायतनाः सदाश्रया एव नहि मृदमनाश्रित्य घटादेः सत्त्वं स्थिति-
र्वास्त्यतो मृद्वत्सन्मूलत्वात्प्रजानां सदायतनाः प्रजा अन्ते च सत्प्रतिष्ठाः सदेव प्रतिष्ठा लयः समाप्तिरवसानं परिशेषो यासां ताः
सत्प्रतिष्ठाः अथेदानीमप्शुङ्गद्वारेण सतो मूलस्यानुगमः कार्य इत्याह ॥ यत्र यस्मिन्काले एतन्नाम पिपासति पातुमिच्छ-

सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा
गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्येति तत्रैतदेव शुङ्गमुत्पतितं सोम्य विजानीहि नेदममूलं
भविष्यतीति ॥ ४ ॥ तस्य क्व मूलं स्यादन्यत्राद्भ्योऽद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूल-
मन्विच्छ सन्मूलाः

तीति पुरुषो भवतीत्यशिशिषतिवदिदमपि गौणमेव नाम भवति द्रवीकृतस्याशितस्यानयने।
स्य आपोन्नशुङ्गं देहं क्लेदयन्त्यः शिथिलीकुर्युरब्बाहुल्याद्यदि तेजसा न शोष्यन्ते नितरां च तेजसा शोष्यमाणास्वप्सु देहभावेन
परिणममानासु पातुमिच्छा पुरुषस्य जायते तदा पुरुषः पिपासति नाम तदेतदाह तेज एव तत्तदा पीतमबादि शोषयद्देहगत-
लोहितप्राणभावेन नयते परिणमयति ॥

ले भवतीति शेषः ॥ कथं पिपासतीत्येतन्नाम पुरुषस्य गौणमित्याशङ्क्याह ॥ द्रवीकृतेति ॥ भवत्वपां तेजसा शोष्यमाण-
त्वं किं तावतेत्याशंक्याह ॥ नितरां चेति ॥ तदापानेच्छायस्यामित्यर्थः ॥ तेजसो यदुदकनेतृत्वमुक्तं तत्र श्रुतिमवतारयत्याचष्टे ॥ तदेतदाहेति ॥

उदन्यमितिवक्तव्येकथमुदन्येत्युक्तंतत्राह॥उदन्येतीति॥तत्रापितेजस्यपीत्येतद्यथाशनायेतिछांदसंतथातेजस्युदन्येत्यपिछांदसमेवेत्या
ह॥पूर्ववदिति॥अन्नद्वारासतोमूलस्याधिगमवदबुद्वारापितस्याधिगतिरस्तीत्याह॥अपामपीति॥तेजःशुंगद्वारापिसतोमूलस्यप्रतिप
त्तिरस्तीत्याह॥सामर्थ्यादिति॥त्रिवृत्करणवशादितियावच्छरीरस्यभूतत्रयकार्यत्वमतःशब्दार्थः॥यथापूर्वमन्नशुंगेनदेहेनान्नाख्यंमूलं
गम्यतइत्याख्यातंतथातेजःशुंगेनदेहेनतेजोमूलंगम्यतइत्यादिव्याख्येयमित्याह॥पूर्ववदिति॥वृत्तानुवादपूर्वकंयथेत्यादिवाक्यमादत्ते॥

तद्यथागोनायइत्यादिसमानमेवंतत्तेजआचष्टेलोकेउदन्येतिउदकंनयतीत्युदन्यमुदन्येतीतिछांदसंतत्रापिपूर्ववदपा
मप्येतदेवशरीराख्यंशुंगंनान्यदित्येवमादिसमानमन्यत्॥सामर्थ्यात्तेजसोप्येतदेवशुंगमतोऽप्शुंगेनदेहेनापोमूलंगम्य
तेऽद्भिःशुंगेनतेजोमूलंगम्यतेतेजसाशुंगेनसन्मूलंगम्यतेपूर्ववत्॥एवंहितेजोवन्नमयस्यदेहशुंगस्यवाचारंभणमात्र
स्यान्नादिपरंपरयापरमार्थसत्यंसन्मूलमभयमसंत्रासंनिरायासंसन्मूलमन्विच्छेतिपुत्रंगमयित्वाशिशिषतिपिपास

सोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसदायतनाःसत्प्रतिष्ठा यथानुखलुसोम्येमास्तिस्रोदेवताःपुरुषंप्राप्यत्रिवृत्त्रिवृदेकैकाभ-
॥४॥वति।

तोनिनामप्रसिद्धिद्वारेणयदन्यदिहास्मिन्प्रकरणेतेजोवन्नानांपुरुषेणोपयुज्यमानानांकार्यकरणसंघातस्य

४॥एवंहीति॥४॥

उक्तयारीत्यानामप्रसिद्धिद्वारेणयथोक्तदेहाख्यशुंगस्यान्नादिकारणपरंपरयासदाख्यमूलमुक्तविशेषणंसन्मूलमन्विच्छेत्युपदेशेनश्वेतके
तुंज्ञापयित्वाव्यवस्थयाशरीरमेकैकभूतारब्धमित्याक्षेपप्राप्तेयदस्मिन्प्रकरणेतेजःप्रभृतीनामुपयुज्यमानानांस्वस्वभावानुसारेणसंघात
स्योपचयकरत्वंवक्तव्यप्राप्तंतदिहसर्वशरीरेषुसर्वभूतकार्योपलंभाद्व्यवस्थायांप्रमाणाभावाद्दृश्यमानेसंघातेकस्यभूतस्यकियत्कार्यमि
त्यपेक्षायामन्नमशितमित्यादावुक्तमेवद्रष्टव्यमितिपूर्वोक्तंव्यपदिशतीतियोजनासतोमूलस्यव्यवहारसत्यत्वंवारयति॥परमार्थेति॥वस्तु
तोनाविद्यासंबंधस्तस्यास्तीत्याह॥अभयमिति॥अविद्याकार्यसंबंधोपिपरमार्थतोनतस्यास्तीत्याह॥असंत्रासमिति॥उभयसंबंधाभा

पूर्वोक्तमेव व्यक्तीकरोति ॥ तत्रैवेति ॥ किं तदन्नमशितमित्यादावुक्तं तत्राह ॥ अन्नादीनामिति ॥ सप्तधातुकं त्वगसृङ्मांसमेदोमज्जास्थिशु क्राख्याः सप्त धातवस्तेषां संहतिरूपमित्यर्थः ॥ तेजोबन्नकार्यभूतदेहशुङ्गद्वारा सतत्त्वं निरूपितमिदानीं मरणद्वारेणापि तन्निरूपयितुमारभ ते ॥ सोयमिति ॥ तदाहेत्यत्र क्रमवत्क्रमणं तदित्युक्तं वाग्व्यापारस्य मनसि लये हेतुमाह ॥ मनः पूर्वको हीति ॥ प्राणसंपत्तिर्मनसस्तदधीनत्वं मनो

देहशुङ्गस्य स्वजात्यसांकर्येणोपचयकरत्वं वक्तव्यं प्राप्तं तदिहोक्तमेव द्रष्टव्यमिति पूर्वोक्तं व्यपदिशति यथा तु खलु येन प्र- कारेणेमास्तेजोबन्नाख्यास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तदुक्तं पुरस्तादेव भवत्यन्नमशितं त्रेधा विधीयत इत्यादि तत्रैवोक्तमन्नादीनामशितानां ये मध्यमा धातवस्ते सप्तधातुकं शरीरमुपचिन्वन्तीत्युक्तं मांसं भवति लोहितं भवति म ज्जा भवतीति ॥ येत्वणिष्ठा धातवो मनः प्राणं वाचं च देहस्यान्तःकरणसंघातमुपचिन्वन्तीति चोक्तं तन्मनो भवति स प्राणो भवति

सा वाग्भवतीति ॥ येत्वणिष्ठा धातवो मनः प्राणं वाचं च देहस्यान्तःकरणसंघातमुपचिन्वन्तीति चोक्तं तन्मनो भवति स प्राणो भ

तदुक्तं पुरस्तादेव भवत्यस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते ॥ मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवता याः ॥

वति सा वाग्भवति सोयं प्राणकरणसंघातो देहे विशीर्णे देहान्तरं जीवाधिष्ठितो येन क्रमेण पूर्वदेहात्प्रच्यवते गच्छति तदाहास्य हे सोम्य पुरुषस्य प्रयतो म्रियमाणस्य वाङ्मनसि संपद्यते मनस्युपसंह्रियते अथ तदाहुर्ज्ञातयो न वदतीति मनः पूर्वको हि वाग्व्यापारो यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीति श्रुतेर्वाच्युपसंहृतायां मनसि मनो मननव्यापारेण केवलेन वर्तते ॥ मनोपि यदोपसंह्रियते तदा मनः प्राणे संपन्नं भवति ॥ सुषुप्तकाल इव तदा पार्श्वस्था ज्ञातयो न विजानातीत्याहुः ॥ प्राणश्च तदोच्छ्वासी स्वात्मन्युपसंहृतबाह्यकरणः संवर्गे

व्यापारनिवृत्त्यवस्था तदेत्युच्यते ॥ प्राणश्च तदेत्य विज्ञानावस्था कथ्यते ॥ क थं प्राणस्य स्वात्मन्युपसंहृतबाह्यकरणत्वं तदाह संवर्गविद्यायामिति ॥ तत्र हि प्राणः संवृक्ते वागादीनिति दृष्टं मनोयुक्तं तस्य स्वात्मन्युपसंह

॥ तैजसीति ॥ भौतिकमाध्यात्मिकं तेजो गृह्यते ॥ जीवतीत्याह ह्यरिति संबंधः सकरणस्य सप्राणस्य च भूतवर्गस्य परस्यां देवतायामुक्तक्रमेणो
पसंहारेऽपि जीवस्य किमायातमित्याशंक्याह ॥ तदेवमिति ॥ तस्यां परस्यां देवतायामुक्तेन क्रमेण तेजस्युपसंहृते सतीति यावत् ॥ स्वमूलं मन
सो मूलभूतं पंचकं निमित्तोपसंहारादित्यत्र निमित्तं मनो विवक्षितं ॥ सत्संपन्नस्य सत्याभिसंधेन पुनरुत्थानमित्येतत्तद् दृष्टांतेन स्पष्टयति ॥ यः

विद्यायां दर्शनाद्धस्तपादादीन् संभूत शकटवच्छब्दं कुर्वन् विक्षिपन्मर्मस्थानानि निकृंतन्निवोत्सृजेत् क्रमेणोपसंहृत स्ते
जसि संपद्यते ॥ तदाहुर्ज्ञातयो न चलतीति मृतो नेति वा विचिकित्संतो देहमालभमाना उष्णं चोपलभमाना देहे उष्णो जीवतीति
यदा तदध्योष्ण लिंगं तेजउपसंह्रियते ॥ तदा तत्तेजः परस्यां देवतायां प्रशाम्यति ॥ तदेवं क्रमेणोपसंह्रियते ॥ स्वमूलं प्राप्ते च मन
सि तत्स्थो जीवोऽपि सुषुप्तकालवन्निमित्तोपसंहारादुपसंह्रियमाणः सन्सत्याभिसंधिपूर्वकं चेदुपसंह्रियते स देवं संपद्यते ॥
न पुनर्देहांतराय सुषुप्तादिवोत्तिष्ठति ॥ यथा लोके सभये देशे वर्तमानः कथंचिदिवाभय देशं प्राप्तस्तद्वदितरस्त्वनात्मज्ञस्त

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा ॥ तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति

स्मादेव मूलात्सुषुप्तादिवोत्थाय मृत्वा पुनर्देहजालमाविशति ॥ यस्मान्मूलादुत्थाय देहमाविशति जीवः स यः सदाख्य एष
उक्तोऽणिमाणुभावो जगतो मूलमैतदात्म्यमेतत्सदात्मा यस्य सर्वस्य तदेतदात्मा तस्य भाव ऐतदात्म्यं एतेन सदाख्येनात्मनात्मव
त्सर्वमिदं जगन्नान्योऽस्त्यात्माऽसंसारी नान्यदतोऽस्ति दृष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ इत्यादिश्रुत्यंतरात् येन चात्मनात्मवत्सर्वं तदेव सदा
ख्यं कारणं सत्यं परमार्थसत् अतः स एवात्मा जगतः प्रत्यक्स्वरूपं सतत्त्वं याथात्म्यं

॥ यथेति ॥ अभयं देशं प्राप्तो न पुनः सभयं देशं गंतुमि
च्छतीति शेषः ॥ यस्त्वनृताभिसंधो यथोक्तरीत्या सत्संपन्नस्तं प्रत्याह ॥ इतरस्त्विति ॥ अस्येति षष्ठ्या सर्वं जगदुक्तमसंसारीवेति च्छेदः ॥ मृदा
दिर्विशेषं दर्शयति ॥ परमार्थेति कल्पितस्य जगतः स्वरूपं प्रत्यग्भूतमतात्त्विकमिति शंकां वारयति ॥ सतत्त्वमिति ॥ तत्त्वेन सहितमपि सतत्त्वमि

कथमेवमर्थत्वमात्मशब्दस्य लभ्यते तत्राह ॥ आत्मशब्दस्येति ॥ सतो भवत्वात्मत्वं मम किं स्यादित्याशंक्याह ॥ अत इति ॥ संदेहास्पदमेव वि-
शिनष्टि ॥ अहन्यहनीति ॥ संदेहे हेतुमाह ॥ येनेति ॥ तेन संदिग्धमेतदिति पूर्वेण संबंधः संदेहव्यावृत्तिस्तर्हि कथमित्यत आह ॥ अत इति ॥ पु-
त्रस्य प्राप्तसंदेहापोहार्थमुत्तरग्रंथमुत्थापयति ॥ एवमिति ॥ ८ ॥ यथेत्यादि दृष्टांतमवतारयति ॥ यन्मृच्छसीति ॥ प्रत्यहं सुषुप्ते सर्वाः प्रजाः सत्सं

आत्मशब्दस्य निरुपपदस्य प्रत्यगात्मनि गवादिशब्दवन्निरूढत्वात् ॥ अतस्तत्त्वमसीति हे श्वेतकेतो इत्येवं प्रत्यायितः
पुत्र आह ॥ भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु यद्भवदुक्तं तत्संदिग्धं मम अहन्यहनि सर्वाः प्रजाः सुषुप्ते सत्संपद्यंत इत्येतद्येन स
त्संपद्य न विदुः सत्संपन्ना वयमित्यतो दृष्टांतेन मां प्रत्यापयत्वित्यर्थः ॥ एवमुक्तस्तथास्तु सोम्येति होवाच पिता ॥ ८ ॥ यन्मृ-
च्छस्यहन्यहनि सत्संपद्य न विदुः सत्संपन्नाः स्म इति तत्कस्मादित्यत्र शृणु दृष्टांतं ॥ यथा लोके सोम्य मधु मधुकृतो मधुकुर्वंती

भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ८ ॥ यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठंति नानात्यया
नां वृक्षाणाꣳ रसान्समवहारमेकताꣳ रसं गमयंति ॥ ते यथा तत्र न विवेकं लभंतेऽमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृ

ति मधुकृतो मधुकरमक्षिका मधु निस्तिष्ठंति मधु निष्पादयंति तत्पराः संतः कथं नानात्ययानां नानाग ((क्षस्य रसोऽस्मीत्ये
तीनां नानादिक्कानां वृक्षाणां रसान्समवहारं समाहृत्य समाहृत्यैकतामेकभावं मधुत्वेन रसान् गमयंति मधुत्वमापादयं-
ति ते रसा यथा मधुत्वेनैकतां गतास्तत्र मधुनि विवेकं न लभंते ॥ ((पद्यसत्संपन्नाः स्मो वयमिति यन्न विदुः तदज्ञानं कस्मात्कार-
णादिति यन्मां पृच्छसि तत्र सुषुप्त्यादावज्ञाने कारणभूतं दृष्टांतमुच्यमानं शृणु त्वमिति योजना ॥ यथा सदृष्टांतः स्पष्टो भवति तथोच्य-
त इत्याह ॥ यथेति ॥ पुनर्मधुपदं क्रियापदेन संबंधप्रदर्शनार्थं मधुकृतां मधुनिष्पादकत्वमाकांक्षापूर्वकं दर्शयति ॥ कथमित्यादिना ॥
नानागतीनां नानाफलानामित्येतद्बहूनां रसानां कथमेकतेत्याशंक्याह ॥ मधुत्वेनेति ॥ तदेव स्पष्टयति ॥ मधुत्वमिति ॥ यथेत्यादि व्याचष्टे

उक्तमर्थमेवं धर्म्ये दृष्टांतेन स्पष्टयति ॥ यथाहीत्यादिना ॥ इहेति ॥ प्रकृतदृष्टांतोक्तिः ॥ दृष्टांतमनूद्य दार्ष्टांतिकमाह ॥ यथेति ॥ रसानामचे
तनत्वेन विवेकानर्हत्वात्कथं चेतनावतामेवं दृष्टांतः स्यादित्याशंक्याह ॥ यस्माच्चेति ॥ एवं यथोक्तरसदृष्टांतवशेनेति यावच्चेतनानाम

कथममुष्याहं साम्नः स्य पनसस्य वा रसस्य रसोऽस्मीति च यथा हि लोके बहूनां चेतनावतां समेतानां प्राणिनां विवेकबो
धो भवति ॥ अमुष्याहं पुत्रो नप्ताऽस्मीति ते च लब्धविवेकाः संतो न संकीर्यंते न तथेहानेकप्रकारवृक्षरसानामपि मधुराम्ल
तिक्तकटुकादीनां मधुत्वेनैकतां गतानां मधुराद्यभावेन विवेको गृह्यत इत्यभिप्रायः ॥ यथायं दृष्टांतस्तथैव खलु सोम्येमाः
सर्वाः प्रजा अहन्यहनि सति संपद्य सुषुप्तकाले मरणप्रलययोश्च न विदुर्न विजानीयुः सति संपद्यामह इति संपन्ना इति वा
यस्माच्चैवमात्मनः सद्रूपतामज्ञात्वैव सत्संपद्यंते ॥ अतस्त इह लोके यत्कर्मनिमित्तां यां यां जातिं प्रतिपन्ना आसुर्व्याघ्रादीनां व्या

वमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति ॥ त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा व
राहो वा कीटो वा पतंगो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवंति तदाभवंति ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं

घ्रोऽहं सिंहोऽहमित्येवं ते तत्कर्मज्ञानवासनांकिताः संतः सत्प्रविष्टा अपि तद्भावेनैव पुनराविर्भवंति ॥ पुनः सत आगत्य
व्याघ्रो वा सिंहो वा वराहो वा कीटो वा पतंगो वा दंशो वा मशको वा यद्यत्पूर्वमिह लोके भवंति बभूवुरित्यर्थः ॥ तदेव पुन
रागत्य भवंति युगसहस्रकोट्यंतरिता अपि संसारिणो जंतोर्या पुरा भाविता वासना सा न नश्यतीत्यर्थः ॥ यथा प्रज्ञा हि संभ
वा इति श्रुत्यंतरात्ताः प्रजा यस्मिन्प्रविश्य पुनराविर्भवंति ये चेतोऽन्ये सत्सत्यात्माभिसंधाय मणुभावं ॥ पि सुषुप्त्यादौ जाड्यात्स्कंदि

ततया रसतुल्यत्वात्तेषां विवेकानर्हावस्थामात्रं प्रकृतमुदाहरणमविरुद्धमिति भावः ॥ सतां संपन्नानामपि पुनरुत्थाने मुक्तानामपि त
त्स्यादित्याशंक्याह ॥ संसारिण इति ॥ स य एषोऽणिमेत्याद्यवतारयति ॥ ताः प्रजा इति ॥ सद्विज्ञानरहितेभ्यः सकाशादिति प्रतिपाद्य म

184

तच्छब्दो व्याहर्तव्यः प्रश्नांतरं दृष्टांतवत्तावदुत्थापयति॥ यथेति॥ सतोऽहमागतोऽस्मीत्युत्थितस्य ज्ञानाभावं दृष्टांतेनोपपादयितुमुत्तरग्रं

सदात्मानं प्रविश्य नावर्त्तंते॥ स एषोऽणिमेत्यादि व्याख्यातं॥ यथा लोके स्वकीये गृहे सुप्तउत्थाय ग्रामांतरं गतो जानाति स्व
गृहादागतोस्मीत्येवं सत आगतोस्मीति च जंतूनां कस्माद्विज्ञानं न भवतीति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्वित्युक्तस्त-
थास्तु सौम्येति होवाच पिता॥१॥ शृणु तत्र दृष्टांतं यथा सौम्येमा नद्यो गंगाद्याः पुरस्तात्पूर्वां दिशं प्रति प्राच्यः प्रागंचनाः स्यंदंते
स्रवंति पश्चात्प्रतीचीं दिशं प्रति सिंध्वाद्याः प्रतीचीमंचंति गच्छंतीति प्रतीच्यः ताः समुद्रादंभोनिधेर्जलधरैराक्षिप्ताः पुनर्वृ-
ष्टिरूपेण पतिता गंगादिनदीरूपिण्यः पुनः समुद्रमंभोनिधिमेवापियंति स समुद्र एव भवति ता नद्यो यथा तत्र समुद्रे समुद्रै

स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच॥१॥ इमाः सोम्य न-
द्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यंदंते पश्चात्प्रतीच्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियंति स समुद्र एव भवति ता यथा तत्र न विदुरि-
यमहमस्मीयमहमस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इति त इह
व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतंगो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवंति॥२॥ कतां गता न विदु-

र्नेजानंति इयं गंगाहमस्मि इयं यमुनाहमस्मीति इयमस्म्यहमस्मीति चैवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजा यस्मात्सति संप-
द्य न विदुः तस्मात्सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे आगता इति वा तद्व्याघ्रादि समानमन्यत्॥ दृष्टं लोके जल-
वीचीतरंगफेनबुद्बुदादयउत्थिताः पुनस्तद्भावं गता विनष्टा इति जीवास्तु तत्कारणभावं प्रत्यहं गच्छंतोपि सुषुप्ते मरणप्रल-

यमुत्थापयति॥ इत्युक्तइति॥१॥ आगमनावध्यपरिज्ञानं तत्रेत्युक्तं॥ प्रश्नांतरमाचष्टे॥ दृष्टमिति॥ विनष्टा इति॥ लोके दृष्टमिति संबं-
धः॥ जीवास्तु प्रत्यहं सुषुप्त्यवस्थायां मरणप्रलययोश्च कारणभावं गच्छंतोपि न विनश्यंतीति यदेतदिति योजना जीवविनाशं शंकमानस्य

॥तथेति॥१०॥जीवस्य नाशाभावं वक्तुमादौ दृष्टान्तमाह॥अस्येति॥ननु रोगग्रस्तायां वातोपहतायां शाखायां प्राणोपसंहारेऽपि कुतो जीवोपसंहारः संभवति तत्राह॥वागिति॥ननु वृक्षे जीवस्य सद्भावे तत्रोपसंहारानुपसंहारौ वक्तव्यौ न च तस्य सत्त्वं तु कुतस्त्यमत आह॥

तद्भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति दृष्टान्तेन तथा सोम्येति होवाच पिता॥१०॥शृणु दृष्टान्तमस्य हे सोम्य महतोऽनेकशाखादियुक्तस्य वृक्षस्य अस्येत्यग्रतः स्थितं वृक्षं दर्शयन्नाह॥यदि कश्चिदस्य मूलेऽभ्याहन्यात्परश्वादिना सकृत्घातमात्रेण शुष्यतीति जीवन्नेव भवति॥तदा तस्य रसः स्रवेत्तथा यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेत्तथा योऽग्रेऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेत्स एष वृक्ष इदानीं जीवेनात्मनानुप्रभूतोऽनुव्याप्तः पेपीयमानोऽत्यर्थं पिबन्नुदकं भौमांश्च रसान्मूलैर्मोदमानो हर्षं प्राप्नुवंस्तिष्ठति

तदाभवंति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच॥१०॥अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेद्यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेद्योऽग्रेऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेत्स एष जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति॥१॥

तस्यास्य यदेकांशाखां रोगग्रस्तामाहतां वा जीवो जहात्युपसंहरति शाखायां विप्रसृतमात्मांशमथ सा शुष्यति॥वाङ्मनःप्राणकरणग्रामानुप्रविष्टो हि जीव इति तदुपसंहार उपसंह्रियते जीवेन च प्राणयुक्तेनाशितं पीतं च रसतां गतं जीवच्छरीरं वृक्षं च वर्द्धयद्रसरूपेण जीवस्य सद्भावे लिंगं भवत्यशितपीताभ्यां हि देहे जीवस्तिष्ठतीति चाशितपीते जीवकर्मानुसारिणी इति तस्यैकांगवैकल्यनिमित्तं कर्म यदोपस्थितं भवति तदा जीव एकां शाखां जहाति शाखायां आत्मानमुपसंहरत्यथ तदा सा शाखा शुष्यति॥जीव॥ स्थितिनिमित्तो रसो जीवकर्माक्षिप्तो जीवोपसंहारेन तिष्ठति रसापगमे च शाखा शोषमुपैति॥ जीवेन चेति॥रसरूपेण वर्द्धयदिति संबंधः॥रसशरीरे जीवस्य सत्त्वेऽपि किमित्यसौ कदाचित्तदीयामेकां शाखां जहातीत्याशंक्याह॥अशितेति॥जीवोपसंहारे किमिति शा

जीवस्य स्थितिर्निमित्तं यस्येति विग्रहस्तथा शाखाया उक्तप्रकारेणेति यावद्यत्तु वैशेषिकवैनाशिकाभ्यां स्थावराणां निर्जीवत्वेनाचेतनत्वमुक्तं तदेतन्निरस्तमित्याह ॥ वृक्षस्येति ॥ आदिशब्दो वृद्धिरोहादिसंग्रहार्थः स एष वृक्षो जीवेनात्मनानुप्रभूत इति दृष्टान्तश्रुतिः ॥ श्रुतिदृष्टान्ते विवक्षितमंशमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह ॥ यथेत्यादिना ॥ जीवस्य सुषुप्ते नाशाभावे हेत्वन्तरमाह ॥ कार्यशेषे चेति ॥ तस्मिन्सति सुप्तो भूत्वा पुनरुत्थितस्य

तथा सर्वं वृक्षमेव यदा ऽयं जहाति तदा सर्वोऽपि वृक्षः शुष्यति वृक्षस्य रसस्रवणशोषणादिलिङ्गाज्जीववत्त्वं दृष्टान्तश्रुतेश्च चेतनावन्तः स्थावरा इति बौद्धकाणादमतं अचेतनाः स्थावरा इत्येतदसारमिति दर्शितं भवति ॥ यथास्मिन्वृक्षदृष्टान्ते दर्शितं जीवेन युक्तो वृक्षोऽशुष्को रसपानादियुक्तो जीवतीत्युच्यते तदपेतश्च म्रियत इत्युच्यते ॥ एवमेव खलु सोम्य विद्धीति होवाच जीवापेतं जीवविप्रयुक्तं वाव किलेदं शरीरं म्रियते न जीवो म्रियत इति ॥ कार्यशेषे च सुप्तोत्थितस्य ममेदं कार्यशेषमपरिसमाप्तमिति स्मृत्वा

स्य यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति तृतीयां जहात्यथ सा शुष्यति सर्वं जहाति सर्वः शुष्यत्येवमेव खलु सोम्य विद्धीति होवाच जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥

समापनदर्शनात् ॥ जातमात्राणां च जन्तूनां स्तन्याभिलाषभयादिदर्शनाच्चातीतजन्मान्तरानुभूतस्तनपानदुःखानुभवस्मृतिर्गम्यते ॥ अग्निहोत्रादीनां च वैदिकानां कर्मणामर्थवत्त्वान्न जीवो म्रियत इति ॥ स एषोऽणिमेत्यादि समानं ॥ कथं पुनरिदमत्यन्त

कार्यस्य शेषोऽस्ति यस्मिन्कर्मणि तदिदं ममाऽसमाप्तमिति स्मृत्वा तस्य समापनदर्शनान्न स्वापे जीवो नश्यतीत्यर्थः ॥ मरणकाले तन्नाशाभावे हेत्वन्तरमाह ॥ जातमात्राणामिति ॥ आद्यश्चकारः समुच्चये द्वितीयोऽवधारणे जीवस्य प्रलयादावविनाशे कारणान्तरमाह ॥ अग्निहोत्रादीनामिति ॥ इतिशब्दो जीवस्य नित्यत्वोपसंहारार्थः ॥ यदुक्तं सन्मूलाः सोम्येत्यादि तत्र चोदयति ॥ कथं पुनरिति ॥ ॥ ॥ ॥

विलक्षणयोर्नैकार्यकारणत्वमिति शंकमानं प्रतिबोधयितुमुत्तरवाक्यमुपादत्ते ॥ ११ ॥ स्थूलस्य कार्यस्य सूक्ष्मं मूलं कारणत्वमेतदित्यु
च्यते ॥ अस्य सोम्य महतो वृक्षस्येति प्रकृतं वृक्षं परामृशति ॥ अत इति ॥ यमेतमणिमानं न पश्यसि तस्याणिम्नो बीजस्येति संबन्धः ॥ तथापी
ति ॥ अत्यंताणुत्वाददर्शनेपीत्यर्थः ॥ अत्यंतसूक्ष्माद्बीजादत्यंतस्थूलस्य वृक्षस्योत्पत्त्युपलंभोतः शब्दार्थः ॥ सन्मूलाः सोम्येत्यादिश्रुत्या

वज्जगदत्यंतसूक्ष्मात्सद्रूपान्नामरूपरहितात्सतो जायत इत्येतद्दृष्टांतेन भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सो
म्येति होवाच पिता ॥ ११ ॥ यद्येतत्प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छसि ततोस्मान्महतो न्यग्रोधात्फलमेकमाहरेत्युक्तस्तथा चकार स इदं
भगव उपहृतं फलमिति दर्शितवन्तं प्रत्याह फलं भिंधीति भिन्नमित्याहेतरस्तमाह पिता किमत्र पश्यसीत्युक्त आहाण्व्योऽ
णुतरा इवेमा धाना बीजानि पश्यामि भगव इत्यासां धानानामेकां धानामंग हे वत्स भिंधीत्युक्त आह भिन्ना भगव इति ॥ यदि

न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति भिंधीति भिन्नं भगव इति किमत्र पश्यसीत्यण्व्य इवेमा धाना भगव इ
त्यासामंगैकां भिंधीति भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति न किंचन भगव इति तं होवाच यं वै सोम्यैतमणिमानं
न निभालयस एतस्य वै सोम्यैषोऽणिम्न एवं महान्न्यग्रोधस्तिष्ठति ॥ भिन्नायां धानायां तस्यां भिन्नायां किं पश्यसीत्युक्त आ
ह न किंचन पश्यामि भगव इति तं पुत्रं होवाच ॥ वटधानायां भिन्नायां वटबीजाणिमानं हे सोम्यैतं न निभालयसे न पश्य
सि ॥ तथाप्येतस्यैव किल सोम्यैष महान्न्यग्रोधो बीजस्याणिम्नः सूक्ष्मस्यादृश्यमानस्य कार्यभूतः स्थूलः शाखास्कंधफ
लपलाशवान्तिष्ठत्युत्पन्नः सन्नुत्तिष्ठतीति वोत्तिष्ठतीत्यध्याहार्योऽतः श्रद्धत्स्व सोम्य सत एवाणिम्नः स्थूलं नामरूपादिमत्कार्यं
जगदुत्पन्नमिति ॥ यद्यपि न्यायागमाभ्यां निर्धारितोर्थस्तथैवेत्यवगम्यते ॥ तथापि ॥ दृश्यते त्विति न्यायेन च जगतः सत्कार्यत्वे
सिद्धेप्यश्रद्धामंतरेणापि तन्निर्णयसंभवात्किमिति श्वेतकेतुः श्रद्धत्स्वेति शिष्यो नियुज्यते नेत्याह ॥ तथापीति सत्यामपि श्रद्धायां कथं वा स्वावि

॥श्रद्धायां त्विति॥ मनःसमाधानवशाद्बुभुत्सितस्यार्थस्यावगतिरित्यत्र बृहदारण्यकश्रुतिं संवादयति॥ अन्यत्रेति॥ मन्यस्ततोनुपलभ्यमानत्वान्नास्तीति मन्वानः शंकते॥ यदीति॥ अनुपलभ्यमानस्यापि सत्वमाशंक्याह॥ इत्येनद्विति॥ अप्रत्यक्षस्यापि जगन्मूलस्यास्तित्वंप्रतिपादयितुमुत्तरग्रन्थमवतारयति॥ नत्वेति॥ भानोपलभ्यते स्वेन प्रकारेणेति शेषः॥ इदानीममर्थं प्रत्यक्षीकर्तुं यदीच्छसि तर्हि दृष्टांतमत्रश्र।

त्वंन सूक्ष्मेष्वर्थेषु बाह्यविषयासक्तमनसः स्वभावप्रवृत्तस्यासत्यां गुरुतरायां श्रद्धायां दुरवगमत्वं स्यादित्याह श्रद्धत्स्वेति॥ श्रद्धायां तु सत्यां मनसः समाधानं बुभुत्सितेर्थे भवेत्ततश्च तदर्थावगतिरन्यत्रमना अभूवमित्यादिश्रुतेः॥ स यदस्त्युक्तार्थं यदि तत्सज्जगतो मूलं कस्मान्नोपलभ्यत इत्येतत् दृष्टांतेन मा भगवान्भूय एव विज्ञापयत्विति॥ तथा सोम्येति होवाच पिता॥ १२॥ विद्यमानमपि वस्तु नोपलभ्यते प्रकारांतरेण तूपलभ्यत इति शृणु अत्र दृष्टांतं यदि चेममर्थं प्रत्यक्षीकर्तुमि

श्रद्धत्स्व सोम्येति स य एषोणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच॥ १२॥ लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति स ह तथा ((चकार तं ह

च्छसि पिंडरूपलवणमेतदस्मादावुदके ऽवधाय प्रक्षिप्याथ मा मां श्वः प्रातरुपसीदथा उपगच्छेथा इति स ह पितोक्तमर्थं प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छन् तथा चकार तं होवाच परेद्युः प्रातः यल्लवणं दोषा रात्रौ उदकेऽवधानिक्षिप्तवानसि॥ अंग हे वाऽसि तदाहरेत्युक्तस्तल्लवणमाजिहीर्षुर्ह किलावमृश्योदकेन विवेदन विज्ञानवान् यथा तल्लवणं विद्या ((मानमपि सद्

त्विति योजना॥ रात्रेरत्ययानंतर्यं अथ शब्दार्थः जगन्मूलं स्वतो ऽप्रत्यक्षमपि प्रत्यक्षमुपायांतरेणेति पित्रोक्तोर्थस्तं प्रत्यक्षीचिकीर्षु यदा दावुदके पिंडरूपं लवणं रात्रौ प्रक्षिप्यतदत्ययानंतरं प्रातःकाले पितृसमीपं श्वेतकेतुर्गतवानित्याह॥ सहेति॥ यथा तत् पिंडरूपं लवणं प्रक्षेपात्प्रागभूत्तथा न विज्ञातवानिति संबंधः॥ उदके प्रक्षिप्तं लवणं विमृश्यायथनज्ञायते चेदसदेव तर्हि

कथं तर्हि तस्य विद्यमानत्वमवगतं तत्राह ॥ यथेति ॥ यद्यपि पिंडरूपं लवणमुदके क्षिप्तमवमृश्यापि चक्षुःस्पर्शनाभ्यां नलब्धं नेत्थं तथापि तत्त
त्र विद्यत एव यत्तत्ताभ्यामगृह्यमाणमपि तत्रोपायांतरेणोपलभ्यत इत्येतमर्थं पुत्रं प्रत्याययितुमुत्तरवाक्यमित्यर्थः ॥ यथा शब्दो यद्यपीत्य
र्थे तदित्यादिव्याचष्टे ॥ लवणमिति ॥ संवर्तत इतीदं वचनं ब्रुवन्नेवाजगामेति संबंधः ॥ दृष्टांतमनूद्य दार्ष्टांतिकमाह ॥ इत्येवमुक्तवंतमित्या

यथा विलीनं लवणं न वेत्थ तथापि तत्त्वक्षुषा स्पर्शनेन च पिंडरूपं लवणमगृह्यमाणं विद्यत एवाप्सूपलभ्यते चोपायांतरेणे
त्येतत्पुत्रं प्रत्याययितुमिच्छन्नाहांगास्योदकस्यांतादुपरि गृहीत्वाचामेत्युक्त्वा पुत्रं तथाकृतवंतमुवाच ॥ कथमितीतर आह ॥ ल
वणं स्वादु इति तथा मध्यादुदकस्य गृहीत्वाचामेति कथमिति लवणमिति तथांतादधोदेशाद्गृहीत्वाचामेति कथमिति लव
णमिति ॥ यद्येवमभिप्रास्य परित्यज्यैतदुदकमाचम्याथ मोपसीदथा इति तद्ध तथा चकार लवणं परित्यज्य पितृसमीपमाज
गामेत्यर्थः इदं वचनं ब्रुवन् तल्लवणं तस्मिन्नेवोदके यन्मया रात्रौ क्षिप्तं तच्छश्वन्नित्यं संवर्तते विद्यमानमेव सत्सम्यग्वर्तत इत्ये

होवाच यद्दोषा लवणमुदकेऽवाधा अंग तदाहरेति तद्धावमृश्य न विवेद ॥ यथा विलीनमेवांगास्यांतादाचामेति क
थमिति लवणमिति मध्यादाचामेति कथमिति लवणमित्यंतादाचामेति कथमिति लवणमित्यभिप्रास्यैतदथ मो(पसीदथा इ[illegible])

वमुक्तवंतं होवाच पिता यथेदं लवणं दर्शनस्पर्शनाभ्यां पूर्वं गृहीतं पुनरुदके विलीनं ताभ्यामगृह्यमा
णमपि विद्यत एवोपायांतरेण जिह्वयोपलभ्यमानत्वादेवमेवात्र वावास्मिन्नेव तेजोऽबन्नादिकार्ये शुंगे देहे वाव किलेत्याचा
र्योपदेशस्मरणप्रदर्शनार्थौ सत्तेजोऽबन्नादिशुंगकारणं वटबीजाणिमवद्विद्यमानमेवेंद्रियैर्नोपलभसे न निभालयसे यथात्रै
वोदके दर्शनस्पर्शनाभ्यामनुपलभ्यमानं लवणं विद्यमानमेव जिह्वयोपलब्धवानसि एवमेवात्रैव किल विद्यमानं सज्जगन्मू

दिना सतो जगन्मूलस्यास्मिन्देहे सत्त्वं त्वया कथमवगतमत आहोवाचेति ॥ अत्र वावेत्यादिनात्रैव किलेत्यस्य पौनरुक्त्यमाशंक्यार्थविशेषं

उपायांतरं जिज्ञासया पृच्छति ॥ यद्येवमिति ॥ नहि तदेन्यध्याहृत्य नस्येत्यादिना संबंधः सतो मूलस्योपलंभेनुपलंभे वा किं स्यादित्याशंक्याह
॥ यदुपलंभादिति ॥ बुभुत्सितमुपायमुपदर्शयितुमुत्तरग्रंथमुपादत्ते ॥ तथेति ॥ १ ॥ यथा यमुपायः शक्यो ज्ञातुं तथा लोके प्रदर्शयेनेदृष्टांतद्
त्याह ॥ यथेति ॥ तमेव दृष्टांतं व्याचष्टे हे सोम्येति ॥ यथा दिग्भ्रमोपेतो यत्किंचिद्दिगभिमुखो विक्रोशति तथा स तत्र विजने देशे शब्दं कुर्या

मवद्युपलप्स्यसे इति वाक्यशेषः सयद्रूत्यादि समानं ॥ यद्येवं लक्षणानिमवर्हिंद्रियैरनुपलभ्यमानमपि जगन्मूलं सदुपा
यांतरेणोपलब्धुं शक्यते ॥ यदुपलंभात्कृतार्थः स्यामनुपलंभाच्चाकृतार्थः स्यामहं तस्यैवोपलब्धौ क उपाय इत्येतद्भूय एव मा
भगवान्विज्ञापयतु दृष्टांतेन तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ १ ॥ यथा लोके हे सोम्य पुरुषं यं कंचिद्गंधारेभ्यो जनपदेभ्योऽभिनद्धा
क्षं बद्धचक्षुषमानीय यद्रव्यहर्तारस्तस्करास्तमभिनद्धाक्षमेव बद्धहस्तमरण्ये ततोऽप्यतिजनेऽतिगतजनेऽत्यंतविगतजने देशे विसृजेत् ॥
स तत्र दिग्भ्रमोपेतो यथा प्राङ्वा प्रागंचनः प्राङ्मुखो वेत्यर्थः ॥ तथोदङ्वाधराङ्वा प्रत्यङ्वा प्रध्मायीत शब्दं कुर्याद्विक्रोशेदभि

नद्धतथा चकार तच्छश्वत्संवर्ततेन ँ होवाचात्र वाव किल सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलेति स य एषोऽणिमैतदा
त्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥
((यथा सोम्य पुरुषं गंधारेभ्यो भिनद्धा

नद्धाक्षोऽहं गंधारेभ्यस्तस्करेणानीतोऽभिनद्धाक्ष एव विसृष्ट इत्येवं विक्रोशतस्तस्य यथा
भिनहनं यथा बंधनं प्रमुच्य मुक्त्वा कारुणिकः कश्चिदेतां दिशं गंधारा एतां दिशं व्रजेति प्रब्रूयात्स एवं कारुणिकेन बंधान्मो
क्षितो ग्रामाद्ग्रामांतरं पृच्छन्पंडित उपदेशवान्मेधावी परोपदिष्टग्रामप्रवेशमार्गावधारणसमर्थः सन्गंधारानेवोपसंपद्येत
((नेतरो मूढमति

दिति संबंधः ॥ प्राङित्यस्यार्थमाह ॥ प्रागंचन इति ॥ तस्यैव विवक्षितमर्थं कथयति ॥ प्राङ्मुख इति ॥ वक्ष्यमाणप्रकारे विक
ल्पार्थो वाशब्दः यथा बंधनमनुक्त्वेति यावत्पंडितो मेधावी विशेषणद्वयस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयति ॥ नेतर इति ॥ व्याख्यातं दृष्टांतं सोपस्करमनुवद

दार्ष्टांतिकं व्याचष्टे ॥ एवमिति ॥ आदिपदेन वाय्वाकाशौ गृह्येते ॥ मयष्टिकार्थः ॥ देहारण्यस्यानेकानर्थसंकटत्वं कथयति ॥ वातेति ॥ शीतोष्णा
दीत्यादिपदेन रागद्वेषादिद्वंद्वं गृहीतं तेनानेकेन द्वंद्वेन जातं सुखदुःखं च तद्रूपेण मिदं देहारण्यमित्यन्वयः ध्वान्तादीत्यादिशब्दो मित्रस्त्र्यादिविषयः
॥ पुण्यापुण्यादीत्यादिपदं अविद्याकामवासनासंग्रहार्थं देहारण्यं प्रविष्टस्य जंतोर्विक्रोशनप्रकारं सकारणं सूचयति ॥ अहमित्यादिना तत ।
स्य सदा दुःखित्वशंकां वारयति ॥ कथंचिदिति ॥ आपाततो ब्रह्मवित्वमात्रेण मुक्तबंधनत्वासिद्धिं विशिनष्टि ॥ ब्रह्मिष्ठमिति ॥ यदासादयति

दृष्टांतो वर्णितः स्वविषयेभ्यो गंधारेभ्यः पुरुषस्तस्करैरभिनद्धाक्षोऽविवेको दिङ्मूढोऽशनायापिपासादिमान् व्याघ्रतस्करा(द्य)
नेकभयानर्थव्रातयुतमरण्यं प्रवेशितो दुःखार्तो विक्रोशन्बंधनेभ्यो मुमुक्षुस्तिष्ठति ॥ कथंचिदेव कारुणिकेन केनचिन्मो
क्षितः स्वदेशान्गंधारानेवापन्नो निर्वृतः सुख्यभूत् ॥ एवमेव सतो जगदात्मनः स्वरूपात्तेजोबन्नादिमयं देहारण्यं वातपित्तकफ
रुधिरमेदोमांसास्थिमज्जाशुक्रकृमिमूत्रपुरीषवच्छीतोष्णाद्यनेकद्वंद्वदुःखवच्चेदं मोहपटाभिनद्धाक्षो भार्यापुत्रमित्रपशु

तं ततोऽतिजने विसृजेत्स यथा तत्र प्राङ्वोदङ्वाधराङ्वा प्रत्यङ्वा प्रध्मायीताभिनद्धाक्ष आनीतोऽभिनद्धाक्षो विसृष्ट
स्तस्य यथाभिनहनं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गंधारा एतां दिशं व्रजेति स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन्पंडितो मेधावी गंधाराने

बंध्वादिदृष्टादृष्टानेकविषयतृष्णापाशितः पुण्यापुण्यादितस्करैः प्रवेशितोऽहममुष्य पुत्रो ममैते बांधवाः ((वोपसंपद्येतै
सुख्यहं दुःखी मूढः पंडितो धार्मिको बंधुमान् जातो जीर्णः पापी पुत्रो मे मृतो धनं मे नष्टं हा हतोऽस्मि कथं जीविष्यामि का मे गतिः
किं मे त्राणमित्येवमनेकशतसहस्रानर्थजालवान्विक्रोशन्कथंचिदेव पुण्यातिशयात्परमकारुणिकं कंचित्सद्ब्रह्मात्मवि।

नदासुखी स्यादिति उत्तरत्र संबंधः ॥ संसारविषयं दोषदर्शनं तस्य सपिशुनत्वादिज्ञानं ((दं विमुक्तबंधनं ब्रह्मिष्ठं यदासादयति तेन ब्रह्मा-
नस्य मार्गो विवेकः स यस्याचार्येण दर्शितः विद्यातः संदर्शितसंसारविषयदोषदर्शनमार्गः ॥ आचार्येण साधनचतुष्टयसंपन्नस्याधिकारिणः

संसारान्मोक्षितन्तत्प्रकारं दर्शयति॥ नास्तीति॥ यद्यपि वाक्यार्थज्ञाने वाक्यमेवोपायस्तथाप्याचार्योपदेशजनितातिशयदर्शनात्तदुपदेशो
ऽवगत्यंतवाक्यार्थज्ञाने प्रथमो हेतुरुपदेशमात्राव्यसनावगत्यंतवाक्यार्थधीस्तस्य प्रमाणाद्यसंभावनानिरसनसमर्थो विचारो मेधावीश
ब्देन विहितस्तस्य प्रज्ञातिशयवदिति प्रयोगादिति भावः॥ पुरुषव्यत्यये हेतुमाह॥ सामर्थ्यादिति॥ अस्मद्युपपदे सत्युत्तमपुरुषप्रयोगा

विषयदोषदर्शनमार्गो विरक्तः संसारविषयेभ्यः नास्मित्वं संसारी मनुष्यपुत्रादिधर्मवान् किं तर्हि सद्यत्तत्त्वमसीत्यविद्या
मोहपाशोऽभिनहनान्मोक्षितो गंधारपुरुषवच्च स्वं सदात्मानमुपसंपद्य सुखी निर्वृतः स्यादिति॥ एतमेवार्थमाहाचार्यवा
न्पुरुषो वेदेति तस्यास्यैवमाचार्यवतो मुक्ताविद्याभिनहनस्य तावदेव तावानेव कालश्चिरं क्षेपः सदात्मस्वरूपसंपत्तेरिति वा
क्यशेषः॥ कियान्कालश्चिरमित्युच्यते॥ यावन्न विमोक्ष्ये न विमोक्ष्यत इत्येतत्पुरुषव्यत्ययेन सामर्थ्याद्येन कर्मणा शरीरमा

वमेवेहाचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति॥

रब्धं तस्योपभोगेन क्षयाद्देहपातो यावदित्यर्थः॥ अथ तदैव तत्संपत्स्ये संपत्स्यत इति पूर्ववन्न हि देहमोक्षस्य सत्संपत्तेश्च का
लभेदोऽस्ति॥ येनाथशब्द आनंतर्यार्थः स्यात्॥ ननु यथा सद्विज्ञानानंतरमेव देहपातः सत्संपत्तिश्च न भवति कर्मशेषवशात्त
थाऽप्रवृत्तफलानि प्राग्ज्ञानोत्पत्तेर्जन्मांतरसंचितान्यपि कर्माणि संतीति तत्फलोपभोगार्थं पतितेऽस्मिन् शरीरे शरीरांतरमा
रब्धव्यं॥ उत्पन्ने च ज्ञाने यावज्जीवं विहितानि प्रतिषिद्धानि वा कर्माणि करोत्येवेति तत्फलोपभोगार्थं चावश्यं शरीरांतरमा
रब्धव्यं ततश्च कर्माणि ततः शरीरांतरमिति ज्ञानानर्थक्यं कर्मणां फलवत्त्वादप्रवृत्तफलानि कर्माणि॥ ऽनुपपत्तेर्देहादिस्थित्यनुप

पत्तेर्वेत्यर्थः॥ यावदित्यादिवाक्यार्थं स्पष्टयति॥ येनेति॥ पूर्ववदिति सामर्थ्यात्पुरुषव्यत्ययं लक्षयति॥ अथशब्दस्य सत्संपत्तेर्देहमोक्षादा
नंतर्यमर्थो भविष्यतीत्याशंक्याह॥ नहीति॥ अथ संपत्स्यत इति विदेहमुक्तिमाक्षिपति॥ नन्विति॥ अप्रवृत्तफलानीति च्छेदः॥ उत्पन्ने चेति

क्षीयंतेकर्मत्वादप्रवृत्तफलकर्मवदित्यर्थः॥क्षीयंतेचास्यकर्माणिज्ञानाग्निःसर्वकर्माणीत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधात्कालात्ययापदिष्टा
तेतिशंकते॥अथेति॥अतिप्रसंगान्नश्रुतिस्मृत्योर्यथाश्रुतार्थतेतिपरिहरति॥तदेति॥ज्ञानस्यानर्थक्यमुक्त्वापक्षांतरमाह॥देशांतरेति
॥यथाग्रामप्राप्त्युपायोश्वोरथोवेतिज्ञानेसतिअसत्यंतरायेकस्यचिदेवग्रामप्राप्तिर्भवतिनत्वंतरायवतस्तज्ज्ञानेपितत्प्राप्तिस्तथासम्यक्त्व
ज्ञानस्यापिकस्यचिदेवभोगेनक्षीणकर्माशयस्यमोक्षोनज्ञानमात्रादित्यनियतफलत्वमित्यर्थः॥कर्मत्वहेतोरप्रयोजकत्वंवदन्नुत्तर
माह॥नकर्मणामिति॥संग्रहवाक्यमेवप्रपंचयन्नादौनेत्यर्थंस्फुटयति॥यदुक्तमिति॥तत्रहेतुमाह॥विदुषइति॥प्रामाण्याद्देहांतरारंभेत
द्विरोधप्रसंगादितिशेषः॥श्रुत्यंतरमाश्रित्यशंकते॥नन्विति॥तथाचानारब्धकर्मवशाद्विदुषोपिदेहांतरमारब्धव्यमितिशेषः॥तत्प्रामा

ब्रह्मज्ञानेनक्षीयंतेकर्मत्वात्प्रवृत्तफलकर्मवदित्युक्तंतत्रज्ञानाग्निःसर्वकर्माणीतिस्मृतिविरोधः॥अथज्ञानव
तःक्षीयंतेकर्माणि॥तदाज्ञानप्राप्तिसमकालमेवज्ञानस्यसत्संपत्तिहेतुत्वान्मोक्षःस्यादितिशरीरपातःस्यात्तथाचा
चार्याभावद्त्याचार्यवान्पुरुषोवेदेत्यनुपपत्तिर्ज्ञानान्मोक्षाभावप्रसंगश्चदेशांतरप्राप्त्युपायवदनैकांतिकफलत्वंवा
ज्ञानस्य॥नकर्मणांप्रवृत्ताप्रवृत्तफलवत्त्वविशेषोपपत्तेः॥यदुक्तमप्रवृत्तफलानांकर्मणांध्रुवफलवत्त्वाद्ब्रह्मविदःश
रीरेपतितेशरीरांतरमारब्धव्यमप्रवृत्तकर्मफलोपभोगार्थमित्यत्रदस्तद्विदुषस्तस्यतावदेवचिरमितिश्रुतेःप्रामाण्या
त्॥नतुपुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवतीत्यादिश्रुतेरपिप्रामाण्यमेवसत्यमेवं॥तथापिप्रवृत्तफलानामप्रवृत्तफलानांच
कर्मणांविशेषोस्तिकथंयानिप्रवृत्तफलानिकर्माणियेर्विद्वच्छरीरमारब्धंतेषामुपभोगेनैवक्षयोयथारब्धवेगस्यल
क्ष्यमुक्तेष्वादेर्वेगक्षयादेवस्थितिर्ने

ण्यमंगीकरोति॥सत्यमेवमिति॥नहिविदुषोदेहांतरमनारब्धकर्मवशादारब्धव्यंनेत्या
ह॥तथापीति॥विशेषमेवाकांक्षाद्वाराविशदयति॥कथमित्यादिना॥प्रवृत्तफलत्वमेवस्फुटयति॥यैरिति॥उक्तमर्थंदृष्टांतेनस्पष्टय
ति॥यथेति॥लक्ष्यस्यव्याधोभेदनंतत्समकालमिष्वादेरूर्ध्वगतिप्रयोजनंनास्तीतिनस्थितिर्लक्ष्यमुद्दिश्यमुक्तस्यतत्स्यारब्धवेगस्याप्र

देहे विद्यालाभानन्तरं फलं नास्तीति न कर्माणि निवर्तन्ते किंतु भोगक्षयादेव तन्नस्य लब्धरूपत्वादित्यर्थः॥ प्रवृत्तफलेभ्योऽप्रवृत्तफलानां कर्म-
णां विशेषमाह॥ यानि त्विति॥ न चाप्रवृत्तफलानां कर्मणां क्षयोऽप्रसिद्धस्तथाविधस्यैव पापस्य प्रायश्चित्तेन नाशप्रक्षयोपगमादित्याह॥ प्रायश्चि-
त्तेनेति॥ आरब्धफलातिरिक्तानां कर्मणां ज्ञानान्निवृत्तौ श्रुतिसम्मतिं दर्शयति॥ ज्ञानाग्निरित्यादिना॥ अप्रवृत्तप्रवृत्तफलपुण्यकर्मसु सिद्ध
विशेषे फलितमाह॥ अत इति॥ जीवितादीन्यादिशब्देन पुत्रकलत्रादि गृह्यते॥ मुक्तस्याप्रतिबन्धाद्देर्योवद्वेगक्षयं गतिशेषप्यवदारब्ध

समकालमेव प्रयोजनं नास्तीति तद्ध्यानित्वप्रवृत्तफलानीह प्राक् ज्ञानोत्पत्तेरूर्ध्वं च कृतानि वा क्रियमाणानि वाऽतीत
जन्मान्तरकृतानि वाऽप्रवृत्तफलानि ज्ञानेन दह्यन्ते प्रायश्चित्तेनेव ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथेति स्मृतेश्च
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि इति चाथर्वणे॥ अतो ब्रह्मविदो जीवितादिप्रयोजनाभावेऽपि प्रवृत्तफलानां कर्मणामवश्यमेव फलो-

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति
तथा सोम्येति होवाच॥ २॥ पुरुषꣳ सोम्योपतापिनं ज्ञातयः पर्युपासते जानासि मां जानासि मामिति तस्य यावन्न

पभोगः स्यादिति युक्तैषु वर्तस्य तावदेव चिरमिति युक्तमेवोक्तमिति यथोक्तदोषचोदनानुपपत्तिर्ज्ञानोत्पत्तेरूर्ध्वं च ब्रह्म-
विदः कर्माभावमवोचाम ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीत्यत्र न त्वं स्मर्तुमर्हसि॥ स यदृत्यायुक्तार्थेय आचार्यवान्विद्वान्येन क्रमेण
सत्संपद्यते॥ तं क्रमं दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति॥ २ ॥ २ ॥ २ ॥ कर्मणां फलभोगोऽवश्यमेव स्यादि-

तिसंबंधः॥ यत्त्वारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयस्ततस्तस्यैन्यादिनाय चिरत्वं संपत्तेरुक्तं तद्युक्तमेवेति कृत्वा यथोक्तस्य दोषस्य सद्यः शरीरपातादि-
विलक्षणस्याशंकानुपपत्तिरित्युपसंहरति॥ इतीति॥ आद्यस्येति शब्दस्य नस्यत्येनेन संबंधः॥ यत्तूत्पन्नेऽपि ज्ञाने यावज्जीवं विहितानि कर्तव्यान्येवेति
तत्राह॥ ज्ञानोत्पत्तेरिति॥ ज्ञानस्यानर्थक्यमविद्यातत्कार्यनिवर्तनेन सत्संपत्तिहेतुत्वात्तस्य नैकान्तिकफलत्वमन्तरायाभावादित्युक्तमिदानीमविरो-

संशयानस्य संबोधनार्थं उत्तरं वाक्यमवतारयति॥ तथेति॥ १४॥ नन्वेषः संसारिणो मरणक्रमो न तु विदुषः सत्संपत्तिक्रमस्तयोर्विशेष
स्यावक्तव्यत्वादत आह॥ संसारिण इति॥ करणोपरमे तेजः सहचरितभूतसूक्ष्मोपसंहारे च विशेषविज्ञानाभावः समान एव विद्वदविदुषो
रित्यर्थः॥ कस्तर्हि तयोर्विशेषस्तत्राह॥ अविद्वानिति॥ ततस्तस्मादज्ञानात्सदात्मनः सकाशादिति यावत्॥ एकदेशिमतमुत्थाप्य प्रत्याचष्टे॥

तथा सोम्येति होवाच॥ १४॥ पुरुषं हे सोम्य उपतापिनं ज्वराद्युपतापवन्तं ज्ञातयो बान्धवाः परिवार्योपासते मुमूर्षुं जाना
सि मां तव पितरं पुत्रं भ्रातरं चेति पृच्छन्तस्तस्य मुमूर्षोर्यावन्न वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां दे
वतायामित्येतदुक्तार्थं संसारिणो यो मरणक्रमः स एवायं विदुषोऽपि सत्संपत्तिक्रम इत्येतदाह परस्यां देवतायां तेजसि संप
न्नेऽथ न जानाति॥ अविद्वांस्तु तत उत्थाय प्राग्भावितं व्याघ्रादिभावं देवमनुष्यादिभावं वा विशति॥ विद्वांस्तु शास्त्राचार्योप

वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां तावज्जानात्यथ यदास्य वाङ्मनसि संपद्यते म
नः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामथ न जानाति॥ देशजनितज्ञानदीपप्रकाशितं सद्ब्रह्मात्मानं प्रविश्य ना
वर्तत इत्येषः सत्संपत्तिक्रमः॥ अन्ये तु मूर्धन्यया नाड्योत्क्रम्यादित्यादिद्वारेण सद्गच्छन्तीत्याहुस्तदसद्देशकालनिमित्तफ
लाभिसंधानेन गमनदर्शनात्। न हि सदात्मैकत्वदर्शिनः सत्याभिसंधस्य देशकालनिमित्तफलाद्यनृताभिसंधिरुपपद्यते
विरोधात्। विद्याकामकर्मणां च गमननिमित्तानां सद्विज्ञानहुताशनविप्लुष्टत्वाद्गमनानुपपत्तिरेव पर्याप्तकामस्य कृतात्म
(नस्त्विहैव सर्वे प्रविलीयन्ति का

अन्ये त्विति॥ भवतु विदुषोऽपि तदभिसंधिपूर्वकं गमनमित्याशङ्क्याह॥ नहीति॥ आदिशब्देन गन्ता
गतिश्च गृह्यते॥ सद्विज्ञानवतो गमनायोगे हेत्वन्तरमाह॥ अविद्येति॥ विदुषोऽविद्याकामकर्मणामभावे प्रमाणमाह॥ पर्याप्तकामस्येति॥
ननु कामप्रविलय एवात्र श्रूयते नाविद्याकर्मनिर्मोकस्तत्राह॥ नदीति॥ यथा नद्यो गङ्गाद्या नामरूपे विहाय समुद्रं प्रविशन्ति तथा विद्वा
न्नामरूपे हित्वा परं पुरुषमुपैतीति दृष्टान्तपूर्विकायाः
माइत्याथर्वणेन नदीसमुद्र

160

श्रुतेर्नामरूपबीजावस्थाविद्यापालयोगम्यते॥नचाविद्याकामयोरभावेकर्मोपपत्तिस्तस्मान्नविदुषोगतिपूर्विकासत्संपत्तिरित्यर्थः॥विम
तःसत्संपन्नःपुनरावृत्तिमर्हतिसत्संपन्नत्वान्मरणकालेसत्संपन्नवत्विमतोवाविशेषविज्ञानाभावोनास्तीतिकोविदुषोविशेषविज्ञाना-
भावत्वान्मरणकालीनविशेषविज्ञानाभाववदित्यनुमानाद्विद्वद्विदुषोरविशेषंमन्वानःशंकते॥यदीति॥तत्रानृताभिसंबंधत्वंतादृग

दृष्टांतश्रुतेश्चसयइत्यादिसमानं॥यद्विमरिष्यतोमुमुक्षनश्चतुल्यासत्संपत्तिस्तत्रविद्वान्सत्संपन्नोनावर्त्ततेआवर्त्ततेऽ
विद्वानित्यत्रकारणंदृष्टांतेनभूयएवमाभगवान्विज्ञापयत्वितितथासोम्येतिहोवाच॥१५॥शृणुयथासोम्यपुरुषंचौ
र्यकर्मणिसंदिह्यमानंनिग्रहायपरीक्षणायवोतापिहस्तगृहीतंबद्धहस्तमानयंतिराजपुरुषाःकिंकृतवानयमितिपृष्टा
श्चाहुरपहार्षीद्धनमस्यायमितिचाहुःकिमपहरणमात्रेणबंधनमर्हति॥अन्यथादत्तेपिधनेबंधनप्रसंगादित्युक्ताःपुनराहुः

सयएषोणिमैतदात्म्यमिदꣳसर्वंतत्सत्यꣳसआत्मातत्त्वमसिश्वेतकेतोइतिभूयएवमाभगवान्विज्ञापयत्वि
तितथासोम्येतिहोवाच॥१५॥पुरुषꣳसोम्योतहस्तगृहीतमानयन्त्य पहार्षीत्स्तेयमकार्षीत्परशुमस्मैतपते

स्तेयमकार्षीच्चौर्येणधनमपहार्षीदितितेष्वेवंवदत्सुइतरोऽपह्नुतेनाहंतत्कर्त्तेतितेचाहुःसंदिह्यमानास्तेयमकार्षीस्त्वम
स्यधनस्येतितस्मिंश्चापह्नुवत्याहुः॥परशुमस्मैतपतेतिशोधयत्वात्मानमिति॥सयदितस्यस्तेनस्यकर्त्ताभवतिबहिश्चा
पह्नुतेसएवंभूतस्ततएवानृतमन्यथाभूतंसन्तमन्यथाआत्मानंकुरुते॥तथानृताभिसंधोनृतेनात्मानमंतर्धायव्यवहितं
कृत्वापरशुंतप्तंमोहान्मतिगृह्णातिसदह्यतेथहन्यतेराजपुरुषैःस्वकृतेनानृताभिसंधिदोषेणाथयदितस्यकर्मणोऽकर्त्ता भ

भिसंधिमत्त्विष्टत्वंचोपाधिरित्यनुमानद्वयंदूषयितुमुत्तरग्रंथमुत्थापयति॥तथेति॥१५॥परीक्षणायपरीक्षाद्वारेणरक्षणार्थमिति।
यावत्परस्वग्रहणमात्रेणबंधनेप्रतिग्रहीतुरपिबंधनप्रसंगान्नतन्मात्रंबंधनकारणमित्याह॥अन्यथेति॥ततएवानृताभिसंधत्वादे

स्तैन्यस्य कर्मणोऽकर्तृत्वादेवेत्यर्थः॥ दृष्टांते विवक्षितमंशमनुवदति॥ तप्तेति॥ तदनुवादपूर्वकं दार्ष्टांतिकमाह॥ स यथेति॥ स य एषोऽणिमे-
त्यादि व्याचष्टे॥ यदात्मेति॥ त्वंतदसीति त्वमर्थोद्देशेन तदर्थभावो विधीयते तेन त्वोद्देश्यस्य शरीरद्वयविशिष्टस्य विरोधादशरीरब्रह्मा

स तया स्तैन्याकर्तृतयात्मानमंतर्धाय परशुं प्रतिगृह्णाति॥ स सत्याभिसंधः सन्न दह्यते सत्यव्यवधानादथ मुच्यते च मृषाभि-
योक्तृभ्यः तप्तपरशुहस्ततलसंयोगस्य तुल्यत्वेपि स्तेयकर्त्रकर्त्रोरनृताभिसंधो दह्यते न तु सत्याभिसंधः स यथा सत्या-
भिसंधस्तप्तपरशुग्रहणकर्मणि सत्यव्यवहितहस्ततलत्वान्न दाह्येत न दह्येतेत्येतदेवं सद्ब्रह्म सत्याभिसंधीतरयोः शरी-
रपातकालतुल्यायां सत्संपत्तौ विद्वान्सत्संपद्यते न पुनर्व्याघ्रदेवादिदेहग्रहणायावर्तते॥ अविद्वांस्तु विकारानृताभिसंधः

स यदि तस्य कर्त्ता भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते सोऽनृताभिसंधोऽनृतेनात्मानमंतर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृ-
ह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यतेऽथ यदि तस्याकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभिसंधः सत्येनात्मान-
मंतर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते स यथा तत्र नादाह्येत॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं ((तत्सत्यं

पुनर्व्याघ्रादिभावं देवतादिभावं वा यथाकर्म यथाश्रुतं प्रतिपद्यते॥ यदात्माभिसंध्यनभिसंधिकृते मोक्षबं-
धने यच्च मूलं जगतो यदायतनाः यत्प्रतिष्ठाश्च सर्वाः प्रजाः यदात्मकं च सर्वं यच्चाजममृतमभयं शिवमद्वितीयं तत्सत्यं स
आत्मा तवातस्तत्त्वमसि हे श्वेतकेतो इत्युक्तार्थमसकृद्वाक्यं कः पुनरसौ श्वेतकेतुस्त्वंशब्दार्थो योऽहं श्वेतकेतुरुद्दालकस्य
पुत्र इति वेदात्मानमादेशं श्रुत्वा मत्वाऽविज्ञाय चाश्रुत ((तमत्वं विधातुमशक्यमिति मन्वानश्चोदयति॥ कः पुनरिति॥ त्वंपदेन वा-
च्यस्य लक्ष्यस्य वा ब्रह्मत्वायोगस्त्वयोच्यते नाद्यः अंगीकारात् न द्वितीयः शरीरद्वयवैशिष्ट्योपलक्षितस्य श्रोतृत्वाद्यध्यासास्पदस्य त्वंप-
दलक्ष्यस्य ब्रह्मत्वविधाने विरोधास्फुरणादिति परिहरति॥ योऽहमिति॥ अविज्ञाय च वेदेति पूर्वेण सह संबंधस्तस्य सतः सकाशादेोपाधि

[illegible]

तेजोबन्नमयमिति ॥ त्वंपदार्थं श्वेतकेतुं निर्द्धार्य तद्धास्येत्यादि व्याचष्टे ॥ आत्मानमिति ॥ १६ ॥ अज्ञातार्थप्रकाशनं मानफलं तस्य स्वप्रका-
शे ब्रह्मणि नोपपत्तिरिति मन्वानश्चोदयति ॥ किं पुनरिति ॥ अत्रात्मनीति संबंधः स्वप्रकाशे प्रकाशातिशायस्य मानफलस्यासंभवे ऽप्यज्ञ-
व्यावृत्तिस्तत्फलं भविष्यतीत्युत्तरमाह ॥ कर्तृत्वेति ॥ अश्रुतस्य श्रवणायामतस्य मननायाविज्ञातस्य विज्ञानफलसिद्धये चाधिकृतं यमर्थं

ममतममविज्ञातं विज्ञातुं पितरं पप्रच्छ कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति स एषो ऽधिकृतः श्रोता मन्ता विज्ञाता तेजोबन्नमयं का-
र्यकारणसंघातं प्रविष्टा परैव देवता नामरूपव्याकरणाय आदर्श इव पुरुषः सूर्यादिरिव जलादौ प्रतिबिंबरूपेण स आत्मानं
कार्यकारणेभ्यः प्रविभक्तं सद्रूपं सर्वात्मानं प्राक् पितुः श्रवणान्न विजज्ञावथेदानीं पित्रा प्रतिबोधितस्तत्त्वमसीति दृष्टांतैर्हे-
तुभिश्च तत्पितुरस्य ह किल तत्सदेवाहमस्मीति विजज्ञौ विज्ञातवानित्यर्थः द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ १६ ॥ किं पुनरत्र ष-

स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ १६ ॥ इति छान्दोग्योपनिषद्ब्राह्मणे षष्ठः प्रपा-
((ठकः समाप्तः ॥ ६ ॥ २

ष्ठे वाक्यप्रमाणेन जनितं फलमात्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरधिकृतत्वविज्ञाननिवृत्तिस्तस्य फलं वय-
मवोचाम त्वंशब्दवाच्यमर्थं श्रोतुं मन्तुं चाधिकृतमविज्ञातविज्ञानफलार्थं प्राक् चैतस्माद्विज्ञानादहमेवं करिष्याम्यग्निहो-
त्रादीनि कर्माण्यहमत्राधिकृतः एषां च कर्मणां फलमिहामुत्र च भोक्ष्ये कृतेषु तेषु वा कर्मसु कृतकर्तव्यः स्यामित्येवं कर्तृ-
त्वभोक्तृत्वयोरधिकृतोस्मीत्यात्मनि यद्विज्ञानमभूत्तस्य यत्सज्जगतो मूलमेकमेवाद्वितीयं तत्त्वमसीत्यनेन वाक्येन प्रतिबु-
((द्धस्य निवृ

त्वंपदवाच्यमवोचामतस्य स्वात्मनि क्रियाकर्तृत्वे फलभोक्तृत्वे च यन्निश्चये वाधिकृतत्वविज्ञानं तन्निवृत्तिर्मानफलमिति
योजना ॥ यथोक्तं मानफलमेव प्रपंचयति ॥ प्राक्चेति ॥ अहमेवात्राधिकृतश्चेति चकारस्य संबंधः तस्यैन्य ज्ञस्येत्यर्थः ॥ विरोधमेव स्फोरयति
॥ नहीति ॥ प्रमाणफलमुपसंहरति ॥ ९ ॥

॥तस्मादिति॥तत्त्वमसीतिवाक्यंमुख्यैकत्वपरमितिस्वपक्षमुक्त्वापरपक्षमाशंकते॥नन्विति॥आध्यासिकमेकत्वंसत्सामानाधिकरण्यालंबनमि
तिस्वपक्षंदृष्टांतेनोक्त्वासिद्धांतंदूषयति॥नन्विति॥श्वेतकेतोः सन्मात्रत्वेतदज्ञानायोगादसकृदुपदेशासिद्धिरित्यर्थः॥किमध्यासवाक्य
सामान्यादाध्यासिकमेकत्वंसामानाधिकरण्यालंबनंकिंवामुख्यैकत्वेबाधकसद्भावादितिविकल्प्याद्यंदूषयतिनेत्यादिना॥यथालोके
शुक्तिकारजतमितिमन्यतेतीत्यादावितिशब्दपरंसामानाधिकरण्यंनवस्तुनिष्ठंदृष्टंतथाध्यासवाक्यानामप्यादित्योब्रह्मेत्यादेशइत्यादीना
मितिशब्दपरसामानाधिकरण्यवशाद्वस्तुनिष्ठत्वंगम्यते॥नतथातत्त्वमसिवाक्यस्यावस्तुनिष्ठत्वमितिशब्दपरत्वाभावेनसामानाधिक

द्वितीयआत्मन्ययमहमस्मीतिविज्ञातेममेदमन्यदनेनकर्त्तव्यमिदंकृत्वाअस्यफलंभोक्ष्यइतिवाभेदविज्ञानमुपप
द्यतेतस्मात्सत्संपत्याग्द्वितीयात्मविज्ञानेविकारानृतजीवात्मविज्ञानंनिवर्त्ततइतियुक्तं॥ननुतत्त्वमसीत्यत्रत्वंशब्दवाच्ये
ऽर्थेसद्बुद्धिरादिश्यतेयथाआदित्यमनआदिषुब्रह्मादिबुद्धिर्यथाचलोकेप्रतिमादिषुविष्ण्वादिबुद्धिस्तद्वन्नतुसदेवत्व
मिति॥यदिसदेवश्वेतकेतुःस्यात्कथमात्मानंनविजानीयाद्येनतस्मैतत्त्वमसीत्युपदिश्यते॥नआदित्यादिवाक्यवैल
क्षण्यादादित्योब्रह्मेत्यादावितिशब्दव्यवधानान्नसाक्षाद्ब्रह्मत्वंगम्यतेरूपादिमत्त्वाच्चादित्यादीनामाकाशमनसो
श्चेतिशब्दव्यवधानादेवाब्रह्मत्वमिहतुसतएवेहप्रवेशंदर्शयित्वातत्त्वमसीतिनिरंकुशंसदात्मभावमुपदिशति ननु
पराक्रमादिगुणःसिंहोसित्वमितिवत्तत्त्वमसीतिस्यात्नमृदादिवत्सदेकमेवाद्वितीयंसत्यमित्युपदेशान्नचोपचार

रण्यस्यस्वरूपपर्यवसायित्वनिश्चयादित्यर्थः॥इहत्वितिप्रकरणोक्तिः॥इहप्रवेशंदर्शयित्वेत्यत्रतेजोवन्नमयंसंघातमिहेतिव्यपदि
शति॥जीवब्रह्मणोर्भेदग्राहिप्रमाणाविरोधान्नमुख्यमेकत्वंकिंतुचैतन्यगुणयोगाद्गौणमितिद्वितीयमाशंकते॥नन्विति॥यथामृदादि
कारणमेवघटादिकार्यंनपृथगस्तितथासर्वमिदमाकाशादिकार्यंसन्मात्रंतत्रसर्वप्रकारभेदरहितमेकरसमबाधितमित्युपदेशदर्श
नान्नगौणमेकत्वमित्युत्तरमाह॥नेत्यादिना॥इतश्चनोपचरितमेकत्वमित्याह॥नचेति॥औपचारिकविज्ञानस्यमृषात्वेदृष्टांतमाह॥

॥त्वमिति॥ किंच गौणमेकत्वं वदता स्तुत्यर्थे निधिपरत्वं वा वाक्यस्य वक्तव्यं आद्येपि श्वेतकेतोः सतो वा स्तुतिरिति विकल्प्याद्यं
दूषयति॥ नापीति॥ उपास्यत्वात्सतो वा स्तुतिरिति द्वितीयमाशंक्य दूषयति॥ नापि सदिति॥ इतश्च श्वेतकेतुत्वोपदेशेन सतो न
स्तुतिरित्याह॥ नापि सतइति॥ श्वेतकेतोरनुपास्यत्वेन स्तुत्यसंभवेपि कर्तृत्वात्कर्मस्तुतत्वात्वकत्वं वाक्यस्य युक्तमित्याशंक्य कर्मेवि
ध्यसन्निधानात्सदात्मत्वमात्रप्रतीतेश्चैवमित्याह॥ नचेति॥ विकल्पान्तरं समुद्भावयति॥ सदस्मीति॥ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञा
नवचनविरोधान्न दृष्टिविधिपरत्वमित्युत्तरमाह॥ नन्विति॥ गौणपक्षेपि तुल्यानुपपत्तिरित्यपेरर्थः॥ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुते

विज्ञानात्तस्य तावदेव चिरमिति सत्संपत्तिरुपदिश्यते मृषात्वादुपचारविज्ञानस्य त्वमिंद्रो यमइतिवन्नापि स्तुति
रनुपास्यत्वाच्छ्वेतकेतोर्नापि सतः श्वेतकेतुत्वोपदेशेन स्तूयेत न हि राजा दासस्त्वमिति स्तुतः स्यान्नापि सतः सर्वात्म
न एकदेशनिरोधो युक्तः॥ तत्त्वमसीतिदेशाधिपतेस्त्वं ग्रामाध्यक्षस्त्वमिति॥ न चान्या गतिरिह सदात्मत्वोपदेशाद
र्थान्तरभूता संभवति॥ ननु सदस्मीति बुद्धिमात्रमिह कर्तव्यतया चोद्यते न तु ज्ञानं सदस्मीति ज्ञाप्यत इति चेत्॥ नन्व
स्मिन्पक्षेपि अश्रुतं श्रुतं भवतीत्याद्यनुपपन्नं॥ न सदस्मीति बुद्धिविधेः स्तुत्यर्थत्वान्नाचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदे
व चिरमित्युपदेशाच्च यदि हि सदस्मीति बुद्धिमात्रं कर्तव्यतया विधीयते न तु त्वंशब्दवाच्यस्य सद्रूपत्वमेव॥ तदा नाचार्यवा
न्वेदेति ज्ञानोपायोपदेशो वाच्यः स्याद्यथाग्निहोत्रं जुहुयादित्येवमादिष्वर्थप्राप्तमेवाचार्यवत्त्वमिति तद्वत्तस्य तावदेव

र्न विरोधोस्तीति पूर्ववाद्याह॥ नेति॥ नेयमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानदृष्टिविधिस्तुतिः कार्यकारणानन्यत्वादियुक्तिभिरुपपादितत्वा
द्विधिपक्षे चासंभावनादिनिरासासमर्थाचार्यवत्त्वोपदेशानर्थक्यादौपदेशिकज्ञानमात्रेण विध्यनुष्ठानसिद्धेर्विध्यपेक्षितस्य च तत्तेने
वाक्षेपादित्युत्तरमाह॥ नाचार्यवानिति॥ तदेव विवृणोति॥ यदि हीति॥ आचार्यवत्त्वमिति नोपदिश्यत इति शेषः॥ इतश्च नेदं वाक्यं
दृष्टिविधिपरमेष्टव्यमित्याह॥ तस्येति॥ सदात्मत्वसाक्षात्कारादर्तेपि सकृदनुष्ठितपरोक्षबुद्धिमात्रान्मोक्षसंभवाद्विलंबाभिधान

यथासकृदनुष्ठितादपि यागाद्भवति स्वर्गस्तद्वदिह च चिरमिति क्षेपकरणं मोक्षस्येति ॥ तस्मान्नेदं दृष्टिविधिपरमित्यर्थः ॥ किंच
विधिवादिना प्रतीयमानेऽर्थे वाक्यस्याप्रामाण्यं विपर्यासलक्षणं अनुत्पत्तिलक्षणं वा वाच्यं तदुभयं दुर्वचमित्याह ॥ न चेति ॥ तत्त्वम
सीत्यधिकारिणं प्रत्युक्ते सति प्रमाणभूतेनानेन वाक्येन जनिता सद्ब्रह्माहमिति या तस्य बुद्धिस्तां निवर्तयितुं नाहं सदिति बलवती बुद्धिरु
त्पन्नेति न शक्यते वक्तुं विवेकवतः श्रुतवाक्यस्य तथाविधबुद्ध्यनुत्पादात् न चाधिकारिणः श्रुतवाक्यस्य सद्ब्रह्माहमिति बुद्धिर्नोत्पन्नेति वक्तुं
शक्यं अधिकारिणः प्रमितिजनको वेद इति न्यायात् न च भेदप्रत्ययो यथोक्ताया बुद्धेर्बाधकस्तस्य स्वाप्नभेदप्रत्ययवन्मिथ्यात्वानुमानादित्य
र्थः ॥ इतश्च तत्त्वमसिवाक्यं वस्तुपरमेवेत्याह ॥ सर्वोपनिषदिति ॥ तत्त्वमसिवाक्यान्नायथार्था बुद्धिरित्येतमर्थं दृष्टान्तेनाह ॥ यथेति ॥ जी

चिरमिति च क्षेपकरणं न युक्तं स्यात्सदात्मत्वेऽविज्ञातेऽपि सकृद्बुद्धिमात्रकरणे मोक्षप्रसंगात् ॥ न च तत्त्वमसीत्युक्तेना
हं सदिति प्रमाणवाक्यजनिता बुद्धिर्निवर्तयितुं शक्या नोत्पन्नेति वा शक्यं वक्तुं ॥ सर्वोपनिषद्वाक्यानां तत्परतयैवोपक्षया
द्यथाग्निहोत्रादिविधिजनिताग्निहोत्रादिकर्तव्यताबुद्धीनामतथार्थत्वमनुपपन्नत्वं वा न शक्यते वक्तुं तद्वत् ॥ यत्तूक्तं सदा
त्मा सत्त्वात्मानं कथं न जानीयादिति नासौ दोषः कार्यकरणसंघातव्यतिरिक्तोऽहं जीवः कर्ता भोक्तेत्यपि स्वभावतः प्राणिनां
विज्ञानदर्शनात्किमुत तस्य सदात्मविज्ञाने कथमेवं व्यतिरिक्तविज्ञाने सति तेषां कर्तृत्वादिविज्ञानं संभवतीति दृश्यते च तद्

विभासमानेऽप्यनवभासमानत्वान्न स्वभावो ब्रह्मेत्युक्तं अनूद्य दूषयति ॥ यदुक्तमिति ॥ लोकायतातिरिक्तानां देहादतिरिक्तो जीवस्तस्य स्वा
भाविकोऽपि नावभासनेन तथा ब्रह्मभावोऽपि तस्यानाद्यनिर्वाच्याज्ञानसामर्थ्यादेव नावभासिष्यते ॥ तथा च तस्मिन्भासमानेऽप्यनवभासमा
नत्वान्न स्वभावो ब्रह्मेत्ययुक्तं व्याप्त्यभावादित्याह ॥ कार्येति ॥ ननु देहव्यतिरिक्तात्मवादिनामात्मनि भाति देहव्यतिरिक्तोऽपि भात्येवेति
व्याप्तिसिद्धिरित्याशंक्याह ॥ कथमिति ॥ देहादिसंघातातिरिक्तोऽहमित्येवं व्यतिरिक्तविज्ञाने सति कथं तेषां कर्तृत्वादिविज्ञानं संभ
वति ॥ न हि संघाताभिमानविगमे तद्युज्यते ॥ न चेत्तन्नास्त्येव दृश्यमानत्वादित्यर्थः ॥ सिद्धे दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिकमाह ॥ तद्वदिति ॥

देहाद्यतिरिक्तस्यसतोप्यप्रतिभासवत्सदात्मकस्यापिश्वेतकेतोर्देहादिष्वात्माभिमानित्वात्सदात्मनिब्रह्मणिविज्ञानंनस्यादतस्तत्त्व
भावस्यापिब्रह्मभावस्याप्रतिभानमज्ञानकृतमित्यर्थः॥वाक्यस्यार्थान्तरपरत्वासंभवेफलितमुपसंहरति॥तस्मादिति॥महावाक्यस्यो
क्तयाविधयार्थान्तरपरत्वासंभवाद्विकारानृताभिसंधिकृतोयंजीवात्मेत्येवंरूपंयन्मिथ्याज्ञानंतस्यसनिदानस्यनिवर्तकमेवेदंतत्त्व

देहादिष्वात्मबुद्धित्वान्नस्यात्सदात्मविज्ञानंतस्माद्विकारानृताधिकृतजी
वात्मविज्ञाननिवर्तकमेवेदंवाक्यंतत्त्वमसीतिसिद्धमिति॥ ॥इतिश्रीपरिव्राजकाचा
र्यश्रीशङ्करभगवतःकृतौछांदोग्योपनिषद्विवरणेषष्ठःप्रपाठकःसमाप्तः॥ ६ ॥

मसिवाक्यंतत्त्वभूतप्रादुर्भावफलमित्येवंजीवब्रह्मणोरैक्यंसर्वोपनिषत्सारभूतमित्यर्थः॥ ॥ इतिश्रीपरमहंसपरिव्राजकभ
गवदानन्दज्ञानकृतायांश्रीछांदोग्यभाष्यटीकायांषष्ठोध्यायः६॥भाष्यं७२५टीका७७५एवं१५००

॥इति सटीकछान्दोग्योपनिषद्भाष्यस्य षष्ठोऽध्यायः समाप्तः॥

॥अथसटीकछान्दोग्योपनिषद्भाष्यस्यसप्तमोध्यायःप्रारभ्यते॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ षष्ठसप्तमयोरध्याययोः संबंधं वक्तुकामः षष्ठवृत्तं कीर्तयति ॥ परमार्थेति ॥ उत्तमाधिकारिणं प्रत्यबाधिततत्त्वबोधनप्रधानस्तत्त्वमसीतीतोऽध्यायः सतो ब्रह्मणः प्रत्यक्त्वनिश्चयपरत्वेनैव व्याख्यात इत्यर्थः ॥ अध्यायांतरभूमिकामारभति ॥ न सत इति ॥ मध्यममधिकारिणं प्रति परंपरया ब्रह्मात्मत्वमुपदेष्टुं सप्तमप्रपाठकप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ नन्वत्रापि ब्रह्मात्मत्वमेवोपदेष्टुमिष्टं चेत्किमिति तर्हि नामादीनि तत्त्वानि निर्दिश्यंते तत्राह ॥ अनिर्दिष्टेष्विति ॥ चाशब्दः शंकानिरासार्थः ॥ यद्यपि द्वयोरध्याययोरद्वितीयब्रह्मात्मविषयत्वाविशेषेऽपि साक्षात्पारंपर्याभ्यामपौनरुक्त्यं उक्तं संप्रति नामादीनामुत्तरोत्तरभूयस्त्वविशिष्टानां सन्मात्रविज्ञानेनाविज्ञानादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमनुक्तमित्याशंक्य ब्रह्मविदः सर्वज्ञत्वं स्फुटीकर्तुं उत्तरग्रंथारंभ इत्याह ॥ अनिर्दिष्टेति ॥ नामादिसंकीर्तनस्य तात्पर्यांतरमाह ॥ अथवेति ॥

परमार्थतत्त्वोपदेशप्रधानपरः षष्ठोऽध्यायः सदात्मैकत्वनिर्णयपरतयैवोपयुक्तो न सतोऽर्वाग्विकारलक्षणानि तत्त्वानि निर्दिष्टानीत्यनस्तानि नामादीनि प्राणांतानि क्रमेण निर्दिश्य तद्द्वारेणापि भूमाख्यं निरतिशयं तत्त्वं निर्देक्ष्यामीति शाखाचंद्रदर्शनवदितीमं सप्तमप्रपाठकमारभते ॥ अनिर्दिष्टेषु हि सतोऽर्वाक्तत्त्वेषु सन्मात्रे च निर्दिष्टेऽन्यदप्यविज्ञातं स्यादित्याशंका कस्यचित्स्यात्सा मा भूदिति वा तानि निर्दिदिक्षति अथवा सोपानारोहणवत्स्थूलादारभ्य सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं च बुद्धिविषयं ज्ञापयित्वा तदतिरिक्ते स्वाराज्येऽभिषेक्ष्यामीति नामादि निर्दिदिक्षति ॥ अथवा नामाद्युत्तरोत्तरविशिष्टानि तत्त्वान्यतितरां च तेषामुत्कृष्टतमं भूमाख्यं तत्त्वमिति तत्स्तुत्यर्थं नामादीनां क्रमेणोपन्यासः ॥ आख्यायिका तु परविद्यास्तुत्यर्था ॥ कथं नारदे

अधमोऽधिकारी नामादीनि ब्रह्मत्वेनोपास्य तत्फलं च भुक्त्वा क्रमेण साक्षाद्ब्रह्मात्मभावं प्राप्नोतीति प्रदर्शयितुमुत्तरो ग्रंथ इत्यर्थः ॥ शाखाचंद्रनिदर्शनन्यायेन मध्यमस्याधिकारिणो ब्रह्मसिद्धिस्वीकारार्थमधमस्याधिकारिणो ध्यानार्थं च नामादिकीर्तनमित्युक्तमिदानीमुत्तममेवाधिकारिणमधिकृत्य भूमस्तुत्यर्थं नामादिवचनमिति मतांतरमाह ॥ अथवा नामादीति ॥ अध्यायसंबंधमुक्त्वाख्यायिकासंबंधमाह ॥ आख्यायिका त्विति ॥ स्तुत्यर्थमेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति ॥ कथमित्यादिना ॥ तथा च परविद्यायाः कृतार्थत्वात्तस्याः

अतीताध्यायादिषु सदात्मत्वविज्ञानादन्यदेवतोपासनं मोक्षसाधनमित्याशंक्य तन्निषेधेन सदात्मत्वविज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं द्रढी
कर्तुमाख्यायिकाप्रवृत्तेति पक्षांतरमाह ॥ अधीहीति ॥ द्वितीयमाख्यायिकातात्पर्यं प्रपंचयति ॥ येनेत्यादिना ॥ सर्वस्मै श्रेयसे यद्विज्ञानं
तस्य साधनमुपासनं तत्र शक्त्या संपन्नस्य वेदवेदांगाभिज्ञस्यापीति यावदस्तिहि नारदस्योत्तमाभिजने जन्म ब्रह्मणो मानसपुत्रत्वात्

कृतकर्तव्यः सर्वविद्योऽपि सन्नात्मज्ञत्वाच्छुशोचैव किमु वक्तव्यमन्योऽल्पविज्जंतुरकृतपुण्यातिशयोऽकृतार्थ इति ॥ अ
थवानात्मदात्मज्ञानान्निरतिशयश्रेयःसाधनमस्तीत्येतत्प्रदर्शनार्थं सनत्कुमारनारदाख्यायिकारभ्यते ॥ येन सर्वज्ञान
साधनशक्तिसंपन्नस्यापि नारदस्य देवर्षेः श्रेयो न बभूव ॥ येनोत्तमाभिजनविद्यावृत्तसाधनशक्तिसंपन्निमित्ताभिमानं हि
त्वा प्राकृतपुरुषवत्सनत्कुमारमुपससाद श्रेयःसाधनप्राप्तयेऽतः प्रख्यापितं भवति निरतिशयश्रेयःप्राप्तिसाधनत्वमात्मवि

अधीहि भगवद् इति होपससाद सनत्कुमारं नारदस्तँ होवाच यद्वेत्थ तेन मोपसीद ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति स हो
वाच ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदँ सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पंचमं वेदानां वेदं पित्र्यँ राशिं दैवं
१ निधिं

द्याया इति ॥ अधीहि ॥ अधीष्व भगवो भगवन्निति ह किलोपससाद अधीहि भगवद् इति मंत्रः सनत्कुमारं योगीश्व
रं ब्रह्मिष्ठं नारद उपसन्नवान् । तं न्यायतः उपसन्नं होवाच यदात्मविषये किंचिद्वेत्थ तेन तत्प्रख्यापनेन मामुपसीद मह्यं जा
ने ॥ ततोऽहं भवतो विज्ञानात्ते तुभ्यमूर्ध्वं वक्ष्यामीत्युक्तवति स होवाच नारदः ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि स्मरामि १ स्ति चोत्तमकर्मविद्या अ
स्ति च वृत्तं सदाचरणं अस्ति च श्रवणध्यानादिसाधनशक्तीनां धर्माधर्मसाधनस्य वा शरीरस्य शक्तेः संपत्तिरेवं जन्मादयो निमित्तं यस्याभि
मानस्य तं त्यक्त्वेति यावत् इति शब्दोऽध्यायाख्यायिकयोः संबंधोक्तिसमाप्त्यर्थः ॥ अध्ययनेन न ज्ञानं लक्ष्यते तथा चाधीष्व ज्ञापयेत्यर्थः ॥ इ
मंत्रः देवतोपासनमोक्षोपसदनस्येति शेषः ॥ न्यायतः समित्पाणित्वादिशास्त्रोक्तविधिवशादिति यावत् ॥ अध्ययनं वा विपदं स्मरण

॥ यद्वेत्थेति॥ गंधयुक्तिकुंकुमादिसंपादनं तर्हि सर्वज्ञत्वं वक्तृत्वात्कृत्स्नोसीत्याशंक्याह॥ सोहमिति॥ कथं मंत्रविदित्यस्य कर्मविदिति व्याख्या
नं दूरत्वाशंक्याह॥ मंत्रेष्विति॥ मंत्रविदेवनात्मविदित्यत्र विरोधं चोदयति॥ नन्विति॥ मंत्रविन्वेत्तत्प्रकाश्यात्मवित्त्वमपि स्यात्तदभावे मंत्रवि
त्त्वमपि न युक्तमित्यर्थः॥ अभिधानमभिधेयमित्येवंरूपस्य भेदस्य विकारत्वेन मिथ्यात्वादात्मनश्च विकारत्वानङ्गीकारान्मंत्रप्रकाश्यत्वा

यद्वेत्थेति विज्ञानस्य पृष्टत्वात् तथा यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थं वेदं वेदशब्दस्य प्रकृतत्वादितिहासपुराणं पञ्चमं वेदं
वेदानां भारतपञ्चमानां वेदं व्याकरणमित्यर्थः॥ व्याकरणेन हि पदादिविभागश ऋग्वेदादयो ज्ञायन्ते॥ पित्र्यं श्राद्धकल्पं राशिं ग
णितं दैवमुत्पातज्ञानं निधिं महाकालादिनिधिशास्त्रं वाकोवाक्यं तर्कशास्त्रमेकायनं नीतिशास्त्रं देवविद्यां निरुक्तं ब्रह्मण ऋ
ग्यजुःसामाख्यस्य विद्यां ब्रह्मविद्यां शिक्षाकल्पः छन्दश्चितयो भूतविद्यां भूततन्त्रं क्षत्रविद्यां धनुर्वेदं नक्षत्रविद्यां ज्योतिषं सर्प

वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽध्ये
मि सोऽहं भगवो मंत्रविदेवास्मि नात्मवित् ॥ देवजनविद्यां सर्पविद्यां गारुडं देवजनविद्यां गंधयुक्तिनृत्यगीतवाद्यशि
ल्पादिविज्ञानानि॥ एतत्सर्वं हे भगवोऽध्येमि॥ सोहं भगव एतत्सर्वं जानन्नपि मंत्रविदेवास्मि शब्दार्थमात्रविज्ञानवानेवा
स्मीत्यर्थः॥ सर्वो हि शब्दोऽभिधानमात्रमभिधानं च सर्वं मंत्रेष्वन्तर्भवति॥ मंत्रविदेवास्मि मंत्रवित्कर्मविदित्यर्थः॥ मंत्रे
षु कर्माणीति हि वक्ष्यति नात्मविन्नात्मानं वेद्मि॥ नन्वात्मापि मंत्रैः प्रकाश्यत एवेति कथं मंत्रविच्चेन्नात्मविन्नाभिधाना
भिधेयभेदस्य विकारत्वान्न च विकार आत्मेष्यते॥ नन्वात्मात्मशब्देनाभिधीयते न यतो वाचो निवर्तन्ते यत्र नान्यत्पश्यतीत्या

भावान्न विरोध इति परिहरति॥ नाभिधानेनेति॥ आत्मनो विकारत्वाभावेप्यभिधेयत्वमेष्टव्यमिति शंकते॥ नन्विति॥ श्रुत्यंतरावष्टंभेन नि
राचष्टे॥ नेत्यादिना॥ आत्मद्योतितात्मशब्देनात्मनोभिधेयत्वाभावे वाक्यशेषादिविरोधः स्यादित्याशङ्कते॥ कथं तर्हीति॥ १॥ २॥

आत्मशब्देनावाच्यस्याप्यात्मनस्तेनलक्षणयाप्रतिपत्तिसंभवान्नोपक्रमोपसंहारविरोधोस्तीत्युत्तरमाह॥नैषदोषइति॥विशिष्टेगृहीत
शब्दोविशेषणेप्रत्युक्तेयत्तन्मात्रंपरिशिष्टंतदवाच्यमपिलक्षणयावोधयतीत्यर्थः॥केवलात्मविषयस्यात्मशब्दस्यतदर्शनमंतरेणवि
शिष्टात्मदृष्टिमात्रेणकथंप्रयोगःकथंवातत्प्रयोगेपिततोविवक्षितात्मधीरित्याशंक्यदृष्टांतेनपरिहरति॥यथेत्यादिना॥आत्मनोमुख्य

वाधत्वात्सआत्मेत्यादिशब्दाआत्मानंप्रत्याययंतिनैषदोषःदेहवतिप्रत्यगात्मनिभेदविषयेप्रयुज्यमानःशब्दोदेहादीना
मात्मत्वेप्रत्याख्यायमानेयत्परिशिष्टंसदवाच्यमपिप्रत्याययति॥यथासराजिकायांदृश्यमानायांसेनायांछत्रध्वजपता
कादिव्यवहितेऽदृश्यमानेपिराजनिएषराजादृश्यतइतिभवतिशब्दप्रयोगःतत्रकोसौराजेतिराजविशेषनिरूपणायांदृ
श्यमानेतरप्रत्याख्यानेऽन्यस्मिन्नदृश्यमानेपिराजनिराजप्रतीतिर्भवेत्तस्मात्सोहंमंत्रवित्कर्मविदेवास्मिकर्मकार्येचसर्वो

श्रुतंह्येवमेभगवद्दृशेभ्यस्तरतिशोकमात्मविदितिसोहंभगवःशोचामितंमाभगवांछोकस्यपारंतारयत्वि
तितंहोवाचयद्वैकिंचैतदध्यगीष्ठानामैवैतन्नामवाऋग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदआथर्वणश्चतुर्थइतिहासपु
राणः
विकारइतिविकारज्ञएवास्मिनात्मविन्नात्मप्रकृतिस्वरूपज्ञइत्यर्थः॥अतएवोक्तमाचार्यवान्पुरुषोवेदेति
॥यतोवाचोनिवर्त्ततइत्यादिश्रुतिभ्यश्च॥श्रुतमागमज्ञानमस्त्येवहियस्मान्ममभगवद्दृशेभ्योयुष्मत्सदृशेभ्यस्तरति
अतिक्रामतिशोकंमनस्तापमकृतार्थबुद्धितामात्मविदित्यतःसोहमनात्मवित्वाद्भगवःशोचाम्यकृतार्थबुध्यासंतप्ये
सर्वदातंमामांशोकस्यशोकसागरस्यपारंभगवांस्तारयत्वात्मज्ञानो
कृत्यामंत्रप्रकाश्यत्वाभावेफलितमाह॥तस्मादिति॥श
ब्दार्थज्ञानमात्रेणात्मवित्वंनभवतीत्यनेनाचार्योपदेशजनितज्ञानवतएवात्मवित्वमपीत्युक्तंतत्रप्रमाणमाह॥अतएवेति॥औपदेशिक
ज्ञानविषयत्वंतर्हिस्वीकृतमित्याशंक्याह॥यतइति॥मातर्हितवात्मविद्याभूदित्याशंक्यशोकनिवृत्त्युपायत्वेनतदपेक्षांसूचयति॥श्रुत

यावन्त्वर्थं मदीयमर्थज्ञानं सर्वं नाममात्रमित्याशंक्याह ॥ वाचारंभणमिति ॥ उक्तमुपपादयति ॥ नामवादिति ॥ तदुपसंहरति ॥ नामैवेति ॥
केन रूपेणेदं नामादित्वमित्याशंक्याह ॥ नामेति ॥ उपास्तिप्रकारं दृष्टान्तेन स्पष्टयति ॥ यथेति ॥ नाम्नि ब्रह्मदृष्ट्योपास्यमाने किं स्यादित्या
शंक्याह ॥ स यस्त्विति ॥ यो नामेत्यादिवाक्यस्य पौनरुक्त्यमाशंक्याह ॥ यो नामेति ॥ ५ ॥ वाग्वाव नाम्नो भूयसीत्युक्तं वाङ्नाम्नोरेकत्वा

द्रूपेण कृतार्थबुद्धिमापादयतु अभयं गमयत्वित्यर्थः ॥ तमेवमुक्तवन्तं होवाच ॥ यद्वै किंचैतदध्यगीष्ठा अधीतवानस्य
ध्ययनेन तदर्थज्ञानमुपलक्ष्यते ज्ञातवानसीत्येतन्नामैवैतद्वाचारंभणं विकारो नामधेयमिति श्रुतेः ॥ नाम वै ऋग्वेदो यजु
र्वेद इत्यादि नामैवैतन्नामोपास्स्व ब्रह्मेति ब्रह्मबुद्ध्या यथा प्रतिमां विष्णुबुद्ध्योपास्ते तद्वत् ॥ स यस्तु नाम ब्रह्मेत्युपास्ते तस्य यत्फ

पंचमो वेदानां वेदः पित्र्यो राशिर्दैवो निधिर्वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या
नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या नामैवैतन्नामोपास्स्वेति ॥ स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथा
कामचारो भवति यो नाम ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो नाम्नो भूय इति नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्र
वीत्विति ॥ ५ ॥ वाग्वाव नाम्नो भूयसी वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयति यजुर्वेदं ॥ ((लं भवति तच्छृणु यावन्नाम्नो गतं ना

म्नो गोचरं तत्र तस्मिन्नामविषयेऽस्य यथाकामचारः कामचरणं राज्ञ इव स्वविषये भवति यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते इत्युपसं
हारः ॥ किमस्ति भगवो नाम्नो वाव भूयोऽधिकतरं यद्ब्रह्मदृष्ट्यर्हमन्यदित्यभिप्रायः ॥ सनत्कुमार आह ॥ नाम्नो वाव भूयो
ऽस्त्येवेत्युक्त आह ॥ यद्यस्ति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ५ ॥ वाग्वाव वागिंद्रियं जिह्वामूलादिष्वष्टसु स्थानेषु स्थितं वर्णानाम

त्पृथक्फलत्वानुपपत्तिरित्याशंक्य व्याचष्टे ॥ वागिंद्रियमिति ॥ जिह्वामूलादि ((भिव्यंजकं वर्णाश्च नामेति नाम्नो वाग्भूयसीत्युच्यते))
दित्यादिशब्देनाष्टः कंठशिरोदंतोष्ठनासिकातालूनि गृह्यंते ॥ वागिंद्रियसिद्धेनस्य वर्णेभ्यो भिव्यंजकेभ्यो भूयस्त्वं नाम्नो वाचो भूयस्त्वं कुत

तयोर्व्यंग्यव्यंजकभावेपिकथंव्याप्यव्यापकत्वमित्याशंक्याह॥कार्याद्धीति॥वाचोनाम्नोभूयस्त्वंप्रश्नपूर्वकंप्रपंचयति॥कथंचेत्यादिना
॥इतश्चवाचोभूयस्त्वमेष्टव्यमित्याह॥यदीति॥अन्वयव्यतिरेकाभ्यांतस्याःसिद्धंभूयस्त्वंफलितमाह॥तस्मादिति॥सयोवाचमित्यादिश्रु

कार्यात्कारणंभूयोहिदृष्टंलोकेयथापुत्रात्पितातद्वत्कथंचवाङ्नाम्नोभूयसीत्याह॥वाग्वाऋग्वेदंविज्ञापयति॥तथायजु
र्वेदंइत्यादिसमानंहृदयज्ञंहृदयप्रियंतद्विपरीतमहृदयज्ञंयद्यदिवाङ्नाभविष्यद्वागभावेऽध्ययनाभावोऽध्ययनाभावेत

सामवेदमाथर्वणंचतुर्थमितिहासपुराणंपंचमंवेदानांवेदंपित्र्यंराशिंदैवंनिधिंवाकोवाक्यमेकायनंदेववि
द्यांब्रह्मविद्यांभूतविद्यांक्षत्रविद्यांनक्षत्रविद्यांसर्पदेवजनविद्यांदिवंचपृथिवींचवायुंचाकाशंचापश्चतेज
श्चदेवांश्चमनुष्यांश्चपशूंश्चवयांसिचतृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकीटपतंगपिपीलकंधर्मंचाधर्मंच
सत्यंचानृतंचसाधुचासाधुचहृदयज्ञंचाहृदयज्ञंचयद्वैवाङ्नाभविष्यन्नधर्मोनाधर्मोव्यज्ञापयिष्यन्नसत्यं
नानृतंनसाधुनासाधुनहृदयज्ञोनाहृदयज्ञोवागेवैतत्सर्वंविज्ञापयतिवाचमुपास्स्वेतिसयोवाचंब्रह्मेत्युपा
स्तेयावद्वाचोगतंतत्रास्ययथाकामचारोभवतियोवाचंब्रह्मेत्युपास्तेऽस्तिभगवोवाचोभूयइतिवाचोवाव
भूयोऽस्तीतितन्मेभगवान्ब्रवीत्विति॥१॥मनोवाववाचोभूयोयथावैद्वेवामलकेद्वेवाकोलेद्वौवाक्षौमुष्टिरनु

दर्थश्रवणाभावस्तच्छ्रवणाभावेधर्मादिनव्यज्ञापयिष्यन्नविज्ञातमभविष्यदित्यर्थः॥तस्माद्वागेवैतच्छब्दोच्चारणेन
सर्वंविज्ञापयत्यतोभूयसीवाङ्नाम्नस्तस्माद्वाचंब्रह्मेत्युपास्स्वसमानमन्यत्॥२॥मनोमनस्यनविशिष्टमन्तःकरणंवा
चोभूयःतद्धिमननव्यापारवद्वाचंवक्तव्येप्रेरयतितेनवाङ्मनस्यन्तर्भवति॥यच्चयस्मिन्नंऽन्यदित्युच्यते॥१॥मनःशब्दस्यवृ

त्तिमात्रविषयत्वंव्यावर्तयति॥मनस्यनेति॥कथंतस्यवाचोभूयस्त्वंतदाह॥तद्धीति॥वाचोमनस्यन्तर्भावेपिकुतोमनसस्तस्याभूयस्त्व

मनसोवाग्गादेर्भ्योपिहेतुत्वांतेनस्पष्टयति॥यथेत्यादिना॥इतश्चमनसोपिभूयस्त्वमित्याह॥सयदेति॥विवक्षाबुद्धिंकरोतीतिशेषः॥
इच्छेयेतीच्छांकृत्वेतिशेषः॥तस्मात्मत्वमुपपादयति॥आत्मनइति॥तस्यलोकत्वंसाधयति॥सत्येवेति॥७॥संकल्पशब्दार्थमाह॥सं

तर्भवतितत्तस्यव्यापकत्वात्ततोभूयोभवति॥यथावैलोकेद्वेवामलकेफलेद्वेवाकोलेबदरफलेद्वौवाक्षौविभीतक
फलेमुष्टिरनुभवतिमुष्टिस्तेफलेव्याप्नोतिमुष्टौहितेअंतर्भवतः॥एवंवाचंचनामचामलकादिवन्मनोऽनुभवति॥सय
दापुरुषोयस्मिन्कालेमनसांतःकरणेनमनस्यतिमनस्यनंविवक्षाबुद्धिःकथंमंत्रानधीयीयेत्युच्चारयेयमित्येवंविव
क्षांकृत्वाथाधीतेतथाकर्माणिकुर्वीयीयेतिचिकीर्षाबुद्धिंकृत्वाथकुरुतेपुत्रांश्चपशूंश्चेच्छेयेतिप्राप्तीच्छांकृत्वातत्प्राप्त्यु

नामचमनोऽनुभवतिसयदामनसामनस्यतिमंत्रानधीयीयेत्यथाधीतेकर्माणिकुर्वीयीयेत्यथकुरुतेपुत्रां
श्चपशूंश्चेच्छेयेत्यथेच्छतइमंचलोकममुंचेच्छेयेत्यथेच्छतेमनोह्यात्मामनोहिलोकोमनोहिब्रह्मम
नउपास्स्वेतिसयोमनोब्रह्मेत्युपास्तेयावन्मनसोगतंतत्रास्ययथाकामचारोभवतियोमनोब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति
भगवोमनसोभूयइतिमनसोवावभूयोऽस्तीतितन्मेभगवान्ब्रवीत्विति॥३॥ पायानुष्ठानेनाथेच्छतेपुत्राद्दीन्प्राप्नोती
त्यर्थः॥तथेमंचलोकममुंचोपायेनेच्छेयमितितत्प्राप्त्युपायानुष्ठानेनाथेच्छतेप्राप्नोतिमनोह्यात्माऽऽत्मनःकर्तृत्वंभोक्तृ
त्वंचसतिमनसिनान्यथेतिमनोह्यात्मेत्युच्यते॥मनोहिलोकःसत्येवहिमनसिलोकोभवतितत्प्राप्त्युपायानुष्ठानंचेतिम
नोहिलोकोयस्मात्तस्मान्मनोहिब्रह्मयतएवंतस्मान्मनउपास्स्वेतिसयोमनइत्यादिसमानं॥३॥संकल्पोवावमनसोभूया
न्संकल्पोपिमनस्यनवदंतःकरणवृत्तिःकर्तव्याकर्तव्यविषयविभागेनसमर्थनंविभागेनहि॥९॥कल्पोपीति॥कासांतःकरणवृत्ति
र्योसंकल्पशब्दितेत्याशंक्याह॥कर्तव्येति॥द्विविधेविषयेविभागेनसमर्थितेपिकथंयथोक्तस्यसंकल्पस्यमनसोभूयस्त्वमित्याशङ्क्याह

संकल्पस्य कारणत्वान्मनसश्च कार्यत्वादतो भूयस्त्वमित्यर्थः॥ कार्यकारणभावं तयोराकांक्षापूर्वकं व्यक्तीकरोति॥ कथमित्यादिना॥ मनसः स
काशाद्वाचोऽनंतरभावित्वं विशेषं दर्शयति॥ तां चेति॥ नाम्नि मंत्राणामंतर्भावं समर्थयति॥ सामान्यं हीति॥ कथं मंत्रेष्वनुपलब्धकर्मणामंत
र्भावस्तत्राह॥ मंत्रेति॥ कथं कर्मणां मंत्रत्वमसतीत्युच्यते ब्राह्मणे विहितस्यापि कर्मणो दर्शनादित्याशंक्याह॥ यद्धीति॥ ब्राह्मणस्य मंत्र

समर्थिते विषये चिकीर्षाबुद्धिर्मनस्यनानंतरं भवति॥ कथं यदा वै संकल्पयते कर्तव्यादिविषयान्विभजंस्तदिदं कर्तुं युक्तमि
दं नेति॥ अथ मनस्यति मंत्रानधीयीयेत्यादि अथानंतरं वाचमीरयति मंत्राद्युच्चारणे तां च वाचं उ नाम्नि नामोच्चारणनिमित्तां
विवक्षां कृत्वेरयति॥ नाम्नि नामसामान्ये मंत्राः शब्दविशेषाः संतः एकं भवंत्यंतर्भवंतीत्यर्थः॥ सामान्ये हि विशेषोऽन्तर्भवति॥

संकल्पो वाव मनसो भूयान्यदा वै संकल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति नाम्नि मंत्रा ए
कं भवंति मंत्रेषु कर्माणि॥१॥ मंत्रेषु कर्माण्येकं भवंति॥ मंत्रप्रकाशितानि कर्माणि क्रियंते नामंत्रकमस्ति कर्म यद्धि
मंत्रप्रकाशनेन लब्धसत्ताकं सत्कर्म ब्राह्मणेनेदं कर्तव्यमस्मै फलायेति विधीयते या उत्पत्तिः ब्राह्मणेषु कर्मणो दृश्य
ते सापि मंत्रेषु लब्धसत्ताकानामेव कर्मणां स्पष्टीकरणं न हि मंत्राप्रकाशितं कर्म किंचिद्ब्राह्मणे उत्पन्नं दृश्यते॥ त्रयीवि
हितं कर्मेति प्रसिद्धं लोके त्रयीशब्दश्च ऋग्यजुःसामसमाख्या मंत्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्निति चाथर्वणे तस्माद्यु
क्तं मंत्रेषु कर्माण्येकं भवंतीति॥ तानि ह वा एतानि मनआदीनि संकल्पैकायनानि संकल्पएकोऽयनं गमनं व्याख्यानरूपत्वा

दिति स्पष्टं मंत्रानुपलंभेऽपि कल्प्यते मंत्रोक्तत्वमित्यर्थः॥ एतदेव प्रपंचयति॥ यापीत्यादिना॥ एकस्यां शाखायां यत्कर्म मंत्रेष्वनुपल
ब्धं तच्छाखांतरीयमंत्रप्रकाशितं भविष्यतीत्यत्र हेत्वंतरमाह॥ त्रयीति॥ तथापि कथं मंत्रप्रकाशितत्वं तत्राह॥ त्रयीशब्दश्चेति॥ मं
त्रेषु कर्माण्यंतर्भवंतीत्यत्र श्रुत्यंतरानुमतिं कथयति॥ मंत्रेष्विति॥ तथापि कथं संकल्पस्य भूयस्त्वमित्याशंक्याह॥ तानीति॥ अयनपर्या

॥ प्रत्यय इति ॥ इतश्च संकल्पस्यास्ति महत्त्वमित्याह ॥ समक्लृपतामिति ॥ यतो द्यावापृथिव्यादिषु महत्त्वपि संकल्पानुवृत्तिर्दृश्यतेऽतोपि त
स्य महत्त्वं गम्यते न केवलं कारणादेवेत्यर्थः इतश्च तस्य महत्त्वमेष्टव्यमित्याह ॥ तेषामिति ॥ वृष्टेर्लोकादिकार्यत्वात्तदीयसंकल्पस्य तन्निमि
त्तोपचारात्तद्विकीर्षेत भूयस्त्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ वृष्टिवशादन्नं समृद्धं भवतीत्यत्र प्रसिद्धिं प्रमाणयति ॥ वृष्टेर्हीति ॥ अन्नाधीनं प्राणसामर्थ्य

प्रत्ययो येषां तानि संकल्पैकायनानि संकल्पात्मकान्युत्पत्तौ संकल्पे प्रतिष्ठितानि स्थितौ समक्लृपतां संकल्पं कृतवन्ताविव हि द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ निश्चले लक्ष्येते समकल्पेतां वायुश्चाकाशं च एतावपि संकल्पं कृतवन्ताविव तथा समकल्पन्तापश्च तेजश्च स्वेन रूपेण निश्चलानि लक्ष्यन्ते ॥ यतस्तेषां द्यावापृथिव्यादीनां संक्लृप्त्यै संकल्पनिमित्तं वर्षं संकल्पते स

तानि ह वा एतानि संकल्पैकायनानि संकल्पात्मानि संकल्पे प्रतिष्ठितानि समक्लृपतां द्यावापृथिवी समकल्पेतां वायुश्चाकाशं च समकल्पन्तामापश्च तेजश्च तेषां संक्लृप्त्यै वर्षं संकल्पते वर्षस्य संक्लृप्त्या अन्नं संकल्पतेऽन्नस्य संक्लृप्त्यै प्राणाः संकल्पन्ते प्राणानां संक्लृप्त्यै मन्त्राः संकल्पन्ते मन्त्राणां संक्लृप्त्यै कर्माणि संकल्पन्ते कर्मणां संक्लृप्त्यै लोकः संकल्पते लोकस्य संक्लृप्त्यै सर्वं संकल्पते स एष संकल्पः

मर्थी भवति ॥ तथा वर्षस्य संक्लृप्त्यै संकल्पनिमित्तमन्नं संकल्पते वृष्टेर्ह्यन्नं भवत्यन्नस्य संक्लृप्त्यै प्राणाः संकल्पन्तेऽन्नमया हि प्राणा अन्नोपष्टम्भकाः अन्नं दामेति हि श्रुतिस्तेषां संक्लृप्त्यै मन्त्राः संकल्पन्ते प्राणवान्हि मन्त्रानधीते नाबलः ॥ मन्त्राणां हि संक्लृप्त्यै कर्माण्यग्निहोत्रादीनि संकल्पन्तेऽनुष्ठीयमानानि मन्त्रप्रकाशितानि समर्थी भवन्ति फलाय ततो लोकः फलं संकल्पते कर्तृसमवायितया समर्थी भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

मित्यत्र हेतुमाह ॥ अन्नमया हीति ॥ आपोमयः प्राण इत्युक्तत्वात्कथमन्नमयत्वमित्याशंक्याह ॥ अन्नोपष्टम्भका इति ॥ तत्र वाजसनेयक
श्रुतिं प्रमाणयति ॥ अन्नमिति ॥ प्राणानां मन्त्राध्ययनकारणत्वमुत्पादयति ॥ प्राणवानिति ॥ ततो मन्त्रप्रकाशितकर्मवशादिति यावत्कर्मफलवशाज्जगतः सर्वस्यावैकल्पेपि कथं संकल्पस्य महत्त्वमित्याशंक्याह ॥ ॥ ॥

॥एतद्धीति॥ तत्सर्वं फलितमाह॥ अत इति॥ आत्मातिरिक्तानां लोकानां कथं नित्यत्वमित्याह॥ अत्यन्तेति॥ लोकानामेवं ध्रुवत्वमुच्यते कि-
मिति लोकिनस्तदुच्यते तत्राह॥ लौकिको हीति॥ कथमुपकरणसंपन्नेषु प्रतिष्ठितशब्दो भवतीत्याशंक्याह॥ पशुपुत्रादिभिरिति॥ यावत्संक-
ल्पस्येत्यादिश्रुतेर्विषयसंकोचं दर्शयति॥ आत्मन इति॥ संकल्पस्य यावद्गोचरस्तत्रास्य कामचारो भवतीति संबंधः॥ निरंकुशे संकल्पशब्दे

लोकस्य संक्लृप्त्यै सर्वं जगत्संकल्पते स्वरूपावैकल्यार्थं तद्धीदं सर्वं जगद्यत्फलावसानं तत्सर्वं संकल्पमूलमतो विशिष्टः स एव
संकल्पः॥ अतः संकल्पमुपास्स्वेत्युक्त्वा फलमाह तदुपासकस्य स यः संकल्पं ब्रह्मेति ब्रह्मबुद्ध्योपास्ते॥ क्लृप्तान्वै धात्रास्य मे लो-
काः फलमिति क्लृप्तान्समर्थितान्संकल्पितान्स विद्वान्ध्रुवान्नित्यानत्यंततः ध्रुवापेक्षया ध्रुवश्च स्वयं लौकिको ह्यध्रुवत्वेन लोकेऽध्रु-

संकल्पमुपास्स्वेति स यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते क्लृप्तान्वै स लोकान्ध्रुवान्ध्रुवः प्रतिष्ठितान्प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानन-
व्यथमानोऽभिसिध्यति यावत्संकल्पस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भग-
वः संकल्पाद्भूय इति संकल्पाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति॥३॥

वक्लृप्तिर्व्यर्थेति ध्रुवः सन्प्रतिष्ठितानु-
पकरणसंपन्नानित्यर्थः॥ पशुपुत्रादिभिः प्रतितिष्ठतीति दर्शनात्स्वयं च प्रतिष्ठित आत्मीयोपकरणसंपन्नोऽव्यथमानानमि-
त्रादित्रासरहितानव्यथमानश्च स्वयमभिसिध्यति॥ अभिप्राप्नोतीत्यर्थः॥ यावत्संकल्पस्य गतं संकल्पगोचरः तत्रास्य य-
थाकामचारो भवत्यात्मनः संकल्पस्य न तु सर्वेषां संकल्पस्येति॥ उत्तरफलविरोधाद्यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्त इति पूर्ववत्॥३॥

काहानिरित्याशंक्याह॥ उत्तरेति॥ यदि संकल्पमात्रस्य गोचरे संकल्पोपासकस्य कामचारो भवति तर्हि सर्वसंकल्पस्य विषयत्वेन यास सर्वगो-
चरत्वसंभवाद्यावच्छिन्नस्य गतमित्यादिना वक्ष्यमाणफलं विरुध्येत॥ न हि संकल्पोपासनादेव सर्वस्मिन्फले सिद्धे चित्ताद्युपासनं तत्फलं वा प्र-
थक्कथयितुमुचितमतो यावत्संकल्पस्येत्यादिश्रुतेः कृतः संकोचो युक्त इत्यर्थः॥३॥ ॥ ॥ ॥ ॥

चित्तशब्दस्य मनःशब्देन पौनरुक्त्यं परिहरति ॥ चित्तं चेतयितृत्वमिति ॥ तस्यात्मत्वं व्यावर्तयति ॥ प्राप्तेति ॥ इदं वस्त्वेवं प्राप्तमिति प्राप्तकालवस्त्वनुरोधाच्चेतनाख्यो वृत्तिविशेषस्तद्वत्त्वं चित्तमित्यर्थः ॥ अतीतं भोजनं तृप्तिसाधनं दृष्टं भोजनत्वादागामिनोऽपि तत्स्यात्तदेवं प्रयोजनमिति निरूपणसामर्थ्यं चित्तमिति प्रसिद्धमित्याह ॥ अतीतेति ॥ यथोक्तस्य चित्तस्य संकल्पाद्भूयस्त्वं प्रश्नपूर्वकमुपपादयति ॥ कथमित्या

चित्तं वाव संकल्पाद्भूयोऽस्ति चित्तं चेतयितृत्वं प्राप्तकालानुरूपबोधवत्त्वमतीतानागतविषयप्रयोजननिरूपणसामर्थ्यं च तत्संकल्पादपि भूयः कथं यदा वै प्राप्तं वस्त्विदमेवं प्राप्तमिति चेतयते तदा तदादानाय वापोहनाय वाथ संकल्पयते ततोऽथ मनस्यतीत्यादिपूर्ववत्तानि संकल्पादीनि कर्मफलान्तानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि चित्तोत्पत्तीनि चित्ते प्रतिष्ठितानि चित्तस्थितीन्यपि पूर्ववत्

चित्तं वाव संकल्पाद्भूयो यदा वै चेतयतेऽथ संकल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि तानि ह वा एतानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि चित्ते प्रतिष्ठितानि तस्माद्यद्यपि बहुविदचित्तो भवति नायमस्तीत्येवैनमाहुर्यदयं वेद यद्वा अयं विद्वान्नेत्थमचित्तः स्यादित्यथ यद्यल्पविच्चित्तवान्भवति

त ॥ किंच चित्तस्य माहात्म्यं यस्माच्चित्तं संकल्पादिमूलं तस्माद्यद्यपि बहुविद्बहुशास्त्रादिपरिज्ञानवानचित्तो भवति प्राप्तादिचेतयितृत्वसामर्थ्यरहितो भवति ॥ तं निपुणा लौकिका नायमस्ति विद्यमानोऽप्यसत्सम एवेत्येनमाहुः यच्चायं किंचिच्छास्त्रादि वेद श्रुतवांस्तदप्यस्य वृथैवेति कथयन्ति ॥ कस्माद्यदयं विद्वान्स्यादित्थमेवमचित्तो न स्यात्तस्मादस्य श्रुतमप्यश्रुतमेवेति

दिना ॥ संकल्पप्रकरणं परामृशति ॥ पूर्ववदिति ॥ संकल्पस्य निमित्तत्वे सति स्तुत्यर्थमधिकरणत्वं युक्तं तथा चित्तस्य संकल्पादिषु निमित्तत्वेऽपि स्तुत्यर्थमेव तदधिकरणत्वमाह ॥ तानीति ॥ इतश्च चित्तस्यास्ति वैशिष्ट्यमित्याह ॥ किंचेति ॥ यद्यपि बहुशास्त्रार्थपरिज्ञानवान् भवति तथापि यद्यचित्तो भवतीति योजना ॥ अचित्तस्यासत्समत्वं श्रुतवैयर्थ्यं चेत्युक्तं प्रश्नद्वारा विवृणोति ॥ कस्मादित्यादिनाऽश्रुतमपीत्य

चित्ताभावेऽनृतादेर्वैयर्थ्यात् ज्ञानहेतुत्वमादिष्टमिदानीं तद्धेतुत्वे हेत्वंतरमाह॥ अथेति॥ चित्तवतोक्तार्थग्रहणार्थं श्रोतुमिच्छालोक
स्य भवतीत्यत्र हेतुमाह॥ तस्मादिति॥ ५॥ किं तद्ध्यानमित्यपेक्षायामाह॥ ध्यानं नामेति॥ अचलत्वं साधयति॥ भिन्नजातीयैरिति॥ कथं
तस्य चित्ताद्भूयस्त्वमित्याशंक्य ध्यानैकाग्र्यतादोषोपहतस्यातीतादिफलनिरूपणसामर्थ्यादर्शनादेकाग्रतारूपो ध्यानपदार्थश्चेन चित्त

अथाल्पविदपि यदि चित्तवान्भवति तस्मा एतस्मिन् उक्तार्थग्रहणायैवोतापि शुश्रूषन्ते श्रोतुमिच्छन्ति तस्माच्च चित्तं ह्येवैषां
संकल्पादीनामेकायनमित्यादि पूर्ववत् चित्तानुपचितान्बुद्धिमद्गुणैः स चित्तोपासको ध्रुवानित्यादि चोक्तार्थं॥ ५॥ ध्यानं
वाव चित्ताद्भूयो ध्यानं नाम शास्त्रोक्तदेवताद्यालंबनेष्वचलो भिन्नजातीयैरनंतरितः प्रत्ययसंतान एकाग्रतेति यमाहुः दृश्य

तस्मा एवोत शुश्रूषन्ते चित्तं ह्येवैषामेकायनं चित्तमात्मा चित्तं प्रतिष्ठा चित्तमुपास्स्वेति स यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपा
स्ते चित्तान्वै स लोकान्ध्रुवान्ध्रुवः प्रतिष्ठितान्प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसिध्यति यावच्चित्तस्य गतं तत
त्रास्य यथाकामचारो भवति यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवश्चित्ताद्भूय इति चित्ताद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भग
वान्ब्रवीत्विति॥ ५॥ ध्यानं वाव चित्ताद्भूयो ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीवान्तरिक्षं ध्यायतीव द्यौर्ध्यायंतीवापो ध्या

ते च ध्यानस्य माहात्म्यफलतः कथं यथा योगी ध्यायन्निश्चलो भवति ध्यानफललाभ एवं ध्यायतीव निश्चला दृश्यते पृथि
वी ध्यायतीवान्तरिक्षमित्यादि समानमन्यत् देवाश्च मनुष्याश्च देवमनुष्याः मनुष्या एव वा देवसमा देवमनुष्याः शमादिगुण
संपन्ना मनुष्या देवस्वरूपं न जहतीत्यर्थः॥ यस्मादेवं विशिष्टं ध्यानं ॥

त्वात्तस्य कारणत्वात्ततो भूयानेवेत्यभिप्रेत्याह॥ एकाग्रे
ति॥ दृष्टश्चास्ति तस्य भूयस्त्वमित्याह॥ दृश्यते चेति॥ फलद्वारा तन्माहात्म्यं प्रश्नपूर्वकं दृष्टान्तेन स्पष्टयति॥ कथमित्यादिना गौरवपरिहा
रार्थं पक्षांतरमाह॥ मनुष्या एवेति॥ मनुष्याणामेव सतां कुतो देवत्वमित्याशंक्याह॥ शमादीति॥ ध्यानफलं नैश्चल्यं तन्महत्सु पृथिव्यादिषु

॥धनादिभिर्महत्त्वेहेतुमुक्तं कर्मेति यावत्॥ध्यानस्यापादनं अनुष्ठानं तेन तत्फललाभो लक्ष्यते तेन तस्यांशो येषामस्ति ते तथा॥ध्यानफ
ललाभकलावत्त्वमेव स्फुटयति॥निश्चला इति॥इवकारार्थमाह॥नेति॥महत्सु पुरुषेषु ध्यानफलानुवृत्तिर्दृष्टेत्यन्वयमुक्त्वा व्यतिरेक

तस्माद्य इह लोके मनुष्याणामेव धनैर्विद्यया गुणैर्वा महत्तां महत्त्वं प्राप्नुवन्ति धनादिमहत्त्वहेतुं लभन्त इत्यर्थः॥ध्याना
पादांशा इव ध्यानस्यापादनमापादो ध्यानफललाभ इत्येतत् तस्यांशोऽवयवः कला काचिद्ध्यानफललाभकलावन्त इवे
त्यर्थः ते भवन्ति निश्चला इव लक्ष्यन्ते न क्षुद्रा इवाथ ये पुनरल्पाः क्षुद्राः किंचिदपि धनादिमहत्त्वैकदेशमप्राप्तास्ते पूर्वोक्त
विपरीताः कलहिनः कलहशीलाः पिशुनाः परदोषोद्भासकाः उपवादिनः परदोषसामीप्यमुक्तमेव वदितुं शीलं येषां ते उप

वपर्वता ध्यायन्तीव देवमनुष्यास्तस्माद्य इह मनुष्याणां महत्तां प्राप्नुवन्ति ध्यानापादांशा इवैव ते भवन्त्यथ ये ।
ल्पाः कलहिनः पिशुना उपवादिनस्तेऽथ ये प्रभवो ध्यानापादांशा इवैव ते भवन्ति ध्यानमुपास्स्वेति स यो ध्यानं ब्र
ह्मेत्युपास्ते यावद्ध्यानस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो ध्यानाद्भूय इति ध्याना
द्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति॥६॥ विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयो विज्ञानेन वा ऋग्वेदं विजानाति यजुर्वेदꣳ सा

वादिनश्च भवन्ति॥अथ ये महत्त्वं प्राप्ता धनादिनिमित्तं तेऽन्यानतिप्रभवन्तीति प्रभवो विद्याचार्यराजेश्वरादयो ध्यानापादांशा इवे
त्याद्युक्तार्थं अतो दृश्यते ध्यानमहत्त्वफलतोऽतो भूयश्चित्तादतस्तदुपास्स्वेत्याद्युक्तार्थम्॥६॥विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयो विज्ञानं शा
स्त्रार्थविषयं ज्ञानं तस्य ध्यानकारणत्वाद्ध्यानाद्भूयस्त्वं कथं च तस्य भूयस्त्वमित्याह॥विज्ञानेन वै ऋग्वेदं विजानाति अयमृग्वे

माह॥अथेति॥व्यतिरेकं दर्शयित्वान्वयमुपसंहरति॥अथ ये महत्त्वमिति॥महत्सु नैश्चल्यदर्शनमतःशब्दार्थः॥महत्त्वफलमाह॥अत इति
॥६॥विज्ञानस्योक्तं भूयस्त्वं प्रश्नपूर्वकं दर्शयति॥कथं चेत्यादिना॥यद्यपि प्रमाणतया तज्ज्ञानं शास्त्रार्थज्ञानपूर्वकं तथापि कथं तस्य ध्यानका

॥किंचेति॥ भूयस्त्वफलमाह॥ अनदृति॥ ज्ञानविज्ञानशब्दयोरर्थभेदं कथयति॥ विज्ञानमिति॥ तथापि लोकानामचेतनानां कुतस्तदुभयाश्रय
त्वमित्याशंक्याह॥ तद्वद्भिरिति॥१॥ यथोक्तबलशब्दार्थे श्वेतकेतुवाक्यं प्रमाणयति॥ अनशनादिति॥ कथं तर्हि शरीरसामर्थ्ये बलशब्दप्र

ध्यानकारणं तथा यजुर्वेदमित्यादि किंच पश्वादींश्च धर्माधर्मौ शास्त्रसिद्धौ साध्वसाधुनी लोकतः स्मार्ते वा दृष्टविषयं च सर्वं
विज्ञानेनैव विजानातीत्यर्थः॥ तस्माद्युक्तं ध्यानाद्विज्ञानस्य भूयस्त्वं॥ अतो विज्ञानमुपास्स्वेति शृणूपासनफलं विज्ञानवतो वि
ज्ञानं येषु तान्विज्ञानवतो लोकान् ज्ञानवतश्चाभिसिध्यति प्राप्नोति॥ विज्ञानं शास्त्रार्थविषयं ज्ञानमन्यविषयं नैपुण्यं तद्वद्भि

माथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पंचमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मवि
द्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाकाशं चापश्च तेजश्च देवांश्च मनु
ष्यांश्च पशूंश्च वयांसि च तृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकीटपतंगपिपीलकं धर्मं चाधर्मं च सत्यं चानृतं च साधु चा
साधु च हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं चान्नं च रसं चेमं च लोकममुं च विज्ञानेनैव विजानाति विज्ञानमुपास्स्वेति स यो विज्ञानं
ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो वै स लोकान्ज्ञानवतोऽभिसिध्यति यावद्विज्ञानस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो
विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो विज्ञानाद्भूय इति विज्ञानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति॥१॥ बलं
वाव विज्ञानाद्भूयोऽपि ह शतं विज्ञानवतामेको बलवानाकम्पयते स यदा बली भवत्यथोत्थाता भवत्यु ९९ र्युक्तान्लोका

न्प्राप्नोतीत्यर्थः॥ यावद्विज्ञानस्येत्यादि पूर्ववत्॥१॥ बलं वाव विज्ञानाद्भूयो बलमित्यन्नोपयोगजनितं मनसो विषये प्रतिभान
सामर्थ्यं अनशनादृगादीनि न वै मा प्रतिभान्ति भो इति श्रुतेः शरीरेऽपि तदेवोत्थानादिसामर्थ्यं॥ यस्माद्विज्ञानवतां ९ योगः तत्राह॥ शरीरे
पीति॥ तद्देवेति अन्नोपयोगजनितमेवेत्यर्थः॥ न केवलं कारणादेव बलं विज्ञानाद्भूयः किंतु प्रत्यक्षं च तस्य ततो भूयस्त्वमित्याह॥ विज्ञानवता

छां० भा०
८

समुदितमपि कंपयते तथान्यत्रापि द्रष्टव्यमिति संबंधः॥ यस्मादेवं बलस्य कारणत्वं विज्ञानस्य च कार्यत्वं तस्मात्तद्रूपत्वमित्यस्मिन्नर्थे कार्य
कारणभावमेव तयोरुपपादयति॥ यस्मादित्यादिना॥ दृष्टत्वाच्च बलस्य भूयस्त्वमेष्टव्यमित्याह॥ किं चेति॥ ८॥ अथवा यदि सोऽभुंजानो पिबन्नश्नं

शतमप्येकः प्राणी बलवानाकंपयते॥ यथा हस्ती मत्तो मनुष्याणां शतं समुदितमपि॥ यस्मादेवमन्नाद्युपयोगनिमित्तं बलं त
स्मात्पुरुषो यदा बली बलेन तद्वान्भवति॥ अथोत्थाता उत्थानस्य कर्त्ता॥ उत्तिष्ठंश्च गुरूणामाचार्यस्य च परिचरिता परिचरणस्य शु
श्रूषायाः कर्त्ता भवति परिचरन्नुपसत्ता तेषां समीपगोऽन्तरंगः प्रियो भवतीत्यर्थः॥ उपसीदंश्च सामीप्यं गच्छन्नैकाग्र्येण चाचार्यस्या
न्यस्य चोपदेष्टुर्गुरोर्द्रष्टा भवति॥ ततस्तदुक्तस्य श्रोता भवति॥ तत इदमेभिरुक्तमेवमुपपद्यत इत्युपपत्तितो मंता भवति मन्वान

त्तिष्ठंश्च परिचरिता भवति परिचरन्नुपसत्ता भवत्युपसीदन्द्रष्टा भवति श्रोता भवति मंता भवति बोद्धा भवति
कर्त्ता भवति विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बलेनांतरिक्षं बलेन द्यौर्बलेन पर्वता बलेन देवमनुष्या बले
न पशवश्च वयांसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतंगपिपीलकं बलेन लोकस्तिष्ठति बलमुपास्वेति स
यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्बलस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो बलं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो बलाद्भूय
इति बलाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति॥ ८॥ अन्नं वाव बलाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि दश रात्रीर्नाश्नीयाद्यद्यु

श्च बोद्धा भवति एवमेवेदमिति॥ तत एवं निश्चित्य तदुक्तार्थस्य कर्त्ता अनुष्ठाता भवति॥ विज्ञाता अनुष्ठानफलस्यानुभविता भव
तीत्यर्थः॥ किं च बलस्य माहात्म्यं बलेन वै पृथिवी तिष्ठतीत्यादि ऋज्वर्थं॥ ८॥ अन्नं वाव बलाद्भूयो बलहेतुत्वात्कथं बलहेतुत्व
मित्युच्यते॥ यस्माद्बलकारणमन्नं तस्माद्यद्यपि कश्चिद्दश रात्रीर्नाश्नीयात्सोऽन्नोपयोगनिमित्तस्य बलस्य हान्या म्रियते न चेन्म्रि
यते यद्यु ह जीवेद्दृश्यंते हि मासमप्यनश्नंतो जीवंतोऽथ च ९९ चिज्जीवेत्तदा जीवन्नपि सोऽद्रष्टेति संबंधः॥ कथमशनशून्यस्य जीवनमित्या

अ०
७

राम
८

अन्नोपयोगाभावे बलहानिरिति व्यतिरेकमुक्त्वा तदुपयोगे बलं भवतीत्यन्वयमन्वाचष्टे॥ अथेति॥ अथ यदाऽन्नस्यायै इत्यपि पाठोऽस्ति॥
तत्राऽन्नस्यायी इत्येतदेव पदं अन्नाप्तिपरतया व्याख्येयमपीकारमेकारत्वेन विपरिणमय्य वर्णव्यत्ययांगीकारादित्याह॥ आयै इत्येतदिति

सञ्जीवन्नप्यद्रष्टा भवति श्रोताऽपि तन्न एवाश्रोतेत्यादि पूर्वविपरीतं सर्वं भवति॥ अथ यदा बहून्यहान्यनशितो दर्शनादिक्रिया
स्वसमर्थः सन्नन्नस्यायी आगमनमायोऽन्नस्य प्राप्तिरित्यर्थः सा यस्य विद्यते सोऽन्नस्य आयी आयै इत्येतद्वर्णव्यत्ययेन एकारस्य
व्यत्ययेन ईकारांतत्वेनाथाऽन्नस्यायै इत्यपि पाठे एवमेवार्थः द्रष्टेत्यादिकार्यश्रवणात् दृश्यते ह्यन्नोपयोगे दर्शनादिसामर्थ्यं न तु
दशास्नवतोऽन्नमुपास्वेति फलं चाऽन्नवतः प्रभूतान्नान्वै स लोकानन्नवतः प्रभूतोदकांश्चान्नपानयोर्नित्यसंबंधाल्लोकानभिसि

अद्रष्टाऽश्रोताऽमंताऽबोद्धाऽकर्त्ताऽविज्ञाता भवत्यथाऽन्नस्यायै द्रष्टा भवति श्रोता भवति मंता भवति बोद्धा भवति कर्त्ता भ-
वति विज्ञाता भवत्यन्नमुपास्स्वेति स योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽन्नवतो वै स लोकानन्नवतोऽभिसिध्यति यावदन्नस्य गतं तत्राऽस्य
यथाकामचारो भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवोऽन्नाद्भूय इत्यन्नाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति॥ १॥ आ
पो वा अन्नाद्भूयस्यस्तस्माद्यदा सुवृष्टिर्न भवति व्याधीयंते प्राणा अन्नं कनीयो भविष्यतीत्यथ यदा सुवृष्टिर्भवत्यानं
दिनः प्राणा भवंत्यन्नं बहु भविष्यतीत्याप एवेमा मूर्त्ता येयं पृथिवी यदंतरिक्षं यद्द्यौर्यत्पर्वता यद्देवमनुष्याः पशवश्च

ध्यति समानमन्यत्॥ १॥ आपो वा अन्नाद्भूयस्योऽन्नकारणत्वाद्यस्मादेवं तस्माद्यदा यस्मिन्काले सुवृष्टिः सस्यहिता शोभना
वृष्टिर्न भवति तदा व्याधीयंते प्राणा दुःखिनो भवंति॥ किंनिमित्तमित्याह॥ अन्नमस्मिन्संवत्सरेनः कनीयोऽल्पतरं भविष्यतीत्यथ

द्रष्टाऽश्रोतेत्याद्यन्नकार्यस्य श्रवणादपि पाठांतरमन्नप्राप्तिपरतया व्याख्येयमित्याह॥ द्रष्टेत्यादीति॥ कथं तदन्नकार्यमित्याशंक्यान्वयव्य-
तिरेकौ दर्शयति॥ दृश्यते हीति॥ १॥ अपां कारणत्वेनाऽन्नाद्भूयस्त्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयति॥ यस्मादित्यादिना॥ ॥ ६ ॥ ६ ॥

अपां सर्वजगदात्मकत्वाच्चान्नात् भूयस्त्वमुचितमित्याह ॥ अप्संभवत्वादिति ॥ दधिपयःप्रभृत्याकृतिपरिणामत्वादन्तरिक्षादेरप्संभवत्वमव
धेयं अपां सर्वमूर्तात्मकत्वमुपसंहरति ॥ तस्मादाहेति ॥ १० ॥ इति शब्दस्तदाहुरित्यनेन संबध्यते वैशब्दार्थं दर्शयति ॥ प्रसिद्धमिति ॥ अथे

सुखिनो हृष्टाः प्राणिनो भवन्त्यन्नं बहु प्रभूतं भविष्यतीत्यप्संभवत्वान्मूर्तस्यान्नस्याप एवेमा मूर्ता मूर्तभेदाकारपरिणता इति
मूर्ता येयं पृथिवी यदन्तरिक्षमित्यादि आप एवेमा मूर्ताः अतोऽप उपास्स्वेति फलं स यो ऽपो ब्रह्मेत्युपास्ते ॥ आप्नोति सर्वान्कामान्मूर्तिम
तो विषयानित्यर्थः ॥ अप्संभवत्वाच्च तृप्तेरबुपासनात्तृप्तिमांश्च भवति समानमन्यत् ॥ १० ॥ तेजो वा अद्भ्यो भूयस्तेजसोऽप्कारणत्वा
त्कथमप्कारणत्वमित्याह ॥ यस्मादद्भ्यो निस्तेजस्तस्मात्तद्वा एतत्तदेतत्तेजो वायुमागृह्यावष्टभ्य स्वात्मना निश्चलीकृत्य वायुं

वयांसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतंगपिपीलकमाप एवेमा मूर्त्ता अप उपास्स्वेति स यो ऽपो ब्रह्मेत्युपास्त
आप्नोति सर्वान्कामांस्तृप्तिमान्भवति यावदपां गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो ऽपो ब्रह्मेत्युपास्ते ऽस्ति भ
गवो ऽद्भ्यो भूय इत्यद्भ्यो वाव भूयो ऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ १० ॥ तेजो वा अद्भ्यो भूयस्तद्वा एतद्वायु
मागृह्याकाशमभितपति तदाहुर्निशोचति नितपति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाथापः सृजते ।

माकाशमभितपति आकाशमभिव्याप्नुवत्तपति यदा तदाहुर्लौकिकाः निशोचति संतपति सामान्येन जगन्नितपति देहा
नतो वर्षिष्यति वा इति प्रसिद्धं हि लोके कारणमभ्युद्यतं दृष्टवतः कार्यं भविष्यतीति विज्ञानं तेज एव पूर्वमात्मानमुद्भूतं दर्शयि
त्वाऽथानन्तरमपः सृजते ऽतो ऽप्स्रष्टृत्वादद्भ्यो भूयस्तेजः ॥ किंचान्यत्तदेतत्तेज एव स्तनयित्नुरूपेण वर्षहेतुर्भवति ॥ कथमूर्ध्वा
भिश्चोर्ध्वगाभिर्विद्युद्भिस्तिरश्चीभिश्च तिर्यग्गताभिश्च सह ह्रादाः स्तननशब्दाश्चरन्ति ॥ तेजसोऽप्कार्यकारणत्वमुपजीव्य फलि

तमाह ॥ तेज एवेति ॥ अथ तेजसो विधान्तरेण कार्यकारणभावं दर्शयति ॥ किंचान्यदिति ॥ तदेवोपपादयति ॥ ऊर्ध्वाभिरिति ॥ तेजसो भूयस्त्वफलमाह ॥

॥तेज इति॥ तमःशब्दार्थमाह॥ बाह्येति॥ बाह्यं तमः शार्वरं प्रसिद्धं आध्यात्मिकं अज्ञानरागादि तदुभयमपहततमस्कानित्यत्र तमःशब्दित

तस्मात्तद्दर्शनादाहुर्लौकिका विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इत्याद्युक्तार्थं अतस्तेज उपास्स्वेति तस्य तेजस उपासनाफलं
तेजस्वी वै भवति तेजस्वत एव च लोकान्भास्वतः प्रकाशवतोऽपहततमस्कान् बाह्याध्यात्मिकाज्ञानाद्यपहततमस्कानप
नीतबाह्याध्यात्मिकादितमस्कानभिसिध्यति ऋज्वर्थमन्यत्॥११॥ आकाशो वाव तेजसो भूयान्वायुसहितस्य तेजसः का
रणत्वादाकाशस्य वायुमागृह्येति तेजसा सहोक्तो वायुरिति पृथगिह नोक्तस्तेजसः कारणं हि लोके कार्याद्भूयो दृष्टं यथा घटादिभ्यो

तदेतदूर्ध्वाभिश्च तिरश्चीभिश्च विद्युद्भिराह्रादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इति तेज एव
तत्पूर्वं दर्शयित्वाथापः सृजते तेज उपास्स्वेति स यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते तेजस्वी वै स तेजस्वतो लोकान्भास्वतोऽपहततम
स्कानभिसिध्यति यावत्तेजसो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवस्तेजसो भूय इ
ति तेजसो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति॥११॥ आकाशो वाव तेजसो भूयानाकाशे वै सूर्याचन्द्रमसावुभौ
विद्युन्नक्षत्राण्यग्निराकाशेनाह्वयत्याकाशेन शृणोत्याकाशेन प्रतिशृणोत्याकाशे रमत आकाशे न रमत आकाशे

मृत्तथाकाशो वायुसहितस्य तेजसः कारणमिति ततो भूयान् कथमाकाशे वै सूर्याचन्द्रमसावुभौ तेजोरूपौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निश्च
तेजोरूपाण्याकाशेऽन्तः यच्च यस्यान्तर्वर्ति तदल्पं भूयस्तरमितरत् किं चाकाशेनाह्वयति चान्यः आकाशेन शृणोति अन्योक्तं च शब्दमन्यः
प्रतिशृणोति आकाशे रमते क्रीडत्यन्योन्यं सर्वस्तथा न रमते चाकाशे बन्ध्वादिवियोगे आकाशे जायते न मूर्तेनावष्टब्धे तथाकाश

मित्यर्थः॥ अपहतशब्दार्थमाह॥ अपनीतेति॥ ११॥ वायोः सकाशादाकाशो भूयानिति वक्तव्ये कथं तेजसो भूयानित्युक्तं अत आह॥ वाय्विति॥
कारणत्वेऽपि कथमाकाशस्य वायुसहितात्तेजसो भूयस्त्वमित्याशङ्क्याह॥ कारणमिति॥ तेजसो वायुसहितादाकाशस्य भूयस्त्वं प्रश्नपूर्वकं प्र

नद्भूयस्त्वफलमाह ॥ अनद्दति ॥ कथमाकाशोपासकस्य प्रकाशवल्लोकप्राप्तिरित्याशङ्क्याह ॥ प्रकाशाकाशयोरिति ॥ १२ ॥ नपुंसक-
लिङ्गेऽश्रुतं पुल्लिङ्गत्वेन कथं व्याख्यातमित्याशङ्क्य पुल्लिङ्गोपक्रममाश्रित्याह ॥ लिङ्गव्यत्ययेनेति कथं पुनः स्मरणस्याकाशाद्भूयस्त्वमित्या-

मत आकाशमुपास्स्व फलं शृण्वाकाशवतो वै विस्तारयुक्तान्स विद्वान्लोकान्प्रकाशवतः प्रकाशाकाशयोर्नित्यसंबंधात्प्र-
काशवतश्च लोकान्संबाधान्संबाधनं संबाधः संबाधोऽन्योन्यपीडा तद्रहितानसंबाधानुरुगायवतो विस्तीर्णगतीन्विस्तीर्ण-
प्रकाशान्लोकानभिसिध्यति ॥ यावदाकाशस्येत्याद्युक्तार्थं ॥ १२ ॥ स्मरो वा आकाशाद्भूयः स्मरणं स्मरोऽन्तःकरणधर्मः स-
आकाशाद्भूयानिति द्रष्टव्यं लिङ्गव्यत्ययेन स्मर्तुः स्मरणे हि सति आकाशादि सर्वमर्थवत् स्मरणवतो भोग्यत्वादसति तु स्मरणे स-

जायत आकाशमभिजायत आकाशमुपास्स्वेति स य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्त आकाशवतो वै स लोकान्प्रकाशा-
वतोऽसंबाधानुरुगायवतोऽभिसिध्यति यावदाकाशस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति य आकाशं ब्रह्मेत्यु-
पास्तेऽस्ति भगव आकाशाद्भूय इत्याकाशाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ १२ ॥ स्मरो वा आकाशाद्भू-
यस्तस्माद्यद्यपि बहव आसीरन्न स्मरन्तो नैव ते कंचन शृणुयुर्न मन्वीरन्न विजानीरन्यदा वाव ते स्मरेयुरथ शृणुयु-
रथ मन्वीरन्नथ विजानीरन्स्मरेण वै पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशून्स्मरमुपास्स्वेति स यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते यावत्स्म-

दृष्टवत्सदेवासत्कार्याभावान्नापि सत्त्वं स्मृत्यभावे शक्यमाकाशादीनामवगन्तुमित्यतः स्मरणस्याकाशाद्भूयस्त्वं दृश्यते हि
लोके स्मरणस्य भूयस्त्वं यस्मात्तस्माद्यद्यपि समुदिता बहव एकस्मिन्नासीरन्नुपविष्टाः तेन आसीना अन्योन्यभाषितमपि न

शङ्काह ॥ स्मरणे हीति ॥ अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकं दर्शयति ॥ असतीति ॥ आकाशादेः स्मरणाभावेऽपि सत्त्वमङ्गीकृत्य भोग्यत्वाभावादानर्थ-
क्यमुक्तं संप्रत्यस्मरणे सत्त्वमेव नास्तीत्याह ॥ नापीति ॥ स्मरणस्य भूयस्त्वमनुभवानुसारेण साधयति ॥ दृश्यते हीति ॥ हिशब्दार्थो यस्मादि-

स्मरणाभावे श्रवणाद्यभावव्यतिरेकमुक्त्वा तद्भावे तद्भावमन्वयमाह ॥ यदेति ॥ इतश्चास्ति स्मरणस्य भूयस्त्वमित्याह ॥ तथेति ॥ तद्भूयस्त्वे
स्मरंतश्चेत्स्युर्नैव ते कंचन शब्दं शृणुयुस्तथा न मन्वीरन्मंतव्यं चेत्स्मरेयुस्तदा मन्वीरन्स्मृत्यभावत्वान्न मन्वीरन् तथा न विजा
नीरन् यदा वाव ते स्मरेयुर्मंतव्यं विज्ञातव्यं श्रोतव्यं चाथ शृणुयुरथ मन्वीरन्नथ विजानीरन् तथा स्मरेणैव मम पुत्रा एत इति पु
त्रान्विजानाति स्मरेण पशून् अतो भूयस्त्वात्स्मरमुपास्स्वेति उक्तार्थमन्यत् ॥ १३ ॥ आशा वाव स्मराद्भूयसी अप्राप्तवस्त्वाकांक्षा आ
शा तृष्णा काम इति या माहुः पर्यायैः सा च स्मराद्भूयसी कथमाशया ह्यंतःकरणस्थया स्मरति स्मर्तव्यं आशा विषयरूपं स्मरन्न

तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः स्मराद्भूय इति स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भ
गवान्ब्रवीत्विति ॥ १३ ॥ आशा वाव स्मराद्भूयस्याशेद्धो वै स्मरो मंत्रानधीते कर्माणि कुरुते पुत्राꣳश्च पशूꣳश्चेच्छ
त इमं च लोकममुं चेच्छत आशामुपास्स्वेति स य आशां ब्रह्मेत्युपास्त आशयास्य सर्वे कामाः समृद्ध्यन्त्यमोघा हास्या
शिषो भवंति यावदाशाया गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति य आशां ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आशाया भूय इत्या
शाया वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ १४ ॥

((सौ स्मरो भवति अत आशेद्धः आशयाभिवर्द्धितः स्मरभूतः स्मरन्नृगा
दीन्मंत्रानधीते अधीत्य च तदर्थं ब्राह्मणेभ्यो विधींश्च श्रुत्वा कर्माणि कुरुते तत्फलाशयैव पुत्रांश्च पशूंश्च कर्मफलभूतानिच्छते अभि
वांछत्याशयैव तत्साधनान्यनुतिष्ठति इमं च लोकमाशेद्ध एव स्मरन् लोकसंग्रहहेतुभिरिच्छत्यमुं च लोकमाशेद्धः स्मरंस्तत्सा
धनानुष्ठानेनेच्छते आशारशनावबद्धं स्मराकाशादिनामपर्यंतं जगच्चक्रीभूतं प्रतिप्राणि अत आशायाः स्मरादपि भूयस्त्वमि
त्यत आशामुपास्स्व यस्त्वाशां ब्रह्मेत्युपास्ते ॥ शृणु तस्य फलं आशया सदोपासितयास्योपासकस्य सर्वे कामाः समृध्यन्ति स
मृद्धिं गच्छंति ॥ अमोघा हास्याशिषः प्रार्थनाः सर्वा भवंति ॥ ((फलितमाह ॥ अत इति ॥ १४ ॥ आशाया भूयस्त्वमाकांक्षापूर्वकमुत्थापय

॥१४॥ प्राणस्य सर्वास्पदत्वेन भूयस्त्वं कथयति ॥ नामोपक्रममिति ॥ प्रकृतश्रुतिवशान्नामोपक्रमे यस्य जगतोऽस्ति तत्तथा पाठक्रममेवाश्रि
त्याशा अंते यस्यास्ति तज्जगत्तथेति विग्रहः कार्यकारणत्वं क्वाचित्कमुपादानोपादेयत्वं निमित्तनैमित्तकत्वमपि क्वाचित्कमेवोत्तरोत्तरभूयस्तया
पूर्वस्मात्पूर्वस्मान्नामादेरुत्तरोत्तरं वागादि भूयस्त्वेनेति यावत्स्मृतिनिमित्तः सद्भावो यस्य तत्तथा आशास्वेवेत्याशानापाशैः सर्वतो विपाशि
तमित्यत्र दृष्टांतमाह ॥ बिसमिवेति ॥ बिसशब्दो नालविषयः यथोक्तं जगद्यस्मिन्नर्पितं स एव भूयानिति संबंधः ॥ सर्वस्य जगतस्तस्मि
न्नर्पितत्वमेव दृष्टांतद्वारा स्पष्टयति ॥ येन चेति ॥ सर्वतो व्यापिनेति तस्यैव स्फुटीकरणमंतर्बहिर्गतेनेति ॥ प्राणस्याशायाः सकाशाद्भूयस्त्व

यत्प्रार्थितं सर्वं तदवश्यं भवतीत्यर्थः यावदाशाया गतमित्यादि पूर्ववत् ॥१४॥ नामोपक्रममाशांतं कार्यकारणत्वेन निमित्तनैमि
त्तिकत्वेन चोत्तरोत्तरभूयस्तया वस्थितं स्मृतिनिमित्तसद्भावमाशारशनापाशैर्विपाशितं सर्वं सर्वतो बिसमिव तंतुभिर्यस्मिन्प्रा
णेसमर्पितं येन च सर्वतो व्यापिनांतर्बहिर्गतेन सूत्रेण मणिगणा इव सूत्रेण ग्रथितं विधृतं च स एष प्राणो वै आशाया भूयान्कथम

प्राणो वा आशाया भूयान्यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पितं ॥ ॥

स्य भूयस्त्वमित्याह दृष्टांतेन समर्थयंस्तद्भूयस्त्वं यथा वै लोके रथचक्रस्यारा रथनाभौ समर्पिताः संप्रोताः संप्रवेशिता इ
त्येतदेवमस्मिँल्लिंगसंघातरूपे प्राणे प्रज्ञात्मनि देहिके मुख्ये यस्मिन्परा देवता नामरूपव्याकरणायादर्शादिव प्रतिबिंबवज्जीवे
नात्मनानुप्रविष्टा यश्च महाराजस्येव सर्वाधिकारी राज्ञ इव तस्य ॥ साकांक्षापूर्वकं समर्थयते ॥ कथमित्यादिना ॥ लिंगानां व्यष्टीनां संघा
तः समुदायस्तद्रूपे समष्ट्यात्मनीति यावत् ॥ उपाधितद्वतोरैक्यमभिप्रेत्य विशिनष्टि ॥ प्रज्ञात्मनीति ॥ तस्यैवाध्यात्ममधिभूतमधिदैवं
चावस्थानं सूचयति ॥ देहिक इति ॥ प्राणांतरं व्यावर्तयति ॥ मुख्य इति ॥ यथोक्ते स्मिन्प्राणे सर्वं समर्पितमित्युत्तरत्र संबंधः ॥ प्रज्ञात्मनीति प
रमात्मोपाधित्वं प्राणस्योक्तं तदुपपादयति ॥ यस्मिन्निति ॥ तस्मिन्सर्वं समर्पितमिति पूर्ववत्संबंधः ॥ किमिति चक्षुरादिषु विद्यमानेषु मुख्य

प्राणस्येश्वरंप्रतिसर्वाधिकारेश्रुत्यंतरंप्रमाणयति॥कस्मिन्निति॥ईश्वरंप्रतिप्राणस्यैवोपाधित्वेहेत्वंतरमाह॥यस्येति॥अत्रापिपूर्ववद
न्वयः प्राणःछायावदीश्वरमनुगच्छतीत्यत्रश्रुत्यंतरंप्रमाणयति॥तद्यथेति॥भूतमात्राःशब्दादयःपृथिव्यादयश्चविषयाःप्रज्ञामात्रा
सुशब्दादिबुद्धिषुतज्जनकेंद्रियेषुचेत्यर्थः॥भवतुनामप्राणेर्पितत्वंतथापिकथंप्राणस्यच्छायावदीश्वरंप्रत्यनुगतिस्तत्राह॥सएव
इति॥कौषीतकिनांश्रुतिरितिशेषः॥प्राणस्ययथोक्तविशेषणविशिष्टत्वमतःशब्दार्थः॥आख्यातभागमनूद्यावशिष्टंमंत्रंव्याकरोति

कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्तउत्क्रान्तोभविष्यामिकस्मिन्वाप्रतिष्ठितेप्रतिष्ठास्यामीतिसप्राणमसृजतेतिश्रुतेः॥यस्यच्छायेवानु
गतईश्वरंतद्यथारथस्यारेषुनेमिरर्पितानाभावराअर्पिताएवमेवैताभूतमात्राःप्रज्ञामात्रास्वर्पिताःप्रज्ञामात्राःप्राणेर्पिताः
सएषप्राणएवप्रज्ञात्मेतिकौषीतकीयानामतएवमस्मिन्प्राणेसर्वंयथोक्तंसमर्पितं॥अतःसएषप्राणोऽपरतंत्रःप्राणेन

प्राणःप्राणेनयातिप्राणःप्राणंददातिप्राणायददातिप्राणोहपिताप्राणोमाताप्राणोभ्राताप्राणःस्वसाप्राणआ
चार्यःप्राणोब्राह्मणःसयदिपितरंवामातरंवाभ्रातरंवास्वसारंवाचार्यंवाब्राह्मणंवाकिंचिद्भृशमिवप्रत्याह

स्वशक्त्यैवयाति॥नान्यगतंगमनादिक्रियास्वस्यसामर्थ्यमित्यर्थः॥सर्वंक्रियाकारकफलभेदजातंप्राणएवनप्राणाद्बहि
र्भूतमस्तीतिप्रकरणार्थः॥प्राणःप्राणंददातियद्ददातितत्स्वात्मभूतमेवयस्मैददातितदपिप्राणायैवातःपित्राद्यात्मा
पिप्राणएव॥कथंपित्रादिशब्दानांप्रसिद्धार्थोत्सर्गेणप्राणविषयत्वमित्युच्यते ५॥एवमिति॥प्राणःप्राणेनयातीत्यस्यार्थमाह॥अत
इति॥सर्वास्यदत्वादितियावत्प्राणःप्राणेनयातीत्यादेःप्राणोह्येवैतानिसर्वाणिभवतीत्यंतस्यतात्पर्यंसंक्षिप्यकथयति॥सर्वमिति॥दातुर्दे
यस्यसंप्रदानस्यचप्राणाभिन्नत्वंप्रकटयति॥प्राणइति॥तदपीतिदीयमानमुच्यतेस्वस्यसंप्रदानस्यचप्राणाभिन्नत्वात्प्राणायैवेत्युक्तं॥
प्राणस्यसर्वात्मत्वमतःशब्दार्थः॥प्रसिद्धिरनतिक्रमणीयेतिशंकते॥कथमिति॥अन्वयव्यतिरेकाभ्यांपित्रादिशब्दानांप्राणविषयत्वात्तत्प्र

अन्वयव्यतिरेकावेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति॥कथमित्यादिना॥पित्रादिषु प्राणे सति पित्रादिशब्दानां प्रयुज्यमानत्वमन्यथा चाप्रयुज्यमा
नत्वं नदित्युच्यते॥त्वंकारादियुक्तमित्यादिपदेन तिरस्कारप्रभेदो गृह्यते॥पित्रादिष्वप्रियवादिनं प्रति विवेकिनां धिक्कारवचने हेतुमाह॥
पितृहेति॥सति प्राणे पित्रादिषु पित्रादिशब्दानां प्रयुज्यमानत्वमित्यन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह॥अथेति॥समस्य पुंजीकृत्य व्यत्यस्याव
यवान्विभज्येत्यर्थः॥यद्यपीत्युपक्रमादेवमपीत्येतत्तथापीत्यस्मिन्नर्थे द्रष्टव्यं न देवातिरिक्तनरं कर्म विशिनष्टि॥समासेति॥अवयववि

सति प्राणे पित्रादिषु पित्रादिशब्दप्रयोगात्तदुत्क्रान्तौ च प्रयोगाभावात्कथं तदित्याह॥स यः कश्चित्पित्रादीनामन्यतमं यदि
भृशमिव तदननुरूपमिव किंचिद्वचनं त्वंकारादियुक्तं प्रत्याह॥तदैनं पार्श्वस्था आहुर्विवेकिनो धिक्कारस्तु धिगस्तु त्वामिति
वं पितृहा वै त्वं पितृहन्तेत्यादि॥अथैनानेवोत्क्रान्तप्राणांस्त्यक्तदेहान्याध्यावद्यपि शूलेन समासं समस्य व्यतिषंदहेत्व्यस

धिक्त्वास्त्वित्येवैनमाहुः पितृहा वै त्वमसि मातृहा वै त्वमसि भ्रातृहा वै त्वमसि स्वसृहा वै त्वमस्याचार्यहा वै त्वम
सि ब्राह्मणहा वै त्वमसीत्यथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणाञ्छूलेन समासं व्यतिषंदहेन्नैवैनं ब्रूयुः पितृहासीति न मातृ
॰हासीति

स्य संदहेदेवमतिक्रूरमपि कर्म॥समासव्यासादिप्रकारेण दहनलक्षणं तद्देहसंबद्धमेव कुर्वाणं नैवैनं ब्रूयुः पि
तृहेत्यादि तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते एतत्पित्राद्याख्यो प्राण एवेति तस्मात्प्राणो ह्येवैतानि पित्रादीनि सर्वाणि भवति च
॰लानि स्थिराणि च स वा एष

भजनमादिशब्दार्थः॥तद्देहसंबद्धमित्यत्र तच्छब्दार्थः पित्रादिविषयः॥यद्यप्युत्क्रान्तप्राणेष्वपि देहेषु
पित्रादिशब्दो दृष्टस्तथापि नासौ मुख्यस्तद्विषये क्रूरकर्मानुष्ठानेऽपि शिष्टगर्हादृष्टेरिति भावः॥उक्तान्वयव्यतिरेकफलमुपसंहरति॥त
स्मादिति॥प्राणस्यैव पित्रादिसंज्ञकत्वे किं स्यादित्याशंक्याह॥तस्मात्प्राणो हीति॥प्राणस्य भूयस्त्वमेवं व्युत्पाद्य तद्विज्ञानफलमाह॥स
वा इति॥प्राणविद्तिवादी भवतीति संबंधः॥कथं प्राणवित्त्वमित्यपेक्षायामाह॥एवमिति॥सर्वात्मत्वं यथोक्तप्रकारः फलतोऽनुभवः

ननु दर्शनेनैव प्राणवित्त्वसिद्धेः सति किमिति मननविज्ञाने पृथगुपन्यस्येते तत्राह ॥ मननविज्ञानाभ्यां हीति ॥ उक्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपत्तिसहकृताद्वाक्याद्यत्प्राणविषयं ज्ञानं जायते तदत्र विज्ञानं विवक्ष्यते तत्फलसाक्षात्करणं दर्शनमिति भेदः ॥ मननविज्ञाने विना दर्शनासंभवात्तः शब्दार्थः ॥ एवं मननादिद्वारेणेति यावत् ॥ अतिवादित्वमुत्पादयति ॥ नामादीति ॥ नापह्नुवीतेत्युक्तं व्यक्तीकरोति ॥ कस्मादिति ॥ यद्यस्मादयं विद्वानात्मत्वेन सर्वेश्वरः प्राणोऽस्मीत्युपगतवांस्तस्मादपह्नवहेत्वभावादात्मनोऽतिवादित्वं नापह्नुवीतेत्यर्थः ॥

यथोक्तप्रकारेण पश्यन्फलतोऽनुभवन्नेवं मन्वान उपपत्तिभिश्चिन्तयन्नेवं विजानन्नुपपत्तिभिः संयोज्यैवमेवेति निश्चयं कुर्वन्नित्यर्थः मननविज्ञानाभ्यां हि संभूतः शास्त्रार्थो निश्चितो दृष्टो भवेदत एवं पश्यन्नतिवादी भवति ॥ नामाद्याशांतमतीत्य वदनशीलो भवतीत्यर्थः ॥ तं चेद्ब्रूयुस्त्वं यदि एवमतिवादिनं सर्वेदा सर्वैः शब्दैर्नामाद्याशांतमतीत्य वर्तमानं प्राणमेव

न भ्रातृहासीति न स्वसृहासीति नाचार्यहासीति न ब्राह्मणहासीति प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवति तं चेद्ब्रूयुरतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीत ॥ १५ ॥ एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति सोऽहं भगवः ॥ १ ॥

वदत्येवं पश्यन्तमतिवदनशीलमतिवादिनं ब्रह्मादिस्तंबपर्यन्तस्य हि जगतः प्राण आत्माहमिति ब्रुवाणं यदि ब्रूयुरतिवाद्यसीति बाढमतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीत कस्माद्ध्यसावपह्नुवीत यस्य प्राणं सर्वेश्वरमयमस्मीत्यात्मत्वेनोपगतः ॥ १५ ॥ स एष नारदः सर्वातिशयं प्राणं स्वमात्मानं सर्वात्मानं श्रुत्वा नातः परमस्तीत्युपरराम ॥ न पूर्ववत्किमस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति पप्रच्छ यतस्तमेवं ॥ १५ ॥ अत्र प्राणान्तमुपदेशं श्रुत्वा नारदस्य तूष्णींभावे किंकारणमित्याशंकायामाह ॥ स एष इति ॥ कथं तस्योपरतिरवगतेत्याशंक्याह ॥ न पूर्ववदिति ॥ किमिति तर्हि मासापामुपेक्षायां स्वयमेवाचार्योऽनुत्पादयतीत्याशंक्याह ॥ तमेवमिति ॥ एतस्माज्जायते प्राण इति श्रुत्यंतरात्प्राणस्य विकारत्वेनानृतत्वं वाचारंभणं विकारो

तेनेति यावत्परिनिष्ठत्वे कथमकृतार्थत्वमित्याशंक्य मिथ्याज्ञानशालित्वादित्याह ॥ परमार्थेति ॥ न च तस्योपेक्षाहेत्वमित्याह ॥ योग्यमिति ॥
मिथ्याग्रहविशेषो नास्ति प्राणात्परमित्यभिमानः ॥ कथं तर्हि प्राणविदोऽतिवादित्वमुक्तं तत्राह ॥ नामादीति ॥ कस्तर्हि परमार्थतोऽतिवादीत्या
शंक्याह ॥ एष त्विति ॥ सोऽतिवादीति यतः सनत्कुमारस्याभिप्रायोऽत एवाहेति योजना नानुनारदस्य नाप्यपि सत्यविज्ञानमुत्पन्नं कथं सत्येनातिव

विकारानृतब्रह्मज्ञानेन परितुष्टमकृतार्थं परमार्थसत्यातिवादिनमात्मानं मन्यमानं योग्यं शिष्यं मिथ्याग्रहविशेषाद्वि
प्रच्यावयन्नाह भगवान्सनत्कुमारः एष तु वा अतिवदति यमहं वक्ष्यामि न प्राणविदतिवादी परमार्थतः नामाद्यपेक्षं तु तस्याति
वादित्वं यस्तु भूमाख्यं सर्वातिक्रान्तं तत्त्वं परमार्थसत्यं वेद सोऽतिवादीत्यत आह ॥ एष तु वा अतिवदति यः सत्येन परमार्थसत्य
विज्ञानवत्तयाऽतिवदति ॥ सोऽहं त्वां प्रपन्नो भगवन्सत्येनातिवदानि तथा मां विनियुङ्क्ष्व भगवान्यथाहं सत्येनातिवदानीत्यभि

सत्येनातिवदानीति सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १६ ॥ यदा वै विजानात्यथ सत्यं
॥वदति

प्रायः ॥ यद्येवं सत्येनातिवदितुमिच्छसि सत्यमेव तु तावद्विजिज्ञासितव्यमित्युक्त आह नारदः ॥ तथास्तु तर्हि सत्यं
भगवो विजिज्ञासे विशेषेण ज्ञातुमिच्छेयं त्वत्तोऽहमिति ॥ १६ ॥ यदा वै सत्यं परमार्थतो विजानातीदं परमार्थतः सत्यमिति ततोऽनृतं
विकारजातं वाचारम्भणं हित्वा सर्वविकारावस्थं सदेवैकं सत्यमिति तद्वाथ वदति यद्वदति ॥ ननु विकारोऽपि सत्यमेव नामरूपे सत्यं
ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति श्रुतं

॥दानीति पृच्छति तत्राह ॥ तथेति ॥ १६ ॥ यदा वै विजानातीत्यादिवाक्यं
व्याकुर्वन्नुत्तरमाह ॥ यदेति ॥ यदि विध्वंसद्रूपादनुगताद्भिन्नमसदेव स्यादिति त्वभिन्नं सन्मात्रमेव परमार्थसत्यमासीदिति परमार्थतः सत्यपदे
व विजानातीत्यर्थः ॥ विज्ञानप्रकारमभिनयति ॥ इदमिति ॥ ततस्तदा विशिष्टं विकारजातं हित्वा सदेव सत्यमिति ज्ञात्वा यद्वदति तत्सदेव वद
तीति योजना सत्यविज्ञानस्य तद्वदनं प्रति हेतुत्वद्योतनार्थोऽथशब्दः श्रुतेरवष्टम्भेन भेदाभेदवादी शङ्कते ॥ नन्विति ॥ किं च बृहदारण्यकश्रुत्या

॥सत्यमिति॥ द्वितीयं दूषयति॥ नत्विति॥ भेदाभेदयोर्विरोधादेकोपाधावयोगाद्विकारस्य च रज्जुसर्पवन्मिथ्यात्वानुमानादत्यंताबाध्यत्वाभिप्रा-
येण सत्यत्वं श्रुत्यंतरे नैवोक्तमित्यर्थः॥ तर्हि प्राणादिषु सत्यत्वमुक्तमित्याशंक्यांगीकारं स्फोरयति॥ किंतर्हीति॥ इन्द्रियजनितसद्बुद्धिविषय-
त्वापेक्षं भूतत्रयं सदित्युच्यते तदविषयत्वापेक्षं भूतद्वयं त्यदिति व्यवह्रियते तथा च भूतपंचकं सच्च त्यच्चेति व्युत्पत्त्या सत्यमिति यथोक्तं तथा त-
द्बीजभूतयोर्नामरूपयोस्तदात्मकत्वाच्च प्राणानां सत्यत्वं व्यावहारिकमिष्टमित्यर्थः॥ इतश्च प्राणादिषु मिथ्याभूतेष्वपि सत्यश्रुतिरविरुद्धे-
त्याह॥ तद्द्वारेणेति॥ प्राणादीनां व्यावहारिकसत्यत्वानुवादद्वारेणाध्यारोपापवादन्यायेन परमार्थसत्यस्य ब्रह्मणोऽवगतिर्विवक्षितेति तत्त्वान्ने

नरान्सत्यमुक्तं सत्यत्वं श्रुत्यंतरे विकारस्य न तु परमार्थापेक्षमुक्तं॥ किं तर्हि इंद्रियविषयाविषयत्वापेक्षं सच्च त्यच्चेति सत्यमि-
त्युक्तं तद्द्वारेण च परमार्थसत्यस्योपलब्धिर्विवक्षितेति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति चोक्तमिहापि तदिष्टमेव दहतुमाणवि-
षयत्वादपरमार्थसत्यविज्ञानाभिमानादुत्थाप्य नारदं यत्तदेव सत्यं परमार्थतो भूमाख्यं तद्विज्ञापयिष्यामीत्येष विशेषतो

नाविजानन्सत्यं वदति विजानन्नेव सत्यं वदति विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति विज्ञानं भगवो

विवक्षितोऽर्थः॥ नाविजानन्सत्यं वदति यस्त्वविजानन्वदति सोऽग्न्यादिशब्देनाग्न्यादीन्परमार्थसद्रूपान्मन्यमानो वदति॥ न तु ते
रूपत्रयव्यतिरेकेण परमार्थतः संति तथा तान्यपि

॥ अपि सत्यत्वश्रुतिरविरुद्धेत्यर्थः॥ यथोक्तोऽर्थो विवक्षितो बृहदारण्यकश्रुतावित्य-
वगमकमाह॥ प्राणा वा इति॥ ननु श्रुत्यंतरे विकारस्यापि व्यावहारिकं सत्यत्वमिष्टं प्रकृते तु न तदिष्यते भूम्न एव सत्यत्वांगीकारात्तथा च विरो-
धतादवस्थ्यमत आह॥ इहापीति॥ यदि प्राणस्यापि व्यवहारतः सत्यत्वमुपगतं किंतर्हि सनत्कुमारस्य विवक्षितमित्याशंक्याह॥ इह त्विति
यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदतीति यद्वाक्यं तेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां स्फुटयन्नादौ व्यतिरेकमाह॥ नाविजानन्निति॥ परमार्थसत्यमविजा-
नन्नपि वदत्यग्न्यादीनित्याशंक्याह॥ यस्त्विति॥ तर्हि कथं सदेव परमार्थसत्यमिति वदतोऽभीष्टसिद्धिरित्याशंक्याह॥ नन्विति॥ नान्येवात

अतोस्य नास्ति सत्यवादित्वं किंत्वसत्यवादित्वमेवेत्युपसंहरति ॥ इत्यन इति ॥ व्यतिरेकं दर्शयित्वान्वयमन्वाचष्टे ॥ विजानन्नेवेति ॥ अस्तु तर्हि सत्यविज्ञानपूर्वकमतिवादित्वमित्याशङ्क्याह ॥ नचेति ॥ यद्येवं विजिज्ञासाद्वारा सत्यविज्ञानं ज्ञेयमित्येवमिष्टं चेदित्यर्थः ॥ सत्यवदनं प्रति सत्यविज्ञानस्य यथा कारणत्वमुक्तं तथा पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरोत्तरं कारणत्वं द्रष्टव्यमित्यतिदिशति ॥ एवमिति ॥ १७ ॥ विज्ञानका

रूपाणि सद्रूपेण यानि नैव संतीत्यतो नाविजानन्सत्यं वदति विजानन्नेव सत्यं वदति न च तत्सत्यस्य विज्ञानमविजिज्ञासितमप्रार्थितं ज्ञायत इत्याह ॥ विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति ॥ यद्येवं विज्ञानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ एवं सत्यादीनां चोत्तराणां करोत्यन्तानां पूर्वपूर्वहेतुत्वं व्याख्येयं ॥ १७ ॥ यदा वै मनुत इति मतिर्मननं तर्को मन्तव्यविषय आदरः ॥ १८ ॥ आस्तिक्यबुद्धिः श्र

विजिज्ञास इति ॥ १७ ॥ यदा वै मनुतेऽथ विजानाति नामत्वा विजानाति मत्वैव विजानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति मतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १८ ॥ यदा वै श्रद्दधात्यथ मनुते नाश्रद्दधन्मनुते श्रद्दधदेव मनुते श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्येति श्रद्धां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १९ ॥ यदा वै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्दधाति नानिस्तिष्ठञ्छ्रद्दधाति निस्तिष्ठन्नेव श्रद्दधाति निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्येति निष्ठां भगवो विजिज्ञास इति ॥ २० ॥ यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति नाकृत्वा निस्तिष्ठति कृत्वैव निस्तिष्ठति कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति कृतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ २१ ॥

द्धा ॥ १९ ॥ निष्ठा गुरुशुश्रूषादिस्तत्परत्वं ब्रह्मविज्ञानाय ॥ २० ॥ यदा वै करोतीति कृतिरिंद्रियसंयमः चित्तैकाग्रताकरणं च सत्यां हि तस्यां निष्ठादीनि यथोक्तानि भवंति विज्ञानावसानानि ॥ २१ ॥ सापि कृतिर्यदा सुखं लभते ॥

रणीभूतां मतिं व्याचष्टे ॥ मतिरिति ॥ १८ ॥ मननहेतुभूतां श्रद्धां व्याकरोति ॥ आस्तिक्यबुद्धिरिति ॥ १९ ॥ श्रद्धाहेतुं निष्ठां व्याचष्टे ॥ निष्ठेति ॥ २० ॥ निष्ठानिदानं कृतिं विभजते ॥ कृतिरिति ॥ कथं पुनरेतेषामुत्तरमुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य कारणीभवतीति तत्राह ॥ सत्यां हीति ॥ २१ ॥ कृतिस्तर्हि कुतो भवतीति तत्राह ॥ सापीति ॥ यदा सुखं लभे

ननुसुखलाभस्येंद्रियमादिव्यतिरेकेणाभावात्कथंसुखलाभाधीनाकृतिरित्याशंक्याह॥सुखमिति॥वक्ष्यमाणसुखस्यलब्धत्वा
भिमानादेवयथोक्ताकृतिःसिध्यतीत्यर्थः॥सुखंलब्ध्वाकरोतीत्येततदृष्टांतेनसाधयति॥यथेति॥दृष्टफलपुत्रपश्वादितज्जन्यसुखो
देशपूर्विकालोकेकृतिर्दृष्टातथात्मन्यपिसुखंलब्ध्वैवकरोति॥ननुविनातदुद्देशमित्यर्थः॥नन्विंद्रियाणांमनसश्चसंयमपूर्वकंसुखं
भवतितथाचकथंतल्लब्ध्वाकरोतीत्युच्यतेतत्राह॥भविष्यदपीति॥उत्तरग्रंथमाकांक्षापूर्वकमुत्थापयति॥अथेत्यादिना॥२२॥भूम्ना

सुखंनिरतिशयंवक्ष्यमाणंलब्धव्यंमयेतिमन्यतेतदाभवतीत्यर्थः॥यथादृष्टफलसुखाकृतिस्तथेहापि॥नासुखंल
ब्ध्वाकरोति॥भविष्यदपिफलंलब्ध्वेत्युच्यतेतदुद्दिश्यमनृत्युपपत्तेरथेदानींकृत्यादिषूत्तरोत्तरेषुसत्सुसत्यस्वयमेव
प्रतिभास्यतीतिनतद्विज्ञानायपृथग्यत्नःकार्यइतिप्राप्तेततइदमुच्यतेसुखंत्वेवविजिज्ञासितव्यमित्यादिसुखंभगवो

यदावैसुखंलभतेथकरोतिनासुखंलब्ध्वाकरोतिसुखमेवलब्ध्वाकरोतिसुखंत्वेवविजिज्ञासितव्यमि
तिसुखंभगवोविजिज्ञासइति॥२२॥योवैभूमातत्सुखंनाल्पेसुखमस्तिभूमैवसुखंभूमात्वेवविजिज्ञासित
व्यइतिभूमानंभगवोविजिज्ञासइति॥२३॥ विजिज्ञासइति॥२२॥अभिमुखीभूतायाह॥योवैभूमामहन्निरतिश
यंवव्हितिपर्यायाःतत्सुखंततोर्वाक्सातिशयत्वादल्पमतस्तस्मिन्नल्पेसुखंनास्त्यल्पस्याधिकतृष्णाहेतुत्वात्तृष्णाचदुःखं
नहिदुःखबीजंसुखंदृष्टंज्वरादिलोकेतस्माद्युक्तंनाल्पेसुखमस्तीतिअतोभूमैवसुखंतृष्णादिदुःखबीजत्वासंभवाद्भूम्नः॥
॥२३॥किंलक्षणोसौभूमेत्याह॥ वोगविवेषयिकंसुखमस्तीत्याशंक्याह॥ततोर्वागिति॥कथमल्पत्वेपिसुखत्वंनावाप्यतेतत्राह॥
अल्पस्येति॥दुःखस्वरूपांतृष्णामत्यल्पस्यसुखस्यहेतुत्वेपिकथंस्वयंसुखंनभवतीत्याशंक्याह॥नहीति॥अल्पस्यसुखस्यदुःखांतर्भावेसि
द्धफलितमाह॥अतइति॥२३॥भूम्नःसविशेषत्वंनिर्विशेषत्वंवेतिप्रश्नपूर्वकंनिर्विशेषत्वंनिर्धारयति॥किमित्यादिना॥नान्यच्छृणोतिसभू

मेतिसंबंधः किमितिस्पर्शनादिष्वपिसत्सुदर्शनश्रवण
योरेवनिषिद्धत्वेनात्रग्रहणमित्याशंक्याह॥ ॥ ॥

॥ नाम्नेति ॥ अनुक्तानां स्पर्शादीनामुपलक्षणार्थत्वेनात्र द्वयोर्ग्रहणं स्पर्शनादिविषयस्यापि भूम्न्यभावादित्याह ॥ अन्येषामिति ॥ अत्रेति लक्षणवाक्योक्तिस्तत्र हेतुमाह ॥ प्रायश इति ॥ यस्मिन्नधिकरणे तत्त्वविचारणायामन्योऽन्यन्न पश्यति न शृणोति न मनुते न विजानाति स भूमेति द्रष्टृदृश्यादिविकल्पनिषेधेनाध्यासाधिकरणत्वोपलक्षितस्य विकल्पाविषयत्वमेव भूमलक्षणमित्युपसंहरति ॥ एवमिति ॥ उक्तमेव लक्षणं स्फुटयितुं विमृशति ॥ किमत्रेति ॥ लोकप्रसिद्धदर्शनादिविषयत्वाभावमात्रं भूम्नि लक्षणं तन्निषेधेन स्व

यत्र यस्मिन्भूम्नि तत्त्वे नान्यद्द्रष्टव्यमन्येन करणेन द्रष्टान्यो विभक्तो दृश्यान्न पश्यति तथा नान्यच्छृणोति नामरूपयोरेवान्तर्भावाद्विषयभेदस्य तद्ग्राहकयोरेव दर्शनश्रवणयोर्ग्रहणमन्येषां चोपलक्षणार्थत्वेन मननं त्वत्रोक्तं द्रष्टव्यं नान्यन्मनुत इति प्रायशो मननपूर्वकत्वाद्विज्ञानस्य तथा नान्यद्विजानाति ॥ एवंलक्षणो यः स भूमा ॥ किमत्र प्रसिद्धान्यदर्शनाभावो भूम्न उच्यते

यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा ॥

नान्यत्पश्यतीत्यादिना अथान्यं न पश्यत्यात्मानं पश्यतीत्येतत्किं चातो यद्यन्यदर्शनाद्यभावमात्रमित्युच्यते तदा द्वैतसंव्यवहारविलक्षणो भूमेत्युक्तं भवति ॥ अथान्यदर्शनविशेषप्रतिषेधेनात्मानं पश्यतीत्युच्यते तदैकस्मिन्नेव क्रियाकारकफलभेदोऽभ्युपगतो भवेद्यद्येवं को दोषः स्यान्नन्वयमेव दोषः संसारानिवृत्तिः क्रियाकारकफलभेदो हि संसार

ज्ञेयत्वं वेति विमर्शार्थः ॥ कस्मिन्पक्षे को लाभः को वा दोष इति शिष्यः पृच्छति ॥ किं चात इति ॥ आद्यमनूद्य तत्र लाभं दर्शयति ॥ यदीति ॥ अन्यस्य प्रसिद्धस्य दर्शनादेर्विषयत्वं भूम्नि नास्तीत्येतावन्मात्रं तस्य लक्षणमित्युच्यते चेत्सर्वविकल्पातीतः प्रत्यगात्मा भूमेत्यस्य प्रत्यक्षसिद्धिरित्यर्थः ॥ द्वितीयं पक्षमनूद्य तस्मिन्दोषं सूचयति ॥ अथेत्यादिना ॥ तमेव दोषं प्रश्नपूर्वकं स्फुटयति ॥ यद्येवमित्यादिना ॥ सति क्रियाकारकफलभेदे कथं संसारान्निवृत्तिस्तत्राह ॥ क्रियेति ॥ सति भेदे क्रियादेः संसारत्वे लोके दृष्टं तद्वैलक्षण्यादेक

॥आत्मैकत्वेइति॥एकस्मिन्क्रियादिभेदस्यासंभवंदर्शयन्नुत्तरमाह॥नात्मनइति॥द्वितीयपक्षस्यदुष्टत्वेस्पष्टीकृतेप्रथमपक्षस्यापिसमानंदुष्टत्व
मितिशिष्यःशंकते॥अन्येति॥आद्यपक्षेपिनपश्यतीत्येतावतैवदर्शनाद्यभावलाभाद्यत्रेत्यन्यदितिचविशेषणेव्यर्थेस्यातामित्यर्थः॥व्यर्थमेवे
दृशंवचनमित्याशंक्यशिष्यःस्वयमेवब्रूते॥दृश्यतेहीति॥लोकेहियत्रशून्येगृहेनान्यत्पश्यतितदेवंवदत्ययमितिप्रयोगोदृश्यतेनचतस्यनैरर्थ
क्यमिष्टंव्यवहारांगत्वात्यथाचतस्मिन्प्रयोक्तेधनधान्याद्यदर्शनेपिस्तंभादीनगृहंचनपश्यतीतिश्रुतस्यनैरर्थक्यंगम्यतेकिंतुतत्रस्तंभादीनांत
स्यचदर्शनमिष्टंतथायत्रनान्यत्पश्यतीत्यत्रापिविशेषणवैयर्थ्यसमाधानंवक्तव्यमित्यर्थः॥किंविशेषणार्थवत्त्वानुपपत्त्याभूम्न्यधिकरणाधि
कर्तव्यभावःस्वात्मदर्शनंचवाच्यमित्युच्यतेकिंवाश्रुतस्यगतिर्वक्तव्येतिपृच्छ्यतेतत्राद्यंदूषयति॥नेत्यादिना॥तथातत्त्वमसीतिवदित्यर्थः॥निर्द्धा

इत्यात्मैकत्वएवक्रियाकारकफलभेदःसंसारविलक्षणइतिचेन्नात्मनोनिर्विशेषैकत्वाभ्युपगमेदर्शनादिक्रियाकारकफ
लभेदाभ्युपगमस्यशब्दमात्रत्वात्॥अन्यदर्शनाद्यभावोक्तिपक्षेपियत्रेत्यन्यदन्नपश्यतीतिचविशेषणेअनर्थकेस्यातामितिचे
न्नदृश्यतेहिलोकेयत्रशून्येगृहेन्यन्नपश्यतीत्युक्तेस्तंभादीनात्मानंचपश्यतीतिगम्यतेएवमिहापीतिचेन्नतत्त्वमसीत्येकत्वोपदे
शादधिकरणाधिकर्तव्यभेदानुपपत्तेस्तथासदेकमेवाद्वितीयंसत्यमितिषष्ठेनिर्द्धारितत्वाद्दृश्येऽनात्म्येनसंदृशेतिष्ठतिरूपमस्य
विज्ञातारमरेकेनविजानीयादित्यादिश्रुतिभ्यःस्वात्मनिदर्शनाद्यनुपपत्तिः॥यत्रेतिविशेषणमनर्थकंप्राप्तमितिचेन्नाविद्याकृतभे
दापेक्षत्वात्यथासत्येकत्वाद्वितीयत्वबुद्धिमकृतामपेक्ष्यसदेकमेवाद्वितीयमितिसंख्याद्यनर्हत्वमप्युच्यते॥एवंभूम्न्येकस्मिन्नेव
॥यत्रेतिविशेष

रितत्वादधिकरणाधिकर्तव्यभेदानुपपत्तिरिनिशेषः॥यत्त्वन्यन्नपश्यतीतिविशेषणादात्मनःस्वदर्शनंवाच्यमितित
त्राह॥अदृश्यइति॥द्वितीयमनूद्यगतिमाह॥यत्रेत्यादिना॥परिहारभागंदृष्टांतेनस्पष्टयति॥यथेति॥एकस्मिन्नेवभूम्नियत्रेतिविशेष
णमनर्हमपिप्रयुज्यतेप्रसिद्धानुवादेनाधिकरणादिविकल्पाविषयत्वलक्षणस्यभूम्नोलक्षणस्यविवक्षितत्वादित्याह॥एवमिति॥यदवि
द्यावस्थमन्यदर्शनादितदनुवादेननान्यत्पश्यतीतिविशेषणंचभूम्निनविरुध्यतेदर्शनाद्यविषयत्वलक्षणस्यभूम्नोलक्षणस्यविवक्षितत्वा

॥तस्मादिति॥दर्शनादिसकलसांसारिकव्यवहाराभावोपलक्षितं तत्त्वं भूमेत्यर्थः॥अथयत्रेत्यादिवाक्यं व्याकरोति॥अथेति॥परिच्छिन्नस्याविद्याकालभावित्वं दृष्टान्तेन विवृणोति॥यथेति॥तत एव परिच्छिन्नत्वादिति यावत्कथं तदमृतमिति भूम्नि तच्छब्दप्रयोगस्तत्राह

मन्यदर्शनानुवादेन च भूम्नस्तदभावत्वलक्षणस्य विवक्षितत्वान्नान्यत्पश्यतीति विशेषणं तस्मात्संसारव्यवहारो भूम्नि नास्तीति समुदायार्थः॥ अथ यत्राविद्याविषयेऽन्योऽन्येनान्यत्पश्यतीति तदल्पमविद्याकालभावीत्यर्थः॥ यथा स्वप्नदृश्यं वस्तु प्राक्प्रतिबोधात्तत्कालभावीति तद्वत्तत एव तन्मर्त्यं विनाशि स्वप्नवस्तुवदेव तद्विपरीतो भूमा यस्तदमृतं तच्छब्दोऽमृतत्वपरः॥ स तर्ह्येवंलक्षणो भूमा हे भगवो भगवन्कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्युक्तवन्तं नारदं प्रत्याह सनत्कुमारः स्वे महिम्नीति स्वे

थ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यं स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति॥ गो अश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासभार्यं क्षेत्राण्यायतनानीति नाहमेवं ब्रवीमि ब्रवीमीति होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इति॥२४॥

आत्मीये महिम्नि माहात्म्ये विभूतौ प्रतिष्ठितो भूमा यदि प्रतिष्ठामिच्छसि क्वचिद्यदि वा परमार्थमेव पृच्छसि न महिम्न्यपि प्रतिष्ठित इति ब्रूमोऽप्रतिष्ठितोऽनाश्रितो भूमा क्वचिदपीत्यर्थः॥ यदि स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितो भूमा कथं तर्ह्यप्रतिष्ठ उच्यते शृणु गोअश्वादीह महिमेत्याचक्षते। गावश्चाश्वाश्च गोअश्वं द्वन्द्वैकवद्भावः॥ सर्वत्र गवाश्वादिर्महिमेति प्रसिद्धं तदाश्रितस्तत्प्रतिष्ठश्चैत्रो भवति यथा नाहमेवं स्वतो ऽन्यं महिमानमाश्रितो

॥तच्छब्द इति॥भूम्नि सुखत्ववचनात्तस्य चाश्रयं पृच्छति॥स तर्हीति॥व्यवहारदृष्ट्या प्रश्नो वस्तुदृष्ट्या वेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह॥इत्युक्तवन्तमिति॥द्वितीयमनूद्य निराकरोति॥यदीति॥पूर्वापरविरोधमाशंक्य परिहरति॥यदीत्यादिना॥भूम्नः स्वतोऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितत्वाभावोऽत्रोच्यते॥तत्रान्यो हीत्यादिवाक्यस्य हेतुत्वेन हेतुनानेनाव्यवहितेन नाहमेवं ब्रवीमीत्यस्य संबंध इति योजना॥

कथं तर्हि ब्रवीति भगवानित्याशंक्याह ॥ किं त्विति ॥ २४ ॥ अवतारितमेव वाक्यं प्रश्नपूर्वकमवतार्य व्याचष्टे ॥ कस्मादित्यादिना ॥ उक्तमेवा
र्थं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति ॥ सतीति ॥ अहंकारात्मत्वोपदेशस्याभिप्रायमाह ॥ यत्रेति ॥ कोऽसावहंकारेणादिश्यत इत्याशंक्य प्रयोजनानुवा
दपूर्वकमाह ॥ द्रष्टुरिति ॥ अहंकारादेशात्पृथगात्मादेशस्य तात्पर्यमाह ॥ अहंकारेणेति ॥ उक्तात्मविज्ञानवतः कृतकृत्यतामाह ॥ आत्मैवेति

नान्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इति व्यवहितेन संबंधः किं त्वेवं ब्रवीमीति होवाच स एवेत्यादि ॥ २५ ॥ कस्मात्पुनः क्वचिन्न प्रति
ष्ठित इत्युच्यते । यस्मात्स एव भूमाधस्तान्न तद्व्यतिरेकेणान्यद्विद्यते यस्मिन्प्रतिष्ठितः स्यात्तथोपरिष्टादित्यादि समानं सति
भूम्नोऽन्यस्मिन्भूमा हि प्रतिष्ठितः स्यान्न तु तदस्ति स एव तु सर्वमतस्तस्मादसौ न क्वचित्प्रतिष्ठितः । यत्र नान्यत्पश्यतीत्यधिक
रणाधिकर्तव्यतानिर्देशात्स एवाधस्तादिति च परोक्षनिर्देशाद्द्रष्टुर्जीवादन्यो भूमा स्यादित्याशंका कस्यचिन्मा भूदिति अ

स एवाधस्तात्स उपरिष्टात्स पश्चात्स पुरस्तात्स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदꣳ सर्वमित्यथातोऽहंकारादेश एवाह
मेवाधस्तादहमुपरिष्टादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदꣳ सर्वमित्यथात आत्मादेश एवात्मै

थातोऽनन्तरमहंकारादेशोऽहंकारेणादिश्यत इत्यहंकारादेशो द्रष्टुरनन्यत्वदर्शनार्थं भूमैव निर्दिश्यतेऽहंकारेणाहमेवाधस्ता
दित्यादिना अहंकारेण देहादिसंघातोऽप्यादिश्यतेऽविवेकिभिरित्यतस्तदाशंका मा भूदित्यथानन्तरमात्मादेश आत्मनैव केवले
न सत्स्वरूपेण शुद्धेनादिश्यते ॥ आत्मैव सर्वतः सर्वमित्येवमेकमजं सर्वतो व्योमवत्पूर्णमन्यशून्यं पश्यन्स वा एष विद्वान्मनन
विज्ञानाभ्यामात्मरतिरात्मन्येव रती रमणं यस्य सोऽयमात्मरतिस्तथात्मक्रीडो देहमात्रसाधना रतिर्बाह्यसाधना क्रीडा लोके

॥ एकमिति ॥ सजातीयभेदराहित्योक्तिः ॥ अन्यशून्यमिति विजातीयभेदशून्यत्वमुच्यते ॥ रतिक्रीडयोरवान्तरभेदं दर्शयति ॥ देहमात्रे
ति ॥ क्रीडा बाह्यसाधनेत्यत्र लोकसंमतिमाह ॥ लोक इति ॥ देहस्य जीविते च भोगत्यागयोश्च निमित्तं बाह्यं वस्तु तत्र सर्वत्र निरपेक्षो यदृच्छालाभे

॥देहेति॥ जीवन्मुक्तिमुक्त्वा विदेहमुक्तिं दर्शयति॥ सइति॥ स्वाराज्यं निमित्तीकृत्य फलांतरमाह॥ यत एवमिति॥ स्वाराज्यसर्वलोककामचा
रयोरुक्तात्पर्यमाह॥ प्राणादिष्विति॥ यावन्नामोगतं तत्रास्य यथाकामचारो भवतीत्यादिना परिच्छिन्नं परतंत्रं च पूर्वभूमिषु फलमुक्तमत्र तु

क्रीडतीति दर्शनान्नतस्याविदुषः किंतर्हि आत्मविज्ञाननिमित्तमेवोभयं भवतीत्यर्थः॥ मिथुनं द्वंद्वजनितं सुखं तु द्वंद्वनिर
पेक्षं यस्य विदुषस्तथात्मानंदः शब्दादिनिमित्तः आनंदोऽविदुषां न तथास्य विदुषः किं तर्ह्यात्मनिमित्तमेव सर्वं सर्वदा सर्वप्रका
रेण च देहजीवितभोगादिनिमित्तबाह्यवस्तुनिरपेक्ष इत्यर्थः॥ स एवंलक्षणो विद्वान्जीवन्नेव स्वाराज्येऽभिषिक्तः पतितेऽपि देहे
स्वराडेव भवति॥ यत एवं तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति प्राणादिषु पूर्वभूमिषु तत्रास्येति तावन्मात्रपरिच्छिन्नकामचा

वाधस्तादात्मोपरिष्टादात्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदं सर्वमिति स वा एष एवं
पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानंदः॥ स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु
कामचारो भवत्यथ येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवंति तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति॥२५॥

रित्वमुक्तमन्यराजत्वं चार्थे आसंसातिशयत्वाद्यथाप्रामस्वाराज्यकामचारत्वानुवादेन तन्निवृत्तिरिहोच्यते स्वराडित्या
दिना॥ अथ पुनर्येऽन्यथ उक्तदर्शनादन्यथा वैपरीत्येन यथोक्तमेव वा सम्यग्विदुस्तेऽन्यराजानो भवंति॥ अन्यः परो
राजा स्वामी येषां तेऽन्यराजानः ते किंच क्षय्यलोकाः क्षय्यो लोको येषां ते क्षय्यलोका भेददर्शनस्याल्पविषयत्वादल्पं च तन्म
र्त्यमित्यवोचाम तस्माद्ये द्वैतदर्शिनस्ते क्षय्यलोकाः स्वदर्शनानुरूपेणैव भवंत्यत एव तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति

परमानंदप्राप्तौ न द्वा वृत्तिरुच्यते न तु सोपाधिकं रूपमित्यर्थः॥ फलप्रदर्शनद्वारेण स्तुत्वा विद्यामविद्वन्निंदाद्वारापि तां स्तौति॥ अथेत्यादिना॥
ते क्षय्यलोका भवंतीति संबंधः॥ भेददर्शिनां विनाशिफलत्वे हेतुमाह॥ भेददर्शनस्येति॥ परिच्छिन्नस्य विनाशित्ववचनं तस्मादिति परामृ

तथा विदुषः स्वतस्त्वव्यवहारश्चरित्यर्थः॥ क्रीडादिरन्यो व्यवहारः॥ न केवलं ब्राह्मणोक्तमिदं विद्याफलं किंतु मंत्रोक्तं चेत्याह॥ किंचेति॥ तद
च्छब्दार्थः समस्यानिर्दिश्यते स च विद्याफलरूपः न पश्य इति मंत्रमादाय व्याचष्टे॥ पश्यतीत्यादिना॥ सर्वमाप्नोतीति पूर्णता परिच्छेदश्रम

त्यादि स्वाराज्यं प्राप्तस्य प्रकृतस्य विदुष इत्यर्थः॥ प्राक् सदात्मविज्ञानात्स्वात्मनोऽन्यस्मात्सतः प्राणादेर्नामांतस्योत्पत्तिप्रल
याविभूतां सदात्मविज्ञाने तु सतीदानीं स्वात्मत एव संवृत्तेति तथा सर्वोऽप्यन्यो व्यवहारः आत्मत एव विदुषः॥ किंच तदेतस्मिन्नर्थे एषः
श्लोको मंत्रोऽपि भवति न पश्यः पश्यतीति पश्यो यथोक्तदर्शी विद्वानित्यर्थः॥ मृत्युं मरणं रोगं ज्वरादि दुःखतां दुःखभावं चापि न
पश्यति सर्वं ह सर्वमेव स पश्यः पश्यत्यात्मानमेव सर्वं ततः सर्वमाप्नोति सर्वशः सर्वप्रकारैरिति॥ किंच स विद्वान्प्राक्सृष्टिप्रभे

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आशात्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मत
स्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्नमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो ध्यानमात्मतश्चित्तमा
त्मतः संकल्प आत्मतो मन आत्मतो वागात्मतो नामात्मतो मंत्रा आत्मतः कर्माण्यात्मत एवेदं सर्वमिति॥ तदेष श्लोको न प
श्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखतां

दादेकधैव भवत्येकधैव च सन् त्रिधादिभेदैरनंतभेदप्रकारो भवति सृष्टिकाले पुनः संहारकाले
मूलमेव स्वं पारमार्थिकमेकधाभावं प्रतिपद्यते स्वतंत्र एवेति विद्याफलेन प्ररोचयन्नीति॥ अथेदानीं यथोक्ताया विद्यायाः सम्यग
वभासकारणं सुखावभासकारणस्येवादर्शस्य विशुद्धिकारणं साधनमुपदिश्यते॥ आहारशुद्धावाह्रियत इत्याहारः शब्दादिविषयवि
ज्ञानं भोक्तुर्भोगा याह्रियते तस्य विषयोपलब्धिलक्षणस्य

व्यावर्तनेन विवक्षितानन्तु कामिक्रीडादिभावोऽपुरुषार्थत्वप्रसंगादिति द्रष्टव्यं॥ विद्यास्तुतिपौष्कल्यार्थं सगुणविद्याफल
मपि निर्गुणब्रह्मविदाप्नोतीत्याह॥ किंचेति॥ त्रिधा तेजोवन्नरूपेण शब्दस्पर्शादिरादिशब्दार्थः॥ विद्यां तत्फलं तदपेक्षितां स्तुतिं चाभिधायाह
वस्तुद्वाविन्यादेस्तात्पर्यमाह॥ अथेति॥ रागद्वेषविमुक्तैस्तु विषयानिंद्रियैश्चरन्नित्यादिस्मृतिमाश्रित्याहारशब्दं व्याकरोति॥ आह्रियत इति॥ क

र्थनस्याह्रियमाणत्वं तदाह॥ भोक्तुरिति॥ कीदृशी तस्य
शुद्धिरित्याशंक्याह॥

॥रागेति॥ आहारशुद्धिफलमाह॥ तस्यामिति॥ अंतःकरणशुद्धिफलं कथयति॥ सत्त्वेति॥ स्मृतिलाभफलं दर्शयति॥ तस्यां चेति॥ भवतीत्याहारशुद्धिरपेक्षितेति शेषः॥ प्रकृतवाक्यतात्पर्यमुपसंहरति॥ यत इति॥ तस्मै मृदितकषायायेत्यादिवाक्यमवतार्य व्याचष्टे॥ सर्वमिति॥ आगतिं गति

विज्ञानं तस्य शुद्धिराहारशुद्धी रागद्वेषमोहदोषैरसंस्पृष्टं विषयविज्ञानमित्यर्थः तस्यामाहारशुद्धौ सत्यां तद्वतोऽन्तःकरणस्य सत्त्वस्य शुद्धिर्नैर्मल्यं भवति॥ सत्त्वशुद्धौ च सत्यां यथावगते भूमात्मनि ध्रुवाऽविच्छिन्ना स्मृतिरविस्मरणं भवति॥ तस्यां च लब्धायां स्मृतिलंभे सति सर्वेषामविद्याकृतानर्थपाशरूपाणामनेकजन्मांतरानुभवभावनाकठिनीकृतानां हृदयाश्रयाणां ग्रंथीनां विप्रमोक्षो विशेषेण प्रमोक्षणं विनाशो भवतीति यत एतदुत्तरोत्तरं यथोक्तमाहारशुद्धिमूलं तस्मात्सा कार्येत्यर्थः॥ सर्वं शास्त्रार्थमशेषत उक्त्वाख्यायिका

सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश इति स एकधा भवति त्रिधा भवति पंचधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः शतं च दश चैकश्च सहस्राणि च विंशतिराहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलंभे सर्वग्रंथीनां विप्रमोक्षस्तस्मै मृदितकषायाय तमसस्पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारस्तं स्कंद इत्याचक्षते तं स्कंद इत्याचक्षते॥ २६॥ इति छांदोग्योपनिषद्ब्राह्मणे सप्तमः प्रपाठकः॥ ७॥

मुपसंहरति श्रुतिः॥ तस्मै मृदितकषायाय वार्क्षादिरिव कषायो रागद्वेषादिदोषः सत्त्वस्य रंजनारूपत्वात्तं ज्ञानवैराग्याभ्यासरूपक्षारेण क्षालितो मृदितो विनाशितो यस्य नारदस्य तस्मै योग्याय मृदितकषायाय तमसोऽविद्यालक्षणात्पारं परमार्थतत्त्वं दर्शयति दर्शितवानित्यर्थः॥ कोऽसौ भगवान् उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिं वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानित्येवंधर्मा सनत्कुमारः तमेव सनत्कुमारं देवं स्कंद इत्याचक्षते कथयंति तद्विदो द्विर्वचनमध्यायसमाप्त्यर्थं॥ २६॥

इति श्रीशंकरभगवत्कृतौ छांदोग्योपनिषद्विवरणे सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः॥ ७॥ भा० ४००टी ४०० ॥ मायत्र्ययोतस्यैव वैशिष्ट्यांतरमाह॥ तमेवे ति॥ ॥इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकश्रीशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभगवदानंदज्ञानकृतायां छान्दोग्यभाष्यटीकायां सप्तमोऽध्यायः॥ समाप्तः ॥

॥ इतिछांदोग्योपनिषद्भाष्यस्यसप्तमोऽध्यायः समाप्तः॥

॥ अथसटीकच्छान्दोग्योपनिषद्भाष्यस्याष्टमाध्यायः प्रारभ्यते ॥

184—

॥श्रीगणेशायनमः॥पूर्वस्मिन्नध्यायद्वये निर्विशेषमात्मतत्त्वमनवच्छिन्नं सदानंदैकतानमावेदितं तथा चोपनिषदारंभे चरितार्थे किमवशि
ष्यते यदर्थमध्यायांतरमित्याशंक्याह॥यद्यपीति॥कर्तुमिति॥तदधिगमाय विशिष्टो देश उपदेष्टव्य इति संबंधः॥मंदबुद्धीनां तद्धि परमार्थव
स्तुनो ब्रह्मणोऽधिगतिरपेक्षितेत्यर्थः॥न केवलं मंदाधिकारिणां ब्रह्माधिगमे शेषत्वेन हृदयदेशोपदेश एवात्र कर्तव्यः किं तु पूर्वत्रानुक्तगुणाद्य
र्थांतरोपदेशश्च कार्य इत्याह॥यद्यपीति॥अवशिष्टमर्थांतरमुपदेष्टव्यमन्वाचष्टे॥तथेति॥मंदधियां ब्रह्मधीशेषत्वेन देशविशेषवद्गुणविशे
षवच्च ब्रह्मचर्यादिसाधनविशेषो विधातव्य इति संबंधः॥शब्दात्त्यब्रह्मज्ञानवतां विधिं विनापि विषयवैमुख्यसंभवात्किं विधिनेत्याशंक्याह

यद्यपि दिग्देशकालादिभेदशून्यं ब्रह्म सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वमिति षष्ठसप्तमयोरधिगतं तथापीह मंदबुद्धीनां दिग्देशा
दिभेदवद्वस्त्विति एवं भाविता बुद्धिर्न शक्यते सहसा परमार्थविषया कर्तुमित्यनधिगम्य च ब्रह्म न पुरुषार्थसिद्धिरिति तदधिगमाय हृ
दयपुंडरीकदेश उपदेष्टव्यो यद्यपि सत्सम्यक्प्रत्ययैकविषयं निर्गुणं चात्मतत्त्वं तथापि मंदबुद्धीनां गुणवत्त्वस्येष्टत्वात्सत्य
कामादिगुणवत्त्वं वक्तव्यं तथा यद्यपि ब्रह्मविदां स्त्र्यादिविषयेभ्यः स्वयमुपरमो भवति तथाप्यनेकजन्मविषयसेवाभ्यास
जनिता विषयविषया तृष्णा न सहसा निवर्तयितुं शक्यत इति ब्रह्मचर्यादिसाधनविशेषो विधातव्यस्तथा यद्यप्यात्मैकत्ववि
दां गंतृगमनगंतव्याभावादविद्यादिशेषस्थितिनिमित्तक्षये गगन इव विद्युदुद्भूता वायुरिव दग्धेंधन इवाग्निः स्वात्मन्येव निवृत्तिः
तथापि गंतृगमनादिवासितबुद्धीनां हृदयदेशगुणविशिष्टब्रह्मोपासकानां मूर्धन्यया नाड्या गतिर्वक्तव्येत्यष्टमः प्रपाठक आरभ्य

॥यद्यपि ब्रह्मविदामिति॥यथा साधनविशेषो वक्तव्योऽवशिष्यते तथोपासकानां गतिश्च वक्तव्येत्यवशिष्टमर्थांतरमाह॥तथेति॥एकत्वदर्शि
नां गंत्रादिसर्वभेदप्रत्यस्तमयादविद्यादिशेषस्य देहस्थितिनिमित्तस्य क्षये सति स्वात्मन्येव निवृत्तिसंभवात्कुतो गतिर्वक्तव्येत्याशंक्याह॥यद्यप्या
त्मैकत्वविदामिति॥अविद्यादिशेषस्थितिनिमित्तक्षये स्वात्मन्येव निवृत्तिरित्युत्तरेण संबंधः स्वात्मनिर्वाणेऽपि कृतकरूपत्यागेन स्वाभाविकस्व
रूपावस्थानमित्यत्र दृष्टांतानाह॥गगन इवेति॥अनेकोदाहरणोपादानं बुद्धिसौकर्यार्थं उक्तमेवाध्यायतात्पर्यं संक्षिप्य दर्शयति॥दिग्देशेति॥८

दिशादेशेनगुणैर्गत्याफलभेदेनचशून्यंतदनवच्छिन्नमितियावत्तस्यदिगाद्यनवच्छिन्नत्वेहेतुमाह॥अद्वयमिति॥तर्हितेषांभ्रमापोहार्थे
परमार्थसदद्वयंब्रह्मग्राहयितव्यंकिमित्यन्वयोपदिश्यतेतत्राह॥सन्मार्गस्थाइति॥अध्यायतात्पर्यसंक्षेपविस्तराभ्यांदर्शयित्वाक्षराण्यक्ष
राणिव्याकरोति॥अथेत्यादिना॥उत्तमबुद्धीन्प्रतिनिर्विशेषब्रह्मोपदेशानंतरंमंदबुद्धीन्प्रतिसविशेषमुपदिश्यतेब्रह्मेत्यर्थः॥तत्रतावदुपास्या
यतनंनिर्दिशति॥यदिदमिति॥हृदयपुंडरीकस्यवेश्मसादृश्येहेतुमाह॥द्वारपालादीति॥तस्यहवाएतस्यहृदयस्यपंचदेवसुषयइत्यादि

फलभेदशून्यंहिपरमार्थसदद्वयंब्रह्ममंदबुद्धीनामसदिवप्रतिभातिसन्मार्गस्थास्तावद्भवंतुततःशनैःपरमार्थसदपिग्रा
हयिष्यामीतिमन्यतेश्रुतिः॥अथानंतरंयदिदंवक्ष्यमाणंदहरमल्पंपुंडरीकंपुंडरीकसदृशंवेश्मदवेश्मद्वारपालादिमत्वाद
स्मिन्ब्रह्मपुरेब्रह्मणःपरस्यपुरंराज्ञोनेकप्रकृतिमद्यथापुरंतथेदमनेकेंद्रियमनोबुद्धिभिःस्वाम्यर्थकारिभिर्युक्तमितिब्रह्मपु

अथयदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरेदहरंपुंडरीकंवेश्मदहरोस्मिन्नंतराकाश

रंपुरेचवेश्मराज्ञोयथातथातस्मिन्ब्रह्मपुरेशरीरेदहरंवेश्मब्रह्मणउपलब्ध्यधिष्ठानमित्यर्थःयथाविष्णोःशालग्रामोऽस्मि
न्हिस्वविकारशुंगेदेहेनामरूपव्याकरणायप्रविष्टंसदाख्यंब्रह्मजीवेनात्मनेत्युक्तंतस्माद्स्मिन्हृदयपुंडरीकेवेश्मनिउपसंहृ
तकरणैर्बाह्यविषयविरक्तैर्विशेषतोब्रह्मचर्यसत्यसाधनाभ्यांयुक्तैर्वक्ष्यमाणगुणवत्ध्यायमानैर्ब्रह्मोपलभ्यतइतिप्रकरणा
र्थः॥दहरोस्मिन्नितिदहरोल्पतरोस्मिन्दहरेवेश्मनिवेश्मनोल्प

((श्रुतेरुक्तहेतुसिद्धिमस्याश्रयंदर्शयति॥अस्मिन्निति॥शरीरस्यब्रह्मपु
रत्वंदृष्टांतेनसाधयति॥राज्ञइति॥तत्रोक्तंवेश्मदृष्टांतेनस्पष्टयति॥पुरेचेति॥कथंपुनःसर्वगतस्यब्रह्मणोयथोक्तवेश्मनिष्ठत्वमित्याशं
क्याह॥ब्रह्मणइति॥ननुसंसारिणोब्रह्मातिरिक्तस्यस्वकर्मोपार्जितेनशरीरेणस्वामित्वसंबंधोनब्रह्मणस्तदसंबंधित्वात्कथंतत्रोपलब्धि
रतआह॥अस्मिन्हीति॥ब्रह्मणाजीवात्मनासृष्टकार्येजलार्कवत्प्रवेशेहृदयपुंडरीकस्यब्रह्मोपलब्ध्यधिष्ठानत्वंपूर्वोक्तमविरुद्धमित्याह

छां॰भा॰ २ | अ॰ ८

आकाशशब्दस्य भूताकाशविषयत्वं व्यावर्तयति ॥ आकाशाख्यमिति ॥ कथं वाक्यशेषेपि आकाशशब्दो ब्रह्मणि वर्ततेनेत्याह ॥ आकाशइ
वेति ॥ तस्मिन्यदंतस्तदाश्रयेण सहान्वेष्टव्यं तस्मिन्वा स्वे महिम्नि यदंतस्तदाकाशाख्यं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यं तस्मिन्वा हृदयपुंडरीकावच्छिन्ने मनसि
यदंतराकाशाख्यं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यमिति योजना दहरोस्मिन्नित्यादिवाक्यस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा चोद्यमुत्थापयति ॥ तं चेदिति ॥ तदेव चोद्य
माकाशस्याधाराविरणोति ॥ कथमित्यादिना भवतु परिच्छिन्ने शरीरे पुंडरीकाकारस्य हृदयस्याल्पत्वं तदंतर्वर्तिन आकाशस्य ततोप्यल्पतरत्वं

त्वात्तदंतर्वर्तिनोऽल्पत्वमंतराकाश आकाशाख्यं ब्रह्म आकाशो वै नामेति हि वक्ष्यति ॥ आकाश इवाशरीरत्वात्सूक्ष्मत्वसर्व
गतत्वसामान्याच्च ॥ तस्मिन्नाकाशाख्ये यदंतर्मध्ये तदन्वेष्टव्यं तद्वाव तदेव च विशेषेण विजिज्ञासितव्यं गुर्वाश्रयश्रवणाद्युपायैर
न्विष्य च साक्षात्करणीयमित्यर्थः ॥ तं चेदेवमुक्तवंतमाचार्यं यदि ब्रूयुरंतेवासिनश्चोदयेयुः ॥ कथं यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे परि

स्तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति तं चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरो
च्छिन्नं तद्दहरं पुंडरीकं वेश्म ततोप्यंतरल्पतर एवाकाशः पुंडरीक एव वेश्मनि तावत्किं स्यात्किं ततोल्प (हरोस्मिन्नंतराका)
तरे खे यद्भवेदित्याहुः दहरोस्मिन्नंतराकाशः किं तदत्र विद्यते ॥ न किंचन विद्यत इत्यभिप्रायः ॥ यदि नाम बदरमात्रं किम
पि विद्यते किं तस्यान्वेषणेन विजिज्ञासनेन वा फलं विजिज्ञासितुः स्यादतो यत्तत्रान्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं वा न तेन प्रयोज
नमित्युक्तवतः स आचार्यो ब्रूयादिति श्रुतेर्वचनं शृणुत तत्र यद्ब्रूथ पुंडरीकांतः

(१ तथापि प्रकृते किं स्यादित्याशंक्याह ॥ पुंडरीक ए
वेति ॥ किंशब्दस्य प्रश्नविषयत्वं व्यावर्तयति ॥ न किंचनेति ॥ हृदयपुंडरीकांतर्वर्तिन आकाशमुपेत्याद्यं दूषयति ॥ यदि नामेति ॥ फलानु
पलंभान शब्दार्थः ॥ तत्रेत्यंतर्वर्त्याकाशोक्तिः शिष्याचार्यव्यतिरिक्तस्यात्राप्रस्तुतत्वात्कस्येदं नियोगवचनमित्याशंक्याह ॥ इति श्रुतेरिति ॥ इ
किमाचार्यो ब्रूयादित्यपेक्षायां वक्ष्यमाणेर्थे शिष्याणां मनः समाधानमादौ प्रार्थयत इत्याह ॥ शृणुतेति ॥ श्रोतव्यमवदध्यतु शिष्यैरुक्तमन

राम २

किमाकाशस्यस्वाभाविकं दहरत्वमुपेत्य चोद्यते किं वा परोपाधिनिमित्तमिति विकल्प्याद्यं दूषयति ॥ तदसदिति ॥ तत्र श्रुतस्यस्वाभाविकं
दहरत्वमाश्रित्य चोद्यं निरवकाशमिति शेषः ॥ कथं तर्हि दहरत्वे क्रियाकाशस्येत्याशंक्याह ॥ किं तर्हीति ॥ तस्मिन्विशुद्धे तावन्मात्रं तत्र
यथोक्तविशेषणे योगिनां विषयेभ्यो विमुखीकृतांतःकरणानामुपलभ्यत इति संबंधः अंतःकरणस्य शुद्धत्वे दृष्टांतमाह ॥ स्वच्छ इति ॥
ब्रह्मणस्तस्मिन्नुपलभ्यमानत्वे प्रतिबिंबरूपमिवेत्युदाहरणं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थमुदाहरणांतरं ॥ ब्रह्मणो नैसर्गिकमागंतुकं च व्यवधा

स्वस्याल्पत्वात्तत्स्थमल्पतरं स्यादिति तदसन्न हि खं पुंडरीकवेश्मगतं पुंडरीकादल्पतरं मत्वा वोचाम दहरोऽस्मिन्नंतरा
काश इति ॥ किं तर्हि पुंडरीकमल्पं तदनुविधायित्तत्स्थमंतःकरणं पुंडरीकाकाशपरिच्छिन्नं तस्मिन्विशुद्धे संहृतकरणानां
योगिनां स्वच्छ इवोदके प्रतिबिंबरूपमादर्श इव च शुद्धे स्वच्छं विज्ञानज्योतिःस्वरूपावभासं तावन्मात्रं ब्रह्मोपलभ्यत इति

किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति स ब्रूयात् ॥ यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोंऽत
दहरोऽस्मिन्नंतराकाश इत्यवोचामांतःकरणोपाधिनिमित्तं ॥ स्वतस्तु यावान्वै प्रसिद्धः परिमाणतोऽयमा ((हृदय
काशो भौतिकस्तावानेषोंतर्हृदय आकाशो यस्मिन्नन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं चावोचाम नाप्याकाशतुल्यपरिमाणत्वमभि
प्रेत्य तावानित्युच्यते ॥ किं तर्हि ब्रह्मणोऽनुरूपस्य दृष्टांतांतरस्याभावात्कथं पुनर्नाकाशसममेव ब्रह्म इत्यवगम्यते येनावरतरं
वरिवमहींच ॥ तस्माद्वा ((तेनास्तीत्युपलब्धिसिद्ध्यर्थं विशिनष्टि ॥ स्वच्छेति ॥ तादृगेव दहरत्वमाश्रित्य चोद्यते चोदनोपाधिकं महत्त्वमुपेत्य
समाधिः संभवतीति कल्पांतरं निरस्यति ॥ स्वतस्त्विति ॥ यस्मिन्नन्वेष्टव्यमाश्रयेण संहेति शेषः यावांस्तावानिति वचनादाकाशेन तुल्यपरि
माणत्वं ब्रह्मणोऽभिप्रेतं तथा च ज्यायानाकाशादित्यादि विरुद्धमित्याशंक्याह ॥ नापीति ॥ केनाभिप्रायेण तर्हि तावानित्युक्तमत आह ॥ किं
तर्हीति ॥ न तस्य प्रतिमास्तीत्याकाशादियेन व्यासं लोकानुभवतितस्मिन्नसारे सर्वं मृगादिसमाहितमित्यर्थः ॥ कार्यकारणयोरतुल्यपरिमा

आधाराधेययोस्तुल्यपरिमाणत्वाच्चेत्युक्तमित्याह ।। एतस्मिन्निति ।। भूतस्याकाशस्य न स्वाभाविकं दहरत्वमित्याह ।। किंचेति ।। कार्ये हि द्यावा-
पृथिव्यादिकारणे समाहितं न च हृदये ध्येयमित्यभिप्रेत्य बुद्ध्युपाधिविशिष्टमित्युक्तं ।। आकाशो द्यावापृथिव्यादेः समाहितत्वे भूमविद्या-
संवादं दर्शयति ।। यथा वेति ।। न विद्यते सर्वं तदस्मिन्समाहितमिति संबंधः ।। नास्ति शब्दस्यात्यंतासद्विषयत्वं व्यावर्तयति ।। नष्टमिति ।। आ

एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाशादिश्रुतिभ्यः किं चोभे अस्मिन्द्यावापृथिवी ब्रह्मा-
काशे बुद्ध्युपाधिविशिष्टेऽन्तरेव समाहिते सम्यगाहिते स्थिते यथा वाह्यः अग्निश्च वायुश्चेत्यादि समानं
यच्चास्यात्मन आत्मीयत्वेन देहवतो विद्यत इह लोके तथा यच्चात्मीयत्वेन न विद्यते नष्टं भविष्यच्च नास्तीत्युच्यते ।। न त्वत्यन्तमे

आकाश उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अंतरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचंद्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि यच्चास्ये-
हास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन्समाहितमिति ।। तं चेद्ब्रूयुरस्मिंश्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं सर्वाणि च भू-
तानि सर्वे च कामा यदैतज्जरा वाप्नोति प्रध्वंसते वा किं ततोऽतिशिष्यत इति स ब्रूयान्नास्य जरयैतज्जीर्यति ।।

वासतस्य हृद्याकाशे समाधानानुपपत्तेः तं चेदेवमुक्तवंतं ब्रूयुः पुनरंतेवासिनोऽस्मिंश्चेद्यथोक्ते हृदि ब्रह्मपुरे पलक्षितांतराका-
शे इत्यर्थः इदं सर्वं समाहितं सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामाः कथमाचार्येणानुक्ताः कामा अंतेवासिभिरुच्यंते नैष दोषः यच्चा-
स्येहास्ति यच्च नास्तीत्युक्ता एव ह्याचार्येण कामाः अपि च सर्वशब्देन चोक्ता एव कामाः यदा यस्मिन्काले एतच्छरीरं ब्रह्मपु-
राख्यं जरा वलीपलितादिलक्षणा वयोहानिर्वाप्नोति शस्त्रादिना वृक्णं प्रध्वंसते विनश्यति किं ततोऽन्यदतिशिष्य-

आश्रयनाशादाश्रितनाशः स्यादिति न्यायमाश्रित्य शंकते ।। तं चेदिति ।। यद्यस्मिन्सर्वं समाहितं ततो देहनाशे किमवशिष्यत इति संबंधः शिष्याणामन-
धिकाद्वापंहीदोषमाशंकते ।। कथमिति ।। शंकितं दोषं परिहरति ।। नैष दोष इति ।। सर्वं तदस्मिन्समाहितमित्यत्रोक्तेन सर्वशब्देनेति शेषः ।। शिष्याणां

॥घटेति॥ ततो यथोक्तान्नाशादिति संबंधः॥ कया पुनः रीत्या शून्यविषया शिष्यमतिरपनेतव्येति प्रश्नपूर्वकं विवृणोति॥ कथमित्यादिना॥ देहा
दिविक्रियया ब्रह्मणो न विक्रियास्तीति एतत्कैमुतिकन्यायेन साधयति॥ न चेति॥ देहादिषु तादात्म्येन स्थितत्वात्तद्दोषैः संस्पृष्टमित्ययुक्तमित्या
शंक्याह॥ कथमिति॥ प्रकृताद्दहरोपासनात्तत्र व्यासंगो विक्षेपः॥ यदि देहादिदोषैरसंस्पृष्टत्वं ब्रह्मणो नोच्यते चेदेतच्चवक्ष्यविदुपपद्यनेतहितर
विवक्षितमेव स्यादित्याशंक्याह॥ इंद्रेति॥ नास्येत्यादिनोक्तेर्थे हेतुमाह॥ एतदिति॥ कथं यथोक्तं ब्रह्मणः पुरमवितथं स्यादित्याशंक्याह॥ ब्रह्मे

घटादिश्रितक्षीरदधिस्नेहादिवद्धृतनाशे देहनाशेपि देहाश्रयमुत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वनाशान्नश्यतीत्यभिप्रायः एवं प्राप्ते नाशे किं
ततोन्यद्यथोक्तादिति शिष्यतेऽवतिष्ठते॥ ॥न किंचनावतिष्ठत इत्यभिप्रायः॥ एवमन्तेवासिभिश्चोदित आ
चार्यो ब्रूयात्तन्मतिमपनयन्कथमस्य देहस्य जरयैतद्यथोक्तमंतराकाशाख्यं ब्रह्म यस्मिन्सर्वं समाहितं न जीर्यति॥ देहवन्न

॥५॥ न वधेनास्य हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिता एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्यु॥

विक्रियत इत्यर्थः॥ न चास्य वधेन शस्त्रादिघातेनैतद्धन्यते यथाकाशं किमुत ततोपि सूक्ष्मतरमशब्दमस्पर्शं ब्रह्म देहेंद्रि
यादिदोषैर्न स्पृश्यत इत्यर्थः॥ कथं देहेंद्रियादिदोषैर्न स्पृश्यत इत्यतस्मिन्नवसरे वक्तव्यं प्राप्तं तत्प्रकृतव्यासंगो माभू
दिति नोच्यते॥ इंद्रविरोचनाख्यायिकायामुपरिष्टाद्वक्ष्यामो युक्तितः एतत्सत्यमवितथं ब्रह्मपुरं ब्रह्मैव पुरं ब्रह्मपुरं शरीरा
ख्यं तु ब्रह्मपुरं ब्रह्मोपलक्षणार्थत्वात्तदनृतमेव वाचारंभणं विकारो नामधेयमिति श्रुतेः॥ तद्विकारेऽनृतेपि देहपुरे ब्रह्मोपल
भ्यत इति ब्रह्मपुरमित्युक्तं व्यावहारिकं सत्यं तु ॥ वेति॥ सत्यशब्दसामानाधिकरण्यादुक्तसमाससिद्धिरित्यर्थः॥ कथं तर्हि शरीरं ब्र
ह्मपुरमित्युक्तमत आह॥ शरीराख्यं त्विति॥ तदेव स्फुटयितुं शरीरस्य मिथ्यात्वे प्रमाणं दर्शयति॥ तदिति॥ अथ मिथ्याभूतस्य तस्य कथं ब्रह्मपुरत्व
मत आह॥ तद्विकार इति॥ किंच व्यावहारिकं सत्यमिदं शरीरं तत्त्वतोऽनृतस्यापि ब्रह्मोपलब्ध्यधिष्ठानस्य ब्रह्मपुरत्वमित्याह॥ व्यावहारिकमिति ब्र

ब्रह्मणः सत्यत्वे पिपुरत्वायोगात्कुतो ब्रह्मपुरत्वमित्याशंक्याह ॥ सर्वव्यवहारेति ॥ दहराकाशस्याल्पत्वं विनाशित्वमित्याशंकितं दोषंप
रिहृत्योपास्यत्वसिध्यर्थं पातनिकां करोति ॥ अतइति ॥ अस्मिन्सर्वकामसमाधानेफलितमुपासनमुपदिशति ॥ अतस्तदिति ॥ यथोक्तदहरा
काशकीदृगुपासनं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामहंग्रहेणेत्याह ॥ एषइति ॥ पुनरुक्तिं शंकते ॥ तदुक्तमिति ॥ तां परिहरति ॥ यद्यपीति ॥ अन्यथादेहसं
बंधं विना स्वभावतोपीत्यर्थः ॥ निरत्ययत्वं पुनरुच्यतइति पूर्वेण संबंधः ॥ प्रकारांतरेण पुनरुक्तिं चोदयति ॥ नन्विति ॥ शोकस्यांते किंचिद्भव

ब्रह्मपुरमेतदेव ब्रह्म सर्वव्यवहारास्पदत्वात् ॥ अतोस्मिन्पुंडरीकोपलक्षिते सर्वे कामा ये बहिर्भवद्भिः प्रार्थ्यंते तस्मिन्नेव स्वा
त्मनि समाहिताः अतस्तत्प्राप्त्युपायमेवानुतिष्ठत बाह्यविषयतृष्णां त्यजतेत्यभिप्रायः ॥ एष आत्मा भवतां स्वरूपं शृणुत तस्य ल
क्षणं ॥ अपहतपाप्मा अपहतः पाप्मा धर्माधर्माख्यो यस्य सोयमपहतपाप्मा तथा विजरो विगतजरो विमृत्युश्च ॥ तदुक्तं पूर्वमेव

विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पो यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशंति यथानुशासनं यं यमंत ((मभि

न वधेनास्य हन्यत इति किमर्थं पुनरुच्यते ॥ यद्यपि देहसंबंधिभ्यां जरामृत्युभ्यां न संबध्यतेन्यथापि संबंधस्ताभ्यां
स्यादित्याशंकानिवृत्त्यर्थं विशोको विगतशोकः शोको नामेष्टादिवियोगनिमित्तो मानसः संतापो विजिघत्सो विगताशनेच्छोऽ
पिपासोऽपानेच्छः ननु अपहतपाप्मत्वेन जरादयः शोकांताः प्रतिषिद्धा एव भवंति कारणप्रतिषेधात् धर्माधर्मकार्या हि ते इति जरादि
प्रतिषेधेन वा धर्माधर्मयोः कार्याभावे विद्यमानयोरप्यसत्समत्वमिति पृथक् प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् सत्यमेवं तथापि ((धाद्यपिपासांते

ध्यस्तितेशोकांताः तेषामपहतपाप्मत्वेन प्रतिषिद्धत्वे हेतुमाह ॥ कारणेति ॥ कथं धर्माधर्मप्रतिषेधे जरादिविकारप्रतिषेधस्तत्राह ॥ धर्मेति ॥ इति
पृथक्प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादिति संबंधः ॥ जरादिप्रतिषेधे धर्मस्यार्थवत्त्वमंगीकृत्य पाप्मप्रतिषेधस्यानर्थक्यमिति पक्षांतरमाह ॥ जरादीति
॥ धर्मादेर्जरादेर्वा निषेधादितरनिषेधः सिध्यतीत्यंगीकरोति ॥ सत्यमेवमिति ॥ तर्हि किमित्यपहतपाप्मेत्युक्त्वा विजरो विमृत्युरित्याद्युच्यते तत्र

तथापि दुःखेप्रतिषिद्धे किमितिजरादिप्रतिषिध्यतेतत्राह॥जरादीति॥यत्तुकार्याभावेसत्योरपिधर्माधर्मयोरुक्तत्वात्तदंतोरगवत्किंचित्करत्वा दपहतपाप्मेतिनपृथक्वक्तव्यमितितत्राह॥पापनिमित्तानामिति॥ईश्वरस्यसत्यकामत्वंसाधयति॥वितथाहीति॥यथेश्वरस्यावितथाः कामाःतथासंकल्पाश्चेत्याह॥तथेति॥अभावरूपाणांधर्माणामद्वैतविद्यानत्वेनसंभावितत्वेपिकथंभावरूपाधर्माःसंभवेयुरित्याशं क्याह॥संकल्पाइतिशुद्धसत्त्वरजस्तमोभ्यामस्पृष्टंत्रिगुणायामायायाअंशभूतंतदेवोपाधिस्तन्निमित्तयेषांतेतथाअस्वाभाविकानांसंक

धर्मकार्याणांदव्यतिरेकेणस्वाभाविकानंदोयथेश्वरेविज्ञानमानंदमितिश्रुतेः॥तथाऽधर्मकार्येजरादिव्यतिरेकेणापि जरादिदुःखस्वरूपंस्वाभाविकंस्यादित्याशंक्येनानोपयुक्तस्तन्निवृत्तयेजरादीनांधर्माधर्माभ्यांपृथक्प्रतिषेधोजरादिग्रह णंसर्वदुःखोपलक्षणार्थं॥पापनिमित्तानांतुदुःखानामानंत्यात्प्रत्येकंवक्तव्यप्रतिषेधस्याशक्यत्वात्सर्वदुःखप्रतिषेधार्थमु क्तमेवापहतपाप्मत्ववचनं॥सत्याअवितथाःकामायस्यसोयंसत्यकामोवितथाहिसंसारिणांकामाईश्वरस्तुतद्विपरीतः॥त

कामाभवंतियंजनपदंयंक्षेत्रभागंतंतमेवोपजीवंतितद्यथेहकर्मजितोलोकःक्षीयतएवमेवामुत्रपुण्यजितो ((लोकः

थाकामहेतवःसंकल्पाअपिसत्यायस्यससत्यसंकल्पःसंकल्पाःकामाश्चशुद्धसत्त्वोपाधिनिमित्ताईश्वरस्य चित्रगुवत्॥नस्वतोनेतिनेतीत्युक्तत्वाद्यथोक्तलक्षणएवात्माविज्ञेयोगुरुभ्यःशास्त्रतश्चात्मसंवेद्यतयाचस्वाराज्यका मैर्नचेद्विज्ञायतेकोदोषःस्यादितिमृष्वंतुदोषंदृष्टांतेन ((त्यादीनामीश्वरविशेषणत्वेदृष्टांतमाह॥चित्रगुवदिति॥यथा

चित्रागावोस्यस्वाभाविकाश्चित्रगोर्देवदत्तस्यविशेषणंतथाब्रह्मणोपिकामादयइत्यर्थः॥किमितिकामादयोब्रह्मणिस्वाभाविकानभ वंतिधर्मधर्मिणोरेवोपचारादद्वैतश्रुतेरुपपत्तेरित्याशंक्याह॥नस्वतइति॥वाक्यांतरमवतारयितुंपातनिकांकरोति॥यथोक्तेति॥उक्त ज्ञानप्रकारंनिमित्ताधिकारिप्रवर्तनपूर्वकंदर्शयति॥गुरुभ्यइति॥प्रश्नपूर्वकंयथाहीत्यादिवाक्यमाह॥नचेति॥यथाऽकाशात्मापरिज्ञा

[illegible]

१८०

॥यथेहेति॥ अमुमर्थं प्रश्नपूर्वकमन्वाचष्टे॥ किमित्यादिना॥ उक्तदृष्टांते विवक्षितमंशमनूद्य दृष्टांततात्पर्यमाह॥ एवमिति॥ केषामेष दोषो भवतीत्याकांक्षायामाह॥ उक्त इति॥ कर्मसाध्यस्य पारतंत्र्यं क्षयिष्णुत्वं च ज्ञानहीनकर्मसाध्यविषयब्रह्मोपासकानामेष दोषो भव

यथा ह्येवेह लोके प्रजा अन्वाविशंति अनुवर्तंते यथानुशासनं यथेह प्रजा अन्यं स्वामिनं मन्यमानास्तस्य स्वामिनो यथा यथानुशासनं तथा तथान्वाविशंति किं यं यमंतं प्रत्यंतं जनपदं क्षेत्रभागं चाभिकामा अर्थिनो भवंत्यात्मबुद्ध्यनुरूपं तं तमेव च प्रत्यंतादिमुपजीवंतीत्येष दृष्टांतोऽस्वातंत्र्यदोषप्रति पुण्यफलोपभोगे अथान्यो दृष्टांतः क्षयं प्रति तद्यथेहेत्यादिः तत्तत्रेह लोके तासामेव स्वाम्यनुशासनानुवर्तिनीनां सेवादिजितो लोकः पराधीनोपभोगः क्षीयते अंतवान्भवतीत्यर्थ इदानीं दार्ष्टांतिकमुपसंहरत्येवमेवामुत्राग्निहोत्रादिपुण्यजितो लोकः पराधीनोपभोगः क्षीयत एवेति उक्तो दोष एषामिति विषयं दर्शयति तद्य इत्यादिनात

क्षीयते तद्य इहात्मानमननुविद्य व्रजंत्येता ꣳश्च सत्यान्कामा ꣳस्तेषा ꣳ सर्वेषु लोकेष्वकामचारी भवत्यथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजंत्येता ꣳश्च सत्यान्कामा ꣳस्तेषा ꣳ सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति॥१॥ स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठंति तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयतेऽथ यदि मातृलोककामो भवति संक

तत्रेहास्मिन्लोके ज्ञानकर्मणोरधिकृता योग्याः संतः आत्मानं यथोक्तलक्षणं शास्त्राचार्योपदिष्टमननुविद्य यथोपदेशमननवबुध्य स्वसंवेद्यतामकृत्वा व्रजंति देहादस्मात्प्रयंति ये एतान्यथोक्तान्सत्यसंकल्पकार्यांश्च स्वात्मस्थान्कामाननननुविद्य व्रजंति तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारोऽस्वतंत्रता भवति। यथा राजानुशासनानुवर्तिनीनां प्रजानामित्यर्थः॥ अथ य इह लोके आत्मानं शास्त्राचार्योपदेशमनुविद्य स्वात्मसंवेद्यतामापाद्य व्रजंति यथोक्तांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति।

तीति दर्शयत्युत्तरं वाक्यमित्यर्थः॥ अविदुषामेवास्वातंत्र्यदोषमुक्त्वा विदुषां स्वातंत्र्यफलं कथयति॥ अथेत्यादिना॥१॥ उक्तमेवार्थमाकांक्षा

राम ५

सुखहेतुभूताद्दूनिकृतोविशेषणमित्याशंक्याह ॥ सामर्थ्यादिति ॥ तदेवस्फुटयति ॥ नहीति ॥ तेनज्ञानमाहात्म्येनेतियावत् ॥ २ ॥ ६ ॥ ६ ॥

लोकेषुकामचारोभवतीत्युच्यते ॥ य आत्मानंयथोक्तलक्षणंहृदिसाक्षात्कृतवानन्वस्यमाणब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नःसन्
न्तस्थाच्चसत्यान्कामानन्वस्मादेहाद्यदिपितृलोककामःपितरोजनयितारःसएवसुखहेतुत्वेनभोग्यत्वाल्लोकाउच्यन्तेतेषु
कामोयस्यतैःपितृभिःसंबंधेच्छायस्यभवतितस्यसंकल्पमात्रादेवपितरःसमुत्तिष्ठन्तिआत्मसंबंधितामापद्यन्तेविशुद्धसत्त्वतया

देवास्यमातरःसमुत्तिष्ठन्तितेनमातृलोकेनसंपन्नोमहीयतेथयदिभ्रातृलोककामोभवतिसंकल्पादेवास्यभ्रा
तरःसमुत्तिष्ठन्तितेनभ्रातृलोकेनसंपन्नोमहीयतेथयदिस्वसृलोककामोभवतिसंकल्पादेवास्यस्वसारःसमुत्तिष्ठ
न्तितेनस्वसृलोकेनसंपन्नोमहीयतेथयदिसखिलोककामोभवतिसंकल्पादेवास्यसखायःसमुत्तिष्ठन्तितेन
सखिलोकेनसंपन्नोमहीयतेथयदिगंधमाल्यलोककामोभवतिसंकल्पादेवास्यगंधमाल्येसमुत्तिष्ठतस्ते
नगंधमाल्यलोकेनसंपन्नोमहीयतेथयद्यन्नपानलोककामोभवतिसंकल्पादेवास्यान्नपानेसमुत्तिष्ठतस्ते
नान्नपानलोकेनसंपन्नोमहीयतेथयदिगीतवादित्रलोककामोभवतिसंकल्पादेवास्यगीतवादित्रेसमुत्ति
ष्ठतस्तेनगीतवादित्रलोकेनसंपन्नोमहीयतेथयदिस्त्रीलोककामोभवतिसंकल्पादेवास्यस्त्रियःसमुत्ति
ष्ठन्तितेनस्त्रीलोकेनसंपन्नोमहीयतेयंयमन्तमभिकामोभवतियंकामयतेसोस्यसंकल्पादेवसमुत्तिष्ठतितेन

सत्यसंकल्पत्वादीश्वरस्येवतेनपितृलोकेनपितृलोकभोगेनसंपन्नःसंपत्तिरिष्टप्राप्तिस्तयासमृद्धोमहीयतेपूज्यतेवर्द्धतेवा
महिमानमनुभवतिसमानमन्यत् ॥ मातरोजनयित्र्योनीताःसुखहेतुभूताःसामर्थ्यान्नहिदुःखहेतुभूतासुयासमसूकरादि
जन्मनिमित्तासुमातृषुविशुद्धसत्त्वस्ययोगिनइच्छातत्संबंधोवायुक्तोयंयमन्तंप्रदेशमभिकामोभवतियंचकामंकामयते ॥ य
॥ संकल्पादेवसमु

तइमे सत्याः कामा इत्यादेस्तात्पर्यमाह॥ यथोक्तेति॥ आह स मनन्तरास्तु निरितिशेषः तमेवानुक्रोशं दर्शयति॥ कष्टमिति॥ अनृतमपिधानमिवा
पिधानं तेषामिति संबंधः॥ किं तदनृतं तदाह॥ बाह्येति॥ कथं तदपिधानमात्मस्थानां कामानामित्याशंक्याह॥ तन्निमित्तमिति॥ उक्तमर्थमा
कांक्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमवतार्योपपादयति॥ कथमित्यादिना॥ न हृदयाकाशस्थात्मनिस्थितमपि दृष्टुमिच्छन्नपि यस्मान्न लभते तस्मात्त
दनृतापिधानं निमित्तं कृत्वा तद्लाभो भवतीति योजना॥ इतश्चैतेषामलाभे निमित्तमनृतापिधानमेवेत्याह॥ अथ पुनरिति॥ यथोक्तेन विधिनेत्यु

यथोक्तात्मध्यानसाधनानुष्ठानं प्रति साधकानामुत्साहजननार्थमनुक्रोशं त्वाह॥ कष्टमिदं खलु वर्तते यत्स्वात्मस्थाः शक्यप्रा
प्या अपि ते इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषामात्मस्थानां स्वाश्रयाणामेव सतामनृतं बाह्यविषयेषु स्त्र्यन्नभोजनाच्छादनादि
षु तृष्णा तन्निमित्तं च स्वेच्छाप्रचारत्वं मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वादनृतमित्युच्यते तन्निमित्तं सत्यानां कामानामप्राप्तिरित्यपिधानमिवा॥

तइमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषाꣳ सत्यानाꣳ सतामनृतमपिधानं यो यो ह्यस्येतः प्रैति न तमिह दर्शनाय
लभते॥ अथ ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन्न लभते सर्वं तदत्र गत्वा विंदतेऽत्र ह्यस्यैते सत्याः कामास्तद्यथापि हि
रण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरंतो न विंदेयुः॥ पिधानं कथमनृतापिधाननिमित्तं तेषामलाभ इत्युच्यते॥ यो
यो हि यस्मादस्य जंतोः पुत्रो भ्राता वा इष्ट इतोऽस्माल्लोकात्प्रैति म्रियते तमिष्टं पुत्रं भ्रातरं वा स्वहृदयाकाशे विद्यमानमपी
ह पुनर्दर्शनायेच्छन्नपि न लभते॥ अथ पुनर्ये चास्य विदुषो जंतोर्जीवा जीवंतीह पुत्रभ्रात्रादयो वा ये च प्रेता मृता इष्टाः संबंधिनो य
च्चान्यदिह लोके वस्त्रान्नपानादि वा वस्त्विच्छन्न लभते तत्सर्वमत्र हृदयाकाशाख्ये ब्रह्मणि गत्वा यथोक्तेन विधिना विंदते लभते॥

पास्ति प्रकारोक्तिरात्मस्थानां कामानां अनृतापिधानत्वमुक्तं निगमयति॥ अत्रेति॥ यस्मादविद्वद्भिरलभ्या विद्वद्भिश्च लभ्याः सत्याः कामाः स
र्वाधारे जगन्मूलकारणे ब्रह्मणि स्वात्मभूते वर्तंते तस्मात्ते भवंत्यनृतापिधानाः सत्यामविद्यायामनुपलंभाद्विद्यया तन्नाशने चोपलंभादित्यर्थः॥

यदुक्तं ब्रह्मणि स्वात्मनि कामाः संतोऽपि नोपलभ्यंत इत्यन्याय्यमिति तत्र दृष्टांतं प्रश्नपूर्वकमुत्थाप्य व्याचष्टे कथमित्यादिना तत्र स्वायत्तस्या
प्यप्राप्तौ दृष्टांतो निर्दिश्यत इति शेषः॥ दार्ष्टांतिकं व्याकरोति॥ एवमेवेति॥ अलाभप्रकारमभिनयति॥ एषोहमिति तत्र हेतुमाह॥ अनृतेनेति॥
यथोक्तेन मिथ्याज्ञानशब्दितानाद्यनिर्वाच्याज्ञानकृतेन तृष्णाप्रभेदेन तन्निमित्तेनेच्छाप्रकारेणेत्यर्थः॥ तस्मात्प्रजानां स्वात्मभूतब्रह्मलोकाला

यस्माद्दैवेते यथोक्ताः सत्याः कामा वर्तंतेऽनृतापिधानाः कथमिव तदन्याय्यमित्युच्यते॥ तत्तत्र यथा हिरण्यनिधिं हिरण्यमे
व पुनर्ग्रहणाय निधातृभिर्निधीयत इति निधिस्तं हिरण्यनिधिं निहितं भूमेरधस्तान्निक्षिप्तमक्षेत्रज्ञा निधिशास्त्रे
निधिक्षेत्रमजानंतस्ते निधेरुपर्युपरि संचरंतोऽपि निधिं न विंदेयुः शक्यवेदनमपि॥ एवमेवेमा अविद्यावत्यः सर्वा इमाः प्रजाः य
थोक्तं हृदयाकाशाख्यं ब्रह्मलोकं ब्रह्मैव लोकस्तमहरहः प्रत्यहं गच्छंत्योऽपि सुषुप्तिकाले न विंदंति न लभंते एषोहं ब्रह्मलो क

एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छंत्य एतं ब्रह्मलोकं न विंदंत्यनृतेन हि प्रत्यूढाः॥ स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदे
व निरुक्तं हृद्ययमिति तस्माद्धृदयमहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति॥ भावमापन्नोऽस्म्यद्येति॥ अनृतेन यथोक्तेन

हि यस्मात्प्रत्यूढाः हृताः स्वात्मस्वरूपादविद्यादिदोषैर्बहिरपकृष्टा इत्यर्थः अतः कष्टमिदं वर्तते जंतूनां यत्स्वायत्तमपि ब्रह्म
न लभ्यत इत्यभिप्रायः॥ स वा एष आत्मापहतपाप्मेति प्रकृतो विशब्देन तं स्मारयति एष विवक्षित आत्मा हृदि हृदयपुंडरीके
आकाशशब्देनाभिहितः तस्यैतस्य हृदयस्यैतदेव निरुक्तं निर्वचनं नान्यद्धृद्ययमात्मा वर्तत इति यस्मात्तस्मात् हृदयं हृदय
नामनिर्वचनप्रसिद्ध्यापि स्वहृदये आत्मेत्यवगंतव्य इत्यभिप्रायः॥

भद्र इति शेषः॥ स्वरूपादनृतेन हृतत्वमेव स्फोरयति॥
अविद्यादीति प्रकृतमाक्रोशमुपसंहरति॥ अत इति॥ अनुक्रोशद्वारा यथोक्तब्रह्मध्यानानुष्ठाने प्रयत्नकर्तव्यतोक्ता संप्रति नामद्वारा विवहृ
दये ब्रह्मदृष्ट्यारोपमात्रशंकां वारयितुमनंतरवाक्यमवतार्य व्याकरोति॥ स वा इत्यादिना॥ कथमात्मा यथोक्तो हृदयेऽस्तीति निगम्यते तत्राह॥

यथोक्तावगतिफलमाह॥अहरहरिति॥एवंविदिति विशेषणमसृष्यमाणः शंकते॥नन्विति॥अनेवंविदोपि सुषुप्तिकाले ब्रह्मप्राप्तिमंगीक
रोति॥बाढमेवमिति॥तर्हि किमित्येवंविदिति विशेषणमित्याशंक्याह॥तथापीति॥विद्वदविदुषोर्विशेषमेव दृष्टांतेन स्पष्टयति॥यथेति॥त्वंतद
सीत्याचार्येण प्रतिबोधितो विद्वान्सदेव भवत्यतस्त्वं विद्वानस्मीति देहादिकमेव जानन्नसदेव भवतीति योजना॥देहपातेपीत्यपिशब्देन जीव
दवस्था दृष्टांतिता॥संप्रसादस्य विदुषो यन्मुक्तत्वालंबनं शुद्धब्रह्मतत्तादात्म्योपदेशेनोपास्यत्वात्तं संप्रसादशब्दार्थं कथयति॥सुषुप्तीति॥सम्य

अहरहर्वै प्रत्यहमेवंवित्स्वयमात्मेति जानन्स्वर्गं लोकं हार्दं ब्रह्मैति प्रतिपद्यते नन्वनेवंविदपि सुषुप्तिकाले हार्दं ब्रह्म प्रतिपद्यत
एव सुषुप्तिकाले सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीत्युक्तत्वात् बाढमेवं तथाप्यस्ति विशेषः॥यथा जानन्नजानंश्च सर्वो जंतुः सद्ब्रह्मैव तथा
पि तत्त्वमसीति प्रतिबोधितो विद्वान् स एव नान्योस्मीति विजानन् सदेव भवति एवमेव विद्वानविद्वांश्च सुषुप्ते यद्यपि सत्संपद्यते तथा
प्येवंविदेव स्वर्गं लोकमेतीत्युच्यते। देहपातेपि विद्याफलस्यावश्यंभावित्वादित्येष विशेषः सुषुप्तिकाले स्वेनात्मना सता संपन्नः स

४ अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय ॥

न्सम्यक्प्रसीदतीति जाग्रत्स्वप्नयोर्विषयेंद्रियसंयोगजातं कालुष्यं जहातीति संप्रसादशब्दो यद्यपि सर्वजंतूनां साधारणस्त
थाप्येवंवित्स्वर्गं लोकमेतीति प्रकृतत्वादेष संप्रसाद इति सन्निहितवद्यत्नविशेषात्स अथेदं शरीरं हित्वास्माच्छरीरात्समुत्था
य शरीरात्मभावनां परित्यज्येत्यर्थः॥ ((कृप्रसीदतीति संप्रसादो विद्वानिति शेषः॥स्वाभाविकमेवात्मनः स्वास्थ्यं कथं सुषुप्ते प्रसीदती
ति विशेष्यते तत्राह जाग्रदिति॥जहातीति॥सुषुप्तः पुरुषः संप्रसाद इति विशेषणम् न्यतिबलेन संप्रसादशब्दः सौषुप्तसर्वजीवसाधारणः तत्क
थमेष संप्रसाद इति सन्निहितविद्वत्परामर्शस्तत्राह॥संप्रसादशब्द इति॥तस्य सौषुप्तसर्वजीवसाधारणत्वेपि प्रकरणवशाद्विद्वानेवैषः संप्रसा
द इत्यपदिश्यते यथा सन्निहितोर्थो यत्नविशेषादेष इति शब्दशक्तिवशादुच्यते तथेहापीत्यर्थः॥एष एवंवित्प्रकृतः संप्रसादः स विद्वानिति

समुत्थानशब्दस्य मुख्यार्थत्वं वारयति ॥ नन्विति ॥ देहादुत्थितस्यापि स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिर्भविष्यतीत्याशंक्याह ॥ नहीति ॥ कुतोयं स्वरूपाभि
निष्पत्तिप्रयोगस्तत्राह ॥ प्रागिति ॥ एतच्छब्दः सम्यग्ज्ञानविषयः अनात्मस्वरूपप्रतिपत्तिभ्रांतिनिवृत्त्यपेक्षया स्वरूपापत्तिरुपचरितेत्यर्थः ॥ किं तत्
स्वरूपमिति तदाह ॥ अशरीरताहीति ॥ यथाभिध्यारूपतादात्म्यनिवृत्तौ स्वाभाविकेन रूपेणात्मना शुक्तिरवतिष्ठते तथाशरीरतादात्म्यभ्रांतिनिवृत्तौ
तदभावोपलक्षितं स्वच्छं स्वरूपमेवावस्थितं भवतीत्यर्थः ॥ एष आत्मेति होवाचेत्येतेषशब्दार्थमाह ॥ यत्त्वमिति ॥ कोसावुक्तिकर्तेत्याकांक्षा

नन्वासनादिवत्समुत्थायेतीह युक्तं स्वेन रूपेणेति विशेषणान्न ह्यन्यत उत्थाय स्वरूपं संपत्तव्यं स्वरूपमेव हि तन्न भवति प्रतिप
त्तव्यं चेत्स्यात्परं परमात्मलक्षणं विज्ञप्तिस्वभावं ज्योतीरूपं संपद्य स्वास्थ्यमुपगम्यैतेन त्वेनात्मीयेन रूपेणाभिनिष्पद्यते प्रा
गेतस्याः स्वरूपसंपत्तेरविद्यया देहमेव परं रूपमात्मत्वेनोपगत इति तदपेक्षयेदमुच्यते स्वेन रूपेणेत्यशरीरता ह्यात्मनः स्वरू

पं ज्योतिरूपं संपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तस्य ह वा एतस्य ब्र
ह्मणो नाम सत्यमिति तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि ॥ यं यत्स्वं परं ज्योतिः स्वरूपमापद्यते संप्रसाद एष आत्मेति होवा
च स ब्रूयादिति यः श्रुत्या नियुक्तोंतेवासिभ्यः किं चैतदमृतमविनाशि भूमा यो वै भूमा तदमृतमित्युक्तं ॥ अत एवाभयं भूम्नो
द्वितीयाभावादत एव ब्रह्मेति तस्य ह वै एतस्य ब्रह्मणो नामाभिधानं किं तत्सत्यमिति सत्यं ह्यवितथं ब्रह्मातस्तत्सत्यं स आत्मेति हु
क्तं ॥ अथ किमर्थमिदं नाम पुनरुच्यते तदुपासनविधिस्तुत्यर्थं तानि ह वा एतानि ब्रह्मणो नामाक्षराणि त्रीणि ॥ एतानि सतीयमि

यामाह ॥ स ब्रूयादिति ॥ न केवलमात्मत्वमेव प्रकृतस्य ज्योतिषः किंतु रूपांतरत्वमस्तीत्याह ॥ किं चेति ॥ अविनाशित्वे हेतुमाह ॥ भूमेति ॥ तथा
पि कथमविनाशित्वं तत्राह ॥ यो वा इति ॥ इति शब्दो हेत्वर्थः यस्माद्यथोक्तलक्षणं ब्रह्म तस्मादुपासनामर्हतीत्यर्थः ॥ उपास्यस्य ब्रह्मणो नाम नि
र्दिशति ॥ तस्येति ॥ उक्तस्य पुनरुक्तिरनर्थिकेत्याशंक्य परिहरति ॥ किमर्थमित्यादिना उपास्यस्य स्तुत्यर्थं नाम्नामात्रादर्थेनैव नामाक्षराणि प्रस्तौ

कथं तकार इत्युच्यते इकारस्यापि तत्रभावादित्याशंक्याह॥ इकार इति॥ तत्र हेतुमाह॥ ह्रस्वेनेति॥ दीर्घमीकारमुद्दिश्य ह्रस्वं पुनरनुवदन्न
विवक्षितत्वमेव नामाक्षरे श्रुतस्य सूचयतीत्यर्थः॥ त्रयाणामक्षराणामवांतरभेदं दर्शयति॥ तेषामिति॥ निर्धारणे षष्ठी वर्णविभागानंतर्यमथ्य
शब्दार्थः तकारस्याक्षरसामान्यान्मर्त्यत्वं॥ कथमक्षरे पूर्वे यमित्यक्षरेण प्रयोक्ता नियमयतीत्याकांक्षायां नियमनस्वाभाव्येनेत्याह॥ आत्मनेति॥
यमित्यक्षरस्य नियमनस्वाभाव्यमेव साधयति॥ यद्यस्मादिति॥ तस्य तत्स्वभावत्वे तु भवमनुकूलयति॥ संयत इवेति॥ यमयत्यक्षरेणेत्यर्थः॥ तस्य
पूर्वाभ्यामुपदिष्टाक्षराविवत्वं तन्नियामकत्वे हेतुरिति मत्वाह॥ एतेनेति॥ लक्ष्यते पूर्वे अक्षरे इति शेषः॥ ब्रह्मणः सत्यमिति नाम तस्य निर्वचनं ह्यनंत

सकारस्तकारो यमिति च इकारस्तकारे उच्चारणार्थोऽनुबंधो ह्रस्वेनैवाक्षरेण पुनः प्रतिनिर्देशात् तेषां तत्र यत्सत्तत्सकारः तदमृतं तस्य
ह्यमृतवाचकत्वादमृत एव सकारस्तकारो नानिर्दिष्टः॥ अथ यत्ति तकारस्तन्मर्त्यमथ यद्यमक्षरं तेनाक्षरेणामृतमर्त्याख्ये पूर्वे
उभे अक्षरे यच्छति यमयति नियमयति वशीकरोत्यात्मनेत्यर्थः॥ यद्यस्मादनेन यमित्येतेनोभे यच्छति तस्माद्यं आदौ संयत इव

सतियमिति तद्यत्सत्तदमृतमथ यत्ति तन्मर्त्यमथ यद्यं तेनोभे यच्छति यदनेनोभे यच्छति तस्माद्यमहरहर्वा एवं
वंवित्स्वर्गं लोकमेति॥ ३॥ अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिः॥ ह्येतेन यमा लक्ष्यते॥ ब्रह्मनामाक्षरस्यापि इदममृतत्वादि

धर्मवत्त्वं महाभाग्यं किमु तन्नामवत इत्युपास्यत्वाय स्तूयते॥ ब्रह्मनामनिर्वचनेनैव नामवतो वेत्तैवं विदहरहर्वा एवंवित्स्व
र्गं लोकमेती त्युक्तार्थं॥ ३॥ अथ य आत्मेत्युक्तलक्षणो यः संप्रसादः स्वरूपं वक्ष्यमाणैरुक्तैरनुक्तैश्च गुणैः पुनः स्तूयते ब्र
ह्मचर्यसाधनसंबंधार्थमेष यथोक्तलक्षण आत्मा ॥स्य प्रयोजनमाह॥ ब्रह्मेति॥ फलवाक्यस्यैवं वित्पदं व्याकरोति॥ एवमिति॥ वा
क्यं तु न व्याख्येयं प्रागेव व्याख्यातत्वादित्याह॥ अहरिति॥ ३॥ वाक्यांतरमादत्ते॥ अथेति॥ तस्य तात्पर्यमाह॥ उक्तलक्षण इति॥ प्रकारांतरेण स्तुति
प्रारंभार्थो वाक्यस्थोऽथशब्दः किमिति स्तुतिरित्यपेक्षायां स्तुत्यब्रह्मण्याधीर ब्रह्मचर्याख्यस्य साधनस्य संबंधविधानार्थमित्याह॥ ब्रह्मच र्य

आप्नुते इति श्रुत्यन्तरात्। अत एनं जरा न तरति न प्राप्नोति। तथा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृ-
तं सुकृतदुष्कृते धर्माधर्मौ॥ प्राप्तिरत्र तरणशब्देनाभिप्रेता नातिक्रमणम्। कारणं ह्यात्मा
न शक्यं हि कारणातिक्रमणं कर्तुं कार्येण। अहोरात्रादि च सर्वं ततः कार्यं मन्येन ह्यन्यस्यान्येन
प्राप्तिरतिक्रमणं वा क्रियेत। न तु तेनैव तस्य। न हि घटेन मृत्प्राप्यते ऽतिक्रम्यते वा। यद्यपि पूर्वं
'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यादिना पाप्मादिप्रतिषेध उक्त एव। तथापीहार्यं विशेषो ऽनन्तरनीतिप्राप्तिवि-
षयत्वं प्रतिषिध्यते। न प्राप्तिर्विशेषेण जराद्यभावमात्रमुक्तम्। अहोरात्रादयो उक्ता अतो ऽन्ये सर्वे
पाप्मान उच्यन्ते। अतोऽस्मादात्मनः सेतोर्निवर्तन्ते ऽप्राप्यैवेत्यर्थः। अपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मैव लोको ब्र-
ह्मलोक उक्तः॥ (मूलम्-) तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वान्धः सन्ननन्धो भवति। विद्धः सन्नविद्धो भव-
त्युपतापी सन्ननुपतापी भवति तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वाऽपि नक्तमहरेवाभिनिष्पद्यते स-
कृद्विभातो ह्येवैष ब्रह्मलोकः॥ (भाष्यम्) - यस्माच्च पाप्मकार्यमान्ध्यादि शरीरवतः स्यान्न
त्वशरीरस्य, तस्माद्वा एतमात्मानं सेतुं तीर्त्वा प्राप्यानन्धो भवति देहवान्स पूर्वमन्धोऽपि सन्

स सेतुरिव सेतुः । विधृतिर्विधरणः । अनेन हि सर्वं जगत् वर्णाऽऽश्रमादिक्रियाकारकफलादि
भेदनियमैः कर्तुरज्ञरूपं निश्चता [illegible] । अध्रियमाणं हीश्वरेणेदं विश्वं विनश्येदिति

रेषां लोकानामसंभेदाय नैतं सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं
न दुष्कृतं सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः ॥१॥ तस्माद्वा एतं सेतुं ती
र्त्वान्धः सन्ननन्धो भवति

आत्मा स सेतुर्विधृतिः ॥ किमर्थं स सेतुरित्याह- एषां भूरादीनां लोका
नां कर्तृकर्मफलाश्रयाणामसंभेदायाविदारणायाविनाशायेत्येतत् । किंविशिष्टोऽसौ सेतुरित्याह- नैतं से
तुमात्मानमहोरात्रे सर्वस्य जनिमतः परिच्छेदके सती नैतं तरतः । यथाऽन्ये संसारिणः कालेनाहोरात्रादि
लक्षणेन परिच्छेद्या न तथायं कालपरिच्छेद्य इत्यभिप्रायः । यस्मान्नैवं संवत्सरोऽहोभिः परिवर्त

सेतुर्व्यवस्थाहेतुरस्येदं क्षेत्रमिति तत्रायमपि व्यवस्थाहेतुरित्याह ॥ सेतुरिवेति ॥ सेतुत्वं साधयति ॥ विधृतिरिति विधारकत्वमुपपादयति ॥ अनेनेति
वर्णाश्रमादीत्यादिशब्देन यो व्यवस्थाविषयः फलादीत्यादिशब्दस्तद्वा तज्जातीयविषयः ॥ कर्त्रनुरूपमिति यदिभेदविषयनियमैः सह वर्णादिव्यवस्था
पयता परमेश्वरेण सर्वं जगद्विधृतमिति संबंधः ॥ अन्वयमुखेनोक्तमेव व्यतिरेकमुखेनाह ॥ अध्रियमाणं हीति ॥ विद्धो दुःखादिसंबंधी इत्यात्मस
तोऽस्ति महाभागधेयत्वमित्याह ॥ किं चेति ॥ कथं सर्वमपि तमोरूपमहरेव विदुषः स्यान्न हि विद्ययापि विरुद्धोऽर्थः सिद्ध्यतीत्याशंक्याह ॥ विज्ञानेति

स सेतुरिव सेतुर्विधृतिर्विधरणः ॥ अनेन हि सर्वं जगद्वर्णाश्रमादिक्रियाकारकफलादिभेदनियमैः कर्त्रनुरूपं विधृतं विधृ
तं अध्रियमाणं हीश्वरेणेदं विश्वं विनश्येद्यतस्तस्मात्स सेतुर्विधृतिः ॥ तथा विद्धः सन्देहवत्त्वे स देहवियोगे सेतुं प्राप्याविद्धो भव
ति तथोपतापी रोगाद्युपतापवान्सन्ननुपतापी भवति किं च यस्मादहोरात्रे न स्तः सेतौ तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वा प्राप्य नक्तमपि तमोरू
पं रात्रिरपि सर्वमहरेवाभिनिष्पद्यते ॥ विज्ञानात्मज्योतिःस्वरूपमहरिवाहः सदैकरूपं विदुषः संपद्यत इत्यर्थः सकृद्विभातः स

विद्धः सन्नविद्धो भवत्युपतापी सन्ननुपतापी भवति तस्माद्वा एतꣳ सेतुं तीर्त्वापि नक्तमहरेवाभिनिष्पद्यते सकृद्वि
भातो ह्येवैष ब्रह्मलोकस्तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषाꣳ सर्वेषु लोकेषु का
मचारो भवति ॥

दा विभातः सदैकरूपः स्वेन रूपेणैष ब्रह्मलोकस्तत्रैवं सत्येतं यथोक्तं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येण स्त्रीविषय
तृष्णात्यागेन शास्त्राचार्योपदेशमनुविन्दन्ति स्वात्मसंवेद्यतामापादयन्ति ये तेषामेव ब्रह्मचर्यसाधनवतां ब्रह्मविदामेष
ब्रह्मलोकः नान्येषां स्त्रीविषयसंपर्कजाततृष्णानां ब्रह्मविदामपीत्यर्थः ॥ तत्र हेतुमाह ॥ सकृदिति ॥ ब्रह्मलक्षणो वेद्यो लोकः स्व
प्रकाशचिदेकतानो यतोऽवतिष्ठते न तस्य तद्रूपत्वाद्विदुषो यथोक्तरूपत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥ विद्याफलस्य यथोक्तरीत्या व्यवस्थितेः सत्येतत्फलं
विद्यावत्त्वे न केषांचित्सिद्ध्यतीत्याशंक्याह ॥ तत्रेति ॥ ब्रह्मचर्यवतां विद्याद्वारा ब्रह्माख्यो लोकः फलतीत्यर्थः ॥ तेषामेवेत्येवकारव्यावर्तितमर्थमा

पापमानो दिवाकेन नवोनह स्तमानं मिपरिहरन्ति-यद्यपीति विरोधिनानामोनन्तमात्रन्यक प्रतिषेधवचना
संभवमभिप्रेत्याह-अहोरात्राद्या इति पाप्मकोमैगामात्मानमप्राप्येव निवर्तन्त इति हेतुमाह-अपहतेति-पप्मानं
सेतुप्राप्तौ फलितमाह-यस्मादिति स्वाभाविकमस्यानर्थ्यहेतुत्वमित्याशंक्याह दैहिवत्वइति-

कास्मात्प्रब्रह्मवित्त्वमुच्यते॥तेषां ब्रह्मचर्येवतांब्रह्मविदामितियावत्॥ब्रह्मचर्यसाधनवतामेवब्रह्मवित्त्वेनब्रह्मास्योलोकोभवतीतिस्थिते फलितमाह॥तस्मादिति॥साधनंब्रह्मविद्यायामितिशेषः॥ब्रह्मविदामिति॥भाविनींवृत्तिमाश्रित्योक्तं॥५॥अथयथोक्तपरमात्मप्राप्तिसाधनेज्ञाने सहकारिब्रह्मचर्यप्रागेवोक्तन्याचक्षतंब्रह्मचर्यविषयेणोत्तरग्रंथेनेत्याशंक्याह॥यआत्मेति॥श्रमाद्यपेक्षया अंतरशब्दः॥उक्तमपिब्रह्मचर्यं

तेषांसर्वेषुलोकेषुकामचारो भवतीत्युक्तार्थं तस्मात्परममेतत्साधनंब्रह्मचर्यं॥ब्रह्मविदामित्यभिप्रायः॥५॥यआत्माससेतु॥
त्यादिगुणैस्तुतस्तन्मासये ज्ञानसहकारिसाधनांतरंब्रह्मचर्याख्यंविधातव्यमित्याह॥यज्ञादिभिश्चततस्तौतिकर्तव्यार्थं॥अथयद्यज्ञ
इत्याचक्षतेलोकेपरमपुरुषार्थसाधनंकथयंतिशिष्टास्तद्ब्रह्मचर्यमेवयज्ञस्यापियत्फलंतद्ब्रह्मचर्यवान्लभतेतोयज्ञोपिब्र
ह्मचर्यमेवेतिप्रतिपत्तव्यं॥कथंब्रह्मचर्यंयज्ञइत्याह॥ब्रह्मचर्येणैवहियस्माद्योज्ञातासतंब्रह्मलोकंयज्ञस्यापिपारंपर्येणफ

अथयद्यज्ञइत्याचक्षतेब्रह्मचर्यमेवतद्ब्रह्मचर्येणह्येवयोज्ञातातंविंदतेऽथयदिष्टमित्याचक्षतेब्रह्मचर्यमेवत
तद्ब्रह्मचर्येणह्येवेष्ट्वात्मानमनुविंदतेऽथयत्सत्रायणमित्याचक्षतेब्रह्मचर्यमेवतद्ब्रह्मचर्येणह्येवसत आत्मनस्त्रा

लभूतंविंदतेलभते॥ततोयज्ञोपिब्रह्मचर्यमेवेतियोज्ञातेत्यक्षरानुवृत्तेर्यज्ञोब्रह्मचर्यमेव॥अथयदिष्टमित्याच (णं)
क्षतेब्रह्मचर्यमेवतत्कथंब्रह्मचर्येणैवसाधनेनतमीश्वरमिष्ट्वापूजयित्वा अथवैषणामात्मविषयांकृत्वातमात्मानमनुविंदते।

विधातुमनंतरग्रंथप्रवृत्तिरित्यर्थः॥किमितितर्हितत्स्तुतिरित्याशंक्यतस्यविधिशेषत्वंदर्शयति॥यज्ञादिभिश्चेति॥श्रुतिराहोत्तरंवाक्यमि
त्युक्तंतदादायव्याकरोति॥अथेत्यादिना॥ब्रह्मचर्यस्योक्तरीत्याविधित्सितत्वेतदीयस्तुतिप्रारंभार्थोथशब्दः यज्ञस्यब्रह्मचर्येंतर्भावंसाधय
तियज्ञस्यापीति॥उक्तमेवार्थमाकांक्षाद्वारासमर्थयते॥कथमित्यादिना॥पारंपर्येणचित्तशुद्धिद्वारेणेत्यर्थः॥नकेवलंफलद्वारायज्ञोब्र
ह्मचर्येंतर्भवतिकिंतुयकारज्ञकारसंस्पर्शादपीत्याह॥योज्ञातेति॥इष्टस्यब्रह्मचर्यांतर्भावमाकांक्षाद्वारास्फोरयति॥कथमित्यादिना

पूजयित्वातमात्मानमनुविंदतइतिसंबंधः॥ब्रह्मचर्येणात्मविषयेषणानिष्पाद्यतेइष्टेनापितदेवसंपाद्यतेतस्मादेषणादुभयसादृश्यरू
पादिष्टमपियज्ञमपितद्ब्रह्मचर्यमेवेत्याह॥एषणादिति॥बहुयजमानकंवैदिकंकर्मसत्रायणंतथायज्ञवदिष्टवच्चेत्यर्थः॥कथंब्रह्म
चर्येणभवतीत्याशंक्याह॥सतइति॥उपवासपरायणत्वमनाशकायनंतत्कथंब्रह्मचर्येणभवतीत्याशंक्याह॥यमात्मानमिति॥अर

एषणादिष्टमपिब्रह्मचर्यमेव॥अथयत्सत्रायणमित्याचक्षतेब्रह्मचर्यमेवतत्तथासतःपरस्मादात्मनःआत्मनस्त्राणंर
क्षणंब्रह्मचर्यसाधनेनविंदतेतःसत्रायणशब्दमपिब्रह्मचर्यमेवतदथयन्मौनमित्याचक्षतेब्रह्मचर्यमेवतद्ब्रह्मचर्येणै
वसाधनेनयुक्तःसन्नात्मानंशास्त्राचार्याभ्यामनुविद्यपश्चान्मनुतेध्यायत्यतोमौनशब्दमपिब्रह्मचर्यमेवाथयदनाश
कायनमित्याचक्षतेब्रह्मचर्यमेवतद्यमात्मानंब्रह्मचर्येणानुविंदतेसएषआत्माब्रह्मचर्यसाधनवतोननश्यति॥तस्माद

विंदतेथयन्मौनमित्याचक्षतेब्रह्मचर्यमेवतद्ब्रह्मचर्येणह्येवात्मानमनुविद्यमनुतेथयदनाशकायनमि
त्याचक्षतेब्रह्मचर्यमेवतदेषह्यात्मानननश्यतियंब्रह्मचर्येणानुविंदतेथयदरण्यायनमित्याचक्षतेब्रह्मचर्य
नाशकायनमपिब्रह्मचर्यमेवाथयदरण्यायनमित्याचक्षतेब्रह्मचर्यमेवतत्॥अरण्यशब्दयोरर्णवयोर्ब्रह्म ऽमेवतद
चर्यवतोऽयनाद्गमनादरण्यायनंब्रह्मचर्ययोज्ञानाद्यज्ञएषणादिष्टंसतस्त्राणात्सत्रायणंमननान्मौनमनशनादनाश
कायनमरण्ययोर्गमनादरण्यायनमित्यादिभिर्महद्भिःपुरुषार्थसाधनैःस्तुतत्वाद्ब्रह्मचर्यपरमंज्ञानसहकारिकारणंसाध
नमित्यतोब्रह्मविदायत्नेनारक्षणीयमित्यर्थः॥ण्यायनमरण्यवासस्तत्कथंब्रह्मचर्यातभूतमित्याशंक्याह॥अरण्यशब्दयोरिति
॥विस्तरेणोक्तमर्थंसंक्षिप्याह॥योज्ञानादित्यादिना॥योब्रह्मचर्येणात्मनोज्ञानादात्मानंविंदतेसब्रह्मलोकंविंदतेसब्रह्मलोकंलभतेत
स्माद्यज्ञोब्रह्मचर्यमितियोजना॥आदिशब्देनस्वस्यपरमपुरुषार्थसाधनत्वंगृह्यतेब्रह्मचर्यस्यस्तुतत्वात्तद्विषयंविधिमुक्त्वानन्तरह

॥तत्रहीति॥ ब्रह्मचर्यस्यात्यल्पसाधनत्वान्महतीत्तु निरुक्तान ब्रह्मचर्येण ज्ञानमपलभ्यतदेव स्तूयत इति मतमुत्थापयति॥ नन्वत्रेति
॥तस्य श्रुद्रसाधनत्वमसिद्धं दुरनुष्ठेयत्वात्तद्व्यतिरेकेण ज्ञानासंभवाच्चेत्युत्तरमाह॥ नेत्यादिना॥ विषयापहृतचित्तानां विवेकासंभवेप्र

तत्र हि ब्रह्मलोकेऽरश्च ह वै प्रसिद्धो ण्यश्चार्णवौ समुद्रौ समुद्रोपमे वा सरसी तृतीयस्यां भुवमन्तरिक्षं चापेक्ष्य तृतीया द्यौ
स्तस्यां तृतीयस्यामितोऽस्माल्लोकादारभ्य गण्यमानायां दिवि तत्रैव च ऐरं इरा अन्नं तन्मय ऐरो मण्डः तेन पूर्णमैरंमदीयं तदुपयो
गिनां मदकरं हर्षोत्पादकं सरः तत्रैव चाश्वत्थो वृक्षः सोमसवनो नाम तः सोमोऽमृतं तन्निस्रवोऽमृतस्रव इति वा॥ तत्रैव च लोके
ब्रह्मचर्यसाधनरहितैः अब्रह्मचर्यसाधनवद्भ्योऽन्यैर्न जीयत इत्यपराजिता नाम पूः पुरी ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणा च प्र

ऽरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि तदैरंमदीयꣳ सरस्तदश्वत्थः सोमसवनस्तदपराजि
ता पूर्ब्रह्मणः प्रभुविमितꣳ हिरण्मयं तद्य एवैतावरं च ण्यं चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवै
ष ब्रह्मलोकस्तेषाꣳ सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति॥४॥ भुणा विशेषेण मितं निर्मितं तच्च हिरण्मयं सौवर्णं प्रभुवि

मितं मण्डपमिति वाक्यशेषः॥ तत्तत्र ब्रह्मलोके एतावर्णवौ यावरण्याख्यावुक्तौ ब्रह्मचर्येण साधनेनानुविन्दन्ति ये तेषामेवैष
योऽन्याख्यातो ब्रह्मलोकस्तेषां च ब्रह्मचर्यसाधनवतां ब्रह्मविदां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति॥ नान्येषामब्रह्मचर्यपरा
णां बाह्यविषयासक्तबुद्धीनां कदाचिदपीत्यर्थः॥ नन्वत्र त्वमिन्द्रस्त्वं यमस्त्वं वरुण इत्यादिभिर्यथा कश्चित्स्तूयते महार्हैए
वमित्यादिभिः शब्दैर्न स्त्रीविषयतृष्णानिवृत्तिमात्रं स्तुत्यं हि किं तर्हि ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वात्तदेवेत्यादिभिः स्तूयत इति केचि
त्तन्न स्मादि बाह्यविषयतृष्णापहृतचित्तानां प्रत्यगात्मविवेकविज्ञानानुपपत्तेः पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्य
ति नान्तरात्मन्नि
माणमाह॥ पराञ्चीति॥ ध्यायतो विषयान्नित्याद्या स्मृतिरत्र विवक्षिता॥ ब्रह्मचर्यस्योत्तमसाधनत्वे सिद्धे फलितमाह

॥ज्ञानेति॥ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनस्यब्रह्मचर्यस्ययज्ञादिभिःस्तुतत्वात्तेषामपितत्प्राप्तिसाधनत्वंस्तुत्यभिप्रेतमितिशंकते॥नन्विति॥किं
तेषांपुरुषार्थसाधनत्वंप्रस्तुतस्तुत्याप्रतीतंकिंवाब्रह्मलोकसाधनत्वमितिविकल्प्याद्यमंगीकरोति॥सत्यमिति॥नद्वितीयोवाक्यभेदप्रसं
गादित्याह॥नन्विति॥कथंतर्हियज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यस्तुतिस्तत्राह॥किंतर्हीति॥उक्तमर्थंदृष्टांतेनस्पष्टयति॥यथेति॥त्वमिंद्रस्त्वंविष्णुरित्या
दिनाविप्रादिभिःराजास्तूयतेनतथापिनतस्यैवेंद्रादिव्यापारेनिरंकुशंकर्तृत्वमस्तीतियथेष्यतेतथायज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यस्यस्तुतस्यापिनास्तित्तु
ल्यफलत्वमित्यर्थः॥ब्रह्मलोकस्यान्यपदार्थान्निर्णेतुंविचारमवतारयन्नादौतद्विषयमाह॥यद्भूमदिति॥तत्रैकपक्षमुत्थाप्यदृष्टांतेननतदु

ज्ञानसहकारिकारणंस्त्र्यादिविषयतृष्णानिवृत्तिसाधनंविधातव्यमेवेतियुक्तैवतत्स्तुतिर्ननुयज्ञादिभिःस्तुतंब्रह्मचर्यमि
तियज्ञादीनांपुरुषार्थसाधनत्वंगम्यतेसत्यंगम्यतेनत्विहब्रह्मलोकंप्रतियज्ञादीनांसाधनत्वमभिप्रेत्ययज्ञादिभिर्ब्रह्मच
र्यंस्तूयतेकिंतर्हितेषांप्रसिद्धपुरुषार्थसाधनत्वमपेक्ष्ययथेंद्रादिभिःराजानतुयत्रेंद्रादीनांव्यापारःतत्रैवचराजेतितद्वत्
यद्भूमण्वादयोब्राह्मलौकिकाःसंकल्पजाश्चपित्रादयोभोगास्तेकिंपार्थिवाआप्याश्चयथेहलोकेदृश्यंतेतद्वदर्णवदस
पूःस्वर्णमंडपान्याहोस्विन्मानसप्रत्ययज्ञानमात्राणीतिकिंचातोयदिपार्थिवाआप्याश्चस्थूलाःस्युर्ह्याकाशेसमाधा
नानुपपत्तिःपुराणेचमनोमयानिब्रह्मलोकेशरीरादीनीतिवाक्यंविरुध्येतअशोकमहिममित्यादिश्रुतयश्च॥ननुसमुद्राः

स्थितप्रकारमाह॥तेकिमिति॥पक्षांतरंस्वमतेदृष्टांतवशाद्दर्शयति॥आहोस्विदिति॥कस्मिन्पक्षेकोलाभःकोवादोषःदोषदर्शनान्मान
सत्वेनसौक्ष्म्यंचपुराणानुग्रहसंभवात्तेमानसाएवेत्याह॥यदीति॥नकेवलंतेषांस्थौल्यसत्त्वेअस्मिन्नित्यादिश्रुत्यापुराणस्मृत्याचविरो
धःकिंत्वशोकसंतापवर्जितमहिमशीतस्पर्शशून्यब्रह्मलोकमुपयतीत्याद्याश्चश्रुतयःब्रह्मलोकंनिरूपयंत्यस्तत्रत्यानामर्थानांस्थौल्ये
विरुध्येरन्स्थूलानांपदार्थानांतत्रसत्त्वेशीतस्पर्शादेरवर्जनीयत्वादित्याह॥अशोकमिति॥ब्राह्मलौकिकपदार्थानांमानसत्वेपुराणस्मृ
त्यंतरविरोधंशंकते॥नन्विति॥किंदृश्यमानरूपेणसमुद्रादीनांब्रह्मलोकगमनंस्मृत्यर्थःकिंवास्वरूपांतरेणेतिविकल्प्याद्यंदूषयति॥८

नमूर्तिमत्त्वदृति॥उभयत्रानुपलंभप्रसंगादित्यर्थः॥प्रथमपक्षायोगे द्वितीयपक्षं परिशिष्टमाचष्टे॥तस्मादिति॥अस्तु द्वितीयो विकल्पः कानो
ह्यानिरित्याशंक्य ब्रह्मलोके मानसेन देहेन मानसानामेव सागरादीनां मानसरूपेण संबंधोपपत्तेर्मानस्य एव मूर्तयस्तेषां ब्रह्मलोकस्थाः कल्प
यितुं युक्ता इत्याह॥तुल्यायां चेति॥तर्हि मनोरथकल्पितवदतिचंचलत्वाद्भोगयोग्यत्वं सागरादीनां न स्यादित्याशंक्याह॥दृष्टा हीति॥स्वप्नतुल्य
त्वे मिथ्यात्वप्रसक्तिरिति शंकते॥नन्विति॥प्रसंगस्येष्टत्वमाशंक्य श्रुतिविरोधमाह॥तद्वैमेद्दति॥ये स्वप्ने दृष्टास्ते न संति न तु दृष्टा इति दर्शनबाध्य

स्वरितः सरांसि वाप्यः कूपा यज्ञा वेदा मंत्रादयश्च मूर्तिमंतो ब्रह्माणमुपतिष्ठंत इति मानसत्वे विरुध्येत पुराणस्मृतिः न मूर्तिमत्त्वे
प्रसिद्धरूपाणामेव तत्र गमनानुपपत्तेः तस्मात्प्रसिद्धमूर्तिव्यतिरेकेण सागरादीनां मूर्त्यंतरं सागरादिभिरुपात्तं ब्रह्मलोकगंतृत्वं क
ल्पनीयं तुल्यायां च कल्पनायां यथाप्रसिद्धा एव मानस्य आकारवंतो मूर्तयो युक्ताः कल्पयितुं मानसदेहानुरूप्यसंबंधोपप
त्तेः दृष्टा हि मानस्य एव आकारवत्यः पुरुष्याद्या मूर्तयः स्वप्ने न तु ता अनृता एवं तद्गमे सत्याः कामादिति श्रुतिस्तथा सति विरु
ध्येत॥न॥मानसप्रत्ययस्य सत्त्वोपपत्तेः मानसा हि प्रत्ययाः स्त्रीपुरुषाद्याकाराः स्वप्ने दृश्यंते॥ननु जाग्रद्वासनारूपाः स्वप्न
दृश्याः ननु तत्र स्मारयः स्वप्ने विद्यंते अत्यल्पमिदमुच्यते जाग्रद्विषया अपि मानसप्रत्ययाभिनिर्वृत्ता एव सदोत्थाभिनिर्वृत्तत्वे
जीवन्मयत्वाज्जाग्रद्विषयाणां संकल्पमूला हि लोका इति चोक्तं समक्लृप्तां द्यावापृथिवी इत्यत्र सर्वश्रुतिषु च प्रत्यगात्म
न उत्पत्तिः प्रलयश्च तत्रैव स्थितिश्च यथा वा अरा नाभावित्यादिना चोच्यते॥ [illegible] तेन यथा च स्वाप्नसंवेदनस्य सत्यत्वमिष्टं तथैव ब्राह्मलो

किकानां पदार्थानां॥मानसस्येति दृष्टांतं विवृणोति॥मानसा हीति॥जागरिते संविदतिरिक्ताः संति पदार्था न वासनारूपास्ते स्वप्ने भांति न
तु संविदात्मत्वमिति तेषां शंकते॥नन्विति॥जागरितस्यापि संविद्विवर्तत्वान्न पृथगस्तित्वमित्युत्तरमाह॥अत्यल्पमिति॥भूमविद्यालोच
नायामपि जाग्रद्विषयाणां संविद्विवर्तत्वं सेत्स्यतीत्याह॥संकल्पमूला हीति॥इतश्च जाग्रद्विषयाणां संविद्विवर्तत्वमित्याह॥सर्वश्रुतिषु
चेति॥ननु कुलालो घटं चिकीर्षुर्मनसि संकल्पितं आकारं बहिर्निर्मिमीते तेन न संकल्पो बाह्याकारस्य निमित्तं संकल्पश्च पूर्वानुभूतसजा

पूर्वानुभूतोपिपूर्वेतरसंकल्पनिमित्तवृत्तिनिमित्तनैमित्तिकभावः सर्वस्यसंविद्विवर्त्तत्वेकथमुपपद्यतेतत्राह॥तस्मादिति॥यस्मात्ततः
सर्वस्येक्षणंपूर्वकल्पीयसदृशागोचरंपूर्वकल्पीयाअपिततः पूर्वेतरनिमित्ताद्वृत्तिसंविदेवेत्यस्याविद्याविवर्त्तनेनिरवयवस्यसन्मात्र
स्यस्वारस्यनेक्षणाद्यनुपपत्तेस्तस्मात्सर्वस्यसंविद्विवर्त्तत्वेपिनिमित्तनैमित्तिकभावोयमनिर्वाच्योनविरुध्यतइत्यर्थः॥असतत्शब्दवाच्या
याःसंविदोनिर्वाच्यस्वरूपनकालेयेविषयावाह्यतयाभासंतेततस्त्वकदाचिदपिसंविदतिरेकेणसत्वानंगीकारादाद्यंतासत्वलक्षणमनृत
त्वमापद्येततथाचव्यवहारभंगप्रसंगस्तत्राह॥यद्यपीति॥तथापिनानृतत्वमित्यध्याहारः॥अध्यस्तस्याधिष्ठानमेवस्वात्मातस्मिन्न
कदाचिदप्यत्यंतासत्वतादात्म्येनैवस्फुरणादतोनव्यवहारभंगप्रसंगइतिभावःकदाचिदपिनानृतत्वमितिवदतामतीतिकालात्कालांतरे

तस्मान्मानसानांवाह्यानांचविषयाणामितरेतरकार्यकारणत्वमिष्यतएववीजांकुरवद्यद्यपिवाह्याएवमानसामानसा
एवचवाह्याःनानृतत्वंतेषांकदाचिदपिस्वात्मनिभवतिननुस्वप्नदृष्टाःप्रतिबुद्धस्यानृताभवंतिविषयाःसत्यमेवजाग्रद्बो
धापेक्षंतुनत्वनृतत्वंनस्वतःतथास्वप्नबोधापेक्षंचजाग्रद्दृष्टविषयानृतत्वंनस्वतोविशेषाकारमात्रंतुसर्वेषांमिथ्याप्रत्यय
निमित्तमितिवाचारंभणंविकारोनामधेयमनृतंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यंनान्यप्याकारविशेषतोनृतस्वतःसन्मात्ररूपतया
सत्यंप्राक्सदात्मबोधात्त्वविषयेपिसर्वंसत्यमेवस्वप्नदृष्टाइवेतिनकश्चिद्विरोधः ११ पिविषयाणांनासत्वमित्युक्तंतत्रानुभ

वविरोधंशंकते॥नन्विति॥स्वप्नदृष्टानांसमीहितमेवकालांतरेमिथ्यात्वमंगीकरोति॥सत्यमिति॥तर्हितेषामसत्वमेवस्वीकृतमित्या
शंक्याह॥जाग्रदिति॥तथापिजाग्रद्बोधेनाविषयीकरणादसत्वंस्वप्नदृष्टानामेष्टव्यमित्याशंक्याह॥तथेति॥यदिजाग्रद्बोधेनाविष
यीकरणमात्रेणासत्वंस्वप्नदृष्टानांपदार्थानामिष्टंतर्हिजाग्रद्विषयाणामपिस्वप्नबोधेनाविषयीकरणादसत्वप्रसंगस्तन्नकदाचि
दपिसंविदिविषयाणामत्यंतासत्वमित्यर्थः॥कथंतर्हितेशुवाचारंभणश्रुतिरित्याशंक्याह॥विशेषेति॥त्रयाणांरूपाणांसत्यत्वेवि
शेषाकारमात्रंमिथ्येत्युक्तमयुक्तंतेष्वपिविशेषाकारस्यसत्वादित्याशंक्याह॥तान्यपीति॥कथंतर्हितेषुसत्यपदमयुक्तमित्याशंक्या

136

तर्हि तत्सत्यमित्येतावत्प्रयोक्तव्यं किमिति त्रीण्यक्षराणीत्येव सत्यमित्युक्तं तत्राह॥ प्रागिति॥ प्रकृतमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ प्रथमपक्षवत् द्वितीयपक्षे दोषाभावादिति यावत्॥ यथेहेति॥ किं विषयवद्ब्रह्मलोके कामा अपि विषयाः विचार्यमाणाः सत्याः कस्तर्हि तत्र विशेषो येनैतत्सत्यमित्यागे नतत्कामिनां विद्याविधानं तत्राह॥ बाह्येति॥ जन्याब्रह्मलोके विषयाद्विशेषः प्रकृतायाः फलश्रुतेरित्यध्याहारः॥ ननु तेषामविद्यादशायामर्थ क्रियाकारित्वरूपसत्यत्वसंभवेऽपि कुतो विद्यावस्थायां सत्यत्वमित्याशंक्याह॥ सत्वत्येति॥ यथा रज्ज्वां कल्पितसर्पादयो रज्जुतत्त्वबोधे तदात्म

तस्मान्मानसा एव ब्रह्मलोके कामा अरण्यादयः संकल्पजा अपि त्वाद्यः कामाः॥ बाह्यविषयभोगवदशुद्धिरहितत्वाच्छुद्धस त्वसंकल्पजन्मा इति निरतिशयसुखाः सत्याश्चेश्वराणां भवन्तीत्यर्थः॥ सत्त्वत्यात्मप्रतिबोधेऽपि रज्ज्वामिव कल्पिताः सर्पादयः स दात्मस्वरूपतामेव प्रतिपद्यन्त इति सदात्मना सत्या एव भवन्ति॥ यस्तु हृदयपुंडरीकगतं यथोक्तगुणविशिष्टं ब्रह्म ब्रह्मचर्या

अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिंगलस्याणिम्नस्तिष्ठंति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्य॥

दिसाधनसंपन्नस्त्यक्तबाह्यविषयानृततृष्णः सन्नुपास्ते तस्येयं मूर्धन्यया नाड्या गतिर्वक्तव्येति खंड आरभ्यते॥ अथ या एता वक्ष्यमाणा हृदयस्य पुंडरीकाकारस्य ब्रह्मोपासनस्थानस्य संबंधिन्यो नाड्यो हृदयमांसपिंडात्सर्वतो विनिःसृता आदित्यमं डलादिव रश्मयः ताश्चैताः पिंगलस्य वर्णविशेषविशिष्टस्याणिम्नः सूक्ष्मरसस्य रसेन पूर्णास्तदाकारा एव तिष्ठंति वर्तन्त इ

तामेवापद्यंते विवेचनात् तथा सर्वेऽपि विषया विद्यावस्थायामन्वयव्यतिरेकाभावपरिहाण्या सन्मात्रत्वमेव प्राप्नुवंतीति तत्सत्यत्वमवि रुद्धमित्यर्थः॥ सगुणविद्याफलस्वरूपमित्थमुपपाद्य तत्प्राप्त्युपायगतिर्वक्तव्येति नाडीखंडमवतारयति॥ यस्त्विति॥ यथोक्तो गुणः सत्यका मत्वादिर्ब्रह्मचर्यादीत्यादिशब्दः शमदमादिसंग्रहार्थः॥ तमेवादिशब्दार्थं स्पष्टयति त्यक्तेति॥ अधिकारिणः सफलोपास्तिविध्यानंतर्यमथ शब्दार्थः रसेनान्नस्य निःशेषः॥ तदाकारा इति॥ तच्छब्दोऽन्नरसविषयः॥ शुक्लस्येत्यादिषष्ठी पूर्ववत्॥ श्रुतावितिशब्दोऽध्याहार्यो नतनार्थः॥

नाभिनिर्वृत्ते

कथंपुनरन्नरसस्य पिंगलादिविचित्रो वर्णविशेषः सिध्यतीत्याशंक्याह॥ सौरेणेति॥ यत्पित्ताख्यं सौरं तेजस्तेन पाकोऽशितस्य च जायते तेना ल्पेन कफेन संपर्कात्तदेव पित्ताख्यं सौरं तेजो भवति पिंगलं तेन संपर्कादन्नरसस्य नाडीनां च जायते पैंगल्यमित्यर्थः॥ तदेव पित्ताख्यं सौरं तेजो य थोक्तपाकाभिनिर्वृत्तेन प्रभूतेन वातेन संबंधात्तद्भूयस्त्वाद्भवति नीलं तेन च संपर्कादन्नरसस्य नाडीनां च जायते नैल्यमित्याह तदेवेति॥ प्रकृत मेव पित्ताख्यं सौरं तेजो यथोक्तपाकवशादभिनिर्वृत्तकफस्य स्वसंबंधिनो भूयस्त्वाद्भवति शुक्लं तेन च संपर्कादन्नरसस्य नाडीनां च शौक्ल्यं भवतीत्याह॥ तदेव चेति॥ उक्तपाकाभिनिर्वृत्तेन कफेन तदभिनिर्वृत्तस्यैव वातस्य समतया तदेव तेजस्तत्संबंधे पीतं जायते तत्संबंधाच्चान्नर सस्य च नाडीनां च पीतत्वं भवतीत्याह॥ कफेनेति॥ यदा तु यथोक्तपाकाभिनिर्वृत्तं शोणितं बहुलं भवति तदा तस्य नाडीनां च लौहित्यं भवती

नीलस्य पीतस्य लोहितस्य च रसस्य पूर्णा इति सर्वेत्राध्याहार्यं सौरेण तेजसा पित्ताख्येन पाकाभिनिर्वृत्तेन कफेनाल्पेन संप र्कात्पिंगलं भवति सौरं तेजः पित्ताख्यं॥ तदेव च वातभूयस्त्वान्नीलं भवति॥ तदेव च कफभूयस्त्वाच्छुक्लं॥ कफेन समतायां पीतं

असौ वा आदित्यः पिंगल एष शुक्ल एष नील एष पीत एष लोहितस्तद्यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चा

शोणितबाहुल्येन लोहितं॥ वैद्यकाद्वा वर्णविशेषा अन्वेष्टव्याः कथं भवंतीति श्रुतिस्त्वाहादित्यसंबंधादेव तत्तेजसो नाडी ष्वनुगतस्यैते वर्णविशेषा इति॥ कथं॥ असौ वा आदित्यः पिंगलो वर्णत एष आदित्यः शुक्लोऽप्येष नीलोऽप्येष पीत एष लोहि त आदित्य एव॥ तस्याध्यात्म

९ त्याह॥ शोणितेति॥ पक्षांतरमाह॥ वैद्यकाद्वेति॥ अन्वेषणप्रकारमाह॥ कथमिति॥ नाभेरूर्ध्वं हृदया दधस्तादामाशयः स च स्थानं तत्रत्यं तेजः सौरं पित्तमित्युच्यते॥ तच्चान्नरसस्य धात्वंतरसहकारिवशाद्वर्णविशेषकारणमामाशयगतं पित्तं रंज करसं रंजनादित्यादिवचनादित्यर्थः॥ कथं तर्हि पिंगलस्येत्यादावाश्रुतिरित्याशंक्याह॥ श्रुतिस्त्विति॥ उक्तमर्थमाकांक्षाद्वारा स्फोरयति॥ क थमित्यादिना आदित्यस्य पैंगल्यादयो वर्णविशेषाः शास्त्रप्रामाण्यादेवमंतव्याः॥ आदित्यस्य तेजसो नाडीष्वनुगतस्य पैंगल्यादयो वर्ण

१०७

उभयत्रादित्यमंडले पुरुषे चेत्यर्थः॥तत्र पूर्वोक्तमेव दृष्टांतमनुवदति॥यथेति॥उभौ ग्रामौ महापथो यथा गच्छतीति तथोभयत्रादित्यस्य र
श्मयः प्रविष्टा इत्यर्थः॥तमेव प्रवेशं प्रश्नद्वारा प्रकटयति॥कथमित्यादिना॥कथं नाडीनां पिंगलादिवर्णत्वमित्याशंक्य सौरेण तेजसेत्यादि
ना तं स्मारयति॥यथोक्ता स्विति॥अमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता इति संबंधः॥कथं स्त्रीलिंगेन निर्दिष्टानां रश्मीनां पुल्लिंगेन निर्देशस्तत्राह॥रश्मी
नामिति॥नाडीस्वरूपमुक्त्वा विज्ञानात्मस्वापाधिकरणत्वेन तास्तोतुमादौ स्वापं प्रस्तौति॥तत्तत्रेति॥सप्तम्यर्थमेव स्फुटयन्नेवं सतीति॥ना

नाडीभिः कथं संबंध इत्यत्र दृष्टांतमाह॥तत्तत्र यथा लोके महान्विस्तीर्णः पंथा महापथः आततो व्याप्त उभौ ग्रामौ गच्छ
तीमं च सन्निहितममुं च विप्रकृष्टं दूरस्थमेवं यथा दृष्टांतो महापथ उभौ ग्रामौ प्रविष्ट एवमेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लो
कौ आदित्यमंडलमिमं च पुरुषं गच्छंत्युभयत्र प्रविष्टाः यथा महापथः॥कथममुष्मादादित्यमंडलात्प्रतायंते संतता भवंति।

मुं चैवमेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छंतीमं चामुं चामुष्मादादित्यात्प्रतायंते ता आसु नाडीषु सृप्ता आ
भ्यो नाडीभ्यः प्रतायंते॥तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः॥तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु
सृप्तो भवति तं न कश्चन पाप्मा स्पृशति तेजसा हि तदा संपन्नो भवत्यथ यत्रैतदबलिमानं नीतो भवति तमभित आ

ता अध्यात्ममासु पिंगलादिवर्णास्वासु यथोक्तासु नाडीषु सृप्ताः गताः प्रविष्टा इत्यर्थः॥आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायंते प्रवृत्ताः संतता भू
ताः संत्यः तेऽमुष्मिन्रश्मीनामुभयलिंगत्वादित्युच्यंते॥तत्तत्रैवं सति यत्र यस्मिन्काले यं जीवः सुप्तो भवति स्वापस्य द्विप्रका
रत्वाद्विशेषणं समस्त इत्युपसंहृतसर्वकरणवृत्तिरित्येतदतो बाह्यविषयसंपर्कजनितकालुष्याभावात्सम्यक्प्रसन्नो भवति॥

डीस्वरूपे पूर्वोक्तरीत्या निरूपिते सतीत्यर्थः॥एतत्स्वपनमिति क्रियाविशेषणं॥समस्तविशेषणस्यार्थवत्त्वमाह॥स्वापस्येति॥दर्शनवृत्तिव
द्दर्शनवृत्तिश्चेति द्विप्रकारत्वं स्वापस्येष्टं तत्र दर्शनवृत्तेः स्वापस्य व्यावृत्त्यर्थं समस्त इति विशेषणं॥तस्य संपिंडितमर्थमाह॥उपसंहृतेति॥वि

उपसंहृतसर्वकरणत्वादिति यावत्॥ उक्तं विशेषणद्वयमुपजीव्य सूत्रमित्यादिव्याचष्टे॥ अतएवेति॥ नाडीषु प्रविष्टो भवतीति यदुक्तं तद्युक्तं ए
षां तर्हि हृदय आकाशस्तस्मिंश्चेत्तद्रूपंगीकारात् इत्याशंक्याह॥ नाडीभिरिति॥ नाडीष्विति श्रुतौ सप्तमी कथं नाडीभिरिति तृतीयया व्याख्यायते तत्राह न
हीति॥ सुषुप्त्यवस्थोच्यते तस्यामवस्थायां कर्माभावे कथं पुनरुत्थानमित्याशंक्याह॥ देहेति॥ सुखदुःखानुभवात्पाप्मसंस्पर्शो न विवक्षितो न तु क

अतएव स्वप्नविषयाकाराभासं मानसं स्वप्नप्रत्ययं न विजानाति नानुभवतीत्यर्थो यदैवं सुप्तो भवति आसु तैः रश्मिभिः तेजसः पूर्णासु यथोक्ता
सु नाडीषु तदा सुप्तः प्रविष्टो नाडीभिर्द्वारभूताभिर्हृदयाकाशं गतो भवतीत्यर्थः॥ न ह्यन्यत्र सत्संपत्तेः स्वप्नादर्शनमस्तीति सामर्थ्या
न्नाडीष्विति सप्तमी तृतीययापरिणम्यते तत्संपन्नं न कश्चन न कश्चिदपि धर्माधर्मरूपः पाप्मा स्पृशति स्वरूपावस्थितत्वात्तदात्म
नो देहेन्द्रियविशिष्टं हि सुखदुःखकार्यप्रदानेन पाप्मा स्पृशतीति॥ न तु सत्संपन्नं स्वरूपावस्थं कश्चिदपि पाप्मा स्प्रष्टुमुत्सहते अवि

आहुर्जानाति मां जानासि मामिति स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति तावज्जानात्यथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रा

षयत्वात्॥ अन्यो ह्यन्यस्य विषयो भवति न त्वनन्यत्वं केनचित्कुतश्चिदपि सत्संपन्नस्य स्वरूपप्रच्यवनं त्वात्मनो जा
यत्स्वप्नावस्थां प्रतिगमनं बाह्यविषयप्रतिबोधोऽविद्याकामकर्मबीजस्याब्रह्मविद्याहुताशाऽदाहनिमित्तमित्यवोचाम प्रष्ट एवत
स्मिन्नपि प्रत्येतव्यं॥ यदैवं सुप्तः सौरेण तेजसा नाड्यन्तर्गतेन सर्वतः संपन्नो व्याप्तो भवति अतो विशेषेण चक्षुरादिनाडीद्वारैर्बाह्यविषय

भोगाय प्रसृतानि करणानि

मोऽभावादित्यर्थः॥ अविषयत्वं साधयन्नन्यो हीति॥ सुषुप्ते स्वरूपावस्थस्य कथं प्रच्यवनमित्याशंक्याह॥ स्व
रूपेति॥ अविद्याकामकर्मणां बीजमनाद्यज्ञानं तस्य ब्रह्मविद्याख्येनाग्निना न स्वापे दाहस्तन्निमित्तं सुषुप्तस्य पुनः स्वरूपप्रच्यवनमिति संबंधस्त
देव व्याचष्टे॥ जाग्रदिति॥ कीदृक्प्रच्यवनमित्यपेक्षायामाह॥ बाह्येति॥ एतच्च सति संपद्य न विदुरित्यादावुदितमित्याह॥ इत्यवोचामेति॥ तेज
साहीति॥ पाप्मास्पर्शे श्रौतो हेतुः तं हेतुं व्याचष्टे॥ यदेति॥ तद्व्याप्तिकार्यमाह॥ तदिति॥ कार्यकारणसंस्पर्शाभावफलं दर्शयति॥ तस्मादिति॥ नाडी

190

॥तत्रेति॥तस्यैवार्थमाहैवं सतीति॥नाडिनासु सृप्तीत्याप्राप्तेष्वासनीत्यर्थः॥ताभिरूर्ध्वगमनप्रदर्शनार्थं भार्थोऽथशब्दः॥रोगादीत्यादिपदमागं
तुकसर्वनिमित्तसंग्रहार्थं॥जरादीत्यादिपदं तु नैसर्गिकसर्वनिमित्तद्योतनार्थमिति भेदः॥एतन्नयनमिति॥ क्रियाविशेषणं॥प्रारब्धकर्माव
सानार्थोऽथशब्दः॥एतदिति॥ क्रियाविशेषणमेतदुत्क्रमणं यथा स्यात्तथेत्यर्थः॥यथोक्ताभिर्नाडीषु प्रसृताभिरादित्यमंडलादागताभिरितियाव

करणानां निरोधात्स्वात्मन्येवावस्थितः स्वप्नं न विजानातीति युक्तं तत्रैवं सत्यथ यत्र यस्मिन्काले बलिमानमबलभावं दे
हस्य रोगादिनिमित्तं ———— जरादिनिमित्तं वा कृशीभावमेतन्नयनं नीतः प्रापितो दैवदत्तो भवति मुमूर्षुर्यदा भवतीत्य
र्थः तमभितः सर्वतो वेष्टयित्वा ———— आसीना ज्ञातय आहुर्जानासि मां तव पुत्रं जानासि मां पितरं वेत्यादि॥ स मुमूर्षु
र्यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तोऽनिर्गतो भवति तावत्पुत्रादीन्जानाति॥ अथ यत्र यदैतत्क्रियाविशेषणमित्यस्माच्छरीरादुत्क्राम
ति॥ अथ तदैतैरेव यथोक्ताभी रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते यथाकर्मजितं लोकं प्रत्यविद्वान् इतरस्तु विद्वान्यथोक्तसाधनसंपन्नः स

न्नेतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते स ॐमिति वा होद्वा मीयते स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छत्येतद्वै खलु लोक
द्वारं विदुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषां तदेष श्लोकः॥५॥ ॐमित्योंकारेणात्मानं ध्यायन्यथापूर्वं वा ह एव ऊर्ध्वं वा विद्वांश्चेदितर
स्तिर्यङ्वेत्यभिप्रायो मीयते प्रमीयते गच्छतीत्यर्थः॥स विद्वानुत्क्रमिष्यन्यावत्क्षिप्येन्मनो यावता कालेन मनसः क्षेपः स्यात्ता

त्॥कर्मणा जितं वशीकृतं स्वात्मसंबंधितामापादितं लोकमनतिक्रम्य तं प्रत्यविद्वान्केवलकर्मवान्गच्छतीत्यर्थः॥दहरविद्यावतो गतिं दर्शय
ति॥इतरस्त्विति॥यथोक्तसाधनं दहरविज्ञानं तेन संपन्नो विशिष्ट इत्यर्थः सध्यानादृच्छतीत्येतत्रसंबंधः॥यथापूर्वं स्वस्थावस्थायामिव मरणाव
स्थायामपीत्यर्थः॥वा हेति निपातद्वयस्यावधारणरूपमर्थं कथयन्नेवेति॥उत्क्रान्तं दृशमाहोर्ध्वमिति॥वाशब्देन द्योतितं विकल्पं दर्शयति॥वि
द्वांश्चेदिति॥ यदि विद्वान्प्रमीयते तदोर्ध्वमेव गच्छति॥तदाचष्टे॥यावदिति॥ ५ ॥ ५ ॥

तस्यैतत्फलमिति संबंधः॥ कथं निर्गुणविद्यायाः सर्वलोककामावाप्तिः फलमित्याशंक्याह॥ सर्वात्मनेति॥ परिच्छेदभ्रमव्यावृत्त्या पूर्णस्वरूपेणा
वस्थितिरित्यर्थः॥ प्रजापतिवाक्यात्प्रतीयमानविधिस्वरूपमाह॥ अन्वेष्टव्य इति॥ एवकारव्यावर्त्यं दर्शयति॥ नापूर्वविधिरिति॥ शब्दादेवावि
द्योदयेन तदुत्पत्त्यर्थोऽपूर्वविधिरग्निहोत्रादिविधिवन्न संभवतीत्यर्थः॥ कथमिह नियमविधिरपि स्यादवघातविधिवदित्याशंक्याह॥ एवमि
ति॥ मिथ्याज्ञानसंस्कारप्राबल्यादनात्माभिनिवेशस्य पक्षे प्राप्तौ शास्त्राचार्याभ्यामात्मान्वेषणमेव कार्यमिति नियम इत्यर्थः॥ इतश्च नियम
विधिरेव नापूर्वविधिरित्याह॥ दृष्टार्थत्वादिति॥ अन्वेषणविजिज्ञासनाभ्यां ज्ञानसाधनमुक्तं तस्य च विद्याद्वाराऽविद्यानिवृत्तिर्दृष्टमेव फलमन्व

शास्त्राचार्योपदेशैर्ज्ञातव्यः॥ स विशेषेण ज्ञातुमेष्टव्यो विजिज्ञासितव्यः स्वसंवेद्यतामापादयितव्यः किं तस्यान्वेषणाद्विजि
ज्ञासनाच्च स्यादित्युच्यते॥ स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानं यथोक्तेन प्रकारेण शास्त्राचार्योपदेशेनान्वि
ष्य विजानाति स्वसंवेद्यतामापादयति तस्यैतत्सर्वलोककामावाप्तिः सर्वात्मना फलं भवतीति ह किल प्रजापतिरुवाच अन्वेष्टव्यो

॥६॥ स सर्वांꣳश्च लोकानाप्नोति सर्वांꣳश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच॥

विजिज्ञासितव्य इति चैष नियमविधिरेव नापूर्वविधिरेवमन्वेष्टव्यो विजिज्ञासितव्य इत्यर्थः॥ दृष्टार्थत्वादन्वेषणवि
जिज्ञासनयोर्दृष्टार्थत्वं च दर्शयिष्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्यनेनासकृत्पररूपेण च देहादिधर्मैरवगम्यमानस्यात्म
नः स्वरूपाधिगमे विपरीताधिगमनिवृत्तिर्दृष्टं फलमिति नियमार्थतैवास्य विधेर्युक्ता नत्वग्निहोत्रादीनामिवापूर्ववि

यव्यतिरेकाभ्यां तद्धेतुत्वावगमात्तथा च तत्र नापूर्वविधेरवकाशोऽस्तीत्यर्थः॥ तयोर्दृष्टफलत्वे वाक्यशेषमनुकूलयति॥ दृष्टार्थत्वं चेति॥
कथमसकृत्प्रयुक्तेन न पश्यामीति वर्तमानोपदेशेनान्वेषणादेर्दृष्टफलतेत्याशंक्य देहातिरिक्तात्मवादिनां वाक्योत्थज्ञानादनुमाना
च्चमत्रत्वाद्भ्रमनिवृत्तिप्रसिद्धेर्मैवमित्यभिप्रेत्याह॥ पररूपेणेति॥ अन्वेषणादेर्दृष्टफलत्वं फलितमाह॥ इति नियमार्थतेति॥ अपूर्वविधि

छां·भा·
१९

इदानीमाख्यायिकांव्याख्यातुमाख्यायिकागुरुविद्याग्रहणसंप्रदानविधिप्रदर्शनार्थेत्यादिनोक्तंस्मारयति॥तद्धेति॥अवतारिताख्यायिकामु
तद्धोभयइत्याद्याख्यायिकाप्रयोजनमुक्तंतद्धकिलप्रजापतेर्वचनंउभयेदेवासुरादेवाश्चासुराश्चदेवासुराअनुपरंपराग
तंस्वकर्णगोचरापन्नमनुबुबुधिरेतुबुद्धवंतःतेतत्प्रजापतिवचोबुद्ध्वाकिमकुर्वन्नित्युच्यतेतेहोचुरुक्तवंतोन्योन्यंदेवाः
स्वस्वपरिषद्यसुराश्चहंतयद्यनुमतिर्भवतांप्रजापतिनोक्तमात्मानमन्विच्छामोन्वेषणंकुर्मोयमात्मानमन्विष्यसर्वांश्च
लोकानाप्नोतिसर्वांश्चकामानित्युक्त्वाइंद्रोहएवराजेवस्वयंदेवानामितरान्देवांश्चभोगपरिच्छदंचसर्वंस्थापयित्वाशरीरमा

तद्धोभयेदेवासुराअनुबुबुधिरेतेहोचुर्हंततमात्मानमन्विच्छामोयमात्मानमन्विष्यसर्वांश्चलोकानाप्नो
तिसर्वांश्चकामानितींद्रोहैवदेवानामभिप्रवव्राजविरोचनोसुराणांतौहासंविदानावेवसमित्पाणीप्रजाप
तिसकाशमाजग्मतुस्तौहद्वात्रिंशतंवर्षाणिब्रह्मचर्यमूषतुस्तौहप्रजापतिरुवाचकिमिच्छंतावावास्तमि
तितौहोचतुर्यआत्मापहतपाप्माविजरोविमृत्युर्विशोकोविजिघत्सोपिपासःसत्यकामःसत्यसंकल्पःसो
न्वेष्टव्यःसविजिज्ञासितव्यःससर्वांश्चलोकानाप्नोतिसर्वांश्चकामान्यस्तमात्मानमनुविद्यविजानाती
तिभगवतोवचोवेदयंतेतमि

त्रेणैवप्रजापतिंप्रत्यभिप्रवव्राजप्रगल्भवांस्तथाविरोचनोसुराणांविनयेनगुरवोभि
गंतव्याइत्येतद्दर्शयतित्रैलोक्यराज्याच्चगुरुतराविद्येति॥यतोदेवासुरराजौमहार्हभोगार्हौसंतौतौतथागुरुमभ्युपगतवं
तौतौहकिलासंविदानावेवान्योन्यंसंविदमकुर्वाणौविद्याफलंप्रत्यन्योन्यमीर्षांदर्शयंतौसमित्पाणीसमिद्भारहस्तौप्रजा
पतिसकाशमाजग्मतुरागतवंतौतौहगत्वाद्वात्रिंशतंवर्षाणिशुश्रूषापरौभूत्वाब्रह्मचर्यमूषतुरुषितवंतौअभिप्रायज्ञः
राणिव्याचष्टेतद्धेत्यादिना॥किमितींद्रविरोचनौविद्यार्थिनावपिपरिकरंपरित्यज्यशरीरमात्रेणप्रजापतिंप्रगतवंतौतत्राह॥विनयेनेति॥तयोरु

पत्र
१९

मैत्रीं तमात्मानं ज्ञातुमिच्छन्तावावास्वेति वक्तव्येऽप्यवास्तमिति प्रजापतिवचोऽनुकर्षणमात्रमिति द्रष्टव्यं ॥ अथेन्द्रविरोचनयोर्मिथो वैरिणोः कथमे
कत्रावस्थानं चिरमासीदित्याशंक्याह ॥ यद्यपीति ॥ देवासुरराजयोः स्वभावतो वैरिणोरपि विद्यार्थित्वेन चिरमेकत्र ब्रह्मचर्यवासेन सूचितमर्थं
दर्शयति ॥ तेनेति ॥ शुद्धकल्मषो प्रक्षालितदोषाविति यावत्पुरुषो दृष्ट इति संबंधः अस्मदादिभिस्तत्र दृष्टादर्शेनास्तीत्याशंक्याह। निवृत्तेति ॥

प्रजापतिरुवाच किमिच्छन्तौ किंप्रयोजनमभिप्रेत्येच्छन्तावावास्तमुषितवन्तौ युवामितीत्युक्तौ तौ होचतुर्य आत्मेत्यादि भग
वतो वचो वेदयन्ते शिष्टा अतस्तमात्मानं ज्ञातुमिच्छन्तावावास्तमिति ॥ अवास्वेति ॥ यद्यपि प्राक् प्रजापतेः समीपागमनादन्यो
न्यमीर्षायुक्तावभूतां तथापि विद्याप्राप्तिप्रयोजनगौरवाद्रागद्वेषमोहेर्ष्यादिदोषावेव भूत्वोषतुर्ब्रह्मचर्यं प्रजापतौ तेनेदं
प्रख्यापितमात्मविद्यागौरवं तावेवं तपस्विनौ शुद्धौ चाकल्मषौ योग्यावुपलभ्य प्रजापतिरुवाचाह य एषोऽक्षिणि पुरुषो निवृत्त

तौ ह प्रजापतिरुवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्यथ योऽयं भगवो
ऽप्सु परिख्यायते यश्चायमादर्शे कतम एष इत्यो ॥ चक्षुर्भिर्मृदितकषायैर्दृश्यते योगिभिर्द्रष्टैव आत्मापहतपाप्मा
दिगुणो यमवोचं पुराहं यद्विज्ञानात्सर्वलोककामावाप्तिरेतदमृतं भूमाख्यमत एवाभयमत एव ब्रह्म वृद्धतममित्य
र्थैतत्प्रजापतिनोक्तमक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति वचः श्रुत्वा छायारूपं पुरुषं जगृहतुः गृहीत्वा च दृढीकरणाय प्रजा
पतिं पृष्टवन्तौ ॥ अथ योऽयं हे भगवोऽप्सु परिख्यायते परिसमन्तात्ख्यायते यश्चायमादर्शे आत्मनः प्रतिबिंबाकारः परि
ख्यायते खड्गादौ च कतम एष एषां भवद्भिरुक्तः किं वैक एव सर्वेष्विति ॥ इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्ये हेतुमाह ॥ मृदितेति ॥ यो

गिभिः समाधिनिष्ठैरं तद्दृष्टिभिरिति यावत् य आत्मेत्यादिवाक्येनास्यैकवाक्यतां दर्शयति ॥ एष इति ॥ भूमविद्यया चास्यैकवाक्यत्वं सूच
यति ॥ भूमाख्यमिति ॥ इतिशब्दो वाक्यसमाप्त्यर्थः ॥ उक्तार्थैवाक्यं पातयति ॥ अथ योऽयमिति ॥ प्रश्नार्थोऽथशब्दः ॥ इतिशब्दः समाप्त्यर्थः ॥

थमेवानात्मा युवाभ्यां पुनरन्यथागृहीतमिति निपातेन सूचयन्नुक्तवान्प्रजापतिरित्याह ॥ एवमिति ॥ प्रजापतिश्चेदेवमुक्तवान्कथं तर्हि तयोर्वै
सुरत्वं न निवृत्तमित्याशंक्याह ॥ एतदिति ॥ यथोक्तवचोरूपं वस्त्विति यावत् ॥ यत्प्रजापतिर्नाम नसि निहितं तत्प्रकटीकर्तुं चोदयति नन्विति ॥ शिष्य
गतं विपरीतग्रहणमाचार्येणानुज्ञातुमयुक्तमित्यंगीकृत्य प्रजापतेरभिप्रायमाह ॥ सत्यमेवमिति ॥ कथं तर्हि तयोर्विपरीतग्रहणमपनेतव्यमि
त्याशंक्याह ॥ गृहीतामिति ॥ तावद्विपरीतमिति शेषः ॥ चकारेण क्रियापदमनुकृष्यते यद्यदाचरति श्रेष्ठ इति न्यायेन सर्वेषां मृषावादित्वं

एवं पृष्टः प्रजापतिरुवाच एष उ एव यश्चक्षुषि दृष्टो मयोक्त इत्येतन्मनसि कृत्वैषु सर्वेषु चैतेषु परिख्यायत इति होवाच न त्वयुक्तं
शिष्ययोर्विपरीतग्रहणमनुज्ञातुं प्रजापतेर्विगतदोषस्याचार्यस्य सतः सत्यमेवं नानुज्ञातं कथं आत्मन्यध्यारोपित
पांडित्यमहत्त्वबुद्धिदोषौ तौ हींद्रविरोचनौ तथैव च प्रार्थितौ लोके तौ यदि प्रजापतिना मूढौ युवां विपरीतग्राहिणौ इत्युक्तौ स्यातां

ष उ एवैषु सर्वेषु चैतेषु परिख्यायत इति होवाच ॥ ७ ॥

ततस्तयोश्चित्तदुःखं स्यात्तज्जनिताच्च चिन्तावशादात्मनः प्रश्नश्रवणग्रहणावधारणं प्रत्युत्साहविघातः स्यादतो रक्षणी
यौ शिष्याविति मन्यते प्रजापतिः गृहीतां तावत्तदुदशरावदृष्टान्तेनापनेष्यामीति ॥ ननु न युक्तमेष उ एवेति अनृतं वक्तुं न
चानृतं उक्तं कथमात्मनोक्षिपुरुषा मनसि सन्निहिततरः शिष्यगृहीतच्छायात्मनः सर्वेषां चाभ्यन्तरः सर्वान्तर इति श्रुतेः
तमेवावोचदेष उ एवेत्यतो नानृतमुक्तं प्रजापतिना तथा च तयोर्विपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थमाह ॥ ७ ॥

(९ स्यादिति शंकते ॥ नन्विति ॥ प्रा
जापत्यमभिप्रायमेव प्रकटयन्नतिप्रसंगं परिहर्तुं तदीयमनृतवादित्वं दूषयति ॥ न चेति ॥ तदेवाकांक्षापूर्वकं स्फुटयति ॥ कथमित्यादि
ना शिष्याभ्यां गृहीतो योऽयमात्मा ततः सकाशादात्मना स्वेनैव प्रजापतिनोक्तो योऽस्युपलक्षितो द्रष्टा स मनसि प्रजापतेः सन्निहिततरोऽतः स
एव तेनोक्त इत्यर्थः इतश्च द्रष्टा प्रजापतेर्मनसि सन्निहिततर इत्याह ॥ सर्वेषां चेति ॥ प्रजापतेर्मनसि द्रष्टुः सन्निहितत्वेऽपि कथयतस्य न मृषा

आदित्यप्राप्तौ किं स्यादित्यत आह तानिति ॥ अविदुषामपि तर्हि प्राप्तानामादित्यं ततो निरुद्धानां पुनर्ब्रह्मलोकाप्राप्तिरित्याशंक्याह ॥ सौरेणेति ॥ वि
देहे निरुद्धानां मूर्द्धन्यया नाड्या नोत्क्रमणमविदुषामित्यत्र लिंगं दर्शयति ॥ विष्वङ्ङिति ॥ यथोक्तोर्थो नाडीविभागलक्षणः प्रधानत इति ॥ वि
शेषणतात्पर्यमाह तानित्यादिति ॥ प्रकरणं नाडीविषयं दहरविद्याविषयं वा ॥ ६ ॥ दहरविद्यायामुपास्यस्तुत्यर्थमुक्तमनुवदति ॥ अथेति ॥ विवेका

गच्छति प्राप्नोति क्षिप्रं गच्छतीत्यर्थो न तु नावनैव कालेनेति विवक्षितं ॥ किमर्थमादित्यं गच्छतीत्युच्यते ॥ एतद्वै खलु प्रसिद्धं ब्रह्म
लोकस्य द्वारं य आदित्यस्तेन द्वारभूतेन ब्रह्मलोकं गच्छति विद्वान् ततो विदुषां प्रपदनं प्रपद्यते ब्रह्मलोकमनेन द्वारेणेति प्रपद
नं निरोधनं निरोधोऽस्मादादित्यादविदुषां भवतीति निरोधः ॥ सौरेण तेजसा देह एव निरुद्धाः सन्तो मूर्द्धन्यया नाड्या नोत्क्रामन्त एवे
त्यर्थो विष्वङ्ङन्या इति श्लोकान्तरे तस्मिन्नयथोक्तेऽर्थे एष श्लोको मन्त्रो भवति ॥ शतं चैका चैको नरश्शतं नाड्यो हृदयस्य मांसपि

शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भ
वन्त्युत्क्रमणे भवन्ति ॥ ६ ॥ ड भूतस्य संबंधिन्यः प्रधानतो भवन्त्यानन्त्यात् देहनाडीनां ॥ तासामेका मूर्द्धानमभिनिःसृता
विनिर्गता ॥ तयोर्द्ध्वमायन् गच्छन्नमृतत्वममृतभावमेति ॥ विष्वङ्ङ् नानागतयस्तिर्यग्विसर्पिण्य ऊर्द्ध्वगाश्चान्या नाड्यो भवन्ति
॥ संसारगमनद्वारभूता न त्वमृतत्वाय ॥ किं तर्ह्युत्क्रमणे एवोत्क्रान्त्यर्थमेव भवन्तीत्यर्थो द्विरभ्यासः प्रकरणसमाप्त्यर्थः ॥ ६ ॥
अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभ
यमेतद्ब्रह्मेत्युक्तं ॥ तत्र कोऽसौ संप्रसादः कथं वा तस्याधिगमः यथा नंतर्यमथशब्दार्थो व्याख्यातः ॥ शरीरात्समुत्थानं तस्मिन्नहंममाभि
मानत्यागः ॥ स्वरूपं विशिनष्ट्येष इति ॥ उक्तिकर्तृत्वमाचार्यस्य दर्शितमेवं प्राणो वा संप्रसादो विज्ञानात्मा वेति संशयात्पृच्छति ॥ तत्रेति ॥ प्रकृ
तं वाक्यं सप्तम्यर्थः तस्य च संप्रसादस्य परमात्मविषयं ज्ञानं केनोपायेन भवतीति प्रश्नान्तरमाह ॥ कथं वेति ॥ किं तस्य परमात्माधिगमेनेत्याशं

तस्याधिगमः कथमिति संबंधः ॥ अभिनिष्पद्यमानरूपश्चात्मा सविशेषो निर्विशेषो वेति प्रश्नांतरं करोति ॥ येनेति ॥ आत्मनो हि सच्चिदानंदै-
कतानादर्थांतराणि रूपाणि दृश्यमानानि शरीरसंबंधप्रयुक्तानि ॥ तस्माच्च ततः शरीरादुपाधेर्यदन्यत्तत्स्वरूपं तत्कथं सर्वप्रमाणाप्रतिपन्न-
मस्तीति प्रश्नांतरमाह ॥ संप्रसादस्य चेति ॥ एतेषां प्रश्नानामुत्तरत्वेनोत्तरग्रंथमवतारयति ॥ उक्तमुत्तरमिति ॥ प्रजापतेरिंद्रविरोचनयोश्च संवादरू-
पाऽऽख्यायिका दृश्यते सा किमर्थेत्याशंक्याह ॥ आख्यायिका त्विति ॥ शिष्यस्य विद्याया ग्रहणे गुरोस्तस्याः सम्यक्प्रदाने च यो विधिः श्रद्धातु-

सोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते येन स्वरूपेणाभिनिष्पद्यते स किंलक्षण आत्मा सं-
प्रसादस्य च देहसंबंधीनि रूपाणि ततो यदन्यत्कथं स्वरूपमित्येतेऽर्था वक्तव्या इत्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते आख्यायिका तु विद्या-
ग्रहणसंप्रदायविधिप्रदर्शनार्था विद्यास्तुत्यर्था च राजसेवितं पानीयमितिवत् य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको

य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजि-
(ज्ञासितव्यः

विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः यस्योपासना योपलब्धये हृदयपुंडरीकमभिहितं यस्मिन्का-
माः समाहिताः सत्या अनृतापिधाना यदुपासनसहभावि ब्रह्मचर्यं साधनमुक्तं उपासनफलभूतकामप्रतिपत्तये च मूर्द्धन्याना-
(ड्या गतिरभिहि-

त्वादिप्रकारस्तत्प्रदर्शनार्थेति यावत् ॥ यद्वा विद्यायाः ग्रहणं स्वीकरणं यत्र संप्रदाने तद्दानपात्रे शिष्ये दृश्यते तत्स्य वि-
धिर्ब्रह्मचर्यादिस्तत्प्रदर्शनार्थेत्यर्थः ॥ आख्यायिकायास्तात्पर्यांतरमाह ॥ विद्येति ॥ प्रजापतिनामोक्ता दैवैरसुरैश्च प्रार्थिता इंद्रविरोचना-
भ्यां देवासुरपतिभ्यामायासेन महता प्रार्थिता देवराजेन च कथंचित्प्राप्ता तस्मान्महार्हेयं विद्येति तस्याः स्तुत्यर्थाख्यायिकेत्यर्थः ॥ महद्भिरु-
पाश्रितस्य महार्हत्वे दृष्टांतमाह ॥ राजसेवितमिति ॥ यन्मायोपाधि सविशेषं चैतन्यं तदेव निरुपाधि निर्विशेषमिति सविशेषनिर्विशेष-
योरभेदाभिप्रायेण प्रजापतिवाक्यं व्याकर्तुमादत्ते ॥ य आत्मेति ॥ तत्र सोऽन्वेष्टव्य इति वाक्यस्य शब्दार्थमाह ॥ यस्येति ॥ उपासनमपि किमर्थं

आत्मानमुदशराव इत्येष्यतं तत्रात्मानं पश्यंतौ तावनंतरं यदात्मनो न विजानीथो युवां तन्मे प्रब्रूतमिति संबंधः ॥ प्रजापतिवचनमुपक्रमानुकू
लं न भवतीति शंकते ॥ नन्विति ॥ उपक्रममतिक्रम्य ब्रुवाणस्य प्रजापतेरभिप्रायमाह ॥ उच्यत इति ॥ तत्र प्रथममिंद्रविरोचनाभ्यामावाभ्यामि
दमविदितमिति प्रजापतिं प्रत्यवचने कारणमाह ॥ नैवेति ॥ छायात्मनि छायायां तद्वतो शरीरे चेंद्रविरोचनयोर्यथाक्रममात्मधीरियं निश्चिता

उदशराव उदकपूर्णे शरावादावात्मानमवेक्ष्याथानंतरं यत्तत्रात्मानं पश्यंतौ न विजानीथस्तन्मे मम प्रब्रूतमाचक्षीयाथा
मित्युक्तौ तौ ह तथैवोदशरावेऽवेक्षांचक्राते अवेक्षणं चक्रतुः तथा कृतवंतौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति ॥ ननु तन्मे प्रब्रूत
मित्युक्ताभ्यामुदशरावेऽवेक्षणं कृत्वा प्रजापतये न निवेदितमिदमावाभ्यां न विदितमित्यनिवेदिते चाज्ञाने हे तौ ह प्रजापतिरु

उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे प्रब्रूतमिति तौ होदशरावेऽवेक्षांचक्राते तौ ह प्रजापतिरु
वाच किं पश्यथ इति तौ होचतुः सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्याव आलोमभ्य आनखेभ्यः प्रतिरूपमिति तौ ह
प्रजापतिरुवाच साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षेथामिति ॥१॥ वाच किं पश्यथ इति तत्र कोऽभिप्राय इ
त्युच्यते नैव तयोरिदमावयोरविदितमित्याशंकाभूत् छायात्मन्यात्मप्रत्ययो निश्चित एवासीद्येन वक्ष्यति तौ ह शांतहृदयौ
प्रवव्रजतुरिति न ह्यनिश्चितेऽभिप्रेतार्थे प्रशांतहृदयत्वमुपपद्यते तेन नोचतुरिदमावाभ्यामविदितमिति विपरीतग्राहिणौ च
शिष्यावनुपेक्षणीयाविति स्वयमेव पप्रच्छ किं पश्यथ इति विपरीतनिश्चयापनयाय च वक्ष्यति साध्वलंकृताविति ॥ तौ हो

प्रवृत्तेत्यर्थः ॥ तयोस्तत्रात्मप्रत्ययस्य निश्चितत्वे गमकमाह ॥ येनेति ॥ प्रवव्रजनेऽपि शांतहृदययोस्तयोः सत्यप्रत्ययस्य कथं निश्चितत्वमित्याशं
क्याह ॥ न हीति ॥ तेन विपरीतग्राहित्वेनेति यावदुक्तमगृहीत्वा विपरीतं गृहीतवंतौ न हि प्रजापतिनोपेक्षणीयौ कुतश्चिदित्याशंक्य प्राजापत्यम
भिप्रायमाह ॥ विपरीतग्राहिणौ चेति ॥ कथमिदं प्रजापतेरभिमतमित्यधिगतमत आह ॥ विपरीतेति ॥ प्राजापत्ये प्रश्ने देवासुरराजयोर्विपरीतग्र

तदपनयप्रकारं सूचयति ॥ तौ ह पुनरिति ॥ छायायां तद्वतो च देहे तयोरात्मनिश्चयो यस्तस्य निरासायेति यावत् ॥ इह चेति पर्यायोक्तिः ॥ नादि
देशात्तत्प्रयोजनाभावादित्यर्थः ॥ उक्तोदाहरणेन छायायां देहे च विरोचनेन्द्रयोरात्मप्रत्ययो नापनीतो भवतीति शंकते ॥ कथमिति ॥ छायायास्तत्का
रणस्य चागन्तुकत्वादनात्मत्वमत्र विवक्षितमित्युत्तरमाह ॥ साध्वलंकारेति ॥ पूर्ववदुदकादिसंबंधाच्छायायामिति यावत् व्यभिचारित्वाच्छायात

यथैवावां हे भगवो लोमनखादिमन्तौ स्वः एवमेवेदं लोमनखादिसहितमावयोः प्रतिरूपमुदशरावे पश्याव इति तौ ह पुनः
प्रजापतिरुवाच छायात्मनिश्चयापनयाय साध्वलंकृतौ यथा स्वगृहे सुवसनौ महार्हवस्त्रपरिधानौ परिष्कृतौ छिन्नलो
मनखौ च भूत्वोदशरावे पुनरीक्षेथामिति तौ ह वचनादिदेशपदज्ञानं तत्र प्रभूतमिति ॥ कथं पुनरनेन साध्वलंकारादि
कृत्वोदशरावावेक्षणेन तयोश्छायात्मग्रहोपनीतः स्यात् साध्वलंकारसुवसनादीनामागन्तूनां छायाकरत्वमुदशरा

तौ ह साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशराव एवेवक्षांचक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति तौ हो
चतुर्यथैवेदमावां भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ स्व एवमेवेमौ भगवः ॥ वे यथा शरीरसंबद्धानामेवं शरी
रस्यापि छायाकरत्वं पूर्वं न भूवेति गम्यते शरीरैकदेशानां च लोमनखादीनां नित्यत्वेनाभिप्रेतानाम खंडितानां छाया
करत्वं पूर्वमासीत् ॥ छिन्नेषु च नैव लोमनखच्छाया दृश्यते लोमनखादिवच्छरीरस्याप्यागमापायित्वं प्रसिद्धमित्यु
दशरावादौ दृश्यमानस्य तन्निमित्तस्य च देहस्यानात्मत्वमुदशरावादौ छायाकरत्वादेशसंबद्धालंकारादिवत्
न केवलं एतेन यावत्किंचिदात्मीयत्वाभिमतं ॥ त्कारणयोरनात्मत्वमित्याह ॥ शरीरैकदेशानामिति ॥ उपपत्तिभ्यां ॥
सिद्धमर्थं निगमयति ॥ दृन्युदशरावाराविति ॥ न केवलं छायातत्कारणयोरेवानात्मत्वं किंतूक्तन्यायेनाहंकारादीनां तद्धर्माणां
चात्मीयत्वं प्रत्युक्तमिति प्रसंगादतिदिशति ॥ न केवलमिति ॥ आत्मत्वाभिमतमहंकारादीति शेषः ॥ मोहादात्मीयत्वाभिमतमि

।एतेनेति सूचितमेव हेतुं दर्शयति॥ कादाचित्कत्वादिति॥ अनात्मेत्यनात्मत्वमनात्मीयत्वोपलक्षणार्थं॥ तर्हि तयोर्यथोक्तरीत्या विपरीतग्रह
स्यापगतत्वात्किमुत्तरेण प्रजापतिवाक्येनेत्याशंक्याह॥ एवमिति॥ तथैवेत्यस्य व्याख्या॥ पूर्ववदिति॥ यथैवेदमिति प्रतीकग्रहणं तद्याचष्टे
।यथेति॥ आवांखल्वितीदमुदाहरणं यथैवेति संबंधः॥ अक्षिवाक्यादुदशरावाक्यात्साध्वलंकारवाक्याच्च छायात्मद्वयोरन्यतरस्यैवात्म

सुखदुःखरागद्वेषमोहादिकादाचित्कत्वान्नखलोमादिवदनात्मेति प्रत्येतव्यं एवमशेषमिथ्यादेहादेरनात्मत्वकथने
न मिथ्याग्रहापनयनिमित्ते साध्वलंकारादिदृष्टान्ते प्रजापतिनोक्तेऽप्युत्वा न तथाकृतवतोरपि च्छायात्मविपरीतग्रहोनापज
गामयस्मात्तस्मात्स्वदोषेणैवकेनचित्प्रतिबद्धविवेकविज्ञानाविंद्रविरोचनावभूतामितिगम्यते॥ तौपूर्ववदेवदृढनिश्च
योपप्रच्छ किंपश्यथइतितौ तथैवप्रतिपन्नौ यथैवेदमिति पूर्ववद्यथा साध्वलंकारादिविशिष्टावावांस्वएवमेवमौ छा

साध्वलंकृतौसुवसनौपरिष्कृताविवैषआत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तौ ह शान्तहृदयौ प्रवव्रजतु

यात्मानाविति सुतरां विपरीतनिश्चयौ बभूवतुः यस्मात्मनो लक्षणं य आत्मापहतपाप्मेत्युक्त्वा पुनस्तद्विशेषमन्विष्य
माणयोर्य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति साक्षादात्मनि निर्दिष्टे तद्विपरीतग्रहापनेयायोदशरावे साध्वलंकारदृष्टान्तेप्य
भिहित आत्मस्वरूपबोधाद्विपरीतग्रहो नापगतोऽतः स्वदोषेण केनचित्प्रतिबद्धविवेकविज्ञानसामर्थ्याविति मत्वा यथा
भिप्रेतमेवात्मानमेव आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति प्रजापतिः पूर्ववन्नतु तदभिप्रेतमात्मानं य आत्मेत्याद्यात्मलक्ष
णश्रवणेनाक्षिपुरुषश्रुत्या चोदशरावाद्युपपत्त्या संस्कृतौ तावन्मद्वचनं ११ त्वमभ्यासादिति भ्रमातिशयः सुतरामित्युक्तः॥ प्रजापतिवाक्य

मुत्थापयति॥ यस्येत्यादिना॥ वाक्यव्याख्यानमतिदिशति॥ पूर्ववदिति॥ एषशब्देन तयोरभिप्रेतमेवात्मानं छायाख्यं देहाख्यं च परामृश्य प्र
जापतिरनृतमोऽदितवानित्याशंक्याह॥ नत्विति॥ तौ ह शान्तहृदयावित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह॥ य आत्मेत्यादीति॥ संस्कृतौ तावद्भवतामिति

उपेक्षायांकारणांतरमाह॥पुनरिति॥किमितिशांतहृदयत्वंतुष्टहृदयत्वेनव्याख्यायतेहृदयगतःशमएवकिंनविवक्ष्यतेतत्राह॥नत्विति
यदिप्रजापतिस्तावुपेक्षितवान्किमितितर्हितौहान्वीक्ष्येत्यादिवाक्यमित्याशंक्याह॥एवंतयोरिति॥प्रजापतिरुवाचेतिसंबंधः॥तर्हिकि

सर्वंपुनःपुनःस्मरतोःप्रतिबंधक्षयाच्चस्वयमेवात्मविषयेविवेकोभविष्यतीतिमन्वानःपुनर्ब्रह्मचर्यादेशोच्चतयोश्चि
त्तदुःखोत्पत्तिंपरिजिहीर्षन्कृतार्थबुद्धितयागच्छंतावप्युपेक्षितवान्प्रजापतिः।तौहेंद्रविरोचनौशांतहृदयौतुष्टहृदयौकृता
र्थबुद्धीइत्यर्थः॥ननुशमएवशमश्चतयोर्जातोविपरीतग्रहोविगतोऽभविष्यत्सवव्रजतुर्गतवन्तौएवंतयोर्गतयोरिंद्रविरो
चनयोराज्ञोर्भोगासक्तयोर्यथोक्तविस्मरणंस्यादित्याशंक्यप्रत्यक्षवचनेनचचित्तदुःखपरिजिहीर्षुस्तौदूरंगच्छंतावन्वी
क्ष्ययआत्मापहतपाप्मेत्यादिवचनवेदनदप्यनयोःश्रवणगोचरत्वमेष्यतीतिमन्वोवाचप्रजापतिःअनुपलभ्ययथोक्त

स्तौहान्वीक्ष्यप्रजापतिरुवाचानुपलभ्यात्मानमननुविद्यव्रजतोयतरएतदुपनिषदोभविष्यंतिदेवावासुरावा
तेपराभविष्यंतीति॥ लक्षणमात्मानमननुविद्यस्वात्मप्रत्यक्षंचाकृत्वाविपरीतनिश्चयौचभूत्वेंद्रविरोचनावेतौप्रव्रज
तोगच्छेयातां॥अतोयतरेदेवावासुरावाकिंविशेषितेनैतदुपनिषदआभ्यांयागृहीतात्मविद्यासैषमुपनिषद्येषांदेवानाम
सुराणांवातेएतदुपनिषदएवंविज्ञानाएतन्निश्चयाभविष्यंतीत्यर्थः॥तेकिंपराभविष्यंतीतिश्रेयोमार्गात्पराभूताबहिर्भूतावि
नष्टाभविष्यंतीत्यर्थः॥स्वगृहंगच्छतोःसुरासुरराजयोरसुरराजःसहशांतहृदयएवसन्विरोचनोऽसुरानजगामगत्वाचतेभ्यो
ऽसुरेभ्यःशरीरात्मबुद्धिर्योपनिषत्तामेतामुपनिषदंप्रोवाचोक्तवान्देहमात्रमेवात्मापित्रोक्तइति॥

मितितावाहूयनोक्तवानित्याशंक्याह॥प्रत्यक्षवचनेनेति॥कर्तृत्वेनसंबंधार्थमुक्तमेवपुनरनुवदति॥प्रजापतिरिति॥किमसावूचिवानित्यपेक्षायामाह॥अनुपलभ्येति॥
यथोक्तंप्रजापतिवाक्यंश्रुत्वापिगच्छतोरिंद्रविरोचनयोर्विरोचनगतमवांतरविशेषमाह॥स्वगृहमिति॥ १ ॥ ६ ॥ १

पित्रा तथोक्तत्वेपि किमस्माभिस्तत्र कर्त्तव्यमित्याशंक्याह ॥ तस्मादिति ॥ तथा पूजनीयत्ववदिति यावत् तथेत्युक्तप्रकारोक्तिस्तथापि प्रार्थिना
सर्वलोककामावाप्तिरसिद्धेत्याशंक्याह ॥ इहलोकेति ॥ विरोचनसंप्रदायस्याविच्छिन्नत्वं दर्शयति ॥ तस्मादिति ॥ देहात्मवादस्यासुरत्वादिति

तस्मादात्मैव देहः इहलोके महय्यः पूजनीयः तथा परिचर्यः परिचरणीयः तथात्मानमेवेहलोके देहं महयन्परिचरंश्चोभौ
लोकाववाप्नोतीमं चामुं चेहलोकपरलोकयोरेव सर्वे लोकाः कामाश्चांतर्भवंतीति राज्ञोऽभिप्रायः तस्मात् तत्संप्रदायो ह्यापि
अनुवर्त्तत इतीहलोके अददानं दानमकुर्वाणमविभागशीलमश्रद्दधानं सत्कार्येषु श्रद्धारहितं यथाशक्ति अयजमानमयज
नस्वभावमाहुरासुरः खल्वयं यत एवंस्वभावो यत इति खिद्यमाना आहुः शिष्टाः असुराणां हि यस्मादश्रद्दधानतालक्षणैषोपनि
षत्तयोपनिषदा संस्कृताः संतः प्रेतस्य शरीरं कुणपं भिक्षया गंधमाल्यान्नादिलक्षणया वसनेन वस्त्रादिनाच्छादनादिप्रकारे

स ह शांतहृदय एव विरोचनोऽसुराञ्जगाम तेभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाचात्मैवेह महय्य आत्मा परिचर्य आत्मान
मेवेह महयन्नात्मानं परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीमं चामुं चेति तस्मादप्यद्येहाददानमश्रद्दधानमयजमानमाहु
रासुरो बतेत्यसुराणां ह्येषोपनिषत्प्रेतस्य शरीरं भिक्षया वसनेनालंकारेणेति संस्कुर्वंत्येतेन ह्यमुं लोकं जेष्यंतो

णालंकारादिकरणेन ध्वजपताकादिकरणेनेत्येवं संस्कुर्वंत्येतेन कुणपसंस्कारेणामुं प्रेत्य प्रतिपत्तव्यं लोकं जेष्यंतो मन्यंते ॥ ८ ॥
अथ ह किलेंद्रोऽप्राप्यैव देवान्दैव्याःऽऽचार्यादिसंपदायुक्तत्वाद्गुरोर्वचनं पुनः पुनः स्मरन्नेव गच्छन्नेतद्वक्ष्यमाणं भयं छायात्मग्र

यावत् तत्संप्रदायस्तेषां विरोचनप्रभृतीनामसुराणां संप्रदायो देहात्मत्वोपदेशः ॥ किमित्यात्मत्वादिरहितमासुरमाहुरित्यपेक्षायामाह ॥ असुरा
णां हीति ॥ प्रकृतोपनिषत्कार्यं कथयति ॥ तयेति ॥ ८ ॥ एवं विरोचनगतं विशेषं दर्शयित्वा देवराजगामिनं विशेषमाह ॥ अथेत्यादिना ॥ द्वयोस्तु
ल्येपि प्राजापत्यवाक्यश्रवणे देवराजस्यैव कथं पथि तदनुसंधानं वृत्तमित्याशंक्याह ॥ दैव्येति ॥ स्मरणफलमाह ॥ स्मरन्नेवेति ॥ ९

प्रजापतिवचनं स्मरतोऽपि कथमिन्द्रस्य छायात्मग्रहणे दोषदर्शनमित्याशङ्क्याह॥ उदशराव इति॥ यदर्थो देहादेरनात्मत्वज्ञापनार्थेनेति याव
त्कादाचित्कत्वव्यभिचारित्वादिन्यायः तदेकदेशो व्यभिचारिणोऽनात्मत्वं॥ न्यायैकदेशदृष्टिफलमाचष्टे॥ येनेति॥ दोषदर्शनमेवाकांक्षाद्वारा
स्फोरयति॥ कथमित्यादिना॥ उदाहृते वाक्ये विवक्षितमर्थं कथयति॥ यथेति॥ परिष्कृतो भवतीत्यन्तं व्याचष्टे॥ नखेति॥ एवमेव देहस्य न
खाद्यपगमे छायात्मनोऽपि तदपगमवदित्यर्थः॥ शरीरेऽस्मिन्नन्धे सति छायात्माप्यन्धो भवतीति संबन्धः॥ किमिति देहसाध्ये छायात्मनस्त

उदशरावदृष्टान्तेन प्रजापतिना यदर्थो न्याय उक्तस्तदेकदेशो मघवतः प्रत्यभाद्दोषो येन छायात्मग्रहणे दोषं ददर्श कथं यथै
व खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते छायात्मापि साध्वलंकृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृतो यथा नखरोमा
दिदेहावयवापगमे छायात्मापि परिष्कृतो भवति नखरोमादिरहितो भवति॥ एवमेवायं छायात्माप्यस्मिञ्छरीरे नखलोमा

अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श यथैव खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति सुवसने
सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्रामे स्रामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य ना
शमन्वेष नश्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति॥ स समित्पाणिः पुनरेयाय तं ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छा
न्तहृदयः

दिभिर्देहावयवत्वस्य तुल्यत्वादन्धे चक्षुषोऽपगमेऽन्धो भवति स्रामे स्रामः स्रामः किलैकनेत्रः तस्यान्धत्वेन गत
त्वाच्चक्षुर्नासिका वा यस्य सदा स्रवतीति स स्रामः परिवृक्णः छिन्नहस्तः उच्छिन्नपादो वा स्रामे परिवृक्णे वा देहे छायात्मापि तथा

इष्ट इत्याशंक्याह॥ नखलोमादिभिरिति॥ तैः सह चक्षुरादीनां तुल्यत्वाद्देहावयवत्वस्य देहे नखाद्यभावे छायायामपि तदभावाभ्युपगमा
द्देहे चक्षुराद्यभावे छायायां तदभावो युक्त इत्यर्थः॥ स्रामशब्दस्यापुनरुक्तमर्थं कथयति॥ स्रामः किलेति॥ पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह॥ स्राम इ
ति॥ पारतन्त्र्यादनात्मत्वं छायायाद्दर्शयित्वा तन्नैव हेत्वन्तरमाह॥ तथेति॥ विनाशित्वादियुक्तिदर्शनफलमुपसंहरति॥ ॥ ९ ॥

अतइति॥ दोषंदृष्ट्वायथोक्तरीत्याकिंकृतवानित्यपेक्षायामाह॥ इत्येवमिति॥ सर्वज्ञोहिप्रजापतिरिंद्राभिप्रायंजानन्नेवकिमर्थंप्राकृतव
त्पृच्छतीत्याशंक्याह॥ विजानन्नपीति॥ आचार्यस्यज्ञानवतोपिशिष्यंप्रत्यभिप्रायविशेषणज्ञातुंप्रश्नोपपत्तौदृष्टांतमाह॥ यद्वेत्येति॥ तथा
चप्रजापतिप्रश्नानुरोधेनेतियावत्इंद्रविषयःस्वशब्दः शिष्ययोःश्रवणसाम्येपिप्रतिपत्तिवैषम्यनिमित्तंपृच्छति॥ नन्विति॥ आचार्यमतोप

नाशमन्वेषनश्यति॥ अतोनाहमत्रास्मिन् छायात्मदर्शनेदेहात्मदर्शनेवाभोग्यंफलंपश्यामीत्येवंदोषंदेह छायात्म
दर्शनेध्यवस्यसमित्पाणिर्ब्रह्मचर्यंवस्तुंपुनरेयायतंहप्रजापतिरुवाचमघवन्यच्छांतहृदयःप्राव्राजीःप्रगतवान्
सिविरोचनेनसार्धंकिमिच्छन्पुनरागमइ तिविजानन्नपिपुनःप्रपच्छइंद्राभिप्रायाभिव्यक्तये॥ यद्वेत्यतेनमोपसीदे
तियद्वत्तथाचस्वाभिप्रायंप्रकटमकरोद्यथैवखल्वयमित्यादिएवमेवेतिचान्वमोदतप्रजापतिः॥ ननुतुल्येक्षिपुरुषश्रव

प्राव्राजीःसार्द्धंविरोचनेनकिमिच्छन्पुनरागमइतिसहोवाचयथैवखल्वयंभगवोस्मिंछरीरेसाध्वलंकृते
साध्वलंकृतोभवतिसुवसनेसुवसनःपरिष्कृतेपरिष्कृतएवमेवायमस्मिन्नंधेंधोभवतिस्रामेस्रामःपरिवृक्ण

येदेहछायामिंद्रोगृहीतात्मेतिदेहमेवतुविरोचनस्तत्किंनिमित्तंतत्रमन्यतेयथेंद्रस्योदशरावादिप्रजापतिवचनंस्मरतो
देवानप्रासस्यैवाचार्योक्तबुद्ध्या छायात्मग्रहणंतत्रदोषदर्शनंचाभूत्नतथाविरोचनस्यदेहएवात्मदर्शनंनापितत्रदोषद

न्यासद्वारापरिहरति॥ तत्रेति॥ —— तत्रप्रतिपत्तिविशेषेदृष्टांतेननिमित्तविशेषंदर्शयति॥ यथेतिआचार्योक्तबुध्यातात्पर्येणप्रजापति
ना छायात्मादावुक्तइतिनात्मेत्यर्थः॥ विरोचनस्येंद्रवच्छायात्मग्रहणमाचार्येणोक्तबुद्ध्यानाभूदित्याह॥ नतथेति॥ कथंतर्हितस्यात्मदर्शन
मित्याशंक्याह॥ देहएवेति॥ आचार्येणात्मादेहएवोक्तइतिबुध्यातत्रैवविरोचनस्यात्मज्ञानमासीदित्यर्थः॥ इंद्रस्यछायात्मग्रहणेदेवानप्राप
स्यैवमार्गमध्येदोषदर्शनवद्विरोचनस्यासुरानप्राप्तस्याध्वनिदेहात्मदर्शनेदोषदर्शनंचनप्रवृत्तमित्याह॥ नापीति॥ दृष्टांतमुक्त्वादार्ष्टांतिक

विद्याग्रहणोपयिकस्य सामर्थ्यस्य प्रतिबंधभूतो यो रागादिदोषस्तदल्पत्वापेक्षमिंद्रस्य छायायामात्मग्रहणमित्युक्तं व्यक्तीकरोति॥इंद्रइति॥यथोक्तदोषभूयस्त्वापेक्षं गृह्णतो विरोचनस्याभिप्रायं दृष्टांतेन दर्शयति॥यथेत्यादिना उक्तमर्थं बृहदारण्यकश्रुत्यवष्टंभेन स्पष्टयति॥स्वचित्तेति॥देवान्मनुष्यानसुरांश्च प्रजापतिना दकारोपदेशे साधारण्येन कृते तेषां तदीयश्रवणे तुल्येऽपि तदर्थविशेषावधारणं स्वचित्तगुणदोषवशादेव बृहदारण्यके स्थापितं तथेहापीत्यर्थः॥तत्रैवा कथं तुल्येऽपि श्रवणेऽर्थविशेषबुद्धिस्तत्राह॥दाम्यतेति॥ अदांता हि वयं स्वभा

विद्याग्रहणसामर्थ्यप्रतिबंधदोषाल्पत्वबहुत्वापेक्षमिंद्रविरोचनयोः छायात्मदेहयोर्ग्रहणं इंद्रोऽल्पदोषत्वाद्भूयत्तदूति श्रुत्यर्थमेव श्रद्दधानतया जग्राह इतरश्छायात्मनिमित्तं देहं हित्वा श्रुत्यर्थलक्षणया जग्राह प्रजापतिनोक्तोऽयमिति दोषभूयस्त्वात्॥यथा किल नीलानीलयोरादर्शे दृश्यमानयोर्वाससोर्यन्नीलं तन्महाहमिति छायानिमित्तं वासस्त एवोच्यते न छाया

परिहृणोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेषनश्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येवमेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसापराणि द्वात्रिं ३२ शतं वर्षाणीति स हापराणि तद्दिति विरोचनाभिप्रायः स्वचित्तगुणदोषवशादेव हि शब्दार्थावधारणं तुल्ये श्रवणे ख्यापितं दाम्यत दत्त दयध्वमिति दकारमात्रश्रवणाच्छ्रुतेरनिमित्तान्यपि तदनुगुणान्येव सहकारीणि भवंतीति प्रकृतोऽर्थो मयोक्त आत्मा एवमेवैष मघवन्नस्म्यतायाव वनस्तेन दाम्यतेत्यस्मान्प्रति पितोक्तवानि

ति देवानां मतिरासीत्स्वभावतो लुब्धा वयं तेन दानं दत्तेत्यस्मान्प्रत्युक्तवान्पितेति मनुष्याणां बुद्धिरासीत्॥क्रूरा हि वयं स्वभावतस्तेन दयध्वमित्यस्मान्प्रति प्रजापतिरूचिवानित्यसुराणां प्रतिपत्तिर्बभूव तदेवं दकारमात्रश्रवणात्स्वचित्तानुरोधेन विचित्रा तेषां मनीषा प्रवृत्ता तथेंद्रविरोचनयोरपि भविष्यतीत्यर्थः॥अथेंद्रविरोचनयोर्युक्तिदर्शनाविशेषादर्थप्रतिपत्तेरप्यविशेषः स्यादिति चेन्नेत्याह॥निमित्तान्यपीति॥युक्तिदर्शनान्यपि स्वचित्तदोषाल्पत्वबहुत्वापेक्षाण्यतस्तयोस्तदपेक्षं प्रतिपत्तिवैषम्यमविरुद्धमित्यर्थः॥इंद्राभिप्रायं बुध्वा प्रजापतिरनुमोदितवानित्युक्तं इदानीमनुमो

अनुव्याख्यास्यामीत्युक्तं श्रुत्वा श्रोतुकाममुपगतमिदं प्रत्याह॥यस्मादिति॥१॥पूर्ववच्छायात्मदर्शनवदित्यर्थः॥अस्मिन्नप्यात्मनीति स्वप्न
दर्शीत्यर्थः॥छायात्मनः शरीरानुविधायित्ववन्न स्वप्नदृशस्तदनुविधायित्वं तथा च कथं पूर्ववद्दोषदर्शनमित्याशंक्य परिहरति॥कथमित्या
दिना॥स्राम्येण चक्षुरादिगतानवरतसलिलगलनविषयत्वेनेति यावद्देहदोषेणात्मनो न दोषो भवतीति प्रागेवोक्तं तत्किमर्थमिह पुनरुच्य

गतं न च्छायात्मेत्युवाच प्रजापतिः यो मयोक्त आत्मा प्रकृत एतमेवात्मानं तु ते भूयः पूर्वं व्याख्यातमप्यनुव्याख्यास्यामि यस्मात्स
कृद्व्याख्यानं दोषरहितानामवधारणविषयप्राप्तमपि नाग्रहीस्त्वं केनचिद्दोषेण प्रतिबद्धग्रहणसामर्थ्यस्त्वमतस्तत्क्षप
णाय वस सापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणीत्युक्त्वा तथोषितवते क्षपितदोषाय तस्मै होवाच १ य आत्मापहतपाप्मादिलक्षणो य
एषोऽक्षिणीत्यादिना व्याख्यात एष सः कोऽसौ यः स्वप्ने महीयमानः स्त्र्यादिभिः पूज्यमानश्चरत्यनेकविधान्स्वप्नभोगाननुभव

द्वात्रिंशतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच १ य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमे
तद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श तद्यद्यपीदं शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भव

न्नित्यर्थः॥एष आत्मेति होवाचेत्यादि समानं स हैवमुक्त इन्द्रः शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवान्पूर्ववदस्मिन्नप्या
त्मनि भयं ददर्श॥कथं तदिदं शरीरं यद्यप्यन्धं भवति स्वप्नात्मा येनान्धः स भवति॥यदि स्राममिदं शरीरं अस्रामश्च स भव
ति नैवैष स्वप्नात्मास्य देहस्य दोषेण दुष्यति नाप्यस्य वधेन सहन्यते छायात्मवन्न चास्य स्राम्येण स्रामः स्वप्नात्मा भवति॥
यदध्यायादावागममात्रेणोपन्यस्तं नास्य जरयैतज्जीर्यतीत्यादि तदिह न्यायेनोपपादयितुमुपन्यस्तं न तावदयं छायात्मव

दित आह॥यदध्यायादाविति न्यायोऽन्वयव्यतिरेकाख्यः॥एवं देहाभिमाने हि सत्येन देहधर्मेण संयुज्यते स्वप्नद्रष्टा स्वप्ने त्वेतद्देहाभिमाना
भावान्नैतेन संसृज्यत इत्याह॥न हीहेति॥स्वप्नद्रष्टा चेद्देहदोषेण न युज्यते कथं तर्हि तस्मिन्दोषदर्शनमित्याशंक्याह॥नन्तोवदिति॥२

किमित्येवकारोयथाश्रुतोनव्याख्यायतेतत्राह॥नन्विति॥इतिशब्दोद्रष्टव्यमित्यनेनसंबध्यते॥देहस्यवधेननायंहन्यतइति विशेषणात्स्व
तोवधःस्वप्नदृष्टोनियमतोविवक्षितःकस्मादेवशब्दोनयथाश्रुतएवेतिशंकते॥नास्येति॥किमयंप्रजापतिमात्ममनात्मवामन्यतेयद्यनात्म
बुध्यतेनतर्हितंप्रत्युपगतिरिंद्रस्यविद्याग्रहणार्थंसंभवतीतिमत्वाह॥नैवमिति॥विद्यांतरंमन्याह॥प्रजापतिमिति॥नस्वतोहननंस्व
प्नदृशोविवक्षितमिंद्रस्येतिशेषः॥उक्तमेवस्फोरयति॥एतदिति॥दृष्टांतेनशंकते॥नन्विति॥दृष्टांतंविघटयति॥नैवमिति॥नहिघटनप्र

किंतुघ्नंतित्वेवैनंएवशब्दइवार्थेघ्नंतीवैनंकेचनेतिद्रष्टव्यंनतुघ्नंत्येवेत्युत्तरेषुसर्वेष्विवशब्ददर्शनान्नास्यवधेनहन्यतइ
तिविशेषणात्घ्नंतित्वेवेतिचेन्नैवंप्रजापतिंप्रमाणीकुर्वतोनृतवादित्वापादनानुपपत्तेरेतदमृतमित्येतत्प्रजापतिवचनंक
थंमृषाकुर्यादिंद्रस्तंप्रमाणीकुर्वन्॥ननु छायापुरुषेप्रजापतिनोक्तेस्वशरीरस्यनाशमन्वेषनश्यतीतिदोषमद्राक्षत्तथेहापि

यद्यपिस्वामूमस्वामोनैवैषोस्यदोषेणदुष्यतिनवधेनास्यहन्यतेनास्यस्राम्येणस्रामोघ्नंतित्वेवैनं विच्छादयंती
वाप्रियवेत्तेवभवत्यपिरोदितीवनाहमत्रभोग्यंपश्यामीतिससमित्पाणिःपुनरेयायतंहप्रजापतिरुवाच

स्यान्नैवंकस्माद्यएषोक्षिणिपुरुषोदृश्यतइतिन छायात्माप्रजापतिनोक्तइतिमन्यतेमघवान्कथमपहतपाप्मादिलक्षणे
एवेयदि छायात्माप्रजापतिनोक्तइतिमन्यतेनदाकथंप्रजापतिंप्रमाणीकृत्यपुनःश्रवणायसमित्पाणिर्गच्छेज्जगामचतस्मा
न्न छायात्माप्रजापतिनोक्तइतिमन्यते॥तथाचव्याख्यातंद्रष्टाक्षिणिदृश्यतइतितथाविच्छादयंतीवविद्रावयंतीवतथाचपु

कारंप्रश्नपूर्वकंप्रकटयति॥कस्मादित्यादिना॥एतदेवाकांक्षापूर्वकंप्रपंचयति॥कथमित्यादिना॥अथेंद्रोदृश्यतइतिश्रुत्यर्थंगृहीत्वा छायात्म
नमेवगृहीतवानित्युक्तंकथमिदानीमन्यथोच्यतेतत्राह॥तथेति॥यथेदंवाक्यमक्षुपलक्षितद्रष्टृविषयंतथाप्रागेवव्याख्यातंननुस्वप्नद्रष्टृ
रि छायात्मनीवस्पष्टाविनाशदृष्टिरित्यर्थः॥यथावदुपगम्यस्वप्नद्रष्टारंघ्नंतीवतथेतियावदिवशब्दमाक्षिपति॥

नन्विति॥ वेत्तृत्वं विकारश्चेदमृतत्वं न स्यान्मृदादिवद्विनाशित्वप्रसंगात्तस्मादिवशब्दो युक्त इत्युत्तरमाह॥ उच्यत इति॥ अहं वेद्मीति विक्रि
याश्रयत्वप्रत्यक्षविरोधादिवशब्दो न युक्त इति शंकते॥ नन्विति॥ अध्यासादपि प्रत्यक्षोपपत्तेर्न विकारित्वं सिध्यतीति परिहरति॥ नेत्या
दिना॥ नाहमित्यादिवाक्यमवतारयति॥ तिष्ठत्विति॥ न वेत्त्यप्रियवेत्तेव भवतीत्यर्थः॥ इत्थं सर्वलोककामावाप्तिलक्षणं विधेयेब्रह्मभा

प्रियवेत्तेव भवति अपि च स्वयमपि रोदितीव नन्व प्रियवेत्तेव कथं वेत्तेवेत्युच्यते नेन अमृताभयत्ववचनानुपपत्तेर्ध्यायती
वेति च श्रुत्यंतरात्॥ ननु प्रत्यक्षविरोध इति चेन्न शरीरात्मप्रत्यक्षवद्वेत्तृसंभवः तिष्ठतु तावदप्रियवेत्तेव न वेत्ति नाहम
त्र भोग्यं पश्यामि स्वप्नात्मज्ञाने फलं नोपलभ इत्यभिप्राय एवमेवैष न वाभिप्रायेणेति वाक्यशेषः॥ आत्मनोऽमृता
भयगुणत्वस्याभिप्रेतत्वात् द्विरुक्तमपि न्याय्यतो मया यथावन्नावधारयति तस्मादस्याप्यपि प्रतिबंधकारणमस्तीति म

स मघवन्न्वच्छांतहृदयः प्रवव्राज॥ किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच तद्यद्यपीदं भगवः शरीरमंधं भवत्यनंधः
स भवति यदि स्त्राममस्त्रामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति न वधेनास्य हन्यते नास्य स्त्राम्येण स्त्रामो घ्नन्ति त्वेवैनं वि
च्छादयंतीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येवमेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भू
योऽनुव्याख्यास्यामि वसापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणीति स हापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच॥

न्वानस्तत्क्षपणाय वसापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्यादिदेश प्रजापतिः तयोषितवते क्षपितकल्मषायाह॥ १०॥
पूर्ववदेतं त्वेव इत्याद्युक्त्वा तद्यत्रैतत्सुप्त इत्यादि आरभ्यान्त १९ वेनाध्यासिकमप्यप्रियवेत्तृत्वादिकमस्ति तत्पुनर्हेदेशेऽप्यागतमत
स्त्वदभिप्रायेणाप्रियवेत्तेव स्वप्नद्रष्टा न तु मदभिप्रायेणेति विशिनष्टि तवेति॥ तत्र हेतुमाह॥ आत्मन इति॥ वसापराणीत्यादिवाक्यतात्पर्य
माह॥ द्विरुक्तमधीति॥ तथा प्रजापति वाक्यानुसारेणेति यावत्॥ १०॥ यथापूर्वमेतं त्वेव त इत्याद्युक्त्वा य एष स्वप्ने महीयमान इत्याद्युक्तं न

तद्यत्रैतदित्याह विशिष्टाधिकारिणे प्रजापतिर्विरोचनाख्यायास्य तस्यैव वाक्यस्यैवार्थं संक्षिप्याह ॥ अक्षिणीति ॥ तत्रापि सुषुप्तदर्शनेपीत्यर्थः ॥ न देवदेहोपदर्शनमप्रश्नद्वारा स्फोरयति ॥ कथमित्यादिना ॥ स्वात्मानं न जानातीत्युक्तमेवाकांक्षाद्वारेणाभिनयति ॥ कथमिति ॥ तत्रैव धर्म्यं दृष्टांतमा

वाक्यमक्षिणि योद्रष्टा स्वप्ने च महीयमानश्चरति स एषः सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानाति एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स्वाभिप्रेतमेव मघवानत्राप्युपदिदेश ॥ कथं नाह नैव सुषुप्तस्योपात्मा खल्वयमेवं संप्रति सम्यगिदानीं चात्मानं जानाति नैव जानाति कथमयमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि चेति ॥ यथा जाग्रति स्वप्ने वा नो विनाशमेवेति नाशमिवेति पूर्ववद्दृष्टं अपीतो गतो भवति विनष्ट इव भवतीत्यभिप्रायः ॥ ज्ञाने हि सति ज्ञातुः सद्भावो गम्यते नासति ज्ञाने न च सुषुप्तस्य स्वज्ञा

तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शांतहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श नाह खल्वयमेवꣳ संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ स समित्पाणिः पुनरेयाय तꣳह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छां तहृदयः प्राव्राजीः किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच नाह खल्वयं भगव एवꣳ संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मी

नं हि स्वापे ऽतो विनष्ट इत्यभिप्रायः ॥ ननु विनाशमेवात्मनो मन्यते ऽमृताभयवचनस्य प्रामाण्यमिच्छन्पूर्ववद्देवमेवेत्युक्त्वा योऽम यउक्तस्त्रिभिः पर्यायैस्तमेवैतं नो एवान्यत्रैतस्मादात्मनोऽन्यं कंच न किं तर्हि एतमेव व्याख्यास्यामि स्वल्पस्तु दोषस्तवावशिष्टस्ते

ह ॥ यथेति ॥ स्वपरविवेकाभावे दोषमाह ॥ अत इति ॥ प्रतीतिविवेत्यत्रोक्तं लक्षयति ॥ पूर्ववदिति ॥ कुतो ज्ञानाभावमात्रेण विनष्टत्वमित्याशंक्योक्तमभिप्रायं स्फुटयति ॥ ज्ञाने हीति ॥ एवकारो यथाश्रुत एव किं न स्यादित्याशंक्याह ॥ नन्विति ॥ पूर्ववद्ब्रह्मचर्योपदेशाभावे हेतुमाह ॥ स्वल्पस्त्विति ॥ आख्यायिकातोऽपसन्नश्रुतिरस्मभ्यं किमर्थमुपदिशतीत्याशंक्याह ॥

॥एवंत्विति॥कार्यकारणपरिवेष्टितौविश्वतैजसावुक्तौकारणमात्रबद्धश्चप्राज्ञोव्याख्यातःसंप्रत्यशरीरंतुरीयंउपदेष्टुंशरीरत्वंनिंदति॥मघवन्निति
॥शरीरवदात्मनोपिविनाशित्वमवस्थाविशेषदर्शितमित्याशंक्याह॥यन्मन्यसइति॥सशरीरोविशेषविज्ञानवान्भवत्यशरीरस्तुविशेषविज्ञाना
भावाद्विनाशभ्रमोनपुनरसौवस्तुतोविनश्यतिस्वेनस्वरूपेणाभिनिष्पद्यतइतिसंप्रसादस्याविनाशित्ववचनादित्यभिप्रेत्यकारणमेवसंवत्सरत्र

पंचवर्षाणीत्युक्तःसतथाचकारतस्मैमृदितकषायादिदोषायस्थानत्रयदोषसंबंधरहितमात्मनःस्वरूपमपहतपाप्मत्वादि
लक्षणंमघवतेतस्मैहोवाचतान्येकशतंवर्षाणिसंपेदुःसंपन्नानिबभूवुःयदाहुर्लोकेशिष्टाएकशतंहवैवर्षाणिमघवान्प्रजाप
तौब्रह्मचर्यमुवासेति॥नदेतत्द्वात्रिंशतमित्यादिनादर्शितमित्याख्यायिकातोऽपसृत्यश्रुत्योच्यते॥एवंतुकिलेतदिंद्रत्वादपि
गुरुतरमिंद्रेणापिमहतायत्नेनैकोत्तरवर्षशतकृतायासेनप्राप्तमात्मज्ञानमतोनातःपरंपुरुषार्थांतरमस्तीत्यात्मज्ञानंस्तौति१९

एवेमानिभूतानिविनाशमेवापीतोभवतिनाहमत्रभोग्यंपश्यामीत्येवमेवैषमघवन्निनिहोवाचैतंत्वेवतेभूयो
नुव्याख्यास्यामिनोएवान्यत्रैतस्माद्वसापराणिपंचवर्षाणीतिसहापराणिपंचवर्षाण्युवासतान्येकशतंसंपे
दुरेतत्तद्यदाहुरेकशतंहवैवर्षाणिमघवान्प्रजापतौब्रह्मचर्यमुवासतस्मैहोवाच॥११॥मघवन्मर्त्यंवाइदं

मघवन्मर्त्यंवैमरणधर्मीदंशरीरंयन्मन्यसेऽस्याधारादिलक्षणःसंप्रसादलक्षणआत्मामयोक्तोविनाशमेवापीतोभवतीति
शृणुतत्रकारणंयदिदंशरीरंवैयत्पश्यसितदेतन्मर्त्यंविनाशितच्चात्तंमृत्युनाग्रस्तमततमेवकदाचिदेवम्रियतइतिमर्त्यमि
त्युक्ते॥नतथासंत्रासोभवतियथाग्रस्तमेवसदाव्याप्तमेवमृत्युनेत्युक्तेइतिवैराग्यार्थंविशेषइत्युच्यतेआत्तंमृत्युनेति॥कथं
((नामदेहाभिमानतोविरक्तःसन्निवर्ततेत
राणिव्याचष्टे॥यदिदमित्यादिना॥ननुमर्त्यमित्येतावतैवमृत्युव्याप्तत्वेशरीरस्यसिद्धेकिमित्या
त्तंमृत्युनेतिपुनरुच्यतेतत्राह॥कदाचिदेवेति॥वैराग्यार्थंविशेषवचनमित्युक्तंतदेववैराग्यंकिमर्थमित्याशंक्याह॥कथमिति॥निवर्ततेविशे

तदस्येत्यत्र तच्छब्दार्थमाह ॥ शरीरमिति ॥ अत्रेति ॥ मघवन्नित्यादिवाक्यसप्तम्यर्थः ॥ त्रिस्थानतया जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तरूपस्थानत्रयसंबंधित्वे-
नेति यावत् अमृतत्वं षड्भिर्वर्जितत्वं अशरीरत्वस्य भावविकारावयवत्वादिराहित्यं ॥ आत्मनोऽधिष्ठानमित्यत्र भोग इत्यपेक्षितपूरणं भोक्तृभोगायत-
नं शरीरमिति विशेषणार्थमुत्थानस्यैवार्थांतरमाह ॥ आत्मनो वेति ॥ अधिष्ठानं जनयितुस्तस्योपलब्धेरधिकरणमिति यावत् ॥ अधिष्ठानशब्द-
स्यार्थांतरमाह जीवरूपेणेति ॥ उत्तरवाक्यस्थं शरीरशब्दं व्याचष्टे ॥ यस्येति ॥ इदंशब्दमस्थित्वादिविशेषणवदित्यर्थः ॥ तद्यथोक्तं शरीरमधिष्ठितम-

शरीरमप्यत्र सदेहेंद्रियमनोभिरुच्यते ॥ तच्छरीरमस्य संप्रसादस्य त्रिस्थानतया गम्यमानस्यामृतस्य मरणादिदेहेंद्रियमनो-
धर्मवर्जितस्येत्येतदमृतस्येत्यनेनैवाशरीरत्वे सिद्धे पुनरशरीरस्येति वचनं वाय्वादिवत्सावयवत्वमूर्तिमत्त्वमा भूतामित्येवमा-
त्मनो भोगाधिष्ठानमात्मनो वा सत्तदेक्षितुस्तेजोबन्नादिक्रमेणोत्पन्नमधिष्ठानं जीवरूपेण प्रविश्य सदेवाधितिष्ठत्यस्मिन्निति
वाधिष्ठानं ॥ यस्येदमीदृशं नित्यमेव मृत्युग्रस्तं धर्माधर्मजनितत्वात्प्रियाप्रियवदधिष्ठानं तदधिष्ठितस्तद्वान् सशरीरो भवति।

शरीरमात्तं मृत्युना तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न वै सशरीरस्य सतः

अशरीरस्वभावस्यात्मनस्तदेवाहं शरीरं शरीरमेवाहमित्यविवेकात्मभावः सशरीरत्वं सशरीरः सन्नात्तो ग्रस्तः प्रियाप्रियाभ्यां प्र-
सिद्धमेतत्तस्य च न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोर्बाह्यविषयसंयोगवियोगयोर्निमित्तयोर्बाह्यविषयसंयोगवियोगौ ममेति म-

नेनेति ॥ उत्पन्नात्तदधिष्ठितः स तद्रूपः पुरुष इत्यर्थः तस्यैवासंपिंडितमर्थमाह ॥ तद्वानिति ॥ उक्तेऽर्थे विशेषणं पातयति ॥ सशरीर इति ॥ अशरीर-
स्य कथं सशरीरत्वमित्याशंक्याह ॥ अशरीरेति ॥ अविवेकतः सशरीरो भवतीति पूर्वेण संबंधः यतः शरीरो तत एव प्रियाप्रियाभ्यामात्तो वै पुरुष इति
योजना वैशब्दार्थमाह ॥ प्रसिद्धमिति ॥ एतच्छब्दार्थमेवोत्तरवाक्यव्याख्यानेन स्फोरयति ॥ सशरीरस्येति ॥ तौ ममेति मन्यमानस्य सतः स्वस्य तयोः
संततिरूपयोरपहतिर्नास्तीति संबंधः ॥ प्रियाप्रिययोः स्वारस्येन विनाशोऽस्ति क्षणिकत्वादित्याशंक्य संततिरूपयोरित्युक्तमिति शब्दो वाक्यस-

अज्ञस्य देहसंबंधद्वारा संसारित्वमुक्त्वा तस्यैव विद्यावतो देहनिवृत्तिद्वारेण मुक्तिं दर्शयति॥ तं पुनरिति॥ मुक्ते पुंसि प्रियाप्रिययोर्मिलितयोरस्पर्शे ऽप्येकैकस्य स्पर्शः स्यादित्याशंक्याह॥ स्पृशिरिति॥ प्रत्येकं संबंधमभिनयति॥ प्रियमिति॥ समस्ततया श्रुतस्यानेकस्य प्रत्येकं क्रियासंबंधे दृष्टांतमाह॥ नेति॥ प्रियाप्रिययोर्मुक्तात्मन्यसंस्पर्शोपातनिकापूर्वकं कैमुतिकन्यायेन दर्शयति॥ धर्माधर्मेति॥ तत्रेत्यशरीरतात्मस्वरूपमुच्यते प्रियस्पर्शाभावश्रुत्या मोक्षस्यापुमर्थत्वं शंकते॥ नन्विति॥ इहापीति॥ मुक्तौ गृह्यते स्वाभाविकप्रियाप्रियप्रतिषेधान्नापुमर्थत्वं मुक्तेरित्युत्तरमाह॥ नै

उच्छेदः संततिरूपयोर्नास्तीति तं पुनर्देहाभिमानादशरीरस्वरूपविज्ञानेन निवर्तिताविवेकज्ञानमशरीरं सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः स्पृशिः प्रत्येकं संबध्यते न प्रियं स्पृशति नाप्रियं स्पृशतीति वाक्यद्वयं भवति म्लेच्छान्न स्पृशेद्धार्मिकैः सह न संभाषेतेति यद्वद्धर्माधर्मकार्ये हि ते अशरीरता तु स्वरूपमिति तत्र धर्माधर्मयोरसंभवात्तत्कार्याभावो दूरत एवेत्यतो न प्रियाप्रिये स्पृशतः॥ ननु यदि प्रियमप्यशरीरं न स्पृशतीति यन्मघवतोक्तं सुषुप्तस्यो विनाशमेवापीतो भवतीति तदेवेहाप्यापन्नं नैष दोषो धर्माधर्मका

प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतो

र्ययोः शरीरसंबंधिनोः प्रियाप्रिययोः प्रतिषेधस्य विवक्षितत्वादशरीरं न प्रियाप्रिये स्पृशत इत्यादिश्रुत्यागमापायिनोर्हि स्पर्शशब्दो दृष्टो यथा शीतस्पर्श उष्णस्पर्श इति न त्वग्नेरुष्णप्रकाशयोः स्वभावभूतयोरग्निना स्पर्श इति भवति॥ तथाग्नेः सवितुर्वोष्णप्रकाशवत्स्वरूपभूतस्यानंदस्य प्रियस्यापि नेह प्रतिषेधो विज्ञानमानंदमानंदो ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्यः॥ इहापि भूमैव सुख

षदोष इति॥ प्रतिषेधमेवाभिनयति॥ अशरीरमिति॥ कादाचित्कयोरेव प्रियाप्रिययोरत्र निषेध इत्यत्र नियममाह॥ आगमापायिनोरिति॥ कादाचित्के स्पर्शशब्दवत्स्वात्मन्येतच्छब्दोऽस्तीत्याह॥ नत्विति॥ आत्मनि तर्हि कादाचित्कमेव प्रियमिति तन्मात्रप्रतिषेधात्तदवस्थमपुमर्थत्वमित्याशंक्याह॥ सवितुरिति॥ भूमविद्यालोचनायामपि सुखमात्रस्यात्मनि न प्रतिषेधोऽस्तीत्याह॥ इहापीति॥ ॥ ९ ॥

तथापि विषयविषयिभावेन भेदाभावान्नद्वैतस्यापुरुषार्थत्वमिति शंकते। नन्विति। भेदो न पुरुषार्थत्वोपयोगी केवलव्यतिरेकाभावात् सुख साक्षात्कारस्तु पुरुषार्थः स चाभेदेऽपि विद्यत इत्याशंक्याह। स्वरूपेणेति। आत्मनि विशेषज्ञानरहितं यद्द्रष्टृस्वरूपं तदिष्टमित्यत्र हेतुमाह। नाहेति किं तर्हि द्रष्टृस्वरूपमिष्टमित्याशंक्याह। नहीति। येन ज्ञानेन ज्ञानितदिष्टमिन्द्रस्येति पूर्वेण संबंधः। किमिदं विशेषविज्ञानमिन्द्रस्येष्टमित्युच्यते किं वा हितमिति विवक्ष्यते तत्राद्यमंगीकरोति। सत्यमिति। द्वितीयं दूषयति। नन्विति। द्वितीयाद्वै भयं भवतीत्यादिश्रुतेरित्यर्थः। तथापीष्टमेवेंद्राय प्रजापतिनोपदेष्टव्यमित्याशंक्याह। हितं चेति। किं तर्हि तस्य हितमिति चेत्तत्राह। व्योमवदिति। हितं वक्तव्यमिति संबंधः हितमेव न

ननु भूम्नः प्रियस्यैकत्वेऽसंवेद्यत्वात्स्वरूपेणैव वा नित्यसंवेद्यत्वान्निर्विशेषत इतीन्द्रस्य तदिष्टं नाह खल्वयं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्युक्तत्वादिन्द्रस्येष्टं भूतानि चात्मानं च जानाति न चाप्रियं किंचिद्वेत्ति स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानित्येन ज्ञानेन सत्यमेतदिष्टमिन्द्रस्येमानि भूतानि मत्तोऽन्यानि लोकाः कामाश्च सर्वं मत्तोऽन्यदहमेषां स्वामीति नन्वेतदिन्द्रस्य हितं चेदिन्द्रस्य प्रजापतिना वक्तव्यं व्योमवदशरीरात्मतया सर्वभूतलोककामात्मत्वोपगमेन प्राप्तिस्तद्धितमिन्द्राय वक्तव्यमिति प्रजापतिनाभिप्रेतं न तु राज्ञो यथा राज्यामिवदन्यत्वेन तत्र वसतिः केन विजानीयादात्मैकत्वदिमानि भूतान्ययमहमस्मीति नन्वस्मिन्पक्षे स्त्र्यभिध्यायात्मैवोऽस्य यदि पितृलोककामः स एकधा भवतीत्याद्यैश्वर्यश्रुतयोऽनुपपन्नाः न सर्वात्मनः सर्वफलसंबंधोपपत्तेरविरोधान्मृद इव सर्वघटरुचककुंभाद्याप्तिः॥ ननु सर्वात्मत्वे दुःखसंबंधोऽपि स्यादिति चेन्न दुःखस्या॰

त्विष्टमिति स्थिते फलितमाह। तत्रेति। सर्वेषां भूतानां लोकानां कामानां चात्मा सच्चिदानंदमात्रं तद्रूपत्वं चेन्मुक्तस्येष्यते कथं तर्हि तस्यैश्वर्यश्रुतयो निर्वहंतीति चोदयति। नन्विति। सगुणविद्यावतां यदैश्वर्यं तन्निर्गुणविद्यास्तुत्यर्थं संकीर्त्यते ब्रह्मीभूतस्य मुक्तस्य सगुणविद्याया अपि प्रत्यग्भूतत्वात्फलस्य तत्रोपचरितुं युक्तत्वादिति परिहरति। नेत्यादिना। सर्वात्मत्वे निंदापि प्राप्नोतीति शंकते। नन्विति। दुःखस्य दुःखत्वाभाववत्तस्यात्मा विद्वानपि न दुःखी भविष्यतीति समा

तर्हिदुःखिनामात्मामुक्तइतिदुःखीस्यात्तत्राह॥आत्मनीति॥नतावदात्मनःस्वभावतोदुःखित्वंकिंत्वाविद्यकंसाचमुक्तस्यदग्धेतिदग्धत्वा
दप्रसक्तिरित्यर्थः॥तर्हिविद्यापादध्यायामविद्यायांतदध्यारोपितमैश्वर्यमपीश्वरस्यसगुणविद्याफलभूतंदग्धमेवेतिकथंसत्यत्वमिहतदु
पदेशासिद्धिरित्याशंक्याह॥शुद्धेति॥शुद्धसत्वरजस्तमोभ्यांअनभिभूतंतस्मान्मायैकदेशाज्जाताःसंकल्पानिमित्तानियेषांकामानामैश्वर्यभेदा
नांतेनतथोक्तास्तेषांसर्वेषुभूतेषुविषयेषुमनोमात्रेणेश्वराभिध्यानरूपेणसिद्धानामीश्वराख्येनस्वभावेनाभिसंबंधोमायावस्थायांसिध्यतीत्य
र्थः॥ननुजीवानामेवाविद्यातत्कार्यसंबंधोनेश्वरस्येतिचेन्नेत्याह॥परएवेति॥चतुर्ष्वपिपर्यायेषुत्वमर्थानुवादेनतत्पदार्थत्वंविधेयमिति
स्वाभिप्रायेणप्रजापतिवाक्यंव्याख्यातं॥संप्रतिस्वयूथ्यमतमुत्थापयति॥यएषइति॥प्रथमपर्यायस्यछायात्मवत्द्वितीयतृतीयपर्याययो

प्यात्मत्वोपगमाद्विरोधःआत्मन्यविद्याकल्पनानिमित्तानिदुःखानिरज्ज्वामिवसर्पादिकल्पनासाचाविद्याशरीरात्मैकत्व
स्वरूपदर्शनेनदुःखनिमित्तोच्छिन्नेतिदुःखसंबंधाशंकानसंभवति॥शुद्धसत्वसंकल्पनिमित्तानांतुकामानामीश्वरदेहसंबं
धःसर्वभूतेषुमानसानांपरएवसर्वसत्वोपाधिद्वारेणभोक्तेतिसर्वाविद्याकृतसंव्यवहाराणांपरएवात्मास्पदंनान्योऽस्तीतिवेदांत
सिद्धांतः॥यएषोऽक्षिणिपुरुषोदृश्यतइतिछायापुरुषःप्रजापतिनोक्तःस्वप्नसुषुप्तयोश्चात्मएवनपरोऽपहतपाप्मत्वादिलक्षणः
विरोधादितिकेचिन्मन्यंते॥छायाद्यात्मनांचोपदेशेप्रयोजनमाचक्षते॥आदावेवोच्यमानेकिलदुर्विज्ञेयत्वात्परस्यात्मनोऽत्यं
तबाह्यविषयासक्तचेतसोऽत्यंतसूक्ष्मवस्तुश्रवणेव्यामोहोमाभूदिति॥

रपिविज्ञानात्मविषयत्वमित्याह॥स्वप्नेति॥अन्यएवपरस्मा
दुक्तइतिसंबंधःचतुर्थेऽपिपर्यायवत्पर्यायत्रयेऽपिपरमात्मैवकस्मान्नोच्यतेतत्राह॥नपरइति॥अपहतपाप्मत्वादेरवस्थावत्त्वस्यचमिथोविरोधा
दित्यर्थः॥नन्वेवंनिमेपर्यायेपरस्योपदेशोयुज्यतेतत्तुज्ञानस्यचमुक्तिफलत्वात्किमितिपूर्वेषुपर्यायेषुछायादयोनिर्दिश्यंतेतत्फलाभावादत
आह॥छायाद्यात्मनांचेति॥तत्रप्रथमंछायात्मोपदेशस्यप्रयोजनमाह॥आदावेवेति॥परस्यातिसूक्ष्मत्वेनदुर्विज्ञेयत्वात्तस्मिन्नेवादावुच्य
मानेसतितस्यापिसूक्ष्मस्यश्रवणेऽपिश्रोतुरनात्मनिष्ठस्यकिलमोहःस्यात्समाभूदितिप्राक्छायात्मोपदेशःकृतइतिसंबंधः॥स्वप्नसुषुप्तयोर्वि

यथेत्यादिना॥ इतिशब्दस्तिङन्तसंबध्यते पर्यायांतरस्यतात्पर्यमाह॥ चतुर्थेत्विति॥ मरणधर्मकाद्देहात्पृथग्भूत्वाज्योतिःस्वरूपमशरीरत्वंमा
प्तोयद्यपिचतुर्थेपर्यायेकथ्यतेतथापिकथमसौपरमात्मास्यादित्याशंक्याह॥यस्मिन्निति॥सत्संप्रसादोयोविद्वान्सकर्तृत्वेनविवक्षितः॥ किं
मिदंव्याख्यानंशब्दानुसारिकिंवार्थानुसारीतिविकल्प्याद्यमंगीकरोति॥सत्यमिति॥द्वितीयंदूषयति॥नत्विति॥अत्रभलमेवाकांक्षाद्वारस्फुरय
ति॥कथमित्यादिना॥यत्राद्यपर्याये छायात्मोपदिष्टेयेनतदींद्रविरोचनयोःसम्यग्दर्शित्वाद्विपरीतग्रहापोहार्थंप्रजापतेरायासोवृथास्या
त्तेननेदंव्याख्यानमर्थानुसारीत्यर्थः॥इतश्चनाद्यपर्यायेछायात्मोपदेशोस्तीत्याह॥किंचेति॥प्रजापतिनोपदिष्टस्यापिछायात्मनोग्रहणंनसं

यथाकिलद्वितीयायांसूक्ष्मंचंद्रंदिदर्शयिषुरेसंकंचित्प्रत्यक्षमादौदर्शयतिपश्यामुमेषचंद्रइति॥ततोन्यंततोप्यन्यंगिरि
मूर्द्धानंचचंद्रसमीपस्थमेषचंद्रइति॥ततोसौचंद्रंपश्यतिएवमेतद्यएषोक्षिणीत्याद्युक्तंप्रजापतिनात्रिभिःपर्यायैर्नपरइति॥
चतुर्थेतुपर्यायेदेहात्समुत्थायाशरीरतामापन्नोज्योतिःस्वरूपंयस्मिन्नुत्तमपुरुषेस्त्र्यादिभिर्जक्षत्क्रीडन्रममाणोभव
तिसउत्तमपुरुषःपरइतिचाहुः॥सत्यंरमणीयातावदियंव्याख्याश्रोतुनन्वथोस्यग्रंथस्यैवंसंभवतिकथंअक्षिणिपुरुषोद
श्यतइत्युपन्यस्यक्षिप्यात्मभ्यांछायात्मनिगृहीतेतयोस्तद्विपरीतग्रहणंमत्वातदपनयायोदशरावोपन्यासःकिंपश्यथइतिचप्र
श्नःसाध्वलंकारोपदेशश्चानर्थकःस्याद्यदि छायात्मैवप्रजापतिनाक्षिणिदृश्यत इत्युपदिष्टःकिंचयदिस्वयमुपदिष्टइतिग्रह
णस्यापयपनयकारणंवक्तव्यंस्यात्स्वप्नसुषुप्त्यात्मग्रहणयोरपितदपनयकारणंचस्वयंब्रूयान्नचोक्तंतेनमन्यामहेनाक्षिणिछाया
त्माप्रजापतिनोपदिष्टःकिंचान्यदक्षिणिदृष्टश्चेद्दृश्यतइत्युपदिष्टःस्यात्ततइदंयुक्तमेतंत्वेवतेइत्यनुव्याख्यास्वप्नेपिद्रष्टुरेवोपदेशःस्वप्ने
(एनद्रष्टोपदिष्ट—

ष्यतीत्याशंक्यदेहत्वंतरंस्पष्टयति॥यदीति॥तेनछायात्माग्रहेणापनयकारणवशेनेतियावत्तेनतत्प्रजापतिनेत्येवकारस्तच्छब्दोयो
ज्यः॥इतश्चप्रथमेपर्यायेद्रष्टुरेवोपदेशोनछायापुरुषस्येत्याह॥किंचान्यदिति॥एतच्छब्देनसन्निहितावलंविनाछायात्मानमनुक्रम्यस्वप्नेद्रष्टुरु
पदेशःप्रजापतेर्मृषावादित्वंप्रसज्येततथाचप्रथमेपिपर्यायेद्रष्टैवोपदिष्टइत्यर्थः॥स्वप्नावस्थाविशिष्टस्यस्थानांतरेवाध्यत्वान्नतत्रद्रष्टुरुपदे

किंचप्रकाशकारणानामुपरमेयःप्रकाशःसनैसर्गिकइतिन्यायेनप्रतीचःस्वयंज्योतिष्ट्वंबृहदारण्यकेस्वप्नावस्थामाश्रित्योक्तंतत
श्चतत्रद्रष्टुरूपदेशःसिध्यतीत्याह॥नचेति॥सूर्यादीनामुपरमेप्रकाशोदृश्यमानोनैसर्गिकइत्युक्तंस्वप्नेप्यंतःकरणस्यसत्वादित्याशं
क्याह॥यद्यपीति॥करणत्वाभावेहेतुंपृच्छति॥किंतर्हीति॥नीलपीतादिजाग्रद्वासनाभिर्विवर्त्तमानासाक्षिणीवेद्यतामापाद्यते तथाच
परेचित्रवद्धिचित्रवासनामयचेतसःसाक्षिगम्यत्वान्नस्वप्नोपलब्धौकरणंभवतीतितद्रष्टुःस्वयंज्योतिष्ट्वन्यायसिद्धमविरुद्धमित्याह॥प
रेति॥प्रासंगिकंहित्वाद्रष्टैवोपदिष्टःस्वप्नावस्थायामित्यत्रहेत्वंतरमाह किंचेति॥तथाचजाग्रदवस्थायामिवस्वप्नेपिद्रष्टैवोपदिष्टइतिशेषः

रोदितीवाप्रियवेत्तेवेत्युपदेशान्नचद्रष्टुरन्यःकश्चित्स्वप्नेमहीयमानश्चरति॥अत्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिरितिन्यायतः
श्रुत्यंतरेसिद्धत्वाद्यद्यपिस्वप्नेसधीर्भवतितथापिनधीःस्वप्नभोगोपलब्धिंप्रतिकरणत्वंभजतेकिंतर्हिपरःचित्रवज्जा
ग्रद्वासनाश्रयादृश्यैवधीर्भवतीतिनद्रष्टुःस्वयंज्योतिष्ट्वबाधःस्यात्किंचान्यज्जाग्रत्स्वप्नयोर्भूतानिचात्मानंचजानाती
मानिभूतान्ययमहमस्मीतिप्राप्तोसत्यांप्रतिषेधोयुक्तःस्यान्नाहखल्वयमित्यादि॥तथाचेतनस्यैवाविद्यानिमित्तयोःसश
रीरत्वेसतिप्रियाप्रिययोरपहतिर्नास्तीत्युक्तातस्यैवाशरीरस्यसतोविद्यायांसत्यांसशरीरत्वप्राप्तयोःप्रतिषेधोयुक्तोऽश
रीरंवावसंतंनप्रियाप्रियेस्पृशतइतिएकश्चात्मास्वप्नबुद्धांतयोर्महामत्स्यवदसंगःसंचरतीतिश्रुत्यंतरेसिद्धंयच्चोक्तंसंप्रसा
दःशरीरात्समुत्थाययस्मिन्स्त्र्यादिभिःरममाणोभवतिसोन्यः

॥इतश्चद्रष्टुरेवोपदेशःस्वप्नदशायामित्याह॥प्राप्ताविति॥न
केवलमुक्तसौषुप्तोनिषेधोनिषेध्यप्राप्तिसापेक्षत्वादवस्थाद्वयेद्रष्टृरूपदेशमाकांक्षतिकिंतुतुरीयगतोनिषेधोनिषेध्यमाकांक्षन्नव
स्थाद्वयेद्रष्टृरूपदेशमाकांक्षतीत्याह॥तथाचेतनस्येति॥निषेधस्यप्राप्तिसापेक्षत्वात्प्रकृतस्यैवद्रष्टुरविद्यानिदानेसशरीरत्वेतन्निमि
त्तयोःस्यान्नद्वयगतयोर्नप्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीतिनहवैसशरीरस्येत्यादिनोक्तशरीरत्वप्राप्तयोःप्रियाप्रिययोस्तस्यैवावस्थात्रया
तीतस्यसत्याविद्यायामशरीरमित्यादिनाप्रतिषेधोयुक्तइतियोजना॥स्वप्नद्रष्टृरूपदेशेहेत्वंतरमाह॥एकश्चेति॥चतुर्थपर्यायस्यसे

तदेतद्व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति॥ यदीति॥ अधिकरणाधेयभावेन भेदः स्यान्नोनास्तीत्यत्र हेत्वन्तरमाह॥ किंचान्यदिति॥ जीवपरयोर्भेदे ष
ष्ठमपाठकविरोधवत्सप्तमपाठविरोधोपि स्यादित्याह॥ तथेति॥ बृहदारण्यकश्रुत्यालोचनायामपि जीवेश्वरभेदो न संभवतीत्याह
॥ नान्यदिति॥ इतश्च जीवपरयोर्भेदो नास्तीत्याह॥ सर्वश्रुतिष्विति॥ श्रौतमर्थमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ आत्मैकत्वे परस्यैव संसारित्वंस
र्वदेहेषु स्यादिति चेन्नेत्याह॥ नचेति॥ आरोपितसंसारित्वं वस्तुतो नात्मन्यस्तीत्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति॥ नहीति॥ मिथ्या च तदज्ञानं चेति मि
थ्याज्ञानं तेनाध्यस्तानि अविद्यमानान्येव विद्यमानत्वप्रतीतिमापादितानीति यावत् नहवै सशरीरस्येत्यादिवदेतावास्तवत्वं प्रियाप्रियसं

संप्रसादादधिकरणनिर्दिष्ट उत्तमः पुरुष इति तदप्यसच्चतुर्थे पर्यायेपि एतं त्वेव त इति वचनाद्यदि ततोन्योभिप्रेतः स्यात्
एवं वदेत् त्वेव त इति न प्रजापतिः किंचान्यत्तेजोबन्नादीनां स्रष्टुः सतः स्वविकारदेहशुंगे प्रवेशं दर्शयित्वा प्रविष्टाय
पुनस्तत्त्वमसीत्युपदेशो मृषा प्रसज्येत तस्मिन्नत्वस्यादिभीरंताभविष्यसीतियुक्त उपदेशो भविष्यद्यदि संप्रसादादन्यः उत्तमः
पुरुषो भवेत्तथा भूम्न्यहमेवेत्यादिश्यात्मैवेदं सर्वमिति नोपसमहरिष्यद्यदि भूमा जीवादन्योऽभविष्यन्नान्योतोऽस्ति द्रष्टेत्यादि
श्रुत्यंतराच्च सर्वश्रुतिषु च परस्मिन्नात्मशब्दप्रयोगो नाभविष्यन्नप्यगात्माचेत्सर्वजंतूनां पर आत्मा न भवेत्तस्मादेक एवात्मा
प्रकरणी सिद्धो न चात्मनः संसारित्वं अविद्याध्यस्तत्वादात्मनि संसारस्य॥ न हि रज्जुशुक्तिकागगनादिषु सर्परजतमलादी
नि मिथ्याज्ञानाध्यस्तानि तेषां भवंतीत्यनेन सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिर्नास्तीति व्याख्यातं यच्चस्थितम प्रियवेत्तेव तिना
प्रिय वेत्तैवेति सिद्धमेवं च समति सर्वपर्यायेष्वेतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति प्रजापतेर्वचनं यदि वा

एवंबंधस्य विवक्षितमिति शंकामुक्तन्या
यानिर्देशेन निरस्यति॥ एतेनेति॥ आत्मनि संसारस्य प्रसक्तिर्नैनीति यावत्॥ यावदध्यासभावित्वं प्रियाप्रिययोरपहत्यभावेन वास्तवत्वं
शरीरसंबंधस्यैव प्रियाप्रियमूलस्य दुर्निरूपत्वादित्यर्थः॥ स्वप्नद्रष्टा खल्वप्रियवेत्तेव भवतीति नत्वप्रियवेत्तैवेति यत्पूर्वत्र स्थितं तन्न प्रसिद्धं॥
लाभांतरमाह॥ एवं चेति॥ प्रजापतेर्वचनं सत्यं भवेदिति संबंधः अपौरुषेय्यां श्रुतौ कुतः प्रजापतेर्वचनं सावकाशमित्याशंक्याह॥ परि

सुखादयः साश्रयाः गुणत्वात् रूपादिवदित्यनुमानात्तदाश्रयः परिशेषादात्मा भविष्यतीति वैशेषिकादितर्कविरोधादसत्यं श्रुतेर्वचनमित्याशं
क्याह ॥ नन्वेति ॥ सुखादीनामुपाधिधर्मत्वेन सिद्धसाध्यत्वान्नास्ति श्रौतवचसो बाधकमित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षविरुद्धमिति शंकते ॥ नन्विति ॥ तस्याभा
सत्वान्न बाधकत्वमिति परिहरति ॥ नेत्यादिना दृष्टांतोपि संप्रतिपन्नो न भवतीति शंकते ॥ सर्वमिति ॥ जरादेः सत्यवचनं त्वदीयमेवमसत्यमेवेत्यंगीक
रोति ॥ असत्यमेवेति ॥ अंगीकारे हेतुमाह ॥ दुरवगममिति ॥ अधिकारिणः प्रमितिजनको वेद इति न्यायात्तादृशानामनधिकारिणां दुर्ज्ञानमात्मतत्वं
अतोसत्यमेव जरादिसत्यवचनं न तावत्तु सतीत्यर्थः ॥ दुरवगमत्वे लिंगमाह ॥ येनेति ॥ अत्रेति आत्मतत्वोक्तिः ॥ तस्य दुर्ज्ञानत्वे लिंगांतरमाह ॥

प्रजापति ब्रह्मरूपायाः श्रुतेर्वचनं सत्यमेव भवेन्न च तत्कुतर्कबुध्या मृषा कर्तुं युक्तं ततो गुरुतरस्य प्रमाणांतरस्यानुपपत्तेर्नेतु
प्रत्यक्षं दुःखाद्यप्रियवेत्तृत्वमव्यभिचार्यनुभूयत इति चेन्न जरादिना जीर्णोहं जातोहमायुष्मान् गौरः कृशोहमित्यादिप्रत्यक्षा
नुभववत्तदुपपत्तेः ॥ सर्वमप्येतदसत्यमिति चेदसत्यमेवैतदेवं दुरवगमं येन देवराजोप्युदशरावादिदर्शितो विनाशयुक्तिरपि समो
हैवात्र विनाशमेवापीतो भवतीति ॥ तथा विरोचनो महाप्राज्ञः प्राजापत्योपि देहमात्रात्मदर्शनो बभूव तथेंद्रस्यात्मविनाशभय
सागरे एव वैनाशिकाः न्यमज्जन् तथा सांख्याद्रष्टारं देहादिव्यतिरिक्तमवगम्यापि त्यक्तागमप्रमाणत्वान्मृत्युविषय एवान्यत्व
दर्शनेनस्थुः तथान्ये काणादादिदर्शनाः कषायरक्तमिव क्षारादिभिर्वस्त्रं नवभिरात्मगुणैर्युक्तमात्मद्रव्यं विशोधयितुं प्रवृत्ताः
तथान्ये कर्मिणो बाह्यविषयापहृतचेतसो वेदप्रमाणा अपि परमार्थसत्यमात्मैकत्वं विनाशमिवेंद्रवन्मन्यमाना घटीयंत्रवदा
रोहावरोहमकार्षुः

तथेति ॥ वैनाशिकभ्रांतिरप्यात्मनो दुर्ज्ञानत्वं गमयतीत्याह ॥ तथेति ॥ सांख्यभ्रांतिरपि दुर्ज्ञानत्वमात्मनो ज्ञापयतीत्या
ह तथा सांख्या इति ॥ तार्किकभ्रांतिरपि तस्य दुर्ग्रहत्वे गमिकेत्याह ॥ तथान्य इति ॥ बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनानवात्मगु
णाः ॥ मीमांसकभ्रांतिः तस्य दुर्ग्रहत्वे गमिकाइत्याह ॥ तथान्य इति ॥ यदा परीक्षकाणामपीदृशी भ्रांतिरात्मनो दुरवगमत्वं गमयति तदा विचारवि
धुराणां लौकिकानां भ्रांतिस्तत्र प्रमाणयितव्येत्याह ॥ किमन्येति ॥ अन्ये भ्रमंतीति किं वक्तव्यमिति संबंधः ॥ ९ ॥ ६ ॥ ९ ॥

यदिलौकिकानांपरीक्षकाणांचेदमात्मतत्त्वंदुर्ज्ञानंप्रतिज्ञायतेकेषांतर्हीदंसुज्ञानमित्याशंक्याह॥तस्मादिति॥एषणास्विवात्मतत्त्वेपि
तेषामौदासीन्यंवारयति॥अनन्यशरणैरितितेषांकुटीचरादिभावंव्यासेधति॥परमहंसेति॥कर्मनिष्ठानामाश्रमानतीत्यनैष्कर्म्यप्राधान्ये
नवर्तमानत्वंदर्शयति॥अंत्याश्रमिभिरिति॥अनन्यशरणैरित्युक्तंव्यनक्ति॥वेदांतेति॥पूज्यतमैरिति॥नित्यानुवादस्तेषामात्मवेदनोपा
यंप्राक्तनमुपदिशति॥प्राजापत्यंचेति॥स्थानत्रयंतुरीयंचेत्येतद्विषयंप्रकरणचतुष्टयंयथोक्ताधिकारिणामेवात्मवेदनमित्यत्रलिंगान

क्षुद्रजंतवोविवेकहीनाःस्वभावतएवबहिर्विषयापहृतचेतसःतस्मादिदंत्यक्तसर्वबाह्यैषणैरनन्यशरणैःपरमहंसपरिव्राज
कैरत्याश्रमिभिःवेदान्ततत्त्वानुवादपरैरेववेदनीयंपूज्यतमैःप्राजापत्यंचेमंसंप्रदायमनुसरद्भिरुपनिबद्धंप्रकरणचतुष्टयेन
तथानुशासन्त्यद्यापिनएवनान्यदितितत्राशरीरस्यसंप्रसादस्याऽविद्ययाशरीरेणाविशेषतांसशरीरतामेवसंप्राप्तस्यशरीरात्सु

ऽशरीरोवायुरभ्रंविद्युत्स्तनयित्नुरशरीराण्येतानितद्यथैतान्यमुष्मादाकाशात्समुत्थायपरंज्योतिरुपसंपद्य
स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यन्ते॥ समुत्थायस्वेनरूपेणयथाभिनिष्पत्तिस्तथावक्तव्येतिदृष्टांतउच्यतेऽशरीरोवायुःअविद्य
मानंशिरःपाण्यादिमच्छरीरमस्येत्यशरीरःकिंचाभ्रंविद्युत्स्तनयित्नुरित्येतानिचाशरीराणितत्रैवंसतिवर्षादिप्रयोजनाव
सानेयथाऽमुष्मादितिभूपिण्डाश्रुतिर्द्युलोकसंबंधिनमाकाशदेशंव्यपदिशति॥एतानियथोक्तान्याकाशसमानरूपतामाप
न्नानिस्वेनवाय्वादिरूपेणागृह्यमाणान्याकाशस्यतांगतानियथासंप्रसादो

[illegible]रमाह॥तथेति॥अशरीरमित्यादिवाक्यव्याख्यानोपसं
हारार्थमितिपदं॥सशरीरस्यबंधोमुक्तिरशरीरस्येतिस्थितेकिमर्थमशरीरोवायुरित्यादिवाक्यमित्याशंक्याह॥तत्रेत्यादिनाकथंवायोरश
रीरत्वंतत्राह॥अविद्यमानमिति॥एवंसति वाय्वादीनामशरीरत्वेसतीतियावत्॥आकाशस्यसर्वत्रैकरूपत्वादमुष्मादितिकुतोव्यपदेशसि
द्धिरित्याशंक्याह॥अमुष्मादितीति॥यथोक्तान्यशरीराणिवाय्वादीनितेषामाकाशत्वापत्तौदृष्टान्तमाह॥यथेति॥ १ ॥ ७ ॥ १

तथा वाय्वादीनि स्वेन रूपेणागृह्यमाणत्वाद्दृष्टान्ताभ्याकाशाख्यतां गतानीति संबंधस्तानि च वाय्वादीनि तथाभूतान्याकाशात्मत्वं प्राप्तानीत्येतद्दृष्टो
दि फलनिष्पत्त्यर्थं वाय्वादीनामाकाशदेशात्समुत्थानं उक्तमाकाशाद्वारेण स्फुरयति॥ कथमित्यादिना स्वेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्त इति संबंधः॥
तत्र वायोरभ्रस्य विद्युतस्तनयित्नोश्च स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिप्रकारं विवृणोति॥ पुरोवातादीति॥ स्तिमितभावं हित्वा वायुरिति शेषः॥ दृष्टान्त
मनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह॥ यथेति॥ वाय्वादीनामित्यस्मात् पुरस्तात्तथेत्यध्याहर्तव्यं तत्रादिशब्देनाभ्रविद्युत्स्तनयित्नवो गृह्यन्ते॥ आकाशादी

ऽविद्यावस्थायां शरीरात्मभावमेवापन्नः तानि च तथाभूतानि अमुष्माद्द्युलोकसंबंधिन आकाशदेशात्समुत्तिष्ठन्ति वर्षा
दिप्रयोजनाभिनिर्वृत्तये कथं शिशिरापाये सावित्रं परं ज्योतिः प्रकृष्टं ग्रैष्मकमुपसंपद्य सावित्रमभितापं प्राप्येत्यर्थः आदित्या
भितापेन पृथग्भावमापादिताः सन्तः स्वेन स्वेन रूपेण पुरोवातादिवायुरूपेण स्तिमितभावं हित्वाऽभ्रमपि भूमिपर्वतहस्त्यादि

एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुप

रूपेण विद्युदपि स्वेन ज्योतिर्लताचपलरूपेण स्तनयित्नुरपि स्वेन गर्जिताशनिरूपेणेत्येवं प्रावृडागमे स्वेन स्वेन रूपेणा
भिनिष्पद्यन्ते॥ यथायं दृष्टान्तो वाय्वादीनामाकाशादिसाम्यगमनवदविद्यायां संसारावस्थायां शरीरसाम्यमापन्नोऽहममुष्य पु
त्रो जातो जीर्णो मरिष्य इति एवंप्रकारः प्रजापतिना मघवान्यथोक्तेन क्रमेण नासि त्वं देहेन्द्रियादिधर्मा तत्त्वमसीति प्रतिबो
धितः सन्स एष संप्रसादो जीवोऽस्माच्छरीरादाकाशादिव वाय्वादयः समुत्थाय देहादिविलक्षणमात्मनो रूपमवगम्य देहात्म
भावनां हित्वेत्यर्थः स्वेन रूपेण सदात्मनैवाभिनिष्पद्यत इति व्याख्यातं ॥ त्यादिपूर्वमादिकारणसंग्रहार्थं शरीरसाम्यमेव विवृ
नष्टहमिति॥ प्रतिबोधने दृष्टान्तमाह॥ प्रजापतिनेति॥ यथोक्तेन क्रमेण पर्यायचतुष्टयोपदिष्टप्रकारेणेति यावन्मघवान्प्रतिबोधित इति सं
बंधः दार्ष्टान्तिके प्रतिबोधनप्रकारं दर्शयति॥ नासीति॥ शरीरादित्युपः समुत्थाने दृष्टान्तमाह॥ आकाशादिवेति॥ समुत्थानं विभजते॥ देहादीति प्र

छां·भा· २९ | अ· ८

उत्तरवाक्यस्थं सशब्दं व्याचष्टे ॥ स येनेति ॥ स उत्तमपुरुष इति संबंधः संप्रसादस्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति ॥ प्रागित्यादिना उक्तदृष्टान्तानुसारेणाविद्यादशायां शरीरात्मत्वमापन्नो जीवो विद्यया प्रकाशितब्रह्मसतत्त्वः स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्नो भवतीति दार्ष्टान्तमाह ॥ एवं चेति । पुरुषस्योत्तमविशेषणं पुरुषान्तरव्यवच्छेदार्थमित्यभिप्रेत्य पुरुषभेदं दर्शयति ॥ अक्षीति ॥ इति चत्वारः पुरुषा इति शेषः तत्र पूर्वेषां त्रयाणामवच्छेद्यत्वं तुरीयस्य उत्तमपुरुषत्वमित्याह ॥ एषामिति ॥ यथोक्तोत्तमपुरुषे भगवत्संमतिं संगिरते ॥ कृतेति ॥ द्वाविमौ पुरु

पुरस्तात्स येन स्वेन रूपेण संप्रसादोऽभिनिष्पद्यते ॥ प्राक्प्रतिबोधाद्रज्जुरिति निमित्तात्सर्पो भवति यथा रज्जुः पश्चात्कृतप्रकाशा रज्ज्वात्मना स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते अत एवं च स उत्तमपुरुषः उत्तमश्चासौ पुरुषश्चेत्युत्तमपुरुषः स एवोत्तमपुरुषः अक्षिस्वप्नपुरुषौ व्यक्तौ अव्यक्तश्च सुषुप्तः समस्तः संप्रसन्नः शरीरश्च स्वेन रूपेणान्येषामेव स्वेन रूपेणावस्थितिः क्षराक्षरौ व्याकृ

संपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमपुरुषः ॥ स तत्र पर्येति जक्षत्क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा या

नाव्याकृतावपेक्ष्योत्तमपुरुषः कृतनिर्वचनो ह्ययं गीतासु स संप्रसादः स्वेन रूपेण तत्र स्वात्मनि स्वच्छतया सर्वात्मभूतः पर्येति क्वचिदिन्द्राद्यात्मना जक्षद्धसन्भक्षयन्वा भक्ष्यानुच्चावचानीप्सितान्क्वचिन्मनोमात्रेण संकल्पादेव समुत्थितैर्ब्राह्म्ये लौकिकैर्वा क्रीडन्स्त्र्यादिभी रममाणश्च मनसैव नोपजनं स्त्रीपुंसयोरन्योन्योपगमनजायत इत्युपजनमात्मभावेन वा सामीप्येन जायत इत्युपजनमिदं शरीरं तन्न स्मरंस्तत्स्मरणे हि

॥ यो लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥ क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ॥ अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति हि स भगवानुविवान ॥ स तत्रेत्यादि व्याचष्टे संप्रसाद इति ॥ क्वचिदिति ॥ सूर्यलोकोक्तिः क्वचिन्मनोमात्रे क्वचित्र क्वचिदिति ब्रह्मलोको गृह्यते नोपजनमिति प्रतीकं गृहीत्वा व्याकरोति स्त्रीपुंसयोरिति ॥ तन्न स्मरन्पर्येतीति संबंधः ॥ यथोक्तदेहस्मृतौ कारण

राम २९

विदुषो मुक्तस्यानुभूतदेहास्मरणे दूषणमाशंकते ॥ नन्विति ॥ असर्वज्ञत्वदोषं निराकरोति ॥ नैष दोष इति ॥ अनुभूतार्थस्मृतौ हि सर्वज्ञ इति
न च शरीराद्यनुभूतं तस्याविद्याकामकर्ममूलस्याज्ञानमात्रत्वात्तस्य च स्वकार्यस्य ज्ञानोदयमात्रेण ध्वस्तत्वात्प्रागपि शरीरादेरनुभवविपरीत
वर्तित्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ शरीरादि पूर्वं सम्यग्ज्ञानेनाविषयीकृतं सद्भ्रान्त्यानुभूतमेवेति विदुषामपि स्मर्तव्यमिति चेन्नेत्याह नहीति ॥ मुक्तेपुर
वशरीरादयो न संबध्यंते चेत्कथं तर्हि तत्र कामाः संबध्येरन्नित्याशंक्याह ॥ यत्रेति ॥ किमिति सर्वैरेतैः कामा अनुभूयेरन्नित्याशंक्याह ॥ अन-

दुःखमेव स्याद्दुःखात्मकत्वात्तस्य न त्वनुभूतं चेन्न स्मरेदसर्वज्ञत्वं मुक्तस्येत्येष दोषो येन मिथ्याज्ञानादिना जनितं तन्मिथ्या
ज्ञानादि विद्ययोच्छेदितमतस्तन्नानुभूतमेवेति न तदस्मरणे सर्वज्ञत्वहानिर्नह्युन्मत्तेन ग्रहगृहीतेन वा यदनुभूतं तदुन्मादाद्य
पगमेऽपि स्मर्तव्यं स्यात्तथेहापि संसारिभिरविद्यादोषवद्भिर्यदनुभूयते तत्तत्त्वविन्मानमशरीरं न स्पृशति अविद्यानिमित्ताभा

नैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनꣳ स्मरन्निदꣳ शरीरꣳ ॥

वाद्येन त्वविच्छिन्नदोषैर्मूढैरितरक्षुद्रैर्मानसाः सत्याः कामा अनृतापिधाना अनुभूयंते विद्याभिर्व्यंग्यत्वात्त एव मुक्तेन सर्वात्मभूते
न संबध्यंत इत्यात्मज्ञानस्तुतये निर्दिश्यंते ॥ अतः साध्वेतद्धि शिनष्टि य एते ब्रह्मलोक इति ॥ यत्र क्वचन भवंतोऽपि ब्रह्मण्येव
हि ते लोके भवंतीति सर्वात्मत्वाद्ब्रह्मण उच्यंते न त्वत्र कथमेकः सन्नात्मा न पश्यति नान्यद्विजानातीति भूम्नः कामांश्च ब्राह्मलौकिका
न्पश्यन्रमत इति च विरुद्धं ॥ यथैको स ॥ नापिधानादिति ॥ इतश्च विदुषामेव तदभिव्यक्तिरित्याह ॥ विद्ययेति ॥ किमिति निर्गुणविद्याप्र
करणे विदुषि सत्यकामसंबंधवचनं तत्राह ॥ इत्यात्मज्ञानेति ॥ आत्मविद्यास्तुत्यर्थं विदुषामपि कामसंबंधवचनं मनसैतान्कामान्प
श्यन्नित्यत्र विशेषश्रवणमपि युक्तमित्याह ॥ अत इति ॥ इंद्रियादिषु भवतां कामानां कीनाशब्रह्मलोकभावित्वमित्याशंक्याह ॥ य एत इति ॥
मनसैतान्कामानित्यादिवाक्यं स्तुत्यर्थमपि प्रधानवाक्यविरुद्धत्वात्त्याज्यमिति शंकते ॥ नन्विति ॥ वाक्ययोर्मिथो विरोधे दृष्टांतमाह ॥ यथेति ॥

यद्वैतन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति बृहदारण्य
कश्रुतिमाश्रित्य विरोधं धुनीते॥ नैष दोष इति॥ अथ यथोक्तं वाक्यं सुषुप्तमधिकृत्य प्रवृत्तं कथं मुक्तविषयतयोदाहृतमत आह॥ यद्यपीति॥ सुषु
प्तस्य मोक्षदृष्टान्तत्वात्तद्गतस्य चक्षुर्द्रष्टा निकेतनगमाद्युक्तं सुषुप्ते तत्सम्बन्धो मुक्ते सिध्यतीत्यर्थः॥ किंच मुक्तमेवाधिकृत्य यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभू
दित्यादि तत्रैवोक्तमित्याह॥ केनेति॥ फलार्थवादस्याशिवाक्यस्य च मिथो विरोधं शङ्कते॥ अशरीर इति॥ दृश्यत इत्यस्य पदस्य चाक्षुषदर्शने
रूढत्वाद् अशरीरस्य तदयोग्यत्वाद् अशरीरात्मोक्तिर्दृश्यत इति श्रुतिविरुद्धेत्यर्थः॥ आत्मत्वामृतत्वादिब्रह्मविषयानेकश्रुतिलिङ्गविरोधाद्दृश्य

यस्मिन्नेव क्षणे पश्यति तस्मिन्नेव क्षणे न पश्यति चेति नैष दोषः श्रुत्यन्तरे परिहृतत्वाद् द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपात्पश्यन्ने
व भवति द्रष्टुरन्यत्वेन कामाभावान्न पश्यति चेति यद्यपि सुषुप्ते तदुक्तं मुक्तस्यापि सर्वैकत्वात्समानो द्वितीयाभावः केन कं
पश्येदिति चोक्तमेव अशरीरस्य सत उपहतपाप्मादिलक्षणः सन् कथमेष पुरुषोऽक्षिणि दृश्यत इत्युक्तः प्रजापतिना तत्र यथा

स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त एवमेवायमस्मिञ्छरीरे प्राणो युक्तः॥ ३॥

स वाक्षिणि साक्षाद्दृश्यते न तद्युक्तमिति इदमारभ्यते तत्र को हेतुरक्षिणि दर्शने इत्याह सदृष्टान्तः यथा प्रयोग्यः प्रयोग्य प
रो वा स शब्दः प्रयुज्यत इति प्रयोग्योऽश्वो बलीवर्दो वा यथा लोके आचरन्त्यनेनेत्याचरणो रथोऽनो वा तस्मिन्नाचरणे युक्त
स्तदाकर्षणाय एवमस्मिञ्छरीरे रथस्थानीये प्राणः पञ्चवृत्तिः

नन्वेकस्याः श्रुतेर्ज्ञानमात्रविषयविरोधोऽस्तीत्यभिप्रेत्यानन्तरवाक्य
मुत्थापयति॥ तत्रेति॥ चाक्षुषदर्शनाविषयत्वे सति चक्षुषो दर्शने को हेतुरित्यपेक्षायां लिङ्गहेतुकं तावद्दर्शनं संभवतीति मत्वा दृष्टान्तमाह
श्रुतिः सदृष्टान्तो यथा भवति तथोच्यत इत्याह॥ तत्रेति॥ तमेव दृष्टान्तमनूद्य व्याचष्टे॥ यथेत्यादिना॥ अध्याहाररहित्यसिद्ध्यर्थं पक्षान्तरमा
ह॥ प्रयोग्येति॥ एवमित्यनेन द्वितीयो यथाशब्दः संबध्यते॥ शरीरस्य रथस्थानीयत्वं शरीरं रथमेव तु इति श्रुत्यन्तरान्मतं॥ तस्मिन्युक्तः सर

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च॥ इंद्रियाणि हयानाहुरिति श्रुत्यंतरमाश्रित्याह॥ इंद्रियेति॥ आत्मानं रथिनं विद्धीति श्रुतिविरुद्धं प्राणस्य रथित्वमित्याशंक्य तस्योपाधियं तद्भेदांगीकारान्नैवमित्याह॥ महात्मेति॥ तस्याध्यात्मसंतानद्रुमविशिष्टत्वेन स्फुरितं स्वरूपं दर्शयति॥ विज्ञानेति॥ ईश्वरस्य यथोक्तप्राणोपाधिद्वारा भोक्तृत्वादिसंसारित्वमित्यत्र श्रुत्यंतरं प्रमाणयति॥ कस्मिन्निति॥ प्रतिष्ठास्यामीति॥ ईक्षित्वा स प्राणमसृजतेत्यादिश्रुतिरिति शेषः तथा च यथा राज्ञा सर्वाधिकारी सेनाध्यक्षः संधिविग्रहादौ नियुज्यते तथेश्वरेण सर्वचेष्टानराधिकृतस्वकीयदर्शनादिव्यापारनिमित्ते नियुक्तो भवतीत्याह॥ राज्ञेति॥ प्राणः स्वविलक्षणेन चेतनेन नियुज्यते प्रयोज्यत्वाद्रथादिवदित्यनुमानाद्देहसंहतात्प्राण॥

इंद्रियमनोबुद्धिसंयुक्तः महात्मा विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयसंमूर्च्छितात्मा युक्तः स्वकर्मफलोपभोगनिमित्तनियुक्तः॥ कस्मिन्न्वहमुत्क्रांत उत्क्रांतो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ईश्वरेण राज्ञा इव सर्वाधिकारी दर्शनश्रवणचेष्टाव्यापारेऽधिकृ

ऽथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षु

तः तस्यैव तु मात्रैकदेशः चक्षुरिंद्रियं रूपोपलब्धिद्वारभूतं॥ अथ यत्र कृष्णतारोपलक्षितमाकाशं देहच्छिद्रमनुविषण्णं अनुषक्तमनुगतं तत्र स प्रकृतो शरीर आत्मा चाक्षुषश्चक्षुषि भवतीति चाक्षुषः स दर्शनाय रूपोपलब्धये चक्षुः करणं यस्य तेद्देहादिभिः

इति विक्तो संहतस्य चेतनः सिध्यतीति समुदायार्थः॥ चक्षुरादि चेष्टा चेतननिमित्ता चेष्टात्वात् द्रष्टावदित्यनुमानांतरं सूचयति॥ तस्यैवेति॥ प्रकृतप्राणविषयस्य तु तु मात्रेत्यतस्य व्याख्यानमेकदेश इति॥ प्राणसंवादे चक्षुरादीनां प्राणपारतंत्र्यप्रतीतेस्तदेकदेशत्वं तेषामिति द्रष्टव्यं॥ शरीराद्व्यतिरिक्तमात्मानं संभाव्य तस्यौपाधिकत्वं द्रष्टृत्वमाचष्टे॥ अथेति॥ अतिरिक्तात्मसंभावनानंतरमथशब्दार्थः॥ यत्र तत्रेति॥ सप्तमीभ्यां संसारदेशोच्यते॥ अनुगतं चक्षुरिति संबंधः दर्शनाय चक्षुरित्यस्यार्थं समर्थयते॥ यस्येति॥ यस्य परस्य द्रष्टुरर्थं करणं चक्षुरित्युपरश्चक्षुषा लिङ्गेन दृश्यत इति संबंधः परार्थे चक्षुषो हेतुमाह॥ देहादिभिरिति॥ यत्संहतं तत्स्वविलक्षणशेषदृष्टं यथा शयनासनादि तथा

संहतत्वाद्यस्य विलक्षणस्य शेषभूतं सोऽत्र दर्शनेन दृश्यते विमतं साश्रयं धर्मत्वाद्रूपादिवदित्यनुमानादित्यर्थः॥ दृश्यत इत्यस्य विरु
द्धार्थत्वमुक्त्वाऽक्षिणीत्यस्य विवक्षितमर्थमाह॥ अक्षिणीति॥ यथाक्षिद्वाररूपोपलब्धा परस्तथा तत्तदिन्द्रियद्वारा तत्तद्विषयोपलब्धा
पर एवेति कृत्वा प्रयुक्तमिदमुपलक्षणमिति साधयति॥ विषयेति॥ सर्वेन्द्रियैरुपलब्धृत्वमविशिष्टं चेत्कथं तर्हि सर्वास्वपि श्रुतिषु चक्षु
ष्येवास्योपदिश्यते तत्राह स्फुटेति॥ चक्षुषः स्फुटोपलब्धिहेतुत्वे श्रुतिं संवादयति॥ अहमिति॥ यत्रादर्शमिति चक्षुषः प्रत्ययस्तद्वस्तु स
त्यं स्फुटोपलंभादिति द्वयोर्विवदमानयोरिदमित्यर्थः॥ य एषोऽक्षिणीत्यत्र सर्वेन्द्रियद्वारोपलब्धा विवक्षित इत्युक्तं व्यक्तीकरोति॥ अथापी

संहतत्वात्परस्य द्रष्टुरर्थे सोऽत्र चक्षुषि दर्शनेन लिंगेन दृश्यते परोऽशरीरोऽसंहतोऽक्षिणि दृश्यत इति प्रजापतिनोक्तं सर्वेन्द्रिय
द्वारोपलक्षणार्थं सर्वविषयोपलब्धा हि स एवेति स्फुटोपलब्धिहेतुत्वादक्षिणीति विशेषवचनं सर्वश्रुतिषु अहमदर्शमिति
तत्सत्यं भवतीति च श्रुतेः॥ अथापि योऽस्मिन्देहे वेद कथमिदं सुगंधि दुर्गंधि वा जिघ्राणीत्यस्य गंधं विजानीयामिति स आ

थ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गंधाय घ्राणमथ यो वेदेदमभिव्याहराणीति स आत्माभिव्याहाराय वागथ यो

त्मा तस्य गंधाय गंधविज्ञानाय घ्राणमथ यो वेदेदं वचनमभिव्याहराणीति वदिष्यामीति स आत्माभिव्याहरणक्रिया
सिद्धये करणं वागिन्द्रियमथ यो वेदेदं शृण्वानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रमथ यो वेदेदं मन्वानीति मननव्यापारमिन्द्रियासंप्र
युक्तं केवलं मन्वानीति वेद स आ

ति॥ चक्षुषि स्फुटोपलंभेऽपीति यावद्योऽस्मिन्देहे येन केनापीन्द्रियेण यं कंचिद्विषयं वेद स आत्मेति सं
बंधः॥ उक्तमेवार्थमाकांक्षाद्वारा स्फोरयति॥ कथमित्यादिना॥ जिघ्राणीति यो वेदेत्युक्तमेव संक्षिपति॥ अस्येति॥ इन्द्रियैर्घ्राणादिभिर
संपृक्तं तत्तद्द्वारेण निष्पन्नमिति यावत्॥ केवलमनोमात्रजनितमित्येतन्मन्वानीति संपादानीत्यर्थः॥ वेदेत्यत्र प्रत्ययार्थभूतं कर्तृत्वं सापेक्ष
त्वान्मिथ्या प्रकृत्यर्थरूपं तु संविन्मात्रमनपेक्षतया सत्यमात्मस्वरूपमित्याह॥ यो वेदेति॥ आत्मा संवेदनस्वभावश्चेत्तत्संसर्गादेव विषयसि

दर्शनादीति॥ अंतःकरणवृत्तिर्दर्शनादिक्रिया सा चात्मनः संविदेकरसस्यासंगोदासीने विषयसंसर्गभ्रमहेतुस्तन्निष्पत्त्यर्थानि चक्षुरा-
दीनि संभवंति सार्थकानीत्यर्थः॥ तेषामुक्तरीत्या सार्थकत्वे गमकमाह॥ इदं चेति॥ करणानामुक्तं सार्थकत्वं प्रकृतस्य संविन्मात्रस्यासंगत्वा-
देव स्वतो विषयसंबंधानुपपत्त्या तत्संबंधभ्रांतिकारणांतःकरणवृत्तिविशेषापेक्षया निर्धारितमित्यर्थः॥ आत्मनः संविन्मात्रस्वभावत्वेऽक-

स आत्मेत्येवं सर्वत्र प्रयोगाद्वेदनसमस्य स्वरूपमित्यवगम्यते॥ यथा यः पुरस्तात्प्रकाशयति स आदित्यो यो दक्षिणेन यः प-
श्चाद्य उत्तरतो य ऊर्ध्वं प्रकाशयति आदित्य इत्युक्ते प्रकाशस्वरूपः स इति गम्यते॥ दर्शनादिक्रियानिर्वृत्त्यर्थानि तु चक्षुरादि-
करणानि इदं चास्यात्मनः सामर्थ्यादवगम्यते॥ आत्मनः सत्तामात्र एव ज्ञानकर्तृत्वं न तु व्यापृततया यथा सवितुः सत्तामा-
त्र एव प्रकाशनकर्तृत्वं न तु व्यापृततयेति तद्वत्॥ मनोऽस्यात्मनो दैवमप्राकृतमितरैरिंद्रियैरसाधारणं चक्षुः चष्टे पश्यत्यनेनेति व-

वेदेदꣳ शृण्वानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रमथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा॥ मनोऽस्य दैवं चक्षुः स वा एष एते-
न दैवेन चक्षुषा मनसैतान्कामान्पश्यन्रमते य एते ब्रह्मलोके तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मात्तेषाꣳ सर्वे च
लोका आत्ताः

र्तमानकालविषयाणि चेंद्रियाण्यतोऽदैवानि तानि मनस्तु त्रिकालविषयोपलब्धिकरणं मृदितदोषं च
सूक्ष्मव्यवहितादिसर्वोपलब्धिकारणं चेति दैवं चक्षुरुच्यते॥ स वै मुक्तस्वरूपापन्नोऽविद्याकृतदेहेन्द्रियमनोवियुक्तः सर्वात्मभा-
वमापन्नः सन्नेष व्योमवद्विशुद्धः सर्वेश्वरो मनउपाधिः सन्नेतेनैवेश्वरेण मनसैतान्कामान् सवितृप्रकाशवन्नित्यप्रवृत्तेन प-

र्थकर्तृत्वव्यपदेशः स्यादित्याशंक्याह॥ आत्मन इति॥ य एषोऽक्षिणीत्यादिवाक्यप्रपंचितं संप्रति सत्तेत्यादिफलवाक्यप्रपंचयितुमिंद्रियात्तेभ्यो
मनसो वैलक्षण्यं दर्शयति॥ मनोऽस्येति॥ तस्य चक्षुष्ट्वेऽपि कुतो दैवत्वमित्याशंक्याह॥ वर्तमानेति॥ आगंतुकदोषराहित्यं मृदितदोषत्वं सर्वेभ्यो
अव्यवधानेन पश्यति विशुद्धे मनसि तन्मनः सर्वेश्वरं तदुपाधिरस्येति तथोक्तः ईश्वरेण तदभिव्यंजकेनेत्येतदविद्यादिप्रतिबंधकस्याभावान्मनसाति

दर्शनं नित्याभिव्यक्तस्वरूपं चैतन्यं तेन पश्यन्निति योजना । तं वा एतमित्यादि व्याचष्टे ॥ यस्मादिति ॥ पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह ॥ यदर्थं हीति ॥ स सर्वांश्चेत्यादिवाक्यमाशंकोत्तरत्वेनोत्थाप्य व्याचष्टे ॥ तदुक्तमित्यादिना यथोक्तफलं तच्छब्दार्थः ॥ प्रकरणं निर्विशेषब्रह्मात्मैकत्वज्ञानविषयं दहरविद्याप्रकरणे ऽउपास्यवस्तुन्यर्थप्रसंगादुक्तं तत्परिसमाप्त्यर्थः ॥ १२ ॥ प्रकृतायां दहरविद्यायाः शेषभूतजपविधानार्थमारभ्यते ॥ श्याम

कान्कामानिति विशिनष्टि ॥ य एते ब्रह्मणि लोके ब्रह्मलोके हिरण्यनिधिवद्बाह्यविषयासंगानृतेनापिहिताः संकल्पमात्रलभ्यास्तानित्यर्थो यस्माद्देवराडिन्द्राय प्रजापतिनोक्त आत्मा तस्मात्ततः श्रुत्वा तमात्मानमद्यत्वेऽपि देवा उपासते तदुपासनाच्च तेषां सर्वे च लोका आत्ताः प्राप्ताः सर्वे च कामाः । यदर्थं हीन्द्र एकशतं वर्षाणि प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास तत्फलं प्राप्तं देवैरित्यभिप्रायः ॥ तद्युक्तं देवानां महाभाग्यत्वान्न त्विदानीं मनुष्याणामल्पजीवितत्वान्मन्दतरप्रज्ञात्वाच्च संभवतीति प्राप्त इदमुच्यते स सर्वांश्च लोका

सर्वे च कामाः स सर्वाꣳश्च लोकानाप्नोति सर्वाꣳश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच ह प्रजापतिरुवाच ॥ १२ ॥ श्यामाच्छबलं प्रपद्ये शबलाच्छ्यामं प्रपद्येऽश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव रा‹‹होर्मुखात्प्रमुच्य

नाप्नोति सर्वांश्च कामानिदानींतनोऽपि कोऽसौ यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह सामान्येन किल प्रजापतिरुवाच अतः सर्वेषामात्मज्ञानं तत्फलप्राप्तिश्च तुल्यैव भवतीत्यर्थः द्विर्वचनं प्रकरणसमाप्त्यर्थम् ॥ १२ ॥ श्यामाच्छबलं प्रपद्य इत्यादिमन्त्राम्नायः पावनो जपार्थश्च ध्यानार्थो वा श्यामो गंभीरो वर्णः श्यामवत् श्यामो हार्दं ब्रह्म अत्यन्तदुरवगाह्यत्वात्तद्धार्दं ब्रह्म ज्ञात्वा ध्यानेन तस्माच्छ्यामाच्छबलं शबल इव शबलोऽरण्याद्यनेककाममिश्रितत्वाद्ब्रह्मलोकस्य शानत्यन्तं ब्रह्मलोकं शबलं प्रपद्ये मनसा शरीरपातादूर्ध्वं गच्छेयं यस्मादहं ‹‹मादिति ॥ अत्यन्तं दुरवगाह्यत्वाज्ज्ञानहीनानामिति शेषः ॥ कथं जीवतो ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्याशंक्याह ॥ मनसेति ॥ न तर्हि मुख्या तत्प्राप्तिरिति आशंक्याह ॥ शरीरेति ॥ विपरीतपाठहेतुत्वेन व्याचष्टे ॥ यस्मादिति ॥ दे

दृष्टांतमाकांक्षापूर्वकमवतार्यव्याचष्टे॥कथमित्यादिना॥शरीरस्यत्याज्यत्वेहेतुमाह॥सर्वानर्थेति॥इतिशब्दोध्यातुर्ध्यानसमाप्त्यर्थः॥१॥आदह
रोस्मिन्नंतराकाशइतिलक्षणनिर्देशस्यप्रकृतोपयोगंदर्शयति॥आध्यानायेति॥सर्वाणिहवाइमानिभूतान्याकाशादेवसमुत्पद्यंतआकाश
प्रत्यस्तंयंत्याकाशोह्येवेभ्योज्यायानित्यादिश्रुतयः॥आकाशशब्देनात्मनःश्रुतिषुप्रसिद्धत्वेहेतुमाह॥आकाशइवेति॥तेयदंतरेत्यत्रतेइति

शबलाद्ब्रह्मलोकान्नामरूपव्याकरणायश्यामंप्रपद्येहार्दंभावंप्रपन्नोस्मीत्यभिप्रायःअतस्तमेवमप्रकृतस्वरूपमात्मानंशव
लंप्रपद्यइत्यर्थःकथंशबलंब्रह्मलोकंप्रपद्यइत्युच्यते॥अश्वइवस्वानिलोमानिविधूयकंपनेनश्रमंपांस्वादिचरोमतोऽपनीय
यथानिर्मलोभवतिइत्येवहार्दब्रह्मज्ञानेनविधूयपापंधर्माधर्मारव्यंचंद्रइवराहुग्रस्तस्तस्माद्राहोःप्रमुच्यभास्वरोभवतिय
थैवंधूत्वाप्रहायशरीरंसर्वानर्थाश्रयंइहैवध्यानेनकृतात्माकृतकृत्यःसन्नकृतंनित्यंब्रह्मलोकमभिसंभवामीतिद्विर्वचनंमंत्र

धूत्वाशरीरमकृतंकृतात्माब्रह्मलोकमभिसंभवामीत्यभिसंभवामीति॥१॥आकाशोवैनामनामरूपयोर्निर्व
हितातेयदंतरातद्ब्रह्मतदमृतं४सआत्माप्रजापतेःसभांवेश्मप्रपद्येयशोहंभवामिब्राह्मणानांयशोराज्ञांयशोवि
((शां

समाप्त्यर्थं॥१॥आकाशोवैइत्यादिब्रह्मणोलक्षणनिर्देशार्थमाध्यानायाकाशोवैनामश्रुतिषुप्रसिद्धआत्माआकाश
इवाशरीरत्वात्सूक्ष्मत्वाच्चसचाकाशोनामरूपयोःस्वात्मस्थयोर्जगद्बीजयोःसलिलस्येवफेनसंस्थानीययोर्निर्वहितानिर्वो
ढाव्याकर्तातेनामरूपेयदंतरायस्यब्रह्मणोंतरामध्येवर्तेते॥तयोर्वानामरूपयोरंतरामध्येयन्नामरूपाभ्यामसंस्पृष्टंयदि
त्येतद्ब्रह्मनामरूपविलक्षणंचनामरूपाभ्यामस्पृष्टंतथापितयोर्निर्वोढृचेत्यर्थः॥((पदंप्रथमाद्विवचनांतंग्र

हीत्वाव्याख्यायद्वितीयाद्विवचनांतंषष्ठ्यर्थमादायव्याचष्टे॥तयोर्वेति॥यदंतरेतिसमस्तंपदंपूर्वत्रव्याख्यातंअधुनातुव्यस्तंव्याकृतं॥तदेवव्या
करणंसंक्षिपति॥नामरूपाभ्यामिति॥ताभ्यामस्पृष्टंचेत्कथंतन्निर्वाहकंइत्याशंक्याह॥नामरूपाभ्यामस्पृष्टमिति॥ ॥ ९ ॥

न्त्यावस्थादितिशेषः॥आत्मत्वेपिकथंकरतलामलकवद्ब्रह्मणोपरोक्षत्वमतआह॥आत्माहीति॥तेनस्वसंवेद्यत्वेनेत्यावर्तत कुतोदे
हद्वयोपहितस्यात्मनःस्वसंवेद्यत्वंतत्राह॥अशरीरइतिपरिच्छिन्नस्याशरीरत्वमयुक्तमित्याशंक्याह॥व्योमवदिति॥ब्रह्मैवप्रत्यक्
भूतमितिकथमवगतमित्याशंक्याह॥आत्मेति॥अनात्मत्वेचेदब्रह्मत्वप्रसंगात्प्रत्यग्भूतंब्रह्मावक्तव्यमित्यर्थः॥उपास्यस्वरूपंदर्शयि

इदमेवमैत्रेयीब्राह्मणेनोक्तंचिन्मात्रानुगमात्सर्वत्रचित्स्वरूपतैवेतिगम्यतेएकवाक्यतयाकथंनुइदमवगम्यतेइत्याह
सआत्माहिनामसर्वजंतूनांप्रत्यक्चेतनःस्वसंवेद्यःप्रसिद्धःतेनस्वरूपेणानंतोऽशरीरोव्योमवत्सर्वगतआत्माब्रह्मे
त्यवगंतव्यंतच्चब्रह्मामृतममरणधर्माअतऊर्ध्वंमंत्रःप्रजापतिश्चतुर्मुखस्तस्यसभांवेश्मप्रभुविमितंवेश्मप्रपद्येगच्छे
यंकिंचयशोऽहंयशोनामात्माहंभवामिब्राह्मणानांब्राह्मणाएवहिविशेषतस्तमुपासतेततस्तेषांयशोभवामितथारा

यशोऽहमनुप्रापत्सिसहाहंयशसांयशःश्वेतमदत्कमदत्कंश्वेतंलिंदुमाभिगांलिंदुमाभिगां॥१५॥तद्धैतद्

ज्ञांविशांचतेप्यधिकृताएवेतितेषामप्यात्माभवामितद्यशोऽहमनुप्रापत्सिप्राप्स्यामिप्राप्तुमिच्छामि॥सहाहंयशसामा
त्मनांदेहेंद्रियमनोबुद्धिलक्षणानामात्माकिमर्थमहमेवंप्रपद्येइत्युच्यते॥श्वेतंवर्णतःपक्वबदरसमंरोहितंचस्त्रीचिह्नं
योनिशब्दितंकिंलक्षणंतत्अदत्कंदंतरहितमप्यदत्कंभक्षयितृतेजोबलवीर्यविज्ञानधर्माणामपहंतृविनाशयितृइत्येतत्त
त्सेविनांस्त्रीव्यंजनंयदेवंलक्षणंश्वेतंलिंदुपिच्छिलंतंमाभिगांमाभिगच्छेयं॥द्विर्वचनमत्यंतानर्थहेतुत्वप्रदर्शनार्थं॥ १५ ॥

त्वातदुपासकस्यप्रार्थनामंत्रमुत्थाप्यव्याकरोति॥अतऊर्ध्वमिति॥प्रथमतोब्राह्मणग्रहणेहेतुमाह॥ब्राह्मणाएवेति॥विशेषंनिर्दिशति॥स्त्री
व्यंजनमिति॥योनिशब्दितंप्रजननेंद्रियमित्यर्थः॥कथंतद्भक्षयितृभवेत्तदाह॥तत्सेविनामिति॥तदभिगमनंनामगर्भवासस्तस्यातिशयेना
नर्थहेतुत्वंज्ञापयितुंद्विर्वचनमित्यर्थः॥१५॥उक्तविज्ञानस्यात्यंतिकत्वशंकामुदस्यन्नन्नादिपारंपर्यागतत्वंदर्शयति॥तद्धैतदिति॥सोपकरण

तद्द्वारेण हिरण्यगर्भद्वारेणेत्यर्थः ॥ विद्याप्रकरणपरिसमाप्ताविद्वदनुष्ठितस्य कर्मणः साफल्यमविद्वत्संतोषार्थं कथयति ॥ यथेत्यादि
मो मित्येतदक्षरमित्यादेः सहोपासनेन तद्वाचकेन ग्रंथेनाष्टाध्यायलक्षणेन सह ब्रह्मा हिरण्यगर्भः परमेश्वरो वा तद्द्वारेण
प्रजापतये कश्यपायोवाचासावपि मनवे स्वपुत्राय मनुः प्रजाभ्य इत्येवं श्रुत्यर्थसंप्रदायपरंपरागतं उपनिषद्विज्ञानमद्या
पि विद्वत्स्ववगम्यते ॥ यथेह षष्ठाद्यध्यायत्रये प्रकाशितानां विद्यानां सफलावगम्यते तथा कर्मणामनकश्चनार्थेदूति प्राप्ते तदा
नर्थक्यप्राप्तिं परिजिहीर्षयेदं कर्मविद्भिरनुष्ठीयमानस्य विशिष्टफलवत्त्वेनार्थवत्त्वमुच्यते ॥ आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य
सहार्थतोऽध्ययनं कृत्वा यथाविधानं यथा स्मृत्युक्तैर्नियमैर्युक्तः सन्नित्यर्थः । सर्वस्यापि विधेः स्मृत्युक्तस्योपकुर्वाणकं
प्रति कर्तव्यत्वे गुरुशुश्रूषायाः प्राधान्यप्रदर्शनार्थमाह गुरोः कर्म यत्कर्तव्यं तत्कृत्वा कर्मशून्यो योऽतिशिष्टः कालस्तेन का

ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणा
भिसमावृत्य कुटुंबे ॥ शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो ॥

लेन वेदमधीत्येत्यर्थः ॥ एवं हि नियमवताधीतो यो वेदः कर्मज्ञान
फलप्राप्तये भवति नान्यथेत्यभिप्रायो ऽभिसमावृत्य धर्मजिज्ञासां समापयित्वा गुरुकुलान्निवृत्य न्यायतो दारानाहृत्य कु
टुंबे स्थित्वा गार्हस्थ्ये विहिते कर्मणि तिष्ठन्नित्यर्थः ॥ तत्रापि गार्हस्थ्यविहितानां कर्मणां ॥ स्वाध्यायस्य प्राधान्यप्रदर्शनार्थ
मुच्यते ॥ शुचौ विविक्तेऽमेध्यादिरहिते देशे यथावदासीनः स्वाध्यायमधीयानो नैत्यकमधिकं च यथाशक्तितः ऋगाद्यभ्यासं च
कुर्वन् धार्मिकान् पुत्रान् शिष्यांश्च धर्मयुक्तान् विदधद्धार्मिकत्वेन तान्नियमयन्नात्मनि स्वहृदये हार्दे ब्रह्मणि सर्वेन्द्रिया
णि प्रतिष्ठाप्योपसंहृत्य सर्वेन्द्रियग्रहणात्कर्माणि च सन्न्यस्याहिंसन् हिंसा परपीडामकुर्वन् इहेति प्रकृतोपनिषदुक्तिः प्राङ्मु
खत्वपवित्रपाणित्वादयो नियमाः भिक्षाशनस्नानाचमनादिविधिः किमित्येष नियमोऽध्ययने कर्तव्यं ते तत्राह ॥ एवं हीति ॥ तत्रापीति सस

एतत्सर्वं स्वयं कुर्वन् ब्रह्मलोकमभिसंपद्यत इति संबंधः॥ एवं वर्तयन्निति त्यस्य व्याख्यानं॥ एवं यथोक्तप्रकारेण कुर्वन्निति अप्राप्तप्रतिषेधा शंकां वारयति॥ पुनरावर्तेरिति॥ चंद्रलोकादिवत् ब्रह्मलोकादपि प्राप्तापुनरावृत्तिस्तस्यानर्चिरादिनाप्रतिषेधान्नाप्राप्तप्रतिषेधप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ अपुनरावृत्तिवाक्यस्यान्यक्षराणि व्याकरोति॥ अर्चिरादिनेति॥ प्रागिति॥ महाप्रलयात्पूर्वकालोक्तिस्ततो ब्रह्मलोकादित्यर्थः॥ विपरीताद्विज

सर्वभूतानि स्थावरजंगमानि भूतान्यपीडयन्नित्यर्थः भिक्षानिमित्तमटनादिनापरपीडा स्यादित्यत आहान्यत्र तीर्थेभ्यस्तीर्थं नाम शास्त्रानुज्ञाविषयस्ततोऽन्यत्रेत्यर्थः सर्वाश्रमिणां चैतत्समानं तीर्थेभ्योऽन्यत्राहिंसैवेत्यन्ये वर्णयंति॥ कुटुंब एवैतत्सर्वं कुर्वन् स खल्वधिकृतो यावदायुषं यावज्जीवं एवं यथोक्तप्रकारेणैवं वर्तयन् ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते देहांते॥ न च पुनरावर्तते पुनरावृत्तेः प्राप्तायाः प्रतिषेधात्॥ अर्चिरादिना मार्गेण कार्यं ब्रह्मलोकमभिसंपद्य यावद्ब्रह्मलोकस्थितिस्तावत्तत्रैव तिष्ठति॥ प्राक्ततो नावर्तत

धार्मिकान्विदधदात्मनि सर्वेंद्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते॥ १५॥ ॐ इति छांदोग्योपनिषद्ब्राह्मणेऽष्टमः प्रपाठकः समाप्तः॥ ८॥ शुभं

इत्यर्थः॥ द्विरभ्यासउपनिषद्विद्यापरिसमाप्त्यर्थः॥ १५॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविंदभगवत्पादशिष्यशंकरानंदेन कृते छांदोग्योपनिषद्विवरणे अष्टमोऽध्यायः समाप्तः॥ ८॥ अस्याध्यायस्य सं॰ भाष्यं ७५० टी॰ ८५० एवं सर्वसंख्या मूलं १२५०

भाष्यं ४१५० टीका ५१०० एकत्र १०५०० सम्पूर्णं

गज्ञानं जातमज्ञानतो यतः॥ तदस्मिनामरूपादिविरहितं ब्रह्म निर्भयं॥ नमस्त्र्यंतसंदोहसरसीरुह भानवे॥ गुरवे परपक्षौघध्वांतध्वंसपटीयसे॥ हरिः ॐ इति श्रीमच्छुद्धानंदपूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य भगवदानंदगिरिकृतौ छांदोग्योपनिषद्भाष्यटीकायामष्टमोऽध्यायः समाप्तः ८॥ वाराणसीप्रसादस्य नियोगेन प्रयत्नतः काशीसंस्कृतमुद्रायामंकितोऽयं शिलाक्षरैः॥ १॥ श्रीकाशीजीमें महल्लेहौदकटोरा श्रीयुत बाबू वाराणसीप्रसादजी के मकान में काशीसंस्कृतमुद्रायंत्र में छपी जिनको लेना हो यह उनको उक्तस्थान में श्रीबाबूवा

॥इतिसटीकछांदोग्योपनिषद्भाष्यस्यअष्टमोध्यायःसमाप्तः॥

